

51593

711
N

1-10. + 11. kötet

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXV. ÉVF. 1-3. SZÁM, 1941 JAN.—MÁRC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

KÖNYVTÁR
SZ. P. P.
KÖNYV TÁRSULAT

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Domanovszky Sándor* felelős.

A „Századok“ (négy szám) *előfizetési díja* évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj* (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, *Balassa Nándor m. kir.* belügyminisztériumi számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
MADZSAR IMRE: <i>A történetírás természetéről</i>	1
PÁSTOR LAJOS: <i>A magyarság vallásos élete a Jagellók korában</i> (I. közlemény)	39

Történeti irodalom.

OSTROGORSKY, GEORG: <i>Geschichte des byzantinischen Staates</i> . <i>Ism.: Moravcsik Gyula</i>	58
JOÓ TIBOR: <i>A magyar nemzeteszmé</i> . <i>Ism.: Guoth Kálmán</i>	62
HÓMAN BÁLINT: <i>Munkái</i> . I. k.: <i>Magyar középkor</i> . II. k.: <i>Történetírás és forráskritika</i> . III. k.: <i>Művelődéspolitiká</i> . <i>Ism.: Váczy Péter</i>	65
<i>Magyar Művelődéstörténet</i> , II. k.: <i>Magyar renaissance</i> (szerk.: <i>Mályusz Elemér</i>), III. k.: <i>A kereszténység védőbástyája</i> (szerk.: <i>Lukinich Imre</i>). <i>Ism.: Hajnal István</i>	68
MARINESCU, CONSTANTIN (szerk.): <i>Mélanges d'histoire générale</i> . <i>Ism.: Elekes Lajos</i>	78
MÁLYUSZ ELEMÉR: <i>A türelmi rendelet</i> . II. József és a magyar protestantizmus. — U. az: <i>Iratok a türelmi rendelet történetéhez</i> . <i>Ism.: Varga Zoltán</i>	82
JÁNOSSY DÉNES: <i>A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában</i> . <i>Ism.: Szabó István</i>	85
JAKABFFY ELEMÉR: <i>A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. sz. folyamán</i> . <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	88
JAKABFFY ELEMÉR: <i>Krassó-Szörény vármegye története különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre</i> . <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	88
JAKABFFY ELEMÉR és PÁLL GYÖRGY: <i>A bánsági magyarság húsz éve Romániában</i> . <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	89

Szemle.

Szemle.	Lap		Lap
<i>Tagliavini, C.: Civiltà italiana nel mondo</i> . In <i>Ungheria</i> . — In <i>Rumania</i> . (<i>Gáldi L.</i>) ...	92	<i>Gábel A.: Szt. Erzsébet tisztelete Spanyolországban</i> . (<i>Farkas L.</i>)	95
<i>Ambrózy Gy.: A magyar csatakép</i> . (<i>Ifj. Vayer L.</i>)	94	<i>Oszwald A.: Fejezetek a magyar premontreiek multjából</i> . (<i>Farkas L.</i>)	96
<i>Eperjessy K.: A magyar falu településtörténete</i> . (<i>Maksai F.</i>)	94	<i>Kumorovitz B.: A pecsétan eredményeinek értékesítése</i> . (<i>Farkas L.</i>)	96

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

LXXV. ÉVFOLYAM
1941

BUDAPEST 1941
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

51593

A kiadásért felelős: Domanovszky Sándor.

39.377. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

T A R T A L O M

	Lap
BERLÁSZ JENŐ: <i>Az erdélyi úrbérrendezés problémái</i> (1770—1780). (1 táblázattal)	236—277, 344—362
DOMANOVSKY SÁNDOR: <i>Széchenyi</i>	337—343
FÜGEDI ERIK: <i>A Felvidék településtörténetének újabb német</i> <i>irodalma</i>	405—421
HALÁSZ GÁBOR: <i>A naplóíró Széchenyi</i>	278—285
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitó beszéd</i>	225—235
JUHÁSZ LAJOS: <i>Lónyay Menyhért közös pénzügyministersége</i> 1870—1871	363—404
MADZSAR IMRE: <i>A történetírás természetéről</i>	1— 38
MÁLYUSZ ELEMÉR: <i>Az egynyelvű ország</i>	113—139
PÁSZTOR LAJOS: <i>A magyarság vallásos élete a Jagellók</i> <i>korában</i>	39—57, 140—183

Történeti irodalom

Attila és hunjai, ld. <i>Németh Gyula</i>	
<i>Aubin, Hermann: Zur Erforschung der deutschen Ostbewe-</i> <i>gung. Ism.: Maksay Ferenc</i>	292
<i>Balanyi György, ld. 74. l.</i>	
<i>Balassa Brunó, ld. 75. l.</i>	
<i>Balogh Jolán, ld. 75. és 201. l.</i>	
<i>Bárányné Oberschall Magda, ld. 73. és 76. l.</i>	
<i>Bartha Dénes, ld. 76. l.</i>	
<i>Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története.</i> <i>Is m.: ifj. Vayer Lajos</i>	426
<i>Below, Georg von: Geschichte der deutschen Landwirtschaft</i> <i>des Mittelalters in ihren Grundzügen. Hrsg. von Fried-</i> <i>rich Lütge. Ism.: Wellmann Imre</i>	430

<i>Berlász Jenő</i> , ld. 72. és 73. l.	
<i>Botiló Béla</i> , ld. 423. l.	
<i>Crăciun, I.</i> , ld. 82. l.	
<i>Croce, Benedetto</i> : Történelem és szabadság. Ism.: <i>Guoth Kálmán</i>	286
<i>Czobor Alfréd</i> , ld. 423. l.	
<i>Császár Elemér</i> , ld. 75. l.	
<i>Depner, Maja</i> : Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	304
<i>Domanovszky György</i> , ld. 72. l.	
<i>Domanovszky Sándor</i> , ld. 68. l.	
<i>Dopsch, Alfons</i> : Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	184
<i>Eckhardt Sándor</i> , ld. 290. l.	
<i>Elekes Lajos</i> , ld. 73, 196. és 197. l.	
<i>Ember Győző</i> , ld. 423. l.	
<i>Eperjessy Kálmán</i> , ld. 72. l.	
<i>Eysser, R.</i> , ld. 79. l.	
<i>Fekete Lajos</i> , ld. 423. l.	
<i>Fekete Nagy Antal</i> , ld. 72. és 423. l.	
<i>Fettich Nándor</i> , ld. 290. l.	
<i>Fitz József</i> , ld. 202. l.	
<i>Gáldi, Ladislao</i> : L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	443
<i>Galla Ferenc</i> , ld. 198. l.	
<i>Göllner, C.</i> , ld. 81. l.	
<i>Gyalókay Jenő</i> , ld. 74. és 198. l.	
<i>Haraszti Emil</i> , ld. 202. l.	
<i>Héjja Pál</i> , ld. 74. l.	
<i>Herzog József</i> -Emlékkönyv. Levéltári Közlemények 1940—1941. Ism.: <i>Hajnal István</i>	422
<i>Hoffmann Edit</i> , ld. 202. l.	
<i>Hóman Bálint</i> : Munkái. I. k.: Magyar középkor, II. k.: Történetírás és forráskritika, III. k.: Művelődéspolitiká. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	65
<i>Hóman Bálint</i> , ld. még 196. l.	
<i>Horváth Henrik</i> , ld. 76. és 202. l.	
<i>Horváth Jenő</i> , ld. 198. l.	
<i>Höllrigl József</i> , ld. 75. l.	
<i>Huszár Lajos</i> , ld. 201. l.	
<i>Ila Bálint</i> , ld. 425. l.	
<i>Istványi Géza</i> , ld. 71. és 424. l.	
<i>Ivánka Endre</i> , ld. 74. l.	

	Lap
<i>Jakabffy Elemér</i> : A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	88
<i>Jakabffy Elemér</i> : Krassó-Szörény vármegye története, különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	88
<i>Jakabffy Elemér és Páll György</i> : A bánsági magyarság húsz éve Romániában. <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	89
<i>Jakó Zsigmond</i> : Bihar megye a török pusztítás előtt. <i>Ism.: Makkai László</i>	189
<i>Jánossy Dénes</i> : A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, I. k. <i>Ism.: Szabó István</i>	85
<i>Jánossy Dénes</i> , ld. még 422. l.	
<i>Joó Tibor</i> : A magyar nemzeteszmé. <i>Ism.: Guoth Kálmán</i>	62
<i>Juhász István</i> : A reformáció az erdélyi románok között. <i>Ism.: Jakó Zsigmond</i>	299
<i>Juhász Lajos</i> , ld. 72. l.	
<i>Kardos Tibor</i> : Középkori kultúra, középkori költészet. <i>Ism.: Barta István</i>	294
<i>Kardos Tibor</i> , ld. még 75. és 201. l.	
<i>Kerecsényi Dezső</i> , ld. 202. l.	
<i>Keyser, Erich</i> : Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. <i>Ism.: Szabó István</i>	438
<i>Korbuly György</i> , ld. 74. l.	
<i>Kossányi Béla</i> , ld. 423. l.	
Levéltári Közlemények, ld. Herzog József-Emlékkönyv	
<i>Ligeti Lajos</i> , ld. 289. és 290. l.	
<i>Lukinich Imre</i> , ld. 68., 71. és 196. l.	
<i>Lütge, Friedrich</i> , ld. <i>Below, Georg von</i>	
Magyar Művelődéstörténet, szerk. <i>Domanovszky Sándor</i> stb.	
II. k.: Magyar renaissance, szerk. <i>Mályusz Elemér</i> .	
III. k.: A kereszténység védőbástyája, szerk. <i>Lukinich Imre</i> . <i>Ism.: Hajnal István</i>	68
<i>Maksai Ferenc</i> : A középkori Szatmár megye. <i>Ism.: Makkai László</i>	189
<i>Mályusz Elemér</i> : A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. <i>Ism.: Varga Zoltán</i>	82
<i>Mályusz Elemér</i> : Iratok a türelmi rendelet történetéhez. <i>Ism.: Varga Zoltán</i>	82
<i>Mályusz Elemér</i> , ld. még 68., 70., 71. és 198. l.	
<i>Marinescu, Constantin</i> (szerk.): <i>Mélanges d'histoire générale</i> . <i>Ism.: Elekes Lajos</i>	78
Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára, I—II. k. <i>Ism.: Barta István</i>	195

Mélanges d'histoire générale, ld. <i>Marinescu, Constantin</i>	
<i>Miklósy Zoltán</i> , ld. 424. l.	
<i>Németh Gyula</i> (szerk.): Attila és hunjai. <i>Ism.: László Gyula</i>	288
<i>Németh Gyula</i> , ld. még 289. l.	
<i>Ostrogorsky, Georg</i> : Geschichte des byzantinischen Staates.	
<i>Ism.: Moravcsik Gyula</i>	58
<i>Pálffy Ilona</i> , ld. 423. l.	
<i>Páll György</i> , ld. <i>Jakabffy Elemér</i>	
<i>Paulinyi Oszkár</i> , ld. 73. l.	
<i>Podea, S. I.</i> , ld. 81. l.	
<i>Révész Imre</i> , ld. 74. l.	
<i>Sinkovics István</i> , ld. 72. és 422. l.	
<i>Solt Andor</i> , ld. 203. l.	
<i>Stadtmüller, Georg</i> : Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. <i>Ism.: Fekete Lajos</i>	203
<i>Szabó István</i> , ld. 71. és 423. l.	
<i>Szatmáry László</i> , ld. 203. l.	
<i>íjf. Szentpétery Imre</i> , ld. 73. l.	
<i>Szilágyi Loránd</i> , ld. 424. l.	
<i>gr. Teleki Pál</i> , ld. 196. l.	
<i>Thim József</i> : A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története, I. és III. k. <i>Ism.: Hadrovics László</i>	446
<i>Tolnai Gábor</i> : Régi magyar főurak. <i>Ism.: Kardos Tibor</i> ...	207
<i>Tóth Zoltán</i> , ld. 73. l.	
<i>Vác Elemér</i> , ld. 73. l.	
<i>Váczy Péter</i> , ld. 289. és 424. l.	
<i>Varga Endre</i> , ld. 423. l.	
<i>Varjú Elemér</i> , ld. 75. l.	
<i>Végh Gyula</i> , ld. 202. l.	
<i>Weber, Hans Emil</i> : Reformation. Orthodoxie und Rationalismus, I. Teil, II. Halbband. <i>Ism.: Révész Imre</i>	298
<i>Wellmann Imre</i> , ld. 426. l.	

Szemle

<i>Ambrózy György</i> : A magyar csatakép. <i>Ism.: íjf. Vayer Lajos</i>	94
<i>Autarium chartularii Universitatis Parisiensis</i> , ld. <i>Samaran, Carolus</i>	
<i>Baernreither, Joseph Maria</i> : Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Hrsg. von <i>Oskar Mitis</i> . <i>Ism.: Komoróczy György</i>	221

	Lap
<i>Bunji, Florio: L'opera di Fra Andrea di Niccolò d'Ungheria</i> O. P. nel codice Ottob. Lat. 26 della Vaticana. Ism.: Tóth László	97
<i>Barta István: Az aradi vár foglyainak emlékkönyve 1850-ból.</i> Ism.: <i>Farkas László</i>	462
<i>Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Ism.: Csery- Clauuser Mihály</i>	105
<i>Bohdaneczky Edvin: Csanaúd vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Ism.: Bakács István János</i>	317
<i>Brandis, Clemens Graf zu: Die Habsburger und die Stephanskronen.</i> Ism.: <i>Komoróczy György</i>	453
<i>Cholnoky Jenő: A Földközi-tenger. Ism.: V. E.</i>	328
<i>Decei, A. ld. 313. l.</i>	
<i>De Jouvenel, Bertrand: D'une guerre à l'autre, I. Ism.: Benda Kálmán</i>	101
<i>Diplomatarium Italicum, IV. Ism.: Gáldi László</i>	313
<i>Ember Győző: A M. kir. Helytartótanács ügyintézésének tör- ténete. Ism.: Hajnal István</i>	213
<i>Eöttevényi Olivér: Ferenc Ferdinánd és az orosz orientáció. Ism.: Tóth László</i>	327
<i>Eperjessy Kálmán: A magyar falu településtörténete. Ism.: Maksai Ferenc</i>	94
<i>Fallenbüchl Ferenc: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyar- országon. Ism.: Tóth László</i>	315
<i>Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban.</i> Ism.: <i>Cs. Gárdonyi Klára</i>	219
<i>Fél Edit: Kocs 1936-ban. Ism.: Sinkovics István</i>	224
<i>Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom.</i> Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	456
<i>Gábel Asztrik: Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyol- országban. Ism.: Farkas László</i>	95
<i>Gáldi, Ladislav: Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. Ism.: Elek Lajos</i>	215
<i>Galla Ferenc: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Ism.: Tóth László</i>	97
<i>Gombos Lili: A Revue des Deux-Mondes (1829—1937) és Magyar- ország. Ism.: Tóth Zoltán</i>	99
<i>Hajnóczy Iván: A kecskeméti görögység története. Ism.: Ungár László</i>	106
<i>Hegedüs Loránt: Két Andrássy és két Tisza. Ism.: Varga Zoltán</i>	325
<i>Husztai Dénes: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a közép- korban. Ism.: Madzsar Imre</i>	310
<i>Janovics Jenő: A Farkas-utcai színház. Ism.: M. Császár Edit</i>	460
<i>Jouvenel, ld. De Jouvenel</i>	
<i>Jurg, Hans: Apatin. Ism.: Bakács István János</i>	222
<i>Kassai Vidor Emlékezései. Sajtó alá rend. Kozoca Sándor.</i> Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	217
<i>Kisbán Emil: A magyar pálostend története, I II. k. Ism.: Fekete Nagy Antal</i>	450

	Lap
<i>Kiss Mária Hortenzia</i> : Kiszombor története. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	464
<i>Klempa Károly</i> : A Festetics-könyvtár 1500-ig terjedő ősnymatványai. Ism.: <i>Tóth László</i>	210
<i>Komáromy József</i> : Adatok Jászberény multjából. Ism.: <i>íjj. Vayer Lajos</i>	328
<i>Kozocsa Sándor</i> , ld. <i>Kassai Vidor</i>	
<i>Kretschmayr, Heinrich</i> : Geschichte von Österreich. Ism.: <i>Juhász Lajos</i>	309
<i>Kristóf György</i> : Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig. Ism.: <i>Dezsényi Béla</i>	100
<i>Kristóf György</i> : Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig. Ism.: <i>Dezsényi Béla</i>	100
<i>Kumorovitz Bernát</i> : A pecséttan eredményeinek értékesítése a történetkutatásban. Ism.: <i>Farkas László</i>	96
<i>Lengyel Imre</i> : Fäsi János Henrik élete és működése hazánkban. Ism.: <i>Dezsényi Béla</i>	319
<i>Menczel Lajos</i> , ld. 326. l.	
<i>Meszlényi Antal</i> : Gr. Zichy Domonkos veszprémi püspök egyházlátogatása 1845—46-ban. Ism.: <i>Tóth László</i>	461
<i>Milhoffer Sándor</i> : Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. Ism.: <i>Bakács István János</i>	106
<i>Mitis, Oskar</i> , ld. <i>Baernreither, Joseph Maria</i>	
<i>Moé</i> , ld. <i>Van Moé</i>	
<i>Nyakas János</i> : Sorsdöntő száz nap 1849-ben. Ism.: <i>Farkas László</i>	321
<i>Olofsson Placid</i> : Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása. Ism.: <i>Tóth László</i>	216
<i>Ortutay Tivadar</i> : Cseh világ a Kárpátokban. Ism.: <i>Tóth László</i>	464
<i>Oszwald Arisztid</i> : Fejezetek a magyar premontreiek 800 éves multjából. Ism.: <i>Farkas László</i>	96
<i>Otto, Eberhard</i> : Leben und Taten des Kaisers Friedrich Barbarossa. Ism.: <i>Istványi Géza</i>	449
<i>Pall, Fr.</i> , ld. 314. l.	
<i>Pásztor Mihály</i> : Buda és Pest a török uralom után. Ism.: <i>Relkovič Neda</i>	458
<i>Pataki József</i> : Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. Ism.: <i>Bakács István János</i>	464
A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület százéves története, I—II. k. Ism.: <i>Ungár László</i>	326
<i>Redlich, Oswald</i> : Das Werden einer Grossmacht. Österreich 1700—1740. Ism.: <i>Juhász Lajos</i>	315
<i>Reiszig Ede</i> : Vasvármegye tisztikara a középkorban. Ism.: <i>Istványi Géza</i>	213
<i>Rothbard Jenő</i> : Hans Grimm és a német gyarmati gondolat. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	103
<i>vitéz Ruttkay László</i> : A felvidéki szlovák középiskolák megszűntetése 1874-ben. Ism.: <i>Sárkány Oszkár</i>	462
<i>Salacz Gábor</i> : A magyar kultúrharca története 1890—1895. Ism.: <i>Csapodi Csaba</i>	220

	Lap
<i>Samaran, Carolus—Van Moé, Aemilius A.</i> : Auctarium chartularii Universitatis Parisiensis, IV. k. Ism.: <i>Gábel Asztrik</i>	452
<i>Schneider, Friedrich</i> : Die neueren Anschauungen der deutschen Historiker über die deutsche Kaiserpolitik des Mittelalters. Ism.: <i>Guoth Kálmán</i>	212
<i>Schulek Tibor</i> : Bornemisza Péter. Ism.: <i>Pásztor Lajos</i>	454
<i>Semjén Béla</i> : Egyházi hirscholgalat az Árpád-korban. Ism.: <i>Istványi Géza</i>	96
<i>Soós Imre</i> : A sopronmegyei községtörténetírás forrásai. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	104
<i>Soós Imre</i> : Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	459
<i>Stanojević, Stanoje</i> : Istorija srpskog naroda u srednjem veku, I. Ism.: <i>Hadrovics László</i>	210
<i>Szalay Jeromos</i> : Vidovics Ágoston. Ism.: <i>Tóth László</i>	320
<i>Szilágyi Béla</i> : A debreceni színészet és színház története. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	318
<i>Szinnyei Ferenc</i> : Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban, I—II. k. Ism.: <i>Török Pál</i>	321
<i>Tagliavini, Carlo</i> : Civiltà italiana nel mondo. In Ungheria. — In Rumania. Ism.: <i>Gáldi László</i>	92
<i>Tonelli Sándor</i> : A szegedi kereskedelmi és iparkamara ötvenéves története. Ism.: <i>Ungár László</i>	463
<i>Vámszer Géza</i> : Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	223
<i>Van Moé, Aemilius A.</i> , ld. <i>Samaran, Carolus</i>	
<i>Várkonyi Nándor</i> : Petőfi arca. Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i>	320
<i>Vinulescu, Gh.</i> , ld. 313. l.	
<i>ifj. Wolf Gyula</i> : Egy győri könyvesbolt nyolevan éve. Ism.: <i>Török Pál</i>	105
<i>Ybl Ervin</i> : Lotz Károly élete és művészete. Ism.: <i>Kampis Antal</i>	323
<i>Zolnai Béla</i> : A magyar biedermeier. Ism.: <i>Cs. Gárdonyi Klára</i>	459

Tárea

SENETPÉTERY IMRE : Erőszakolt bonyodalom egy oklevél körül	107
LUKINICH IMRE : Barabás Samu †	111
WELLMANN IMRE : Herzog József †	465
LUKINICH IMRE : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi működéséről	329
Hivatalos értesítő	333

Pótfüzet

<i>Magyar történelmi bibliográfia az 1940. évről</i>	469
--	-----

A történetírás természetéről.

Mikor részletesebb megismerés vagy mélyebbreható megértés céljából kutatásuk tárgyául választanak ki maguknak valami dolgot, valamely élőlényt vagy jelenséget egyfelől a természettudós, másfelől pedig az ú. n. szellemi vagy böleseleti tudományok munkása, mindjárt vizsgálódásuk kezdetén jellemző módon más a helyzetök. Ezt a fontos különbséget a későbbiekben egészen tüzetesen igyekszem majd megvilágítani. Egyelőre elég arra a jólismert dologra utalnom, hogy az előbbinek, a természetkutatónak, sajátos és eredeti munkaterülete az érzéki, vagyis anyagi világ. Ha föl is vesz étért, protonokat, láthatatlan sugárzást és más egyéb közvetlenül érzékentüli, igazában azonban az érzékelhetők mintájára elgondolt, tőlük inkább csak méreteikben vagy bizonyos tulajdonságaikban eltérő dolgokat és folyamatokat, csak azért szorul rá ezekre, hogy az érzékelhető tünemények törvényszerű összefüggéséről adandó magyarázatában hézagok ne maradjanak. Kiindulópontja vizsgálódásának mindenestre olyasmi, amit a saját maga természettől adott vagy műszerekkel tökéletesített érzékszervei elé állíthat, hogy az esetleges érzéki csalódások vagy hibák mennél nagyobb kiküszöbölésen kívül semmi mással ne törődjék, mint ami ilyen tapasztalati adottságként jelentkezik előtte. Erre az érzékeinek fényköre által felölelt területre igyekszik összevonni lelki figyelme minden erejét. Másoknak s köztük még a maga szaktársainak nézeteit is csak akkor fogadja el, ha érzéki megfigyelés, kísérlet vagy ezekre támaszkodó logikus következtetés alapján igazoltaknak találja őket. Még inkább függetleníti magát, mintegy Baconra hallgatva, tárgyára vonatkozóan közforgalomban lévő régebbi vagy mai véleményektől s ezzel kapcsolatban a dolgok és jelenségek elnevezéseitől is. Hiszen ezek rendszerint éppen ilyen követkeletű megállapításoknak tömör kikristályosodásai. De mi érdemlegesen is mondhatna például a növényvilág bűvárának az a körülmény, hogy a természetnek azt az alkotását, amely-

nek egy része mikroszkópjának üveglemezén hever, a magyar köznyelv gyermekláncfűnek nevezi.

A természetkutató tehát szinte folytonosan érzel. De ne feledjük, hogy már maga az érzékelés művelete sem érzékelhető és mégis kétségtelen valóság. Ebből következtette igen helyesen már Aristoteles, hogy érzéki adataink ötfélesége nem mérítheti ki az emberi lélek egész tárgyi vonatkozású tartalmát. Ebben legalább is még valami másnak, valami érzékfölöttinek is kell lennie. Hogyan alkothatnánk meg különben az érzékelés és az érzékek fogalmát? Minden fogalomalkotás meghatározást, elhatárolást, valami mástól megkülönböztetést kíván.

De egyszerűbb példákat is idézhetünk. Vajjon a család, a jog vagy a történettudomány vizsgálatát kezdhetjük és kezdjük-e másként, mint hogy nem testi, hanem mintegy névmágiával lelki szemünk elé idézzük őket. Azaz rágondolunk azokra a tartalmakra, amelyek gondolatvilágunkban e szavakhoz tapadnak s pusztá érzéki alakjukat jelentésként mintegy körüllebegik. Pedig ami e neveknek és fogalmaknak a tárgyi valóságban megfelel, mások közt rendszerint érzéki vonásokkal is van felruházva. De nincsen-e más, mirajtunk kívül is, csak érzéki valóság? S ha van, nem alkothatja-e tudományos megismerő törekvésünk vagy legalább is ráeszmélésünk és lelki átélésünk tárgyát az, ami az érzékek körén túlesik? A bölcsele és a szellemtudományok művelője is óvakodni fog természetesen a közvélemény egyszerű elfogadásától vagy tekintélyek vak követésétől, de ha egyébként e tekintetben kellő kritikát gyakorol, miért volna okvetlenül szükségtelen és eleve terméketlen számára, ha a piac balfogalmaiban leselkedő veszélytől nem rettegve vizsgálatát azzal a gondolattartalommal kezdi, amely tárgyának elnevezéséhez fűződik vagy jogosan hozzáfűzhető. Még tovább is mehet, ha a morfológus nyelvész szemüvegét teszi föl mindjárt legelső lépéséhez vagyis a külsőnek, a pusztá szóalaknak elemzésével indítja meg munkáját.

A nyelvész megállapítása szerint a történetírásnak aránylag nem régi keletű, tudtommal először Bessenyei Györgynél (1773) olvasható¹ magyar elnevezése két, magá-

¹ A' Szent Tamás apostol, 60. l.: „a' történet írókat igaz bizony-ságul vévén“. Szily Kálmán és Csefkó Gyula a következő évből idézik Bátorczitól a legelső adatokat. A *történet* szó eredetileg véletlent jelentett, nem általában casus-t, hanem casus fortuitus-t. A szerencse-játékot Gelei József 1788-ban történetjátéknak nevezi (Hallónak bol-dog estvéje, II. 347. l.), s még 1833-ban is (Jelenkor II/1. 277. l.) szükségesnek látják kitenni a *történet* mellé a „(historia)“ értelmezést.

ban véve önálló szónak olyan módú összetétele, amelyben mondattani tekintetben az első tagot az ú. n. alájarendeltségnek viszonya fűzi a főbbrangú másodikhoz, az *írás* szóhoz. Ugyanúgy, amint ezt pl. a regényírás, gyorsírás vagy képirás szavakban is láthatjuk. Mindössze az a további mondattani különbség van ebben az összesen négy példában, hogy az utolsóelőtti esetben (gyorsírás) határozóként, a többi háromban pedig tárgyként csatlakozik az első tag a másodikhoz. Ha már most a jelentést vizsgálva a főbb második, példáinkban külső megjelenésében azonos szóra irányítjuk figyelmünket, könnyű észrevenni, hogy a külső azonosság ellenére is többféle árnyalati különbség van a négy esetben az *írás* szó tartalmában. Mindjárt ilyen az, hogy a legutolsó példában, a képirásnál, legalább is a mai irodalmi szóhasználat ú. n. átvitt értelemben való alkalmazást érez. Az *írás* a maga tulajdonképeni, azaz betűvetést jelentő értelmében igazán csak a harmadik esetben szerepel, az első kettőben (történetírás, regényírás) tágabb, illetve módosult jelentésben. Mindenki tudja, hogy sem a regényíró, sem a történetíró esetében nem az írás külső, technikai művelete az, amire mint lényeges mozzanatra e szóknál elsősorban gondolunk, hanem a szellemi alkotás munkája, még ha ennek rendszerint az is az utolsó, befejező mozzanata, hogy eredménye olvasható és szemmel látható formát nyer. Mennyire háttérbe szorulhat az *írás* szó szerinti értelme, legjobban talán az szemlélteti, hogy például a versíró, mint félreértés nélkül mondhatjuk, verset írt már akkor, amikor műve teljesen készen áll lelkében s csak ezután nyúl tollhoz és papírhoz. Azt mondhatjuk, hogy megírt valamit és azután leírta. A megírást követi a leírás technikai művelete, sőt a népköltésnek bizonyára sokszor írástudatlanoktól származó alkotásait is az irodalomhoz számítjuk.

Azonban tudjuk, hogy a leírás is használható tágabb, a pusztá betűvetésen túlmenő értelemben. Élőszóval is leírhatok valamit. Azt is mondhatom továbbá, hogy a történetíró leír, a regényíró megír egy történetet. Itt az utóbbi szó sem teljesen ugyanolyan tartalomra utal. A régi magyar nyelv „szép historiá“-nak költött, regényes történetet nevezett. Ma a történetírás szót, mint a mai vagy általában az újabbkori történetírás nevét, a történettudománnyal egyező értelemben használjuk. Az elbeszélés vagy regény, mint a

A *történelem* s vele együtt *történelem* szavakkal Döbrentei Gábor lép fel (1842); az előbbi jelentsen kisebb fokozatot, az utóbbi pedig nagyobbbat, például egy egész nemzet multját. E megkülönböztetésjelölést és a *történelem* szót azonban nem fogadta el a közszokás.

versírónál is a vers, a szellemi munkának, a képzelet alkotó erejének terméke, eredménye. A történetíró ezzel szemben munkábaléptekor már maga előtt találja azt a valóságos személyt, azt a vélt vagy véletlen eseményt, amelyet azért ír le, hogy lelkileg újból átélhetővé tegye. A képzelet az előbbi esetben újból, az utóbbi esetben csak újjá alkot. A leírás itt arra való, mint a lefestés vagy lerajzolás: valamiről, aminek értéket tulajdonítunk, mennél hívebb képet, másolatot óhajtunk készíteni, hogy ezt megőrizhessük. Az elröppenőt, tovatűnőt akarjuk megragadni, megakadályozni abban, hogy hűtlenül elhagyjon, miután egy futó pillanatig a miénk volt. Az esemény és leírása közé ilyen módon közvetítő tagként az átélt történésről alkotott lelki kép illeszkedik.

Mellékes itt és a vizsgálódás számára közömbös, hogy nem minden valóban megtörtént esemény méltó a történetíró tollára. Hiszen már egyéni életünkben sem méltatunk mindent emlékképben való megőrzésre. A történelmi kiválasztó értékelésnek ez az egyéni csírája. Minthogy pedig mulandó köznapi és följegyzést érdemlő történelmi események és dolgok között, éppenúgy, mint az egyéni értékelés, megőrzés és gyűjtés tárgyainak területén, sem éles, sem pedig mindenütt és mindenkor érvényes határt vonni nem lehet és minthogy továbbá a történelmen kívül álló vagy föléje emelkedő számára a legdrámaibb világgraszoló történelmi esemény is ugyanolyan természetű fizikai, biológiai és pszichikai történéssé, mint akármilyen más, semmi bajt sem okozhat, ha a történetírói leírásnak lehetőségét és föltételeit kutatva, egyszerűség kedvéért esetleg valami egészen közönséges, magában véve nem történelminek mutatkozó eseményt veszünk példának. A leírás s az ezt szükségképpen megelőző képalkotás figyelembe veendő körülményei, például a mennél nagyobb hűség követelménye, egyformák mindkét esetben. A leírás fogalmában a hűség jegye voltaképpen már ki nem fejezetten is bennefoglaltatik.

Miközben leírok vagy lerajzolok valamit, állandóan előttem lehet, vagy pedig — mint mondani szokás — emlékezethől rajzolok. A festő állványa elé önkénytelenül odagondolom modelljét vagy a tájat, melyet lefest és kivételnek érzem, mikor azt hallom, hogy például nagy tájképfestőnk, Mednyánszky László azt a tavaszi virágjába borult hatalmas bokrot, amely egyik képén pompázik, nem a hely színén, hanem műtermében festette le. Ezzel szemben egy eseményt rendszerint utólag beszélünk el, bár a rádió korában az ú. n. helyszíni közvetítéssel is megismerkedtünk. Azonban a dolog mégsem ilyen egyszerű, mintahogy általában véve már az eddig elmondottak sem csak olyan köznapi megállapítások

és útszéli igazságok, amint talán az a bizalmatlan olvasó véli, akinek az egyszerűség és világosság iránti érzékét tudományos fejtegetésekben a fontoskodó nyelvhasználat és műszóhalmozás megrontotta. Ha elég türelme volt, hogy gondolatmenetünket eddig kövesse, mihamar találkozik ennek oly szükségyszerű következményeivel, amelyeket már meglepőeknek fog érezni. Ilyen mindjárt az a kérdés, hogy szigorúan véve van-e más, mint emlékezetből való lerajzolás? Általában lehetséges-e valamit átélni s róla ugyanakkor, egyidejűleg képet alkotni, hogy szavakba vagy más formába öntve megőrizzük. Van-e kép, amelyet nem kell egyszersmind képmásnak is neveznünk? Az átélés folyamatos történés, a kép ehhez mérve valami állót, viszonylag maradandót, egyidejű, nem egymás utáni részek összegét jelenti. Ez oly különbség, mely nemcsak teljes azonosságukat, de egymásnak tökéletesen pontos fedését is már eleve, már egymagában is lehetetlenné teszi.

Elég azonban itt csupán arra gondolnunk, hogy a festő vagy rajzoló a maga tényleges tevékenysége közben nem tárgyát, hanem a vásznát vagy rajzpapírját nézi, tehát voltaképen azt az emlékképet vetíti rá, amelyet a megelőző pillanatban a tárgyról szerzett benyomásából megőrizett. E szerint a tárgyával egyidejű és az utólagos leírás vagy leképezés között igazában csak az a különbség, hogy az előbbi esetben újból és újból visszatérünk tárgyunkhoz, hogy róla folyton új benyomásokat s ezekről folytonosan új emlékképeket szerezzünk, míg a másik esetben a képmás alkotásakor időben vagy térben már végleg elszakadtunk tárgyunktól. Egyik mód sem lehetséges valójában emlékezés nélkül. Bármily sokszor és bármily könnyen szeme elől téveszti is a lélektan: a kép s ezért a lelki kép is, az ú. n. szemléleti kép is mindig emlékkép — vagy, mint egy elhunyt magyar bölcselőnk mondaná: képpé vált történés vagy mozdulat. A tőlem roppant távoli állócsillagról elinduló fénysugár — szokták mondani — valójában évmilliárdok előtti állapotról tanúskodik: de hiszen a közvetlenül előttem lévő tárgytól visszavertnek is szüksége van időre, hogy szememhez eljusson. Az esemény leírásának utólagos volta csak azért domborodik ki erősebben, mert valamely elhagyott térponthoz újból visszatérhetünk, a már letűnt időponthoz, ennek változatlan valóságához sohasem. De ha igaz, amint igaz is, hogy „az idő szűli a teret“ és valóságos tér nincs időbeliség, azaz a szüntelen változást jelentő időbe való belemerültség nélkül, akkor szigorúan véve egy valóságos elhagyott térponthoz sem térhetünk többé vissza. Kétszer nem léphetünk ugyanabba a

folyóba Herakleitos szerint. Kétszer egymásután pillantva ugyanarra a lerajzolandó mintára, arcra vagy tájékra, nem tagadhatjuk, hogy tárgyunk időközben szükségképen változáson ment keresztül, még ha ezt nem is veszem észre. Ha ennek ellenére azt, amit látok, mégis ugyanarra a tárgyra vonatkoztatom, amelyet imént láttam, ezt csak azért tehetem, mert e korábbi benyomásra visszaemlékezem. Sem azonosítás, sem pusztá ráismerés nem lehetséges emlékezés nélkül.

Az emlékezés tehát minden leírásnak és lerajzolásnak, minden külsőleg érzékelhető képmás, leírás vagy csak bensőben szemlélhető lelki kép alkotásának, sőt nyilván még az éppen most érzékeim előtti tárgyról szerzett, a lélektanban ú. n. külső szemléleti képnek is elengedhetetlen föltétele. Szerepe csupán szembetűnőbb, jobban észrevehető bizonyos esetekben s ezek közé tartozik a történetírás is. Nincsen történelem emlékezés nélkül, bár azért különbséget kell tennünk tulajdonképeni értelemben vett, egyéni, azaz a sajátmagunkkal történetekre való visszaemlékezés és a történeti megemlékezés között. Lássuk ennek egy egészen egyszerű példáját. Vác püspöke résztvett a mohácsi csatában s mikor később elhatározta, hogy megírja az ütközet történetét, mielőtt tollhoz és papiroshoz nyúlt, előbb föl kellett újítania lelkében az átéltek emlékét. Azt jogosan mondhatta tehát Brodarics István, hogy visszaemlékezett az eseményekre. Művének későbbi olvasója már nem mondhatja ugyanezt önmagáról. Mégis mind a ketten, az író írásközben s az olvasó olvasásközben ugyanazt a sajátságos dolgot, t. i. már letűnt, már elmúlt időkbé való lelki áthelyezkedésnek csodálatos műveletét hajtották és hajtják végre. Mint egyébként valamennyien számtalanszor naponta, anélkül, hogy emlékezve az emlékezés csodálatos mivoltára ráeszmélnénk. Vagy pedig elméledőkként mégis ráeszmélve továbbmennénk és megkérdéznénk, hogy teljes, végleg lezárt, vagyis olyan csodával állunk-e szemben, amelynek nincsen semminemű megoldása. Pontosabban mondva, amelynél nincsen semmi lehetőség arra, hogy egy másik, még mélyebben gyökerező csodára vezessük vissza. Másféle tudományos megoldás sehol sem lehetséges. A dolgok és tünemények legmélyén mindenütt meg nem fejthető rejtélyekre bukkanunk.

Az említett további lépést, t. i. pusztá fölismerésen kívül az emlékezés csodás voltának további boncolását számtalanok között nem tette meg még egy Nietzsche sem. A történelem valódi értékéről írt híres tanulmányában¹

¹ Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben (1874).

csodálatos dolognak mondja (Es ist ein Wunder), hogy a pillanat most itt van, nyomban rá tovarepül — előbb semmi volt, azután ismét semmi lesz, de kísértetként mégis visszajár, hogy egy későbbi pillanat nyugalma zavarja. E szavak éles fényt vetnek az emlékezés csodájára. Ám ennek fejében ugyanakkor elzárják az utat minden magyarázat elől, sőt a történetírást kerekén képtelenséggé teszik. Hiszen ennek tárgya a mult, de ha az elmúlás bölcselőnk szerint semmivé levés, akkor a történetírás oly sajátságos tudomány, amelynek semmi tárgya sincs. Vagy pedig közvetlenül csak az a tárgya, ami a multból véletlenül mégis ránkmaradt.

Miről van szó tehát voltaképen? Miben is áll részletesen megtekintve az, amit nemcsak az egyéni, a tulajdonképeni visszaemlékezésben, de a történeti tanulmányt illetően is csodálatos vonásuknak nevezhetünk. Miközben a multba merülve testileg és lelkünk nem tudatos élményeivel egy bizonyos jelenben vagyunk, lelkünk tulajdonképeni tartalmával egy ennél korábbi időpontba helyezkedtünk át. Mind a szokott értelemben vett emlékezés, mind pedig a történelem tanulmánya a multtal való lelki összefüggésbe jutás, mégpedig mindenesetre valóságos, tehát valami valósággal való összefüggés. Másféle hogy is lehetne? De hogyan lehetünk egyszerre két időpontban? Azt szoktuk mondani, hogy valóságosan a jelenben vagyunk, a multat csak képzeletben éljük át, hiszen a mult képe, illetve az emlékkép is a jelenben merül föl, csupán visszavetjük innen képes értelemben valamely korábbi időpontba. Ámde nem is szólva arról, hogy számtalan olyasmit, amit a jelenben elképzelünk, nem vetítünk ki ebből sem a multba, sem a jövőbe, nem nehéz föltánni, hogy ez az időbeli és pedig a multba „kivetítés”, magyarázatának minden kísérlete, ugyanabba a nehézségbe ütközik, ugyanolyan dilemmához vezet, mint a térről való fogalmunk keletkezésének az az ismeretes magyarázata, amely szerint a külvilágot jelentő képeink eredetileg csak magunkban voltak vagy vannak s bensőnkéből való kihelyezésükkel, kivetítéssel alkotjuk meg a térbeli külső világot. Ne értsük félre a dolgot. Nem arról van szó, hogy megállapítható és kétségtelen tény-e az ilyen lelki kivetítés, amelynek térbeli alakját a lélektan általában véve tárgyasításnak, objektivációnak, bizonyos esetekben meg lokalizációnak szokta nevezni. Elegendő itt arra az ismeretes és gyakran tárgyalt tüneményre gondolnunk, hogy egy olvasott szövegből egészen vagy részben hiányzó betűt, anélkül, hogy tudnánk erről, önkénytelenül odaképzeltünk a maga helyére. Azonban ne feledjük, hogy mind a térbe, mind az időbe való „kivetítés”-hez a

kivetítést végző alanyon kívül nemcsak valamely kivetítendő tartalomra van szükség, hanem, miként erre már a kifejezésünk elején álló igekötő is utal, e tartalmat befogadó térre vagy időre is. Ezzel azonban, vagyis összetett képes kifejezésünkkel, főleg annak első tagjával, de a ki-helyezés, áthelyezés, lokalizáció és ob-jectum szavakkal is akaratlanul már előre fölvevük azt, aminek létrejöttét tulajdonképpen megmagyarázni kívántuk. A kivetítés tényének megállapítása tehát magában még nem magyarázza meg sem a térről, sem a multról való fogalmunk keletkezését. A befogadó, még üres multnak (ugyanúgy, mint a dolgokat magába fogadó puszta térnek) ködös és halvány képe ugyanis szintén a jelenben merült fel lelkünkben s innen, hogy igazán multtá lehessen, ezt is ki kell vetítenünk időbeli értelemben valami előre készen álló, jelenünknel korábbi pontba, amely utóbbiról, ennek még oly halvány képéről megint ugyanezt kell mondanunk s így tovább a végtelenségig. Ha abból indulunk ki akár a közfelfogással, akár Schopenhauernek oly nyomatékosan hangsúlyozott és mégis téves nézetével¹ egyetértve, hogy valóságosan mindig csak a jelenben élünk, hiszen a jelen közvetlenül, illetve érzékeink és a nekik köszönhető „Vorstellung”, vagyis szemléleti kép útján jelentkezik és hat reánk, akkor csakugyan azt kell mondanunk Nietzschével, hogy a jelen folyton elpusztul, megsemmisül, hogy tehát általában véve a valóból, a meglevőből semmi és a semmiből való lehet. Ez azonban annyit tesz, hogy fölveszünk egymást tökéletesen kizáró, egymást kölcsönösen tagadó ellentéteket és mégis átmenetet tartunk lehetőknek közöttük.

A multtal való lelki kapcsolatunknak eddig kétféle lehetőségére találtunk. Az egyiket emlékezésnek nevezi nyelvünk, a másikat a következőkben rövidség kedvéért megemlékezésnek mondhatjuk. A történeti megemlékezésnek is az egyén az alanya, azaz maga az emlékező, de a tartalom, amelyet ez a megemlékezés fölöl, az egyén saját élményeire szorítkozó emlékezésnél sokkal szélesebbkörű. Egyéni emlékek nagy gyűjteményeként egész nemzetek és népcsoportok életére terjedhet ki. Másfelől a multba való hatolása, mintegy hosszúsági iránya is nagyobbiméretű. Mindkét irányban, szélteben is, hosszában is folyton távol idővel, a társadalmi közösségek növekedése s a tudomány fejlődése, vagyis az egész közösséget érdeklő egyéni emlékek mind nagyobbarányú egybegyűjtése és felhalmozása során. Ma már egész földünk az új, n. világtörténelem színpada. Kezdetét pedig

¹ Die Welt als Wille und Vorstellung, 54. §. (ötödik bekezdés).

napjainktól számítva mintegy hatezer esztendőre tudjuk visszavinni. Ezzel szemben senki sem emlékszik vissza saját életének legelső éveire. Legkorábbi egyéni emlékeink abból az időből valók, amikor lelki életünk kifejlődése során a tudatosság fölébredni kezd. Sőt felnőtt korunknak sem tudunk visszaemlékezni e szó igazi értelmében olyan élményeire, amelyeket tudtunkon kívül éltünk át. Az emlékezés tehát tudatos lelki jelenség s mivel a történeti megemlékezés az egyéni emlékezésre épül, ennek termékeiből gyülemlik össze, szintén tudatosnak kell lennie. Akár „mult éveink emlékéen el-elborongunk”, akár a történelem tanulmányába mélyedünk, mind a két esetben tudunk arról, hogy kiragadtuk magunkat a jelenből és képzeletünk a multban időzik. A multat tudatosan mint multat éljük át. De közös vonásuk emlékezésnek és megemlékezésnek még az is, hogy mindkettő fölváltja koronként figyelmünknek a jelen vagy a jövő felé fordulását. Egyik sem folytonosan érvényesülő, hanem időnként föllépő lelki tünetény.

Azt kell mármost kérdeznünk, hogy az emlékezéssel és a történeti megemlékezéssel kimerítettük-e a multtal való lelki kapcsolatunk lehetőségeit? Vajjon csak úgy léphetünk-e és lépünk kapcsolatba a multtal, hogy tudunk is erről? Vajjon lejjebb szállva, lelki életünknek mélyebb, nem tudatos, pontosabban: nem tudatosítható, tudomásunkkal meg nem ragadható rétegeiben nem találunk-e olyasmit, amit nem csupán a már tárgyalt tudatos kapcsolatok párjának, rokonának, hanem esetleg éppen alapjuknak kell tekintenünk? Ellenkező esetben igazán csak az emberi lélek számára volna mult. Csak mi volnánk az egyedüli élőlények, akiknek mindenkorí jelene nem semmisül meg folyton tökéletesen, minden maradék, minden emlék nélkül. A görög bölcselők által elismert növényi lélektől teljesen eltekintve, az állatnak sem tulajdoníthatunk tudatosságot. Megragadni tudással valamit, értelmesen tudni valamiről, nyilvánvalóan annyit tesz, mint önmagunkkal szembeállítani, saját magunktól elválasztani. A dolgokra eszmélést nyomon követi a magunkra eszmélés. A tudatból ipso facto kibontakozik az öntudat. Mármost képzeljük el, hogy ez vagy az az állat megszólal és magáról, a maga énjéről kezd beszélni. Önkénytelenül visszariadunk e gondolatától, pedig állati beszédet egészen jól el tudunk képzelni, sok esetben föl is veszünk. Aminek képtelenségétől legelsősorban és ösztönösen visszariadunk, csupán annak föltevése, hogy ennek az ú. n. állati beszédnek szó- és kifejezéskincsében valami olyasmi is volna, ami az „én” fogalmára utal. Az állat érez, szenved és álmodik, észreveszi és élénken átéli a dolgokat.

bámulatos ösztönösséggel, sőt találékonysággal alkalmazkodik hozzájuk és a mindenkori helyzetekhez, de sokat emlegetett „értelmessége” ellenére sem teszi sem őket, sem önmagát igazi, öncélú ráeszmélés és fogalmi gondolkodás tárgyaivá. Sem a tárgyat és annak lelki képét, sem pedig az egyes képeket nem különíti el igazán és élesen egymástól, hogy ekként rögzítve és megragadva őket, minden gyakorlati érdek nélkül eszmélkedhessék és gondolkozzék róluk. Ugyanígy nem gondolkozik a dolgokkal szembehelyezett saját magáról sem, s ezért nem *emlékezik* e szó igazi értelmében, azaz nem gondoltat vissza tudatosan a saját életének emlékképekben nyilvánírtott korábbi eseményeire. Az emlékezés nem csupán általában a múltba, de a saját egyéni múltunkba való visszavetítést jelent: nemcsak tudatosságra, de öntudatra is szorul. Ezek alapján úgy látszik, hogy az állatnak *valódi* emléképeket nélkülöző lelki életét Nietzschével minden múlttól megfosztva a pusztá pillanatra kell korlátoznunk.¹

A békésen legelező nyáj teljesen a pillanat változó benyomásainak adja át magát, a mindenkori jelen kurta pórázára van fűzve élete. Mi a tegnap vagy a holnap, nem tudja. (sak feledni tud s éppen ezért boldogabb az embernél. mert nem cipeli gondteltlen a múlt terhét magával — mordja Nietzsché. Ennek a találó, de azért ismét túlzottan éles jellemzésnek költői fordulatai mögött fontos hiányokra kénytelen rámutatni a tüzetes nyomozás. Mindenekelőtt azt fogja mondani a szigorú bíráló, hogy az élethez Nietzsché szavai szerint is élmény szükséges. Annyiban élünk, mert megélünk valamit, s bármily rövididejű is az a változó benyomás, amely mindenkor hatalmában tartja az állat vagy az ember lelkét. mégis tartalom, amelynek időtartama van. Már pedig az idő a múltból a jelenen át a jövőbe való haladás, vagy, ha úgy tetszik, a jövőnek mindenkori jelenünkön át a múltba tűnése. Az állat tehát nem a pillanat matematikai időpontjában él. nem abban a pontos értelemben vett jelenben, amely Aristoteles szerint sem más, mint tartalom nélküli

¹ A fenti soroknak és az állatok lelki világának egy kiváló ismerője joggal érezte különösnek, hogy Nietzschének az akol falai közé s a legelő körére szorított juh a példája, mintahogy Schopenhaueré a kutya, Klagesé pedig (Der Geist als Widersacher der Seele, 1929, I. 370. l.) a legelő tehén. Mind domesticált élőlény. Vajjon szerencsés dolog volna-e az ember horizontját a börtönbe zárt rab lelki világával jelezni? A három böleselő közül a legutolsó valóban érzi ezt: önála nem is hiányzik a kiegészítés, t. i. a tágas égben otthonos ragadozó és vándormadarakra való hivatkozás. Mindez azonban nem érinti az állat képalkotó, objektíváló és múltat elgondoló tehetségének kétségtelen hiányát.

éles határ mult és jövő között, hanem legfeljebb abban az empirikus jelenben, amelynek ellenmondástól nem mentes alogikus fogalma, a jövőről nem is szólva, okvetlenül multat is tartalmaz, a mindenkori időponton kívül legalább is az őt közvetlenül megelőzőt. Ha nem így volna, az idő folyásáról hogyan lehetne tudomásunk? Az állat lelki életének fonala tehát nem szakad el minden pillanatban a multtól — talán mondhatnánk, csak attól az empirikusnak nevezhető, közönséges értelemben vett multtól, amely az „empirikus” jelent előzi meg időben, s amely az embernél a maga tartalmával a mindenkori élményt mint az egyén multja, a művelt embernél ezenfelül mint történeti háttér lebegi körül. De még ez sem fedi teljesen a valóságot. Az időben és térben sokkalta tágabb emberi horizonthoz képest az állati „hic et nunc” mindenesetre szűkkörűnek, ellenzők közé szorítotttnak mondható. Mégis az állat empirikus jelenének még ez a kis köre sem teljesen élethatárú, elszigetelt, minden lelki holdudvart nélkülöző terület, s az állati léleknek a multhoz való viszonya a Nietzsche tételeihez eddig fűzött helyesbítéssel sem tekinthető még teljesen tisztázottnak. A jelen pontosabb fogalmazásán kívül még két további kiegészítésükre van szükség. Az egyiket megtaláljuk bölcselőnk „nevelőmesteré”-nél, kinek az állati lélekről szóló, alább említendő sorai sugallták talán éppen Nietzsche-nak azokat a gondolatokat, amelyekkel a történelemre vonatkozó elmélkedését kezdi. Mintahogy a gondtalanul legelésző állat idézett szemléletes rajza ismétlődik talán Klagesnél, ki ugyane képet választja kiindulópontul. Schopenhaueréről sem feledkezve meg, az állati lelki horizont s az állati „emlékezés” jellemzéséhez.

Azonban bármint áll is a dolog e három nagy gondolkodó mondatainak irodalomtörténeti összefüggését illetően, minket itt elsősorban az érdekel, hogy az emberhez képest az állatot Schopenhauer is a jelenlevő dolgokra szorítotttnak mondja.¹ Az állatnak nincs lelki képe a multról, mint olyanról; amit fenti kifejezéseinkkel úgy is körülírhatnánk, hogy az állat nem hordoz magával lelki bensejében, illetve elképzelésében egy olyan befogadó multteret, amelybe emlékképeit kivetíthetné és elhelyezhetné. Az ilyen elhelyezések egymáshoz illeszkedő sorából és összefüggő rendszeréből alakul ki ugyanis a magunk élettörténetének, valamint az emberiség ismert multjának az a vázlata vagy kerete, amely lelkünkben mindig rendelkezésünkre áll. Azonban szerzőnk azt is hozzáteszi, hogy azért „a mult hat az állatra a megszokás közege-
n ke-

¹ I. m. 36. §. (utolsóelőtti bekezdés).

resztül". A kutya például ráismer régi gazdájára, akit évek óta nem látott. Nem mintha visszaemlékezne korábbi benyomásaira vagy a közben lefolyt időre, hanem mert új, friss benyomásában tudatán, pontosabban külön szemléletén kívül, de mégis valósággal felébrednek és benne vannak, valóságos erőkként hatnak korábbi megszokott benyomásai. Íme a ráismerésnek és ismerősségérzetnek, a megszokásnak, begyakorlásnak és tanulékonyásnak az állatnál és az embernél egyaránt meglévő és egyaránt a gyakori ismétlődésen alapuló tünetjeiben, ezeknek szételemezés által föltárható mélyén a multtal való harmadik, de már nem tudatos kapcsolatunk! Még csak azt kell további kiegészítésül hozzátennünk Schopenhauer szavaihoz, hogy a mult a szokáson kívül még az átörökölt képességek és ösztönök közegén keresztül is hat az élőlényre. Az előbbiben a saját maga, az utóbbiakban elődeinek multja ébred új életre mindenkori benyomásaiban, magatartásában és cselekvéseiben. Ezek, az ú. n. átörökölt ösztönök inkább az állat, amazok, a szokás és megtanulás, inkább az ember életében és cselekvéseiben játszanak fontos és jótékony szerepet.

Most már felelhetünk arra a kérdésre, amellyel az emlékezés és megemlékezés csodálatos voltára igyekeztünk rámutatni. Hogyan élhetünk egyszerre két időpontban, multban és jelenben? Akár azt mondjuk, hogy testünk jelen van, mialatt lelkiünk, a mítoszok e lélekmadara, a multban vagy valami távoli helyen időzik, akár pedig, hogy a valóságos jelenben és egy elképzelt, nem valóságos multban élünk: mindkettő teljesen elégtelen kísérlet a megoldásra. Mindaddig nem vagyunk igazán tisztában a dologgal, amíg be nem látjuk, hogy sem állat, sem ember soha, egyetlen pillanatban sem élhet nemcsak a matematikai, hanem még az ú. n. empirikus jelenben sem: minden egyes lelki élményünkben s ezekkel kapcsolatos minden cselekvésünkben egyszerre valóságos jelent és valóságos, még pedig végtelen multat élünk át. Minden jelen időpontban éppen úgy valóságos érintkezésben vagyunk az egész végtelen multtal, mintahogy minden egyes éppen itteni, a közvetlen közelből vagy legalább is egy elvileg meghatározható, tehát véges távolságból, mint tudomásunk szerinti forrásból eredő benyomásban tudtunkon kívül az egész, e benyomás éppen mostani időpontjához hozzátartozó végtelen térbeli mindenséget is teljesen átöleljük.

Annak felismerése, hogy amíg a szokott értelemben vett emlékezésben és a történeti megemlékezésben egy elképzelt multat, addig ezzel szemben a nem tudatos emlékezésben vagy ismét egyetlen szóval az emlékezetben, ha nem is szem-

léletesen vagyis képszerűen, de mégis az egész valóságos multat éljük át, végtelen távlatot nyit meg a természettől fogva rövidlátásra hajlamos, s ehhez a civilizáció által mindjobban hozzánevelt emberi szemlélet előtt, amely szinte leküzdhetetlen s olykor megtévesztő makacssággal folyton a közvetlen közelre, mint egyedül biztos talajra igyekszik irányítani figyelmünk, hitünk és érdeklődésünk erejét. Azt érezzük igazán valóságosnak, csupán az az „entitas positiva”: számunkra, amit érzékeink tárnak elénk, s ezek közül is jellemző módon az ú. n. közelérzéknek, a tapintásnak adunk elsőséget. A látszat csal. Azt hisszük büszkén, hogy az emberi szellem a világról szerzett pozitív és szemléletesen képszerű vagy tételes ismeretei roppant tömegének felhalmozódásával kapott igazán szárnyra. Eszünkbe sem jut a kételkedő gyanú, hogy vajjon nem éppen ennek az ellenkezője ment-e végbe a művelődés során? A pásztortűz mellett az éjszaka titokzatos sötétjébe meredő gyermeknek vagy parasztembernek csodákkal játszó lelke, miként ezt Gárdonyi Géza oly megkapóan jellemzi, valóban a végtelen messzeségben jár. A tudós megfordítva e távolságokat teleszkópján át a józan közelségbe kényszeríti s a távolságélményt a maga igazi varázsából kivetkőzteti. Az antik világ szerény terjedelmű oekumené-jét körülölelő Okeanosnak a másvilágba vesző partjai, a közép-kor szűk tartományi életén messze tüleső mesés Kelet, Scythiának és Indiának csodás lényei a fölfedezések kora óta mindjobban beleolvadtak, mindinkább megfakultan és kihülve belezsugorodtak abba a pontos adatokat tartalmazó glóbuszba, amely könyvszekrényünk polcát díszíti. S itt mindjárt fölbukkan a másik, az előbbinek, a térvégtelenségnek időbeli párját alkotó gyanú. Vajjon igazán a mult távolába hatoltunk-e be lelkünk röptével akkor, amikor a történekről mennél pontosabb, mennél részletesebben szemléletes képet tudunk rajzolni? Vagy pedig megfordítva, itt is csak közlünkbe kényszerítettük a távolit és praesens historicum-má tettük? Mintahogy a roppant távoli holdnak vagy Szíriusznak testi szemünk előtti képe vagy nagyított fényképe proximumot is, distansot is, pontosabban távolba vetített közelit jelent. A történelmi rekonstrukciónak az a becsvágya és eszménye, hogy pl. Mátyás budai palotáját vagy a mohácsi csata lefolyását úgy lássam képzeletemben, mintha akkor élnék és közelszemlélettel láthatnám. Úgy látszik, hogy más és sokkal mélyebb értelmet kell adnunk a *távol* elnevezésnek, mint közönségesen szoktuk, vagyis pusztá térbeli, illetőleg a tér alakjára elképzelt időre való vonatkozás helyett *lelki* távolságra kell gondolnunk, mint e szó eredeti és igazi tar-

talmára. Azon távlatra például, melyben Szent János apostol élt, mialatt ki sem mozdult Patmosz kis szigetéről. A csilágász végtelen messzeségben levő égitestet vizsgál, de módszeresen pontos vizsgálatának közvetlen tárgya, a távcsövén keresztül előtte megjelenő kép, egyszerű közelszemlélet, s a képzelet csapongása csak zavarná éles megfigyeléseit és számításait. Megfordítva: ha a közvetlenül előttem levő papírlapot egyszerű színes felület vagy fizikai test helyett már az atomfizikusnak, de még inkább veszedelmes szomszédjának, a metafizikusnak szemével atommagvak és elektronok, állóhullámcsomók és legöngyölödésük minden egyidejű és minden megelőző esemény által meghatározott, végtelenül bonyolult rendszerének tekintem, mérhetetlen lelki távolságélmény, szószerint metafizikai háttér nyílik meg látszólagos közelszemléletem mögött. Ugyanígy mondhatom viszont, hogy a tényeket pontosan rekonstruáló „pozitivistá” történész munkája is lényegében véve évszázadok és évezredek távolságának közvetlenül vizsgálható lelki közelbe való vonásából, valójában tehát közelszemléletből áll. Hiszen annak a történeti képnek, amelyet a történelmet író vagy a történelmet olvasó éppen most magának alkot, az emlékképekkel és általában minden lelki képpel együtt a *hic* és a *nunc* szintén meghatározó vonása. S egyébként is, amit történeti képnek nevezek, valamikor valakinek, egy esemény, pl. a „mohácsi vész” közvetlen tanújának egyéni, szemléletesen közeli emléképe volt.

Azonban a közvetlen térbeli és időbeli közelségnek egy határtalanul kiterjedő mindenséggel és egy végtelen múlt-háttérrel való övezése, ez a nyugvó kép sem jelenti magában véve még azt, amit a végtelen hatásösszefüggés átélésének nevezhetünk. Máskülönben nem tűnnének fel első hallásra furcsáknak és merészeknek az olyan példák, mint az alábbiak, amelyekben egészen közönséges eseteken és meg nem cáfolható logikával igyekszem ezt a hatásösszefüggést megvilágítani. Most éppen egy papírlapra irányítom figyelmemet íróasztalomon. Mi köze e látásképp tartalmának ahhoz, ami most többszáz mérföldnyire tőlem történik, például, hogy Melbourne város valamelyik utcájában valaki kényelmesen fölszáll a villamosra. Pedig ez az utóbbi esemény kétségtelenül benne van, mint egyik alkotóelem, szószerint bennefoglatatik benyomásomban, s ha ausztráliai polgárunk nem ilyen, hanem például gyorsabb vagy tétovázóbb léptekkel szállt volna föl a kocsira, az előttem levő papirosról nyert benyomásom sem volna ugyanaz. Abban a pillanatban, amikor utasunk leült helyére, említett látásképem, amelyet pedig eközben

teljesen azonosnak éreztem, tudtomon kívül nyomban megváltozott. Mi köze ugyanígy e benyomásom tartalmának ahhoz, hogy másfél évtized híján kétezer évvel ezelőtt Julius Caesart az összeesküvők Pompejus szobrának tövében leszúrták? Pedig ha M. Junius Brutus mindjárt legelsőnek támadt volna törével a diktátorra, akkor más volna az a látásképp is, amelyet íróasztalomról és a rajta levő tárgyakról most nyerek. Sem erről az elemi módon leegyszerűsített történeti, se az előbbi hasonló jellegű példáról nem mondhatjuk természetesen, hogy az egész dolog végtelenül különös voltát mostmár egy-kettőre eltüntetik. Mintha ezután többé nem volna csodálatos bűvészmutatvány, hogy a roppant mindenséget és az egész határtalan multat valami sajátosságosan kicsinyített és összezsúfolt alakban belezárjuk a pillanat varázsdobozába! Most csak a következtetés logikus voltára akartam rámutatni, s hogy éppen ezért feljogosít minket néhány fontos kérdés föltevésére. Mondhatjuk-e ezek után, hogy az elmúlás megsemmisülést jelent? Mondhatjuk-e Nietzschével, hogy a pillanat a semmiből lesz s nyomban semmivé válik? Az előbbi állítás az „ex nihilo nihil fit“, az utóbbi pedig a „nihil fit ad nihilum“ tételeknek mond ellene. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az utóbbiaknak van igazuk. A mult nemcsak volt, de bármily ellenmondásnak is látszik, jelenünk tartalmának egyik valóságos alkotóeleme gyanánt most is van és Schopenhauer téved abban, hogy a történelem „arról beszél, ami egyszer volt, s többé azután nincsen“.

Az elmúlttal való valóságos lelki kapcsolatunknak eszerint három, egymásra épülő lehetőségével találkozunk az állat, a történetelőtti és történelmen kívüli, továbbá a művelt ember hármias fokozatán áthaladva. Alapvető mind között a

1. nem tudatos emlékezés. Minő jögon nevezhetjük ezt rövidség kedvéért emlékezetnek? Még adósak vagyunk az érdemleges felelettel. Az emlékezés szónál nem tértünk el a közönséges jelentéshasználattól, sőt éppen lehetőleg szorosan ragaszkodtunk hozzá. Már a megemlékezést nem mindig vonatkoztatják a történelemre. („Megemlékezzél, hogy a szombatnapot megszenteljed.“) Még nagyobbnak látszik azonban a közhasználattól való eltérés az emlékezetnél, amelyen közönségesen az egyéni és időnkénti visszaemlékezés, vagy közvetve a történeti megemlékezés alapját, egy állandóan, bár olykor csak lappangva meglevő lelki képességet szokás érteni. Ámde most már tudjuk, hogy ez az emlékezetnek nevezhető multkapcsolat szünet nélkül érvényesülő történes, sőt nélküle semmiféle lelki történes nem volna lehetsé-

ges. Minthogy időben élünk, minden jelen pillanatban multat is élünk át. Ennek az ilyen értelemben vett emlékezetnek tehát nincsen szüksége semmiféle alapra. Elemi adottságához képest nem is vezethető vissza semmiféle mélyebben fekvő alapra, hanem éppen maga a lehetőségi alapja az emlékezésnek és általa a megemlékezésnek is. Az utóbbiakat mostmár hozzá képest egy-egy fokkal kevésbbé csodásaknak, mert kevésbbé mély rétegben fekvőknek fogjuk mondani.

Míg az állatot csupán e tudatonkívüli, a jelenre ugyan állandóan ható, valóságos, azonban szemléletes és viszonylag önálló emlékképekké ki nem fejlődő kapcsolat köti a multhoz, addig a tárgyaiktól már bizonyos fokig függetlenül s ezért a tudat által megragadható lelki képekkel és gondolatokkal bíró ősebernél föllép az egyéni

2. emlékezés. e tartalmi keretében legszűkebbkörű kapcsolatot a három közül. mert a multból csupán azt ölelheti fel, amit mint tudatosítható tartalmat önmagunk éltünk át. Más szó híján kénytelenek vagyunk ugyan visszaemlékezésnek nevezni, vagy legalábbis az emlékezési tünetények közé sorolni az olyan eseteket is, mint amikor pl. később eszmélünk rá, hogy az előbb kopogtatott valaki az ajtón. Ámde jól meggondolva a dolgot, nem beszélhetünk ez esetben jogosan és ellenmondás nélkül emlékezésről. hiszen éppen azt kell mondanunk, nem emlékezünk igazán arra, hogy hallottunk volna kopogást. Mindenesetre tudatos visszavetítés okvetlenül kell az emlékezéshez, s ezzel kapcsolatban oldhatjuk meg már most a multba való kivetítésnek említett dilemmáját is. Azért vagyunk csak képesek egy jelenben fölmerülő s így magában véve csupán a jelen valóságáról tanúskodó emlékképet mintegy akarata ellenére áttenni innen a multba, mert már eredetileg adva van számára befogadó hely, t. i. az a valóságos mult, amellyel minden pillanatban tudomásunkon kívül is összefüggünk. Általában az emlékezés bármely esetének tényezőire való felbontása világosan rávezet arra, hogy mélyén mindig az emlékezet nem tudatos tüneténye lappang. Ennek, mint alapnak, szételezés által való fölfedését elmulasztotta emlékezőképességünknek az az óriási lélektani irodalma, amely, belenyugodva a tünetény csodaszerűségébe, túlnyomóan és egyoldalúan a rendkívüli, beteges vagy gyakorlati szempontból érdekes esetek vizsgálatára adta magát, hogy ennek eredményeit az ideggyógyászatban, a tanulás technikája terén vagy a kriminalisztikában hasznosítsa. Annyira, hogy a nem tudatos emlékezet tényének első megsejtése és körvonalozása biológusokra (Hering, Semon) maradt.

Próbáljuk meg azonban a visszaemlékezés bármely mindennapi esetének elengedhetetlen tényezőit egyszerű rajzban szemléltetni. A mellékelt vázlaton *a* és *b* az eredeti benyomásnak vagy élménynek, illetőleg emléképük fölmerülésének időpontjait, a fölöttük levő, ellentétes irányú kisebb nyilak magát az élmény befogadását, illetve a kép fölbukkanását jelentik, az *a* és *b* közti pontozott vonal pedig az eredeti benyomást a visszaemlékezéstől elválasztó időtávolságot. Alatta ívvel jelöltem az eredeti élménynek egy kisebb-nagyobb lappangási időszakon át a *b* ponthoz való eljutását, fölötte, pedig megfordítottan a visszavetítés irányát.

Minő változatos esetek állanak elő már most, ha az egyik vagy másik tényező elmarad? A *b* pontba jutott hatás nem mindig fejlődik ki önálló emlékképpé. Olykor egyáltalán nem tudunk róla, olykor azonban érezhetően színezi az ott-honosság, ismerősség élményét, anélkül, hogy visszaemlékezésünk azokra a korábbi esetekre, amelyekből e színezet igazán fakad. A visszavetítés ilyenkor elmarad, mert nincs tárgya, amelyet visszavetítsen. Mászor ismét arról van szó, hogy a visszavetítés fokozatosan elsorvad, mindjobban háttérbe szorul. Másodszor vagy harmadszor végezve ugyanazt a begyakorlandó cselekvést, az utánzáshoz eleinte szükséges vizsgálgatnunk a korábbi esetekre. Mennél jobban halmozódnak azonban az ismétlések, annál inkább elhomályosul emléküink, de azért annak az *a* betűnek elolvasásában, amellyel egy szövegben felnőttként találkozom, hiánytalanul benne van mindaz a sok-sokezer vagy sokmillió *a* betű, amelyet valaha csak életemben elolvastam. A tudatos emlékezés a nem tudatos rétegbe süllyedt le. Mászor egy gondolat, szólam vagy dalmotívum úgy lép fel elménkben, hogy a jelen pillanat termékének véljük, noha igazán már hallottuk valamikor, tehát a multból származik. Már rendkívüli eset, t. i. az elmultnak igazi emlékkép kivetítése nélkül is élénken megnyilvánuló hatása a testi cselekvésre a Coleridge által leírt írástudatlan asszonyé, aki öntudatlan, ideglázás állapotában latinul, görögül és héberül beszélt, mert gyermekkorában egy biblia-szövegeket fennhangon olvasó lelkésznél szolgált.¹ Mondhatta-e magáról feleszmélése után betegünk, hogy emléke-

¹ Bognár Cecil: Pszichológia (1935), 149. l.

zett, t. i. gyermekkori élményére? Hiszen ennek éppen az ellenkezőjéről volt szó. Mindezek az emlékkép és visszavetítés nélküli esetek tehát ismét visszavezetnek bennünket a nem tudatos emlékezethez, bár talán legérdekesebb ebből a szempontból azt kérdenünk, hogy törölhető-e vázlatunkban a pontozott egyenes vonal is? Visszaemlékezhetünk arra, ami egy órával, több évvel vagy egész kis gyermekkorunkban történt meg velünk. Most megfordítva, szorítsuk mind kisebbre az eredeti élmény és az emlékezés közötti időtávolságot, míg végre az a a b pont közvetlen szomszédságába kerül. Visszaemlékezhetünk-e közvetlenül előbbi pillanatunkra? Előttünk áll itt, mint látjuk, az „empirikus jelen” tárgyalt esete. S ha az ab időpontosorhoz, mint ilyen empirikus jelenidőhöz tartozó lelki élménynek, mint szemléletes képtartalomnak például β jelet adunk s ez utóbbit β_1 , β_2 és β_3 egymásutáni mozzanatokra felosztva gondoljuk, úgy azt kell mondanunk, hogy ha a β_3 átélésében szükségképen benne van az őt megelőző β_2 mozzanat, akkor a sor élén állót (β_1) is össze kell kötnünk közvetlen időbeli elődével, ezt a megelőzővel stb. s így ez a regressus in infinitum az empirikus és szemléletesen képszerű jelenből a nem tudatos emlékezet fonálán valóban a végtelen multba vezet vissza bennünket.

Míg a társas csoportokban élő állatfajok együttélése puszta összeműködés, legtöbbször ösztönösen átörökölt kollektív tevékenység, addig az emberi *beszéd* már szellemi érintkezést, a mindenkori esetleges vagy megőrzött lelki tartalmak kiscserélését teszi lehetővé az együttélők között. Ekként rakódnak le már az őseimbernél, valamint a gyermeknél is az egyén emlékeinek aránylag szűk tartalma köré a család, a nemzetség, a törzs közös emlékei. Megalakulnak a hagyományok, mint előkészítői a

3. történelmi megemlékezésnek. A hagyományok erőteljes fenntartóra és ápolóra találnak a közösségi kultuszban. Mégis természetükhöz tartozik, hogy többé-kevésbé rugalmasak, változásnak és átalakulásnak vannak kitéve és amellet többé-kevésbé hézagosak, összefüggéstelenek. Az *írás* föltalálásának köszönik rögzítésüket, másfelől tervszerű kiépítésüket, vagyis a nemzeti történelem tudatos megalkotását és megírását, ami rendesen a tudatosság egy újabb fokával, a közös kultuszban természetes ösztönösséggel megnyilatkozó együttérzésnek tudatosan vallott összetartozással, nemzeti öntudattá való fejlődésével jár együtt. A hagyományait és őseinek emlékét ápoló közösség olyanformán különbözik a multját tudatosan nyilvántartó nemzettől, mint a naplót vezető vagy önéletrajzát író embertől az, aki emlékeinek

összefüggő áttekintésére és megörökítésükre nem gondol. Mikor el-elborongunk mult éveink történetén, mintegy egészen átengedve nekik önmagunkat, éppen úgy emlékeinknek túlnyomóan a saját hatalmukból való felmerüléséről és egymáshoz való társulásukról van szó, mint amikor a törzs kegyelettel emlékezik meg őseiről, kiknek szelleme, mint a Julius Caesaré Brutus előtt, mint Nagy Lajos alakja Lackfi Endre csatájában, a maga hatalmából jelent meg az élők szemében. Ezzel szemben mind a naplóírás, mind a történetírás és a történettudomány művelése tevékenység, irányított folyamat, fölmerülés helyett földézés, csoportosulás helyett csoportosítás. Legalábbis az idő egymásutánjába kényszerített társulás. Már az egyéni emlékezésnek két, egyfelől akaratunktól túlnyomóan független és másfelől szándékunktól vezetett, gondolatmenet alakját öltő alfaját kell megkülönböztetnünk. A történetírás közvetlenül az utóbbira támaszkodik, arra, amelyet Aristoteles a platói műszóhasználat megváltoztatásával *ᾠαμνήσις*-nek nevezett.

Minthogy a történelmi emlékek nem egyetlen forrásból fakadnak, hanem különböző egyének vagy embercsoportok élményeiből és emlékeiből gyűlnek egybe, a történetíró a maga tervszerű munkája során nem egyszer ellenmondásokra fog bukkanni egyes hagyományok között. Némelyek szerint Szár Lászlótól, mások szerint pedig Vazultól származott a három Árpádházi testvérherceg. Ekként áll elő már korán a történeti kritika elvi szüksége, eszközeinek és módszereinek jóval későbbi, hosszú és fáradságos kifejlesztéséből pedig az eddig általános névvel történetírásnak nevezhető tevékenységgel szembeállítható, igazán csak az újkornak köszönhető történettudomány.

A tudomány azonban tudás s ez az utóbbi a tudattal valójában egyet jelent. A két magyar képző között nyelvészeink tanúsága szerint eredetileg nem volt különbség, olyan, mint a minőt ma pl. írás és írat vagy emlékezés és emlékezet között teszünk. Az *-at*, *-et* is nomen actionis-t képezett s a *tudat* purus actus-nál igazán mi volna egyéb? A tudat nem valami tartalom s ne is beszéljünk tudattartalomról, mert ez csak véget nem érő bonyodalmakra vezet. A tudás vagy tudat egy tartalomnak megragadása. Ha mármost mind az emlékezés, mind pedig a ráépülő történeti megemlékezés csak egy nem tudatosítható és éppen ezért sokkal inkább a sejtelen, a költői és művészi megérzés, mint a fogalmi tudás által megközelíthető alaprétegen lehetséges, akkor tulajdonképpen ennek a ténynek többé-kevésbé világos felismeréséből fakadtak mindazok a törekvések, amelyek vonakodtak vagy vona-

kodnak a történelmet minden ízében besorolni a tudományok közé s a tudomány rangjára való ú. n. „felemelése” helyett inkább a vallásos világszemlélettel, a metafizikával, költészettel vagy a művészettel való benső rokonságát igyekeztek kiemelni. Nem jogtalanul tették. A történelem, mint Hegel is kiemeli, kétségtelenül a tudatos és tudatosan történetet teremtő, ú. n. művelt ember alkotása. De azért létrejötté mégsem magyarázható meg a korábbi, azaz „tudományosságelőtti” fokozatok és jellemző multkapcsolataik figyelembevétele nélkül. Vagyis az ismert módon egyszerűen úgy, hogy ami elmúlt, nem semmisült meg teljes egészében és minden nyom nélkül, hanem egyes részei a véletlen kedvezéséből elkerülték e sorsot s e töredékekből, t. i. a már említett hagyományokból és az ú. n. maradványokból, a multnak e megfagyottan ránkjutott darabjaiból a történettudós képzelete helyreállítja az egészet. Ebben a rekonstrukciós magyarázatban újra benne van a már kimutatott *petitio principii*. Sohasem lehetne szó történelemről, ha az elmúlás akár csak részleges, azaz egyes részeknek többé-kevésbé épen és változatlanul való fennmaradásával enyhített megsemmisülést jelenthetne. Egészen úgy, mintahogy emlékezésről is nem csupán akkor nem lehetne szó, ha minden pillanat élménytartalma nyomban tökéletes és végleges feledésbe merülne, hanem kétségtelenül akkor sem, ha pusztán csak annyi volna a tényállás, hogy egyes élménytartalmainknak bizonyos alkotóelemei, főleg és elsősorban az eredeti élmény jelenlevő valóságáról tanúszkodó vonások eltűnnek s ami többé-kevésbé fogyatékosan és elhalványodva megmarad, egy későbbi időpontban ismét jelentkezik. Semmiképen sem tudnánk ugyanis ez esetben kimutatni, hogy minő jogcímen tekintjük ezt a képet többnek és másnak, mint a sajátmaga jelenlevő, éppen mostani valósága tanújának. Amint a közismerten népszerű nyom- vagy engramm-elmélet az egyéni emlékezés rejtélyéből, éppen úgy az, amit itt maradvány- vagy rekonstrukcióelméletnek neveztünk, a történetírás lehetőségéből *semmit sem* magyaráz meg. Sem a jelenre vagy a jövőre való lelki irányulásunkat időnkint fölváltó tudatos (egyéni) emlékezés, sem pedig az egészen ugyanily természetű, csupán sokkalta szélesebbkörű történeti megemlékezés nem lehetséges „emlékezet” nélkül, mintahogy más megfelelő magyar szó híján a multtal való állandó, folytonos és valóságos, bár tudtunkon és érzéki szemléletünkön kívüleső lelki kapcsolatunkat e fejtegetésekben röviden elneveztük.

Ha azonban a mindenkori időponthoz hozzárendelt térbeli végtelenséggel együtt nem csupán a történelmi, de a történelmen kívül álló ember, sőt már az állat is élete minden pillanatában, minden egyes lelki élményében az egész végtelen multat is, tehát mindent, ami addig történt, újból és újból átéli, önkénytelenül is az a kérdés merül fel bennünk, hogy mi szükség is van akkor tulajdonképpen történetíráásra és történettudományra? Ha már a nem tudatos emlékezet is nem csupán teljes, de folytonos kapcsolatot teremt már az állatnál is az átöröklés és a szokás közegein keresztül mult és jelen között, miért épül rá a fejlődés későbbi során két másik, tudatos, de csak időnként érvényesülő multkapcsolat és pedig úgy, hogy ez az érvényesülésük és működésük csak elődüknek további, bár tudtunkon vagy legalábbis ráeszmélésünkön kívüli fennmaradása alapján lehetséges? Egyszerűen csak az egyetemes fejlődés egyik tényének kell-e ezt elismernünk? Vagy gyökerét is kutathatjuk oly eltérésekben, amelyeknek alapján az állatot, az ősembert és a történeti embert, mint az előbbi szakaszban leírt háromféle lelki multkapcsolatnak három reprezentatív alanyát, pusztán lelki berendezésük szempontjából, minden mástól eltekintve, az élőlények három jól megkülönböztethető típusának nevezhetjük? A tudatosság hiányáról az állatnál, meglétéről az embernél, különösen jelentős szerepéről a történeti, azaz történetalkotó embernél már több ízben szóltunk s az állatot és embert illetően önálló elképzelésüknek kisebb, illetve nagyobb mérvben szemléletes voltát, valamint ezzel kapcsolatban lelki képeiknek kisebb, illetve nagyobb fokban önállósult és függetlenült alakját is említettük röviden. Arra is céloztunk pár szóval, hogy az önállósulás itt részint a lelki képeknek egymáshoz, részint a lélek egészének a testhez és környezetéhez való viszonyára értendő s ez utóbbi szempontból és a két elemnek, a testi és a lelki tényezőnek nagyobb, illetve kisebb hangsúlyozottságára való tekintettel az állatot rövid formulával *pszichofizikai*, az embert *pszicho-fizikai* lénynek nevezhetnők. De éppen mert lazább lett, miként a kötőjellel szemléltettük, a lelki képeknek beágyazottsága az egyéni test közös egységébe, terjeszkedhetnek ki ezek szabadabban, mintegy legyezőszerűen, a külvilág változatos sokszerűsége felé. A „Menschwerdung” gal egyet jelentő „objektive Wendung” Freyer szerint is először a lelki élet periferikus, kifelé irányított részén megy végbe.¹

¹ H. Freyer: Theorie des objektiven Geistes (31934), 22. és 24. l.

Ezek tehát azok az alapvető lelki eltérések, amelyeket figyelembe kell vennünk, hogy a fenti kérdésekre felelhessünk. De ezenkívül fejtegetéseink köre érdemlegesen véve még annak kutatására is kötelez, hogy, ha már egyszer létrejött, mi a történetírás értelme, azaz hivatása és rendeltetése a fejlődés keretében, mi a haszna és értéke? Nincsenek-e esetleg káros, igazi rendeltetésünket bénító hatásai is a történelmi műveltségnek, a történelmi ismeretek roppant, szinte már ijesztő méretű felhalmozásának?

Ez az utóbbi kérdés érdekelte különösen a mindenfajta öncélú ismerettömegtől irtózó Nietzschét, akiről azonban már láttuk, hogy nem abból indult ki, amit a már elmondottak alapján rövid tételbe ekként foglalhatunk: mind az állat, mind az ember empirikus jelenét kitöltő lelki élmény, ennek *hic et nunc* közeltartalma egymagában absztraktum, nem eredetileg így adott valóság; ezzel csak egy *illic et tunc* távlat tartalom hozzájárulása teszi. E közeltartalmat más szóval érzékelhetőnek vagy szemléletesen elképzelhetőnek neveztük s éppen ezek a vonásai azok, amelyekkel egy határtalan, bár nem érzéki és nem képszerű, legalábbis alig képszerű, de mégis valósággal átélt tartalomnak mintegy középpontjában fellobban: az embernél általánosságban és aránylagosan véve élesebben, az állatnál pedig elmosódottabban emelkedve ki a maga környezetéből. S még ha térben vagy időben távollevőknek is mondjuk magunkat attól az időbeli vagy térponttól, amelyhez időbeli vagy térbeli kihelyezéssel egyes, bensőnkben éppen most fölmerülő szemléletes lelki képeket érzéki csalódástól mentesen hozzárendelünk, azaz *hic* vagy *nunc* mivoltukat *illic* vagy *tunc* jelentésűvé tesszük, ezáltal a kép közeltermészete igazán nem változott, sőt még erősödött, mert hiszen a maga eredeti, saját távlatartalmától elszakadt: elvonásból született. Soha tökéletesen ki nem oltható szubjektív vonásai is elárulják származását. Ezért mondhatjuk igazán azt, hogy a természettudomány szemlélete közelszemlélet még akkor is, ha tárgyát a Szíriusz-csillag vagy földünk külső rétegeinek évmilliók előtti állapota alkotja.

A természetkutató eredeti és sajátos munkaterét mindjárt a fejtegetések elején az érzéki, vagyis anyagi világban jelöltük meg. De nem mulasztottuk el megkérdézni, hogy nincs-e más, önmagunkban és kívülünk, csak érzéki valóság? Most felelhetünk valóban érdemlegesen, bármily különös is a válasz a közönséges, szinte dogmaszerű felfogás szempontjából: az ú. n. érzéki világ, mint a fizika vagy más természettudomány tárgya, valójában absztraktum. Az a dolog, élőlény vagy jelenség, melyet a természettudós kuta-

tása tárgyául kiválasztott, a maga eredeti és valóságos környezetéből kiszakított absztraktum s így az ú. n. exakt és empirikus természetkutatás mindjárt legelső lépésével az elvonás talajára helyezkedik. Ezért későbbi megállapításai is absztraktumokat hoznak absztraktumokkal kapcsolatba, törvényszerű összefüggésbe. A természettudományi gondolkodás és kutatás fő jellemző vonását Windelband is az absztrakcióra irányulásban látja.¹ A „valóságtudomány“ neve tehát jogosan csak a bölcséleti és szellemtudományokat illeti meg, amelyeknek szemléletét és kiindulását a közel-jelenségen keresztül való távolszemléletnek vagy pontosabban távolságélménynek nevezhetjük. A külsőnek mondott valóság kezdése és tanúja számunkra a saját valóságos lelki élményünk: két, egymást minden ponton kölcsönösen átható, csak gondolatban szétválasztható résznek, ú. m. egy közel- és egy távlatalomnak benső és szerves összefonódása tartalmában, ez az a kétségtelen tény, amelynek föl nem ismerésén sarkallik lényegében véve minden ú. n. pozitivizmus, empirizmus, szenzualizmus s amelynek fölismerésével viszont, ha nem is mint bizonyos területen és helyesen megvont határok között alkalmazható kutatómód, de mint valóságmagyarázat nyomában és szükségképen megdől. Valójában sohasem az igazi, a „százszázalékosan“ természetkutatók voltak azok, akik, mint ilyenek, egy füst alatt filozófiát is akartak teremteni vagy más szóval a közelszemlélet körébe zárkozva erőszakos módon a távolélmény területét is meghódítani: ezt jelenti alapjában véve minden ilyen kísérlet. Viszont azonban nem sikerül és nem is sikerült eddig életképes filozófiai rendszert fölépíteni akkor sem, ha megfordítva a szóbanforgó távlatalmat szakítjuk el érzéki párjától, hogy külön trónra helyezve és „ideá“-nak elnevezve amazt ebből vezessük le. A plátói chorismost, ha egyszer elkövettük, éppúgy nem tehetjük többé jóvá, mintahogy nem ragaszthatjuk vissza ágához a letépett falevelet.

De térjünk vissza azokhoz a kérdésekhez, amelyeket e szakasz élén felsoroltunk. Más dolog egyszerűen átélni valamit, megérezni, sejteni. — más utólagos képet alkotni erről és ismét más dolog e kép tartalmát szembehelyezni önmagunkkal. Az élmény, mint pusztán történés vagy belső, lelki megmozdulás, a hozzá képest nyugvó jellegűnek és leszármazottnak tekinthető kép és a kép tudatos rögzítése, mint az én aktusa válnak el itt egymástól. Mi tudunk a multról, az állatnak még igazi, megőrizhető emlékképei sincsenek.

¹ Geschichte und Naturwissenschaft (1904), 17. l.

De azért mélységesen átéli a multat : elődeinek fizikai életét az embernél teljesebben, nagyobb mértékben és változatlanabban éli újra minden pillanatban, miként ezt külső viselkedése és cselekvései, ezeknek mélységesen konzervatív természete világosan mutatják. Külső jelekből következtethetünk másoknál, mint mondani szokás, arra, ami a lélek belsejében végbemegy s ha ilyen jelek hiányoznak, illetőleg nem vehetők észre, könnyen megfeledkezünk arról, hogy valami belső hatást fölvegyünk. Már pedig azok a latin, héber és görög mondatok, amelyeket Coleridge betege kilencéves korában hallott először, ettől a pillanattól kezdve állandóan hatással voltak élete minden mozzanatára, ezeknek nem csupán meghatározói, de alkotóelemei között is mindig ott szerepeltek, bár ahhoz, hogy ismét hallhatóvá váljanak, rendkívüli körülmények találkozására volt szükség — még pedig minden emlékkép közvetítése nélkül. Ha ilyesmiről rendes körülmények között van szó, önkénytelen, gépiesen megszokott, ösztönös cselekedetokról beszélünk s mindnyájan tudjuk, hogy az emberhez képest mily hatalmas szerepük van az átörökölt ösztönöknek az állat képességeiben és testi életében, amelyeket a nem tudatos emlékezet általuk mintegy biztos gyámolító kézzel vezet és irányít. E gyámolítás szerepe az embernél hirtelen háttérbe szorul. Nem arról van szó természetesen, mintha maga a nem tudatos emlékezetnek nevezett lelki képesség tűnnék el egyszerre, hanem csak arról, hogy az újszülött emberi lény szószerint gyámoltalan teremtményként áll előttünk az állati magzathoz képest, amely utóbbinál örökölt készségei azonnal jól látható és gyakorlati alakban érvényesülnek. Ezzel szemben a magára hagyott embernél végtelenül veszélyes helyzet áll elő, amelyben nyomban el kellene pusztulnia, ha új, az állatétól eltérő lelki berendezésében nem találna olyan eszközöket, amelyekből — elbocsátva a gyakorlati élet egyes területein eddig közvetlenül vezető kezét — fegyvereket kovácsolhat magának. Ezek az eszközök az emlékek, a hasznos emlékkép megőrzése, amiből a tapasztalat, majd a találmányok, a technika és a természetismeret fejlődik ki a maga elméleti és gyakorlati oldalával. A természettudomány végső történeti gyökerét tehát az egyéni emlékekben kell keresnünk, míg a közös emlékek, a törzsi hagyomány a szellemtudományok, köztük a történetírás forrása. Az állatoknak is vannak sokszor bámulatos készségeik, van állati „technika“, de ez átöröklésen, nem föltaláláson alapul s a faj minden egyedében nemzedékek hosszú során át változatlanul azonos, tehát nem egyéni eredetű.¹

¹ V. ö. Oswald Spengler : Der Mensch und die Technik c. művét.

Viszont a hagyomány, már amennyiben eredetét visszafelé követhetjük, egyéni emlékekből gyűlt ugyan össze, de ezek egészen más körbe tartozók, mint amelyekből a természettudomány merít. Utóbbiak testi, amazok lelki és erkölcsi szükségleteink szempontjából nevezhetők hasznos, általánosabban szólva értékes emlékeknek.

Az ekként megszületett, illetőleg a fenti csirákból fokozatosan kialakult tudománypárt : a testi, fizikai vagy érzéki és másfelől a lelki és erkölcsi világ, iménti meghatározásunkkal a közelszemlélet és a közeljelenségen át feltáruló távol-szemlélet vagy távolságélmény tudományait nem kísérhetjük el itt még legfőbb állomásaikon sem azon az úton, amelyet napjainkig megfutottak. Van azonban e kettős pályának egy hozzánk még eléggé közeleső kritikus szakasza, amely tárgyunk szempontjából különös figyelmet érdemel. Még csak közelmult az az idő, amikor a hamarább magára és elveire ráeszmélt, korábban szoros értelemben tudománnyá lett és csakhamar a kézzelfogható sikerek mind nagyobb tömegére méltán büszke természetkutatás mintegy árnyat vetett pályatársára, a bölcséleti és szellemtudományokra s többek között gátat emelt a maga példájával a történettudomány sajátos elméletének helyes kiépítése elé. Mi sem természetesebb és érthetőbb, mint hogy a történetírás kifejlődése és igazi tudománnyá alakulása során elsőbben a természettudományokhoz fordult magasabb tudományos elvekért és vezető szempontokért, mint ahogy viszont az is természetes, a szemléletes lelki kép könnyebben tudatosítható voltából önként következik, hogy a megismerés vezérelvei először a természettudományi paradigmán alakultak ki. Közismert dolog, hogy a történetírás Platon és Aristoteles óta az egész középkoron át az *ars*, nem a *scientia* nevére tartott igényt. A *ἱστορία* és *ἱστορεῖν* eredetileg a hagyományok és közhiedelmek föl kutatását és összegyűjtését jelenti s eredménye ismeret ugyan, de nyilván a δόξα, nem az ἐπιστήμη körébe tartozik. Egyedüli igazán tudományos eleme, a hagyományok ellenmondásaiból szükségképen megszületett kritika egyfelől a hagyomány tekintélye, a kételkedéssel szembeszegülő szent és sérthetetlen volta miatt, másfelől kellő módszeres eszközök híján nem szökhettett sudárba s bármily sűrűn hangoztatják is a középkor krónikái és legendái előszavaikban a történeti igazsághoz való ragaszkodást, tudjuk, hogy ezt csak jelszónak kell tekinteni, amely békésen megfért szinte korlátlan hiszékenységgel. A középkor történeti irodalmának egy jelentékeny és jellemző része igazán oly műfajhoz tartozik, amely mintegy középen áll történelem és regény között s ha nem is történeti

regény, de vérrokona annak, amit ma regényes történelemként szokás művelni. A kritikai módszert nem a saját énjéből teremti meg a történetírás, hanem átveszi abból a filológiából, amelyet a humanizmus az antik írók műveinek kiadásából, a vallási mozgalom a szentírásszövegek tanulmányából fejlesztett ki. Jellemző módon oly két szellemi áramlat, amelyeknek egyformán a hagyománnyal való szembefordulás vagy eltérő tradíciók közti ingadozás a fő vonásuk.

Mindenesetre ez az átvétel, rokon területről, szerencsés és termékeny volt a történetírássra. Páratlan, barokkszelleműen gazdag föllendülés következik főleg a XVII. és XVIII. században: a forrásanyag hatalmas arányú egybegyűjtése és kritikai megrostálása, amely egyelőre szinte minden más feladatot háttérbe szorít. Az emlékek és adataik megrostálására támaszkodó ténymegállapításnak szakszerű és szürke munkája s a magasabb szempontokról le nem mondó „történetbőlselet” egymás kárára majdnem kettéválnak, sőt a nyugati, hagyományhívebb népeknél, a hitújító s kétkedni merő németektől eltérően, igazán csak a legújabb évtizedekben fognak ismét komolyan kezni. Másfelől azonban az új kutatómód, amely az események lefolyásának pontos és hű leírását már nemcsak hangoztatta, de komolyan is vette, közelebb hozta a történetírás művészetét az új természettudománynak szintén hagyománybéklyókat lerázni kívánó munkájához. Hiszen ez utóbbi ugyanilyen természetű feladattal, t. i. valamely esemény valóságos végbemenetelének szabatos megállapításával kezdődik. Az igaz, hogy itt fizikai, az érzéki világ körébe tartozó eseményről van szó, de ne feledjük, mint Pauler Gyula mondta, kereken két emberöltővel ezelőtt pozitivistá történetfelfogásának egészben véve logikus és világos kifejtésében, hogy „a léleknek hatása is physical külső jelekben, anyagi módon nyilvánul”.¹ Ismerjük és folyton gyakoroljuk is ezt, fizikai jelek e figyelembevételét, embertársainkkal való érintkezésünkben. S ha nem is éppen szerencsés főelvként Paulernek az a fogalmazása, hogy „a történelem is csak physical tünetény, mint az egyén élete” — de ha ez utóbbinak fizikai oldaláról való megközelítését a biológiának, legalább is a vitalista és neovitalista fogalomzavartól mentes biológiának megengedjük, milyen jogcímen tilthatjuk el ugyanettől az egyénekből alakult népek és nemzetek életének és fejlődésüknek vizsgálatát? Hogy minden ilyenféle kísérlet és fáradozás eddig mind a történelemben, mind

¹ A positivismus hatásáról a történetírássra. Századok 1871. 640. l.

a társadalmi tudományokban meddő maradt, kétségtelen dolog, de nem logikai ellenérv. Ha többre törünk pusztá ténymegállapításnál, minő elvi akadály gátolja a természet-tudományok sikeres eljárásának a történelemre való alkalmazását, t. i. azt, hogy a pontosan megfigyelt és híven leírt s egymással hasonlóságokat mutató események közös vonásait kiemelve inductio útján „történelmi törvények”-et fogalmazunk, hogy azután a jövő alakításában, azaz gyakorlati téren hasznukat vegyük. Ha igazán megismerjük a Comte szerint minden természeti tüneményt meghatározó két tényezőt, t. i. az anyagot (*matière* = itt a nemzetek és egyes emberek) és az erőket (*force* = itt az őket érő behatások), akkor Pauler erős hite szerint „meg fogjuk mondhatni, minő fejlődésnek kell bekövetkezni”.¹ Ekként fogja teljesíthetni a történetírás a maga hivatását: „képe lenni a multnak, kulcsa a jövőnek”.²

Mit mondunk azonban kulcsnak? „Das Gerät ist, was es bedeutet, sobald es benützt wird: die Schale zum Trinken, das Schwert zur Schlacht, die Hacke zum Fruchtbau.”³ Már Pauler zárótételének idézett metaforája is elegendő egymagában, hogy felismerjük, mennyire nem áll az, hogy szerzünk a történettudományt „semmiféle gyakorlati célra nem találhatta használhatónak”, s hogy általában elméletéből kifolyólag minden tudományt öncélúnak — vagy e sajátságos kifejezést őszintébbel és pontosabbal helyettesítve: céltalan tevékenységnek kellett tekintenie.⁴ Nem volna helyes, ha Paulert bírálva elmulasztanánk ma, amit ő önmagával szemben annak idején nyíltan és világosan megtett, amikor t. i. már fenti tanulmányában is, de még inkább két évtizeddel utóbb főműve előszavában különbséget tett a maga elmélete és történetírói gyakorlata között. Vérteli tudósnál is ritka szerénységgel és önismerettel jelenti ki, hogy a fönti két tudományos feladat, t. i. a pusztá ténymegállapítás és tényeloadás s másfelől gyakorlati célra is használható történeti törvények fölfedezése közül csak az elsőnek szolgálatára érzi magát hivatottnak. Vajjon saját képességeinek helyes ismerete vagy csupán korának adott lehetőségeiről vallott hite indította-e őt inkább erre, nem fontos itt számunkra, valamint az sem, hogy a multról „vonálnak vonal mellé állításával festett tablói”⁵ az apró-

¹ I. h. 534. l.² I. h. 641. l.³ Gunther Ipsen: *Schallanalytische Versuche* (1928), 249. l.⁴ Baráth Tibor: *Comte pozitivizmusa és a magyar pozitivizmus*. Szentpétery-Emlékkönyv (1938), 14. l.⁵ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*, VII. k. 350. l.

lékos miniatűr, a hideg fénykép vagy pedig a nagy összefüggést és belső szerkezetet megvilágító életteljes freskó nevét érdemlik-e meg? Ma sem kutatjuk másféle módszerrel a multat, mint Pauler annak idején, s viszont Pauler is jól ismert magasabb szempontokat, bár ő még valóban helytálló történelmi törvények fölfedezésével vélte ezeket kielégíthetni, amit az előkészítés alapös és szigorúan módszeres elvégzésével egy „szerencsésebb jövőnek“ szánt feladatul.

Vérmes reményeit az eltelt hetven év nagyarányú és lakadatlan munkássága sem váltotta valóra. Ugyanaz a józan ítélet és ugyanaz az erős kritikai érzék, amely megóvta attól, hogy nemcsak a „pozitivistá“ Buckle-nek, de magának Comte-nak történelmi törvényeit is készpénznek vegye, kétségtelenül bizalmatlanná tette volna őt egy Breysig, Lamprecht vagy más újabb törvényszerkesztők tételeivel szemben is. Egyébként ilyenféle bizalmatlanság és kritika nem csupán Paulerben és lelki természetében élt vagy él. Mindig és minden tudományban vannak józanul lelkiismeretes kutatók, akiket ködöseknek vagy merészeknek látszó általánosítások és elméletek helyett inkább annak a fáradságos, de szilárd talajon járó részletkutatásnak örömei csábítanak, amelyet olykor hangyamunkának szokás nevezni. S mivel ugyanekkor a „természettudományos“ módszer alkalmazása is mindjobban légvárnak bizonyult, előállott az a veszélyes helyzet, amelyben a multat feltáró hiteles történeti anyagnak tökéletesre csiszolt módszerrel való roppant felhalmozása, mint az elmét és lelket terhelő, a mindenkori jelen igenlését sorvasztó s a jövő felé szegülő akaratot bénító „öncélú“ tevékenység méltán magára vonta Nietzsche élet- és akaratbölcseletének szemrehányásait. Ma nem keresünk többé a történelemben megfogalmazhatóan tételes törvényeket, de nem is akarjuk e teendőt egy még szerencsésebb nemzedék vállára hárítani. Két út volt csak nyitva: egyik a megszokott, jól kitaposott ösvényeken haladó gyakorlat gépies, lelketlen folytatása, a másik pedig annak megkísérlése, hogy a szellemtudomány elméletét idegen minta másolása helyett önmagából fejtsük ki. Ez ma már lényegében meg is történt főleg Droysen, Dilthey, Windelband, Rickert, Spranger és mások érdeméből, s hazai történetírásunk figyelemreméltóan szép és eleven hatást is kifejtő eredményekkel igazolta azt a lépését, hogy a világháborút követő években nyíltan s egyenesen e német szellemtörténeti iskola zászlójához szegődött. Egy kérdés van még hátra. Teljesen készen és erősen áll-e az új rendszer minden oszlópa? El van-e igazán takarítva a régi épület minden maradványa arról a talajról, amelyen

útnak kell emelkednie? A legutóbbi évtizedek folyamán öröndetesen föllendült, bár nem mindig eléggé tisztá fogalmakkal dolgozó hazai történetelméleti irodalmunk mintegy kötelességének érzi, hogy Paulert a történelmi pozitivizmus magyar képviselőjeként megcáfolja. Mikor azonban jóhiszemű önkénnyel maga szerkeszti meg magának a legyőzendő ellenfelet, ezzel elárulja, hogy nem fedezte fel igazán azt a pontot, amelyből szerzőnk becsületesen egybekovácsolt okoskodása valóban megdönthető. Más kérdés, hogy készen és pontosan kidolgozva megtalálta volna-e ehhez a szükséges fegyvereket abban az újabb, bár még a múlt század második felével megindult, legvégső gyökerében hegelianus német bölcséleti mozgalomban, amelynek a szellemtudományok fölszabadítását s az ú. n. „természettudományos gondolkodás”-nak a maga jogos határai közé szorítását köszönhetjük.

Ma már kevesen írják alá azt, hogy „a történelem is csak physicalai tünemény”. De hiszen Paulernél sem kell ezt túlszigorúan vennünk. Maga is hozzáteszi,¹ hogy itt „közreműködnek oly tényezők is, melyeket az anyagvilágnak fogalma alá nem lehet vonni, mint az emberben a lélek”. — s ehhez, mondhatnánk, csak hozzátennie. ezen belül csak külön és kifejezetten kiemelnie kellett volna még a „magasabbrendű lelki” vagyis szellemi erőket, hogy ez a felfogás egyszerűen csak az ú. n. szellemtörténeti módszer egyik, kissé halkabb szavú válfajának legyen nevezhető. De, mint már idéztük, „a léleknek hatása is physical külső jelekben, anyagi módon nyilvánul” szerzőnk szerint.² Valóban, ember-társam mosolygó ajka örömet, összevont homlokráncai vagy heves, szagztatott mozdulatai haragot, izgatottságot jelentenek számomra, s ezt röviden fiziognómiai szemléletnek nevezhetjük. A történeti források és maradványok interpretációja is e „fiziognómiai szemlélet” lehetőségén alapul. Nem annyira az a baj Paulernél, hogy megfelelkezik az egyetlen kivételről, t. i. arról, hogy a saját magam lelki életét közvetlenül, anyagi jelek segítségével nélkül élem át. Ha magamat kivéve, a többi élőlények éppen úgy érzéki oldalukkal fordulnak megismerésem felé, mint az élettelen dolgok, akkor nincs-e mégis alapjában véve egyféle módszer és egyetlen tudomány?

Ám nyilván nem elég egyszerűen megállapítanunk a fiziognómiai szemlélet tényét, mint kétségtelen lelki tüneményt, sem pedig pontosabb leírását és elemzését megkísérelni. Észre kell itt vennünk egy fontos, megoldást

¹ I. h. 640. l.

² Uo.

követelő problémát : miért, hogyan és mikor ad nekem a fiziognómiai szemlélet jogot ahhoz, hogy az általam, a magam lelki élménye gyanánt érzékelt testi jelekhez alanyként és tulajdonosként egy más ént rendeljek hozzá ? Általában a magam közvetlen átélt énjén kívül minő alapon hiszek más én-ek vagy lelkek valóságában, holott ezeket ugyanolyan közvetlen bizonyossággal, mint sajátmagamat, sohasem életem át ? Maga a fiziognómiai szemlélet ténye még nem hatalmaz fel erre, legalábbis nem minden esetben. Abba a bámulatosan életteltjes arcképbe, amelyet Rembrandt ecsetje egy bánatosan maga elé meredő öreg nőről 1654-ben alkotott, az érzelmek és lelki hangulatok egész skáláját, egy egész élettörténetet vetíték bele. holott ugyanakkor jól tudom, hogy csak egy vászondarabbal és festékréteggel állok szemközt. Mily könnyen megtörténhet, hogy rossz világításnál vagy zavart elmeállapotban élőembernek vél valaki egy életnagyságú szobrot, majd rájön arra, hogy tévedett. Megfordítja ennek az az ismeretes és gyakori eset, amikor egy kirakatban, egy kiállítás vagy nemzetközi vásár bódéjában a mozdulatlanul ott ülő alkalmazottat bábúnak véli a néző vagy látogató gyors vagy már fáradt pillantása. A rémkirály balladájában is fiziognómiai szemmel nézi a lázas gyermek a ködfoszlányt és a fűz ágait, vagyis lelketlen dolgokat. Minde példákban magának a szemlélőnek lelki élete, élménytára a forrás, amelyből képzelete az érzékelt anyagi jelek mögé tévesen vagy illúziószerűen odavetett tartalmat meríti. Vagyis nem csupán a saját érzékelésünkről, de a sajátmagunk elképzeléséről is van szó. Hogyan lesz ebből másnak a lelkisége a többi, valóban másvalakit jelentő esetekben, holott magának a fiziognómiai szemléletnek lefo-lyásában semmiféle elvi különbséget nem észlelhetünk ? Mind téves, víziószerű, mind pedig tudottan illúziószerű fiziognómiai kivetítésre nyilván csak az képes, aki már valamikor előbb külső jelek szemlélete révén csakugyan kapcsolatba jutott más élőlények lelkiségével. Az ú. n. analógiás beleélésnek ma általánosan elfogadott elmélete (Einfühlungstheorie) szerint arról van szó, hogy „a beleélésben, mint énünknek másokba való önkénytelen objektivációjában, a nem-én és én, az érzéki szemlélet és együttérzés szorosan egyesül egyetlen egységes aktusban“. Az ú. n. analógiás következtetésnél leírásként mindenesetre megfelelőbb ez.¹ mert önkénytelen pszichikai tényként jellemez olyasmit, ami valóban nem

¹ A fiziognómiai szemlélet különféle magyarázatainak ismer-
tetését ld. Kornis Gyula : Történetfilozófia, 46. l.

lehet logikai művelet. De mikor az új elmélet elvi kiindulópontjául átvesszi a régiből az analógiát, vagyis a *magunkkal* való hasonlóságot — az *én*-ből kiindulva hogyan juthatna el a *nem-én*-hez, hogyan tudná megfejtetni azt a különös dolgot, hogy a fiziognómiai szemlélet bizonyos eseteiben valóban objektum lesz a szubjektumból? Hogyan volnának képesek egységes aktushoz egyesülni az előbb még különálló én és nem-én, holott nevük szerint is egymás kölcsönös kizárását és tagadását jelentik. Misztikumot kapunk világos magyarázat helyett. Valamit a maga szöges fogalmi ellentétéből elővarázsolni csak a logika feláldozásával lehet.

Azt hiszem, nem nehéz felismerni, sőt e sorok olvasója talán már előre sejti, hogy itt nemcsak ugyanolyan természetű dilemmával, de ugyanazzal a megoldással is állunk szemközt, mint a jelenben fölmerülő emlékképeinknek annál a multha való visszavetítésénél, amelyet az előbbi szakaszban lelki képeinknek a külső térbe való, nemegyszer tudvalevőleg szintén téves és csalékony kihelyezésével párhuzamosan tárgyaltunk. A fiziognómiai szemléletet itt a lelki kivetítés harmadik fájának nevezhetjük. Az előbbi kettőnél is abból indultunk ki, hogy a térbeli vagy időbeli kivetítések kétségtelen tényének megállapítása vagy még oly találó leírása magában véve még nem elegendő. Nem magyarázza meg sem a térről, sem az időről, illetve a multról alkotott fogalmunk keletkezését. Sohasem jöhetnének ezek létre, ha mindenkor lelki élményünknek éppen itteni és mostani közeltartalmán keresztül nem állanánk minden pillanatban az egész térbeli végtelenséggel és az egész végtelen multtal valóságos kapcsolatban. Még inkább botorság volna azonban tagadnunk a főtenmlített tényeket, hogy t. i. képesek vagyunk magunk lelkéből származó tartalmakat, ember- és társadalomismeretünket másokba és más korszakokba beleélni. Ezzel éppen a történetírás egyik legfontosabb eszközét és eljárás módját semmisítenénk meg. A tévedés lehetősége itt sem hiányzik. Így Tell Vilmost a régi történetírás valóban élt, egy újabb iskola képzelt alaknak vélte, míg a legújabb kutatás ismét az első nézethez kezd visszatérni. A földolog azonban az, hogy sohasem lennének képesek ilyen beleélésre és fennmaradt külső jelek megelevenítésére, általában sohasem jutnánk arra a gondolatra, hogy saját magunkon kívül más lelkes lények is vannak vagy voltak a világon, ha a fiziognómiai szemléletnek eredeti, minden kivetítéstől és kiegészítéstől független tartalmát csupán az az érzéki, szemléletes közeltartalom alkotná, amelyet itt külső, testi jeleknek vagy kifejezéseknek nevezünk, s amely a maga közeli, hozzám tartozó, szubjektív

mivoltát sohasem volna képes levetkőzni egy távolabbi, mintegy mögötte levő objektív rész valóságos és eredetileg meglevő csatlakozása nélkül. A lelki kivetítésben, az ú. n. kiegészítésben, beleélésben vagy éppen én-ünknek „más-énné módosulásában” (Lipps) keresni és föltalálni vélni a tévedés- és illúziómentes fizionómiai szemlélet problémájának végső magyarázatát világosan annyit tesz, mintha pl. egy villanyozógép végkészülékének kézbe fogásakor saját magunkból, azaz a magunk érzéséből és a magunk én-jéből, nem pedig egy már *eredetileg* és kivétel nélkül mindenütt adott kettősségből akarnánk levezetni és a bűvész módjára előteremteni azt a villanyos áramot vagy vezetékét, amely pedig, mint nyilvánvaló nem-én, valósággal ott van a „kézzelfogható” készülék mögött, s amellyel ugyan közvetett, de mégis valóságos és megszakítatlan kapcsolatban vagyunk. Ha behunyam szememet, csupán a villanyozógép végkészüléke van fizikailag adva tapintásom számára. Mégis azt, ami túl van rajta és valósággal hat reám, t. i. a vezetékét s a benne folyó áramot, *metafizikumnak* csak szó szerinti értelemben nevezhetném. Mint ahogy általában bármely tapintásérzetem tartalmára gondolva nincsen jogom azt mondani, hogy semmi közöm sincs ahhoz, semmiféle valóságos élmény- és hatásösszefüggésben nem vagyok azzal, ami túl van, sőt bármilyen túl is van azon a fizikai tárgyon, amelyet megérintettem.

Mindenkori valóságos lelki élményünk tartalmának két részéből, t. i. egy hozzám közelebbeső s ezért mind szubjektívebb, másfelől egy tölem, mint az érzéki *hic* et *nunc* egyik esetétől kifelé vezető, mind objektívebb, idegenebb, sőt az „idegen”, a „nem-én”, az „objektum” tiszta fogalmának legvégső adott föltételül tekintendő távoltartalomból, egymást a valóságban minden pontjukon kölcsönösen, bár mindig más és más arányban átható két elemből való szerves összetettségét azonban még egy más oldalról is meg kell világítanunk. Egy oly szempontból, amelyre e szakasz elején az általános ideákra való utalással röviden már céloztam. A külön már említetteken, így az imént tárgyalt szubjektum-objektum kettősségen kívül még egy másfajta, de szintén eredetileg adott kettősséget is fedezhetünk fel a valóságos élményben. Ennek felmutatásával lesz képünk teljessé s ezenkívül így érhetjük majd el még hátralevő célunkat, hogy t. i. a történetírás sajátos értékét és igazi tudományos hivatását pontosabban meghatározzuk.

A szóbanforgó érzéki és szemléletes közeltartalmat a fentiekben a *hic* és a *nunc* szavakkal jellemeztük. Ezek azonban, a mindenkori *itt* és *most* nem egyebek, mint annak meg-

határozó jegyei, amit egyesnek, különösnek, egyszerinek (singulare) nevezünk. Ebből következik, hogy viszont a távoltagealom *illic* és *tunc* jelzőit — az igazi s nem csupán az eredeti *ill* és *most* máshová helyezéséből, időbeli vagy térbeli kivetítéséből keletkezett látszólagos távolságra : praesens historicumra és a csillagász távcsövében látható proximum distansra gondolva — egyszerűen az egyetemes vagy általános (universale) jegyével helyettesíthetjük. Ami *elműlik*, nem válik semmivé, hanem híven e magyar szónak a *praeterire* és *vergehen* szavakkal egyezően szintén térbeli eltávolodást jelentő eredeti értelméhez : csupán átlép a szemléletes, egyedi közelségből egy mind kevésbbé érzékelhető, mind homályosabb távolba, vagyis mind jobban egy nagyobb, egyetemesebb, általánosabb egészbe olvad bele. Ennek megfordítottját : a szemléleti képnek egy kezdetlegesen elnagyolt általánosságból való fokozatos kibontakozását jól ismeri a mai lélektan.¹ Hasonlóan a mult a jelenlevő és egyedi közeltartalomtól való eltávolodást, a bizonytalan általánossághban sejtett „jövő” viszont távoltagealomnak közelié és ezzel egyedivé alakulását jelenti. Mult és jövő a magyarban is, a német „Vergangenheit” és „Zukunft” kifejezésekkel egyezően, mint közeledés és távolodás fogják közre a jelent, s a valóságos lelki élmény teljes jellemzéséhez mindhármukra szükség van. Két szomszédjával való szerves és valóságos összefüggése nélkül a jelen pusztán gondolatban létező ponttá vagy pusztá határrá sorvad. Az előttünk (gegen-wärts) érzékelt és szemléletesen jelenlevő nem, mint Nietzsche-nél olvastuk, az üres semmiből, hanem a távoli, a különös sokadal-mát egységbe olvasztó általánosból lép elénk, hogy azután ismét visszatérjen oda, ahonnan vétetett. Mindennapi és jólismert példája ennek, amikor valakinek félig elfelejtett neve mintegy távoli, sejtelemszerűen általános homályból lép elő s ölt mind egyedibb, mind határozottabb körvonalakat lelkünkben.

Az élmény közeli és távoltagealmában tehát a már megjelölteken kívül a különös és általános ellentétével is állunk szemközt és pedig, amint az előbb az objektum és a szubjektum esetében, úgy ezúttal sem az éles és egymást kizáró logikai ellentét, hanem azzal a valóságos, egymásbafonódó kettősséggel, amelyben éppen amannak, a gondolati szétválasztásnak, lehetőségi alapját kell fölismernünk. Azért tudjuk megalkotni a különös és az általános logikai fogalmát, mert

¹ Bognár Cecil : Pszichológia (1935), 92. l. V. ö. Erismann : Was ist Entwicklung? „Die Erziehung” 1928-i évf.

a valóságos élményt jelentő vegyülésükben rendszerint majd az egyik, majd a másik elem jut túlsúlyra és színezi azt. a változatos esetek oly sorát hozva létre, amely két szélsőségnek ideális határesetek között helyezhető el. A mikroszkóp csövébe nézve figyelmem erejét a nyelv találó kifejezése szerint összpontosítani igyekszem arra, ami éppen itt és most előttem van. De ha célomat tökéletesen elérném, az itten egy minden kiterjedés nélküli abszolút térpontra, a most pedig egy olyan matematikai időpontra zsugorodnék, amely minden időbeli kiterjedés híján szintén nem volna képes semmiféle élménytartalmat befogadni. *A szinguláritás szerint csak többé-kevésbé megközelíthető, de valóban soha el nem érhető ideális határeset.* Megfordítva bármily távolba, bárminő messze multba, az általános eszmék és elvont igazságok bármily magas régiójába szárnyal gondolatom vagy képzeletem, sohasem képes valóban és teljesen elszakítani (χωρίζειν) a kötelet, amely őt a közeltalajhoz rögzíti. Minden gondolat vagy elképzelés valakinek képzete, gondolata s egy bizonyos helyen és időben megy végbe vagy jelentkezik. Ezért valóban találó Bergson szemléltetése, aki „Matière et mémoire” c. művében az észrevételt vagy érzéki élményt (perception) egy olyan lefelé fordított kúppal ábrázolja, amelynek végtelen nagy s ezért mozdulatlan az alapja, csúcsa pedig folytonosan halad az idő mentén előre. Az elmélkedő szellem Droysen szerint bizonyos fokig áttörheti a végesség korlátait, bár tökéletesen sohasem, mert hiszen eszméit csak véges formában tudja elképzelni: mit den Fußspitzen berührt er die Erde.¹ Mind e szavakban, mind pedig a velők teljesen rokon bergsoni képben ismét valóságos élménytartalommal állunk szemközt, amelyben a különös, illetve az általános, a véges, illetve a végtelen sohasem hiányzik teljesen, éles határ sínes köztük. Különbséget kell tennünk tehát egyfelől logikai, absztrakt különös és általános, másfelől pedig a szkolasztika által nem elég szerencsésen alkotott „concretus” kerülésével inkább reálisnak nevezhető különös, illetve általános között. Ennek figyelembevételével az azt a nagymúltú vitát, illetve nézeteltérést sem tudjuk igazán eldönteni, amely a különös és az általános sajátos jelentősége és ezzel kapcsolatban a természeti és a történeti megismerés tudományos értéke felől keletkezett. Lássuk ezt kissé közelebbről.

Mint ismeretes, a görög bölcsélet következetesen az általánost helyezte a tudomány célpontjába. A történetírást nem vette föl a maga tudományrendszerébe. A δόξα μὲν

¹ Grundriss der Historik (1868), 65. l.

αἰσθησέως tárgya az érzékelhető, egyes és változó, míg az ἐπιστήμη, vagyis a tudás csupán arra vonatkozhatik, amit az érzéki tűnemények sokadalmával szemben az állandóság, egyetemesség és fogalmi elgondolhatóság ismérvei jellemeznek. Mivel pedig a művészettel és költészettel való benső rokonsága folytán a történetírás maga sem tartott igényt századokon át a tudomány nevére, — sőt lehet-e akár manap is nagyobb igénye annál, amit sajátos megismerésmódjának már Platon juttatott, hogy t. i. a barlang árnyainak ismétlődő sorából, tapasztalat útján megsejtse a jövőt — érthető, hogy amikor újabb időkben mégis a tudományok reszpublikájába kívánczozott, azzal az ellenvetéssel találkozott, amely például a mult század első felében Schopenhauernél jutott éles kifejezésre. Szerinte a történetírás nem igazi tudomány, mert az egyes tényeknek magukban véve nincs a tudomány szempontjából jelentőségük. Érthető viszont az is, hogy amikor ugyancs század második felében a szellemi és történeti tudományok jogaiért megindult a küzdelem, először is a különös, az egyes értékének megvédése látszott szükségesnek. Ezért állapítja meg például Windelband: (es) muss daran festgehalten werden, dass sich alles Interesse und Beurteilen, alle Wertbestimmung des Menschen auf das Einzelne und das Einmalige ruht.¹ A gyermekgyilkos Margit tragikus sorsát közömbössé halványítja — ám csak egy Mefisztó, nem pedig borzalmát nem titkoló szerzőnk szemében! — annak tudata, hogy ez csupán számtalan azonos eset egyike. Windelband idézett tétele igazán csak megfordítása annak, amit pl. a pozitivista Bourdeau másfél évtizeddel előtte így fejezett ki: Alors que les faits singuliers n'ont qu'une valeur circonscrite et passagère, les faits réguliers ont une importance générale et permanente.² Melyikről, az elvont vagy a valóságos egyesről vagy különösről van szó egymással itt szembesített szerzőinknél? Ha az előbbire gondolunk, akkor az idézett német mondat akaratlanul is értéktelenné teszi a logikai általánost s így a történelmet tulajdonképen az elméleti természettudományok, sőt általában az összes ú. n. rendszeres diszciplinák devalválása árán menti meg. Ha viszont a reális különösről van szó Windelband tételében, akkor ez hallgatlagosan az abból teljesen sohasem hiányzó általános értékét is elismerte. Ezzel szemben a francia pozitivista, aki csak a logikai különöst és általánost tartja szemé előtt, minden igyekezete ellenére is szükségképen megsemmisíti a történet-

¹ I. m. 21. 22. l.

² L'histoire et les historiens (1888), 123. l.

tudományt, amely idáig egyetlen igazi általános szabályt vagy törvényt sem volt képes fölállítani. Másfelől világos, hogy az általános ismeret magában véve, vagyis a valóságra, a reális egyesre való alkalmazás nélkül holt tőke marad, mint ahogy általában véve az „öncél“-hoz hasonlóan az „ön-érték“ is képtelen fogalom. Az érték csak üres szó vonatkozás nélkül.

A helyes megoldást a történetíró számára diszkurzív levezetés nélkül ugyan, de tömör tökéletességgel fogalmazta meg kerekén tizenöt évvel Schopenhauer főművének megjelenése után és másfelől mintegy félszázaddal, illetve hetven esztendővel az imént idézett két író előtt Rankénak, e tudomány máig nagymesterének valóságérzéke: *das Besondere tragt ein Allgemeines in sich*.¹ Itt megint az a valóságos, közelít és távolít, egyest és általánost együtt tartalmazó lelki élmény áll a tárgyi valóság tanújaként előttünk, amelyből a történetíró igazán kiindul. A természetvizsgálónak, mint kiemeltük, már legelső lépése is elvonást foglal magában: tárgya a határozott tömegű, vagyis elhatárolt, az egészből kihasított fizikai test. Mit sem változtat ezen, hogy ezt a nyilvánvaló absztraktumot azután más absztraktumokkal, más fizikai tárgyakkal összefüggésbe, illetőleg csak vonatkozásba hozza. A távolbahatást, amelynek segítségével ez még a közvetlen lökés esetében is történik, csak gondolatban tudjuk fölvenni, érzékelni vagy elképzelni sohasem; az ú. n. erőmező közbeiktatása pedig szükségképen elmossa a fizikai testnek azt a határát, amelyről lehetetlen lemondanunk addig, amíg határozott mennyiségekről beszélünk. Mindenki tudja, hogy a pontosan elhatárolt egyes példányokból fölépített vagy legalábbis csupán ezen az alapon életképes fajfogalom és a pontosan meghatározott egyes esetekből elvont vagy legalábbis csak ezekkel igazolható általános ítélet és szabály absztraktum. De már kevesebben veszik észre, ami első hallásra valóban különös, hogy t. i. a kézzelfoghatóként és pozitívumként, vagyis eredeti és biztos adottságként magasztalt egyes „tény“ nem kevésbbé az. Hiszen ha valamit elvonok másvalamitól, ez utóbbi is nyilván elvonttá, elszakítottá lesz. A természeti kutatás legelején tehát az elvont, a történetíró előtt ellenben mindig járt legelső lépésénél a mindig általános alkotóelemet is tartalmazó reális különös áll. Ha éppen kedve tartja, vagy pedig az ú. n. spekuláció és szubjektivizmus iránti gyanakvásból megpróbálhatja történészünk, hogy

¹ Die grossen Mächte c. 1833-ban megjelent tanulmányának bevezetésében.

ténytiszteletében a természettudománynak a maga területén jogos „pozitív“ módszeréhez, illetve kutatásának legelső lépéséhez közeledjék és ezt utánozza. Eközben persze nem veszi észre, amit viszont éppen Windelband fejez ki találóan, hogy t. i. még egyetlen történelmi tény kritikai megállapítására sem volna képes az, aki nem tudná, hogy *általában* hogyan éreznek, gondolkodnak és akarnak az emberek.¹ Mindenesetre e közeledés a történetírás számára egyúttal az elértéktelenedés veszélye felé való közeledést is jelent. A természettudományi indukció tulajdonképeni értékes, mert alkalmazásra vezető második, törvényalkotó és törvényt fogalmazó lépését ugyanis a történetírásnak igazán nincs módjában megtennie és pedig már tárgyának sajátos természete miatt sem. A lelki élet jelenségei és elemei igen nagy mértékben összeszövődtek és egymásbafontak, míg az anyagvilág folytonossága ellenére is aránylag darabosabb, szakadozottabb, s korpuszskuláris természetével mintegy magától kihívja az elvonás és szétDarabolás gondolati műveltet. Jellemző erre, hogy a természetbölcsélet történetének már legelején ott áll az atomelmélet, míg a lélektanban szinte nyomban, mihelyt fellép, kudarcot vall az atomizálás minden kísérlete. A történetírónak tehát a különöst és általánost mindig együtt átélő valóságszemlélet talaján kell maradnia, hogy igazán értékeset alkothasson. Miáltal nyujthatja ezt? Az egyéni emlékezésre épülő történelmi megemlékezés igazi és igazán értékes munkája abban áll, hogy megsejteti, mintegy többé-kevésbbé tudatosíthatóan képszerű alakba önti, bizonyos fokig mintegy a szemléletes fölszínre emeli s egyes jelentkezéseiben újból és újból igazolja azt, amit az életről és a sorsról, az egyéni és a társas fejlődés lényegéről a távolinak s ezzel az általánosnak és végtelennek régióiba emelkedő nem tudatos emlékezet az ösztönös átélés homályos, de annál mélységesebb erejével éreztet meg velünk.

Első tekintetre talán különös e mindensejtést mintegy Platonnal emlékezetnek neveznünk. De ne feledjük, hogy mind a tudáshoz, mind az elképzeléshez valóban előzményüként, lelki apriori gyanánt tartozik a megsejtés, a pusztá átélés és nem volt-e az emberi természet a maga legfőbb alakító tényezőivel együtt lényegében véve mindig ugyanaz? Másképen mint volnánk képesek időben és térben oly távoli, a mienktől annyira idegen művelődések alkotóit és hordozóit bizonyos fokig mégis megérteni? E szempontból tehát a „tények“ mögé tekintő történetírás tulajdonképen sohasem

¹ I. m. 23. l.

mond újat, hanem csak lankadatlanul és folytonosan új alkalmazásban követi Goethe felhívását : Das *alte* Wahre, fass es an ! Megragadni tudatosan és utólag képben szemlélni csak azt lehet, ami már elmúlt, amit, mint történést — vagyis azt, ami a plátói barlangban megkötözötten ülőnek már mögötte van — nem tudatosan, nem szemléletesen, de mégis valóságosan már átéltünk és mert általános, folytonosan és újból sejtő érzelemmel átélünk. Az elvontan és önmagában véve másként, mint változás és történés nélkül el nem gondolható végtelen csak végessé válása útján tud számunkra folyton mássá, azaz történelemmé átalakulni.

Madzsar Imre

A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.

(I. közlemény.)

A reformáció és Mohács előestéjén álló magyarság vallásos életét akartuk megírni. Munkánk során azonban mind jobban meg kellett győződünk feladatunk nagy és bonyolult voltáról. Azzá teszi e feladatot a középkori életnek a vallással való szoros kapcsolata, minélfogva a középkori életnek szinte minden megnyilvánulása vallásos színezetet kap. Feladatom körét így korlátoznom kellett s ezért például a köz- és magánélet erkölcsére, szorosan vett társadalmi erkölcsrészre sem terjeszkedhettem ki. Miként alább a fejezetek címéből látható, a vallásosságnak első sorban egyházas jellegű megnyilvánulásait vizsgáltam. Kiterjedt a figyelmem az eretnek-mozgalmakra is, az ezzel kapcsolatos adataim azonban oly csekélyek, hogy munkámban e fontos kérdést még nem tárgyalhatom.

A magyarság történetének az a néhány évtizede, amelynek vallásos életét óhajtjuk vizsgálni, külsőleg élesen elhatárolódik mind a megelőző, mind pedig az azután következő időktől. 1490 : a legnagyobb magyar királyok közé tartozó Mátyás király halálának az esztendeje. 1526 : Mohács esztendeje, utána az ország széthullása s szinte párhuzamosan ezzel az egyházi egység felbomlása.

Természetesnek látszott sokáig az a vélemény, hogy a pusztulás előidézői csak azok, akik a fényt követő és a gyászt megelőző időszakban éltek. Könnyű volt e felfogást alátámasztani a kortársak véleményével is. Mindenünnen — s nemcsak a prédikátorok ajkáról — hallható a panasz a kor romlottsága miatt.¹ Hogy valóban a nemzet minden rétegét érintette a nagy süllyedés, igazolni látszott az 1514-i parasztlázadás is. S ez sem volt egyedülálló jelenség. A székelyek előtte is, utána is lázadoztak s a reformáció kezdetével szinte egybeesik a bányavárosok lázadása. Az e korból fennmaradt oklevelek is leggyakrabban viszályról, hatalmaskodásokról

¹ Petrus de Warda : ... Epistolae cum nonnullis Wladislawi II. ... litteris ... Petri causa scriptis. Ed. Carolus Wagner (Pozsony és Kassa 1776), 83—85., 129—30., 234—35. l. — Iványi Béla : Bártfa sz. kir. város levéltára, I. k. (Budapest 1910), 488. l. (1497. II. 15.)

beszélnek, amelyek sok esetben még az Isten házáat, a templomokat sem kímélték.

Azonban nem e korszak emberei hibásak egyedül mind-
ebben. Az elődöktől nyert szomorú és kikerülhetetlen örökség
volt ez. Az elmúlt évszázadokon át is végighúzódo sok-sok
viszály, hatalmaskodás, önbíráskodás oka igen gyakran az,
hogy nincs még szuverén központi, állami hatalom, amely
képes lenne a földi életből kiküszöbölhetetlen egyenetlen-
ségekben dönteni s a meglévő erőket összefogni. De egyéb-
ként is téves volna általános romlottságról, teljes erkölcsi
süllyedésről és vallástalanságról szólni. A társadalom nem
homogén, nem egységes, hanem sokszínű, változatos és kon-
trasztokkal teli. A zűrzavar nem ragad mindenkit magával.
Szemenyei István pécsi ferencrendi szerzetes nemcsak maga
nem áll bosszút testvére meggyilkolásáért, de ráveszi az egész
családot is, hogy bocsássanak meg a bűnösöknek. Nem
fogadják így el azután a gyilkosok által fejtárgyul felajánlott
40 forintot sem, hanem úgy rendelkeznek, hogy abból a szeme-
nyei ferences templom nagy oltárára egy oltárképet csinál-
tassanak.¹ Lemond a bosszúról és a bűnös megbüntetéséről
Smid Márton soproni tanuló családja is. Smid Mártont egy
utazás alkalmával az illici plébános lőtte le véletlenségből.
A rokonok megbocsátanak, de kikötik, hogy az illici plébános:
1. a temetés 1., 7. és 30. napján tíz papársával menjen el a
sírhoz a szokásos misék és zsoltárok elmondása céljából;
2. a tett elkövetése után egy évre tartsa meg az évfordulót s
azon annyi pap közreműködésével, amint csak lehetséges.
mondja el az engesztelő szentmisét; 3. mihelyt visszanyeri
papi méltóságát és misézhet, élete végéig, minden miséjében
tartozik megemlékezni a meggyilkoltról és imádkozni annak
lelkiüdvéért; 4. a tett színhelyén állítson fel egy kőkeresztet; 5.
fizessen a rokonoknak négy font dénárt vérdíj címén.² Miért
cselekedtek ezek így? S vajjon egyedül álltak-e gondolkozásuk-
kal? E kérdésekre óhajtunk feleletet adni dolgozatunkban.

A politika viharai alatt is folyt tovább a népi
élet. A normális, a semmi rendkívüli eseményt fel nem
mutató mindennapi élet igazi folyását azonban alig
lehet megismerni. Nehezen hozzáférhető s többnyire más
vonatkozású, idegen anyagból kell az idetartozó szálakat
kifejteni. Az elmúlt századok életének nem a teljes képe, csak
a kép egyes vonásai rögzítődtek meg irodalmi és művészeti

¹ Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyar-
országon (Budapest 1923), I. 86. l. (1526.)

² vitéz Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete (Sopron
1939), 160. l.

emlékekben s ezeknek is csak csekély hányada maradt ránk, amiből ismét csak egy rész volt számunkra hozzáférhető. Az 1490-es és 1526-os határokkal lezárt időszak aránylag nagyon szűk, ami miatt mesterségesen korlátozni kellett a forrásanyagot. Nagy hiányát éreztem még annak is, hogy nem tudtam biztos támaszt találni az előző évtizedek vallásos életének a megismeréséhez. E hiányt igyekeztem pótolni, a dolgozatom során azonban csak ott említtem az előző évtizedek viszonyait, a fejlődés egyes korábbi fázisait, ahol az elengedhetetlennek látszott.

Munkánk első fejezetében a szerzetesi célkitűzések változásával, a koldulórendek által képviselt *eszmények* győzelmével foglalkozunk s Temesvári Pelbárt és Laskai Ózsvát munkái alapján megrajzoljuk a hívek elé állított eszményképet. A második fejezetben az előretörő új rend, a városi polgárság vallásos és közösségi érzésének a megnyilvánulását tárgyaljuk. Ezzel kapcsolatban részletesen ismertetjük a *vallásos társulatok és a céhek* egyházi, vallásos és szociális irányú működését. A városi polgárság előretörése változást hoz a *szegénygondozás* terén is, amellyel a harmadik fejezet foglalkozik. Látni fogjuk, hogy az egyház háttérbe szorítása nem a világiak elvilágiasodásának a következménye, hanem anniak, hogy a városi polgárság öntudata erkölcsi magaslatoakra emelkedett. Az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlásában még elválaszthatatlanul összefonódik az Isten iránti szeretet, a segítség gondolata s az örök boldogság elnyerésének a vágya. E fejezetek előadására használjuk fel azt a teret, amit a „Századok“ nyújthat számunkra. Tárgyunk további részleteivel más helyen foglalkozunk majd.

1. *Via salutis.*

I.

1. Az egyházi műveltség, az egyházi kultúra fejlesztője a középkorban a szerzetesség. A világi papság szerepe a folyton megújuló egyházi műveltség népszerű terjesztése volt.¹ Az újabb és újabb szerzetesrendek keletkezése nem annyira a régiek hanyatlásának a következménye, mint inkább annak, hogy az egyház minduntalan új és új feladatok elé került s ezeket a már meglévő rendek nem tudták, vagy nem akarták megoldani.

¹ Mályusz Elemér: Árpádházi Boldog Margit. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolevanadik fordulójának ünnepére (Budapest 1933), 346. l.

Az egymást követő szerzetesrendek már letelepedésükkel is jelképezik, mint jött az egyház mind közelebb a hívek nagy tömegéhez, a néphez. A távoli magas hegyekbe letelepedő bencés-rend imáját ajánlotta fel az emberiségért és egy felső, szellemi arisztokrata réteg egyházas műveltségének az alapjait vetette meg. Az emberi lakóhelyekhez közelebb eső völgyekbe telepedő cisztercita-rend már segít a mindennapi kenyér megkeresésében, a föld megművelésében is. Az egyes monostorok valóságos gazdasági központok voltak, hol egy nagy közösség érdekében együtt dolgoztak a szerzetesek a világi munkástestvérekkel s a jobbágyokkal is. A cisztercita monostorok tevékenysége hozzájárult, hogy Magyarországon is kifejlődött a földi, a világi munkának Istentől rendelt hivatásszerű életfeladatként való gyakorlása. A nép lelki-életének az irányításában azonban e rend nem vett részt. A cisztercita-rend szabályai eltiltották a tagokat a lelkipásztori tevékenységtől.

2. A nép szerzetesi lelkivezetőit a XIII. század hozza meg a koldulóbarátok személyében. Kolostoraik ott épülnek, ahol a nép életéhez legjobban közel lehet jutni, a városokban.

Az evangéliumi szegénység és az apostolok életének követése a XIII. század előtt egyetlen szerzetesrend céljai között sem játszott döntő szerepet. Kezdetben nem is egyházi, hanem világi, laikus körökben hódítanak meg mind nagyobb rétegeket e gondolatok. De nem a szociális elégtelenség, nem a gazdasági elnyomottság érzése egyesíti a szegényeket, hanem a vallásos megújulás vágya hoz össze szegényt és gazdagot egyaránt az új mozgalomba. A vándor-apostolkodás gondolata és a vándor apostolokért lelkesedő és őket körülvevő világiak : férfiak és nők kevert serege felborítani készült az egyház szilárd szervezetét és rendi felépítését. A kolostorok falain kívül keletkezett vallásos mozgalmat egy újfajta kolostori életmódba összefogni — ez az egyház törekvése. A katolikus egyház számára már-már veszendőbe menő új vallásos erőket a kolduló rendeknek sikerül megtartaniok.¹

A koldulórendek keletkezése és gyors elterjedése tehát egy kialakulóban lévő laikus vallásosságnak a következménye volt. Megalakulásuk után e rendek mintegy csak formába öntötték, megnemesítették a még teljesen ki nem fejezett gondolatot. A ferencesek és a domonkosok nemcsak tanítói voltak a népnek, de leghívebb szószólói is a nép óhajának s kifejezői lelkivilágának. A koldulórendek tagjai közül

¹ H. Grundmann : Religiöse Bewegungen im Mittelalter (Historische Studien, H. 267. Berlin 1935), 15., 46., 71. l.

kerülnek ki az idegenbe, pl. Moldvába szakadt magyarság lelkigondozói is.¹ Laskai Ozsvát az 1499-i atyai ferences gyűlés alkalmával mondja: „Milyen jó lenne elmenni a mi hitetlen testvéreinkhez: a húnokhoz és a szkythákhoz, hogy az igaz Isten tiszteletére vezethetnők őket.”²

A koldulórendek célkitűzése a lelkipásztori teendőkre, a hívek lelki nevelésére irányult elsősorban. Ennek elérése érdekében szakítani kellett a szerzetesi élet korábbi formáival. A kézimunkát és a zsolozsmázást így háttérbe szorítja a hívek nevelésére való előkészület, a tudományos oktatás és a prédikálás.³ Az új eszméktől, az új célkitűzésektől való idegenkedés és anyagi érdekek állíták szembe a régi rendeket és a világi papságot a koldulórendekkel. A századokon át tartó viszály még korszakunk folyamán is felújul egyes helyeken.⁴ A XV. század végén azonban már nem beszélhetünk általános és kiegyenlíthetetlen ellentétekről a még mindig felújuló torzalkodások ellenére sem. A világi papsággal — amelynek rendeltetése egyébként is az egyház egymást követő tanításának a terjesztése — egyenlítődték ki legelőbb az ellentétek. A XV. század folyamán eltűnik a köztük lévő nagy szakadék képzettség és műveltség tekintetében. A külföldi egyetemeken tanulók nagyrészt közülük kerülnek ki.⁵

A világi papság is elismeri már a koldulórendek vezető-szerepét: hasznos és értékes tevékenységét. Ezt mutatják azon adományok is, amelyekben egyes plébánosok részesítik a koldulórendeket. Péter gönczi plébános 1490-ben egy latin, szentbeszédek tartalmazó könyvet ad a kassai domonkosoknak. Máté plébános 1503-ban összes könyveit a nagyszebeni domonkos konventre hagyja. Megajándékozza a segesvári domonkosokat is több Segesvár-környéki plébános — az egyik miseruhát, kelyhet, ezüst nyakláncot, ezüst ivópoharat, halastavat, rétet és szántót ad — s viszonzásul csak azt kérjük, hogy ők is részesei lehessenek a rend minden érdemének. Egyikük, aki előzőleg Kolozsvárott és Besztercén is működött

¹ Karácsonyi i. m. II. 13, 126, 133. l. — Harsányi András: A Domonkos-rend Magyarországon a reformáció előtt (Debrecen 1938), 79., 99. l.

² Horváth Richárd: Laskai Ozsvát (Budapest 1932), 17. l.

³ Mátyusz i. h. 358. l.

⁴ V. ö. Pásztor Lajos: Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról. Regnum 1937, 143. l.

⁵ Barta István: Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. Regnum 1937, 113. l. — Ivánka Endre: Két magyarországi plébánia-könyvtár a XV. században. Századok 1938, 332. l.

mint egyházszónok, kezdetben ellensége volt a domonkosoknak s sokízben támadta azokat. Élete utolsó évében azonban oly szeretettel telt el a rend iránt, hogy lemond a plébániájáról is s a kolostorba költözik, odaajándékozva minden vagyonát. Adományai között szerepel többek között 10 könyv s egy „igen szép és nemes munkájú kereszttel“ díszített miseruha is. Miután nagy bűnbánattal és alázattal bocsánatot kér a szerzetesektől, ő is, mint a többi plébános — akik adományokat adtak a segesvári konvéntnek — a rend ruhájában Szent Domonkos oltára előtt temettet el magát.¹

A halál előtt valamelyik koldulórend ruháját felölteni külföldön igen elterjedt szokás volt. Magyarországon nemcsak a koldulórendek, de a pálosrend ruháját is felöltik egyes a renddel közelebbi kapcsolatban álló hívők s úgy temetetik el magukat.² Arra nézve, hogy Magyarországra is vonatkoztathatók-e azok a vádak, amelyeket Wiclif e szokással kapcsolatban emelt a ferencesek ellen, vagyis hogy azt tanítják: aki Szent Ferenc ruhájában hal meg, az üdvözülni fog Szent Ferenc érényeinek érdeme miatt, — nincs adatunk.³

A régebbi szerzetesrendek mélyebben bele vannak gyökerezve a korábbi szerzetesi célkitűzésekbe. Egyrészüik még a reformáció előtt is azok szellemében óhajttak működni. A pálosok és a karthauziak azonban közeledtek az új eszmékhez. A pálosok és a karthauziak nem lettek ugyan vándorapostolok, de mindkét rend aktív lelkipásztori tevékenységet is folytat kolostorai körül. A változás a pálosoknál korábban következett be s jelentősebb is. A koldulórendekkel szinte egyidőben keletkezett magyar eredetű pálosrend megalakulása mutatja, hogy a katolikus vallás eszményei a XIII. századra már valóban meggyökereztek a magyar nép lelkében. A kezdetben remeteéletet élő rend már a XIV. században is végez lelkipásztori teendőket, de tagjai csak a XV. század első felében kaptak engedélyt világiakat gyónatni és bárhol is szónokolni. A szemlélődő élet és a tevékeny élet ellentétének látszó ideálja oly csodálatos harmóniába olvad egybe a pálos szerzetesek életében, mint egyetlen más szerzetesrendében sem. A pálosok magyar rendjét magáénak érzi az egész magyarság. S az elődök szokását a rend támo-

¹ Harsányi i. m. 321. l. — Magyar Könyvszemle 1890, 53. l. — Archiv für Siebenbürg. Landeskunde N. F. XIV. 324. l. — Magyar Sion V. 600., 607., 663. l. — Egyháztört. Eml. I. 24—25. l.

² Toldy: *Analecta Monumenta*, 219—21. l. — Gregorius Gyöngyösi: *Vitae fratrum heremitarum S. Pauli*. (Kézirat az Egyetemi Könyvtárban.) 168. l.

³ L. Gougaud: *Dévotions et pratiques ascétiques au moyen-âge* (Paris 1925), 129—137. l.

gatásában híven követik a reformációt megelőző három évtized magyarjai is.

A pálos rendnek idegen népek közötti meghonosodása a magyar szellem külföldi térhódítását is jelenti. A horvát, szlavón, német, lengyel, olasz pálos kolostorok egyaránt a magyar rend szervezete és életmódja szerint élnek. 1494-ben a portugálok is átveszik a rend szervezetét és reguláit. S a messze földre elágazó pálos kolostorok központja Buda-szentlőrinc, ahova a négy-, majd nyolcévente tartott nagy káptalanra mindegyik tartomány elküldi a maga követeit. Dél-Amerika megtérítését a portugál pálosok kezdik s a XVI. század elején Dél-Amerikába induló 14 hajó mindegyikén ott van egy-egy magyar pálos is.¹

A legszigorúbb szabályú szerzetesrendnek, a karthauzinak magyarországi működését még sok tekintetben homály fedi. Bizonyos azonban, hogy az erdőkben remeteéletet élő néma barátok egy része is otthagyja a magányt a környéken lakó hívek lelkiéletének gondozása végett.² A pápai kiváltságlevelek mutatják, mint nyernek fokozatosan mind nagyobb jogokat lelkipásztori teendők végzésére. Az általános fejlődésből nem maradt ki Magyarország sem. Korszakunkban több karthauzi kolostor birtokán is épül kápolna a környék lelki gondozására.³ S a Mohács előtti magyar irodalom egyik legjelentékenyebb alkotása: a prédikációkat tartalmazó Erdy-kódex egy dunántúli karthauzi monostorban született meg.⁴ A Karthauzi Névtelen, a szólásra kényszerült néma barát szimbóluma lehet a középkori katolikus egyház hatalmas, de csendben, névtelenül végzett építő munkájának.

A premontrei rend már a koldulórendek megalakulása előtt is végzett lelkipásztori teendőket. Jelentősége azonban sohasem volt olyan nagy, mint a két koldulórendé és a pálosrendé.

¹ Kisbán Emil: A magyar pálosrend története (Budapest 1938), 64—67, 88, 105, 145—161. l. — Zákonyi Mihály: A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. (Művelődéstört. Ért. 50. sz.: Kny. Századok, Budapest 1911.)

² Wagner i. m. II. 78. l. — Vatikáni levéltár. Reg. Suppl. vol. 1082. fol. 136.

³ Statuta ord. Cartusiensis a domino Guigone edita. — praeced. Repertorium ord. Cart. Statuta antiqua ord. Cart. in III. partes comprehensa. Statuta nova ord. Cart. in III. partes comprehensa. Privilegia ord. Cart. (Basiliae 1510), fol. 5, 7, 8, 24, 25, 29.

⁴ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Budapest 1937), 243—256. l.

II.

A koldulórendek eszméi, célkitűzései tehát győztek. Nem fogadta el ugyan mindegyik rend, de amelyik nem fogadta el (Szent Benedek-rend, cisztercita-rend), az a nép nevelésében, irányításában nem tudott résztvenni s az eredményekkel biztató reformok ellenére sem volt már életerős. A két koldulórend között voltak ellentétek. a gyakorlati vallásos élet céljai tekintetében azonban nem volt közöttük lényeges eltérés. Így a nép elé állított vallásos eszményképet vázolhatom a reformáció előtti magyarság két legjelentékenyebb, külföldön is ismert ferences prédikátorának: Temesvári Pelbártnak és Laskai Ozsvátnak a beszédei alapján. Más forrás nem is állott rendelkezésemre e kérdéssel kapcsolatban. S midőn most figyelmünket az eszmény felé fordítjuk, nem azzal a szándékkal tesszük, hogy egynek vegyük a való élettel, hanem csak azért, hogy tisztán lássuk, milyen volt a vezetők képviselte életfelfogás. Az eszmény, ha nem is valósul meg maradéktalanul, mint formáló, alakító erő, mint irány szabó norma erősen érezteti hatását az emberek tevékenysége közben. Különös fontosságú a vezetőréteg felfogásának ismerete oly korszak vizsgálatánál, melyben a nép nagyrésze még nem olvas s tudását, műveltségét a vezetők szóbeli tanításából nyeri el.

1. Nem Szent Ferenc és követői fedezték fel a világ szépségeit, de ők adják meg azoknak a jogosságát az egyház és Krisztus tanítása szempontjából. A világ minden teremtményét szerető Szent Ferenc tanításában eltűnik az ég és a föld egykor hirdetett éles ellentéte. A földi élet ugyan csak átmenet, de mégsem megvetendő, mivel szükséges előélet az örök boldogsághoz, az annak elnyeréséhez megkívánt érdemszerző cselekedetek színhelye. A világ is Isten alkotása s éppen az emberek használatára teremtette azt az Úr. Nem bűn az e világi élet szeretete. Csak az vétkezik, aki a végecélt is e világban véli feltalálni. Az egyház nem megtagadni törekszik e világot, hanem felemelni. Nem az életből való menekülést hirdeti, hanem az életnek a transcendens erőktől való alakítását akarja.

Az egyház: a corpus mysticum Christi, egységes, élő szervezet. A pap a corpus mysticum Christi feje. De az egyházi pálya is csak egy út a sok közül, amely az örök élet felé vezet. A cél a fontos és nem az út. A világi pályát követő is kedves az Úr előtt, sőt kedvesebb — ha teljesíti a kötelességét — mint az, aki magas egyházi tisztséget visel ugyan, de nem úgy él, amint azt az életpályája megkívánja. A pálya-

választás nehéz kérdésében mindenki a saját belátása, a saját lelkiismerete szerint cselekedhet. Itt nem kell a szülők akaratát sem követni. Szabad a papi pályát választani a szülők akarata ellen is, de nem kötelesség a szülők óhajára pappá lenni sem, ha nem érzünk hivatást e pályára.¹

Frangepán Ferenc szerzetes lesz s hiába kéri nagybátyja, a kalocsai érsek, hogy térjen vissza a világi életbe s ne engedje, hogy a családja kihaljjon, hiába biztatja arra a pápa is, aki előre megígéri a szerzetesi fogadalom alól való felmentést, nem hallgat senkire, követi lelkiismerete szavát és pap marad.² Pesti Mízsér Gábort szülei abban a reményben tanítatják, hogy fiúk pap lesz. Ő azonban nem érez hivatást az egyházi pályára, bár vallásos ember. 1538. június 9-én számol be Peregi Albert pécsi prépostnak írott levelében arról, hogy milyen nagy szomorúságot okozott odahaza, midőn hazaérkezése után felfedte a család előtt szándékát, hogy nem lesz pap. Főképpen az édesanyjának esett ez rosszul, aki azt hitte, hogy kárba vészett minden gondja és fáradsága, amit a fia neveltetésére fordított, mivel azt vélte, hogy minden tanításnak a papság a vége. Így én — írja Pesti Gábor e levelében — mivel szüleim iránt hálátlanságot követtem el, biztos állásom meg nincsen, valósággal mélézővő lettem s hogy egészen nem keseredtem el, azt csak Krisztus bizalmat keltő szavainak és Margit nevű jámbor és emberséges nővéremnek köszönhetem.³ Nem a vallásos és a világiás gondolkodás ütközött itt össze, hanem csak annak a kornak az elmúlását látjuk, amelyben a magasabb iskolázás szétválaszthatatlanul egybefonódott a papi pályával. Pesti Mízsér Gábor vallásos, hiszi, hogy a világi pályán is élhet Istennek tetsző életet. De hogy sokra becsüli a papi hivatást is, éppen az mutatja, hogy nem akarja azt választani — jöllehet az könnyebb érvényesülést nyujtana számára, — miután ismeri önmagát, hogy nem tudná teljesíteni azon kötelezettségeket, amelyeket a papi pálya róna rá.

Megértést mutat az egyház most már oly pályákkal szemben is, amelyek elítélése korábban szinte általános volt. A kereskedelem már nem tiltott foglalkozás, miután önmagá-

¹ Pásztor i. h. 145. 154. l.

² Sörös Pongrác: Frangepán Ferenc kalocsai érsek. Századok 1917. 430. l.

³ „... quae putat se illam educationis operam, quam a primis cunabulis in me nutriendo, docendo, litterisque instituendo impendisset, factam frustra atque adeo inaniter impensam, nullam enim ipsa putat erudicionem, quam non sequeretur sacerdocium...” Egyháztört. Eml. III. 258. l., v. ö. Békefi: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig (Budapest 1910), 60. l.

ban véve nem rossz. A megítélése attól a céltól függ, amelynek érdekében gyakorolják.¹ Megszentelődik a háború is. A katona számára is, amint minden más földi pályát követő számára is vannak azonban szabályok. Csak igazságos háborút szabad viselni, amelynek célja a támadó ellen való védekezés, vagy a bűnös megjavítása és az igazak felemelése. Nem azért kell békében élni, hogy fel lehessen jól készülni a háborúra, hanem azért kell háborút viselni, hogy béke legyen. Azonban az igazságos háború megindítása is csak a fejedelem joga. Becsületesen kell eljárni az ellenséggel szemben is. Prédikátoraink sokat foglalkoznak az igazságos és a szent háború kérdésével s minduntalan dicsőítik a hősi halált. A hit, a vallás nemcsak szemlélődő életre kötelezheti az embert; ha kell — Isten szolgálata és felebarátaink megvédése érdekében — harcra is. A magvaságot Isten, mint az egész kereszténység pajzsát, egyenesen a török elleni harcra állította e hazába — mondja az egyik beszédében Laskai Özsvát.²

Bármilyen életpályát válasszon is azonban valaki, Isten előtt a személyes érdem és nem a rendi hovátartozás dönt. Az ősök érdemei révén elnyert nemesség csak üres név, mely egymagában nem sokat ér. A szülők erényessége és derekasága mitsem használ annak, aki bűnös. Ezért jobb, ha valaki nem nemes családból származik és saját erényeivel lesz híres, mint ha híres, nemes szülőktől származnék, de bűnösen él. Nem sokkal előbb a domonkosrendi Magyarországi Mihály még így prédikált: „Nagyon óvakodni kell attól, hogy a világi fejedelmek a nemteleneket és a szegényeket szerfölött nagy méltóságra emeljék, mivel az a jóknak és erényeseknek a legnagyobb romlása. A birodalom vagy a város romlásba jut, valahányszor a szolgák felmagasztaltatnak s a szabadok és a nemesek háttérbe szorulnak“. Temesvári Pelbárt és Laskai Özsvát szerint azonban nem az a romlás oka, hogy nem nemesek is viselnek magasabb tisztségeket, hanem az, hogy sokan érdemtelenek tisztségükre.³

2. A választott pálya szerint más és más feladat és kötelesség hárul az emberekre. Vannak azonban bizonyos

¹ Pásztor i. h. 150. l.

² Temesvári Pelbárt és Laskai Özsvát felfogását a „szent háborúról“ érdemes lett volna részletesebben is tárgyalni. Itt azonban csak dióhéjban adhattam felfogásuk lényegét a köv. beszédek alapján: Serm. de Sanctis I. 71.—74., ill. Quadragesima Biga Salutis 22, 23, 36. beszédek. V. ö. Horváth Richárd: Laskai Özsvát, 37, 43, 62. l. — H. Kipp: Moderne Probleme des Kriegsrechts in der Spätscholastik (Paderborn 1935).

³ Pásztor i. h. 152. l.

szabályok, amelyeket mindenkinek meg kell tartania, ha Krisztust követni akarja s igaz keresztény életet óhajt élni.

A dogmatikai tudás nem áll előtérben, bár természetesen nem mulasztja el az egyház, hogy a prédikáció és a művészet segítségével a fontosabb hitigazságokat közel ne hozza a hívők lelkéhez. Imádságok közül elegendő a Miatyánk, az Üdvözlégy Mária és a Hiszekegy ismerete. Tudni kell természetesen a 10 parancsolatot.¹ Az egyház a népnek a gyakorlati vallásos életre, a mindennapi életre való nevelését tartja szem előtt.

A predestináció gyakorta szerepel e kor prédikátorainak beszédeiben. Különösebb nehézséget vagy gondot azonban nem okozott. Megoldása egyszerű és világos. A predestináció csak az isteni előrelátás egyik faja s az egyén cselekedeteivel szemben kényszerítő megkötést nem jelent.² Isten azokat szerette öröktől fogva előre, akikről előre látta, hogy jobbak lesznek.³ „Az ember nem azért üdvözülni, mivel Isten üdvözülendőnek tudja, hanem ellenkezőleg, Isten azért tudja üdvözülendőnek, mivel előre látja jámbor életét, cselekedeteit s amiből mindez sarjadni fog. szabad akaratának üdvös elhatározásait. Temesvári Pelbárt egy példája szerint: „Ha látom, hogy valaki kereket csinál, bizonyos a látásom, hogy kereket csinál, de azért az illető nem kénytelen kereket csinálni és megteheti, hogy esetleg ne csináljon“.⁴

A szabad akarat egyike Isten legértékesebb ajándékainak, nélküle az ember nem érdemelne dicséretet, nem volna igazságos jutalmazása és büntetése, nem lenne körütekintés a cselekvésben, meggondoltság a tanácsadásban.⁵ A megváltás Krisztus kereszthalálának érdemeiből következik ugyan, mégis mindenkinek saját életével is ki kell érdemelnie. „Az isteni gondviseléssel nem egyeztethető össze érdem nélkül jutalmazni“ — mondja Temesvári Pelbárt.⁶ „Qui te creavit sine te, non iustificabit te sine te“⁷ — hangzik minduntalan

¹ Temesvári P.: Rosarium, II. 144. c.

² „divina prescientia non imponit rebus necessitatem“. Uo. 328. — V. ö. uo. I. 314, 333, III. 101, 165, 172. és u. az : Serm. de Sanctis, I. 92. D—F.

³ „Deus illos ab aeterno praedilexit quos meliores futuros praevидit“ uo. 37., v. ö. u. az : Serm. de Tempore. De sancta Anna III.

⁴ Horváth Cyrill: Kódexeink skolasztikus elemei. Irodalomtörténeti Közlemények 1932. 234. l.

⁵ Laskai O.: Serm. dom. VII. L.

⁶ „non congruit divinae ordinationi dare premium ante meritum.“ Temesvári P.: Rosarium, II. 197. — „Praedestinatio ita est a deo disposita, ut electi non nisi meritis et precibus ad ipsam perveniant.“ U. az : Serm. de Sanctis, 4. H. — V. ö. uo. I. 92. O—F., II. 84 D.

⁷ U. az : Rosarium, II. 262.

a szentbeszédnek során. „Érdem nélkül remélni, vakmerőség s nem remény”.¹ Az egyéni érdem, a jócselekedet s a hit elválaszthatatlan egymástól: szükséges mind a kettő. A jócselekedet hit nélkül nem használ semmit. Igaz hit azonban önmagában nem is lehetséges.² Ha valakinek igazi, őszinte a hite, akkor Isten-szeretete szükségszerűen, feltartóztatlanul ki fog fejeződni külső cselekedetekben is. Nem gépies, lélektelen, belső meggyőződés ellenére is elvégezhető cselekedetet, tevékenységet kíván e tanítás. Az is kiérdemli az Úr előtt a mennyek országát, aki nem tud jócselekedetet véghezvinni, de törekszik rá és megtesz annyit, amennyi erejéből telik.³ Az Istennek való őszinte, odaadó magatartás, a bensőséges lélek-formálás a főcél. Laskai Ozsvát egyik beszédében hangsúlyozza: „Bármilyen külső jócselekedetnél kedvesebb az Istennek és érdemszerzőbb az, ha valaki saját és mások lelkét ajánlja fel Istennek.”⁴ A tett, a külső jócselekedet csak akkor értékes, ha az a lélek érzelmeinek természetes és meg nem gátolható kifejezése-képen jelentkezik.

Nem mindig tárgyalják e kérdést a maga egészében. Prédikátorokkal állunk szemben, akik híveik mindennapi, gyakorlati vallásos életére akarnak hatni. Vallásos aktivitásra akarják nevelni hallgatóikat s így azt hangsúlyozzák különösképen, hogy az embernek saját tevékenységével, szabad cselekedeteivel kell kiérdemelnie az örök üdvösséget. Összhangban van ez az emberi természettel is, amely nem tudja elviselni azt, hogy saját megváltásához legalább parányi mértékben hozzá ne járuljon.

E gondolat a humanista világnézetnek is egyik központi kérdése. Szerzetes-prédikátorainknál mindez azonban nem olyan formában s nem olyan célzattal jelentkezik, mint a humanizmus képviselőinél. Itt az ember dicsőítésén, az emberi természet nagyságának, az ember mindenhatóságának kiemelésén van a hangsúly, ott az egyénnek vallásos tevé-

¹ „sine meritis sperare non est spes, sed presumptio“. U. az : Serm. de Tempore, II. 61. beszéd.

² „Fides sine operibus mortua est.“ Uo. II. 14. 63. — „sine fide vera non sunt meritoria quaecunque bona opera.“ Uo. I. 30. — „sine fide omnis labor hominis vacuus est.“ Uo. II. 63. — „sine fide non potest homo Deum diligere vere“. Uo. 11.

³ „voluntas bona etiam si non potest perficere meretur“. Uo. II. 19. beszéd, III. 71.

⁴ „magis est deo acceptum et sibi meritorium si offerat animam suam et aliorum deo, quam quaecunque exteriora bona.“ Laskai O. Serm. de Sanctis 48.

kenységére való buzdítása a cél, s nem feledkeznek meg az isteni kegyelem fontosságának kiemeléséről sem.

A középkori katolikus egyház tanítása szerint is az isteni kegyelemnek köszönhető elsősorban az üdvözülés és nem az érdemszerző emberi cselekedeteknek. A bizalmat, a biztonságérzést, hogy elnyerjük az örök életet s Isten színe elé, az égbe kerülünk, két dolog adja meg: az isteni kegyelem és a jócselekedetek. Elsősorban azonban az isteni kegyelem, miután nagyon csekély az, amit mi ahhoz viszonyítva tenni tudunk, — mondja Laskai Oszvát.¹ Luther előtt képviselték már egyesek azt a felfogást, amely szerint jócselekedetekre nincsen szükség az üdvözléshez.² A jócselekedetek szükségességéről szóló beszédei során Temesvári Pelhárt és Laskai Oszvát is gyakran foglalkozik e nézettel. A már ismertetett felfogásuknak megfelelően természetesen nem fogadják el azt. A Gyöngyösi-kódex azon imája, amelyben a hívő így imádkozik: „... vallást teszek hogy én hiszem, hogy az én Uram Isten nekem irgalmas leszen és minden bűnömöt megbocsájtja, de nem az én érdemeimért, ha nem az ő drágalátos szent vére hullásának érdemeiért...”,³ nem a későbbi protestáns felfogást képviseli. Nem tagadja ugyanis a jócselekedetek, az egyéni érdemszerzés szükségességét, amint egyesek azt vélik,⁴ hanem csak az Isten előtt leboruló bűnbánó ember mélységes alázatát fejezi ki.

Isten szeretete és kegyelme elengedhetetlen alapfeltétele az üdvözülésnek. Nélküle, saját erejéből az ember értékes cselekedeteket hajthatna ugyan végre, de az örök boldogságot nem tudná elnyerni.⁵ Isten nem teremtett senkit sem a kárhozatra, hanem mindenkit úgy alkotott, hogy elnyerhesse az örök boldogságot. S ha mégis többen elkárhoznak, mint üdvözülnek, annak az az oka, hogy az örök boldogságot csak az nyeri el, aki hisz, aki megtartja Isten parancsait, őszinte bűnbánatot tart, jócselekedeteket visz végbe s meg-

¹ „Confidentia (quod post hanc vitam in celum ad Dei visionem transferimur) oritur ex duobus scilicet ex gratia divina et bona operatione humana. Principalius tamen ex gratia divina. Modicum quippe est quod nos facimus respectu gratie divine.” Laskai O.: *Quadr. Biga Salutis* 5. E.

² V. ö. J. Weijenberg: *Die Verdienstlichkeit der menschlichen Handlung* (Freiburg i. Br. 1931).

³ Gyöngyösi-kódex. (Nyelveléktár. II. 257. l.)

⁴ V. ö. Nagy Gábor: *A misztika kódexirodalmunkban* (Debrecen 1937). 85. l. 25. jz.

⁵ „non potest per liberum arbitrium sufficienter salvari homo sine gratia Spiriti Sancti.” Temesvári P.: *Serm. de Temp.* II. 39., v. ö. uo. III. 19, 47. — Laskai O.: *Serm. dom.* 8. — Temesvári P.: *Serm. de Sanctis* II. 48.

marad haláláig a kegyelem állapotában.¹ Ezekre Isten első kegyelme: szabad ajándéka minden embert képesít ugyan, de mindenkinek a szabad akaratára bízza, hogy úgy cselekednek-e. „Két rendbéli az Isten akarata. Egyik megelőzi a mi cselekedeteinket, a másik azok szerint igazodik. Az első egyedül tőle függ, az utóbbi a mi tetteink szerint megy... Krisztus szeretete is más és más lehet. Azzal a szeretetével, amely megelőzi cselekedeteinket, mindenkit szeret, mivel mindenkit üdvözíteni óhajtana, amennyire csak rajta áll... Azzal a szeretetével azonban, amely a mi cselekedeteink szerint igazodik, nem szeret mindenkit és nem is óhajt mindenkit üdvözíteni, mivel a mi érdemeinkre volna szükség.”²

Csak az üdvözül tehát, aki szabad akaratából felhasználja Isten első segítő kegyelmét. Az ember e szabad elhatározásától, a jóra való állandó törekvésétől függ azután Isten további segítsége. A kegyelem ugyanis a jócselekedetek által nyert érdemek szerint nagyobbodik. Az érdemek a predesztináció ismertető jelei és már előre hirdetik az örök boldogság elnyerését. A katolikus hit szerint ugyanis bizonyos, hogy akik jót cselekszenek, azok eljutnak az örök életre. Az örök boldogság elérésénél is különféle fokok vannak. Minél nagyobb érdemeket szerez valaki, annál tökéletesebb is lesz a boldogsága, mivel annál közelebb jut Istenhez.³

Bár teljes bizonyossággal nem tudhatja meg senki sem, hogy üdvözül-e, vannak jelek, amelyek arra engednek következtetni. Ezek: 1. elkövetett vétek miatt való fájdalom, 2. feltett szándék a bűn elkerülésére, 3. Isten szavának (egyházi beszédnek) és a szent misének szíves meghallgatása, 4. jócselekedetekre való készség, 5. szerencsétlenség készséges eltűrése, 6. megalázkodás, 7. könnyөрületesség, 8. jogtalanság megszüntetése, 9. isteni kedvességgel való imádkozás, mert ez bizonyossága annak, hogy Isten fiai vagyunk, különösen, ha könnyezve imádkozunk.⁴ Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát több alkalommal is foglalkoznak e kérdéssel, ami mutatja, hogy mily nagy mértékben volt meg az óhaj a hívek

¹ Temesvári P.: *Serm. de Temp.* I. 36. Z., 37. E., u. az: *Serm. de Sanctis* I. 57. D. — Laskai O.: *Serm. dom.* 93. E.

² Temesvári P.: *Serm. de Temp. de Sancta Anna* III. B—D., idézi Horváth Cyrill: *Pomerius* (Budapest 1884), 48. l. — V. ö. Temesvári P.: *Rosarium* I. 36.

³ „Charitas per bonorum mèrita operum meretur a Deo augeri et perfici. Denique merita sunt indicia predestinationis et presagia felicitatis, quia certum est ex fide catholica, quod qui bona egerunt, ibunt in vitam æternam.” Temesvári P.: *Serm. de Tempore* III. 71. — Laskai O.: *Serm. dom.* 83. O.

⁴ Uo. 93.

körében, bizonyosnak lenni az üdvösség elnyerése tekintetében. Egy alkalommal Temesvári Pelbárt 12 pontban foglalja össze a kereszténység szabályait: 1. hinni a hitigazságokat, 2. alázatosnak lenni és bűnbánatot tartani, 3. igaznak lenni, 4. minden igyekezettel óvakodni a halálos bűntől, 5. szentségekhez járulni, 6. csapásokat türelemmel elviselni, 7. másokkal szemben könyörületesnek és szelídnek lenni, 8. Istent szeretni, 9. mások számára példaképpül szolgálni, 10. fogadalmakat híven megtartani, 11. megtanulni mindazt, ami az üdvösséghez szükséges, 12. mindezekben állhatatosnak lenni és kitartani bennük a halálig.¹

Ha azonban valakiben nincsenek is meg e jelek, annak nem kell kétségbeesnie, hanem bizalommal fordulhat Isten könyörületességéhez. „Ha nem vagy predestinált, imádkozzál azért, hogy predestinált légy” — idézi Laskai Ozsvát egy alkalommal Szent Ágoston szavát.² Isten elsősorban az akaratot, az ember törekvését nézi. Akiben az megvan s megteszi azt, ami tőle telik, az elnyeri Istentől az örök boldogságot.³

Az érdemszerző cselekedetekről szóló tanítással rokon az egyház azon tanítása, hogy Istent kiengesztelni, neki elégtételt adni tartozunk bűneinkért. „Bármiképen is vétkezett valaki és el akarja nyerni az Úrtól a mennyei jót, bűnei miatt elégtételt kell adnia és jó cselekedeteket kell tennie.” Isten nem kíván sokat az emberektől s így ki lehet őt engesztelni — mondja Temesvári Pelbárt.⁴ Milyen lehet most ez az elégtétel? Szent Tamást követi Laskai Ozsvát, mikor mondja: az elégtételnek olyannak kell lennie, hogy általa Isten dicsőségére elvonjunk valamit magunktól. Az ember háromféle jóval rendelkezik: lelki, testi, és anyagi vagy külső javakkal. A test javaiból a bűjtölés, az anyagiakból pedig az alamizsnadás által vonhatunk el valamit. A lelki javainkból nem szükséges elvonni, csak fel kell ajánlani azokat imáinkban Istennek. Az elégtételadásnak három főcsoportja van

¹ Temesvári P.: Serm. de Temp. II. 63. — V. ö. u. az: Serm. de Sanctis I. 84. D. I. 92, II. 14. E.

² „Nemo scit utrum amore vel odio dignus sit. Verum tamen coniecturaliter et per signa potest aliquis credere, quod sit de numero electorum si hec signa in se habuerit; si vero in se non habuerit, non desperet, sed confugiat ad misericordiam Dei et inveniat eam. Unde Augustinus: si non es predestinatus, ora ut predestineris.” Laskai O.: Serm. dom. 93. B. — Temesvári P.: Serm. de Tempore II. 63. — U. az: Serm. de Sanctis II. 14. B.

³ „Homo qui non potest opus bonum aliquid facere, sed tamen fult et laborat, quantum potest et intendit facere, meretur apud Deum regnum celestem.” Temesvári P.: Serm. de Temp. III. 71.

⁴ U. az: Serm. Quadr. I. 48, I. 45.

tehát : 1. böjt, 2. alamizsna, 3. imádság. Minden a testet sanyargató cselekedetnek mint pl. a zárandoklat, a virrasztás, a testi fenyték stb. a lényege ugyanis a böjt, vagyis az önmegtartóztatás. Lelki, szellemi cselekedeteink : úgymint az elmélkedés, a szemlélődés — az imára ; az irgalmasság cselekedetei pedig az alamizsnaadásra vezethetők vissza.

Hogy miért ezek az elégtételadás főfajai, Laskai Ozsvát megmagyarázza. Vétkeink, bűnös, helytelen cselekedeteink ugyanis a testnek, a húsnak, a kapzsiságra vágyó s ingerlő szemnek, illetve a büszke, döllyfős életmódnak a következő ményei. A test rendetlen kívánságait a böjttel, a szemek kapzsiságát az alamizsnaadással, a gőgös életmódot pedig az alázatos imával tehetjük jóvá. Másrészt vétkeinkkel Istent, önmagunkat, illetve felebarátainkat sértjük meg. Istent az ima engeszteli ki, az önmagunk, illetve a felebarátunk ellen elkövetett vétek pedig böjttel, illetve alamizsnaadással tehető jóvá. Az alamizsnaadás azonban érdemszerzőbb mind az imánál, mind pedig a böjtnél. Az alamizsna ugyanis az adakozóért való imára kötelezi azt, aki kapja. De ha az nem is imádkozna, imádkozik maga az alamizsna azért, aki másokon segít.¹ Az elégtételt mindig azzal a szándékkal kell elvégezni, hogy az elkövetett vétek miatt akarunk elvégzése által bűnhődni s Istent kiengesztelni. Ezért, ha valaki nem azzal a céllal tesz jót, hogy a bűneiért bűnhődjék s kiengesztelje a bűnökkel megsértett Istent, akkor cselekedete érdemszerző lesz ugyan, de közvetlenül a bűn miatt szükséges elégtételül nem fog szolgálni.²

A későbbi fejezetekben nemcsak azt fogjuk látni, hogy a jócselekedetekkel való érdemszerzés vágya mily nagy mértékben jellemzi a kor vallásos életét, hanem azt is, hogy a jócselekedetek valóban az elégtételadásnak Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát által is megadott három faja : 1. mise (ima), 2. alamizsna, 3. zárandoklat (böjt, önmegtartóztatás) körül csoportosulnak.

3. Prédikátoraink tanítása során az aszkézisnek a testi sanyargatásban megnyilatkozó módja nem játszik szerepet.

¹ Uo. I. 48. — Laskai O.: Serm. dom. 42. D—F.

² „... ipse Scotus diffiniens satisfactionem dicit, quod est operatio bona exterior penalis voluntarie assumpta vel tolerata ad puniendum peccatum a se commissum et ad placandum Deum offensum. Unde si quis facit bona opera non intentione punitatis peccati, vel ut Deum placet, quem offendit peccatis, licet sit bonum meritorium gratie et glorie tamen non dicitur opus satisfactionis de se ex directe. Puta, si quis dat elemosynam ex pietate, non intentione tali, quod pro penitentia ad placandum Deum hoc fiat.” Temesvári P.: Quadr. I. 45. B.

„A testi sanyargatás: tudniillik a böjt, a virrasztás és hasonlóak kevésbé hasznosak, a jámborság ellenben mindenkor segít“¹ — mondja egy alkalommal Laskai Ozsvát. Az üdvözülés felé vezető úton, ha helyesen akarunk járni, akkor mértéket kell tudni tartani. „Az életszentség ugyanis — mondja Temesvári Pelbárt — nem a szigorú böjtölésben, virrasztásban és testi sanyargatásokban áll, hanem az erényekben: az alázatosságban, szüzességben, könyörületességben, engedelmisségben és türelmességben. A testi sanyargatást mérsékelten kell gyakorolni, mivel az csak addig dicséretreméltó, ameddig erényekre készíti elő az embert. A tulzó buzgalmat s hevességet tanúsítóknak ugyanis az ördög tanácsol sokszor keményebb életet, hogy minél hamarabb kimerüljenek, erejüket elveszítsék s így képtelenek legyenek Istennek és embertársaiknak szolgálni, vagy pedig azért, hogy örültségbe essenek.“² A középkori katolikus egyház által egyedül elfogadott, egyedül követésre ajánlott életeszmény ez az aszkézis — amivel szemben minden más csak a körülményektől kikényszerített kompromisszum — nem is lehetett volna.³ Az egyház aktív részvétele, sőt döntő szerepe a középkori kultúra kialakításában, Európa ifjú népeinek érdekében kifejtett nevelő munkája e felfogással összeegyeztethetetlen lett volna.

A magyarság józan, mértéket jobban tartó magatartása megakadályozta még azt is, hogy nálunk oly nagy jelentőségre tegyenek szert a flagellánsok társulatai, mint például Olaszországban. A ferencesrendű Szalkai Balázs krónikája szerint 1512 körül Magyarországon több helyen, így Pápán és Nagybányán is megalakítják ugyan az önostorozók társulatát. Városi polgárok és egyháziak azonban közösen szembe szállnak a társulat működésével s hogy a társulat megszüntetését elérjék, még hamis váddal is illetik

¹ „corporalis exercitatio scilicet ieiunium, vigiliae et huiusmodi ad modicum utilis est, pietas autem ad omnia valet.“ Laskai O.: Serm. de Sanctis 106. — V. ö. Temesvári P.: Serm. de Sanctis II. 85. E.

² „... nam sanctitas vite non consistit in arto ieiunio vel in vigiliis et corporalibus exercitiis sed in virtutibus scilicet in humilitate, castitate, misericordia, obedientia, patientia. Et immo illa exercitia corporalia discretè sunt assumenda et in tantum sit laudabilis inquantum homines disponunt ad virtutes. Indiscretum enim fervorem habentibus diabolus suggerit artiozem vitam, ut cito deficiant et inutiles fiant Deo et proximo aut in insaniam incidant.“ Uo. II. (pars aetiva) 17. D.

³ E. Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen (Gesammelte Schriften I. Tübingen 1923), 237. I.

a ferenceseket. A társulatok így hamarosan meg is szűnnek.¹ Ugyanezen időtájt erősíti meg Bakócz Tamás esztergomi érsek IV. Jenő pápának a harmadrendű önostorozók társulata számára adott bulláját Dézsi Balázsnak, a budai obszerváns rendű, Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt ferences kolostor guardiánjának a kérésére s megengedi, hogy e társulatot, amely még nem igen elterjedt, egész egyházmegyéjében terjesszék. Terjesztése érdekében a belépő tagoknak 40 napi búcsút engedélyez.² E társulat működésére sincs e korból több adatunk. Valószínűleg hasonló volt a sorsa, mint a nagybányainak.

Az egyház által képviselt világképben egymást egyen-súlyozva szintetikus egységbe olvadnak össze aszkétikus, világi és teokratikus elemek. Nem komor, mindenről lemondó élet az, amit az egyház a hívek elé állít követendő például: „Azt mondhatja nekem valaki: nem vagyok képes böjtölni, de azt ugye nem mondhatja: nem tudok szeretni? Azt ugyancsak lehet mondani: nem tudom az összes vagyonomat a szegényeknek adni és kolostorba vonulni Isten szolgálatára; de azt ugye nem mondhatja senki sem: nem tudok mást kedvelni? Ha azt mondja nekem valaki, hogy nem tudja magát a bortól és a hústól megtartóztatni, elhiszem azt is. Ha azonban azt mondaná, hogy nem tud az ellene vétőknél meghocsátani, akkor már nem hiszek neki“,³ — mondja Laskai Ozsvát egyik beszédében. Krisztus birodalmát nem az elvonult, remete-élet hirdetésével, hanem a szeretet krisztusi parancsának a megvalósításával igyekeznek felújítani. A szeretet a legfőbb kötelesség. Ez az egyház tanításának az alapja. A szeretettel pedig jól megfér az életöröm. Nem áll vele ellentétben sem a tánc, sem a játék. Laskai Ozsvát szerint a tánc megengedett, ha megvan a következő 7 feltétel: 1. Alkalmas idő, vagyis hogy ne bűnbánatra és imára rendelt időben legyen. Vasárnap táncolni halálos bűn. 2. Ne legyen a táncoló pap. Egyházi személy ugyanis nem táncolhat. 3. Tisztességes legyen; tisztességes ruhában szabad csak táncolni s nem szabad közben erkölcstelen éneket énekelni. 4. Helyes és jó szándékkal történjék: ha valaki azzal a céllal táncol, hogy felébressze testi, érzéki

¹ Karácsonyi i. m. I. 23, II. 134, 213. l. — Toldy: *Analecta*. 283. l.

² Csánki-gyűjt. 1510/1515. A Budapest középkori történetére vonatkozó kiadásra kész ú. n. Csánki-gyűjtemény áttekinthetőségét ezúton is köszönetet mondok Gárdonyi Albert egyetemi ny. rk. tanár úrnak és Budó Jusztin székesfővárosi főlevéltárnok úrnak.

³ Laskai O.: *Quadr. Biga Salutis* 20.

szenvedélyeit, akkor bűnt követ el. 5. Alkalmas helyen legyen : ne történjék tudniillik templomban vagy temetőben. 6. Ha ritkán táncolunk. 7. Ha tudunk mértéket tartani, ha állhatatosak tudunk lenni : halálosan vétkezik az, aki bár helyes céllal kezd táncolni, de azután olyan gyenge, hogy nem hagyja addig a táncot abba, amíg érzéki vágyai fel nem támadnak. — Szeretett is táncolni a magyarság. Még a mennysországban is meglesz minden, ami a tánchoz szükséges, biztatja olvasóit a mohácsi vész táján a Sándor-kódex domonkos apácája. Lesz ott zene is : hegedős, lantos, dobos, cimbalmos s „énököt is mondanak az táncban“.¹ A sakk, a kártya, a kockajáték is megengedett még ünnepnapon is. Halálosan csak az vétkezik, aki nem szórakozás és felüdülés kedvéért, hanem pénznyerés céljából játszik ünnepnap.²

Pásztor Lajos.

¹ Viski Károly : A magyar jelleg a néprajz tükrében. (Szekfő Gyula : Mi a magyar, Budapest 1939, 359—360. l.)

² Laskai O.: Quadr. Biga Salutis 14.

Történeti irodalom.

Ostrogorsky, Georg: *Geschichte des byzantinischen Staates.* (Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, hrsg. von Walter Otto, I. Teil, 2. Band.) München 1940. C. H. Beck. 8° 448 l. 8 térképpel.

Amidőn az Iwan Müller-féle „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft“-ban 1897-ben megjelent K. Krumbacher bizánci irodalomtörténetének 2. bővített kiadása, annak függeléké-ként napvilágot látott H. Gelzer „Abriss der byzantinischen Kaiser-geschichte“ című áttekintése a bizánci történe-tről, amelyet később oroszra is lefordítottak (1912). Azóta több újabb kísérlet történt Bizánc történetének összefoglaló feldolgozására. Ilyenek például nyugati tudósok munkái közül N. Iorgáe (*The Byzantine Empire*, London 1897), K. Rothé (*Geschichte des byzantinischen Reiches*, Sammlung Götschen 190.,² 1919) és Ch. Diehlé (*Histoire de l'empire byzantin*, Paris⁷ 1924 és angol fordításban: London 1925). Mindezek azonban csak rövid, vázlatos áttekintések. A bizánci történet egészének részletes, modern, tudományos feldolgozása orosz kutatók köréből indult ki. Kulakovskij és Uspenskij nagy orosznyelvű munkái (ld. ez utóbbiról Történeti Szemle XIV. 244. s. köv. l.) csonkán, befejezetlenül maradtak s csak a jelenleg Amerikában élő A. A. Vasiljevnek sikerült a régi törekvést megvalósítani. Munkája, amely előbb oroszul látott napvilágot, átdolgozva angol (*History of the Byzantine Empire I—II*. Madison 1928—1929), majd francia nyelven is megjelent (*Histoire de l'empire byzantin I—II*. Paris 1932). Ez a maga nemében kiváló munka (ld. Századok LXIX. 381. s. köv. l.) már hű képet adott arról a hatalmas lendületről, amely a bizánci tanulmányok terén különösen a legutóbbi két évtized folyamán végbement s azokról a sokfelé ágazó részletkutatásokról, amelyek eredményeként a bizánci államnak és a bizánci műveltségnek új, modern képe kibontakozóban van.

A német tudomány, amely Krumbacher páratlan energiájával egy félszázad előtt a modern bizantinológia szervezetét megteremtette és nemzetközi művelésének irányítását kezébe vette, már régóta szükségét érezte, hogy a ma már elavult Krumbacher—Gelzer-féle munka helyettesítéseként egy, a bizánci tanulmányok egész körét felölelő modern kézikönyvvel ajándékozza meg a tudományt, amely az eddigi kutatások összefoglalása és azok eredményeinek kritikai megrostálása révén a további kutatások

számára kiindulópontul és vezetőül szolgáljon. Így amidőn 1920-ban Walter Otto átvette az Iwan Müller-féle kézikönyv szerkesztését, tervezetbe egy „Byzantinisches Handbuch” kiadását is felvette. Ennek az első kötete O. most megjelent munkája.¹

A bizánci történetnek ezt az új kézikönyvét ismét orosz tudóstól kaptuk. O. az orosz iskola neveltje, de több évet töltött a breslaui egyetemen Kornemann mellett. Jelenleg a belgrádi egyetem tanára s a külföldön élő fiatal orosz bizantinológus-nemzedék legkiválóbb tagja, aki széleskörű kutatásai alapján szakkörökben jól ismert. Munkássága úgyszólván a bizánci történet egész területét felöleli, nemcsak hosszában, hanem mélységében is. Különösen jelentősek azok a monográfiái és tanulmányai, amelyek a bizánci társuralkodói rendszerre, a bizánci állam és egyház viszonyára, a képrombolási küzdelem szellemi gyökereire és a bizánci gazdaságtörténet egyes problémáira (az adózásra, árakra, földbirtokra stb.) vonatkoznak. Sokágú és mélyreható kutatásai alapján tehát méltán volt hivatva arra, hogy a bizánci állam történetéről új, összefoglaló képet adjon.

A munka alapos forrástanulmányokon épült fel. A szerző nemcsak az ú. n. elbeszélő forrásokat aknáztta ki, hanem azt a forrásanyagot is értékesítette, amely a hagiografiai irodalomban, jogi, közgazdasági, hadügyi és egyéb vonatkozású munkákban és az oklevelekben maradt ránk, nem feledkezve meg az archeológiai, főleg pedig a numizmatikai emlékek sokszor nagyon jelentős vallomásairól sem. A forrásokról az egyes fejezetek élén kimerítő tájékoztatást ad. Ugyancsak alaposan kiaknáztta az idevonatkozó szakirodalmat is, amelynek az egyes korszakokra vonatkozó főbb termékeit szintén az egyes fejezetek élén sorolja fel. Ezenkívül a forrásokra és a szakirodalomra való bőséges utalásokat találunk a lapjai jegyzetekben is, de — nagyon helyesen — csak abban az esetben, ha még vitás, vagy csak legújabban tisztázott kérdésekről esik szó. Ilyen módon a jegyzetek bevilágítanak a bizantinológiai kutatás műhelyébe s a kevésbé beavatott számára hű képet adnak arról, hogy milyen irányban folynak vizsgálódások, mik a legújabb eredmények és hol vannak még hézagok vagy tisztázatlan problémák. Különös értéke O. munkájának, hogy a legtöbb nyugati kutató számára hozzáférhetetlen, gazdag orosz szakirodalmat is figyelembe veszi, értékesíti s ilyen módon a nyelvi válaszfal miatt eddig elszigetelten maradt orosz kutatások eredményeit beleviszi a tudomány nemzetközi vérkeringésébe. Bár saját szavai szerint (13. l.) a magyar nyelvű

¹ A tervezet szerint a további kötetek a következők lemmének : I. 1.: Land und Volk von Prof. F. Dölger (München) und E. Fels (Berlin). — I. 3.: Geschichte der Kunst von Prof. E. Weigand (München). — II. 1.: Kirche und Theologie von † Prof. A. Ehrhard (Bonn). — II. 2.: Die profane byzantinische Literatur von Prof. F. Dölger (München).

munkák a nyelv miatt nem voltak elérhetőek számára, hazai kutatóink idegen nyelvű dolgozataira is nem egyszer hivatkozik (ld. a XX., 13., 54., 58., 60., 81., 149., 283., 320., 321., 336. stb. l. jz.)

O. feldolgozásában a Bizánc történetére vonatkozó részlet-kutatások első, teljes összefoglalását kapjuk. Az új eredmények gondosan bele vannak dolgozva munkájába, például a római birodalom egységének a kettéosztás után Bizáncban továbbélő fogalmára (30. l.), a hódító török-bulgárok és szláv alattvalóik viszonyára (82. l.), az orosz kereszténység kezdeteire (215. l.), vagy az oláhoknak az ú. n. második bulgár cárság megalapításában való szerepére (287. l.) vonatkozó újabb megállapítások. Amint a példákból is látható, a szerző nagy súlyt helyez Bizáncnak a szomszédos népekhez való kapcsolatai kidomborítására. E tekintetben azonban némi hiányokra is bukkanunk. Hiányzik például a VI. századi bizánci-türk érintkezések említése, holott ezek, tekintettel a perzsa-bizánci viszonyra, nem kis jelentőségűek voltak. Ugyanígy beletartoznék a munka kereteibe a keleti-bizánci (főleg a selyemtenyészésre vonatkozó) kereskedelmi kapcsolatok Justinianos-korabeli érintése, amely kornak a rajza általában kissé vázlatos. Itt-ott más természetű hiányokra is bukkanunk. Így például nélkülözzük a XV. századi források között Zotikos Paranspondylos költeményét. Másrészt azonban, ami a részleteket illeti, kiemeljük, hogy O. munkájának nem legkisebb értéke az, hogy a birodalom katonai közigazgatási és gazdasági szervezetének fejlődését állandóan szemmel tartja és az egyes bizánci műkifejezések magyarázatát is adja. Az ilyen részletek iránt érdeklődőnek eddig nagy fáradtsággal különböző munkákban kellett felvilágosítást keresnie, míg most O. művében, amelynek használatát jó index könnyíti meg, együtt talál mindent.

Az új munka a bizánci történet egyes részleteire vonatkozólag megbízható és mindenkor a mai kutatás színvonalán álló tájékoztatást ad. Ennek a kiemelése azonban távolról sem jelenti azt, mintha csak összefoglalást adna. O., aki sok részlet-kérdés kutatásában maga is tevékeny részt vett, mindenkor kritikai álláspontra helyezkedik, nem egyszer szembehelyezkedik az eddigi közfelfogással vagy egyes kutatók nézeteivel és saját eredeti felfogását érvényesíti. Sok meggyökeresedett tévedést irt ki és sok hibás állítást igazít helyre. Ilyenek például a monophysitismus lényegére (35—36. l.), a bizánci thema-szervezet kezdeteire (60. l.), a szerbek és horvátok honfoglalásának időpontjára (63. l.), az ú. n. bizánci „caesaropapismus“-ra (173. l.) és sok más kérdésre vonatkozó megállapításai.

De ha a részletekről az egészre tekintünk, itt is rögtön szembetűnik O. munkájának eredetisége. Önálló felfogás mutatkozik mindjárt a periodizáció kérdésében. Újítása, amelyet külön értekezésben indokolt meg¹, abban áll, hogy az eddigi

¹ Die Perioden der byzantinischen Geschichte. Historische Zeitschrift 163. (1941) 229—254. l.

hagyományos felosztástól eltérően a külső események mellett tekinthetbe veszi a bizánci állam belső fejlődését is. A külpolitikai, államszervezeti és művelődéstörténeti szempontok alapján három főkorszakot különböztet meg: korai (324—610), középi (610—1025) és későbizánci (1025—1453) periódust. E főkorszakoknak az említett szempontok szerint való további tagolása útján jut el ahhoz a nyolc korszakhoz, amely a munka beosztásának alapjául szolgál. Ezek a következők: 1. A korai bizánci állam kialakulása (324—610), 2. A bizánci állam léteért és megújulásáért vívott küzdelem (610—711), 3. A képrombolási válság (711—843), 4. A bizánci állam virágkora (843—1025), 5. A fővárosi hivatalnok-nemesség uralma (1025—1081), 6. A katonai nemesség uralma (1081—1204), 7. A latin uralom és a bizánci császárság visszaállítása (1204—1282), 8. A bizánci birodalom hanyatlása és bukása (1282—1453). Természetesen mindenféle periodizáció korlátozott érvényű, de bizonyos, hogy O. új felosztásának mélyebb fejlődéstörténeti gyökerei vannak, mint a korábbi, jórészt dinasztiaiák szerinti beosztásnak.

O. új periodizációja már fényt vet munkájának ama vonására is, mely azt legélesebben megkülönbözteti a korábbi hasonló művektől s egyben magasan azok fölé emeli. Ez az a törekvés, hogy a külső és belső történés folyamatát egységes képpben egyesítse s így valóban a bizánci állam élettörténetét rajzolja meg. A külpolitikai események és kapcsolatok mellett kellő súllyal érvényesülnek a bizánci állam- és társadalomszervezet fejlődésének és változásainak szempontjai is. Az ilyen egységben való látásnak, ami O. vezérgondolata, kétségtelenül megvannak a maga nagy előnyei: feltáruznak az állam életének belső rugói s az egyes külső események mélyebb magyarázatot nyernek. Viszont azonban oly esetben, amikor a belső fejlődés külön, önálló feldolgozása még hiányzik, mint a bizánci történetírás terén is, az egységben való látásra és ábrázolásra való törekvés azt a veszélyt rejti magában, hogy a kép szétfolyóvá és mozaikszerűvé válik. Ezt ebben az esetben sem lehetett kikerülni, s így a külső és belső történés képének szerves egységbe való összeolvasztása nem sikerülhetett teljesen. Az is bizonyos, hogy a „belső” történés képe maga sem teljes. Ennek azonban egyrészt az az oka, hogy a kutatás ma még nem jutott el odáig, hogy a bizánci állam és társadalom szervezetének és e szervezet fejlődésének minden részletét tisztán látná — hiszen ilyen irányú kutatások nagyobb lendülettel csak körülbelül két évtizede óta folynak —, másrészt az, hogy a „Byzantinisches Handbuch” tervezetéből kifolyólag a „Land und Volk” külön kötetet fog alkotni, s így O. sok olyan kérdésre, ami a belső történés lényeges eleme, csak egészen röviden, vagy egyáltalában nem terjeszkedhetett ki. Ezért hiányzik egyes szociális problémák mélyebb megvilágítása és a bizánci társadalmi struktúrának, a termelési módoknak és eszközöknek részletesebb rajza.

Mindez azonban nem csökkenti O. munkájának vitathatatlan értékét: a kutatás mai stádiumában a legjobbat adja. Egy

minden részletre vonatkozólag alaposan tájékozott és önálló felfogású történész saját kutatásain alapuló és egyéni, de mindenkor objektív kritikáján átszűrte, modern szempontok szerint megrajzolt képe ez a bizánci államnak, amelyhez specialisták és távolabb állók egyaránt teljes bizalommal fordulhatnak, tehát azok is, akik kutatásaik közben egyes részletkérdésekre keresnek feleletet vagy tájékoztatást és azok is, akik a korábban annyira félreismert Bizáncnak mint önálló államtestnek az életét akarják megismerni.

A nyugateurópai történetírást Kelet-Európát sokáig elhanyagolta, s az egész keleteurópai fejlődés alapjául szolgáló Bizáncot részben egyoldalú nyugateurópai szemszögből nézte, részben pedig a francia felvilágosodás óta hagyományosan továbbélő téves történeti beállítás tükrében látta. Ha a Montesquieu-féle „décadence“, illetve a Gibbon-féle „decline and fall“ képze a kevésbé tájékozottak körében itt-ott még mindig kísért, O. könyve tanúságot tesz arról, hogy a „hanyatló“ Bizánc története egyes korszakokban mennyi friss életerőt mutat és hogy mit jelentett Bizánc és művelődése nemcsak a keleteurópai népek, hanem a Nyugat számára is.

Moravesik Gyula.

Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé. (Kultúra és Tudomány.)
Budapest 1939. Franklin Társ. 8° 219 l.

A szerző rendkívül magas célt tűzött maga elé: először a magyar nemzet keletkezését, nemzetfogalmának tartalmát vizsgálja; azután „a nemzet tisztá eszméjét“ igyekszik megközelíteni s szembesíteni akarja vele a magyar nemzetfogalmat, hogy értékét lemérhesse (7. l.). Bevezetőül a mai nemzetfogalmat veszi vizsgálat alá, s megállapítja, hogy mindazok a tényezők, melyek a mai felfogás szerint a nemzet kritériumai (közös származás, nyelv, közös haza, állam, kultúra, sorsközösség), „csak másodlagos képződmények magához a nemzethez képest“. A nemzet elvileg valamennyiük nélkül meglehet (17. l.). Tegyük hozzá rögtön: *csak elvileg!*

A következő fejezetekben a magyar nemzet és nemzetfogalom keletkezését, s ez utóbbi alakulását tárgyalja. Deér kutatásai alapján rámutat arra, hogy a magyarság nemzetté válása egészen másként történt, mint a germán népeké: nem vérségi kapcsolatokból nőtt ki, hanem a lovas-nomád életformában fogant. Itt pedig csakis a gazdasági és hadi kötelezettségek voltak irányadók a hovatartozást illetően: az egyes népek nyelvével, szokásaival senki sem törődött. Nem volt tehát népi kizárólagosság. A felemelkedés sem az utóbbiakhoz volt kötve, hanem „bizonyos tulajdonságok“, feltételek megszerzéséhez.

Ezt az ősi örökséget a magyarság akkor is megőrizte, mikor e világból végkép kiszakadt, s a vérszerződéssel Árpád, majd utódai alatt homogénebb alakulattá, nemzetté vált. Új hazájában szívesen fogadta az idegeneket, türelmes volt irányukban annál is inkább, mert új környezete, a keresztény univerzalizmus ugyancsak a megértést hangsúlyozta a népek együttélésében.

Európában a XV. sz.-tól kezdve felborult a harmónia, nálunk azonban a két tényező találkozása folytán megmaradt egészen a XIX. sz.-ig, s a türelem és megértés érvényesült a társadalom rétegződésében is. „Bármiféle származású jobbágy előtt nyitva áll a nemzet kapuja. Ha e kapuk bezárulnak, s a nemzet az országlakosoknak csak szűk körére korlátozódik, az sohasem magától, a nemzettől indul ki, hanem oka az, hogy az országlakosság nem akar e kapun belépni és maga zárja el magát a nemzettől“ (98. l.). A magyar nemzethez való tartozás tehát „nem származáshoz volt kötve, hanem rendi eredethez“ (60. l.). Érinthetetlen lényege pedig a kereszténység védelmében küzdő, önfeláldozó szittya vitézség. Ez a népek felett álló nemzetfogalom tette lehetővé a magyarságnak, hogy békében éljen az itt élő népekkel, s teljesíthesse hivatását: intézni Európa e részének sorsát.

Ezt a Pax Hungarica-t a XVIII. sz. második felében hozzánk betört nyugati nemzetfogalom zavarta meg: e szerint a nemzet nem szellem és életforma, hanem származás, nyelv, népiség stb. eredője. Amint ez a gondolat eljutott hozzánk, az addig velünk békésen együttélő nemzetiségek rögtön ellenségekké váltak s visszaszűrték minden, az együttélésre vonatkozó javaslatunkat. Növelte az ellentétet az is, hogy a mi nemzetünk sem tudta kivonni magát a koreszme varázsa alól. Csokonaitól és Bessenyeitől kezdve a nemzeti hovátartozás kritériuma a nyelv lett s ennek következtében hamarosan megindult a tudatos asszimilálás. Hiába figyelmeztettek legnagyobbjaink — pl. Széchenyi, Eötvös, Deák — a veszélyekre, s arra, hogy a nyelv még nem tesz magyarrá: szavukat elmosta a koreszme árja s az eredmény a trianoni katasztrófa lett: a „politikai magyar nemzet“ széthullott. Ma pedig ez az európai nemzetfogalom még a szűkebb értelemben vett magyar nemzetet is széthullással fenyegeti.

Végül az utolsó fejezetben nép, nemzet és állam fogalmát határozza meg, rámutatva arra, hogy napjaink minden baja abból származik, hogy a „nemzetet és államot azonosítják, sőt felcserélik“ (204. l.). „Félő, hogy a türelmetlen nemzetállamok éppen úgy diszkreditálni fogják a nemzetiség magasztos eszméjét, mint egykor a vallással tette az állam“ (206. l.). „De a történetfilozófus optimista, s bízik abban, hogy a történeti fejlődés a kívánt irányba halad“ (207. l.), t. i. állam és nemzet szétválasztásának irányában.

E ponton már nem követhetjük J. fejtegetéseit: a történész nem emelkedhetik a „történeti valóság“ fölé. Annak határain belül, s arra vonatkozóan azonban lenne néhány megjegyzésünk. Igaz, hogy a közös származás, nyelv, haza, állam, kultúra, sorsközösség *külön-külön* nem azonos a nemzettel. De nagy túlzás azt állítani, hogy „ezek csak másodlagos képződmények magához a nemzethez képest. Nem ők alkotják nemzetet, hanem az kölcsönzi nekik nemzeti jellegüket“ (17. l.). Önkéntelenül adódik a kérdés: milyen tényezők alkotják akkor a nemzetet? Miért különböznek egymástól az egyes nemzeteszmék tartalmi tekintet-

ben is? Merő véletlen, hogy a magyar nemzeteszme nálunk, és nem — mondjuk — német földön alakult ki? Nyilvánvaló: ha a fentebb említett tényezők *külön-külön*, egyenként nem kizárólagos alkotói is a nemzetnek, mindegyiknek szerepe van kisebb-nagyobb mértékben a nemzet meghatározásában: *együttes* meghatározó erejük tehát nem cáfolható a külön-külön való visszatútasítással. Merev platonizmus ez, mely a későbbiekben nem mindig tud megbirkózni a sokszínű, folyton alakuló történeti étellel.

Nem fogadhatjuk el a magyar és a nyugati rendiség olyan szembeállítását, hogy ott a rendiség kaszt, nálunk pedig a nemzet. Nyugaton a rendiség éppen úgy a *nemzet* volt akkor, mint nálunk. Az pedig, hogy ebbe a rendi nemzetbe való bejutás csupán akarat kérdése lett volna, s így aki nem jutott be, az nem is akart a nemzet tagja lenni, egyszerűen tévedés. Ősi magyar nemzetfogalomnak tekinteni a rendiséget, mintegy a nomád kor folytatását látni benne, erős félreismerése a történelemnek. Nem Kelet kiteljesedése ez a magyarság életében, hanem éppen Nyugat átalakító hatásának bizonyága, ha nem is egyszerű másolás formájában. Jellege nemcsak magyar, hanem európai, nem a nemzetit hangsúlyozza elsősorban, hanem az életformát. Végső fokon a keresztény univerzalizmus érvényesülése társadalmi síkon s így nem alkalmas a kikristályosodott nemzeteszme megmintázására.

Mégsem tarthatjuk e korban a magyarság minden nemzeti megnyilvánulását egyszerű reakciónak. A magyar nacionalizmus ugyanúgy bontakozott ki, ha türelmesebb formák között is Anonymustól kezdve az Aranybullán, Kézain, Mátyáson stb. keresztül, s teljesedik ki Csokonaitól, Bessenyeitől kezdve egészen Kossuthig, mint — mondjuk — az olasz nacionalizmus Dante-től Machiavellin át Cavourig. „A modern magyar nacionalizmus” sem lehetett tehát „eredetében reakció . . . II. József németesítő törekvéseire.” (102. l.) Bizonyosság erre az a tény, hogy e fejlődés már II. József trónralépte előtt megindult Bessenyeivel az ú. n. kultúrnacionalizmus formájában: ugyanúgy mint Európa többi nemzeteinél is. A magyar és a nyugati fejlődés nem ellentétes, hanem párhuzamos irányú volt.

Modern nacionalizmusunk így nem pusztá átvétel, hanem szerves fejlődés eredménye: következménye annak, hogy nemzetünk Kelettől elfordulva az európai kultúrközösségben él immár ezer éve. Ezt a szempontot a magyar nemzeteszme vizsgálatában sokkal jobban kellett volna érvényesíteni, mint azt J. tette, bármennyire jelentősnek tartjuk is Deér megállapításait Kelet örökségét illetően. Az új nemzetfogalom óriási társadalmi kérdések — polgárság, jobbagság bevétele a nemzet kereteibe stb. — következtében nyert megfogalmazást: tehát történelmi szükségszerűség folytán alakult ki. A rendi nemzetfogalom, amit J. tévesen ősi magyar nemzetfogalomnak tekint, éppen úgy idejét multa nálunk is, mint Nyugaton. Az újjal pedig természetesen fokozottabb mértékben együtt járt a népi alapra való

helyezkedés és vele a türelmetlenség: szétválasztani a kettőt csak elvileg lehetett, a valóságban nem. A tragédiát nálunk végső fokon nem is ennek az új nemzetfogalomnak a kifejlődése okozta — ez a történeti élet következtében elkerülhetetlen volt —, hanem a török-Habsburg-harcok eredője, a nemzetiségi kérdés. E valóság tudata indította legnagyobb államférfiainkat Széchenyitől Deákig ismeretes álláspontjuk elfoglalására, s készítette őket arra, hogy felülemelkedve a kor uralkodó eszméjén meglássák annak hibáit, túlzásait s veszélyeit a magyarság szempontjából. Erre pedig ma talán nagyobb szükség van, mint valaha. Éppen ezért J. könyve nemcsak aktuális, hanem hasznos is. Hibái és túlzásai, melyek abból fakadnak, hogy a szerző nem történész, hanem filozófus, nem érintik a könyv alaptételének helyességét: azt, hogy a nemzet lélek és szellem, ha nem is olyan idő és valóság felett lebegő formában, amint azt könyvében megfogalmazta. Guoth Kálmán.

Hóman Bálint: Munkái. I. k.: Magyar középkor. II. k.: Történet-írás és forráskritika. III. k.: Művelődéspolitiká. Budapest 1938. M. Történelmi Társulat. 8° 675 (2); 791; 677 l.

A Magyar Történelmi Társulat azzal ünnepelte meg elnökének, H.-nak harminc éves irodalmi munkásságát, hogy három vaskos kötetbe összegyűjtötte folyóiratokban és más kiadványokban megjelent cikkeit, valamint nagyobb jelentőségű ismertetéseit és beszédeit. E szép és szépen kiállított kiadványért dicséret illeti meg a nagymultú társulatot. A nagyközönség hálás lehet, hogy alkalma nyílt megismerni a „másik” H.-t, a részletkérdések fáradhatatlan kutatóját, miután a népszerű Magyar Történetben már megesodálta egy nagy szintetikus elme művét. A szaktudós ugyancsak nagy örömmel üdvözli az Egyetemi Nyomda új kiadványát. Mindazok a cikkek, tanulmányok, melyeket lépten-nyomon kell forgatnia és idéznie, így egybefoglalva könnyen hozzáférhetők számára.

Van a tanulmányok közt olyan, mely még az egyetemi szemináriumban készült, mások viszont csak pár évvel ezelőtt láttak napvilágot. Az önállóan megjelent munkák persze mind hiányoznak. Hiába keressük például „A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában” c. művét, továbbá legfontosabb forráskritikai tanulmányát, „A Szent László-kori Gesta Ungarorum-ot.” De az összegyűjtött tanulmányok így is szinte teljes képet adnak H. történetírói módszeréről s munkásságának eddigi eredményeiről.

Amikor H. megindult történetírói pályáján, a magyar historiografia éppen hogy kibontakozott a régi elbeszélő modorból. Horváth Mihály és Szalay László, hogy csak a jobbakat említsük, megelégedtek azzal, hogy egyszerűen elmondják az eseményeket, magasabb ábrázolásig még nem jutottak el. Ennek a táblabíró-iskolának legnagyobb hibája azonban a módszeres adatgyűjtés és a forráskritika hiánya volt. Nagy előhaladást jelentett, amikor a pozitívizmus hatása alatt a tudósok egy csoportja, élükön Pauler Gyulával és a jogtörténész Hajnik Imrével, a tiszta empiria

álláspontjára helyezkedett és a legfőbb feladatnak — szemben a régebbi iskola inkább irodalmi célkitűzésével — a források hitelének megállapítását, az adatok kritikai feldolgozását, szóval az analitikus munkát tekintette. Ezzel a modern forráskritika bevonult a magyar történetírásba. Az új idők jele volt az is, hogy a politikai történet kizárólagos uralma megszűnt és nálunk is új tudományágak keletkeztek. A királyok uralkodási évei, a diplomáciai cselszövények és hadjáratok helyett sokkal fontosabbnak tartják már a fokozatos polgáriasodás, a „fejlődés“ szinte esemény nélküli eseményeit és évszámait. Az eddig is nagy kedvvel és sikerrel művelt jogtörténetben a történeti nézőpontok már jobban érvényesülnek, másrészt erős ütemben megindul a társadalmi és gazdaságtörténeti vonatkozások kutatása. Pauler és Hajnik körül csakhamar új, jobb és modernebb történeti iskola alakult ki, mely Bécsen keresztül állandó kapcsolatot tartott fenn a külfölddel. Illés József, majd Eckhart Ferenc Hajniktól tanul jogtörténetet, a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatást Tagányi Károly indítja el, Csánki Dezső veti meg szép eredménnyel dolgozó településtörténetünk alapjait, a politikai történet szebb, mélyebb művelésére Károlyi Árpád ad példát, a forráskritika pedig Pauler példaadása után Domanovszky Sándor krónikatanulmányjaiban emelkedik magas, nyugati színvonalra. A diplomatikának Fejérpataky László lesz mestere.

Nem lehet azon csodálkozni, hogy a fiatal H., noha Marczali Henrik és Békefi Remig voltak tanárai, inkább ezeknek az úttörőknek nyomába szegődött. Első munkái már világosan mutatják, hogy magáévá tette Pauler Gyula kriticismusát és Tagányi Károly gazdaság- és társadalomtörténeti célkitűzését. „A magyar városok az Árpádok korában“ címmel adja közre 1908-ban doktori értekezését s még ugyanabban az évben jelenik meg első cikke a „Századok“-ban őstörténetünk keleti forrásairól. Míg két munkája a hasonló tárgyú tanulmányok egész sorát nyitja meg, nemcsak kiindulópont, hanem egyúttal program is. Míg egyfelől folytatja forráskritikai vizsgálódásait, másfelől egymás után jelenteti meg tanulmányait a társadalom- és gazdaságtörténet köréből: A zágrábi püspökség alapítási éve (Turul 1910). A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége (uo. 1911), A társadalmi osztályok Szent István államában (Békefi Remig Emlékkönyv, 1912), Az első állami egyenesadó (Történeti Szemle 1912), Adó vagy földbér? (Századok 1913), majd nagy pénztörténeti művének megírása után számos e témakörbe vágó cikke, köztük a legjelentősebb a Fejérpataky Emlékkönyvben a XIV. századi aranyválságról. A forráskritika természetzerűleg élvezet történetírásunk történetéhez (Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században, Budapest 1920; A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon, 1925; Kishevenes Hevenes Gábor, Klebelsberg Emlékkönyv, 1925) és innen már nincs messze az út „A Szent László-kori Gesta Ungarorum“-hoz, mely 1925-ben jelent meg. Abban is elsősorban Pauler tanítványának mutatkozik, hogy nagy érdeklődéssel fordult őstörténetünk meg-

oldásra váró kérdései felé. Több tanulmányban leírja a magyarság megtelepülését, állást foglal az újabb őstörténeti kutatásokkal szemben s így jut el nemcsak a székelyek eredetének kérdéséhez, hanem a hun-hagyomány problémájához is.

Ezek a hatások azonban már csak a meglévő, szunnyadó hajlamokat szabadították fel. H. igazában már első munkájától kezdve teljesen önálló, egyéni utakon járó történettudós. Magáévá tette Pauler forráskritikai irányát, mert az megfelelt erős valóság-érzékének. A legnagyobb dícséret, melyet egyetemi előadásaiiban királyról vagy államférfiről mondott, az volt, hogy jó réalpolitikusként ismerte el. „Rideg és tárgyilagos kritikára, a források és tények új, az addigi spekulációtól független, tapasztalati úton nyert értékelésére volt szükség” — írja egy helyen az őstörténeti és honfoglaláskori régebbi feldolgozásokkal kapcsolatban. Magyar józansága semmitől sem irtózott jobban, mint a meddő történeti ábrándképektől, melyektől régebbi történetírásunk — a kritikai érzék fogyatékosága folytán — szinte hemzsegett. Az őstörténeti kutatásba H. vitt reális szemléletet. Ugyanígy erős hajlama az empiria iránt irányította figyelmét a történelem gazdasági és társadalmi hatóerőinek vizsgálatára. Ezirányú munkássága az élet közvetlen, illuzióktól ment látásából fakadt.

Az adatok iránti tisztelet, a részletmunka jelentőségének felismerése indította arra, hogy egy sor analitikus tanulmányt írjon. Már 1910-ben helyesen látta: „A modern történetírók műveiben mindenütt megtaláljuk a törekvést, hogy a történelmet magasabb, filozófiai szempontból nézve, áttekintő képét adják a korszakoknak és eseményeknek. Ez az általánosításra való törekvés azt a gondolatot ébresztené bennünk, mintha a történelmi részletkérdések aprólékos kidolgozása jelentéktelen s tán hiábavaló munka volna. Ha azonban mélyebben tekintünk a dolog lényegébe, látjuk, hogy egy-egy ilyen apró kérdés tisztázása, — aminő például egy dátum pontos megállapítása, — nagyjelentőségű történelmi eseményeket képes új és helyesebb világításba helyezni. A részletek pontos ismerete nélkül általánosítanunk nem lehet s egy aprólékos dátummegállapítás egész teóriákat dönthet halomra.” A kezdő történetíró világosan felismerte, hogy mikép viszonylik az analízis a szintézishez. Nincs komoly összefoglalás, ha nem alapszik egyes fontos részletek gondos előtanulmányán. De dőre-ség lenne hinni, hogy a szintézis szempontjából minden részlet-tanulmány értékes.

A kriticismus, forráskritika, reális szemlélet még nem tesz valakit nagy történésszé. Csak abból válik jó historikus, aki ösztönös biztonsággal érzi meg az összefüggéseket. Ehhez azonban nemcsak kombinatív készség, hanem helyes szemmérték is szükséges. Hogy valamely adott pillanatban mi történhetett meg s mi nem, ez csak részben tudható meg az adatokból. Érzék is kell hozzá, nehogy az elméletek terén túl messze kalandozzunk. H. legnagyobb történetírói erénye ez a biztos tájékozódási képesség. Még ott is, ahol kevés megbízható adat áll rendelkezésére, a leg-helyesebb megoldást választja. Történeti rajzai ezért sugároznak

annyi életszerűséget. Másik nagy történetírói erénye az összefoglaló, szintetikus képesség. Sohasem lát jól az, aki csak egy kiragadott részletet lát, a történet mindig egészében, tehát úgy, ahogy a valóságban van, kell megragadni. Ha ezt a szintetikus látásmódot szellemtörténetinek nevezzük, akkor H. ennek az iránynak legjelentékenyebb képviselője nálunk. Sohasem elégzik meg az adatok száraz elmondásával, mindig többre, valami magasabbra, az események összefoglaló ábrázolására törekszik. Kétségtelenül konstruktív, elméleti hajlamát követte, amikor oly szeretettel mélyedt el az őstörténet problémáiban. Valóban, itt tág tér nyílt konstruktív képességének csillogtatására. Érzéke a dolgok elméleti felfogására lépten-nyomon kiütközik. E tekintetben tipikus mű „Társadalomtörténeti terminológia” című tanulmánya, mely a Társadalomtudomány 1921-i évfolyamában jelent meg. Megemlíthetjük még másik jelentős elméleti tárgyú cikkét: „A történelem útját” („A magyar történetírás új útjai” c. kötetben).

Már Tagányi Károly felhívta a történetírók figyelmét a rokon tudományok eredményeire, így a néprajzi és a régészeti adatokra. Ez a felhívás H.-ban nagy visszhangra talált. Az ő legnagyobb érdemei közé tartozik, hogy a nyelvtudomány, az etnográfia, a numizmatika tudományát bevonta a történetírói érdeklődési körébe. Azt a bonyolult és összetett módszert, melyet Alföldi András alkalmaz ma nagy sikerrel, tulajdonképpen H. építette ki. Ez a módszer abból áll, hogy a történet írott adatait ki kell egészíteni a rokon tudományok más természetű, sokszor megbízhatóbb adataival. Így az ábrázolás mindjárt kerekébbé válik. „A forrástani kutatások legnevezetesebb eredménye — írja a honfoglalás-történeti irodalom ismertetése során — a korábban felhasználatlan közvetett források — minők a nyelv, a földrajzi nevek, népszokások, stb. — és etnológiai analógiák jelentőségének felismerése, továbbá a már ismert írott források új kritikai értékelése.” E tekintetben például klasszikus az a tanulmánya, melyet a „Turul”-ba a magyar címer fejlődéséről írt a numizmatika eredményeinek bevonásával.

H. történettudományi cikkei, értekezései két kötetet tesznek ki, a kiadvány harmadik kötete beszédeit tartalmazza. Ez a kötet is roppant tanulságos, össze is függ az előzőkkel, igazi méltatása azonban már nem a mi feladatunk. Váczy Péter (Kolozsvár).

Magyar Művelődéstörténet. A Magyar Történelmi Társulat megbízásából szerk. *Domanovszky Sándor*, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Varjú Elemér. II. kötet: **Magyar renaissance.** (Szerk. *Mályusz Elemér*.) É. n. 4° 670 l., 24 melléklet, 550 kép. — III. kötet: **A kereszténység védőbástyája.** (Szerk. *Lukinich Imre*.) 4° 664 l., 25 melléklet, 550 kép.

Az új Művelődéstörténetnek ez a két kötete is arra figyelmeztet, hogy a történelemnek mily sajátos a helyzete a többi tudományok között: amíg nem jut el a művészi közérthetőségig, addig

befejezetlen. Amikor áttöri magát a jelenben élő emberig, akkor érti át maga a történész-szakember is saját problémáinak teljességét. Nem akkor fogalmazunk a nagyközönségnek, ha elhagyjuk a dolgok nehezét, hanem ha magunk is belsőleg legyőzzük azt. A közönséggel való ily kölcsönösség: az emberi lét mind mélyebb átértése.

Ezért tűnik fel a Művelődéstörténet minden tanulmánya belső küzdelemnek a szakszerű kérdések végső megvilágítására. Vannak szerzők, akik a szakszerű állványzatot kevésbé teljesen tudják eltakarítani; de mindenütt érzik, hogy mélységekből épül fel az. Mintegy harminc szerző sorakozik fel e két kötetben s jó részt az ifjabb generációból. A „specialitás” nálunk is ugyanannyi, mint bármely nagy nemzet történettudományában: ily szakszerű tagozódás nélkül a mi történelmünkben sem lehet modern eredményeket kidolgozni. Az egyenrangúság a külfölddel mégis kétségtelen. Pedig nálunk minden specialitás csak kevesek munkájára van bízva, mindenkitől nagyobb erőfeszítést, felszerelkedést kíván s a szakszerű elszigetelődés tudatának ideálista felülmulását.

Akár államszervezetről, akár társadalmi rétegről, vagy pl. építészetről, vagy ékszerekről legyen szó, minden fejtegetés mélyebb összefüggések felé igyekszik. Lehetőleg nem elégszenek meg azzal, hogy ezt a mélyebb egységet valami „sajátosan magyarral” helyettesítsék, hanem egy állandó működésben lévő, önmagát kitaró kultúrszerkezetet éreznek az életteljes összefüggésekben. Idegen hatások alakíthatják e szerkezetet, de csak annak belső törvényei szerint.

Így dolgozza ki a magyar művelődéstörténet az európai fejlődés egyik sajátos területét. Sokkal jelentősebb ez a munka, mint azt a külföld, egyelőre, elképzelhetné. Sok mindent megláthatunk mi, sajátos helyzetünkől, perspektívánkól, amire a külföldi tudományosságnak nincs meg a kellő távlata. Nem csupán színfolt vagyunk az európai kultúrtörténetben, hanem példa az európai fejlődésmódzereknek sajátos érvényesülésére, ami mélyen jellemző e módszerekre, új lehetőségeket nyújt azok bennsőbb megértésére.

De épp ezért már itt kell megjegyeznünk, hogy a köteteknek általános hiányossága: túlságosan csak Nyugat felé néznek s igen kevésbé az európai Kelet felé. Természetes, hogy nyugat felé hívnak a lényeges szerkezeti összefüggések s ezeket kell elsősorban kidolgoznunk. De e nyugathoz tartozandóságunk plasztikusabban emelkednék ki, ha a görögkeleti szomszédság felé éles elhatároltságunkat szemléltetnénk. Nem külsőleges, tagadó feladat lenne ez, hanem a nyugati fejlődés belső megértését szolgálna s általában a fejlődés konkrét módszereinek belső természetükben való megértését, termékenységük vagy tehetetlenségük magyarázatát. Az emberi fejlődés általános törvényszerűségeinek felfedéséhez járulna hozzá a magyar tudomány, sajátos lehetőségeinek kihasználásával. Miért, hogy határainkon magas partként szakad meg a görögkelet felé az Okeidens kultúrszerkezete?

Többezeréves ősi kultúrtájak területnek el itt mélyre süllyedve, — bizonyítva a nyugatias kultúrmódszerek s a hozzájuk csatlakozott magyarság jelentőségét, teljesítményeit. Történetíróink egy csoportja már külön feladatként tűzte ki az európai „középkeletnek” illyértelmű vizsgálatát s e kötetekben is jelentkeznek már itt-ott eredményeik: nyugati összefüggéseinket s azok magyar módosulásait most már részleteikben is megelevenítettük, — a jövő feladata bizonyára az, hogy az európai keresztény fejlődés másik ágazatával szemben határozottan kiemeljük a magyar művelődés szerepét. —

Hangos vádaskodásokat hallunk egyes politikai körökből a magyar társadalomtudományok csökönnyös maradisága miatt. — holott már jó évtizede sorozatos szakmunkák állanának az érdeklődők rendelkezésére társadalmunk történeti szerkezetéről, modern szempontokkal, a jelenre is átható érvényű eredményekkel. Nem a kapitalizmus-liberálizmus szempontjai ezek, hanem húsnak-vérnek s léleknek nézik a társadaloméletet. Igaz, hogy nem is új mehanisztikus teóriákhoz alkalmazkodnak a régiek helyett. Különös dolog, hogy a parasztsággal foglalkozó, igen megszaporodott mai irodalom is mily kevésbé vesz tudomást az új magyar történeti szakmunkákról, holott épp népi társadalomszervezetünk felkutatásában haladtunk nagy fejezetekkel előre az utóbbi időkben.

A Művelődéstörténet gazdag tartalmának és szélesebb közönséghez szóló előadásának remélhetőleg ily irányban is meglesz a kellő hatása. A századokban, amelyekkel e két kötet foglalkozik, haladt át Európa a középkor s újkor nagy változásán: nem hirtelen előugró új s új formák, mint a mai időkben s mégis a közösség-élet belső természete változott meg. Az emberek közti viszonyulás módszerei levetették régi életteljességüket, elvontabbak, tárgyiasabbak lettek. A mélyebb kölesönösség ridegebb elvi-érdeklbeli kötöttségekké száradozott. Mert az emberi kapcsolódás minden módja alá van vetve a mehanizálódás e törvényszerűségének. Az Okeidens középkori organizmusa azonban intézményeket választott ki, amelyek szárazabb kezeléssel bár, nagyszerű anyagot mentettek át a régi életközelségből: az újkor tehát minden más kultúrához képest óriási felkészültséggel-részletességgel dolgozott tovább a fejlődésen. Most már minden szabadabban mozgott, szellemi s anyagi erők egyaránt racionálisabb törvényeket követhettek. Attól függ, mily mélységű élettartalmakat visz még magával az átalakuló szerkezet. Ha csak külsőleges mehanizmusként ültetődött át nyugatról valamely társadalomba, úgy a kultúrhaladás tragikussá válhat, az erősebbek érdeke elnyomoritja a gyengébbek életét; s ez történt a görögkeleti társadalmakban.

Mályusz Elemér tanulmányai adnak összefoglaló áttekintést társadalmunk középkorvégi átalakulásáról. A XIV. századig a hűbéri elemek túlsúlyát látja nálunk, ha nem is a nyugatihoz mérhető intézményességgel. A különféle társadalomképződmények életteljes megalapozásának ezen sztatikája után a XV. század magyar állama mozgalmas, organikus egésszé fogja össze a társa-

dalmat. Az államvezetés, a hatóságok, a képviselők formái mutatják, hogy mily mértékben sikerült a nyugatias megalapozást magával vinnie rendiséggé alakult társadalmunknak. A nagyurak szerepe a kormányzatban, az országgyűlés, a megye előtérbe lépése arra vall, hogy nem teljesértelmű hűbériség dolgozott itt előzőleg; az érdekképviselő a vagyonban, a kiváltságoltak tömeges szervezkedésében erősebbeknek felülkerekedését hozza az elmélyülő, csöndes foglalatosságokon. Azonban e tanulmányok óvatos s mégis biztos kézzel nyúlnak a külső formák mögött rejlő kifejezetlenebb belső viszonyulásokhoz is, mint pl. a familiaritáshoz: ha nem is a nyugatihoz hasonló szilárdsággal-részletességgel, a főúr s a nemes viszonyában mégis a hivatásszerű szolgálaton alapuló szabályozott kölcsönösség uralkodik. Ez a szakszerűséget magában rejtő tagozódás folytatódik az alsóbb rétegekben is. A magyar mezőváros sajátos képlete az egyik határozott tanúsága ennek. Bizonyítja, hogy a nemesi-földesúri felsőség méltányos helyzetet biztosított a földművességen felülemelkedő foglalatosságoknak, s hogy a polgárság nyugatias szervezete nálunk is természetes, a parasztságból kinövő képződményekre támaszkodhatott. Mindenesetre érdekes lett volna, ha e kötetek külön tanulmányt szentelhettek volna hivatalnokságunk konkrét, részletes leírására is: hogy mennyiben a szakszerű társadalomtagozódásoknak, s mennyiben a nyersebb politikai erőknek lecsapódásai.

A III. kötet fejlődést-összefoglaló tanulmánya *Lukinich Imre* tollából való: a megváltozott magyar élet, a három részre szakított organizmus minden részletét s összefüggését bemutatja, tudós higgadsággal teszi érthetővé a legnehezebb kérdéseket is, a politikától a vallásig, iskoláig, népi életig. Reális ítéletű s mégis melegséggel teli: szempontjai mint alapotívumok kísérik végig az egész kötetet.

A három országrész rendi társadalmát, *Istványi Géza* érdekes tanulmánya szerint, elsősorban az intellektuális módszerek terjedése mozgatja meg, ez teszi a köznemességet a társadalom gerincévé. Ha teljesen az intellektualizálódó szakszerűség lett volna úrrá, nálunk is a polgárság jutott volna ily jelentőségre. A nemesség azonban érdekközösség is, sajátos, fejletlen módosulása a nyugati középosztálynak és emellett sajátos módon törik át a rendi rétegződést egyes népi elemek továbbélő külön közösségei, szervezetei is.

A művelődéstörténet régibb érdeklődési köre elsősorban a magasabb kultúrjelenségeket ölelte fel: most ellenben már bámulatos módon tudja felszínre hozni népi történetünk alapvető formáit. Számos tanulmány foglalkozik ezzel: s a többi is kivétel nélkül e közös végső talajra irányítja minden kultúrforma vizsgálatát. *Mályusz Elemér* a kutatás új módszereivel körvonalazza népiségünk elterjedését az ország határai között a középkor végén, s a népsűrűség megállapításával kimutatja hatalmas számbeli fölényünket (77%) az akkor már folytonosan beszívárgó idegen népelemek fölött: *Szabó István* ugyancsak sajátosan kiépzett módszerekkel ad képet a magyarság pusztulásának okairól

és mértékéről a török időkben. Nemcsak a háborúk rémületei, hanem a török racionális, nyers haszonra néző társadalomszervezete is irtja a népet s nyitja meg egyúttal a teret alacsonyabb kultúrájú népelemek betódulására, amit most már szinte lépésrőllépésre követhetünk. Bánattal szemlélhetjük a magyar kultúr-munka elsüllyedt világát, amit újabb kutatásaink az ismeretlenségből oly váratlan részletekkel hoztak felszínre: de egyúttal növekvő bizalommal is, hiszen tudjuk, hogy az emberek elhalhatnak, de mélyen kidolgozott kultúrformáik nem múlnak el nyomtalanul, az idegen népeket is bekapcsolják a magyar sorsközösségbe. — *Fekete Nagy Antal* a középkori település formáiról szólván, úgy hisszük, túlságosan előtérbe helyezi a természeti-földrajzi viszonyok szerepét, ami kultúrnépeknél csak a szociális struktúra módosító közvetítésével érvényesülhet. Igen érdekes a „vérségi kötelékek” jelentőségének kiemelése településeinknél, a nyugatias, foglalkozáson alapuló szomszédságos településformákkal szemben. *Sinkovics István* középkorvégi mezőgazdaságunk leírásával igen szemléletesen igazolja népi munkánk izmos szervezetét: egykorú idegen írók is a bőség és szorgalom képét festik róla. A parasztgazdaság változatos sokoldalúsága s különböző ágainak egymásbailleszkedése a népet oly anyagi-szellemi felszerelkedéséről tanuskodik, amelyre ma is irigykedve tekinthetünk. *Domanovszky György* is e mélyen tagozódó sokféleséget emeli ki a jobbágyság életében: de a XV. században már mutatkozik az „okszerű” uniformizálás felé haladás is, a jobbágyterhekben, a költözés kérdésében már jogelvek alakulnak ki, a régi változatos, szokásszerű, életközeli méltányosságon alapuló viszonyok helyett. A XVI—XVII. századra vonatkozóan aztán *Eperjessy Kálmán* számol be a régi településrend bomlásáról, a régi kisfalu beható munkaszervezete helyett a török vidékeken a nagy parasztvárosok és a puszták keletkezéséről. Térképek, feljegyzések bizonyítják, hogy alig volt helység, aminek alaprajza meg ne változott volna, ha ugyan el nem tűnt a föld színéről. A mezőgazdaság állapotáról a magyarnak maradt vidéken *Berlusz Jenő* ad biztos, világos vázlatot, — amelyre történetírásunk pár évtizeddel ezelőtt még csak nem is gondolhatott. A termelést a nagyúri „vártartományokban” is szinte kivétel nélkül a parasztgazdaság végezte, az úr csak járandóságát szedte. Ez ugyan visszatartotta mezőgazdaságunkat a fokozódó nyugatias tagozódástól, kivált a terményváltógazdaság bevezetésétől, — de másrészt az úri adóztatás sohasem válhatott kihasználó kapitalista jellegűvé, a paraszt állapotának lehető biztosítása még mindig lényege marad a vártartomány igazgatásának. A jobbágysors kétségtelenül megnehezedett, — erről *Juhász Lajos* ír s talán e tanulmánynak kell adnunk az elsőseget művészi kifejező erő szempontjából a két kötet valamennyi társadalomtörténeti tanulmánya között. A földesuraság szerveztének újkori tárgyasodásában látja a ridegebb viszonyok okát, a török teszi ezt katasztrófálissá. De még így is érvényesül fejlődésünk lényeges, nyugatias vonása: az úr és jobbágy mélyértelmű kapcsolata. Félországon át is, generációkon át is a földesuraság

tagjának érzi magát a török alá került paraszt: s e „régí igaz hévség” mögött, ha talán jeltelenül is, némiképen mégis európai maradt a meghódított talaj. A királyi országban is dacol a szokások változatossága a jog rideg elveivel, példák szólnak az úr jobbágygondozó kötelességérzetéről. A legújabb századok vitája a paraszt igényeiről ezért folyt le nálunk európai módon, végzetes megrázkódtatások nélkül.

A középkorvég udvari főúri életformáit *Elekes Lajos* az európai „középkelet” kultúrtípusának kidomborításával vázolja: a lovagi életet nálunk is megmozgatja a röneszansz, a középkor mély tartalmának eme racionális megelevenítője. A főúri udvarok be tudják olvasztani ez új műveltség főbb vonásait s módosított formáiban tovább tudják adni az alsóbb rétegeknek is, még a parasztságot is érintve.

A „középkelet” jellemzője ez a felülről lefelé való terjedés, ami azonban aktív befogadás, nem szakítja élesen ketté a társadalmat, mint a görögkelet nyugatias műveltség-átvétele. Íme, *Vácz Elemér* az újkori századokra nézve kiemeli, hogy főúri udvarainkban, de az erdélyi fejedelmi udvarban is mily önálló átdolgozáson megy át a kései röneszansz s a korai barokk életforma s vegyül egyes elemeiben népi kultúránkkal is.

A nemesi és polgári életéről *ifj. Szentpétery Imre* világosan rendszerezett tényekkel számol be: most már nálunk is a jogilag megfogalmazott szabályozások alakítják a nemesi létet, s különösen a jogilag kifejezett céhekbe alakulás a polgárság helyzetét. A középkorvégi iparról és kereskedelemről *Paulinyi Oszkár* első sorban nemzetgazdasági szempontokból beszél: talán kissé elvont kategóriákat is alkalmaz a termelés szervezeteire, amelyek ekkor még nagymértékben irracionális képleték. Nemesfémtermelésünk európai szerepét bemutató új eredményeit meglepődéssel olvashatjuk. Örvendetesnek látjuk, hogy a XVI—XVII. század nemesi s polgári életéről a művészet és műipar történetének művelője, *Bárányné Oberschall Magda* ad beszámolót: a társadalomtörténetet rávezeti, hogy a műformákban szociális formákat lásson. A tanulmány a nemesi vidék elmosódottabb életét szerencsés példákkal állítja szembe a városi élet sokszerű szabályozottságával. E századok iparában-kereskedelmében *Berlász Jenő* nem állapíthatja meg a nyugati kapitalizmus határozottabb jelentkezését, bár kétségtelen a forgalomnak pénzgazdasági általánosulása. A kereskedelemben szakszerű szervezetek helyett egyes népi elemek (görög, rác, örmény, zsidó) szerepe a jellemző. A céhszervezet első sorban érdekvédelem: de, úgy hisszük, jelentős mégis nevelő hatása a vidéki kézművességre is: a mesterségnek ily határozottabb megalapozása lehetett egyik oka annak, hogy nemescink, kiváltságaik előnyeit felhasználva, nem alakítottak jobbágyok kényszermunkájából ipari s kereskedelmi vállalkozásokat, mint az oroszoknál, — a polgári munka szakszerű fejlődésének megromlására.

A középkorvégi magyar hadviselésben *Tóth Zoltán* a nehéz lovagsereg és a könnyű huszárság szerepét rajzolja, a hűbériségből

az újkor felé haladó társadalom jelenségeiként. A kezdetleges alapjaiban balkáni eredetű huszárság szerves intézménnyé váló kiképzésében ismét a magyar társadalom szakszerű készségeinek bizonyítékát láthatjuk: történetírásunk őszinte igazságkeresése e pontban is nemzeti öntudatunk elmélyülését szolgálja. A XVI. századtól, *Gyalóky Jenő* tanulmánya szerint, idegen hadi vezetés, idegen zsoldosok; a várvédelemben, tüzéségben is idegen építész, technikus. A várpépítés és az ostrom részletes, szemléletes leírása, valamint az egyes fegyvernemek s taktikájuk fejlődésének világos előadása művelődés- és társadalomtörténeti értékű. Az idegen katonák szerepével szemben mégis döntő a fejlődésre a magyar népi elemek természetszerű, gyors idomulása a lovasság s gyalogság újmódi tömegküzdelméhez.

Az egészségügy állapotát illetőleg *Korbuly György* előadása helyesen hangsúlyozza a középkori rendészeti szabályzatok jelentőségét, az ápoló intézmények változatos sokaságát. Nem az elmélet, hanem a társadalmias intézményesség a tudományfejlődés alapja. Az orvos, aki akkor már külföldi egyetemeket is mind gyakrabban látogat, ezután is a társadalomba tagozódó hivatás s nem tudását árusító szakember. A XVI. századtól, *Héjja Pál* előadása szerint, a „morbus hungaricus” hírrehdtte tette hazánk területét. Pedig mint tisztaságszerető népről emlékeznek meg rólunk az idegenek: egykorú népi eszközeink közül is maradtak fenn ezt tanúsító emlékek. Törvény nélkül is általánosodik az orvos egyetemi képzettsége: az orvos a patikussal együtt városaink, megyéink, főúri udvaraink tekintélyes, nyugati módra megtisztelt hivatása. Orvosi könyveink európai szintet mutatnak. Bár a magasabb szakképzettségek egyéb gyakorlati hivatásai (gazdász, mérnök stb.) számára is lennének ily mély történeti érdeklődésű szakíróink, mint e két orvostörténeti tanulmány szerzője!

A szellemi műveltségről szóló fejezetek között *Balanyni György* a középkorvégi egyház fejlődésében is megállapítja az új, racionális mozgalmat: az állam már kibontakozik az egyházzal való beunsó egységéből s hatalmi céljait keresi viszonyukban, mint az egyéb világi kegyuraságok is. Bizonyára épp e külsőségesebbé vált viszony következtében szűnik meg a magyar egyháznak lassú, de állandó térítő missziója kelet felé, — ami pedig valóban belső hódítást, társadalomszervezetünk átültetését jelentette. Egyébként a vallásosság, társulatokba szervezkedéssel, tán még eleve nebb, mint régen, — s mégis, már a mindennaptól elkülönült szférája a lelki életnek. A reformációról-ellenreformációról *Révész Imre* tanulmánya oly emelkedett szellemben s mégis gyakorlatias világossággal ad vázlatot, hogy történeti érdeklődésünkön túl is tisztító hatása lehet e kérdésekben az olvasóra. A vallásárnyalatok, a szervezkedés formái mélyen bevilágítanak társadalom-strukturánkba, mint kultúriüzembe.

Új módszerek sikere *Ivánka Endre* tanulmánya középkorvégi közoktatásunkról: határozottan körvonalazza most már a hazai s a külföldi egyetemek, káptalani iskolák tényleges szerepét társa-

dalmi rétegeink képzésében. Kivált a plébániakönyvtárak apró, éles megfigyeléséből jut behatóbb elképzeléshez a közműveltség terjedését illetőleg. Kár, hogy nem vonta be tárgyalásába a gyakorlati írásheliség, az oklevelezés terjedésére vonatkozó újabb kitűnő tanulmányokat, amelyek nézetünk szerint európai viszonylatban is módszeres jelentőségűek. *Kardos Tibor* a humanista áramlatról, főleg olaszok hatásáról beszél, aminek mélységét nemcsak európai jelentőségre emelkedett magyar humanistáink bizonyítják, hanem kancelláriánknak átalakulása is az új műveltség vezető, az étellel gyakorlatias kapcsolatot tartó szervévé. Az újkor első századaira nézve ki kell emelnünk *Balassa Brúnó* tanulmányát iskolatörténetünkről. Nem szellemiesíti el az iskolázás fejlődését: a kultúráramlatok jelentőségét a módszerek gyakorlati alakulásában, az intézmények szervezetének, arányainak konkrét leírásával érzékelteti. S az iskolákon kívül a rendi s hivatáscsoportok kebelében folyó képzés jelentőségét is hangsúlyozza. — ezekben keresendő nem csupán a későbbi szakiskolák, hanem egyáltalán az európai iskola fejlődésképes alapvetése. A szerző figyelme kiterjed az iskolázáson átment rétegek szerepére is az életben. — valósággal munkaprogramm ez a tanulmány az oktatástörténet jövő feladatai számára. Ugyancsak tágabban értelmezi az irodalomtörténet feladatait *Császár Elemér*nek kitűnő összefoglalása, az újkor írójának s olvasóközönségének társadalmi jelentőségét is körvonalazván, s biztos szakavatottsággal világosítván meg az egyes műfajok szerepét.

A magyar viseletről szóló tanulmányok egyenesen a történeti szociológia tudományágává avatják a divat történetét. *Varjú Elemér* tanulmánya bizonyítja, mennyire túlhaladta már kutatásunk e téren a korábbi bizonytalanságokat, felületes általánosításokat. A későközépkorban egyideig még vegyes az ősi-keleti viseletforma a modernnel, kivált az olasszal, aztán visszaszorul a keleties öltözk, — hogy a XVI. században ismét népi, keleties elemek lépjenek előtérbe. *Höllrigl József* tovább figyeli e keleties, s most már török hatás alá is kerülő formaváltozást az újkorban, s a magyar viselet bizonyosmértékű terjedését a nyugati divatban. Ismételjük, e konkrét megfigyelésekre támaszkodó tudományág hivatott arra, hogy szemléletes kifejezője legyen mély szociális alakulásoknak, a forgalomgazdasággal való összefüggéseken felül is. Újkori racionalizálódás, megelevenedés, nemzeti nyelv, pénzgazdaság, tömegek hadviselése, — s a népihől merítő öltözk-forma kétségtelenül egy lapra tartoznak.

Középkorvégi művészetünkben is — mint *Balogh Jolán* tanulmányai mutatják — most már határozott körvonalakkal állapíthatni meg a gótikának és róneszansznak küzdelmét és egymásba fonódását. Ez is szociológia: milyen mély hatású például elképzelésünk középkori társadalmunkról már az is, hogy az Alföld eddig oly gyér kultúrnyomokat mutató területét is a gótika virágzó vidékének mutathatják be az újabb kutatások! S ahogyan a gótika nálunk a nyugatinál mérsékeltebb, kevésbé kemény s halmozott formákkal jelentkezik és ennél fogva kevésbé éles ellentét-

tel társul a róneszansz eleven vonalaival: szintén hűbériségünk-rendiségünk kevésbé masszív, s kidolgozott tagozódását érzékelteti és az újkor racionalizmusának elmosódottabb szerkezetét. Az újkorban a későróneszansz már a falvakig lehatolt, az építkezéstől a himzésig. A szerző igen plasztikusan írja le és magyarázza a Dunántúlnak, a Felvidéknek és Erdélynek külön sajátos stílus-provinciává alakulását, — egyike azon fejtegetéseknek, amelyek erősen tudatosíthatják nagyközönségünk szemléletét műemlékeinkről, s helytörténetünk kutatómunkáját is. Mélyhatású az is, hogy a műalkotás és a képzés egyes központjainak szerves folytonosságát több esetben sikerül már évszázadokra kimutatni, egyúttal a magyar mestereknek a kutatások haladtával egyre növekvő szerepét is.

Kézműiparunkban is megindul a középkor végén a gótika és róneszansz küzdelme. *Horváth Henrik* tanulmányának mély alaptétele: a középkori mester örökre szánja módszereit, s mégis folytonos átalakulás, fejlődés, tökéletesedés mutatkozik azokban. Ennél kifejezőbben alig lehet meghatározni a középkori szakmunka lényegét, s a mögötte álló társadalom szilárdan egymásbámukodó tagozódását. E korból már több ezer mesternevet gyűjthetni össze, a szakszerű kézművesség már nálunk is nagymértékben átvette az otthoni munkától a közszükségletek kielégítését. A gótikában a házi berendezkedés még mintegy az építmény részlete, a róneszanszban a használati tárgyak már önálló léthez jutnak. Le egészen az agyagedényekig mutatkozik idővel a formáknak ez a célszerű változása, ami ugyancsak jelzi a kézműipar behatolását a mindennapi életbe. Ezért nem teheti tönkre nemzeti katasztrófánk sem kézművességünket: *Bárányné Ober-schall Magda* tanulmánya a török-korban is műiparunk meglepő virágzásáról számol be, a régebben befogadott módszereknek végső elcsajátításáról. Egyes ágakban, pl. az ötvösművészetben, a bőrművességben nemzetközi jelentőségre is juthatunk, speciális gyártásmódjaink elterjedtek. De a középkorban nevelődött beható értékelés a munka szakszerű kivitele iránt tovább is tartott, a műipar készítményei nem üres árucikkek, technikájuk egyes fajtáira pontos magyar elnevezések általánosulnak.

Végül pedig zenetörténetünket illetőleg *Bartha Dénes* tanulmányai adnak az elvont művészettörténetnél sokkal életteljesebb, társadalmiasabb képet. Fáradtságos, finom apróságokat megfigyelő kutatással most már határozottabb körvonalakban láthatni nemcsak a magasabb körök rendszeres zenepártolásának, hanem a szélesebb közösség zenekedvelésének formáit is. Az énekmondás helyett az ének és a zene specializálódása, majd fejlettebb fokú találkozásuk. Bár magyar műzenéről nem tudunk a középkorban, zeneművelésünk ily fejlődése kétségtelenül alkalmas már arra, hogy azt, ami sajátos érzésvilágunk, európai érvényű kifejezésre juttassa. Az újkorban tehát nálunk is a népi zene szakavatott továbbképzője a műzene, külföldi iskolákat járt zeneköltőink kezében is. A hangjegyekben való megörökítés csak segítőeszköz, a hagyományos dallamképzés teszi formákban gazdagá s elevenné

az előadást. Mint ahogyan az élet minden más területén is szerves és lényeges a szakszerű hagyományozás szerepe az európai fejlődésben, ez biztosítja a technizált kifejezőmódok fejlődésképesességét. Tinódi, Balassi idegen formák ismeretében használja magyar dallamtípusainkat, de főúri zenekedvelőink gondos képzettsége is megállapítható. Ily körülmények között terjed el, a lant és a duda általános használata után, a vonóhangszer, jelenik meg a cigány is, orientális motívumokkal; zenekultúránkban megvan a képesség, hogy a vadon nőtt hajtásokkal új szint, vigyen az európai művészetbe.

A kötetek illusztrálásának munkálatait ezúttal is Varjú Elemér végezte, gazdag változatossággal. Idegen példákat is közöl, a gyér magyar példák kiegészítésére, különösen a mindennapi élet ábrázolására. A szemléletesség eszközeinek ily ügyes, szakavatott kezelését látva, felébred bennünk a gondolat, hogy mily érdekes és instruktív lenne oly külön illusztrációs kiadvány, amely tervszerűen állítja egymás mellé a nyugati s a magyar életformák, eszközök, műemlékek tipikus példáit!

Hóman és Szekfő Magyar Történetében erős tudományos egyéniségek alakítják közönségünk szemléletét nemzeti multunkról, sorskérdéseinkről. Az új Művelődéstörténetben specialisták változatos sorozata mutatkozik be a szélesebb olvasóközönség előtt. Alkalmuk van kissé közelebbről jelezni az egyes studiumok módszereit, szempontjait, mégpedig végső rendeltetésükben, ami nem más, mint a multnak élettéljes megjelenítése, belső törvényszerűségek feltárásával.

Bizonyára nem csupán futó impressziók maradnak meg e kötetek után nagyközönségünkben. A történeti öntudat akkor válik erőssé, ha a laikus közönség is kielégítheti örök emberi vágyát, hogy a mult vizsgálatához, kutatásához cselekvően hozzájárulhasson. Külföldön ezért egyenesen állami rendelkezések szervezik meg a helytörténeti kutatást, kapcsolják bele azt a hivatásosan képzett szakmunkába. A mi nehezebb viszonyaink között elszigetelt az egyes érdeklődők munkája.

Úgy hisszük, ily szempontból is felbecsülhetetlen a jelentősége a Művelődéstörténetnek. Az írásban, műalkotásban, kőben, tárgyban, szokásban, település- és munkaformában fennmaradt emlékek minden fajtájára nézve, értékelésükre, összefüggéseikre ad szempontokat és módszereket. Várni lehet, hogy szakszerű történetírásunk számára is helyreállítja a társadalmiasságot, — minden fejlődésképeség alapját.

Csak kevesen tudják nálunk, mily áldozatos munka szükséges ahhoz, hogy magyar multunk megismerésére fenntarthassa s fejlessze történetírásunk a specialításoknak teljes, modern skáláját. A magyar szakember oly teljesítményekre köteles, amikre nagyobb nemzetek tudósai alig is vállalkoznának. Az ifjabb generáció, amelynek tanulmányai a Művelődéstörténet túlnyomó részét töltik be, oly munkát végez mennyiségben s minőségben egyaránt, s oly szerény életigényekkel, milyenre példát egyéb értelmiségi hivatásaink között alig említhetünk. Ha ez a tudós fáradozás

megtalálja a kapcsolatot társadalmunk érdeklődésével, együttműködésével, nemzeti közszellemünk munkás, szilárd megalapozására új utak nyílnak meg.

Hajnal István.

Marinescu, Constantin (szerk.): *Mélanges d'histoire générale.*

București 1938. Imprimeria Națională. 8° VI, 584 l.

M. román egyetemi tanár, neve meglehetősen ismert mind otthoni, mind külföldi viszonylatban. Kolozsvárott tanítván, ő is jelentősen belekapcsolódott abba az erőteljes munkába, mely az ottani I. Ferdinánd egyetem köré szerveződött, s amelynek az volt a célja, hogy a főiskolai képzésen s az egyetem tanárainak személyes, tudományos vagy társadalmi szereplésén keresztül minél jobban kiemelje Erdély szellemi életének román vonásait. Ezzel a célkitűzéssel, mint ismeretes, igen nagy, változatos és minőségre is sokfajta irodalmi anyag jött létre. A kolozsvári román egyetem tanárainak s neveltjeinek tollából tömegével ömlöttek a kisebb-nagyobb tanulmányok, hírlapcikkék és vaskos tudományos művek, amelyek többnyire csillogó dialektikával és merész elméletekkel, olykor azonban komoly és értékes kutatások ismertetésével iparkodtak meggyőzni a világot az erdélyi román munka eredményességéről.

M. mostani kiadványa az értékesebb csoportba tartozik. Mint Kolozsvár volt egyetemes történelmi intézetének közleménye, tulajdonképpen egy sorozat második tagja volna: első kötetének megjelenése (1927) óta azonban hosszú idő telt el, amit M. anyagiak hiányával magyaráz. Ennek a kényszerpihenőnek bizonyos szempontból haszna is volt, mert ezalatt az intézet, értékes nevelőmunkájának tanuságául, saját növendékeiből állíthatott ki új írógárdát. A mostani kötet megjelenését az egyetem külön kiadási alapja tette lehetővé, szerzői pedig az egyetemes történelmi intézet neveltjei: ez, intézeti kiadványról lévén szó, mindenesetre tetszetősebb, mintha, mint az első kötetet, maguk a tanárok írták volna. A mű célja: számot adni mindarról, amivel a romániai s főleg erdélyi történetírás az egyetemes történet ismeretéhez hozzájárult. Tanulmányokat és bibliográfiát közöl. A tanulmányok valamely világnyelven írva, tárgyuk időrendjében követik egymást. *R. Eysser* „II. Pius pápa és a török elleni keresztesháború” címen német, *F. Pall* M. Barlezio humanistáról olasz nyelven írt terjedelmes értekezést: ezek után magának *Marinescunak* két francia közlése következik, Heraklida Jakab despota, moldvai vajda (1561–1563) katonairói munkásságáról, illetőleg egy újabban fellelt életrajzáról: *S. I. Podea* Erzsébet királynő keleti politikájához angol nyelven szolgáltat adalékokat, *C. Göllner* pedig a XVIII. századi osztrák birodalomból Oroszországba irányult kivándorlásról ír németül. A kötet végén találjuk „Román hozzájárulás az egyetemes történetíráshoz” címen *I. Crăciun* bibliográfiáját az 1927–1936. évekről.

A tanulmányok közül a magyar olvasót az első és a két utolsó érinti közelebből. Mindhárom olyan eseményekkel foglalkozik,

amelyek annak idején a magyar sors alakulására is többé-kevésbé jelentős hatást gyakoroltak. Ezeket a vonatkozásokat ugyan nagyrészt a magyar irodalom is ismeri, de nem ilyen bőven és egészen más összefüggésben. Nem lesz tehát haszontalan dolog megfigyelnünk, hogy miképen látják ezeket a bennünket is érdeklő kérdéseket egy erdélyi román kiadvány egyetemes történetírói. A tanulmányok egészére nézve mindjárt meg kell állapítanunk, hogy szerzőik szemmel láthatólag alapos munkával készültek feladatuk megoldására. Mindhárman szép irodalmat és kiadott forrásanyagot gyűjtöttek össze: Gölner ezenkívül valamelyes levéltári kutatást is végzett a bécsi Hofkammerarchiv anyagában. Írásuk hangja általában hűvös, nyugodt és tárgyilagos, ami éppen a kolozsvári iskola részéről igen kellemes meglepetést jelent; egyébként ebből is az látszik, hogy a román történetírás ifjabb gárdája nehezebben ragadtatja el magát, mint elődei, legalább olyankor, ha tárgya nem érinti a nemzeti öntudat érzékeny pontjait. A magyar kapcsolatok kutatása azonban, sajnos, ilyen érzékeny pont ma is. Nyilván ennek a következménye, hogy a különben széles látókörű szerzők éppen a magyar vonatkozásokat nem ismerik, nem méltányolják, s nem aknázzák ki eléggé, azzal sem törődve, ha így eredményeik értéke érezhetően kisebb lesz.

Eysser, akit ez a szemrehányás még aránylag a legkevéssbéillet, legalább megemlékezik egy-két magyar munkáról is. Bibliográfiájában a források között Kaprinayt és Thüry Török történetíróit, az irodalomban pedig Fraknóinak több művét, Böleskeynek Capistranoról írott munkáját, a Hóman—Szekffü-féle Magyar Történet III. kötetét és Thallóczy Jajcáját (!) említi meg. Ez a legutóbbi nyilván ugyanolyan tévedésből került források helyett az irodalom felsorolásába, mint Iorga nagy kiadványa a XV. századi keresztesháborúk iratanyagáról. A fontos azonban az, hogy ezzel elérkeztünk magyar ismereteinek végére, egyebet tehát nem használt, mint ami elkerülhetetlenül szükséges volt, vagy ami éppen kezébe került. A továbbiak iránt nyilván nem is nagyon érdeklődött, hiszen művéből világosan látszik, hogy Magyarország szerepét, tárgya szempontjából, jelentéktelennek érezte. Ez talán nem annyira az ő hibája, mint a környezeté, amely írói fejlődésére hatott, s amelynek számára munkája készült. A román történettudományban mindmáig semmi jele nincs annak, hogy a török-magyar harcok európai jelentőségét felismernék és méltányolják. Bizonyára ez az alapjában hibás beállítódás volt az oka annak is, hogy E. még az általa ismert csekély számú magyar munkából sem tudott annyi hasznót húzni, amennyit józan belátással kellett és lehetett volna.

Tanulmánya egyébként nem érdektelen. Elismerésre méltó buzgalommal szedegette össze II. Pius korának törökellenes megmozdulásait. Figyelme kiterjedt Aragóniától Kis-Ázsiáig az egész keresztény kultúrvilágra. Alig van adat, amit föl nem dolgozott, s kimerítő alapossággal, csaknem azt mondhatnók: terjedősen nem ismertetett. Anyagának azonban nem ura,

rendezni már nem tudta jól és áttekinthetően. Az történt vele — ez különben elég gyakori eset a Iorga-féle romantikától ugyan már eltávolodott, de új, reális együttlítás képességére még nem emelkedett mai román történetíróknál —, ami a mult század túlzó pozitivistáival. Nyersen szólva, a sok fától nem látja meg az erdőt. Olvasója ennél fogva reménytelenül elmerül a fontos és nem fontos adatok torlódó halmazában, s mikor nagynehezen keresztüldolgozza magát, elsőnek arra gondol, hogy most már jó volna fel is dolgozni ezt a sok szép adatot, amit E. így nyersen összegyűjtött.

Az adatok nemcsak azért folynak így össze, mert gyűjtőjük nem tudta eléggé biztos kézzel elválasztani a fontosat a lényegtelenről, hanem azért is, mert a szemléleti középpont, II. Pius szerepe, nincs jól megválasztva. Bármily érdekes egyéniség volt Aeneas Silvius, bármily nagy ékesszólással s lelkesedéssel karolta fel a nagy keresztény együttműködés eszméjét, s bármily komolyan dolgozott pápakorában a pogányveszedelem kiküszöbölésén, arra nem alkalmas, hogy a XV. század törökelleni háborúit egyedül az ő személyén keresztül vizsgáljuk. Ezeknek a vállalkozásoknak mindig Magyarországon volt a súlypontja; E. nem tudja ezt, s mivel a magyarság szerepét nem veszi eléggé tekintetbe, fejtegetései üresen, meggyőző erő nélkül hullanak le, anélkül, hogy ismereteinket bármi lényeges vonással gazdagítanák. Kezdi Várnával, ezt a hadjáratot IV. Jenő pápa személyes érdeméül tudva be, azután gyorsan eláraszt ismereteinek rendezetlen tömegével, s egyre szélesedő előadásban, végső csattanóul jut el II. Pius ismeretes eredménytelen flottaakciójáig. Közben elsikkad Rigómező, a nándorfehérvári diadal pedig III. Calixtus műveként szerepel, holott köztudomású, hogy ennek az egész időszaknak török-keresztény összecsapásaiban ez volt a két legnagyobb esemény, s az első a magyarság háborús akarata idézte föl, a másodikat pedig a magyar ellenállás és Hunyadi személyes beavatkozása döntötte el. E. minderről nem tud, s ez annál feltűnőbb, mert egyébként minden apróságot agyonhangsúlyoz, ami török elleni megmozdulásnak tekinthető. Feldolgozásában annak sem találjuk nyomát, hogy az európai közvélemény s első-sorban maga a pápaság Magyarországot tekintette a háborús siker zálogának. Ő csak hőst, Pius-t látja, s a Hunyadiak birodalmát az elhanyagolt balkáni államocskákkal kezeli egy szinten. Vlad havaselvi vajda ellenállásának kétszerannyi helyet szentel, mint Mátyás jaijai hadjáratának — Hunyadinak Aragoniai Alfonzal folytatott tárgyalásait meg éppen csak jegyzetben említi —, s egy szót sem szól Vladnak és balkáni uralkodótársainak a magyar államrendszerrel való sorsdöntő kapcsolatairól. Nagy kár pedig, hogy a hibás szemléleti beállítódás ennyire úrrá lett egész művén, mert egyébként több helyen tanúságát adja, hogy van érzéke az események és emberek megítéléséhez. Nemcsak a pápák fáradozásait s átfogó munkásságát, vagy Velence két-színű politikáját, hanem a balkániak ingadozását is jól ábrázolja, ami a román történetkönyvekben ritkaság.

Podea műve ellen ugyanaz a fő kifogásunk, mint az imént E. cikke ellen: nem ismeri a magyar eredményeket. Egysorban kezeli a XVI. századvégi román vajdaságokat — ahol, mint ő mondja, az lett az úr, aki a Portának többet fizetett — és Báthory Erdélyét. Ez megint olyan dolog, ami a nagyromán történet-szemléletnek immár öntudatlan mélységeig hatolt tendenciáiban gyökerezik, s amin egy-két magyar könyv gondosabb átolvasása könnyen segíthetett volna. A baj P.-nál kevésbé feltűnő, mint Eysser cikében: Erdély kicsiny pont volt az 1590-es évek nagy világpolitikai eseménysoraiban, könnyű tehát az ábrázolás hibáit akár észre sem venniünk. De ha valaki éppen azt tűzi ki maga elé, hogy a dunatáji kis országok sorsában nyomozza ki e nagy vonalak vetületét, annak a legkisebb tévedésre is ügyelnie kell. P. tanulmánya egyébként figyelemreméltó adalékokat tartalmaz az ellen-reformáció vajdaságbeli hullámverésére, s arra, hogy a távoli és nagyhatalmi útján alighogy megindult Anglia hogyan nyújtotta ki kezét már akkor e kicsiny földek felé. Látjuk, hogy román vajdajelöltek angol és francia ajánlásokat kerestek portai meghallgatásuk érdekében, s hogy Anglia egvik konstantinápolyi üggyvivője, Edward Barker szívósan törekedett arra, hogy a Duna-vidék életébe belenyulhasson s Erdélyből és a vajdaságokból bázist szervezzen Ausztria ellen.

Göllner a merkantilista államrendből vezeti le az orosz birodalom XVIII. századi telepítési törekvéseit. Ezek elsősorban a Monarchia görög vallású népeleleit érintették, akik ezidőtájt szabadítójukat sejtették a keleti kereszténység elismert fejében, a cárbán. Magyarországi szerb és román papok többször járták meg a messze utat, s mindannyiszor az orosz eszme lelkes szószólóiként tértek haza. Részben az ő munkájuknak, részben orosz katonatisztek ügynökösködésének hatására, főleg a szerbség körében, már a század derekán igen nagy hajlandóság mutatkozott a kivándorlásra. Orosz részről ezt fokozott propagandával s nagy kedvezményekkel igyekeztek tetté érlelni. Szórványos kiköltözésekről már a század elején is hallunk; szerb határőrök jártak elől, később pedig, 1737-ben az uralkodó, III. Károly maga adott példát, megengedvén, hogy egy orosz küldöttség rendes toborzást folytasson a rutén földön. Ezt az esetet mind orosz, mind monarchia-beli szláv részről jó jelnek vették, annyira, hogy Erzsébet cárnő már tömeges áttelepítés gondolatával is foglalkozott. Tervei érdekében ügynökei és bécsi követsége révén minden lehető elkövetett, de természetesen összejötték a Mária Terézia idején megerősödött osztrák népességnövelési törekvésekkel. A két udvar ellentéte nem robbant ki, mert Ausztria óvakodott a nyílt és erőyes szembeszegüléstől. Hyenformán, a szerzőnek Schwicker nyomán közölt állítása szerint, mintegy 100.000 szerbet sikerült a Dnyepri vidékére áttelepíteni. II. József már erősebb rendszabályokat alkalmazott az orosz ügynökök ellen, mint anyja, s ezzel végét is vetette a Monarchia területéről való kivándorlásoknak. — G. előadása mindenesetre érdekes, de számadatai talán túlzottak. A levéltári anyagot

jobban is kiaknázhatta volna. Munkája, magyar szempontból, nem kelek egész. Vizsgálnia kellett volna azt is, hogy e sajátos könnyedséggel mozduló szerb és egyéb népelemek mióta éltek Magyarországon s mennyire kapcsolódtak hozzá a földhöz, s másrészt, hogy a Habsburgok telepítési politikájá mi módon iparkodott őket megkötni, s mennyire tudta kivándorlások révén megritkult soraikat betölteni, sőt gyarapítani. Ez a munka természetesen jóval túlhaladná mostani előadásának kereteit, egyébként pedig elsősorban magyar feldolgozásra várna.

Ami végül a bibliográfiát illeti, érdekes megfigyelni benne két külföldi román kutatóintézetnek nagy hatását és irányító erejét. Crăciun maga emeli ki bevezetésében, hogy az egyetemes történet legtermékenyebb román munkásai Fontenay-aux-Roses és Róma kollégiumának tagjai, természetesen nem szólva Iorgăról, akinek művei ezúttal is oldalakat foglalnak el. Elekes Lajos.

Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. — U. az: Iratok a türelmi rendelet történetéhez. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) Budapest 1939. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 8° VIII, 738: 485 l.

M. egymással szerves kapcsolatban álló két munkája — a feldolgozás és a kiegészítésül szolgáló forrásközlés — két első kötetét alkotja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványsorozatának, mely a Történelmi Társulat *Fontes*-köteteire emlékeztet. A nagyszabású mű az aprólékos részletkutatás gazdag eredményeit tökéletes módszertani elmélyedéssel fogja össze s az állam és egyház viszonyán keresztül sikerrel érzékelteti a protestáns egyház életében egy évtized alatt bekövetkezett nagy változást. E változás megértését szolgálja a mű három fejezetre tagolódó első része, amely plasztikus képen eleveníti meg a régi rendszert, a XVIII. század valláspolitikáját, majd a XVIII. sz. magyar protestantizmusának helyzetképét adja, s végül II. József türelmi politikájának világnézeti háttérét vizsgálja.

A közölt ismeretanyag s a módszer szempontjából egyaránt különös figyelmet érdemlő része M. könyvének mindjárt a második fejezet, melyben a szerző a XVIII. század magyar protestáns egyházainak életét szociológiai szempontok alkalmazásával vizsgálja meg. Ez a módszer az egyháztörténelmi kutatásban igen termékenynek bizonyul, s kívánatos lenne, ha egyháztörténelmi irodalmunk művelői, különösen az egyházkerületek, egyházmegyék és egyes gyülekezetek történetírói, kísérletet tennének további alkalmazására. M. azzal, hogy az egyházat szolgáló csoportokat mint társadalmi képződményeket is értékelte, sok eddig is ismert adatnak egészen új élettel teljes szint s mély jelentőséget adott. Erős, határozott vonásokkal rajzolja meg például a protestáns iskolák társadalomtörténeti szerepét s társadalomformáló jelentőségét. A protestáns iskolázás népies szervezete biztosította, hogy az nem szakadt el a tömegetől, a jobbágyság is magáénak érezhette: az ismeretek gyűjtése nem volt csupán a kiváltságosak privilégiuma. Szegény családok nélkülözéshez hozzászokott, friss,

erős szervezetű fiai rendkívüli nehézségek között, gyakran koplalva végezték itt tanulmányaikat. De bármilyen nehézségekkel kellett is megküzdeniök, a protestáns prédikátori hivatal elnyerésének reménye mégis rendkívüli erővel vonzotta őket, mert, ha társadalmi tekintély és anyagi erőgyűjtés terén fényes lehetőségek nem is kínálkoztak, mégis ez volt számukra az érvényesülés, a társadalmi felemelkedés egyetlen útja. De nemcsak a jobbágyságra gyakorolt a prédikátori hivatal elnyerésének reménye különleges vonzóerőt, hanem a műveltség és gazdasági szint tekintetében tőle alig különböző kisenemességre is. A társadalmi felemelkedés azután az életformák terén is bizonyos asszimilálódást eredményezett. A nemesi származású prédikátorokhoz való alkalmazkodás, nemesi családok sarjaival kötött házasság s maguknak az egyházi fórumoknak a prédikátorfiak továbbtanulását, vagy legalább ipari pályákra való kitaníttatását sürgető rendelkezései a jobbágyszármazású lelkipásztorokat és családjukat egyaránt magasabb életformák elsajátítására ösztönözték. A felemelkedés vágya nagyarányú szellemi túltermelésre vezetett s jellemző, hogy a diákság felsőbb tanulmányokra özőnlő tömegeivel szemben minden redukciós kísérlet hajótörést szenvedett. E nagyarányú túltermelés ebben az egyház ügyeivel hivatásszerűen foglalkozó rétegben természetsszerű társadalmi differenciálódásra vezetett. M. mélyenjáró elemzéssel bogozza ki a kialakuló különböző csoportokat a külföldet járt szuperintendensektől, professzoroktól és tekintélyesebb prédikátoroktól le az egyszerű falusi nótáriusig s meghatározza társadalomtörténeti és egyháztörténeti jelentőségüket. De helyet kap e fejezetben a gyülekezet és lelkipásztor viszonyának tárgyalása is. Ugyancsak társadalomtörténeti szempontok alkalmazásával vizsgálja meg a vezető nemesi társadalom egyházi irányító szerepének kialakulását.

M. alapos fejtegetésekben mutat rá arra, hogy II. Józsefre, vallási világképének s egyházpolitikai nézeteinek kialakulására az eddig közkeletű felfogással szemben nem a francia felvilágosodás eszméi hatottak. Bár ismerte a francia felvilágosodás filozófusait, gondolatkörükbe — éppen úgy, mint az angol felvilágosodás képviselőiébe sem — nem tudott beleilleszkedni. Gondolkodásának kifejlődésére sokkal mélyebb hatással volt a természetjogi tanítás német földön megfogalmazott formája. Elsősorban Pufendorf eszméi hatottak rá termékenyítőleg. Az ő gondolataival részben tanára Beck Keresztély ismertette meg: tankönyvének gerincét Pufendorf „De officio hominis et civis secundum legem naturalem” című művének gondolatai alkották. A természetjogi tanulmányokkal nagy lelkesedéssel foglalkozó ifjú trónörökös azonban nemcsak másodkézből, tanára közvetítésével ismerkedett meg a német állambölcselet tanításával, hanem minden bizonnyal közvetlen tanulmányozásból is. József nézeteinek és Pufendorf tanításainak nemcsak gondolati, hanem sokszor szószerinti hasonlósága azt mutatja, hogy több hasonló természetű munkán kívül Pufendorf: „De habitu religionis christianae ad vitam civilem” c. művét is alaposan áttanulmányozta.

Ez a mély természetjogi iskolázottság éles szakadékot vont anya és fia, Mária Terézia és József gondolkozása közé. A királynő szemében indifferentizmus és tolerancia azonos fogalmak voltak, s éppen ezért az általános tolerancia alkalmazását a monarchiát érhető legnagyobb szerencsétlenségnek tartotta. Meggyőződése szerint kell lennie egy uralkodó vallásnak, melyet az állam kötelességszerűen támogat. Álláspontját lelkiismereti kérdésnek tartotta, amelytől az államérdek szempontja sem tántoríthatja el. József sem volt vallásilag közömbös, sőt akárcsak mestere, a meggyőződéses evangélikus Pufendorf, ő is hű fia kívánt maradni egyházának; a katolikus vallás igazságaiba vetett hit mélyen áthatotta lelkét, de gondolkozásában már jelentékeny szerepet töltött be az államhaszon elve. Nézete szerint az államnak mindaddig nincs joga ahhoz, hogy az emberek lelkiismeretére hasson, amíg a természet és a társadalom törvényei sértetlenül érvényesülnek. A szentléleknek kell a szíveket megvilágítania; az állam kötelessége a tolerancia érvényesítése. A vallási türelem József fogalmazásában annyit jelent, mint megengedni, hogy hivatalokban alkalmaztassék, földbirtokot szerezhessen, ipart űzhessen és polgár lehessen valláskülönbség nélkül mindenki, aki erre alkalmas és hasznára van az államnak.

Bár József általános egyházpolitikai elvei még ifjú trónörökös korában kialakultak, a türelmi rendelet nem úgy keletkezett, hogy a trónralépő uralkodó ezeket az elveket a gyakorlatban is alkalmazta. Uralkodása elején még nem formálódott ki benne az a meggyőződés, hogy általános rendezésre van szükség. A türelmi rendelet létrejött, sőt József egész egyházpolitikája is számos tényező eredménye. M. avatott tollal bogozza ki azokat a szálakat, melyek e kor egyházpolitikájának tökéletes ismeretéhez vezetnek. Nagy elmélyedéssel és odaadással kutatta fel a legfőbb kormányshékek iratanvagát, hogy azután a részletekbe hatolva, de mégis világos vonalvezetéssel tárja fel előttünk József egyházpolitikai rendelkezéseinek hátterét. Nemcsak az egyes hivatalok, hanem a vezető tisztviselők s a protestánsok vezető férfiainak állásfoglalásával, sőt jellemével s egész politikai pályafutásával is megismerkedünk. Ennek következménye, hogy az egész hivatali ügymenet, annak minden szereplőjével együtt megelevenedik előttünk. József felfogása uralkodása első éveiben az volt, hogy a tolerancia a katolikus vallás uralkodó helyzetét semmiképen sem érintheti. A türelmi rendelet végrehajtását azonban katolikus részről igyekeztek minden módon meggátolni. Ez az ellenállás — vagy inkább csendes szabotázs — Józsefből bizonyos makacsságot váltott ki, s ennek hatása alatt feladva korábbi álláspontját, uralkodása második felében a protestánsok egyre közelebb jutottak az egyenjogúsághoz. M. könyvében alapos fejezetek kísérik nyomon a nagy változás minden mozzanatát. Az egyenjogúság felé közeledés egy szersmind azt is jelentette, hogy fokozatosan megszűntek azok a válaszfalak, melyek a nyilvános és magán vallásgyakorlatú helyek között még a türelmi rendelet értelmében is fennállottak. A protestáns gyülekezetek e két különböző jogállású csoportja

József uralkodása folyamán külsőleg csaknem egyenrangú lett. Csupán egyetlen pontban volt különbség, de ehhez József szilárdan ragaszkodott: a magánvallásgyakorlatos helyek protestáns lakói a katolikus plébánosoknak is stólafizetéssel tartoztak, s így a nyilvános gyakorlatú helyek lakosainál nagyobb terhet viseltek.

A könyv utolsó, negyedik része a türelmi korszak protestantizmusát foglalkoztató legfontosabb belső kérdéseket, a liturgia-kérdést, az egyházigazgatás és a főkonzisztórium problémáját, a zsinati készülődést s végül a protestantizmus és a felvilágosodás viszonyát teszi vizsgálat tárgyává. M. célja (VI. 1.), mint a bevezető fejezetekben, itt sem a kimerítő tárgyalás volt. Áttekintésével — a mellett, hogy ennek beiktatását a türelmi korszak protestantizmusáról alkotott kép teljessége is megkövetelte — elsősorban további ösztönzést akart adni, s megkönnyíteni azoknak a munkáját, akik az egyházkerületek és nevezetesebb gyülekezetek levéltárait, vagy az egyházi életben nagyobb szerepet játszó egyéniségek levelezését, iratait kutatni fogják. Bár a záró résznek csupán ily másodlagos fontosságot tulajdonít, annak jelentősége mégis hézagpótló. M. idevágó kutatásainak egyik figyelemreméltó eredménye, hogy az 1791. évi protestáns zsinati kánonok alapját alkotó lengyel disszidens kánonokat nem 1790-ben, hanem már 1781-ben lefordították.

M. széles mederben haladó fejtegetéseit nagyszerűen egészíti ki az iratokban közölt forrásanyag, azt azonban a szerzővel együtt mi is csak sajnálhatjuk, hogy a rendelkezésére álló anyagot csak szigorú korlátozással adhatta közre. Bár a feldolgozás bőséges jegyzetei némileg kárpótlást adnak, reméljük, hogy a Protestáns Irodalmi Társaság és a szerző lehetőséget fognak találni ennek a mellőzött iratanyagnak kiadására is. Varga Zoltán (Debrecen).

Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851—1852. I. k. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Budapest 1940. 8° XVI, 895 l.

Az 1848/49. évi magyar szabadságharc emigrációs irodalma igen nagyszámú, talán többszázra menő munkát mutathat fel. Ezek azonban legnagyobb részben nem kritikai történeti munkálatok, hanem emlékiratok, amelyekben az írók a szabadságharc s az emigráció alatt játszott szerepük igazolását óhajtották a nyilvánosság elé tárni. Sok emlékirat létrejöttének az idegenben nem más volt a célja, mint az, hogy szűkölködő íróját valamelyes jövedelemhez juttassa. Akár anyagi, akár öngazoló, akár pusztán élményközlő írói szándék áll is azonban az emlékirat háttérében, nyilvánvaló, hogy azt a közvetlen élmény egyéni szenvedélye hatja át. Ez a körülmény az emlékiró közléseivel szemben annál inkább óvatosságra int, mivel tudjuk, hogy az emigráció körében mindjárt kezdetben súlyos meghasonlások támadtak. De az emlékiratok e szervi torzulások nélkül sem nyújthatnának mást, mint egyes átélt mozzanatok, személyes összeköttetések, egyéni vélemények megörökítését s meg-megcsillanó, majd rendre kihűlő remények számbavételét. Az emigráció története azonban ezeknél jóval

mélyebb és több. Már szabadságharcunk sorsa is nagy mértékben külső, idegen tényezők függvénye volt, az emigráció pedig merőben más államok politikai vonalába illeszkedve, elsősorban a diplomácia pályáján futott végig. Az állampolitika és a diplomácia finom szövődéke azonban a kortárs számára többé-kevésbé láthatatlan volt, csak az események alakulása jelent meg előtte, az indítékok nem. Ezek felfejtése a nagyszámú emlékirat után is alig érintve maradt az emigráció történetének módszeres feldolgozóira. A módszeres feldolgozást az emlékirók utolsó nemzedékének mindjárt sirbaszállta után, amikor az emigráció és a ki-egyezés korát egyszerre a mult távlatába tolta át a világháború nagy korszakváltása, a Magyar Történelmi Társulat a „Magyarország történetének újabbkori forrásai“ címen megindított kiadványsorozat egyik feladataként tűzte ki. A Társulat néhai nagy-nevű elnöke 1922. évi közgyűlési megnyitó beszédében világosan szólt róla: „Gyönyörű anyag kiadásának rendjén fel akarjuk tární Kossuth szereplését az emigrációban.“

A Kossuth-emigráció története első, törökországi szakaszának feldolgozását Hajnal István végezte el. Munkája — második, adattári kötetét még mindig fájoan nélkülözzük — nemcsak megérdemelt tudományos, hanem kivételes közönségsikert is ért el, arról tanúskodva, hogy az emigrációnak politikai meddősége mellett is felemelő mozzanatokban gazdag multja iránt a közvélemény ma is érdeklődik. A Kossuth-emigráció története Törökország földjének 1851 szeptemberében történt elhagyása után éveken keresztül angolszász országokban, Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban folytatódott. Az emigráció történetének delelő pontját ez a rendkívül változatos s a későbbi utódokat valószínűleg mindenkor bővületbe ringató része jelzi, ehhez fűződik Kossuth legendás angolnyelvű szónoki sikerei, ekkor jelenik meg alakja olykor szinte világpolitikai szinten, föléje magasodva a süllyedő magyar ügynek is. A Kossuth-emigráció e nagy fejezetének megírására J. vállalkozott. Több kötetre tervezett munkájának most megjelent első kötetében a közel 500 oldalas bevezetésével, a kisázsiai internálás és szabadulás körülményeinek előrebocsátásával, a török part elhagyásától 1852 nyaráig terjed, amikor Kossuth — előbb Angliát is megjárva — amerikai körútjáról visszaindult Európába, a balsikerű Makk-féle felkeléstől az országba való visszatérését remélve. Az iratok és levelek a kötet „okiratár“-ában csak 1851 november 15-ig terjednek, a továbbiak külön kötetet fognak megtölteni.

J. munkája központjába tervszerűen magát Kossuth személyét állítva, elsősorban Kossuth tevékenységének alapvető rugóit és történeti háttérét óhajtotta megvilágítani. Amellett, hogy az emigráció történetének teljes, tehát tagjainak egyéni törekvéseit és sorsát is felölelő feldolgozása a kiadványt már az anyagi lehetőségek szempontjából is megoldhatatlan feladat elé állította volna, J. eljárása módszertanilag is indokolt. Az emigráció ugyanis — jóllehet egyesek külön utakon jártak, sőt Kossuthal nyíltan szemben álltak — lényegében mégis azonosult személyével,

ő határozta meg az emigráció törekvését, s az emigráció politikailag — multjában pedig ez az elem a fontos — Kossuth személyén keresztül jelentkezett mind a magyarság, mind a külvilág számára.

A kötetben tárgyalt néhány hónap története azt is világosan kifejezi, hogy a török internáltságból amerikai hadihajóra lépő Kossuthban az angolszász közvélemény nem csupán egy hősi harcban elbukott nép száműzött követét, hanem egyetemes gondolat: a népjog szószólóját várta. Kossuth ezt a szerepet maga is tudatosan viselte, sőt táplálta, ez kezében mégis csak eszköz volt arra, hogy a magyar kérdést a világ előtt népszerűsítse. Látjuk J. előadás nyomán és a közölt iratokból, hogy már a Földközi-tengeren hajózó Kossuth miként hozta mindjárt lázba a hajó által érintett olasz és francia tengerpart lakosságát, s hogy az amerikai hajót Gibraltárban elhagyó Kossuth néhány hét alatt miként tette Angliában napi kérdéssé az ott addig alig ismert magyar ügyet. A magyar ügy érdekében felállította a be nem avatkozás elvét: idegen államhatalom ne avatkozhatnék be az országnak népe által teremtetett uralmába. Kossuth ez elv alapján beavatkozást kívánt a demokrata államhatalmak részéről a be nem avatkozás védelmére. Az angliai hetek után ennek az elvnek népszerűsítése s egyben a magyar ügy céljaira anyagi forrás gyűjtése érdekében rendezte amerikai körútját, végül is arról győződve meg, hogy az amerikai néptől, mely a hazát vesztett száműzöttben polgárt szeretett volna nyerni, holott Kossuth csak segítséget kérő vendégként kereste fel, bel- és világpolitikai okok miatt szédítő ünnepeltetés után sem tud döntő sikert 1852 júliusában Európába induló hajójára vinni.

Kossuth angliai és amerikai tevékenysége a J. által közzétett iratokban és széles alapokra fektetett bevezető előadásában különösen két irányban nyújt a magyar történeti szemlélet számára új és nagy távlatot. Egyrészt az angliai és amerikai belpolitikai viszonyok kimerítő megrajzolása és Kossuth terveinek a működésének ezekbe való szerves beágyazása révén. Az emigráció célkitűzése és tevékenysége valóban csak az esetben világítható meg kellően, ha látjuk, hogy éppen akkor milyen eszmék hatották át az angol és amerikai politikai életet, milyen pártok álltak egymással szemben s ezek ellentéteiben hol jutott rokonszenvhöz s olykor nem is önzetlen alapokon nyugvó támogatáshoz a magyar ügy. J. elsőrendű forrásanyagra — szakmunkák mellett az országgyűlési iratokra és az egykorú sajtóra — támaszkodva tiszta képet nyújt az egyformán éles küzdelmekről hangos angol és amerikai politikai életről. Az utóbbit Kossuth érkezésekkel különösen feszültté tette az észak és dél között robbanáshoz közelgő ellentét, a rabszolgakérdés, eleve súlyos kétségeket és szándékaltalan csapdákat állítva a vendég elé, aki az ismeretlen földön a népjogok ígéjével s a szabadságvezér ragyogó fénykorszorújával jelent meg. Ilyen körülmények között Kossuth személye minduntalan belekerült a pártok küzdelmébe, barátai mellett ellenségei is lettek, s az amerikai szenátusba való meghívását is csak hosszas obstrukció után, szavazattöbbséggel határozták el. Bár Kossuth

— főleg Amerikában — sok óvatosságot tanúsított, sokszor követett el politikai hibákat, feszélyezett helyzetekbe hozva a jóakaratú kormányzati tényezőket is. A hibákon és nehézségeken rendszerint olyan tényező segítette át Kossuthot, amely Angliában és Amerikában éppen a XIX. században volt ifjú hatalom, s amelyet a szónokló Kossuth bűvös szavai könnyen ejtettek varázsha: a közvélemény.

A másik terület, amelyen J. munkája új távlatot nyit a történeti szemlélet számára: az emigráció működésének diplomáciai háttere. A magyar levéltárakon kívül felkutatta a bécsi, berlini, turini, párisi, londoni, newyorki és washingtoni levéltárak diplomáciai aktáit is. Kossuth Földközi-tengeri útja s angliai és amerikai tartózkodása alatt egész halmaza keletkezett a diplomáciai iratoknak: követek, konzulok, ügynökök jelentéseinek és kormányutasításoknak, amelyek a Kossuth-kérdéssel szemben az érdekelt hatalmak állásfoglalásait nyújtják a történetkutató számára. A „forradalmár” Kossuth tevékenységével szemben pedig, aki mindjárt, amint a török internálás után az amerikaiak hajóján szabadnak érezhette magát, európai forradalmat ígért a világnak, sok európai hatalom tarthatta magát érdekeltnek. A különböző érdekelttségi vonalon mozgó, sajátos nyelvezetű diplomáciai iratok megértéséhez J. előadásában világos képet kapunk a hatalmak nemzetközi helyzetéről és a külpolitikai viszonyokról, melyek sok szállal összefüggtek az említett belpolitikai viszonyokkal, ezekkel közösen határozva meg Kossuth helyzetét a diplomácia húzásai között. Nem kétséges ma már, hogy Palmerston, a nagyhatalmú angol külügyminiszter a magyar ügygel szemben kettős arcot mutatott: míg a világ előtt közömbös volt, addig a háttérben esetenként szívesen karolta fel. Az amerikai út alatt pedig különösen érdekesen vezet végig J. az osztrák külügyi hivatalnak, illetőleg washingtoni képviselőjének sorozatos — egyébként természetes, de a követ egyéni magatartása által is súlyosbított — kudarcait.

J. előadását, miként egyéb diplomácia-történeti tanulmányait is, a sokszerű adattömeg határozott uralma és a meglevenítő írói készség teszik tudós és nem tudós olvasó számára egyaránt élvezetessé. A bevezető előadás eseményszövése az oknyomozó-szerűség mellett is folyamatos s szerkezeti arányai gondosan méretezettek, ezt legfeljebb a Makk-féle felkelés szervezésének ilyen részletesen külön tanulmányba kívánczó leírása terheli. A munka kritikai szellemével és széles látókörével dicséretre-méltó feldolgozása a vonzó tárgynak. Valóban óhajtanunk kell, hogy a folytatódó kötetek mielőbb napvilágot lássanak s ne maradjanak, mint sok hasonló tudományos vállalkozás, esetleg éppen anyagi okok miatt torzónak. Szabó István.

Jakabffy Elemér: A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. Lugos 1940. 16° 42 l.

U. az: Krassó-Szörény vármegye története különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. Lugos 1940. 8° 111 l.

Jakabffy Elemér és Páll György: A bánági magyarság húsz éve Romániában. Budapest 1939. 8° VIII, 240 l.

Az első világháború után külön életre kényszerült nemzet-részeinknek a szó valódi értelmében vett kisebbségi társadalmakká alakulását részleteiben nem ismerjük. Csupán azt tudjuk, hogy az új államuk részéről jövő egyre erősödő nyomás hamarosan összeroppantotta a többségi életből áthozott kereteket és változásokat idézett elő a társadalmi rétegződésben. Ennek a hosszú és a még megszállás alatt lévő területen ma is tartó folyamatnak egy részletfejezetét, a bánági magyaroknak kisebbségi társadalommá kovácsolódását ismerjük meg J. és P. közösen írt munkájából.

J., a bánági magyarok egyik vezetője, a „Magyar Kisebbség” és a háromnyelvű „Glasul minoritaților” c. folyóiratokkal már az uralomváltozást követő időszakban megkezdte a harcot az utódállamokba került magyarság jogaiért. Munkatársa, P., a Magyar Párt bánági tagozatának főtitkára, az ottani magyarság sorsának szintén alapos ismerője. Bár mindketten a háború előtti Magyarország neveltjei — J. politikai pályája már az 1918-i nagy fordulat előtt megkezdődött —, a bánági magyarság húsz évéről írt munkájuk azt mutatja, hogy bizonyos tekintetben közelebb állanak a romániai magyar fiatalokhoz, mint saját, politikus beállítottságú kortársaikhoz. Ennek oka bizonyára az, hogy J. állandóan olyan országrészben élt, melyben a magyarság saját államának idején is kisebbség volt; érdeklődése, gondolkodása tehát sokban az új uralom alatt felnövekedő nemzedékéhez hasonlóan fejlődhetett.

Az 1937. évet határnak vehetjük a romániai magyarságban megindult erjedés időszaka és az öncélú kisebbségi életforma felé való elindulás között. (Vásárhelyi találkozó.) A kisebbségi sorsban férfivá nőtt „második kör” tagjai tudomásul vették az egyre romló helyzetet úgy, amint van, és bátran hirdették az összes megmaradt szellemi és anyagi erőforrásoknak a közösség szolgálatába állítását, a romániai magyarság belső önellátását. Munkájukhoz szükségük volt a rendelkezésre álló eszközök számbavételére. Népük életének fontos kérdéseiről készített beszámolóik, melyek főként a kolozsvári Hitel c. folyóiratban jelentek meg, mind ennek a befeléfordulásnak a jegyeit viselik magukon. Ez a mozgalom az új utakat előkészítő, de népük sorsát nem intéző fiataloktól indult ki. Az erdélyi magyar társadalomban lassan gyökeret verő friss szellem kelthette J.-ban azt az elhatározást, hogy összeállítja a bánági magyarság húsz évének mérlegét. De nem elégszik meg a jelen feltárásával, hanem azt is vizsgálja, hogyan alakult a multban szűkebb pátriája területén a magyarság és a különböző népek viszonya. A bánági magyarok utolsó húsz esztendejéről írt munkája ismertetésekor tehát meg kell emlékeznünk J. két másik tanulmányáról is, melyek ennek kiegészítései.

Az ottani magyarok helyzete több vonatkozásban még a Romániához csatolt többi területen lakókéttől is eltérően alakult. Mivel ennek a különbségnek a gyökere a multba nyúlik vissza, J. külön kis tanulmányban mutatja be a bánági magyar társada-

lom kialakulását. A bécsi udvar politikája következtében népünk ezen a területen csak a Bánság visszaesatolása (1778) és a megyék felállítása után vethette meg újból a lábát. Addig tervszerűen gátat vetettek az alföldi magyarság dél felé irányuló természetes terjeszkedésének. Az ország más részeiből idekerült megyei hivatalnokokból, az elárverezett kincstári birtokok legkülönbözőbb nemzetiségű, nemessé tett vevőiből, valamint a főként német polgárság velük összeházasodó gazdagabb elemeiből formálódott ki az itteni vezető réteg. Tagjai magyaroknak vallották magukat, bár sokan közülük nem is tudtak nyelvünkön. Így alakult ki a századforduló nemzetiségi öntudat-nélküli bánsági embertípusa, érzésben magyar, ha származásra és nyelvére nézve nem számított is annak. A sváb, szerb, román tömegekhez viszonyítva jelentékenynek nem nevezhető magyar falusi réteg, a nagybirtokokon élő gyökértelen cselédség és a gyári munkásság alkotta a kevertvérű középosztállyal együtt a Bánság háború előtti magyarságát.

Ennek a vegyes lakosságú területnek az életéből ad ízelítőt J. Krassó-Szörény vármegye történetéről írt tanulmányában. Munkájának célja adatszolgáltatás annak eldöntéséhez: hogyan érvényesült egy jellegzetesen román megyében a nemzetiségek nyelvhasználati és hivatalviselési joga, mi volt a magyarság és az egyes nemzetiségek arányszáma a kulturális és a gazdasági élet minden vonatkozásában. Forrásai helyiek: elsősorban megyei és városi közgyűlési jegyzőkönyvek, egykorú magyar hivatalos kiadványok. Könyvéből részletesen megismerjük a megye politikai, gazdasági és kulturális életét a kiegyezéstől egészen az államhatalom változásáig. Szívesen időzik a választások, politikai küzdelmek tárgyalásánál. Célja ezzel bizonyára az volt, hogy egy kimondottan nemzetiségi megye háború előtti közéletét ismerjük meg belőle. Könyvének olvasása közben valóban önkéntelenül felvetődik az emberben a gondolat: milyen tanulságos lenne hasonlóképpen megvizsgálni valamelyik székely megye román megszállás alatti életét és összevetni J. alaposan dokumentált eredményeivel. Az egykori román határőrség vagyonközösségének és a székely közbirtokosságoknak sorsa, a felekezeti iskolák államosítása, a román nemzeti párt korlátozatlan bírálati joga és a Magyar Párt működésének akadályozása, a magyar s a román telepítések szinte kínálkoznak az összehasonlításra. A J. által közzétett adatok világosan bizonyítják a magyar nemzetiségi politika erkölcsi magasabbrendűségét. Könyve végén az összeomlás és a szerb, francia, román megszállás ismertetésével átvezet a következő, P.-lal közösen írt munkája tárgyát alkotó időszakba.

J. és P., mielőtt a bánsági magyarság román uralom alatti életével megismertetnénk bennünket, felvázolják ennek a népcsoportnak a helyzetét a politikailag is kisebbségbe jutása pillanatában, hogy így összehasonlítási alapot nyerjenek a változások érzékeltetésére. Munkájuknak ez a része az új államhatalom végleges berendezkedésével zárul. Könyvük második felében részletesen tagolt mérleget kapunk az ottani magyarokat ért veszteségekről és nyereségekről.

A világháborúval járó nagy megrázkódtatások a sokszínű bánsági társadalom tagjait nyílt színvallásra kényszerítették s aszerint, hogy valaki a származás vagy a közös mult kötelekeit érezte erősebbnek, szakadt el a magyarságtól, illetve tartott ki mellette. Éppen a bánsági középosztály fentemlített összetételéből érthető meg, hogy itt jóval többen választották el sorsukat a kisebbségbe került magyarokétól, mint a Romániának jutott más területeken. Bár a szerb és a román propagandán kívül már a háború folyamán a nagynémet mozgalom is kezdte éreztetni hatását, a svábság csak akkor lépett külön útra, amikor a magyar állam gépezete itt megszűnt működni és a hatalom különböző nemzeti tanácsok kezébe került. 1919 augusztusáig a svábok tekintélyes része — a szászok fáradozásai ellenére is — kitartott a magyar állameszme mellett, csak a Bánság kettéosztása után kezdett öncélú, magyar érdekekkel már nem törődő, sőt azokat gyakran keresztező nemzeti politikába.

Hasonló utat tett meg a korábban hangosan és türelmetlenül magyar zsidóság: a nyílt állásfoglalástól tartózkodva, lassanként cionista alapon külön igyekezett érdekeit megvédeni.

A fenti két réteg tehát nem követte a magyarságot a többségi sorsból a kisebbségbe. A gyökértelen tisztviselők repatriálása és a földbirtokosok tönkretétele után főként falusi lakosságból, iparosokból és egészen vékonyra zsugorodott középosztályból állott a bánsági magyarság. A tekintélyes számú magyar gyári munkásság az átalakulás idején kommunista eszmék hatására távolmaradt a nemzeti kisebbségi mozgalmaktól s csak jóval később, eszményeiben csalódva döbrent rá, hogy vállalnia kell fajtársai sorsát. Ezek voltak tehát az elemek, melyekből a kisebbségi magyar társadalom kialakult.

Első szervezkedésük politikai volt, de ez a többségi hagyományok szerint működő szervezetkezés nem bizonyult életképesnek s később helyet adott a Magyar Pártnak, melynek sikerült aztán a nemzeti elemeket összefogni. J. és P. könyvének második részében annak a nagy átalakulásnak gazdag adattárát kapjuk, melyen a bánsági magyarság 1918—1938 között keresztülment. Céljuk ezzel „nem a sebek feltépése, a panaszkodás vagy vádaskodás, hanem a tények egyszerű lerögzítése.” Nyugodt hangon ismertetik ezt a folyamatot, melyet minden téren a magyarság óriási veszteségei jellemeznek. Azt hisszük azonban, nem tévedünk, ha egyes felemelő jelenségekből arra következtetünk, hogy a számbeli megfogyatkozás, elszegényedés mellett a bánsági magyarok öntudatosodásával is számolhatunk.

Az ottani magyarság összes életnyilvánulásáról tájékoztató gazdag anyaggal itt részletesen nem foglalkozhatunk, különös jelentőségüknél fogva azonban ki kell emelnünk az iskolák sorsáról, az egykori magyar telepessközségekről és a földbirtokreformról szóló részeket. A magyar falusi népesség nagy része szörványokban élt, de az uralomváltkozás előtt többnyire anyanyelvén tanulhatott, mert a svábok, hogy gyermekeik a magyar nyelvet elsajátíthassák, szívesen államosították iskoláikat. Az új impérium

a sváb többségű községekben az állami iskolák oktatási nyelvét természetesen a román vagy a németet tette. A magyar tan nyelvű iskolák számát 1921/22-től 1938-ig 38-ról 13-ra csökkentették és így a magyar gyermekek legnagyobb része már a legalsó fokon esett az anyanyelven való tanulás lehetőségétől. A felsőbb oktatás terén még szomorúbb a helyzet: a több mint százezer lelket számláló bánági magyarságnak ma már egyetlen egy nyilvános középiskolája sincs. A magyar telepesek birtokcsoportjának kisajátításával a magyar falusi lakosság jelentékeny része süllyedt cseléd- vagy városi proletár-sorba — ha nem vándorolt ki Amerikába.

J. munkáiból végigkísérhetjük az újkori bánági magyarok sorsát kezdetől fogva egészen napjainkig. Az olvasásuk nyomán kialakuló kép a közelmúltban elszenvedett rendkívüli veszteségek ellenére sem teljesen vigasztalan. Az az érzésünk, hogy a bánági magyarság túljutott kisebbségi életének legnehezebb részén; tudja, kikre és milyen anyagi forrásokra számíthat, kialakulófélben van a felelősség a közösséggel szemben, az összetartozás és egymásrautaltság érzése. Ez a megfogva is tekintélyes magyar csoport bizonyára szegényes eszközeivel is eredményesen vívja meg népiségéért folytatott nehéz harcát. Különösen vigasztaló az, hogy a magyarokat elkerülte az ottani románságot és németiséget nagy mértékben fogyasztó születés-csökkenés.

J. munkáinak megítélésénél tekintetbe kell vennünk a sok akadályt, mely a kisebbségi sorsban élő kutatók elé tornyosul. Idejük, energiájuk jelentős részét olyan feladatok megoldására kell fordítaniuk, melyeket a többségi életben tudományos szervezetek vállalnak magukra. Ezt a kész műből nem látható munkatöbbletet is értékelnünk kell J. könyveiben. Tanulmányait a kérdések alapos ismeretén kívül a sok csalódást és lelkes újrakezdést megélt kisebbségi vezetők hűvös, nyugodt hangja jellemzi. Ezek az újabb tanulmányai is, mint egész irodalmi munkássága, nélkülözhetetlenek a bánági magyarsággal foglalkozók számára.

Jakó Zsigmond.

Szemle.

Tagliavini, Carlo: *Civiltà italiana nel mondo. In Ungheria. — In Rumania.* Roma é. n. Società Nazionale „Dante Alighieri”. 8° 124, 108 l. — T. volt budapesti, jelenleg padovai egyetemi tanár két értékes kötetkében foglalta össze azt, amit a művelt olasz közönségnek tudnia kell egyrészt az olasz-magyar, másrészt az olasz-román kultúrkapcsolatok történetéről. A „Dante Alighieri” társaság igen helyesen tette, hogy kiadványsorozatának mindkét kötetét ugyanazzal, a magyar tudományos irodalmat is alaposan ismerő szakemberrel íratta meg, hiszen Délkelet-Európa művelődéstörténetének olasz vonatkozásai annyiszor átívelnek egyik országból a másikba, hogy legjobban e szomszéd tájakról egyazon szerző ír egymást kiegészítő részlet-szintéziseket.

A magyar műveltség olasz vonatkozásainak szentelt kötetben igen jó az általános történelmi bevezetés; különösen szemléletesen

és számunkra újszerűen, *olasz szempontból* tárgyalja a pogány magyarok olaszországi kalandozásait (22. s. köv. 1.). Idézi a modenai katedrálisnak egy XI. századi kódexben fennmaradt, a magyarok támadásai miatt könyörgő latin himnuszát is (24. l. Confessor Christi, pie Dei famule). A magyar nyelv keresztény terminológiájának tárgyalásakor (29. l.) érdemes lett volna kitérni a délszláv kölcsönzések ismért, bolgár-horvát kettősségére. Kíváncsian várjuk, mikor szól hozzá T. részletesebben helyesírásunk északolasz eredetének problémájához, melyre nézve nem osztja Melich J. legutóbbi véleményét (33. l.). Jó az anjoukori magyar-olasz kapcsolatok összefoglalása is (38. s. köv. 1.), melyet stiriai Ottokár Reimchronik-jából vett, olaszbarát idézet zár le (42. l.). Természetesen igen részletes a Hunyadiak korának és Mátyás udvarának tárgyalása; kár, hogy erre vonatkozólag T. nem értékesíthette Kardos Tibornak a Magyar Művelődéstörténet számára írt újabb összefoglalását. Szó van természetesen a későbbi korok olasz vonatkozásairól is, egészen a világháború utáni eseményekig. Kissé elnagyolt a magyar-olasz művészeti kapcsolatok tárgyalása; sajnáljuk, hogy olasz jövevényszavaink bonyolult problémájára sem maradt hely. Elég terjedelmes viszont az irodalmi összefüggések feltárása; kár, hogy az olasz-rajongó Kosztolányinak éppen csak a neve van felemlítve (106. l.). Mindenesetre hálásak lehetünk T.-nak, hogy történelmünk olasz vonatkozásait ilyen könnyen olvasható, színes formában tárta az olasz közönség elé.

Ugyancsak hálára kötelez az olasz-román kapcsolatokról írott kis kötet is. Figyelembe veszi nemcsak a román, hanem a magyar kutatásokat is s így ad a románokkal összefüggő kérdésekről higgadt, józan összefoglalást. Míg más olasz tudósok egyenesen tagadják, hogy a magyar humanizmus bármilyen hatást is gyakorolhatott valaha a románok modern művelődésére és latinus orientációjára (vö. pl. R. Ortiz: *La cultura romena*, Venezia 1940, 18. l.), addig T. megállapítja, hogy a híres „erdélyi iskola“ tagjai „già nei loro studi in patria... avevano assorbito l'umanesimo ungherese, che, come è noto, non si era mai spento“ (57. l.), tehát elismeri, hogy a románok dáko-román ábrándja magyar és olasz hatások összeszővődéséből keletkezett. Ugyancsak kidomborítja az erdélyi románságnak művelődési szempontból hasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetét. Nagy érdeklődésre tarthat számot a kötet történeti bevezetése is, ahol T. a mai olasz tudományos irodalomban szokatlan és számunkra annál örömdetesebb határozottsággal foglal állást a románok balkáni őshazája mellett. Bár úgy véli, hogy az érvek sem pro, sem contra nem döntik el véglegesen a kontinuitás problémáját, mégis hangsúlyozza, hogy a visszavándorlás (reimmigrazione) feltétlenül valószínűbb, még pedig a következő okokból: 1. Az albán-román kapcsolatok a Dunától északra megmagyarázhatatlanok (inspiegabile) volnának. 2. A románban — minden újabb kísérlet ellenére — senkinek sem sikerült kimutatnia hitelesen régi germán elemeket, melyeknek a dáciai folytonosság esetén feltétlenül meg kellene lenniök. 3. A mai Románia területén alig maradtak antik helynevek, s azok is nem a román, hanem a szláv nyelvek hangtani fejlődését tükrözik (ld. 12-13. l.). Elutasítja T. a Duna mindkét partján elképzelt Puscariu-féle gigantikus aranyú őshazát is, mivel ezt az ősrómai nyelv egységes színezetével összeegyeztethetetlennek találja (14. l.). T. tehát épp azokat a kérdéseket világítja meg éles kritikájának reflektorfényével, amelyekre nemcsak a román, hanem a külföldi tudomány számos képviselője is még mindig úgy hivatkozik, mint a kontinuitás megdönthetetlen bizonyítékaira. Lassanként tehát, annyi ellentétes áramlat köze-

pette is, kezd tért hódítani külföldön a magyar tudománynak a kontinuitás kérdésében vallott álláspontja. Ha T. szakitana Anonymus erdélyi román őslakosságának meséjével is (amelyet, bár némi kételkedéssel, egyelőre még elfogad, 16. l.), akkor felfogása teljesen azonos lenne a magyar tudósokéval. Így is örömmel állítjuk szembe ez európai hírv romanista megállapításait azokkal az ősrómán „Kerngebiet“-elméletekkel, amelyek (G. Reichenkron, a hű Gamillscheg-tanítvány cikke révén még egy külföldi magyar kiadványba, az Ungarische Jahrbücher 1940 okt.-i kötetébe is behatoltak.

Gáldi László.

Ambrózy György: A magyar csatakép. Budapest 1940. 8° 192 l., 70 kép. - A. doktori disszertációja magyar és külföldi mestereknek magyar harcokat szobrászi, festői, grafikai módon megőrkítő ábrázolásait állítja össze és dolgozza fel művészettörténeti szempontból. Nem a szóbanforgó ábrázolt történeti források kritikai corpusát kívánja adni, sem had-, fegyver- vagy viselettörténeti feldolgozásukat, hanem a művészi műfaj alakulásának vázlatzerű áttekintését. Tárgyváltása a stílustörténetivel szemben az ikonográfiai szempontot tűzi maga elé, amit örömmel üdvözlünk. Szívesebben láttuk volna azonban a tárgy némi időbeli korlátozását, a középkori, török-kori vagy mult századi magyar csatakép történetének kevésbé vázlatzerű feldolgozását; ez több alkalmat adott volna az emlékek részletekbemenő tárgyalására. Így az újszerű műfajtörténeti szempont szerint való kronológikus felsorolásban és kritikai értékelésben van a tanulmány eredménye. Az élen álló fejtegetésekben a szerző az ikonográfiai problémák magyar történeti és művészettörténeti fontosságának helyes felismeréséről tesz tanúságot. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a történeti és művészettörténeti munka egyenlő értékű a történeti ikonográfiai kutatás számára, ha természetes is az újabb szempont oktató célú hangsúlyozása. A kigyópusztai övesat csataképének felhasznált irodalmából hiányzik Tóth Zoltán tanulmánya (Turul XLVII. évf. 1933. 11. l.). A Képes Krónika miniatúráiról szólva A. megjegyzését, hogy „az arcképek (Nagy Lajosét leszámítva) nem lehetnek hitelesek“, a miniatúrral kortárs vagy közel egykorú szereplők képmásaira utalva elírásnak tartjuk. A törökkori emlékek nagy száma a legnehezebb problémát okozta a nagy vonalakban tartott kép megrajzolójának; e fejezetek érdemét abban látjuk, hogy rámutatnak az anyag történeti értékére és a részletek feldolgozásától várható eredményekre. Kiemelést érdemeltek volna a Magyar Történeti Múzeum kiadásában új levonatokban közzétett XVII. századi magyar csataképek, melyeknek lemezei a Múzeumban őriztetnek. Mesterük megállapítása érdekes lett volna a régi magyar grafika szempontjából is. Az újszerű szempont több érdemtelennül elhanyagolt mult századi mester méltatását hozza. Az egész értékezésen végigvonom a csatakép magyar karakterisztikumát kiemelő törekvés, mely Gerevich Tibornak a „Mi a magyar?“ c. műben megfogalmazott megállapításait követi. A tanulmány gazdag képanyagából a kevésbé ismert emlékekre hívjuk fel a figyelmet, így a bécsi Szent István-templom déli kapujának XIV. századi kódombornművére (Saul bukása), a Nagy Lajos csatáját ábrázoló St. Lambrecht-i táblaképre, az esztergomi Keresztény Múzeum két kuruckori csataképére és a grafikai anyagra.

IIj. Vayer Lajos.

Eperjessy Kálmán: A magyar falu településtörténete. (Kincsestár, 7. sz.) Budapest 1940. Magyar Szemle Társaság. 8° 80 l. -- Mindazoknak, akik korszerűen akarják feldolgozni valamely magyar falu

történetét — s végre itt az ideje, hogy minél többen vállalkozzanak erre. E. gyakorlati szempontok szerint összeállított kis kézikönyvét sűrűn kell forgatniok. De hasznos lesz ez a kiadvány azoknak is, akik a programadás óta (Mályusz E.: A népiség története, „A magyar történetírás új útjai”-ban) megjelent helytörténeti monográfiák után a magyar falu kialakulásáról összefoglalóan szeretnének hallani. Bevezetőül E. hangsúlyozza, hogy magyarságunk gerincének megismerése csak pontos faluismeret alapján válik majd lehetségessé, ennek pedig elengedhetetlen része a kialakulástörténet. Bár a helyi különbségek okozta nehézségekkel minden feldolgozó maga kell hogy megküzdjön, senkinek sem lesznek haszontalanok az olyan módszertani figyelmeztetések, hogy pl. a környék fejlődését meg az országos eseményeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, vagy hogy a régészet s a nyelvészet eredményeit is gondosan fel kell használni. Amint az eddigiekből is látható, E. elméleti rendszerezés helyett főleg praktikus ismertetőt és útmutatót ad s a településtörténetnél tágabb körben — utóbbi, bár szorosan összefonódik a népetet sok vonatkozásával, az ember és a táj összefüggéseinek vizsgálatán nem mehet túl — inkább falutörténetről, a falu népének történetéről szól: beszél az ősi vonásokat őrző falukép vizsgálatán s a helyszíni és írásos névgyűjtésen kívül a demográfia ágairól, a népmozgalmi változások, foglalkozásvizonyok, faluközigazgatás, népkultúra kutatásáról. Megemlíti az eddigi vizsgálódás hiányait, a jövő feladatait; ismerteti a helyszíni gyűjtés forrásait s az írásos emlékeket, térképeket. (Itt még a családi levéltárakat kellene kiemelni.) Második fejezetében ezer éve alakuló településeink történetéről, a kultúrtáj lassú fejlődéséről szól, szemléletesen írva le az átmeneteket, a visszaeséseket, a sajátos jelenségeket. Érdekes lett volna a honfoglaláskori elhelyezkedés különleges földrajzi, gazdasági, honvédelmi okainak ismertetése is. (A honfoglaláskor megszállt terület itt feltüntetett keleti határa különben javításra szorul: 20. l.) Gyűjtőink ügyes összefoglalását kapják a helynévkutatás és -feldolgozás már kialakult módszere alapján a helynévtípusoknak, történeti és tárgyi csoportosításban, jó magyarázatokkal, majd a dülönévesoportoknak, számos példával. Prinz, Bátky, Györffy, Kogutowicz kutatásainak felhasználásával a magyar falukép kibontakozása és változó formái is szemléltethetők már, de nagyon távol vagyunk még attól, hogy az alaptípusokat, valamint a fejlődés főbb tényezőit tisztán lássuk. Település- és történettudomány, a jelenlegi forma és a forrásokból megismerhető előzmények ma még nem találtak egymásra s alig akadt, aki kapcsolatokra fényt próbált volna deríteni. A kötet befejezéséül történeti falutípusok képét mutatja be a szerző. Kisebb kifogásolható megállapításokat leszámítva (a gyepűt aligha lehet összefüggő erődítménysornak tekinteni s bajosan mondhatjuk, hogy a „második” a XII—XIII. században alakult volna ki: 58—59. l.; „a jobbágy-falu félbenmaradt, szegényes település volt”, 73. l.; nem mindenütt helytálló általánosítás) ez a fejezet is jó rajzokat ad. A tiszta és kevert nemesi falutípusok kifejlődése vagy a magyar és nemzetiségi formák kölcsönhatása kérdésének végső megoldásához azonban hosszas kutatásra lesz még szükség. A Kincses-tár kötetének éppen ilyen irányban, az érdeklődés felkeltésére és a vizsgálódások megindítására kellene hatniok.

Maksai Ferenc.

Gábel Asztrik: Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban. A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziumának 1939—40. tanévi Évkönyve. Gödöllő 1940.

8° 133—141. l., 3 hasónmás. — **Oszwald Arisztid**: **Fejezetek a magyar premontreiek 800 éves multjából.** Uo. 142—167. l. — **Kumorovitz Bernát**: **A pecséttan eredményeinek értékesítése a történettudományban.** Uo. 181—194. l. — A gödöllői premontrei gimnázium impozáns Évkönyve — más iskolafenntartóknak is példát adóan — külön irodalmi részt szentel a tanárok tudományos dolgozatainak közzésére. Az idei hat értékes tanulmány közül három a történettudomány körébe vág. Az *első* a párisi Bibliothèque Nationale N. a. l. 868. sz. kéziratáról ad alapos ismertetést paleografiai és tartalmi szempontból. A 29 levélből álló, ugyanannyi miniatűrrel díszített kézirat a középkori magyar-spanyol érintkezésre vet világot; láthatjuk belőle, hogy Szent Erzsébet tisztelete milyen mély gyökeret vert távol Nyugaton is. A *második* tanulmány két részből áll. Az elsőben O. az esztergomi főkáptalan levéltárában őrzött garamszentbenedeki A. Sec. XV. jelzésű protocollumot ismerteti. Gondos vizsgálattal kiderítette, hogy a közel 300 oldalas protocollum tulajdonképpen Ipolyságon készült hiteleshelyi premontrei oklevél-formulárium, mely a törökök befészkelődése idején került a menekülő szerzetesekkel együtt Garamszentbenedekre. Itt később más föliánsokkal egybekötötték s tévesen adták neki a garamszentbenedeki protokollumeimet; helyes elnevezése „ipolysági formulárium”. A második részben O. a ma fellelhető premontrei urbáriumokat ismerteti és dolgozza fel. Ezek a következők: 1243 (Jászó), 1251 (Turóc), 1264 (Chuth), 1279 (Ság), 1356 (Bozók), 1416 (Bozók), 1424 (Jászó) és 1511 (Somlóvásárhely). Bemutatja az egyházi nagybirtok gazdasági életét s azt a munkaviszonyt, melyben a munkáselem — a rabszolgaszínvonaltól kezdve fel egészen a szabad telepesig — az egyházi munkaadóval állt. Arra a megállapításra jut, hogy „a rendi birtokon élő középkori jobbágyok helyzete — eltekintve a politikai jogok hiányától — semmivel sem volt rosszabb a mai falusi emberek állapotánál.” A *harmadik* dolgozat sokkal többet nyújt, mint amennyit címében ígér. Kitűnő áttekintést ad a szfragisztika lényegéről, majd összehasonlítja azt a történelem más segédtudományaival, pl. a numizmatikával és a heraldikával s megállapítja a pecsétek forrásértékét. Saját módszeres kutatásai alapján s a német, francia, angol szfragisztikusok legújabb eredményeinek alapos ismeretében tanulságos képet ad arról, hogy a pecséttan eredményeit mennyiben lehet alkalmazni a politikai történetben, a szellemtörténetben, a művészet- és kormányzattörténetben; sőt újabban nem hanyagolható el az a haszon sem, melyet a viselet-, a gazdaság- és a településtörténet köszönhet a pecséttannak.

Farkas László.

Semjén Béla: **Egyházi hírszolgálat az Árpád-korban.** Magyar Posta XIII. 1939. 178—190. l. — Örvendetes jelenség, hogy nem szaktörténész tollából ilyen hasznos kis tanulmány látott napvilágot nem történeti folyóiratban. Mindig örülnünk kell, ha az ahistorikus szemléletű modern magyar társadalomból valaki történeti érdeklődésének ilyen komoly tanújelét adja. S-t a maga szakmájának, a postának, a hírszolgálatnak története érdekli. Erre vonatkozólag meglepően sokat átolvasott, sőt az irodalmon kívül visszanyúlt az eredeti forrásokig, a kiadott okleveles anyagot is áttanulmányozta. Lelkes munkájának eredményeként tehát sok újat mondhat. Ha egy-két részletben túlzott következtetésekre jut is, általában igen jól mutatja be, hogyan építették ki Árpád-kori egyházi testületeink hírszervezetüket, részint uradalmaik között, részint pedig más egyházi centrumok, elsősorban Róma, azután pedig a királyi udvar felé.

A korai hűbéri társadalomszervezetnek megfelelően az egyházi népek külön esoporájának volt hivatása a hírszolgálat ellátása. A XII. században gyalogos hírvivők voltak az egyházi conditionariusok között, vagy pedig szekeresek szállították erre szóló kötelezettségük szerint az apátot vagy a dékánt. A XIII. században már sokkal fejlettebb a hírszolgálati szervezet. Különösen Urias, az erősekezi pannonhalmi apát fejlesztette ki nagymértékben hírszervezetét. Az ő idejében a pannonhalmi apátságban már lovasjobbágysai voltak, akiknek semmi más kötelességük nem volt, mint a hírvivés, vagy az apátság követtségben járó klerikusainak fegyveres kíséréte. Ezeket a követeket ismét más conditionariusok, a currieri szállították. Az útvonalak főbb állomásain az apátság lovászsai (agasones campestri) gondoskodtak a lóváltásról. A hírszolgálat fontosságát mutatja, hogy az egyházaknak adományozott dúsnokok, torlók között is sokaknak a hírvivés volt a kötelezettsége.

Istványi Géza.

Banfi, Florio: L'opera di Fra Andrea di Niccolò d'Ungheria O. P. nel codice Ottob. Lat. 26 della Vaticana. Archivum Fratrum Praedicatorum IX. 1939, 298–310 l. — Ismeretes, hogy a dominikánusoknak a firenzei S. Maria Novella melletti konventben virágzó főiskolája (studium generale) a XV. sz. második és a XVI. sz. első felében minő élénk kapcsolatban állott a magyarországi dominikánusokkal, különösen a kassai konventtel. B. most a vatikáni könyvtár egyik kódexében (Ottob. Lat. 26) megtalálta egy a kassai konventhez tartozó magyar dominikánusnak, akit a források Andrea di Niccolònak (frater Andreas Nicolai) mondanak, ismeretlen teológiai munkáját. A szentírásmagyarázatokat tartalmazó mű (De Historia Sacra eiusque Misteris additis Expositionibus in Evangelia) a befejező sorok tanúsága szerint 1474-ben készült a firenzei konventben. Szerzőjét sem ismertük eddig; róla még a dominikánus írók hatalmas bibliográfiája, Quétif és Echard munkája sem vett eddig tudomást. A kassai magyar dominikánusnak Firenzében készült munkája újabb bizonyítéka annak az élénk tudományos kapcsolatnak, amely ekkor Magyarország és Itália között a teológiai tudományok terén is fennállott.

Tóth László (Kolozsvár).

Galla Ferenc: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Budapest 1940. Római Magyar Történetkutató Intézet és Római Magyar Pápai Egyházi Intézet. 8° 261 l. — A XVII. század elején élt Tomkó János hamisításokban gyanús írói munkásságával már régóta feltűnést keltett mind a magyar, mind a külföldi történetirodalomban. Azóta pedig, hogy Karácsonyi János benne vélte megtalálni a Szilveszter-bulla hamisítóját (Századok 1909, 362–76. l.), Tomkó személye és működése még nagyobb érdeklődésre tartott számot. G. most testes kötetet szentel Tomkó életének és sokoldalú egyházi, politikai és irodalmi szereplésének. Munkája még ebben a terjedelmes voltában sem teljes életrajz, hanem csupán fejezetek Tomkó életéből és működéséből. G. színes előadásában meglevenedik előttünk ennek a dalmát családból származó, sok viszontagságon átmént, kalandos, majdnem kalandor életű papnak az egyénisége. Tomkó nem egyeduralkodó jelenség, hanem típusa a XVII. századi életükben, működésükben, tudós vagy irodalmi műveikben egyaránt kalandos egyéniségeknek, aminkkel szép számmal találkozhatni akkor Rómában és Európá fejedelmi udvaraiban, vagy tudományos központjaiban egyaránt. G. előadásából is kiviláglik, hogy Tomkó sem jobb, sem rosszabb nem volt

hasonló lelki alkatú kortársainál. Tomkó életének eseményeit három főmozzanat köré csoportosítja. Az egyik: szerepe a glagolit szer-tartáskönyvek új kiadásánál s általában irodalmi munkássága, amely tele van a hamisítások gyanújával. A másik Tomkónak mint a pálosrend apostoli vizitátorának a szereplése; ehhez a megbízatás-hoz Pázmány előterjesztésére jutott. Végül Tomkó tevékenysége Rómában Pázmány és a magyar püspöki kar megbízásából a magyar király által kinevezett választott püspökök pápai megerősítése ügyé-ben. E két utóbbi tevékenysége alkotja G. munkájának gerincét. Anyagát ugyanis elsősorban a vatikáni és a pápai hitterjesztési kongregáció egyébként nehezen hozzáférhető levéltárából merítette, de az irodalmon kívül felhasználta az Országos Levéltár, az esztergomi primási és a zágrábi érseki levéltár iratait, valamint a budapesti Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteményét is. Kutatásainak gazdag eredményét teljes egészében feldolgozza, tárgyával csak laza össze-függésben álló adatokat is felvesz munkájába. Ezt szerkezeti szem-pontból lehet hibáztatni, de a pontos utalások más fontos kérdésekre is világot vetnek, s G. könyvét a XVII. századi egyháztörténeti kutatás fontos és igen hasznos forrásává teszik. Különösen a hit-terjesztési kongregáció levéltárából merített anyag igen becses, mert új szempontokat vet fel. A török hódoltság területére ugyanis nem jutottak el az itteni egyházmegyéknek a magyar király által jog szerint kinevezett, de tényleg csak a címet viselő főpapjai; a katolikusok ügyeinek gondozásával igazában a hitterjesztési kongregáció által kiküldött papok és püspökök foglalkoztak. E terü-letek egyházi viszonyait tehát valójában csakis a hitterjesztési kongregáció iratai alapján ismerhetjük meg. Ehhez pedig kitűnő kalauz G. könyve, különösen azokra a területekre vonatkozólag, amelyekkel Tomkó valamiféle viszonyban állott.

Tomkó hamisításainak kérdésében G. csupán az eddigi véle-mények ismertetésére szorítkozik, de maga nem foglal állást. A Szilveszter-bulla hamisításának kérdésében is csupán annyit jegyez meg Karácsonyi álláspontjának gyöngyítésére, hogy nehezen tehető fel a főpapi méltóságot viselő Tomkóról, hogy pápai bulla hamisítására szánta volna el magát, amikor ez a cselekmény különlegesen súlyos egyházi büntetést vont volna maga után. G.-nak ez a megjegyzése figyelemreméltó, de önmagában aligha cáfolja meg Karácsonyi súlyos állításait. Minő szerepe volt Tomkónak a nevezetes bulla hamisítása körül s minő motívumokból cselekedett? Ezekre a kérdésekre még nem kaptunk végleges feleletet. Éppen ezért szükséges itt rámutatnunk, hogy a bulla hamisításának körülményeit kutatva, úgy látszik, Karácsonyi figyelmét is elkerülte az apostoli királyi cím felújítása érdekében III. Ferdinánd által megkoronáztatása után, 1627-ben megindított kezdeményezés. Amennyire ennek részleteit Fraknoi előadásából ismerjük (v. ö. A magyar királyi kegyúri jog, 342—48. l. és Oklevéltár, 176—83. l., továbbá: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel, III. k. 296—301. l.), kétségtelen, hogy ez az eredménytelenül abban maradt kísérlet az apostoli királyi cím megszerzésére moti-vációul szolgálhatott a Szilveszter-bulla koholásához. Az 1629-i ez irányú akcióból kitűnik III. Ferdinánd politikai közvetítőjének Valerio Magno kapucinusnak a szereplése. G. könyvéből most azt látjuk, hogy Valerio Magnoval Tomkó is összeköttetésben állott. Meg kellene vizsgálni Valerio Magno szerepét az apostoli királyi cím kérdése körül Bécs és Róma között támadt vitában, továbbá kapeso-latait Tomkóval. Egy másik tisztázandó kérdés lenne, miután

Pázmány és Tomkó bizalmas viszonyban voltak egymással, hogy Pázmány harca Rómában és Rómával a királyi főkegyúri jog érvényesítéséért minő kapcsolatban van Tomkó személyével, irodalmi működésével. Nincs kizárva, hogy Pázmány közjogi akciója tudtán és szándékán kívül is ösztönzésül szolgált a bulla kihilásához. A szenvedélyesen hamisító Tomkó egyénisége nem zár ki ilyen feltevést. Végül részleteiben is tisztázni kellene Tomkó kapcsolatait a Rómában élt Verancsics Faustusszal. Máshol már rámutattunk (Verancsics Faustus esanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról, Budapest 1933), hogy Verancsics Faustus volt az, aki Rómában összeköttetésbe hozta Pázmányt Tomkóval. A esanádi püspök halála után a Verancsics-iratok is Tomkó birtokába kerültek. Ennek a kérdésnek részletes megvizsgálása talán eljuttatna Tomkó egyik-másik hamisításának a nyitjához is. Tomkó homályos életében és még homályosabb irodalmi működésében tehát vannak még megoldásra váró kérdések.

Tóth László (Kolozsvár).

Gombos Lili: A Revue des Deux-Mondes (1829 1937) és Magyarországi Adalékok a magyarság franciaországi megítéléséhez. (A pécsi Erzsébet-Tudományegyetem francia intézetének dolgozatai. 18. sz.) Pécs 1938. 8° 101 l. — Kis nemzetek mindig kíváncsiak a nagyok róluk szóló véleményére. Ezért arra törekednek, hogy minél több ismeretet nyújthassanak magukról a nagy népeknek. A rugó becsvágy és haszonvágy, a cél nemzeti előnyök elnyerése. Így indul meg Európaszerte a múlt század elején a nemzeti propaganda. Mi, magyarok későn vettük észre a propaganda politikai hatóerejét, csak az emigráció előtt világosodott meg rendkívüli fontossága. Annál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a nyugati hírszórásnak a nemzeti egyesülésre vagy függetlenülésre vágyó nemzetiségek, kivált a szlávok (lengyelek, csehek, szerbek, horvátok) és a románok. A rendszertelen, esetleges és egyéni kezdeményezésein alapuló hírverést hamarosan szervezett és rendszeres propaganda váltja fel. Czartoryski herceg lengyel emigrációja vezet e téren és nyújt példát a románoknak. A magyarság vagy egyáltalán nem, vagy esetről-esetre, a propaganda lélektani feltételeinek teljes mellőzésével, szinte kivétel nélkül csak akkor szólalt meg, amikor a rákent vádak valamelyike alól kellett magát tisztáznia. Nem esoda, ha ez ritkán sikerülhetett, mert ellenfeleink sokkal ügyesebbek és járatosabbak voltak ebben a sok lelkiismeretlenséget és szemérmertlenséget igénylő mesterségben. Könnyen felhasználhatták a nyugatiak tájékozatlanságát és bennünket igen kedvezőtlen színben ismertettek meg a földrajzi és néprajzi ismeretekkel vékonyan felszerelt franciák előtt. A magyar ellenpropaganda sokszor, így pl. a memorandumper (1894) utáni időkben, szármalmas vergődés volt. A Nyugat elidegenedett tőlünk és készpénznek vette nemzetiségeink vádjait, mintha mi minden kultúrtevékenységre képtelenek, emberségünkben kivetközött ázsiai barbárok volnánk, akik felfalni akarjuk nemzetiségeinket. Érdekes tehát keresztmetszetet készíteni egy olyan nagymultú kultúrtényezőnek egy egész századon keresztül meggyílvánult véleményéből, amilyen a legelőkelőbb és legbefolyásosabb francia folyóirat, a Revue des Deux-Mondes. Ezt a feladatot végezte el érdekes tanulmányában G.

1848 előtt alig tud e lap valamit rólunk. Amit a magyar történelemről, társadalmi viszonyokról, politikai és állami életéről, vagy akár hazánk természeti szépségeiről tud, azt nem közvetlen értesülés-

ből, sem magyar. közvetítésből, hanem a német sajtótermékek szűrőjén keresztül ismeri. Így önállóság nélküli osztrák tartománynak tűnik fel hazánk, melyet csak a helyi színezet varázsol exotikusan érdekessé. A propaganda aranykora kezdődik 1848-ban. Mi is szóhoz jutunk és a párisi sajtó tekintélyes része foglalkozik a lovagias, liberális, demokrata magyarsággal, a zsarnoki Bécs legfélelmesebb ellenfelével. Szabadságharcunk halhatatlan glóriával övezte a magyar nevet, kivált, hogy az apokaliptikus színekben megjelenő orosz kolosszussal is bátran felvettük a küzdelmet. E glóriát csak a nemzetiségeknek állítólagos faji elnyomó rendszerünket támadó propaganda árnyékolja be. Szabadságkedvelő jóhírnevünk mégis általában a kiegyezésig tartja magát. 1870 után azonban németbarátságunk visszariasztja a franciákat, a pángermánizmus kiszolgálóit látják bennünk. Mind több hitelt adnak a nemzetiségek merész állításainak, bennünket téve meg ázsiai barbároknak, miközben a szomszéd Romániában 1864-ig elvben és gyakorlatban fennállott a rabszolgaság intézménye! A nemzetiségi propaganda mind hangsúlyosabban Magyarország feldarabolását követeli. Megjegyzendő azonban, hogy a francia politika és a *Revue des Deux-Mondes* írógárdája a világháborúig tisztában van a monarchia egyensúlyozó szerepének fontosságával és óvakodik feldarabolásának kérdését szőnyegre hozni. Erre csak a háború atmoszférájában kerülhetett sor. A háború alatt és Trianon után érthető a francia folyóirat tartózkodása a magyartárgyú cikkektől. A jeget megtörik a Tharaud fivérek cikkei, de a hidegség a legutóbbi időkig alig engedett fel.

A *Revue des Deux-Mondes* közel 200 magyar vonatkozású cikke egy évszázad alatt csak hiányos képet rajzolhatott a magyar életről. Művelődésünkkel keveset foglalkozik, politikai egyéniségeinkről — Széchenyitől Tisza Istvánig — szól ugyan, de szellemiségünk nagy képviselői közül úgyszólván csak Petőfi, Liszt és Munkácsy jut szóhoz. Ebben a mellőzésben nem annyira a franciák, mint inkább mi magyarok vagyunk hibásak, mert nem nyújtottunk elég alkalmat az idegen nyelvet nehezen tanuló franciáknak a magyar civilizáció megismerésére saját nyelvükön. Kis nép nem engedheti meg magának a propaganda mellőzésének fényűzését. G. érdemes dolgozatának egyik legfőbb tanulsága éppen az, hogy nemzeti propagandáknak nemcsak kiterjedésében, hanem minőségében is lélektani megalapozottságában is helytállóbbnak kell lennie, mint volt a multban.

Tóth Zoltán (Szatmárnémeti).

Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig.* (Erdélyi tudományos füzetek. 109.) Kolozsvár 1939. 8° 29 [1] l. — U. az: *Az erdélyi időszak sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig 1867-1919.* (Kny.: Magyar Könyvszemle 1938.) Budapest 1938. 8° 29 [3] l. — Az utóbbi két évtizedben sajtótörténeti irodalmunk öröndetes gyarapodásnak indult. Feltűnő, hogy egy sereg értékes tanulmány között erdélyi tudósok munkái haladnak az élen. K. két új írása az erdélyi hírlapirodalomnak úgyszólván két folytatásban adott keresztmetszete. Mindjárt az elsőben új és specifikus sajtótörténeti szempontból indul ki: a fővárosi és a vidéki hírlapirodalom antagonizmusából. Ez az ellentét s a belőle fakadó feszültség jellemző tényező az egész magyar időszak sajtó életében. Behatóan foglalkozik az első vidéki újsággal, az Erdélyi Hírlappal, majd külön tárgyalja a szabadságharc alatt megjelent erdélyi vidéki hírlapokat; ez művének legérdekesebb fejezete már a bemutatott anyag ritkasága miatt is. Végül az abszolutizmus korá-

nak vidéki hírlappjaival foglalkozik; közéjük számítja erdélyi kapcsolataira való tekintettel a Bukaresti Magyar Hírlapot is (1861). A második tanulmány az előbbinél korábban jelent meg, de úgy esatlakozik ahhoz, mintha folytatása volna; tulajdonképpen egy nagyobb műnek (Hetven év az erdélyi magyarság szellemi életéből) egyik fejezeteként készült. Érdekesen csoportosított statisztikai anyag alapján mutatja be az erdélyi sajtó alakulását évtizedről-évtizedre a világháború végéig. Az említett feszültség vidéki és fővárosi lapok között itt is érezteti hatását, hiszen Erdély hírlapjai az unió folytán úgyszólván mind vidéki hírlapokká lesznek. Sajnos, a „vidéki” jelző ebben az időszakban még nagyobb mértékben jelenti a színvonal süllyedését, mint előbb. Az első két évtizedben Erdély hírlapjai lépést tartanak a magyarországi hírlapok fejlődésével, a harmadik évtizedben (1887-1897) azonban erősen megcsappan a számuk, amit K. Tisza Kálmán politikájával s a gazdasági életnek Budapestre való összpontosításával magyaráz. A negyedik évtizedben (1897-1907) a hírlapok száma ugyánszerűen emelkedik: a nagyobb jelentőségű városok mellett kisebb helységeknek is megvan a maga „helyi” lapjuk, mely tartalmatlan rovataival és ollózott híreivel persze nem képes igazi hivatását betölteni. A román és a német nyelvű erdélyi sajtó megszűlése az egész korszakban egész ségesebbnek látszik. De nagy jelentőségű az erdélyi magyar gazdasági és tanügyi szaklapok áldozatos kultúrmunkája. Elismeréssel emel ki K. néhány kiváló erdélyi újságíró, köztük Bartha Miklóst és Szász Bélát, az erdélyi hírlapírók kimagasló típusait.

Dezsényi Béla.

De Jouvenel, Bertrand: D'une guerre à l'autre. I. De Versailles à Locarno. Paris 1940. 8° 416 l. — A szerző, ahogy előszavában mondja, nem történeti könyvet akart írni. Célja az, hogy francia szempontokból világítsa meg a világháború okait, hogy megrostálja és összefogja a békekötések óta történt eseményeket s a világnézetben amúgyis szertehullott francia közvéleményt eligazítsa a zűrzavaros mában. Nem is történeti kutatásai az érdekesek számunkra, hanem a mienkétől egészen eltérő szempontjai, amelyek jellemzően tárják elénk a nyugati demokráciák gondolkozását.

1848 körül a fejlődő polgárság Európa-szerte megkísérelt kiszabadulni korábbi megkötöttségéből s a francia polgárság példájára igyekezett kezébe keríteni az állam vezetését. Nyugaton ez a kísérlet sikerült. Közép-Európában azonban a rövid felelős parlamenteket újra a reakciós önkényuralom követte. A polgárság feltörekvő erőit visszaszorították s 1914-ben, a világháború kitörésekor Közép- és Kelet-Európában az ancien régime virágkorát élte még. Berlin, Bécs és Szentpétervár nem jártak ugyanazon a politikai úton, de a kormányzást mindháromban klasszikus formák közt élő nemes urak tartották kezükben. „Az ifjú arisztokráta nevelését mindenütt egy pap meg egy fővadászmester vezette, s az ifjak felváltva hol a haremzón, hol a szalonokban forgolódtak, egymást ünnepelték és minden európai fővárosban akadt néhány rokonuk.” A három állam vezető rétege, arisztokráciája nemzetközi volt; jellemző, hogy lord Londsdale angol létére Vilmos császár bizalmasai közé tartozott. E nagyurak között a polgári Franciaország, vagy a már polgárosodottabb Anglia hétköznapi ruhában járó, származásukkal nem dicsekedhető vezetői valóságos hamupipókék voltak. D. J. ebben, a polgári és arisztokratikus életsemlelet különbözőségében látja a világháború igazi okát. A polgárság és az arisztokrácia nagy küzdelme

volt ez a jövőért ; ezért a győzelmet vagy a bukást sem mérhetjük népekben vagy országokban, hanem Európa politikai határai fölé emelkedve az egységes emberi fejlődést kell néznünk. A háború végére eltűnt a három császárság, a német, az osztrák és az orosz, s velük együtt az 1848 előtti reakcionárius nemesi szellem is. „1914 érthetetlen, ha nem gondolunk arra, hogy (ebben a három államban) a kormányzás annak az osztálynak a kezében volt, amelyet nálunk még 1792-ben megfosztottak a hatalomtól s amelyik osztálynak túlkapásai ellen a polgárságnak az emberiség jövője érdekében kardot kellett rántania.“ Entente vagy Központi hatalmak szembenállása, politikai, nemzeti ellentétei — mindez csak látszat és keret ; a valóságos ok a vezető osztályok közötti áthidalhatatlan világnézeti ellentét. S ezért a reakció, a bukás ott a legnagyobb, ahol a formák a legelmaradottabbak voltak, Oroszországban. De szétföredezik Ausztria-Magyarország is és „a kisebbségben lévő államalkotó németek s magyarok járma alól 25 millió (!) szolgasorban tartott szláv és több millió más nemzetiségű szabadul új életre“. Megdől a német császárság is és Európát öt nagyhatalom akarja rendezni. Japán, majd az ígéretekben csalatkozó bosszús Olaszország azonban ott hagyja a békekonferenciákat s Anglia, Franciaország és Amerika kiküldötteinek, három kispolgárnak, Wilsonnak, Clemenceaunak és Lloyd George-nak szaván múlik minden. Három egészen más-más adottságú, vérmérsékletű és műveltségű ember, három egymástól nagyon különböző nemzet küldötte, akikben egyetlen megegyező vonás a kispolgári életszemlélet. „Ők hárman a maguk képére akarják formálni Európát és beleviszik a készülő békébe fiatalságuk egész eszmevilágát, elképzelését, a garibaldizmust.“ Ezzel a kispolgári szűk látókörrel magyarázza D. J., hogy Clemenceau sutbavágja Franciaország évszázados politikai hagyományait, amelyeket így fogalmazhatunk meg : „fixer et organiser l'anarchie allemande“. Évszázadokon át tisztában voltak a francia vezetők, hogy egy egységes Németország túlságosan nagy veszély lenne az országra s a szerző szerint a német mozaikállamok hosszú időre történő megrogzítása volt a XVII. századi Franciaország legnagyobb politikai érdeme. De a polgárság felülkerekedésével, Napoleon uralmától kezdve maguk a franciák rombolják le azt, amit előző századok nagy keservesen fölépítettek. Clemenceauék pedig betetőzik ezt a munkát, elősegítik és megkönnyítik a teljes német egységet, „amit Bismarck még nem is remélhetett és amit Franciaország segítségével nélkül a németiség még sokáig nem érhetett volna el“. A német kisállamokat még egy évszázaddal ezelőtt is nagy birodalmak vették körül. 1919 után a hatalmas német birodalom körül csak győztes államcskák sorakoznak, amelyek együttvéve sem állíthatnak ki annyi katonát, mint Németország ; maguk is állandóan rettegnék a némettől, nemhogy azt féken tarthatnák. Franciaország békepolitikája teljesen idealista volt s eszményi elgondolásaira jellemző, hogy — a szerző szerint — a nyert háborúból jóformán semmi hasznot, nyereséget nem látott. Területet sem annyira magának tartott meg, inkább addig elhíymott kis államokat és nemzetiségeket segített önálló életre.

A békekötés utáni évek történetét részletesen, országonként veszi sorra, itt azonban szempontjai már egészen zavarossá válnak. Előadása mind kapkodóbb, mindenre kiterjeszkedik, mindent magyaráz, inkább csak kitalált elméletekkel, hiszen a diplomáciai akták e korszakból még többnyire ismeretlenek. Velünk nem sokat foglalkozik, szeme elsősorban a németeken van. A háború előtti Magyar-

országról elmondja azt, amit a nyugati könyvek éppen elégszer elmondtak már: kisszámú magyar állati sorban tartott nagyszámú nemzetiséget. Trianonban a nemzetiségek önálló életre indultak; magyarokat is szakítottak el velük, de ezek száma — szerte — teljesen elenyésző. Különben csodálkozik, miért félnek a kis-entente államok annyira Magyarországtól és megrója őket, hogy Magyarország belügyeibe sokszor már túlzott módon avatkoznak be. Előadása a locarnói szerződésig halad. Hibáira, ferde szempontjaira főleg részletesen rámutatunk. Az osztályharc-elmélet semmikeppen nem magyarázza a világháború kitörését; a nemzeti gondolat jelentőségének fel nem ismerése vagy tagadása pedig nagyon rossz szemről tanúskodik, ha ugyan jóindulatú tévedés lehet ez olyan könyvnél, amelynek minden sorából lángol a sovinizmus. De egészben véve jellemzően mutatja, hogyan látta a francia kispolgár a világháborút és az azt követő békéket.

Benda Kálmán.

Rothbard Jenő: Hans Grimm és a német gyarmati gondolat. Pécs 1938. Kultúra ny. 8° 123 l. — R. tanulmánya irodalomtörténeti jellegű, de a benne tárgyalt írói egyéniség annyira kifejezi egy nép gondolatvilágát és egész történelmi egyéniségét, hogy nyugodtan felhasználható a XX. századi német ember jellemzésére. Mert Grimm regényei és novellái nem képzeletszülte cseményekből alakulnak, hanem a németiség délafrikai életének mozaikjaiból tevődnek össze. R. éppen ezeket a történeti elemeket boncolja, azokból világítja meg az egész németiség szellemi beállítottságát a gyarmatosítás kérdésében. Hívebb tükre alig lehetne ennek Grimm nagyjelentőségű művénel, a „Volk ohne Raum“-nál (1920—25). Grimm már előzőleg is, hazájába való visszatérte (1911) óta a német „Südwest“-kérdésnek szentelte egész munkásságát. Alapgondolata a közösségi eszme, a kollektívumban feloldódó egyéniség, az én-tudat alárendelése a népi eszmének. Amióta ez a világnézet egy uralkodó párt politikai programjává vált, Grimm nem egyszerű író többé: eszméi történelemformáló erőként az egész német nép lelkivilágába belekerültek. Politikai alapgondolata a földszeretet, a szabad térségek meghódításának kiirthatatlan vágya, az értéktelen földdarabok megművelésének kívánsága. Nem a hatalmas arányú iparosodásban látja a német nép előnyét; a tömegeket inkább a föld felé vezetné vissza, mint a városokba, amelyekből „soha sincs visszatérés“. A nép elhelyezésének kérdése kapcsolja bele a gyarmatosítás problematikájába is, abba a követelésbe, mely a világ javainak elosztását „nach Kopfhahl und Leistungsfähigkeit“ tartja szükségesnek s érdemetlennek tekinti a gyarmatokra azokat, akik másokkal műveltetik a megszerzett földet. Gyarmatok nélkül nem teljes a németiség élete; „der deutsche Mensch braucht Raum um sich und Sonne über sich, um gut und schön zu werden“. A cél elsősorban Délnyugat-Afrika, melyet német kezek tettek termővé és használhatóvá s amelyet az angolok a világháború előtt lassú, alig észrevehető ütemben, azután pedig erőszakos módon elszakítottak a német birodalomtól. Anglia Grimm szerint mindenkor nagy veszélyt látott a német gyarmatosokban, mert a német ipar és kereskedelem mindenütt kiszorította az angolokat. Anglia számára a német olyan teher, mint Németországnak a zsidóság, írja: lerontja iparának konjunktúráját s a munkában megedződött német erők aláaknázzák a kényelemre berendezkedett angol kihasználást. Ezért igyekszik Anglia minden versenytárs közül főleg a németet visszaszorítani; szívósan ragaszkodik az imperializmushoz s mint Róma lényegszerinti örököse,

teljesen kizsarolja a meghódított népeket, mindent összpontosítva a szigetország éresatornájában. Ahhoz ért, hogy a gyarmatokat kihasználja; sőt Grimm azt is elismeri, hogy évszázados gyakorlata folytán kormányzásukban is tökéletes rendszert fejlesztett ki magának. Ezzel szemben Franciaország beolvasztja az idegen elemeket s lassankint elárasztja az anyaországot is színesekkel, akiket meghódítani csekély és esőkkenő lélekszámánál fogva nem bír. Éppen ezért a francia gyarmatosítás a németiségre nézve nem is veszélyes Grimm szemében, akinek egész életmunkája felolvad a gyarmatosítás eszmévilágában, szinte tökéletes kifejezőjeként a német nép vágyainak s az uralkodó politikai rendszer szándékainak. R. ezt a kérdéstönmeget áttekinthető csoportosításban tárja elénk, minden szempontból megvilágítva a német gyarmattörekvéseket Grimm munkái alapján éppúgy, mint hivatott politikusok nyilatkozatai nyomán. Könyve hasznos segédeszköz mindazok számára, akik a gyarmati gondolat kibontakozásával foglalkoznak.

Komoróczy György (Kassa).

Sóos Imre : A sopronmegyei községtörténetírás forrásai. Soproni Szemle 1939. 153. és köv. l., 204. és köv. l. Elsősorban vidéki, lakóhelyük, szülőföldjük történetével foglalkozó olvasóink figyelmét szeretnők felhívni S. tanulmányára. Olyan útmutatót kapnak benne, amely világos feleletet ad a munkájuk közben felvetődő kérdésekre. Kezébe kellene vennie mindenkinek, aki helytörténeti kutatásokba akar kezdeni. A szerény cím és a kis terjedelein ellenére nemcsak sopronmegyeiek használhatják és nemcsak a forrásokról, hanem a feldolgozásra vonatkozólag is hasznos tanácsokat olvashatunk benne. Éppen ezért kíváncsún tartanók, hogy különnyomatként is megjelenjék „A Soproni Szemle kiadványai” című, olesó füzet sorozatban. Igazán értékesé akkor válnék történetírásunk szempontjából, ha könnyen hozzáférhetnének és minél több helytörténészünk elolvasná és megszívlelné útbaigazításait.

S. azt ajánlja, hogy a falu múltjának kutatását az anyakönyvek feldolgozásával kezdjük, mégpedig úgy, hogy a ma élő családok anyakönyvi bejegyzéseiből kiindulva visszafelé haladjunk a régebbi időkbe. Termékeny szempontokat adhat a helyi viszonyokkal ismerős kutatónak az ilyen, fordítottnak látszó eljárás: eleve kiöli az esetleg kellőképen nem képzett kutatóból a kuriózumok, érdekességek hajszolásának vágyát és kezdettől fogva ráneveli, hogy valóban ható, élő emberek munkájára összpontosítsa figyelmét. Anélkül, hogy bonyolult, elméleti fejtegetéssel próbálna bizonyíttgatni S., hogy minden történelmi kutatómunkának legfőbb, egyetlen tárgya maga az ember s csak akkor érdekli bármilyen történés, ha valaminő kapcsolatban volt az emberrel, az emberi társadalommal: a források felkutatására és feldolgozására vonatkozó gyakorlati tanácsai észrevétlenül minden helytörténész vezető eszméjévé teszik ezt a módszertani alapelvet. Részletesen foglalkozik a telekkönyvek, földkönyvek és térképek felhasználásának módjaival; elmondja, hogy az anyakönyvekből, összeírásokból, urbáriumokból nyert adatokat és megállapításokat miként hozhatjuk összhangba és olvaszthatjuk egységes képbe amazok adataival. Kisebb lélekszámú községeknél aránylag könnyen összevethetjük két különböző időből származó összeírás adatait olymódon, hogy a hozzájuk időben legközelebb eső térképen feltüntetjük az egy-egy család birtokaiban beállott változásokat. Így szépen ki lehet mutatni, hogy a közös őstől le származó családok kezén 50-100 esztendő múlva milyen és mekkora

földek voltak. Az anyakönyvek és térképek együttes, módszeres használata világíthatja meg a társadalmi erők munkáját, a falu társadalmán belül végbemcönő rétegződést, vezető családok összefogását, ennek anyagi alapjait, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem egymáshoz való viszonyát stb. . . . A művelési formák változása szintén csak ezzel a módszerrel állapítható meg pontosan. Amit S. a falu hagyományanyagának gyűjtéséről mond, igen szép, de azt hisszük, nagyobb a néprajzi, mint a történelmi fontossága. A kis dolgozat különben igen mértéktartó: nem lehet eléggé megdicséernünk azért, hogy annyira lelkükre köti helytörténészeinknek az alapos adatgyűjtést, a gondos mérlegelést. Neki is egyik legfőbb erőnye, hogy nem sokat elmélkedik és nem siránkozik a sokszor leküzdhetetlennek látszó nehézségeken, hanem kellő valóságérzékkel és ismerettel pontos és igen használható útmutatást ad. **Kring Miklós.**

Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története.* (Győregyház-megye multjából, III. sz.). Győr 1938. 8° V, 564 l. — Aki ismeri hazai levéltári viszonyaink szélsőségeit, hogy t. i. kitűnően rendezettek mellett igen elhanyagoltakat találunk, e kötet nyomán örömmel állapíthatja meg, hogy a győri káptalan levéltára mintaszerű állapotban van. S ebben — tudjuk — nem csekély része van a megboldogult szerzőnek. A rendezés során természetesen fölvetődött benne a gondolat, hogy megírja a káptalan történetét. E törekvésben szerencsére olyan ember támogatta, amilyen volt megboldogult Breyer István győri püspök, aki mindenkor áldozatkész lelkesedéssel értékelte papsága történetkutató munkásságát; maga ugyan szerényen háttérbe húzódott, de ösztönzésben és segítségben mindig az élen haladt. A szerző munkájában inkább világos áttekintésre törekedett; az olvasónak az az érzése, hogy maga nem is akarta forrásait teljesen kiaknázni. Ezzel a módszerrel — kétségtelen — könnyen kezelhetővé tette anyagát, s megvetette további kutatások alapját. Kilenc rövidebb-hosszabb fejezetben a káptalan „külső” története tárul föl előttünk. Az első három inkább szervezeti kérdésekről (alapítás, a kanonokok kötelessége stb.) tájékoztat, a 4—7. anyagi természetű kérdésekről (a káptalan jövedelme, javadalmak és javadalmazások stb.), az utolsó két fejezet a káptalan hadi, ill. vendégfogadói terheit mutatja be. Különösen értékes helytörténeti szempontból is az a rész, mely „A káptalan javadalma, jövedelme” címet viseli. A föltárt adatok és utalások nyomán tág tere nyílik a népiségtörténeti kutatásnak is. A kötet második részének címe igen szerény: „A kanonokok névsora”; valójában nemesak névsort, de gondosan kidolgozott életrajzi vázlatokat is kapunk. A kötetet gazdag okmánytár s gondosan összeállított név-, ill. helymutató teszi teljessé. Kíváncsinos lenne, hogy az egyházmegye a szerző kéziratban maradt munkáit is közlétegye, amelyekre a szövegben utal. Ezzel saját multjának teljesebb megismerését szolgálná. **Csery-Clauser Mihály.**

Hj. Wolf Gyula: *Egy győri könyvesbolt nyolcven éve. 1860—1940.* Győr 1940. Győregyházmegyei Alap ny. 8° 28 l. — A ma is virágzó Wolf Gyula könyvkereskedői céget 1860-ban Henniecke Rezső alapította; felszerelése, működése a Monarchia tekintélyesebb cégei közé emelte. A cég számos kiadvány költségét vállalta — W. a Limbay-féle Magyar Daltár hatkötetes gyűjteményét (1880—85) emeli ki —, a későbbi kiadványok közt mind erősebben hangsúlyozódik Győr város és megye története és leírása. Az üzletben megfordult tudósok, írók és művészek „kaszinózásának” leírása élénk képet ad a cég társadalmi szerepéről.

Török Pál.

Hajnóczy Iván : A kecskeméti görögség története. (Magyar-görög tanulmányok, 8.) Budapest 1939. 8° 57 (1) 1. 2 t. - A Moravcsik Gyula szerkesztésében megjelenő értékes magyar-görög tanulmány-sorozat a hazai görögség történetének összefoglaló feldolgozásához szükséges részletkutatások elvégzését s az eredmények közzétételét tűzte ki céljául. H. értekezése az egyik legrégebb magyarországi görög település történetének szűkre szabott, adalékszerű, vázlatos feldolgozását nyújtja. A munka csekély terjedelmének több mint felét -- a sorozat természetének megfelelően -- görögnyelvű kivonat, az egyházközség könyvtárának katalógusa, a kecskeméti ref. főiskolai könyvtár újjörög könyveinek jegyzéke, valamint az ottani görög temető görögnyelvű sírfeliratainak közlése tölti ki. Ilyen külső természetű akadályok között a szerző csupán néhány adattal vázoltatta a megletelepülés történetét. Az első görög kereskedők a török uralom megszűntével, 1690 táján költöztek Kecskemétre Szaloniki környékéről; számuk az óhazából érkező újabb bevándorlókkal 1830-ig, az új, önálló Görögország megalakulásáig lassan növekedett. Az állam könnyen megfogható adóalanyokat látott bennük s ebből kiindulva 1721-ben társaságba szervezte és szűkebb önkormányzattal ruházta fel őket a rendtartás, bíraskodás, adószedés és új tagok felvétele terén. E szabályok csírája már az 1708. évben egymás között kötött megállapodásban is megtalálható: 26 görög kereskedő szövetségzett egymás támogatására s ezzel 230 év óta tartó gazdasági és kulturális szervezetnek vetette meg az alapját. Az egyházközség története, a templomépítés körülményei, a püspökök és papok igen érdekes névsora, az iskolaügy és tanítókérdés s az 1842-ben a budai szentszék rendelete következtében a kecskemétihez csatlakozó nagykőrösi görög egyház rövid ismertetése zárja le a dolgozatot. H. az egyházközség könyvtáráról, levéltáráról és anyakönyveiről is megemlékezik. Sajnos, a levéltári anyagról, melyet 1927-ben rendeztek, nélkülözük a legesekélyebb tartalmi vagy tárgyi közlést is, pedig, mint írja, „az iratok terjedelmes sorozata 1691 óta, görög, latin, magyar, német és szerb nyelven 30 csomagban” sok hanyódás után végre biztos elhelyezést nyert. Mint egy-két jegyzetből gyanítható, a településről rendkívül becses adatokat tartalmazhat az I--II. sz. csomagban őrzött levélgyűjtemény, vagy az ugyanott található bizonyítvány, mely szerint az első bevándorlók otthon maradt családjukat évtizedekig Kecskemétről tartották el. Kereskedők lévén, számveteli könyveik nagybecsű anyagot szolgáltathatnak az egész magyar gazdasági fejlődésre vonatkozólag; egy ilyet H. is említ. Dolgozata rövidségében is éppen azért tanulságos, mert kutatóink figyelmét újból felhívja egy olyan hazai szórványnépességre, melynek gazdasági szerepe igen jelentős volt a XIX. sz. derekáig. E szerep felderítése gazdaságtörténetileg képzett kutatókra vár, az ő feladatuk, hogy a Konstantinápolytól Amsterdamiig terjedő görög gazdasági befolyás ismert képébe a hazai görögség tevékenységét is beilleszték. Ily módon „a magyarországi görögség történetének összefoglaló feldolgozása”, amit a Magyar-görög tanulmányok szerkesztője tűzött maga elé, jelentős mértékben járulhat a görög diaszpóra egyetemes történetének megismeréséhez is.

Ungár László.

Milhoffer Sándor : Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. Budapest 1940. Gergely rt. 8° 17 l. - A kis füzetnek nincs semmiféle tudományos színeze. A királyi család ráckevei birtokán hosszabb ideig gazdálkodó embernek olvasmányaiból

összeszedett jegyzeteiből jött létre. Laza történeti áttekintésen felül a gazdasági életéről s a néprajzi állapotokról kapunk egy-két értékesebb adatot. Pedig ez az uradalom is megérdemelné, hogy közelebbről foglalkozzanak vele s bemutassák termelésének menetét, jobbágy-népének életviszonyait. M. legközelebbi munkájában erről is szeretnénk olvasni.

Bakács István János.

Tárca.

Erőszakolt bonyadalom egy oklevél körül.

Kevéssel ezelőtt a postán csinos kiállítású könyv érkezett számomra. Címe: „A Nagylónyai és Vásárosnaményi Lónyay-család eredete”; írta dr. Lónyay Ferenc, nyug. miniszteri tanácsos. A külső kiállítás által felkeltett érdeklődést fokozza a könyvhöz mellékelt hét, bár kisebbített, de igen szép oklevélhasonmás is.

Az Előszóból kiderül, hogy a szerző saját családjá: a Lónyay-család eredeti nemzetségének kérdését óhajtotta tisztázni. Voltaképpen azonban leginkább IV. Béla király egyik, 1245-i oklevele hitelének vizsgálatáról van szó. Ezzel foglalkozik az Előszó háromnegyed része, s az egész könyvnek is kb. ugyanekkora hányada tárgyalja az oklevelet.

Ezzel az oklevéllel, amelyben IV. Béla Lonya fiának, Lászlónak 14 erdélyi birtokot mint öröklött jogon őt illetőket ad vissza, már régebben több történetíró foglalkozott. Legutóbb pedig, 1929-ben a szóbanforgó munka szerzőjének, Lónyay tanácsos úrnak közvetítésével előkelő helyről történt felkérésre hét szakember (egyetemi tanárok s levéltári és könyvtári főtisztviselők, valamennyien olyanok, akik ebben az irányban a tudomány teljes fegyverzetének használatában kiképezve, úgyszólván egész életüket oklevelekkel foglalkozva töltötték és az oklevelek ezreit ismerték), szívességből kb. két héten át behatóan vizsgálták és tárgyalták a kérdéses oklevél eredetijét. (Egyikük a jelen sorok írója volt.) A vizsgálat alapján egyhangúan és határozottan kialakult véleményük az volt, hogy az oklevél minden kétséget kizáróan hamisítvány. Az említett szakemberek az általuk ejtett vizsgálat eredményének és a megokolásnak írásba foglalására maguk közül felkérték egyik, azóta már elhunyt, kitűnő, az oklevelet szerető és nagyszerűen ismerő társukat, s az iratot aláírásukkal ellátva, Lónyay tanácsos úrnak is átadták. Ennek a vizsgálatnak a megállapításaival, valamint az oklevél hamis voltát már korábban felismerő tudósoknak (Pauler Gy.-nak, Karácsonyi J.-nak és másoknak) véleményével helyezkedik szembe és vitatkozik munkájában Lónyay tanácsos úr. Bátor és nehéz vállalkozás, nemcsak azért, mert szakemberek csoportjával nem-szakember került szembe: hanem azért is, mert ezek a szakemberek teljességgel minden érdekeltség nélkül foglalkoztak a kérdéses oklevéllel úgy, ahogy előbb már sok ezer más oklevéllel ugyanezt megtették,

a most kiadott mű szerzője pedig saját családját érdeklő oklevelet véd. Világért sem mondom, hogy ez az utóbbi körülmény kizárná, vagy akár csak csökkentené is a teljes tárgyilagosság lehetőségét. De mindenesetre fokozott mértékben teszi követelménnyé azt, hogy az érdekelt személytől származó megállapítások helyesek legyenek s az egész mű kifogástalan legyen.

Sajnos, a munka ennek a követelménynek nem felel meg.

Mindjárt az első fellapozásnál megdöbbenő tapasztalatra jutunk. A vitás oklevél eredetijének jó fényképe mellett a szerző az oklevél szövegét nem az eredetiről, hanem Fejér hibás közlése nyomán adja úgy, hogy Fejérnek (aki az oklevelet hibás másolat-ról nyomatta le), 20-nál több (!) olvasási és másolási hibáját (az „e” helyett írt „ae”-t hibának természetesen nem számítom), melyek pedig az oklevélnek jól olvasható részében, nem a rongált helyeken vannak, hűségesen átvesszi, sőt a maga részéről ezeket még egy tucatnál több sajtóhibával toldja meg. Eszébe sem jutott a közölt szöveget az eredetivel, illetőleg annak fényképével összehasonlítani, vagy legalább mások által összehasonlítottatni. Ezt követi a nem pontos és helyenként zavaros magyar fordítás.

Már az indításnál ekként felkeltett súlyos aggodalmunkat a mű további részei, amint a munka átolvasásából erről meggyőződtem, elejétől végig sajnálatosan igazolják. A munkában számos félreértés¹ és a szaktudományban való járatlanságból származó botlás van.² Súlyos hiba az is, hogy könyvében a szerző olykor — pontatlanságból — mások szavait és megállapítását módosítva adja vissza, úgy, hogy ezáltal az illető hely más értelmet kap, s a szerző így használja fel bizonyításra.³ S mindez olyan munkában

¹ Félreértés és összezavarás is pl. az, ahogy a szerző a 99. lapon a tárgyalásba belekeveri azt a kérdést, hogy 1241—43. közt minő pecsétet használt a kancellária. Tudjuk azt, hogy IV. Béla 1245-ben milyen pecsétet használt: nem azt a hátlapot, mint amelyik a kérdésses oklevél pecsétjén van. Ez a lényeges és döntő. Ehhez az 1241—43. közötti pecséthasználtnak semmi köze. (NB. már az is bebizonyosodott, hogy IV. Béla pecsétjének mellső lapja 1242-ben is ugyanaz volt, mint 1243-ban, s így az 1241—43. közötti pecséthasználat kérdésének felvetése egyáltalában tárgytalan). — Teljes félreértése a dolognak az is, ahogy a szerző az oklevél orthographiája ellen az egyik szakember által emelt kifogást a 78. l. utolsó bekezdésében tárgyalja. Sthb.

² Pl. a 94. lapon kioktatást kapunk arról, hogy Rogeriusnál „sigillumról vagyis pecsétről”, nem pecsétnyomóról (typariumról) van szó. Pedig jól ismert dolog, hogy sigillum a középkorban nemcsak pecsétet, hanem pecsétnyomót is jelentett. Oly. pl. Ewald: Siegelkunde, 21. l. Nálunk is ez volt a szóhasználat. (Magyar oklevéltan, 87. l.)

³ Így az én Magyar oklevéltanom 253. lapján olvasható megállapítás: „Az egykorú hamisítványok többnyire kancelláriai termékek” (a hangsúly az „egykorú” szón van, amint ott meg is magyarázom), a könyvben több ízben is (87., 111. l.) egyszerűen úgy van módosítva, hogy „a hamis okleveleket többnyire a kancelláriai alkalmazottak készítették”, ami természetesen nem áll. — Pauler szavait (az 1245-i oklevélről) a szerző így idézi: „...már nyelvezete

fordul elő, amely sok tapasztalattal és gyakorlattal bíró, ismert történetkutatók sorával kél vitára s azoknak megfontolt megállapításait akarja megdönteni.

Nem akarok a könyvről részletes bírálatot írni, sem a szerző úrral vitatkozni. Ha ezt akarnám, akár egy külön könyvet írhatnék, mert a munkának legtöbb lapján van valami kifogásolni való. E helyett csupán néhány rövid, a leglényegesebb pontokat illető megjegyzésre szorítkozom a könyvnek az 1245-i oklevél hamis voltát cáfoló fejtegetéseire vonatkozólag, nem érintve azt a kérdést sem, hogy ha az oklevél hamis, tartalmában van-e s mi lehet mégis elfogadható valóság.

A bolgár királyi címet IV. Béla 1255 előtt nem és 1263 után többé nem használta, ami az akkori politikai viszonyok következménye volt. (Olv. Klebelsberg-Emlékkönyv, 238., 240. l.) Ennek folytán az 1245-i oklevélben olvasható bolgár királyi cím az oklevél keltének 1265-re tétele esetén sem volna igazolható.

Modern írásszakértő, bármilyen kitűnő is egyébként a maga szakmájában, nem dönthet egy magát XIII. századnak mondó (de valószínűleg a XIV. században készült) oklevél írásának *korhűsége* tekintetében (ez a lényeges!), mert ez palaeographiai és oklevéltani, nem modern írásszakértői feladat.

A XI. századból királyainktól nem maradt olyan, valódi oklevél, mely magánfél (hazai világi személy) részére szólna. Nem azért, mintha az ilyen oklevelek elvesztek volna, hanem mert ilyenek a XI. században nem is voltak. Akkor ugyanis nálunk még csak az egyház ismerte fel az írott bizonyíték erejét, és csak egyháziak kértek oklevelet. Az 1245-i oklevélben foglalt az az állítás tehát, hogy Lonya fia László a maga jogát I. Béla királynak (Gurg részére szóló) oklevelével (per litteras primi Bele regis) bizonyította be, nyilván a hamisító pusztá kitalálása.

Éppen az 1929-i vizsgálattal kapcsolatban IV. Béla nagyszámú eredeti oklevelén végzett gondos és aprólékos megfigyelések vezettek arra az addig nem ismert meglepő eredményre, hogy IV. Béla a kettős pecsét mellső lapját csak egyszer, de a hátsó lapot két ízben változtatta meg. (Lásd Magyar Oklevéltan, 113. l. és VI. tábla. 1927-ben ez a tény még nem volt ismeretes.) Kiderült az is, hogy az egyes lapok pecsétnyomói mettől meddig voltak használatban. Ennek felismerése alapján lett azután kétségtelenné, hogy az 1245-i oklevél pecsétjének két oldala olyan két pecsétnyomó lenyomata, melyeket együtt, egyidőben a kancellária sohasem használt, nem is használhatott. S ezen a nyomon vezetett rá azután a vizsgálat annak biztos felismerésére, hogy ennek az oklevélnek a pecsétje két, különböző időből származó valódi pecsétnek egy-egy leválasztott feléből van összeragasztva, ami csakis hamisító műve lehetett. A pecsét ügyének ez a lényege.

is elárulja a későbbi kort...“ (28. és hasonlóan 57. l.), holott Pauler ezt írja: „már nyelvezete is elárulja az újabb kort“, ami egészen másként hangzik, s itt Pauler nyilván nem 20 évnyi, hanem nagyobb időközre gondolt. Stb.

Felszólalásomnak azonban legfőbb, s részben személyes okai is a következők.

A szerző úr a 72. lapon ezt írja : „Annyi azonban bizonyos, hogy azokat“ (t. i. kifogásaikat az oklevél hitelessége ellen) „kifejezetten nem tartották fenn“ az 1929-i vizsgálatban résztvevő szakemberek, minthogy a szerzőnek 1932-ben írt replikájára nem válaszoltak. A tény ez : az illetők igenis fenntartották jól megfontolt véleményüket, de a replikára nem feleltek, mert a felkérésre legjobb tudásuk szerint végzett vizsgálat eredményének közlésével feladatukat teljesítettnek látták, véleményüket a replika semmiben nem változtatta meg, és már fontos ügyekkel való elfoglaltságuk miatt sem voltak hajlandók végtelennek ígérkező vitatkozásba bocsájtkozni. Most sem az ő nevükben vagy megbízásukból írom e sorokat : ezt hangsúlyoznom kell. Nem is tehetném ezt, mert ketten azóta már elhunytak. De szólnom kellett, mert a munkában én rám nagyon sokszor történik hivatkozás, és a hallgatást valaki félremagyarázhatná.

Különösen pedig szólnom kell azért, mert abban, ahogyan a könyv az 1245-i oklevél dolgát tárgyalja, súlyos és veszélyes módszertani hiba van. A szerző úr az oklevél hamis voltát bizonyító érveket (— egyebek közt éppen az én munkáimra való sokszoros hivatkozással is —) azzal igyekszik megdönteni, hogy hibák s főleg keltezési hibák valódi oklevelekben is előfordulnak : s úgy véli, hogy az oklevél hibás keltének 1265-re javítása a nehézségeket eloszlatja. Igen : valódi, eredeti oklevelekben is előfordul dátumhiba, sőt ezt a keltezés nem-egységes voltának vagy visszadatálásnak felismerésével esetleg meg is lehet magyarázni, de csak *„olyan esetekben, ha az oklevél egyébként teljesen kifogástalannak bizonyul.“* (Magyar Oklevéltan, 24. l., hasonlóan 90. l. és egy másik munkámban is, melyet Lónyay tanácsos úr könyvének 49—50. lapján idéz.) És íráshiba is előfordul eredeti oklevélben is. De ebben a megállapításban éppen az a hangsúlyozottan kiemelt körülmény a legfontosabb, hogy egyébként az oklevél kifogástalan. Óvakodni kell attól, hogy különben is súlyosan és többszörösen kompromittált oklevelek hitelét akarjuk ilyen javítgatással és magyarázgatással mindenáron fenntartani.

Már pedig ilyen, sokszorosán beteg oklevél a kérdéses 1245-i is. Még abban az esetben is, ha hibáit külön-külön mind lehetne is valahogy magyaráztatni, a sokféle gyanúok együtt úgysis végzetesen súlyossá tenné a bajt. Amde a bolgár királyi cím kitételét (akár 1245, akár 1265-ben) éppúgy nem lehet semmikép menteni és elfogadhatónak tekinteni, mint az I. Béla oklevelére való hivatkozást és az oklevélnek IV. Béla oklevelein nem egyidőben használt két félből összeragasztott pecsétjét sem, hogy a többi okot itt ne említsem. Ezek a hibák a dátum javításával sem tűntethetők el semmikép.

Ezekkel a kétségtelen tényekkel szemben, nem nyugodva bele annyi képzett szakember megállapításába, akik Pauler Gy. óta önzetlenül és legjobb tudásuk szerint nyilvánították az

oklevelet hamisítványnak, állította össze Lónyay tanácsos úr jobb ügyhöz méltó szorgalommal a legkülönbébbb lehetőségek fantasztikus szövevényét, amely azonban mind alapjaiban, mind részeiben oly hibákat rejt, hogy fenntartása teljességgel lehetetlen.

De az 1245-i oklevél már elintézett ügyének erőszakolt, hiába való felbolygatása valóban felesleges is volt. A fényes multú Lónyay-család, melynek ősei, „az első Lónyayak a XIII. század második felében Magyarország főúri, előkelő családjaihoz tartoztak“ (Karácsonyi: Az első Lónyayak, 16. l.), multjának kutatásában igazán nem is szorul (— ismét Karácsonyi szép kifejezésével élve —) semmiféle „hamis gyöngy“-re.

A magam részéről az oklevél ügyét ezzel a szükségesnek tartott felszólalással egyszerismindenkorra befejezettnek tekintem.

Szentpétery Imre.

Barabás Samu †
1855—1940.

Barabás Samuval annak a tudós gárdának utolsó tagja távozott el körünkől, mely hat évtizeddel ezelőtt Szilágyi Sándornak, a Magyar Történelmi Társulat akkori titkáranak és a Századok szerkesztőjének személye körül csoportosulva szolgálta a magyar történetírás ügyét. A Magyar Történelmi Társulat fellendülése, nagyarányú tudományos tevékenységének kifejlődése s a magyar társadalommal való kapcsolatainak körültekintő kiépítése mind ennek a korszaknak jellemző vonásai közé tartozik. A Századok szerkesztősége valóságos történelmi szeminárium volt akkor, mely maga köré gyűjtötte mindazokat, akik hasznos munkatársakul ígérkeztek s akiket azután a szerkesztő-titkár és szeme egyéniségüknek, hajlamaiknak és természetesen képzettségüknek megfelelő helyre állított. Szilágyi Sándor — Társulatunk egykori nagy elnökének, gr. Klebelsberg Kunónak szavaival élve — olyan volt, mint a gondos orchidea-kertész, aki minden cseréppel külön-külön foglalkozott. Barabás Samuban is felismerte az értékes munkaerőt s miután alkalmat adott neki arra, hogy ismereteit a híres bécsi történeti intézetben módszeresen kibővítsé, azonnal munkatársai közé fogadta. 1885-től fogva mint titkár-segéd állandóan mellette végezte a társulati élet aprólékos teendőit s mikor Szilágyi Sándor 1899. január 12-én elhalt, a Társulat Barabás Samut arra érdemesítette, hogy jegyzőjévé, utóbb pedig főtitkárává választotta. Tizenöt esztendeig volt Társulatunk jegyzője és főtitkára (1889—1914.), s e másfél évtized alatt mintaszerű pontossággal végezte azokat a teendőket, melyek az alapszabályok legújabb módosítása óta a társulati titkár és főtitkár kötelességei közé tartoznak. A másfélezer taglétszámú társulat tagjainak és személyi változásainak pontos nyilvántartása, a havonként megjelenő folyóirat, nemkülönben a többi társulati kiadvány postai kezelésével együttjáró sok vesződéses munka nem volt ugyan tudományos működés-kifejtés, de a Társulat életében

mégis többet jelentett egy-egy tanulmány megjelenésénél, vagy oklevelek közzétételénél. A lelkiismeretes és pontos titkári működés egy társulat szellemi életének zavartalan menetét, a társadalom érdeklődésének állandó ébrentartását és az anyagi érdekek éber gondozását jelentette és jelenti ma is minden társulat életében. Tulajdonképpen kevésbbé hálás ténykedés az olyan, melyről csak akkor szokás tudomást venni, ha a pontatlanságok, mulasztások, tapintatlanságok stb. arra figyelmeztetnek, hogy az adminisztráció nincs arra való egyén kezében. Barabás Samu az elnök- és a titkárváltozások korában Társulatunk életében az állandóságot képviselte: ő volt az összekötő láncszem a Szilágyi Sándorral lezáruló mult és a Thallóczy Lajos elnökségével kezdődő újabb korszak között.

De Barabás Samu jelentősége nem merül ki a Magyar Történelmi Társulat ügyeinek példás és önzetlen gondozásában. Jelen-tős helyet foglalt el a magyar történetírók között is. Kitűnő ismerője volt az oklevéltannak s e tekintetben elegendő a *Két hamis Frangepán-oklevél* és *Hamis székely oklevelek* c. tanulmányaira hivatkoznunk, melyek közül az első a Századok 1914-i évfolyamában, az utóbbi pedig a Székely oklevéltár VIII. kötetében jelent meg. Egyike volt legkiválóbb oklevélkiadóinknak, kiadásait pontos és megbízható szövegközlés jellemzi. Neki köszönhetjük az *I. Rákóczi György és a porta* összeköttetéseire vonatkozó terjedelmes oklevéltárat (Budapest 1888), melyben Beke Antal gyulafehérvári kanonok, történetíró volt munkatársa; a kétkötetes *Teleki-oklevéltár* (Budapest 1895—96), a Thallóczy Lajos közreműködésével kiadott *Blagay- és Frangepán-oklevéltár* (Budapest 1897, az utóbbi két kötetben 1910—13), a *Zrinyi Miklós* szigetvári hős életére vonatkozó oklevéltárat (Budapest 1898, két kötetben), a *gr. Zichy-okmánytár* első hat kötetének időrendi mutatóját (Budapest 1903) és végül a *Székely oklevéltár* VIII. kötetét, melyet 1934-ben tett közzé hosszas kutatások eredményeképpen: ezeket mint az Országos Levéltár tisztségviselője, a vezetése alatt álló erdélyi osztályban és azután nyugalomba lépve otthon végezte, erdélyi szülőföldjén, papolci remeteségében.

A Gondviselés hosszú élettel ajándékozta meg. Életének utolsó két évtizede azonban lelki szenvedés volt ránézve, mert nemcsak némán kellett túrnie egy idegen impérium zaklatásait, hanem a román történetírók azon állítását is, hogy a székelyek tulajdonképpen elmagyarosodott románok. A Gondviselés azonban kegyelmes is volt hozzá. Még megérte szülőföldje felszabdalását és abban a tudatban hunyhatta le fáradt szemét, hogy népe jövő sorsát többé nem fenyegeti veszedelem. A Magyar Történelmi Társulat kegyeletos szívvel fogja megőrizni a papolci remete emlékét: erre kötelezi őt a Társulat egykori önzetlen lelkű, derék tisztségviselője iránt érzett halála is.

Lukinich Imre.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőiségi főtanácsosnak lakáscíme:
Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
MÁLYUSZ ELEMÉR: Az egynyelvű ország	113
PÁSTOR LAJOS: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában (II., befejező közlemény)	140

Történeti irodalom.

DOPSCH, ALFONS: Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	184
MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. Ism. <i>Makkai László</i> ..	189
JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. Ism.: <i>Makkai László</i>	189
Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára, I—II. k. Ism.: <i>Barta István</i>	195
STADTMÜLLER, GEORG: Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. Ism.: <i>Fekete Lajos</i>	203
TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	207

Szemle.

	Lap
<i>Klempa K.</i> : A Festetics-könyvtár ősnymtatványai. (<i>Tóth L.</i>)	210
<i>Stanojević, S.</i> : Istorija srpskog naroda u srednjem veku. (<i>Hadrovics L.</i>)	210
<i>Schneider, F.</i> : Die neueren Anschauungen d. deutschen Historiker über d. deutsche Kaiserpolitik d. MA. (<i>Guoth K.</i>)	212
<i>Reiszig E.</i> : Vasvármegye tisztikara a középkorban. (<i>Istványi G.</i>)	213
<i>Ember Gy.</i> : A Helytartótanács ügyintézésének tört. (<i>Hajnal I.</i>)	213
<i>Gáldi, L.</i> : Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. (<i>Elekes L.</i>)	215
<i>Olofsson P.</i> : Széchényi Ferenc irodalompártolása. (<i>Tóth L.</i>)	216
<i>Kassai Vidor</i> Emlékezései. (<i>M. Császár E.</i>)	217
<i>Farkas Gy.</i> : Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. (<i>Cs. Gárdonyi K.</i>)	219
<i>Salacz G.</i> : A magyar kultúrhare tört. (<i>Csapodi Cs.</i>)	220
<i>Baernreither, J. M.</i> : Der Verfall d. Habsburgerreiches. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	221
<i>Jurg, H.</i> : Apatin. (<i>Bakács I. J.</i>)	222
<i>Vámszer G.</i> : Szakadát. (<i>Eperjessy K.</i>)	223
<i>Fél E.</i> : Kocs 1936-ban (<i>Sinkovics I.</i>)	224

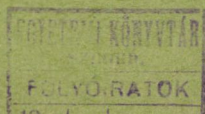
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXV. ÉVF. 4—6. SZÁM, 1941 ÁPR.—JÚN.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

című sorozatban megjelent:

A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története I. KÖTET.

A magyarországi szerbség történetének alapos ismerője,

THIM JÓZSEF

e munka már korábban napvilágot látott II. és III. kötetében a felkelésre vonatkozó fontosabb iratokat tette közzé; a most megjelent I. kötetben az események lefolyásának rajzát adja. Teljes tárgyilagossággal mutatja be a szerb törekvések alakulását és egyre észrevehetőbb igazi célját, a magyar kormányzat mulasztásait és a bécsi udvar elhibázott politikáját. Az olvasó nemcsak a magyar szabadságharc egyik legfontosabb fejezetét láthatja belőle, hanem azon messze túlmenően a Habsburg-monarchia összeomlásának előzményeit, s egyúttal hasznos történeti távlatot kap a magyarság mai helyzetének megértéséhez.

A kötet terjedelme 527 lap, *bolti ára 25 pengő.* A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyosság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig a három első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V. Vadász-u. 16.

<i>Semjén B.</i> : Egyházi hírszolgálat az Árpád-korban. (<i>Istványi G.</i>)	96	<i>De Jouvenel, B.</i> : D'une guerre à l'autre. (<i>Benda K.</i>)	101
<i>Banfi, F.</i> : L'opera di Fra Andrea di Niccolò d'Ungheria O. P. (<i>Tóth L.</i>)	97	<i>Rothbard J.</i> : H. Grimm és a német gyarmati gondolat. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	103
<i>Galla F.</i> : Marnavics Tomkó János magyar vonatkozásai. (<i>Tóth L.</i>)	97	<i>Soós I.</i> : A sopronmegyei községtörténetírás forrásai. (<i>Kring M.</i>)	104
<i>Gombos L.</i> : A Revue des Deux-Mondes és Magyarország. (<i>Tóth Z.</i>)	99	<i>Bedy V.</i> : A győri székeskáptalan tört. (<i>Ósery-Clauser M.</i>)	105
<i>Kristóf Gy.</i> : Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom tört. a kiegyezésig. (<i>Dezsényi B.</i>)	100	<i>Ifj. Wolf Gy.</i> : Egy győri könyvesbolt nyolevan éve. (<i>Török P.</i>)	105
<i>Kristóf Gy.</i> : Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig. (<i>Dezsényi B.</i>)	100	<i>Hajnóczy I.</i> : A kecskeméti görögöség tört. (<i>Ungár L.</i>)	106
		<i>Milhoffer S.</i> : Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. (<i>Bakács I. J.</i>)	106

Tárca.

SZENTPÉTERY IMRE: Erőszakolt bonyodalom egy oklevél körül	107
LUKINICH IMRE: Barabás Samu †	111

A Magyar Történelmi Társulat „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” c. sorozatának legújabb kiadványa:

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ ANGLIÁBAN ÉS AMERIKÁBAN 1851—1852. I. kötet.

A bevezető tanulmányt írta és az okirattárat összeállította:
JÁNOSSY DÉNES.

Ez a munka európai és amerikai levéltárak forrásanyaga és az egykorú hírlapirodalom alapján először foglalja össze átfogó képen Kossuth angliai és amerikai útjának történetét. Középpontjában Kossuth alakja áll, de bemutatja a többi emigráns szerepét is és az emigráció hátterének megértéséhez széles körben, sok eddig teljesen ismeretlen részlet feltárásával világítja meg a nemzetközi diplomácia szövevényét.

A kötet terjedelme közel 900 lap, bolti ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest I. Bécsikapu-tér 4).

Az egynyelvű ország.

„A középkori magyar nemzetiségi politika“ címmel folyóiratunk 1939-i kötetében megjelent dolgozatomat Szekfű Gyula a Magyar Szemle múlt évi szeptemberi számában kritikai megjegyzésekkel kísérte és felfogásomat elfogadhatatlannak nyilvánítva, visszautasította. Őszintén sajnálom, hogy véleményét nem a Századokban fejtette ki. Nemcsak könnyebb lett volna ugyanis cáfolnia állításaimat, ha pontosan utalhat reájuk, hanem általánosságokon kívül adatszerűen is hivatkozhatott volna az előadását erősítő és előttem ismeretlen forrásokra vagy fejtegetésekre. Elkerülhetett volna továbbá, hogy laikus olvasóközönsége kedvéért cikkem gondolatmenetét ismertetve, úgy adja vissza annak értelmét, hogy szavai alapján — és természetesen a Századokat kezébe sem véve — a Katholikus Szemle névtelen cikkírója megvádoljon: „a Benes-féle külföldi propagandának“, „a nemzetellenes propagandának“ szállítottam „tudományos színű, de igazság híján való fegyvereket“, az Emericana ugyancsak háttérbe húzódó munkatársa pedig szemrebbenés nélkül leírja, hogy cikkem szerint „ameddig királyaink erővel bírták, addig tudatosan irtották a nemzetiségeket“, majd felháborodva ballépésemen, amit szerinte is mohó örömmel használ majd ki a magyarellenés külföldi propaganda, az egyetemi hallgatóságot „a nemzeti szempontból veszedelmes nézeteket“ hirdető tanára ellen ösztökélje.¹ Bár az ilyen mellézközelek szerfelett nehezé teszik a hűvösen tárgyilagos megbeszélést s bár nem könnyű vitába szállni egy általánosságokban mozgó elmefuttatással, mivel fontosságánál fogva a tárgy megérdemli, hogy olvasóink figyelmét reá irányítsuk s mert elvi kérdéseket érinthetünk, sőt talán tisztázhatunk is, kénytelen vagyok még egyszer visszatérni a középkori magyar nemzetiségi politika problémájára. Természetesen nem a már elmondottakat ismételve, hanem a dolgozat írása közben mellőzhetőknék vélt részletek előadására szorítkozva.

¹ Mindkét folyóirat 1940 októberi számában.

Elsősorban azt kell eldöntenünk, hogy helyesen tartja-e közfelfogásunk a Szent István-féle intelmeknek az egy nyelvű és azonos szokású ország gyengeségéről szóló tanítását a nemzetiségi politika oly alapelvéül, amely már a XIII. század előtt érvényesült. Szeretnők ugyanis remélni, hogy kevesebb ellentmondásra találunk a laikusok részéről, ha sikerül megérttetnünk, hogy a tényekből levont következtetéseink nem ellenkeznek a szent király tanácsával. Nem pedig azért, mert ő olyat nem is adott fiának.

Bizonyítékul már utaltam Auner Mihály szellemes magyarázatára, hogy regnumon nem az ország lakosságát kell érteni, hanem a királyi környezetet, kíséretet, az ú. n. Gefolgschaftot, azt a hatalmi apparátust, amelyre az uralkodó kormányzásában támaszkodott. Ennek az értelmezésnek a helyességét megerősíti, sőt kétségtelenné teszi a regnum magyar megfelelőjének, az *ország*-nak a lengyel nyelvben megőrzött jelentése. Kossányi Béla barátom szíves volt felvilágosítani, hogy az ismert híres szlavista, Alexander Brückner megállapítása szerint a lengyel nyelvben a magyarból átvett ország szó, a mai *ország* a XVI. századi emlékekben még *orsag* (kiejtése: ország) alakban volt használatos,¹ jelentése pedig: környezet, kíséret, Schar, Gefolge, Zug.² A szó magyar eredete vitathatatlan. Mint nyelvészeink — Horger, Melich, Szinnyi — megmagyarázták, az *ur* szónak *ság*, nyelvjárásban *szág* képzővel alakult származéka és az ómagyarban még uruszágnak hangzott, hogy azután urszág, majd ország legyen belőle.³ A lengyel nyelvbe korán átjuthatott, s mint jövevényszó, máig megtartotta eredeti értelmét, míg nálunk jelentésváltozáson ment át, illetőleg elveszítette tartalmát, amint az általa jelölt fogalom, a királyi kíséret, Gefolgschaft történeti emlékké halványult. Ha tehát az élő magyar nyelv nem is árulja el, hogy az ország-regnum valaha mást is jelzett, mint napjainkban. a lengyel azzal, hogy mint relictumot megőrizte, máig tanúsodik eredeti értelméről. Egyébként ugyanerre az eredményre jutott, a történeti adatok vizsgálata alapján, Eckhart Ferenc a szentkorona-eszméről írott könyvében. Meggyőző előadása szerint az ország azokat is jelentette a XII—XIII. században, „akik a király körül vannak, őt királyi jogainak gyakorlásában segítik, neki tanácsot adnak“, éppen úgy, mint a német megfelelő kifejezés, a Reich meg — mint

¹ Cywilizacja i język (Warszawa 1901), 121. l.

² Konarski—Zipper: Vollständiges Handwörterbuch der deutschen und polnischen Sprache (Wien 1911), I/1. 732. l.

³ Magyar Nyelv X. 109., XXI. 52., XXII. 2., 246. l.

Gierke megállapításából ismeretes — jelentette valamennyi országlakost is, de „legszűkebb és rendes értelmében a birodalmi hatalom aktív hordozóit“.¹

Mivel a kifejezés értelmének tisztázása körül semmi szerepem nincs, úgy vélem, mindenki aggodalom nélkül elfogadhatja a fentebb összefoglalt eredményeket és beleenyogdhat, hogy az Intelmek regnuma szintén a király kíséretét, környezetét jelöli. Az Institutio morum tanácsa így azután egészen másképen fog hangzani, mint a történelmet csak újságikkekből ismerők gondolják. Nem arra buzdítja tehát Szent István Imre herceget, hogy az idegenek tömegei előtt kitarva a kapukat és őket minden jóval ellátva, segítse nyelvük, szokásaik, különállásuk megőrzésében, hogy azután „nemzetiségi állammá“ tegye Magyarországot, hanem azt a kormányzati tanácsot adja fiának, hogy igyekezzék környezetében olyanokat is alkalmazni, akiknek nálunk nincs gyökerük, még nem forrottak össze a magyar társadalommal s így egész existenciájuk a király kegyétől függvén, készségesen, gondolkodás nélkül végrehajtják parancsait.

Ez a tanács nemcsak helyénvaló volt, hanem tökéletesen beleillik abba az uralmi rendszerbe is, amelynek egyik válfaja a XI—XII. századi magyar királyság. Közismert ugyanis, hogy a személyi jellegű kormányzásban, amilyen a karizmatikus uralom, valamint a helyébe lépő, de még mindig személyi kapcsolatokat érvényesítő hűbéri rendszer, mindennütt nagy szerepet játszottak a külföldről bevándorolt előkelők. Ők azok a kegyencek, akikre idegen származásuk miatt hazai vetélytársaik ferde szemmel néznek, de egy-két generáció multán, beilleszkedve az új viszonyok közé, nyelvükben, nevükben és érzésükben annyira azonosulnak környezetükkel, hogy a később bevándoroltak térfoglalása miatt már ők fognak a lehangosabban panaszzkodni. A nyugati fejedelmi udvarokban sürgő-forgó idegen lovag oly általános jelenség, hogy bizonyára felesleges a közismert nevekre utalni, megemlítjük azonban, hogy az orosz fejedelmek kísérete, a druzsina összetétele sem különbözött a trustisokétól. Bár a fejlődés kezdete orosz földön más volt,

¹ Eckhart F.: A szentkorona-eszme története (Budapest 1941), 69., 71. l. II. Béla totius regni voluntate et consilio tesz adományt s akiket névszerint felsorol, azok egyházi és világi előkelők; II. Géza totius regni mei consensu adományoz, s ugyanő az esztergomi érsek oklevelét totius regni assensu erősíti meg; az aranybulla 14. pontja szerint a bűnös ispánt coram omni regno kell méltóságától megfosztani.

mivel itt hódító normannok telepedtek a szláv tömegek fölé s így a fejedelmek közülök való harcosokkal vették magukat körül, mégis a XII. században a varégek és szlávok mellett a druzsinákban már Kelet és Nyugat fiai, a szomszédos népek sarjai, mint türkök, berendek, kazárok, litvánok, ugorok stb. szintén helyet foglaltak.¹ Nálunk ezeknek az idegeneknek a német, olasz, francia, spanyol, angol lovagok és klerikusok feleltek meg, s mert az előbbieket közül többen előkelő magyar nemzetségek őseivé lettek, nem kételkedhetünk, hogy a kormányzati tanácsot megfogadták Szent István utódai.

Az Intelmek szavainak fenti értelmezését elfogadva, ki kell kapcsolnunk azt a lehetőséget, hogy a „magyarság és kisebbségei“ közti viszonyt azok irányíthatták vagy befolyásolhatták. Azt hisszük, a nagy király emlékét becsüljük meg, ha végleg búcsút mondunk minden olyan magyarázatnak, amely az idézett tanácsra támaszkodik. Ne hallgassuk el ugyanis, hogy ez úgy is értelmezhető, hogy Szent István, amidőn idegen tömegek betelepítésével, kedvezményekben részesítésével államát többnyelvűvé akarta változtatni, egyszersmind a magyarság népi egységének megbontására törekedett. Vajjon elhigyjük, hogy a legnagyobb magyar király népének halálos ellensége volt, esetleg oly korlátolt, hogy nem tudta, mik lesznek eljárásának következményei? Vagy elhigyjük Szekfü régi értelmezését, hogy Szent István azért törekedett minél több idegen behívására, mert így remélt szert tenni olyanokra, „akik egyrészt hasznos mesterségekkel segítettek építgetni az országot, másrészt alkalmat adtak az uralkodónak keresztény egyházi parancsok szerint gyakorolni a szeretetet e vendégekkel, hospesekkel szemben“?² Mivel az ilyesféle feltevéseknek semmi alapjuk sincs, s így Szent Istvánt nem kell sem a magyarság vesztére törő zsarnoknak, sem a jámborság erényeit népe kárára gyakorló vérszegény álmodozónak tartani, bizonyára szabad eleve is feltételeznünk, hogy állásfoglalását a nemzetiségekkel szemben reálpolitikai megfontolások szabták meg. Elvei, mint utódainak az ő nyomdokain haladó eljárásából következtethettük, oly módon érvényesültek a XI–XII. században, hogy uralkodóink a beköltöző németeket, cseheket, horvátokat, szlavónokat, ruténeket, vallónokat, besenyőket, izmaelitákat kis csoportokba osztva széttelepí-

¹ W. Kliutschewskij: Geschichte Russlands (Berlin 1925), I. k. 197., s. köv. l.

² Magyar Szemle XXV. k. (1935), 9. l.

tették az országban, még pedig azzal a határozott céllal, hogy mielőbb magyarokká váljanak.

Bizonyítéknak szánt érveimet Szekfű gyengéknek találta ily következtetések levonására. Úgy véli, hogy a Németi, Olaszi stb. falvak népei nem egyszerre jöttek be, hanem kis csoportokban, s mert ott kaptak helyet, ahol éppen hasznukat lehetett venni, királyainknak nem volt alkalmuk nagyobb idegen tömegek szétszórására, de meg eszükbe sem jutott a tudatos asszimilálás. Ugyancsak elutasítja Szekfű azt a feltevésemet, hogy a beköltözők szívesebben éltek volna együtt egy csoportban, egymáshoz bújva, hagyományait ápolva, népiségüket megőrizve, mint szétszakítva, idegen környezetbe helyeztetve s ha ezt még sem teheték, az az őket szétválasztó nemzetiségi politika következménye. Szekfű szerint régi dolgok XIX—XX. századi gondolkodással való magyarázata ez, a Volkstum-romantika alkalmazása XI—XII. századi bevándorlókra, akik „bizonyára nem akartak mással összebújni, mint azzal a 20—50 családdal, mellyel együtt jöttek“, semmiképen nem gondoltak hagyományaik őrzésére, „sőt még, horribile dictu, az sem fájt nekik, ha népiségüket elveszítik“. Szekfű felfogása szerint tehát a beköltözőkből is hiányzott a népi tudatosság, annak megértése, hogy a közös nyelv, származás, műveltség nemcsak elválasztja őket a többi néptől, hanem egymás keresését kívánja tőlük.

Két feltevés áll ily módon egymással szemben. Szerintem egyaránt tudatosság jellemzi uralkodóink eljárását és beköltöző nemzetiségeink vágyait, Szekfű szerint nem, mert mindez a közelmúlt és a jelen felfogásának visszavetítése. A kérdés eldönthetetlennek látszik, hiszen nincs határozott, félre nem érthető bizonyíték. Szekfű sem igazolja ugyanis, hogy királyaink a XI—XII. században közömbösek voltak a nemzetiségi problémával, annak következményeivel szemben, s ugyanúgy arra sem tud bizonyítékot felhozni, hogy a beköltözők valóban nem törődtek társaikkal, hagyományaik megőrzésére nem gondoltak, népiségük elvesztése pedig nem fájt nekik. A helyzet, szerencsére, még sem annyira kedvezőtlen, hogy csak a tekintély szava után kelljen az olvasónak állást foglalnia. Meggyőződésem szerint a tudatosságot mindkét vonatkozásban — a nemzetiségi politika és a népi öntudat terén — egyaránt igazolni lehet.

Az erdélyi Fehér megyében, Gyulafehérvártól északnyugatra, a Maros jobb partján három olyan falut találunk egymás közelében, amelyek lakosai a XIII. században még németek. A falvak újkori neve: Krakó, Magyarigen és

Borbánd. Egy negyedik telep, amely — mint látni fogjuk — kapcsolatban volt az első kettővel, már viszonylag messze esett tőlük; ez a hunyadmegyei, a Maros bal partján fekvő Romosz. A négy falu egy időben keletkezett, mégpedig a szászok II. Géza-kori betelepülése előtt. Bizonyítékul XIII. századi királyi oklevelekre hivatkozhatunk, amelyek Krakó, Krapundorf (azaz Magyarigen) és Rams (Romosz) lakóit *primi hospites regni*-nek nevezik, megkülönböztetésül a később, a XII. század közepén betelepülőktől.¹ A XIII. század elején még jól tudták tehát, hogy ők más időben és más módon jutottak Magyarországra, mint a szászok tömege. De erre utal a Borbánd névben rejlő tanulság is. G. Weigand kitűnő megállapítása szerint ez a magyarosnak látszó helynév a Brabant szóból alakult s hogy a magyarázatot helyes, azt kétségtelenné teszi az az 1302.-i oklevél, amely villa Barbantina-nak nevezi a falut.² A Borbánd helynév tehát éppen úgy a lakosság származásáról tanúskodik, mint a Csehi, Németi, Oroszi stb. falunévek, s mint ezek, szintén a XIII. század előtt és a szász megtelepüléstől függetlenül keletkezett. Krakó, Krapundorf-Igen és Romosz 1206-ban még együttesen kér és kap II. Endrétől bizonyos kiváltságokat, Romosz azonban hamarosan kiválik. Kétségtelenül azért, mert az Andreanum 1224-ben a Várostól, a mai Szászvárostól kezdve az Olt vidékét összefogva, Romosz fölé is kiterjesztette a nagy szász privilégium kedvezményeit. Ellenben Krakó és Igen a XIII–XIV. század folyamán folytonosan együtt szerepelnek. Közösен nyernek újabb és újabb kiváltságokat, így már 1225-ben, 1238-ban, majd 1266-ban; együtt is pereskednek az erdélyi püspökkel és káptalannal, 1320-ban, 1337-ben, s határaikat szintén együttesen állapítják meg 1347-ben.³ Nyilvánvalóan törődtek egymással, igyekeztek egymáshoz bújni, sőt még hagyományait is őrizgették, ha egyszer a XIII. századi királyi oklevelek is helybenhagyják, hogy *secundum ritum sue gentis* éljenek, vagy a tizedet *more Saxonum* fizessék. Pedig többen lehettek beköltözésük alkalmával, mint a Szekfű által engedélyezett 20–50 család, ha 1334-ben Krakóban 188, Igenben 227, Romoszban pedig 255 családot adóztattak meg.⁴

¹ Zimmermann—Werner: *Urkundenbuch*, I. k. 10., 43. l. — V. ö. A. Scheiner: *Über die Mundart der Sachsen von Rumes*. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 1937, 2. s. köv. l.

² *Balkan-Archiv* I. k. (1925), 3. s. köv. l.

³ Zimmermann—Werner, I. k. 43., 67., 97., 347., 488. l., II. k. 41. l.

⁴ *Uo.* I. k. 465. l.

A népi tudatosságot a felsorolt adatok, úgy vélem, kétségtelenül igazolják. Annál feltűnőbb, hogy mégsem egymás mellett telepedtek le azok, akik pedig a XIII—XIV. században oly szorosan együttműködtek. Romosznak az izolált helyzetére már utaltunk. De Krakó és Igen határa sem érintkezett, mert közéjük ékelődött Bocsárd, Borbándtól pedig Sárd, illetőleg Vajasd választotta el őket. Akár Iczkovits Emma történeti térképére vetünk egy pillantást,¹ akár F. Michaelisnek az 1238-i határjárás adatait feltüntető részletes rajzára,² a két telep elszigeteltsége, de egyszersmind magyar falvaktól közrefogott volta is azonnal szembetűnik. Nyilvánvalóan környezetüknek a magyarsága eredményezte, hogy a két telep német jellege még a középkor folyamán eltűnt, annak ellenére, hogy a XIII. században elnyert városi kiváltságok a lakosság ellenállását erősítették. A nemzetiségi viszonyok alakulását, a magyarosodás időpontját adatok hiányában, sajnos, nem ismerjük. A reformáció évszázadában már kétségtelenül magyar volt nemcsak Igen, amelyet azután tudós prédikátora, Bod Péter tett ismeretessé, hanem Krakó is.³

Az oklevelek adatai és a helynevek alapján a település folyamatát így rekonstruálhatjuk: A szláv nevű Krakó és a magyar nevű Igen, valamint Bocsárd megvan már a primi hospites beköltözése alkalmával. Ezek tehát nem teljesen új falvakban tömörülnek, hanem három részre szakadva jutnak a mai Szászváros környékére és Krakóba, valamint Igenbe. Az utóbbi helyen olyan tömegben élnek, hogy a telep német nevet is kap. A Krapundorf elnevezés azonban nem sokáig érvényesül; 1266-tól már Igent említene az oklevelek, legfeljebb megjegyzik, mint az 1366.-i: Ungarice Igen et Saxonice Krappundarff.⁴ Szász történetírók szívesen következtetnek abból, hogy a Krapundorf név előbb szerepel, mint a magyar, hogy az Igen elnevezés a későbbi és csak a magyarság beszívargása után keletkezett. Mivel azonban van Igen nevű patak s mert a víznevek közismerten régiek, valószínűbbnek látszik, hogy a falu magyar neve a korábbi. Éppen mert a németek nem kizárólagos lakosok a két faluban, megmaradnak az eredeti nevek, illetőleg nem kerül sor arra, hogy a telepeket környezetük, a lakosság nemzetisége után, mint annyi más esetben, Németi névvel jelölje meg. Ilyen

¹ Az erdélyi Fehér megye a középkorban (Budapest 1939).

² Zur Geschichte der Dörfer Krapundorf—Ighiu und Krakau—Cricău. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 1936, 281. l.

³ Michaelis szerint Igenben 1575-ben magyar lelkészt említene.

⁴ Zimmermann—Werner, II. k. 267. l.

jellegű nevet csak a brabantok faluja kap: Borbánd, de természetesen ez is — a magyar környezetnek megfelelően — magyaros formában.

A fenti adatok, úgy hiszem, eldöntik a vitát. Kétségtelenné teszik, hogy az együtt beköltöző „első vendégek” nem jószántukból települtek szét, hanem vágyaiknál erősebb akarat jelölte ki lakóhelyeiket. De vajjon miért? Szekfű feltevése, hogy a betelepülők oda kerültek, ahol éppen szükség volt rájuk, nem ad kielégítő magyarázatot. Ha a királyi hatalom előtt teljesen közömbös lett volna, hogy a nemzetiségek miként tarkítják az országot — most már nem szólunk arról, hogy szándékosan több nyelvűvé akarták volna tenni —, akkor az annyira összetartó erdélyi vendégeknek könnyen találtak volna olyan területet, ahol együtt, egymás szomszédságában élhettek volna. Gyulafehérvár környékén is, hiszen itt bőven volt hely, ha még a XIII—XIV. században is új falvak keletkezhettek, mint azt Iczkovits térképe oly szemléltetően bizonyítja. A fejleményeknek egyetlen magyarázata lehet csak: a királyi hatalom szándékosan telepítette szét a beköltözőket, mégpedig azért, mert magyarokká akarta őket tenni. Magyar falvak gyűrűjébe helyezte el tehát őket — többet azonban nem tett. Nem érintette szokásaikat, nem alkalmazott kényszereszközöket, hanem a rokonsaládokat és nemzetségeket „sorsukra bízta”, „a környezet és az idő együttes munkájától várva az eredményt”.¹ Az eredmény, Igen és Krakó esetében is a magyarra válás, megfelelt célkitűzéseiknek, tudatos eljárásuknak, amelyet joggal illethetünk tehát a „nemzetiségi politika” megjelöléssel.

Semmiképen sem tudom megérteni, hogy miért fogadta ugyanezt a következtetésemet oly nagy idegenkedés, felháborodás, s hogyan juthatott bárki is arra a gondolatra, hogy dolgozatom foltot ejtett nemzeti becsületünkön. Nem a már itt élő, a honfoglalás alkalmával a Kárpátok karéjában talált népelemek szétszórásáról van ugyanis szó — ezeket, mint a szláv eredetű helynevek tömege tanúsítja, lakóhelyükön hagyta a magyarság — hanem olyanokról, akik önként vándoroltak be, esetleg igen messze földről. Amidőn ők megjelentek az ország határánál, tudniuk kellett, hogy milyen feltételek mellett nyernek földet, munkát, megélhetést. A jelek szerint meg voltak elégedve a viszonyokkal — hiszen nem fordultak vissza — és természetesnek találták,

¹ Századok 1939, 286. l. Ezeket a szavaimat értette úgy az Emericana, hogy királyaink „tudatosan irtották a nemzetiségeket”.

hogy engedelmeskedve új, önként választott uruknak, oda menjenek, ahová az irányítja őket. Ugyancsak természetesnek kellett találniok, hogy ők, akik még semmi szolgálatot sem tettek új hazájuknak, nem számíthatnak kedvezőbb elbánásra, mint az a magyar lakosság, amely tömegével az állam és a társadalom jellegét meghatározta. Vagyis nem igényeltek oly előnyöket, kiváltságokat, szabadságot, jogokat, amelyekkel a magyarság zöme sem rendelkezett. Más elbánásban oly uralkodócsalád, amely népével, a magyarsággal jóban-rosszban összeforrott, nem is részesíthette őket. Ezen a magatartáson csak az ütközhet meg, aki kedvtelve nézegeti a XVIII. századi magyarországi gyarmatosítás képeit, s természetesnek találja, hogy az idegenek az akkori uralkodóház dédelgetett kedvencei voltak, akiket otthonukból elkergetett magyarok helyébe, azokénál sokkal jobb körülmények között telepítettek le. De miért kelljen az Árpádokat a XVIII. század szellemében gyarmatosító királyoknak tekinteni? Meggyőződésünk szerint első uralkodóházunk legfőbb kötelességének magyar népe megerősítését tartotta és így távol állott tőle, hogy azt idegenek kedvéért meggyengítse. Nincs oly elvetemült ellenséges propaganda, amely ezt a magatartást kifogásolhatná. Főleg ha még hangsúlyozzuk, hogy éppen a települési jelenségek, a Németi, Csehi, Horváti stb. helynevek tanúsága szerint királyaink a kis csoportokban széttelapított jövevényeket meghagyták faluközösségükben.

XI–XII. századi uralkodóink egyébként régi politikai hagyományokat követtek a széttelapítás, szétszórás elvének alkalmazásával. A székelyekre kitérve, már cikkemben is jeleztem,¹ hogy szó sem lehet arról, mintha Árpád és utódai a magyarsághoz „csatlakozott” néprészek önállóságának, különállásának biztosítására törekedtek volna, ezeknek a vonatkozásoknak a tárgyalásába azonban nem óhajtottam belebocsátkozni, mert éreztem, hogy „nagyon könnyű tévedni az őstörténet ködös mezején”.² Mivel azonban Szekfű a honfoglalás előtti magyarság magatartásából eredeztette az általa szentistváninak nevezett felfogást,³ kiegészítésképpen kénytelen vagyok a probléma gyökeréig visszanyúlni.

A kérdés sarkpontja ez: önként csatlakozó törzsekből, néprészekből alakult ki vajjon az a magyarság, amely a

¹ Uo. 291. l.

² Németh Gy.: Attila és hunjai (Budapest 1940), 268. l.

³ Magyar Szemle XXV. k. (1935), 7. l.

honfoglalás nagy művét végrehajtotta, vagy pedig felsőbb akarat, kényszer tömörítette és szervezte meg?

A honfoglaló magyarság, a „hétmagyar“ nép, mint azt Deér József meggyőzően igazolta, akkor önállósult és nyert határozott jelleget meg szervezetet, amidőn Árpád nemzetsége hatalmát kiterjesztette föléje. Ugyancsak Deér emelte ki, hogy Álmos, akinek ősei a magyarsággal már régebb idő óta kapcsolatban voltak, Levédiában ragadta magához az uralmat.¹

Az Emese álmáról fennmaradt hagyomány, mivel Álmost származtatta az égből, nem pedig valamelyik őst, igazolja is, hogy Árpád nemzetsége a hatalom teljességének birtokába, a fejedelemségbe, csak nem rég került. A „hétmagyar“ elnevezés pedig azt teszi bizonyossá, hogy a kábaroknak, a nyolcadik törzsnek a szereplése előtt alakult ki az a magyarság, amely Árpáddal a Tisza-Duna mentén megjelent. Ugyanakkor a törökös jellegű népszervezés feltételezi — mint Németh Gyula és Alföldi András tanulmányaiból következtethető — hogy a szervező, a hatalmat gyakorló uralkodó az egyes törzsek élére a maga exponenseit helyezte, „talán éppen családjának tagjai közül kirendelve“,² ugyanő töltötte be a méltóságokat is, még pedig úgy, hogy a törzsfők közül tetszése szerint megtette ezt vagy azt gyulának, vagy horkának.³ A törzsek vezérei, a hadnagyok, tehát nem a törzsből kiemelkedett, azzal összeforrott családoknak a sarjai, hanem éppen ellenkezőleg, egyedül és kizárólag a központi hatalom közegei. Az uralkodó általuk érvényesíti akaratát, ők pedig végrehajtják azt, hiszen hatalmuk, gazdagságuk függ az uralom fennmaradásától. Az érdekek kölcsönössége egymásra utalja a két félt s az együttműködés még közvetlenebb, ha vérségi kapcsolat is van közöttük. De akár nemzetségtagok, akár csak feltétlenül megbízható hívek azok, akiket a fejedelem az egyes törzsek élére rendel, nem egyedül távoznak. Magukkal viszik szűkebb családjukat, környezetüket, a szolgálatukban álló szabadokat, embereiket, vagyis kíséretüket, s erre a fegyveres erőre támaszkodva bírják engedelmességre a vezetésükre bízott népcsoportot. A „törzsszövetség“ tehát nem értelmezhető úgy, mintha egyes népcsoportok, törzsek tetszésük szerint csatlakozhatnának a vezértörzshöz, vagy hagyhatnák azt faképnél. Nem ők a cselekvő tényezők, hanem uraik, akiket

¹ Magyar Művelődéstörténet, I. k.

² Mint már 1934-ben írtam. Társadalomtudomány 1934, 158. l.

³ Deér i. h. 65. s. köv. l.

tőlük nyelv, etnikum, faj egyaránt elválaszthat. A csatlakozás egy népelem számára alávétettséget jelent, új, a központi hatalomtól kijelölt vezetők elfogadását és meghatározott feladatok elvégzését, az elválás pedig ugyancsak akarata ellenére elsodródást a megszokott környezetből.

Mivel a finn-ugor nyelvet beszélő magyarság Levédiába kerülése előtt nem volt még önmaga ura, azt a két magyar néprészt, amelyek egyike a Kaukázustól északra, másika a Volga mentén maradt, nyilvánvalóan felsőbb akarat szakította el tőle. A magyarság ekkor még passzív szereplő s így kénytelen beletörődni, hogy kétségtelenül jelentős tömegeit örökre elveszítse. Helyzete az Árpád-nemzetség uralomrajutásával változik meg. Ez sem finn-ugor eredetű, hanem a kazár birodalom arisztokráciájához tartozik,¹ de sorsuk összeforrása eltünteti a nép és vezetői közti eredendő különbségeket. Álmos és Árpád dinasztia-alapítása egy fejedelmi ág önállósulását jelentette, mégpedig a kazár birodalom és meggyengült központi hatalma rovására. Az alattvalókat tehát ennek kötelékei közül szakították ki. A nép, amelynek korlátlan uraivá lettek, nem volt egységes, sem nyelvi, sem etnikai, sem faji tekintetben. Finn-ugor, bolgár-török és belsőázsiai etnikumú, balti és mongol fajú elemek vegyültek. Néprészek, töredékek voltak ezek, s a finn-ugor magyarság csak a számra legjelentősebb részt képviselte. Korábban is törzsekbe tartoztak, hiszen törökös szervezetű birodalmak alattvalói voltak évszázadokon keresztül, ezek mindegyikében pedig a törzsrendszer volt az uralmat biztosító tényező, azt hisszük azonban, hogy most, amikor új szervezetbe kerültek és élükre az Árpád-nemzetség tagjai jutottak, a törzsek beosztása nem maradt változatlan. A régi rend megtartására nem is kellett ügyelni, mivel mindenkor hatalmi szó állapította meg, hogy egy törzsben hány nemzetség, milyen néprészek egyesüljenek.

A „hétmagyar“ névből nemcsak az olvasható ki, hogy az Árpád-nemzetség a kezébe került néprészeket hét törzsbe osztotta be, hanem az is, hogy az egyes törzsek jellegét szintén a magyarság adta meg. Ha tehát a Kér név török, a Keszi bolgár-török eredetű,² ebből még korántsem következik, hogy a két törzs tagjai mind török származásúak; hasonlóképpen az sem, hogy korábban a hét törzs, mint kiala-

¹ Uo. 50. l.

² Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása (Budapest 1930), 264. s köv. l.

kult, megállapodott egységek éltek, s bár laza szervezetben, de együttműködtek. Az Árpád-nemzetségnek érdeke volt, hogy népét az elválasztó, a szeparatizmusra ösztönző elemek gyöngítésével minél egységesebbé tegye. Tudnia kellett, hogy hatalma is szilárdabb, ha a helyett, hogy egyszerűen csak a törzsek vezető elemét cseréli ki, a maga exponenseit ültetve az eltávolított törzsfők helyébe, a néprészeket is összevegyíti. Gazdasági és hadi szempontok ugyancsak a törzsek kereteinek olyan megállapítását kívánták, hogy a szükséges katonai erő mindegyik köréből kikerülhessen, az önellátás feltételeivel pedig mindegyik rendelkezék. Alig képzelhető el, hogy az Árpád-nemzetség úgy készen találta a törzseket, hogy azok mindegyikében kellőszámú fegyverforgató, azután halász, pásztor, fazekas, fegyverkovács stb. volt. A különböző foglalkozási ágak művelőit, azok nemzetségeit minden bizonnyal ő osztotta szét. Nem egyszerűen szorosra fűzött tehát az Árpád-nemzetség. hét törzset — ez a munka aligha volna népszervezésnek mondható — hanem valósággal ő teremtette meg, amidőn a néprészeket hét törzsbe tagolta.

Arra vonatkozólag, hogy nyelvi, ethnikai és faji különbségre való tekintet nélkül történt a szervezés s a legkülönbözőbb elemek kerültek egymás mellé, lettek ugyanazon törzs részévé, bizonyára az eredményből is szabad visszakövetkeztetnünk. A tényből, hogy a magyarság egységes nyelvet beszélő és egységes műveltségű nép, amint az egyre gyarapodó történeti adatok világánál megismerjük. Ha a finn-ugor és a török népelemek a magyarság keretei közt törzsenként, vagy akár azok határain belül elválasztva élnek, s ha az Árpád-nemzetség csak külsőlegesen kapcsolja a néptöredékeket, sőt népeket magához, különállásuk, szokásaik és népességük megőrzését mintegy feladatának tartva — Szekfű „valósággal kisebbségfenntartónak” nevezi az ilyennek elképzelt türk jellegű uralmi rendszert¹ — akkor azok aligha egységesülnek, magyarosodnak el oly gyorsan és tökéletesen. Még csak arról sem lehet szó, hogy talán a hosszú vándorlások és a harcok élményei vezettek erre az eredményre. A kabarok ugyanis közvetlenül a honfoglalás előtt kerültek Árpád uralma alá, s bár más nyelvet beszéltek, mint a magyarok, mégis, Konstantinos értesítése szerint, már az ő korára azonos nyelvű lett a két nép. Pedig még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kabarok külön törzsnek számítottak s a honfoglalás után nagy tömegük — amely

¹ Magyar Szemle XXV. k. 9. 1.

t. i. nem a székelység részévé lett — összefüggő területen, a Mátra, Bükk és Sajó vidékén nyert földet. Tudjuk jól, hogy nem ilyen széles terület, hanem néhány falu lakossága is zárt településben rendkívül sokáig meg tudja őrizni nyelvét, etnikumát. Ha tehát mégis magyar ez a vidék — már pedig hely- és folyóneveiben egyaránt az — akkor fel kell tennünk, hogy még a „hétmagyar“ megszervezése után „csatlakozott“ és külön törzs gyanánt kezelt kabarságot sem csak a vezető réteg útján kapcsolta be az Árpád-nemzettség uralmi rendszerébe, hanem sokkal erősebb kötelékekkel: a finn-ugor népelemekkel való összevegyítés segítségével.

A magyarság megszervezése, kialakulása ezek szerint azt jelenti, hogy az uralkodó nemzetség a kezébe jutott népcsoportokat mint nyers tömeget minden kímélet nélkül összeolvasztotta. Családi kötelékek szétszakítására bizonyára nem került sor — ez a sors csak a rabszolgákat érthette — s a rokonok együvé kerülhettek. Egy nemzetség azonban megtelepülve körülbelül egy falu lakosságát teszi ki; oly kis csoportot, hogy asszimilálódása, beolvadása a nagy tömegbe fel nem tartóztatható. Azt hiszem, nem lehet kétségbe vonni, hogy az Árpád-nemzetség ebben a munkájában, az összeolvadás feltételeinek megteremtése és biztosítása közben tudatosan járt el. Vitás talán csak az lehet, hogy vajjon akarta-e, hogy az egységesülő nép magyarul beszéljen, vagy pedig közömbös volt számára, hogy a különböző nyelvek mint érvényesülnek s közülük melyik fog győzni. Abban, hogy a magyar nyelv lett egyeduralkodó, a török nyelvek pedig kiszorultak a használatból, kétségtelenül a finn-ugor magyarság számbeli fölénye volt a döntő tényező. Ő lett az alapelem valamennyi törzsben, így az ő nyelve bizonyult erősebbnek. Bár az Árpád-nemzetség kétnyelvű volt, amennyiben, mint Németh Gyula megállapításaiból tudjuk, a személynevek tanúsága szerint a török nyelvet is beszélte,¹ mivel éppen a nemzetség első ismert tagjainak a neve finn-ugor jellegű (Ügyek, Előd, Levedi, Emese, Álmos, Árpád),² talán nem túlzás azt következtetni, hogy a magyart nem egyszerűen csak a népük zöme által beszélt nyelvnek tekintették, hanem ahhoz valami alig körülírható vonzódást éreztek. Korántsem állítjuk, hogy a népszervezés munkája közben legfőbb, vagy akár első feladatuknak az egységes nyelv elterjesztését tekintették. Igen reális hatalmi politikai

¹ I. m. 278. s köv. l., 297. l.

² Uo. 296. l.; Pais D.: Magyar Anonymus (Budapest 1926) magyarázatai.

okok késztették őket a népegységesítésre, s ezek mellett a nyelvi szempont eltörpülhetett. Mégis bajos volna feltenni, hogy egyáltalán nem vették észre, milyen előnyöket jelent a közös nyelv. Azt hisszük, hogy amikor a különböző néprészeket elvegyítették, azt is tudták, hogy a kialakuló nép nemcsak ethnikumában, hanem nyelvében is egységesül, s más lesz, mint bármelyik szomszédjuk.

Az elmondottak ugyan feltevések láncolatán nyugszanak, azonban nem nagyobb mértékben, mint az az előadás, amely Árpád uralmát a meghódított vagy „csatlakozó” népek különállását, ethnikumát, szokásait biztosító tevékenységnek tekinti, közben azonban adós marad a felelettel, hogy a török jellegű néprészek mégis miért veszítették el egyéni vonásaikat, vagy viszont, a politikai önállóság elnyerése előtt, miért szakadtak el a magyarságtól jelentős tömegek? Az Árpád-nemzetség népszervező munkáját tudatos eljárásnak kell tekintenünk, a törökös jellegű birodalmakban hagyományszerűen érvényesülő kikristályosodott politikai elvek alkalmazásának, következésképp az a politika, amelyet a XI—XII. században a királyság — Szent István és utódai személyében — a beköltöző néprészek szétszórásával ugyancsak tudatosan megvalósított, régi gyakorlatot folytatott.

A királyi kor állapotainak dolgozatomban található ismertetésével szemben Szekfű azt állítja, hogy a nemzetiségek már a XI—XII. században is különleges kezelésben részesültek s ez a kezelés az autonómiának egy fajtája volt, következésképp a XIII. század nem jelentett semmi változást sem a nemzetiségi politikában; a nemzetiségek tehát nem ekkor kezdtek a királyi hatalom irányítása alatt tömörülni, hogy azután a XV. században jussanak az önkormányzat birtokába.

Mi az autonómia lényege, legfeltűnőbb jegye? Azt hiszem, erre a kérdésre Magyarországon, ahol a megyei élet formálta ki a politikai gondolkozást, csak egy felelet adható: a tisztviselők választása.¹ Oly természetes, hogy nem lehet szó önkormányzatról ott, ahol a központi hatalom nevezi ki a társadalmat vezető tényezőket, hogy megjegyzés nélkül hagyhatnók Szekfű ellenkező értelmű fejtegetéseit, teljesen az olvasó belátására bízva a döntést, ha nem fűzött volna oly messzemenő következtetéseket állításaihoz. Szerinte ugyanis csak a „modern értelmű autonómiának” a leglényegesebb vonása a tisztviselők választása, de nem a középkorié. Mert ekkor,

¹ Szekfűvel szemben kénytelen vagyok megállapítani, hogy ezt cikkemben ismételtén, így a 289., 427. l.-on, hangsúlyoztam.

mondja, a nemzetiségek önállóságát egyenesen azzal biztosította a király, hogy ügyeik intézését a nagyhatalmú udvari főméltóságokra bízta, mint a nádorra, akinek védelme alatt pl. a besenyők, kunok, más királyi tisztviselők vezetése alatt meg a többi nem-magyar nép megelégedetten éltek, úgy annyira, hogy csak a XV. században törekedtek itt-ott arra, hogy maguk választhassák főtisztviselőiket. „Korábban bizony — teszi hozzá — kevésre mehetett volna népe védelmében az a besenyő comes, akit saját kebeléből népe választott volna főemberének, kevés tekintélye lett volna a magyar urak közt — a védelem munkáját csak minél hatalmasabb, királyi embernek lehetett elvégeznie.”

Szekfű előadásával szemben arra az ismert tényre kell utalnunk, hogy az autonómia vagy annak hiánya a magyar és nem-magyar társadalmi csoportok számára egyaránt az igazságszolgáltatás, nem pedig a védelem szempontjából volt fontos. A középkor ugyanis azzal, hogy szívesen alkalmazta a pénzbüntetést, a jószágelkobzást — bizonyos esetekben még a halálra ítelt is megválthatta fejét, — a bírságokat, válságokat pedig egészben vagy részben a bírónak juttatta, a közösségek egységének megbontására alkalmas eszközt adott az igazságosztó tényezők kezébe. Az elkobzott vagyontárgyak és a bírságok nemcsak gyengítették azt a közösséget, — nemzetséget, falut, várost, — amelyhez a bűnös tartozott s ugyanakkor egy kívülálló embert, a bírót gazdagították: a királyt vagy megbízottját, akire igazságszolgáltató hatalmát átruházta, hanem alkalmat adtak a legbelsőbb ügyekbe való beavatkozásra is. A bíró tetszésétől függött ugyanis, hogy mit tesz a kezére jutott házzal, földdel. Eladományozhatta, mégpedig olyannak is, aki nem tagja a közösségnek, abba, mint jövevény, idegen elem nem illeszkedik bele, sőt a bírói hatalmat gyakorló tényezők érdekeit védelmezi, szolgálja. A veszedelmet mindegyik közösség kivétel nélkül úgy próbálta elhárítani, hogy igyekezett magának megszerezni, biztosítani az igazságszolgáltatás jogát. Először alsóbb fokon, majd fokozatosan egyre feljebb. A városok kialakulása, a XIII. századi privilégiumaik világosan tanúskodnak erről a törekvésről. A szabad bíróválasztás kiváltságával sikerült megakadályozniok, hogy a bírságok idegen kézre kerüljenek. Ezek tehát a városfalak közt maradnak, hiszen polgárok közül való bíró rója ki őket s mert a bírák évenként váltakoznak, még ha szűk körből kerülnek is ki, a jövedelmekre nemcsak egyetlen család emelhet igényt, hanem a polgárság egész elitje, abban a sorrendben, amint tagjai elnyerik a legfőbb tisztséget. Előnyös

helyzetüket a városok nem Szt. István korából örökölték. Ha a sokat emlegetett 1244.-i pesti kiváltságlevél a bíróválasztás jogát biztosítván a polgároknak, külön hangsúlyozza, hogy a nádor helyettese nem szállhat meg körükben és nem ítélni felettük,¹ bizonyosra vehetjük, hogy korábban a nádor bírói jogköre alá tartoztak. Sőt voltak városok, amelyeket nem is illetett meg a választás joga. Így Óbudát sem, mert itt a prépost nevezte ki a bírót — akár idegenből is elhozhatta — s a polgároknak csak annyi joguk volt, hogy hat esküdttet delegálhattak melléje. A bírságok, a hatalom megosztásának megfelelően, általában a prépostot illették; az esküdteknek csak a vérügyekben kiróttaknak egyharmada jutott.² Mivel a XV. század közepén Óbuda hatóságának szervezete nem különbözött a többi városétól,³ nyilvánvalóan nem gátolták leküzdhetetlen akadályok a felemelkedést. Az autonómia azonban fejlődés eredménye, mégpedig a többi város esetében is. Ezért hangsúlyozhatjuk, hogy a XIII. század-végi állapot a gyorsabban önállósuló városok életében sem Szt. István korának hagyatéka.

De pontosan ugyanilyen a nemzetiségek, a nem-magyar népelemek helyzete és törekvése. Az 1222.-i árpási kiváltságlevélből nyilvánvaló, hogy még a harcos besenyők sem maguk intézték ügyeiket. A központi hatalom nem érintette szokásaikat, meghagyta a nemzetségek tisztségét is,⁴ vizzályaikat azonban a körükbe leküldött besenyő udvarispánnal intéztette el. A bírságok tehát itt is idegen kezekbe kerültek. Ez a rend önkormányzatának nem nevezhető. Besenyő autonómiáról akkor lehetne beszélni, ha az egész országban szétosztott besenyő csoportok éppen úgy megtalálták volna az együttműködés módját s éppen úgy kifejlesztették volna egész tömegüket összefogó magasabb szervezetüket, mint ahogyan a városoknak, a székelyeknek vagy a szászoknak sikerült céljaikat elérniök. Ezeknek a székszervezettel, amazoknak pedig polgári renddé tömörülésükkal. Hasonló besenyő törekvéseknek azonban nyomuk sincs. Nyilvánvalóan azért, mert amikor a társadalom általános fejlődése az autonómiák kialakulására kedvező lett, a besenyők már eltűntek, felolvadtak a környező népben. A rendiség korát ők már nem érték meg. Azt az időt, amely a szászokat,

¹ Budapest történetének okleveles emlékei (sajtó alá rendezte Gárdonyi A. Budapest 1936), I. k. 42. l.

² Uo. 39. l.

³ V. ö. Orsz. Levéltár, Dl. 14,370 s a Csánki-féle gyűjtés több oklevelével.

⁴ Mint mindezt cikkemben (290. l.) elmondtam.

székelyeket egyaránt hozzájuttatta az egységüket, összetartozásukat kifejező autonómiához.

A fejlődés kezdete mindegyik népelemnél azonos: szásznál, besenyőnél, székelynél, kunnál egyaránt. A király az egyes nemzetségeket és a nekik megfelelő faluközösségeket nem akadályozza szokásaik megtartásában — az izmaeliták falvainak szétszakítására a vallási politika kényszeríti —, az igazságszolgáltatás, közigazgatás terén azonban hatalmát, befolyását határozottan érvényesíti. Az érdekeltek, akik érzik kemény kezének súlyát, szeretnének több önállósághoz jutni s vágyaik — bár nem valamennyiüknek — teljesülnék is. Azonban csak fokozatosan, több évszázados fejlődés során, s ami legfontosabb, nem a központi hatalmat kényszerítve, annak gyengeségét kihasználva. A fejlődést mindig az állam akarata szabja meg, mint az erdélyi szászok története azt oly kétségbevonhatatlanul igazolja. Királyaink nem kényszerből, de nem is kedveskedésből, idegenek iránti szimpátiából adják meg a XIII. századtól kezdve egymás után a kedvezményeket, amelyek a XV. században az autonómiához vezetnek el, hanem mert a főnemesség, majd a köznemesség tényezővé válásával módosulva államunk jellege, a hatalom gyakorlását illető felfogásuk is átalakult.¹ Az az állítás, hogy a XI. században éppen úgy autonómiájuk volt a nemzetiségeknek, mint később, nemcsak figyelmen kívül hagyja a folytonos átalakulást bizonyító jelenségeket, hanem történetünket megmerevíti, elszürkíti, sőt értelmetlenné is teszi.

Amit pedig Szekfű a megyéről s annak a nemzetiségekkel való kapcsolatáról mond, az már egyenesen zsákutcába vezető okoskodás eredménye. Úgy véli, hogy a nemzetiségeknek a királyi megyétől való függetlensége, az ispán hatásköre alóli mentessége, aminek következménye a külön székely, besenyő ispánok alá tartozás, a nemzetiségi autonómiák bizonyítéka. „Kétségtelennek tarthatjuk — fejtegeti, — hogy a magyar élet igazában a megyék kereteiben folyt le és ha a nem-magya-

¹ A magyar állam jellegének, szerkezetének, az államnak mint uralmi formának, hatalmi szervezetnek a változásai természetesen függetlenek a nemzetiségektől s a társadalmi fejlődéssel vannak kapcsolatban. Amit erről értekezésemben (261. s köv. l.), a fenti kifejezéseket használva, elmondottam, azt bizonyára senki sem értelmezi úgy, mint Szekfű s nem fogja hinni, hogy „a magyar uralom egy újabb formájának” következményéül fogtam fel a nemzetiségi politikában bekövetkezett változásokat. A magyar állam mint hatalmi szervezet vagy uralmi forma és a magyar uralom közt félre nem érthető különbség van.

rok távol maradtak a nemzeti lét e nagy kaptáraitól, ez annyit jelentett, hogy a nemzeti léten is kívül maradtak. Ha a királyok magyarosítani akartak volna, ezt a megyékbe osztással tették volna meg, de mivel tudjuk, hogy épp ellenkezőleg távoltartották a megyéktől a nem-magyarokat, ennek felismerésével mindennemű asszimilációs politikát is tagadásba kell vennünk.“

Ezzel a kijelentéssel szemben először arra a tényre kell utalnunk, hogy a szebenvidéki szászok az Andreanum szerint a XIII. század elején még megyés ispánok vezetése alatt állottak, sőt megye-szervezetben éltek később is, amidőn egyetlen bíró, a szebeni comes jogköre alá jutottak. A szebeni ispánság ugyanis az „eltűnt vármegyék“ egyike, a királybírói intézmény életrehívásáig éppen úgy ispánok vezetik, mint bármelyik más megyét. Mivel a szebeni ispán a XIII. században sem a szászok comese, kétségtelen, hogy az erdélyi németek megtelepülésük alkalmával megyei joghatóság alá jutottak. Hivatkoznunk kell továbbá arra az ismert tényre, hogy a királyi megyei szervezettől az udvarnokok is függetlenek voltak, hiszen ők közvetlenül az udvarispán, a későbbi nádor joghatósága alatt állottak. Vajjon az ő élükre is azért rendelte ki a király egyik udvari tisztviselőjét, hogy autonómiát biztosítson számukra? Egyébként a tótokra és szlavyonokra vetett egyetlen pillantás szintén meggyőzhet, hogy tévesen azonosítja Szekfű a magyarosítást a megyei szervezetbe osztással. A szlávok ugyanis Magyarország északnyugati részében már a királyi megye idején várispánságokba tartoztak, a Dráva-Száva között nem különben. Később pedig a nemesi megyék életében is részt vettek. Királyaink nyilvánvalóan nem tartották őket távol a megyétől, noha nem-magyarok. Ha helyes volna Szekfű „felismerése“, akkor azt kellene következtetnünk, hogy az Árpádok a tótok és szlavyonok asszimilálására törekedtek, holott az ország szélén, zárt tömegben élő népelemeknek a magyarrá tévése nyilvánvalóan eszükbe sem jutott. Ebből a tényből azonban korántsem az következik, hogy az asszimiláció sohasem volt az uralkodók célja, hanem az — amit már hangsúlyoztunk, — hogy az önként beköltözők életfeltételeit ők állapították meg, velük a magyarságot erősíteni, nem pedig gyengíteni akarták, az itt talált népelemeket ellenben nem tették földönfutókká. Következik továbbá, hogy Szekfű okoskodása elhibázott. Az asszimilációs törekvésekre vagy azok hiányára ugyanis nem a megyerendszerből kell következtetni, hanem a települési viszonyokból. Azon egyszerű oknál fogva, mert az uralkodók is a széttelépítésben látták az asszimiláció

lehetőségét, nem pedig a közigazgatást és bíraskodást intéző ispánok ténykedésében.

De tévesnek bizonyul Szekfű előadása akkor is, ha a nemzetiségek szempontjából vizsgáljuk. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy a „nem-magyar népek élete egészen külön világot alkotott, melyet mély árkok választottak el a megyékbe tömörített magyarság életétől s amikor ezek az árkok betemetődtek, akkor meg is szűnt az illető nép külön élete“. A tótok nem éltek a magyarságtól elkülönített világban, sem akkor, amidőn a várispán, sem akkor, amidőn magyar-szláv eredetű és nyelvű szolgabírák irányítása alatt állottak, viszont népi egyéniségeket, nyelvüket megtartották. A dolgok korántsem oly egyszerűek tehát, mint Szekfű gondolja. Nem az elszigetelődés jellemezte a magyarság és a nemzetiségek viszonyát, hanem az együttélésből kialakuló kapcsolatok változatossága s ennek következményéül a kompromisszum. A két érdek összeegyeztetése a szlávon megyék szervezetében világosan látszik: a magyar jellegű megyéken belül vannak kis comitatusok, egyes tájak szláv nemzetségeit összefogó testületek, amelyek „iudex terrestris“-eik vezetése alatt intézik ügyeiket. A szláv és magyar jellegű szervezet tehát kiegészítette egymást. Egyébként Szekfű korábban idézett mondatában oly messze megy el, hogy a nem-magyar népelemeket, amennyiben nem tartoztak a megyékbe, „a nemzeti létén is kívül maradtaknak“ mondja. Bár a nemzet, sőt a magyarság fogalmát is különböző módon lehet értelmezni, a besenyőket, kunokat, sőt a székelyeket is kirekeszteni a „nemzeti lét“ keretei közül: mindenképen túlzás. Azt hisszük, hogy nemcsak ők, hanem a szászok, tótok, rutének, oláhok stb. szintén nemzeti létünk részei voltak. Mégpedig nemcsak „szent-istváni“ értelemben, nemcsak valami utólag megkonstruált nemzetfogalom szellemében, amelyet íme, egyszerre oly szűkre szab Szekfű, hogy kiszorítja belőle a nem-magyarokat, hanem a valóságban is.

Mint tárgyi tévedést kell helyreigazítanunk Szekfű azon megjegyzését, hogy a nem-magyar népeket az élükre rendelt főurak szokásjoguk vagy privilégiumuk szerint kormányozván, „a besenyőket „iure Bissenorum“, az erdélyi szászokat „iure Theotonico“ német jogukon igazgatták“. Bevallom, nincs tudomásom, hogy a szászokkal kapcsolatban hol olvashatók az idézett szavak s így kérnem kell Szekfűt a forráshely megjelölésére. A „iure Theotonico“ kifejezés ugyan gyakran előfordul, azonban német jogon való telepítésre utaltak vele, a főleg Észak-Magyarországon gyakori soltész-szervezetre. Sziléziában és Lengyelországban is szokásos volt a telepítés

„zu deutschem Recht“, azonban sem a Kárpátoktól északra, sem délre nem jelentette minden esetben, hogy németek jutottak a soltész közvetítésével földhöz.¹ Ha jól emlékszem, R. F. Kaindl volt az egyedüli, aki a *ius Theutonicum* szerint élő falvak lakóit németeknek tartotta és hirdette. A magyar történettudomány ellenben úgy tekintette, hogy a kifejezés a *ius Valachicum*-mal rokon, — ennek jelentése, tudvalévően: pásztorjog — s amint a vlachon általában pásztort kell érteni, úgy a *ius Theutonicum* szerint berendezkedett falvak lakóin erdőirtásokon földművelést folytató telepesekeket. Éppen, mert Szekfű odavetett megjegyzése régi és szilárdnak hitt ismeretekkel ellenkezik, érdekes volna tudnunk, kik és mikor használták az idézett kifejezést úgy, hogy az erdélyi századok német jogának érvényesülését értették rajta.

A másik kifejezésről, a „*iure Bissenorum*“—ról már határozottabban állítható, hogy a képzelet alkotása. A besenyőkről szóló forráshelyeknek abban a teljes sorozatában, amely Györffy György értekezésében található, nem tudtam nyomára akadni.² Valószínűleg éppen olyan félreértés eredménye lesz, mint Szekfű 1935.-i tanulmányának a besenyőkről közölt többi adata, állítása.³ Ezekre, éppen mint Szekfű egyéb fejtegetéseire, cikkemben nem tértem ki, mert a személyeskedésnek még a látszatát is el akartam kerülni. Utólag is csak azért teszem őket szóvá, mert szeretnék rámutatni, mily veszélyes az emlékezetre hagyatkozás s viszont mennyire egyengetheti a megértés útját a forráshelyek ismételt felkeresése és szüntelen egybevetése. A helyreigazításra szoruló kijelentések a következők:

a) „A fehérmegyei besenyők a XIV. században is saját „besenyő comes“-ük alatt élnek“. Két besenyő comest ismerünk a XIV. századból: Druget Fülöp nádort és Bessenyő Gergelyt, aki természetesen szintén „az összes besenyők ispánja“.⁴ Egyiküket sem a besenyők választották, tehát a fehérmegyei besenyőknek nincs is saját ispánjuk. A kifogásolt mondat éppen olyan túlzás, mintha azt mondaná valaki, hogy a csongrádmegyei magyarok a XIV. században is saját nádoruk alatt éltek. Nem a fehérmegyei besenyők, hanem az

¹ V. ö. T. Tyc: Die Anfänge der dörflichen Siedlung zu deutschem Recht in Grosspolen (1200—1333), Breslau 1930. Jellemző adat, hogy 1435-ben a lipótómegeyi Kispalugya földesurait tót jobbágyakkal *ius Teutonice* szerint kötötték megállapodást. (Századok 1909, 941. l.)

² Besenyők és magyarok (Budapest 1940).

³ I. h. 12. l.

⁴ Történelmi Tár 1906, 605. l. és 1896, 508. l.

ottani besenyő nemesek, akiket azután Nagy Lajos 1352-ben kitüntetésképpen az országos nemesek sorába felvett és ezzel Fehér megye hatósága alá rendelt,¹ dicsekedtek azzal a szabadsággal, hogy a besenyő ispán mellé, amikor körükben ítélezett, bírótársakat választhattak; érdekeiknek oly képviselőit, mint amilyenek a szolgabírák voltak. Országos nemesekké válásuk után természetesen a többi megyei nemes-sel együtt választották a szolgabírákat.

b) „A csanádiak adó- és tizedmentességét Nagy Lajos védi“. Helyesen: a király a besenyő *nemesek* tizedfizetésre szorítását nem engedi meg, mivel ez nemességüket sértené s arra utasítja a káptalant, hogy a tizedet a besenyők jobbjágyain hajtsa be, mint az általában szokás. Egyébként Nagy Lajos kifejezetten megmondja, hogy nem a besenyőiség címén mentesek védencei a tizedtől, hanem mert a jobbágyokkal bíró nemesek, amilyenek az említett besenyők is, az országos közszokás szerint nem tartoznak tizedet fizetni.² Adót nem említ az oklevél, de a *nemes* besenyők természetesen nem fizettek adót.

c) A csanádiaknak „még 1435-ben is biztosítja törvénykezési mentességüket Zsigmond király az „ő besenyő jogaik“ alapján“. Ismét csak a nemes besenyőkről van szó, akiket Nagy Lajos 1369-ben, még korábban pedig Károly Róbert pártfogásába vett, és felsorolt birtokaikban meg akarván őket erősíteni, kitüntetésképpen a királyi jelenlét elé utalta ügyeiket.³ Szokásos bírósági exemptio volt ez, amely a nádori, az országbírói és a megyei bíráskodástól való mentességet adta meg.⁴ Zsigmond 1435-ben ugyanezt a kiváltságot megújítva, mivel időközben a központi bíróságok átalakulása következtében új igazságszolgáltató fórum, a personalis praesentia keletkezett, ennek illetékessége alá vonta az említett nemeseket.⁵ A kiváltság, ha szokásos is, nagy kitün-

¹ Györffy i. m. 18. s. köv. l.

² Borovszky S.: Csanád vármegye története 1715-ig (Budapest 1897), II. k. 55. l.

³ Gyárfás I.: A jász-kúnok története, III. k. 504. l.; Györffy i. m. 33. l.

⁴ A kiváltságlevél ugyan „ad praesentiam regiam“ idézésről szól, amely bíróságnak az országbíró a vezetője, azonban, mivel kifejezetten megemlíti az országbíró jogkörétől való mentesítést, nyilvánvalóan a specialis praesentia-t érti. (V. ö. Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog, Budapest 1899, 23., 34. l.)

⁵ Az 1435-i oklevélnek csak magyar kivonatát ismerjük (Széll F.: A nagybesenyői Bessenyey-család. Turul VII. 3. l.), de valószínűleg a personalis praesentia-ra kell értenünk a szavakat, hogy a király „maga fogja elintézni“ a panaszokat.

tést jelentett, mivel csak a legelőkelőbbek remélhették, hogy birtokpereikkel a király vagy kijelölt helyettese, a főkancellár személyesen foglalkozik. Eleve is gondolhatjuk, hogy nem a közbesenyőöknek a „törvénykezési mentességét“ akarta a király biztosítani, mintha azokat vonta volna ki a megye hatásköre alól. Ha rájuk gondolt volna — bár ismételjük, elképzelhetetlen, hogy az ő egymásközi apró-cseprő pereikben akart volna bíraskodni — bizonyára megemlíti kiváltságlevelében a vidék besenyőségének központját, a mai Nagybessenyőt, 1332-ben: Forum Bissenorum, annak lakóit is. Ezekről azonban nem szól. De egyébként az oklevelek szövegéből is kitűnik, hogy földesurakat véd a király, ha t. i. felsorolt hét falujoknak birtokjogai veszélyben forognának. A falvakra valóban igényt emelt a Csanád-nemzetség, nem egyre bizonyára jogosan, ha pl. Veresdob, Végvalkány 1256-ban és 1337-ben az ő birtokai voltak.¹ A királyi kegy elnyerője valószínűleg a csanádi besenyők vezetőnemzetsége volt, amely nemesnek számított s földesúri joghatóságát besenyők és más jobbágyságok felett egyaránt érvényesítette.² Közbesenyőökről a kiváltságlevelek, ismétlem, nem szólnak. Zsigmond említett oklevelében olvashatjuk egyébiránt a következő kitételt: „conditione Bissenatus eorum requirente“. Valószínűleg ezt a kifejezést értelmezte Szekfü 1935-ben így: „az ő besenyő jogaik alapján“, hogy azután 1940-ben megint „iure Bissenorum“-nak fordítsa vissza.

Az elmondottakból, az adatok részletező elemzéséből világosan kitűnik, hogy a besenyők előkelői voltak azok, akik különböző kiváltságokban részesültek, s nem tömegük élt különleges jogi helyzetben. A közrendű besenyők sorsa ugyanaz volt, mint a magyarság tömegeié: jobbággyá lettek, mégpedig vagy a besenyő nemesek, vagy pedig más földesurak hatalmába kerültek. Igen korai példák ismeretesek, hogy besenyők tárnokokká lettek, vagy egyházi földesúr, mint a garamszentbenedeki apátság jobbágyaivá.³ Ugyanolyan átalakuláson mehetett át a besenyőség, mint a kun nép:

¹ Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár, VII. k. 430. l.; Anjou-kori-okmánytár, III. k. 367. l.; Borovszky i. m.

² Mivel a Csanád-nemzetség tagjai 1337-i osztozkodásuk alkalmával úgy határoztak Veresdob felől, hogy azt közösen fogják meneseik számára legelőnek használni, a falu lakosairól pedig így emlékeztek meg: *populis seu iobbagionibus in ea congregatis et congregandis*, lehetséges, hogy az ekkor átköltözött besenyők révén igényelték a falut a besenyő nemesek. A körülmények olyasfélék lehettek, mint amelyekre Szabó I. ugyancsak a XIV. sz.-ból hoz fel példát (Ugocsa megye, Budapest 1937, 101. l.).

³ Györffy i. m. 25., 27. l.

elitje, ha a hadiszolgálatot el tudta végezni, a nemesség sorába emelkedett fel, a nagy tömeg pedig az adózó jobbágyságba olvadt be. A hasonlóság mellett azonban lényegbevágó különbség is van a két nép között. A kunok a XV. századra autonómiát tudtak maguknak biztosítani, a besenyők ellenben akkorára szétporlaktak, eltűntek. Ez a jelenség csak úgy magyarázható, hogy más volt a királyság magatartása, politikája, amikor a besenyőket befogadta, és ismét más, amidőn a kunokat bebocsátotta. Aligha vonható ugyanis kétségbe, hogy a besenyők is tudtak volna autonómiát szerezni a XV. században, ha — miként a kunok — összefüggő területen telepedhetnek meg. Ilyennel azonban nem rendelkeztek, mivel az egész országban szét voltak szórva. A feltételeket, amelyek az ő beolvadásukat is eredményezték, meggyőződésünk szerint a XI.—XII. századi magyar királyság teremtette meg.

Lehet, hogy mindaz, amire fentebb utaltam, s amit dolgozatomban szintén szépitgetés nélkül elmondottam a magyar királyság XI.—XII. századi asszimilációs törekvéseiről, majd a politika megváltozásának okairól, az első percben megüti az olvasót. Főleg, ha sokszor hallotta történettudósok és politikusok ellenkező értelmű szövegeit s így megszokta, hogy a ma egyedül helyes nemzetiségi politikát, Szent István korába visszavetítve, ezeréves, örök, változatlan irányvonalnak tartsa. Nem könnyű illúziókról lemondani — egy hangzatos jelszóról talán még nehezebb — s belenyugodni, hogy a szentistváni nemzetiségi politika nem Szt. Istvántól származik. Úgy érzem azonban, hogy nincs ok sajnálkozni a ködékek eloszlása miatt. Nem lesz szegényebb multunk, ha nagy királyainkról többé nem fogjuk hinni, hogy szándékosan vagy tudatlanul gyengítették népüket az idegenek tömegeinek beköltöztetésével, s ha mai nemzetiségi politikánk megfogalmazását nem egy idegen származású klerikusban, az Intelmek szerzőjében ismerjük fel, hanem azt hangoztatjuk, hogy a XIII. századtól kezdve reális tényezők, a társadalmi fejlődés és államélet eredményeül bontakozván ki ez a politika, életre hívója, szerzője maga a magyarság. Nincs semmi okunk szégyenkezni amiatt, hogy a XI.—XII. században a beköltözők magyarrá tételére tudatosan törekedett államunk. A mód, az emberséges szellem, ahogyan ezt tette, a széplelkeket is megnyugvással töltheti el. A változás ténye, az asszimilációs törekvések elejtése viszont nemcsak azt bizonyítja, hogy mai felfogásunk a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatairól hét évszázad eredménye, hanem azt is, hogy a magyarság, amidőn a vele együtt élő népelemek egyéniségét, művelődését, jellegét oly örök értékeknek tekinti, amelyek méltók támogatására,

ellenkező felfogású világból szakította ki magát. Mégpedig — s ezt újból hangsúlyoznom kell — nem a nemzetiségek ellenállásától vagy más hatalmi tényezőktől kényszerítve, hanem a saját fejlődésében rejlő okokból. A részletek megint arról világosítanak fel, hogy a magyarság a nemzetiségek beolvasására kész tagjai közül csak az érdemeseket, a hadi szolgálat terén kiemelkedőket bocsátotta be vezető rétegeibe. Az eredmény tehát, amiben a nagyközönség számára összefoglalható dolgozatom, mint Szekfű mondja: elmeművem lényege, éppenséggel nem rideg.

A tények, amelyekre támaszkodva a fejlődés figyelemmel kísérhető, s az okok, amelyeket felismerni véltem, kétségtelenül nem szentimentálisak. Meggyőződéseim szerint azonban igazak, s ez elég is volna a gyűlölködő hangok elnémítására. De hadd legyen szabad azt is hangsúlyoznom — mily szomorú, hogy ezt meg kell tennem! —, hogy éppen ebben a kérdésben, a nemzetiségek és a magyarság kapcsolatainak kutatásában, nincs helye szépítgetéseknek, adatok bizonytalanul ható magyarázatának, illúziót keltő csoportosításának, hanem egyedül a rideg, reális tények vehetők figyelembe. Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy nemzetiségeink nem fognak hinni még olyan tetszetős, szépen hangzó történeti előadásunknak sem, ha nem érzik, hogy alaposan megvizsgált és valószerűen értelmezett adatokon nyugszik az s mentes minden utólag bekapcsolt történetietlen elemtől. Számolva az ő kételkedésükkel, még politikai szempontból is értelmetlennek tartom az illúziók kergetését, önmagunk ámítását.

Megjegyzései során Szekfű több súlyos kifogást emelt történetírói eljárásom ellen is. Kárhoztatja, hogy német mintáimat még nem tudtam eléggé magyarítani; „nem tekintve azt — folytatja —, hogy ezek a minták csak nálunk újak, másutt már gyakran meghaladottak, önála még nyers, asszimilálatlan formákban jelentkeznek, amit az is bizonyít, hogy szóbanforgó tanulmányának egész szellemi háttérét sem lehet „Herrschaftsform“, „Gefolgschaft“, karizma s más ily idegen kifejezések nélkül megérteni. Ezeknek túlsok emlegetésével nemcsak hogy németessé hajlítja történetünket, hanem egyúttal a legjobb tudósainktól elkészített hagyományos képtől is erősen eltávolítja“. A vádak bizonyára hatásosak. De vajon alaposak-e?

Afelől nem lehet kétség, hogy a külföldi történettudománytól módszer, új kutatási irányok kijelölése, sőt szemlélet dolgában tanulunk nemcsak szabad, hanem kell is. A józan ész éppen úgy kívánja, hogy okuljunk az előttünk járók eredményeiből, mint tudományunk sok régi hagyománya.

Természetes az is, hogy mestereink közül a németeket nem kapcsolhatjuk ki. Tőlük még azok a túlzások sem idegeníthetnek el, amelyekbe elődeink és kortársaink egyaránt beleestek, amidőn a szellemtörténeti Schlagwortokat — hogy csak a legismertebbeket említsük : a renaissance, barokk, felvilágosodás, romantika, liberalizmus kifejezéseket — teljesen a német tudományos élet által megfogalmazott értelemben fogták fel és alkalmazták történelmünkben. A nem egyszer könnyelmű átvételek okozta zavarok legfeljebb óvatosságra ösztönözhetnek, arra azonban semmiesetre sem, hogy a szellemtörténeti kategóriák megszerkesztése után lezárjuk a sorompókat. Vannak területek, amelyeken a német történettudomány a kezdeményező és angolok, franciák elismerése szerint is egyedülálló eredményekre mutathat rá. Érthetetlen és értelmetlen eljárás volna figyelembe nem venni ezeket. Valami hálával azonban mi is tartozunk : annak őszinte bevallásával, hogy kitől tanultunk. Becsületbeli kötelességünknek eleget is szoktunk tenni. Mint Szekfű annakidején megmondotta, hogy a középkori magyar „nemzetállamról“ beszélve, tulajdonképpen a Meinecke-féle Nationalstaatot fordította le magyarra, ugyanúgy én sem titkoltam el, hogy az államra mint uralmi szervezetre vonatkozó ismereteimet M. Weber fejtegetéseiből merítettem.

A nagy mesterek tanítása azonban nem mindig egyszerűsíthető le annyira, hogy a „minta“ szó találónan határozná meg. El kell tehát hárítanom, mint meg nem érdemelt kiténtetést, hogy M. Weber mintám lett volna. Az ő terjedelmre is hatalmas alkotása, az Oriens és Occidens társadalmi alakulásának ezernyi-ezer mozzanatát szociológiailag rendszerező műve, a „Wirtschaft und Gesellschaft“ mellett szerény dolgozatom, egy kis nép története egyes vonatkozásainak megtárgyalása említésre sem méltó. De — bevallom — nem is tudtam volna mit kezdeni Weber könyvével, mint mintával. A történeti konkrétum érdekelt, nem az elméleti osztályozás, az „ideáltípusok“ keresése s nem is szociológiai, hanem történeti értekezést írtam. Csak tanultam Weber fejtegetéseiből, sok más történészhez hasonlóan igyekezvén elsajátítani a szükséges szociológiai ismereteket. Szekfű szavaiból nem kis szomorúsággal értesülök, hogy helytelenül jártam el. Nincs tudomásom arról, hogy M. Weber magyarázata az uralmakról, vagy talán egész életműve is elavult volna. Mindig úgy hittem, hogy a világ egyik legnagyobb szociológusa volt. Ha tévedtem, készséggel kiegészítem fogyatékosnak talált ismereteimet, meghaladott felfogásmat is iparkodom jobbítani, csak arra kérném Szekfűt, kö-

zölje, hol van a rejtélyes „másutt“ s kik lappanganak a szemérmes „gyakran“ mögött.

Az asszimilálatlanság vádjá, szerencsére, már bizonyítékok kíséretében lép fel: igen sokat emlegetem a Herrschaftsform, Gefolgschaft, karizma s más ilyen idegen kifejezéseket s nélkülük a szellemi háttér sem érthető meg. Sorra véve a kifogásokat: Herrschaftsform egyetlen egyszer fordul elő, az is jegyzetben, egy cikk címében, bár a dolgozat szerzője valóban én vagyok. Gefolgschaft ugyancsak egyszer, hasonlóképpen az apróbetűs megjegyzések közt. Ezek hát aligha szűrtak szemet az olvasónak. A „karizma“-t már tényleg többször említem, ez azonban görög szó, a theológiában közismert s így talán Szekfű olvasói is megbocsátják alkalmazását. Egyébként nem valami régi magyar szót próbáltam vele kiszorítani, hanem egy ugyancsak nem-magyart, amelynek sorsa azonban tagadhatatlanul a német szellemmel van kapcsolatban, mert Haller alkalmazta először és Below irtotta ki száz év múlva: a patrimonialist. Ugyanazt a szót, amelyet annak idején éppen Szekfű tett nálunk közkeletűvé. Hozzátehetném: nyersen, asszimilálatlanul. A felsoroltakhoz hasonló más idegen kifejezésekre, sajnos, nem tudok visszaemlékezni. Így ismét Szekfű utólagos segítségéhez kell folyamodnom. Már arra is gondoltam, hogy talán a magyar csendű és idegen eredetű szavakat egyaránt helytelenül használtam. Kétségeim közt nagy megnyugvásomra szolgált, hogy a legszokatlanabb kifejezést, a karizmatikust, mások is alkalmazták, pontosan oly értelemben, mint dolgozatom. Így László Ferenc az ázsiai nomádbirodalmak uralmi rendszerét vizsgálva, tőlem teljesen függetlenül és ugyancsak Weberre hivatkozva,¹ majd László nyomán Váczy Péter.² Az „uralmi forma“, igaz, német kifejezés fordítása, azonban az állam jellege, az állam szerkezete, a hatalmi szervezet szinonimákat is használom s így talán mégsem miatta ért a magyarítás elmulasztásának vádjá. Vagy talán az volna a baj, hogy karizmatikus királyságról, hűbériségről és rendiségről szólva, eredményeim részben eltérnek a közkeletű megállapításoktól? Mivel a tudománynak nem feladata „a hagyományos kép“ őrzése, úgy érzem, a tévesnek bizonyult megállapításokon jogom volt átlépni, bárkitől is származzanak azok. Igazam tudatában az inszINUációt, hogy németessé hajlítom történelmünket, kénytelen vagyok határozottan visszautasítani.

¹ A kagán és családja (Budapest 1940), 10. s köv. l.

² Németh Gy.: Attila és hunjai, 113. l.

Befejezésül még egy személyes megjegyzést. Szekfű úgy képzeli, hívei pedig meg is mondják, hogy a Századokban megjelent dolgozatomat ellene írtam, támadó, cáfoló célzattal. Ez tévedés s igazolni is tudom. Ugyanazt a felfogást, amelynek Szekfű 1935-ben adott kifejezést, akkor, sőt korábban, magam is vallottam. A középkori magyar történetről 1932-ben amerikai célra szánt rövid áttekintésben, amelyet, úgy tudom, Szekfű kéziratban elolvasott, amely azonban pontosan a Horatiusi kilenc év elteltével, de — rajtam kívül álló okokból — változatlanul nem rég jelent meg, a magyarság és a kisebbségek kapcsolatairól ugyanolyan felfogással írtam, mint Szekfű.¹ (Éppen csak, mint utólag örömmel megállapíthatom, nem emlegettem a szentistváni politikát.) Sietek megjegyezni, hogy nincs szó a prioritás feszegetéséről: Szekfű joggal írhatta, hogy 1935 előtt, az ő cikkéig a magyarság és kisebbségei viszonyával „történettudományunk nem foglalkozott“. De csak joggal, nem pedig méltányosan, mivel a „Magyarság és nemzetiség“ sorozatának egyes részei akkor már évek óta munkában voltak, a megelőző kísérletekről nem is szólva. Csak azt szeretném megjegyezni, hogy példám szerint még a legvázlatosabb magyar történet sem hagyta figyelmen kívül a nem-magyar népelemeket, s róluk szólva, kisebbségeket és hagyományos középkori magyar bánásmódot emlegetett. Felfogásom nem is változott 1937-ig, amíg — az újabb német történettudománytól nyert ösztönzéseknek megfelelően — egyetemi előadásaimban nem tárgyaltam meg előbb „a középkori magyar néptalaj“, majd „a középkori magyar kultúrtalaj (a magyarság és a nemzetiségek)“ problémáit. A kérdésekkel ekkor behatóan foglalkozva, rá kellett jönnöm, hogy a valóság a közkeletű felfogástól és korábbi nézeteimtől egyaránt eltér. Nem az ellenmondás szándéka vezetett vizsgálódásaimban, de ha egyszer a tények pontosabb ismerete alapján a régitől eltérő kép bontakozott ki, önmagam meggyőzése után szükségesnek véltem eredményeimet a szakkörökkel is megismertetni, tekintet nélkül arra, hogy kikkel — közvéleménnyel és egyesekkel — kerülhetek szembe.

Mályusz Elemér.

¹ Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters (Budapest 1940), 81—94. l., 66—76. l.

A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.

II., befejező közlemény.

2. A vallásos társulatok és a céhek.

Az egyház által még most is hirdetett univerzalizmus, keresztény szolidarizmus mind jobban elveszti már a társadalomra, a mindennapi életre való hatóerejét s mind öntudatosabban szólalnak meg az élet által létre hívott, lassú szokásszerű, helyi fejlődés alapján kialakult közösségek: a nemzet s azon belül is a különféle csoportok: rendek, városok, céhek képviselői. Nem az egyéni öntudat, nem az egyéniség felszabadulása okozza az egyház által képviselt univerzalizmus bukását, hanem az, hogy a nagy egész egyes részei ébrednek összetartozásuk, közös érdekeik tudatára. Az egyének nagy része még korszakunk folyamán is csak akkor érzi biztosítottnak önmagát, ha valamely csoport, valamely kicsiny közösség tagjának érezheti magát.

A keresztény univerzalizmusra jellemző imaközösségek élnek, működnek még a reformációt megelőző évtizedek alatt is. A bártfai Irgalmasság Anyja társulat 1487-ben lép imaközösségbe a Sinai hegyi Szent Katalin társulattal.¹ Ezek jelentőségét azonban már túlszárnyalják a városi polgárság körében működő vallásos társulatok és céhek. A vallásos társulatok még nem, a céhek azonban már a helyi társadalom egységét is megtörik s csak egy rész képviselői lesznek.

A vallásos társulatok és a céhek működésében megnyilvánuló közösségi s vallásos érzés a magyarságot éppen úgy jellemzi, mint az ország német nyelvű városi polgárságát. A budai magyar szabók céhszabálya ugyanazokat írja elő, amiket a selmecbányai, a nagyszombati, vagy a segesvári céhszabályok. A különbség csak az, hogy egyedül a budai magyar szabók céhe tiltotta meg a tagoknak, hogy zsidóknak dolgozzanak.² A XV. század végén az egyes városok lakosságának nagyrésze már, illetve néhol még magyar. Egyes helyeken ugyanis megnövekedett a magyarság számaránya a

¹ C. Wagner: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis (Posonii et Cassoviae 1780)*, 485—487. l.

² Csánki-gyűjtemény, 1492 XII. 17.

korábbi századokhoz képest, máshol pedig, ha vesztett is számarányából más előretörő nemzetiségekkel szemben, az még nem volt magyarányú. Pest szinte teljesen magyar. Budán is jelentős a magyarság száma: külön vallásos társulataik és céheik is vannak s a város bírása minden második évben a magyarok közül kerül ki. Magyar a városbíró minden második évben Kolozsvárott is. Kassa, Bártfa lakosságának is legalább 50%-a magyar, de sok magyar él Eperjesen, Pozsonyban és Sopronban is. Az esztergomi vargacéh dékánja 1473-ban Nyilas György. Ő, valamint Tót János és Német Lőrinc terjesztik a városi tanács elé a céhszabályokat, amiket utóbb, 1496-ban II. Ulászló is megerősített. Magyar a debreceni szűcsök nagy része is.¹

I.

Vallásos érzés és társulati szellem egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a világiak is vallásos társulatokba tömörüljenek.² Kezdetben csak a meglévő papi-társulatokba kérnek felvételt, a XV. század folyamán azonban már mind gyakrabban maguk is alakítanak új és új társulatokat. E vallásos társulatok teremtik meg az összekötő hidat a világiak és a papság között s ezek segítségével sikerül az egyháznak a városi polgárságot távoltartani az eretnek, laikus vallásos mozgalmaktól. Az egyes társulatok ismerete nagyban segít a kor sokszínű vallásos életének a megismerésében.

1. Korszakunkban a Krisztus Teste társulat a legelterjedtebb. Működése Buda, Pest, Magyaróvár, Sopron, Bazin, Pozsony, Pozsonyszentgyörgy, Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmezbánya, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Lőcse, Kassa, Eger, Kolozsvár, Szászbeszterce, Nagyszeben és Brassó városokban mutatható ki. Budán és Sopronban két Krisztus teste társulat is volt. Budán az egyiknek, amelynek a Mária Magdolna templomban volt oltára, a magyarok, a másikkal pedig, amelynek oltára a Nagyboldogasszony

¹ Bierbauer Virgil: A magyar építészet története (Budapest, 1937) 76. l. — Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár (Buda 1870), 187, 216, 376, 44. l. — Hoffmann Edit: Pozsony a középkorban. Magyarságtudomány 1937, 67—69. l. — Mollay Károly: Középkori soproni családnevek (Budapest 1938). — Tört. Tár 1896, 175—78. l.

² V. ö. Lukács József: Középkori papi imatársulatok. Kath. Szemle 1912, 707. l. Fabritius, Karl: Urkundenbuch zur Geschichte des Kister Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orten (Nagyszeben 1875), 239. l.

templomban állott, a németek; Sopronban ellenben az egyiknek a papok, a másiknak pedig a világiak voltak a tagjai. Az első társulat a pozsonyi volt, mely 1349-ben alakult meg, a többi nagyrészt a XV. században létesült.¹

E társulatok célja — amint a lőcsei alapszabály mondja — Isten dicsérete és a mi drága Üdvözítőnk szentséges Testének tisztelete. A tagok a legfelségesebb Oltáriszentség dicséretére minden csütörtökön énekes szentmisén vesznek részt. A résztvevők együtt éneklik a mise bevezető szavait és a kyrie-t. Ha valaki meghal a tagok közül, a ravatal körül együtt megjelennek a többiek, hogy közös imával és virrasztással kérjék az Úr irgalmát az elhunyt számára. Jelen vannak mindnyájan a meghalt lelkiüdvéért bemutatott engesztelő szentmiseáldozaton is. Az idegenben meghalt tag lelkiüdvéért is elvégezik mindezeket. Elhunytjaikról később sem feledkeznek meg s a tisztítótűzben szenvedő lelkekért két gyertyát égetnek minden hétfőn.²

A többi Krisztus Teste társulat működése is hasonló volt a lőcseihez. Kisebb részletekben azonban van közöttük eltérés. A csütörtöki énekes nagymise és az elhunyt tag temetésén való közös részvétel s az elhunyt lelkiüdvéért bemutatandó szentmise sehol sem marad el. A pozsonyi

¹ Nagyfalusy Lajos: Az Eucharisztia, Magyarország életforrása. A kalocsai Jézustársasági érseki Szent István gimnázium Értesítője 1937—38, 34—44. l. — Timár Kálmán: A budai Krisztus Teste társulat. Örökimádás 1913, 45. l. — vitéz Házi Jenő: Sopron története II/1. (Sopron 1930), 205. l. — U. az: Sopron középkori egyháztörténete, 293. l. — Király János: Pozsony város joga a középkorban (Budapest 1894), 180—181. l. — Ortway Tivadar: Pozsony város története (Pozsony 1903), II/4. 401. l. — Magyar Sion III. (1865), 714. l. — Krizkó Pál: A körmöcbányai római katolikus egyházközség története. I. korszak (Budapest é. n.), 25. l. — Herodek Antal: A XV. századbeli körmöci oltáregyesület. Örökimádás 1908, 363. l. — Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig (Budapest 1906), 151, 354. l. — Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára, II. (Szeged 1932), 324. l. 849. sz. — U. az: Bártfa oklevéltára, I. 484. l. 3279. sz. II. 4485. sz. és 4850. sz. (A II. kötet kézirat.) — Timár Kálmán: Legrégibb szentségi társulataink. Örökimádás 1908, 337. l. — C. Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani* (1773), I. 150, II. 34—38. l. — Kemény: A reformáció Kassán (Kassa 1891), 2. l. — Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából (szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Raymund, Karácsonyi János) II. (Budapest 1902), 155. l. (ezentúl Egyháztört. Eml.). — Seivert: Die Bruderschaft des hl. Leichnams in Hermannstadt. Archiv des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde, N. F. X. 315. l. — Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története (Pest 1870—76), I/1. 122, I/2. 650. l. — U. az: Buda-Pest és környékének helyrajzi története (Pest 1868), 107. l.

² Wagner i. m. I. 150. l. — Herodek, Örökimádás 1908, 107. l.

társulat az elhalálozás estéjén elmondhatja a halotti zsolozsmát is s másnap, valamint hetedik és harmincadik napon is tart még engesztelő gyászmisét, amelyeken minden tag tartozik résztvenni és egy gyertyát felajánlani. Az elhunyt tagok lelki üdvéért mindennap mondatnak szentmisét, de azokon megjelenni nem kötelező. Valamennyien összejönnek azonban minden negyedévben. A kántorböjtöket követő vasárnap esti vecsernyén, hétfőn pedig szentmisén vesznek részt s egy szál gyertyát és 10 dénárt ajánlanak fel. Aki személyesen nem tud résztvenni, annak képviseltetnie kell magát valaki mással. A társulatnak három káplánja van s azok feladata a társulati istentiszteletek elvégzése. Felebaráti szeretet, egymásrautaltság és együvértartozás tudata az egyik legerősebb összekötő kapocs a tagok között. Nagy súlyt helyeznek az egymásközötti testvéri egyetértésre. Békétlen, izgága embert nem vesznek fel, a haragosokat kibékülésre kötelezik. Viszályok elkerülése végett házas ember csak akkor lehet tag, ha a felesége is beleegyezik a belépésbe.¹

A nagyszebeni polgárok által 1372-ben alapított „Krisztus Teste és Vére fölséges és titokzatos szentségének testvérületé”-t az alapítás után már 12 évvel úgy említik, mint a város lelki életének az irányítóját. A társulat oltára a Boldogságos Szűz plébánia templomában áll. A csütörtöki ünnepélyes szentmiséjük 1460-tól kezdve még ünnepélyesebb lett. Ekkor ugyanis Krisztus Szentséges Teste tiszteletére, a hívek alázatának a növelése és az ott levő hitetlenek (Scismatici) megtérítése érdekében a plébános beleegyezésével elhatározták, hogy minden csütörtökön ünnepélyes körmenetben viszik az Oltáriszentséget a társulati oltárra. A körmenetben a hívek égő gyertyával a kezükben vesznek részt s harangzúgás és orgonaszó közben az Oltáriszentséget dicsőítő éneket énekelnek. A körmeneten végig részvevők számára búcsút kértek ez alkalommal a pápától „hogy lássák az eretnekek az Oltáriszentség nagyságát és feléledjen bennük a hit, ami által üdvözülhetnek”. Jelenlegi nehéz helyzetünkben — mondja a búcsút kérők levele — mi is Teremtőnknel és Megváltóknál akarunk menedéket keresni, hogy az ő jószágos könyörületességével megvédjen bennünket a törököktől, Krisztus keresztjének az ellenségeitől.

A társulat gondoskodik arról, hogy a tagok közül senki meg ne haljon az Oltáriszentség vétele nélkül s hogy a pap illő kísérettel vigye az Oltáriszentséget a beteghez. Elhunyt tagjaikról a minden negyedévben tartott társulati gyűléseik

¹ Ortvyai i. m. II/4. 399—404. l.

alkalmával is megemlékeznek s lelkiüdvükért szentmisét mutattatnak be. A város szegényeit és az idegeneket is ők temettetik el.¹

Az Oltáriszentség tisztelete nemcsak azokon a helyeken van meg, hol külön a tiszteletére alakult vallásos társulatot is tudunk kimutatni. Szerte az országban, városokban és falvakban egyaránt áll már Krisztus Teste tiszteletére szentelt templom, kápolna, vagy legalább egy oltár.² A zarándokhelyek tárgyalásánál látni fogjuk, hogy a magyarországi kegyhelyek nagy része Krisztus Testének a tiszteletével kapcsolatos. A csütörtöki napra eső misealapítványokat a hívek szinte kivétel nélkül Krisztus Teste tiszteletére mondatják. Az egyes hívek által alapított csütörtöki szentmisék is kapcsolatok olykor körmenettel. Ilyen például Békeni Gáspár és Benedek budai polgárok alapítványa.³ Besztercén minden hó első csütörtökén tartottak a plébánia templom körül ünnepélyes körmenetet az Oltáriszentséggel. Hogy a hívek annál nagyobb buzgalommal és áhítattal vegyenek részt e körmeneteken, 1496-ban maga a városi tanács kér a részvevők részére a pápától 100 napos bűcsút.⁴ A zsinati rendelkezések többször, így 1515-ben Veszprémben is meghagyják, hogy a pap, aki Oltáriszentséget visz a beteghez, szólítsa fel a jelenlévőket, hogy az Oltáriszentséget kísérik el a beteghez és onnan vissza a templomba, kijelentve, hogy mindazok, akik akár oda, akár visszafelé elkísérik, minden esetben 12 napi bűcsút kapnak az esztergomi érsek engedélyéből.⁵

Úrnapja a legnagyobb egyházi ünnepek közé tartozott s az aznapi körmenettel kapcsolatban egyes helyeken misztériumjátékokat is mutattak be, amelyek tárgyukat a Szentírásból vették.⁶ A Budán tartott úrnapi körmeneten részt vesz maga a király is. Az 1501. évben megtartott budavári körmenetet leírta a velencei követ. E körmeneten, amelyen résztvett II. Ulászló is, óriási néptömeg jelenlétében érdekes látványosságot mutattak be, amely azzal a jóslattal függött össze, hogy a mohamedán hitnek akkor lesz vége, amidőn sikerül szétrombolni Mohamed koporsóját. Az ősi, népi gondolkodásra rendkívül jellemző az a mód, ahogyan előadták

¹ Seivert i. m. 332. l.

² Nagyfalusy i. m. 42. l.

³ Tört. Tár. XII. 92. l. (1519 VI. 21.)

⁴ Vatikáni Levéltár. Reg. Suppl. 1020. k. 95. l.

⁵ C. Péterfy: *Sacra concilia* (Posonii 1741—42), I. 245. l. — Örökimádás 1912, 300. l.

⁶ Bálint Sándor: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza* (Budapest 1938), 258. l. — Házi: *Egyháztört.* 240. l.

e látványosságot. Felállították Mohamed mecsetjét, benne függött koporsója, amelyet a szultán és számos basa bábúalakja vett körül. Amikor a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár csap le a koporsóra s azt a körülötte álló törökökkel együtt lángba borítja. Ami nem hamvadt el a tűztől, azt a mecsetre rohanó tömeg töri izzé-porrá botok és kövek segítségével. Mintha egy primitív nép mágikus szertartását látnók, amint az ellenséget azzal igyekeznek megsemmisíteni, hogy az azt megszemélyesítő bábukat összezúzzák. A vallásos ünnep egyúttal nagy népiünnepély is. A velencei követ leírja, hogy a főtér közepén egy szökőkút állott, amelyből egész napon át jó bor folyt, s igyekezett belőle mindenki meríteni azzal, amivel tudott: bögrével, fazékkal vagy kalappal is. De volt, aki csak a száját tartotta oda a borsugárhoz. A tömeg közé kappanokat, ludakat és galambokat is dobáltak. Olyan nagy volt az ünnepély, hogy a követ — saját bevallása szerint — még nem látott nagyobbat nálánál.¹

Még közvetlenül a mohácsi vész előtt, 1525-ben és 1526-ban is nagy fénnel ülték meg az Ūrnapiját. Az ünnep előestéjén a várkápolnában vecsernyét tartottak, amelyen Lajos király is megjelent. Ūrnapiján a királyi kápolnában volt a mise a király jelenlétében. A szentmise alatt az apródok égő gyertyákat tartanak a kezükben. A körmenetet a király udvarmestere Korlátkövi Péter rendezi. A menetben a keresztek, az aranyozott ezüstképeket, amelyek bíborbársonnyal voltak hordóeszközeikhez erősítve és a virágokkal feldíszített ereklyéket az udvari személyzet tagjai viszik. Az oltáriszentség mellett 12—14 királyi apród megy égő gyertyával a kezében. Az Oltáriszentség elé mindenütt, amerre halad a menet, rózsákat és virágokat hintenek. A király és a királyné a számukra felállított sátorból nézik végig a körmenet lefolyását.²

Krisztus tiszteletével kapcsolatos még a szászbesztercei Szent Kereszt társulat³ és a selmecbányai Krisztus kínszenvedéséről elnevezett társulat.⁴

A Krisztus Teste társulatok mellett a Szűz Mária társulatok a legelterjedtebbek. A Szűz Mária társulatok keretében is — amint egybeült is — egybefonódott azonban Szűz

¹ Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és kulturális állapotáról a XV—XVI. században (Budapest 1881), 4. l., v. ö. Bálint i. m. 258. l. — Dombi Béla: A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. században (Pécs 1932), 54—57. l.

² Némethy Lajos: Ūrnapi körmenet a budai várban. Religio 1878, 29—31. l. — Nagyfalusy i. m. 43. l.

³ 1531-ben szerepel. Egyháztört. Eml. II. 155. l.

⁴ 1500-ban szerepel. Békefi: Népoktatás, 157, 354. l.

Mária tisztelete Krisztusnak a tiszteletével s imádásával. A pozsonyi ferences templomban 1461-ben alakult Szűz Mária társulat minden héten három misét mondhat. Hétfőn a megholtakért, csütörtökön az Oltáriszentség, szombaton pedig Szűz Mária tiszteletére. Ezen kívül még két ünnepélyes misét énekeltet a társulat Gyertyaszentelő után való hétfőn. Az egyiket Szűz Mária tiszteletére, a másikat pedig a halottakért. Ez istentisztelet alkalmával hirdetik ki a társulatnak engedélyezett búcsúkat. Ugyanekkor tartanak a tagok ünnepélyes offertoriumot is s egy borjút, egy akó bort és zsemlyéket adnak a kolostornak. Ezt megelőző vasárnap pedig valamennyien ünnepélyes vecsernyén vesznek részt.¹

Ezen társulaton kívül Pozsonyban még a plébániai templomban és a kórháztemplomban is volt egy-egy Szűz Mária társulat.² Három Szűz Mária társulat működött Sopronban és Eperjesen is. Sopronban a Nagyboldogasszony-, a Gyertyaszentelő Boldogasszony- és a Hétfájdalmú Szűz társulata.³ Eperjesen a Szűz Mária társulatok — hasonlóan Pozsonyhoz — a plébánia templommal, a ferencesek templomával és a kórháztemplommal kapcsolatban működtek.⁴ Az ország más városaiban is tudunk egy-egy Szűz Mária társulat létezéséről. Így Pozsonyszentgyörgy, Selmecbánya, Körmöcbánya, Bártfa, Késmárk, Szepesolaszi, Igló és Kassa városokból.⁵ Az iglóiak a létezéséről ugyan csak 1425-ből, a szepesolaszi társulatról pedig csak 1464-ből van egy-egy adatunk, de feltehető, sőt nagyon valószínű, hogy fennálltak az általunk vizsgált korban is.

A bártfai társulat alapszabályait részletesen ismerjük. Az ottani Szent Egyed plébánia templom esperes-plébánosa — egyetértésben kerületének többi plébánosával — a XV. század közepén egy oltárt emeltet Szent Anna tiszteletére, megalapítja az Irgalmasság Anyja társulatát. Az alapszabály szerint: 1. Szűz Mária tiszteletére minden

¹ Confraternitas B. M. V. Ortway i. m. II/4. 507. l.

² „Vnser lieben frawen Zech“, „Zech Mutter der Barmhertzigkait“ 1501-i végrendeletekben szerepel uo. II/4. 414. l.

³ Házi: Egyháztört. 294—96. l.

⁴ „fraternitas B. Virginis in monasterio“ Iványi: Eperjes, II. 667, 863, 872, 895, 1053, 1201, 1231, 1241. sz. — „fraternitas dive Virginis Marie“ uo. 758. sz. — „fraternitas B. Virginis Marie ad hospitale“ uo. 872, 955. sz.

⁵ Rupp i. m. I/1. 122. l. — Békefi i. m. 151, 354. l. — Krizkó: i. m. 25. l. — Iványi: Bártfa, II. 4146, 4715, 4833, 4855. sz. — Wagner i. m. I. 279. l. — Pajdussák Máté: Igló kir. korona- és bányaváros kegyurasága alatt álló iglói róm. kat. vikáriátus története (Igló 1906), 15. l. — Kemény: Reformáció Kassán, 6. l.

szombaton ünnepélyes misét mutatnak be. 2. Az elhunyt tag lelkiüdvéért a halál alkalmával nemcsak gyászmisét mondatnak, de elimádkozzák a halotti zsoltosmát is s a halált követő harminc nap mindegyikén egy-egy szentmisét mondatnak. 3. Az elhunyt tagok lelkiüdvéért minden héten bemutatnak egy misét, a társulat pap-tagjai elmondják a halotti zsoltosma első két részét (matutinum cum Laudibus), a világi tagok pedig ugyancsak minden héten hét Miatyánkot, hét Üdvözlégyet és három Hiszekegyet imádkoznak el. 4. Kántorbőjtök idején az összes tagok összejönnek s a pap-tagok a Boldogságos Szűz tiszteletére ünnepélyes misét, a meghalt tagok lelkiüdvéért pedig gyászmisét mondanak és elimádkozzák a halotti zsoltosma első részét. A világi tagok ugyanekkor megkötszerczik fent említett imáikat.

1449-ben Hédervári László egri püspök, amidőn megerősíti az alapszabályokat, egyúttal 40 napos búcsúban is részesíti mindazokat, akik őszintén megbánják bűneiket, meggyónnak s a társulat és az oltár számára adakoznak vagy oda — bízva a Mindenható Isten könyörületességében s Szent Péter és Pál apostolok tekintélyében — Karácsony, Újév, Vízkereszt, Nagypéntek, Feltámadás, Pünkösd, Úrnapja, Szűz Mária összes ünnepei, Szent Péter és Pál, az összes többi apostolok és evangelisták, Szent Kereszt megtalálásának és felmagasztalásának, Szent Istvánnak, Szent Imrének és Szent Lászlónak: Magyarország patrónusainak, Mihály arkangyalnak, Keresztelő Szent Jánosnak, Szent Mártonnak, Szent Egyednek, Szent Miklósnak, Szent Lőrincnek, Mária Magdolnának, Szent Katalinnak, Szent Margitnak, Szent Dorottyanak, Szent Luciának, Szűz Mária Anyjának Szent Annának s a 11.000 szűznek ünnepei alkalmával, Mindenszentek emlékezetekor, az oltár és társulat alapításának évfordulóján ill. azok nyolcadán vagy pedig kántorbőjtök idején, ájtatosan elzarándokolnak. Búcsú- és más lelkiváltóságokat ezután is nyernek el e társulat tagjai. Legutóbb 1487-ben, midőn a Sinai hegyi baziliták Szent Katalin monostorának priorja — aki ez időben Bártfán tartózkodott — a bártfai plébánost és a társulat minden egyes tagját a Szent Katalin konfraternitás tagjaivá fogadja, ő pedig belép a bártfai társulat tagjai közé. A társulat alapszabályait 1517-ben megerősíti az egri püspök helyettese. A társulat késő-középkori virágzását a hívek végrendeleti adományai és egy 1483—1525. évekre terjedő kiadatlan számadáskönyv is bizonyítja. A számadáskönyv tartalmazza a tagok névsorát is.¹

¹ Iványi i. m. I. 90—93. l. 571, 713. sz. II. 2302, 4715. sz. — Lukesics i. m. 708. l. — Wagner: Diplomatarium, 485—487. l.

A magyarság Szűz Mária-tisztelete egyidős a magyar kereszténységgel. Amint erősödött kereszténységünk, mélyült vallásosságunk, úgy növekedett és melegeedett Szűz Mária-tiszteletünk is. A XV. század második felében alakult ki Szűz Mária tiszteletére a Rózsafüzér ájtatosság. Alanus de Rupe (†1475) ez imádságnak nem megalkotója, csak megszilárdítója volt. Valójában lassan, az idők folyamán alakult ki a népi imagyakorlatból: bizonyos számú Miatyánk és Üdvözlégység Mária együttes illetve egymást felváltó imádkozásából. A teljes Rózsafüzér 15×10 Üdvözlégység Máriából — amelyek mindegyikéhez az Úr Jézus és Szűz Mária életének egy-egy mozzanatát felelevenítő fohász kapcsolódott — és minden 10 Üdvözlégység Mária után egy-egy Miatyánk elimádkozásából állott. Az Üdvözlégység számainak megszabásánál a zsoltárok 150-es száma játszotta a döntő szerepet. E teljes Rózsafüzér mellett szokásban volt egy rövidebb Rózsafüzér elimádkozása is, amely 5×10 Üdvözlégység Máriából s azokhoz a fenti módon kapcsolódó rövid fohászokból és 5 Miatyánkból állott. Ez imát és az azt terjesztő vallásos társulatokat a domonkosok igyekeztek a hívek között népszerűsíteni. Az első társulatot Kölnben alapítják meg 1475-ben. A pápa még ez évben meg is erősíti és a tagoknak 100 napi bűcsút engedélyez az 5 legnagyobb Mária ünnep napjaira. A tagoknak hetenként egy teljes Rózsafüzért kellett elimádkozniok s azt bárhol elvégezhették. Egy egykorú kölni nyomtatvány szerint a tagokat nem kötelezi okvetlenül a Rózsafüzér elimádkozása, vagyis annak az elmulasztása nem bűn, érdemet szereznek azonban azzal, ha elmondják. Az 1475.-i pápai bulla is 40 napos bűcsút adott minden teljes Rózsafüzér elimádkozására.¹

E vallásos társulatnak a hirdetői nálunk is a domonkosok voltak. Almási Benedekfia János 1496-ban nyer engedélyt arra, hogy bárhol hirdethesse a Rózsafüzér társulatot.² Ekkor azonban már nem volt ismeretlen a magyarság előtt sem ez az ájtatosság. Kolozsvárott a domonkosok templomában már 1491-ben építtetett egy Rózsafüzér-kápolnát somkerekí Erdélyi János és neje, valamint somkerekí Erdélyi Tamás és Márton. Az ország más városaiban is hamar elterjed a Rózsafüzér imádkozása. Sopronban és Pozsonyban egyesek végrendelkezéseik során gyakran megemlékeznek a tulajdonukban lévő rózsafüzérekről is. 1522-ből egy kassai

¹ *Sermo pulcherrimus ac fidedignus de sertō rosaceo Beate Marie Virginis* (Köln 1506).

² Harsányi i. m. 313. l.

Rózsafüzér-társulatról is van adatunk. De, hogy már előzőleg is el volt terjedve, mutatja, hogy Czottmann Bertalan kassai patikus 1516-ban festett fogadalmi képén a donátor és a felesége rózsafüzért tart a kezében. A budai Mária Magdolna templomban is áll oltár a Rózsafüzér tiszteletére.¹

Szűz Mária fájdalmainak és szenvedéseinek tisztelete megvolt az előző évtizedek embereinél is. A Hétfájdalmú Szűz nevét viselő vallásos társulatról azonban csak 1519-ben hallunk először, a soproni plébános alapításában. Hogy a plébános csak a hívek óhaját valósította meg, mutatja a társulatnak juttatott sok-sok adomány. Az alapítás azonban nagyon is az új idők küszöbén történt s így a felvirágzására már nem volt lehetőség. 1522 után nem találkozunk többet az említésével.²

A Szűz Máriát különösen tisztelő szerzeteseknél szokás volt a nagy breviáriumon kívül az ú. n. kis breviáriumot : a Mária-officiumot is imádkozni. A breviárium szerint végzett karimádságon ebben az időben még a világi hívek is résztvesznek. Ezt mutatja, hogy a Kinizsy Pálné Magyar Benigna számára írott pálos eredetű Festetics-kódex törzsét egy ilyen Mária-officium fordítása alkotja („Bódogasszony Hórái“), amit a szombatnapi Mária-officium vecsernyéjével az ugyancsak Magyar Benigna részére készült imádságos könyv : a Czech-kódex egészít ki.³

Szűz Mária tisztelete magyarázza meg a Salve Regina alapítványok nagy elterjedtségét. A Salve Regina eredetileg a napi zsolozsma (kompletórium) utolsó részéhez csatlakozó ima volt. A XIII. században azonban attól elválik s mint önálló ima nagy népszerűsége tesz szert a hívek körében. A világi hívek most már ha nem is vesznek részt az egész zsolozsma elmondásában, megjelennek legalább a Salve Regina eléneklésére,⁴ amelynek mindennapos, szombat esti, vagy nagybőjt idején való megtartását nálunk igen sok helyen : — így Sopronban, Szepeshelyen, Lőcsén, Bártfán, Pozsonyban, Késmárkon, Zólyomban, Kolozsvárott — kü-

¹ Magyar Sion IV. 575. l. — B. Iványi : Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1939, 380. l. — Tört. Tár 1895, 384. l. — Magyar Tört. Tár XII. 154. l. — Wick : A kassai Szent Erzsébet dóm, 292. l. — Házi i. m. II/1. 279—80, 328—31, II/2. 17—18, 23, 41, 85, II/4. 329. l. — Ortway i. m. II/1. 377. l.

² Házi : Egyháztörténet, 296. l.

³ Horváth János : A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Budapest 1931), 166. l.

⁴ L. Eisenhoffer: Handbuch der katholischen Liturgik (Freiburg i. Br. 1932—33), II. 553—54. l.

lön alapítványok biztosítják. A soproni Szent György kápolnában egy soproni polgár és felesége rendelkezése szerint minden szombat este énekelik ez ájtatosságot, egészen 1565-ig, amikor a város a maga céljaira vette igénybe az alapítványul adott 32 hold szántót.¹ Ez imát a ferencesek szentbeszédekben azzal is igyekeznek népszerűsíteni, hogy elmondanak a népnek egyes csodákat, amelyeket Szűz Mária a *Salve Regina* eléneklésekor tett.² Az imádság hasznos erejében való hittel függ össze, hogy egyesek sírjuk fölött is énekeltek. Így például Pozsonyban többek között Kranfelder Margit 1498-ban meghagyja, hogy a ferencesek a temetésekor a halotti szolozsmákat is mondják el s azonkívül egy egész éven át énekeljék el a *Salve Reginát*. Ugyanezt kéri Hillebrant András selmebányai polgár is 1507-i végrendeletében.³

Vallásos társulatok alakultak még Szent Anna tiszteletére Pozsonyban, Eperjesen, Iglón és Nagyszebenben;⁴ Szent Mihály arkangyal tiszteletére Kassán, Lőcsén és Eperjesen;⁵ Szent Katalin tiszteletére Budán (két társulat: az egyik a Szent Háromság, a másik a Nagyboldogasszony templomban), Eperjesen és Kolozsvárott;⁶ a Szent Háromság

¹ Békefi i. m. 67. 68. 120. 157. 161. 175. 277. 296. 330—331. 372. l. — Rupp i. m. II. 220. l. — Ortway i. m. II/4. 386—387. l. — Jakab i. m. 374. l. — Házi: Egyháztört. 170, 209, 228. l.

² Temesvári P.: *Stellarium*, lib. XII. p. 1. art. 3.

³ Ortway i. m. II/4. 386. l. — Békefi i. m. 362. l.

⁴ Ortway i. m. II/4. 414. l. — Az eperjesi „*fraternitas sancte Anne*“ a következő végrendeleti hagyományokat kapja: 1511. VII. 8. „*tunicam brunaticam cum monilibus*“ (Iványi: Eperjes, II. 402. l.); 1513 IX. 24. 3 fl. pro decantanda missa (uo. 13. l. 1088. sz.); 1515 I. 5. „*tunicam . . . harniseam cum cingulo*“ (uo. 422. l. 1115. sz.); 1519 VIII. 30. 1 fl. (uo. 477. l.) — Illéssy János: Igló korona- és bányaváros levéltára (Budapest 1899), 35. l. — Seivert i. m. 314. l. 1513 IX. 24. „*fraternitas seti Michaelis*“ pro decantanda missa 1 fl.-t kap végrendeletileg. — Iványi: Eperjes, II. 412—3. l. 1088. sz.

⁵ Kemény: Reformáció Kassán, 6. l. 1521. „*fraternitas S. Michaelis Archangeli*“ néhai Perey György leányától, Annától egy tályai szőlőt kap végrendeletileg. — Iványi: Bártfa, II. 5031. sz. — Iványi Béla: A lőcsei Krisztus Teste testvérség jegyzőkönyve. Közlemények Szepesvármegye multjából III. (1911), 141. l.

⁶ 1511. VII. 27. Apari Gergely budai kanonok végrendeletében, mivel Szent Katalin iránt különös tisztelettel viseltetik, a budai Szent Háromság-templomban levő szent Katalin oltárnak „et consequenter manibus confraternitatum wlo kalandosnak eiusdem altaris“ a következőket hagyja: 100 ar. frt., egy házat, ezüstserleget, kelyhet, miseruhát, misekönyvet és hordozható oltárt, 2—2 corporalet, ezüst feszületet és ólom kannácskát. Az adományért a társulat minden héten szerdán misét tartozik mondatni. (Csánki-gyűjtemény.) — 1504. VIII. 6. Nürnberg város tanácsának a levele a néhai Forster

tiszteletére Sopronban, Lőcsén, Iglón és Szászbesztercén;¹ Szent Miklós tiszteletére Pozsonyban és Szászsebesen;² Szent Borbála tiszteletére Sopronban, Bártfán és Iglón;³ Szent Péter tiszteletére Kolozsvárott;⁴ Szent Pál tiszteletére Pozsonyban;⁵ Szent Sebestyén tiszteletére Pozsonyban (két társulat: az egyik a plébánia, a másik a ferences templomban) és Kassán;⁶ Szent Antal tiszteletére Kassán;⁷ Szent Lénárd, Szent János, Szent Lőrinc és Mindenszentek tiszteletére Eperjesen;⁸ Szent Erzsébet, a tizenkét apostol és a Szentlélek tiszteletére Sopronban.⁹

Ezen társulatok működése és célkitűzése is hasonló lehetett az eddig részletesebben is ismertetettekhez: a hívek vallásosságának az ápolása és a közösség-érzés növelése. Sajátos, egyéni szint mindegyiknek adott azonban az a szent, akit a társulat védőszentül választott s a helyi társadalom, amelynek a lelki szükségleteit és óhajait volt hivatva a társulat kielégíteni.

2. Nem ismerjük valamennyi felsorolt társulatnak a keletkezési idejét. Vannak, amelyek 150 esztendőnél is idő-

György által a budai Boldogasszony egyházban fennálló szent Katalin confraternitas vagy céh javára tett alapítvány tárgyában. (Csánki-gyűjtemény.) — Az eperjesi „cecha sancte virginis Katherine“, „fraternitas dive Katherine“ a következő végrendeleti hagyományokat kapja: „unum paleum brunatici coloris cum pendulis argenteis“ (Iványi: Eperjes, 328. l. 863. sz.); 1513. „pro decantanda missa . . . 1 fl.“ (uo. 413. l. 1088. sz.) — Jakab i. m. 300. l. — Lindner Gusztáv: A kolozsvári kalandos társulatok. Erdélyi Múzeum XI. 74. l.

¹ Házi i. m. 297. l. — 1517. „ist die Pruderschaft SS. Trinitatis zu Leutschau in flor gewest“. — Wagner i. m. II. 12—14. l. — V. ö. Rupp i. m. II. 220—21. l. — Pajdussák i. m. 15. l. — Egyháztört. Eml. II. 155. l.

² „Sand Niclass Zech“. Ortway i. m. II/4. 414. l. — F. Teutsch: Geschichte der evang. Kirche in Siebenbürgen, I. 122. l. 146. jz.

³ Házi i. m. 297. l. — Iványi: Bártfa, II. 4146. sz. és 4850. sz. — Pajdussák i. m. 15. l.

⁴ A „fraternitas sancti Petri“ 1496-ban visszakapja a Kolozsvár városától előző évben a királyi census kifizetéséhez kölcsönadott 7 fl.-t. Történelmi Tár 1883, 78. l. Kolozsvár 1496-i számadása.

⁵ „Sannt Pauls Zech“. Ortway i. m. II/4. 414. l.

⁶ „Sand Sebastian Zech“. Uo. 414. és 507. l.

⁷ Kemény i. m. 2. l.

⁸ „fraternitas sancti Leonardi“. 1515 I. 5. András bognár felesége „tunicam suam harniseam rubeam“ adja a társulatnak. Iványi: Eperjes, II. 422. l. 1115. sz. — A „fraternitas sancti Johannis“ „cecha sancti Johannis“ 1515-ben és 1516-ban kap végrendeleti hagyományt. Uo. és 445. l. 1167. sz. — A „fraternitas sancti Laurencii“ 1503. IV. 2. kap végrendeleti hagyományt. Uo. 331. l. 872. sz. — „Fraternitas Omnium Sanctorum“, Iványi: Eperjes, II. 337. l. 886. sz., 384. l. 1014. sz. és 413. l. 1088. sz.

⁹ Házi i. m. 296—297. l.

sebbek, de vannak olyanok is, amelyek csak néhány évtizede, sőt, amelyek csak 1—2 éve állnak fenn. Működésükről nem egyforma mértékben rendelkezünk adatokkal. Egyeseknél nemcsak a társulati alapszabályt ismerjük, de sok végrendeleti hagyományról is tudunk, amelyek mutatják a társulatnak a hívekkel való szoros kapcsolatát. A legtöbb társulatnak azonban nem ismerjük az alapszabályát. Ezek létezését is sokszor csak egy-két végrendeleti adomány őrizte meg. Ebből nem mindig következtethetünk arra, hogy e társulatok kevésbé voltak jelentősek. Abból, hogy az eperjesi Krisztus Teste társulat egymaga több adományt kap, mint a városban működő többi 10 társulat összesen, joggal következtethetünk arra, hogy a Krisztus Teste társulat volt a legjelentősebb.¹ E társulat után a három Szűz Mária társulat, a Szent Anna tiszteletére és a Mindenszentek tiszteletére alakult társulat részesült legtöbb adományban, de ezek sem kapnak egyenként még tizedannyit sem, mint a Krisztus Teste társulat.² Ott, ahol azonban az egyes társulatok működéséről csak egy-egy adatunk van, örülnünk kell annak az egy adatnak, — főleg, ha az illető hely történetére vonatkozólag egyébként is csak elszórt adatokkal rendelkezünk, — messzemenő következtetéseket azonban nem szabad levonnunk.

A hívek közül sokan — amint azt az eperjesi, pozsonyi, soproni és szászbesztercei végrendeleti hagyományok is mutatják — több vallásos társulatnak is tagjai.³ A vallásos társulatok számának a növekedése szoros kapcsolatban áll a szentek tiszteletének a növekedésével. Mindegyik szent más és más tulajdonsággal rendelkezik e kor felfogása szerint s így mindegyik más és más téren tud segíteni a hozzáfolyamodóknak. Minél több társulat tagjai közé lép be valaki, annál biztosabbnak érzi magát az élet sok megpróbáltatásával szemben.

Az új vallásos társulatok keletkezése mélyen bevilágít azon problémák és gondok közé, amelyek e kor emberét foglalkoztatták s amelyek megoldását, illetve enyhítését a saját erejéből nem, csak Isten segítségével remélte. Természeti csapások, betegség, ellenség ellen, úgy érzi, Isten és szentjeinek a segítségére van szükség. Budán nagy

¹ Iványi: Eperjes, II. 750, 849, 863, 872, 882, 895, 902, 915, 921, 955, 962, 1003, 1006, 1007, 1033, 1035, 1042, 1048, 1084, 1088, 1092, 1121, 1167, 1170, 1173, 1196, 1201, 1209, 1230, 1231, 1241. sz.

² Uo. 758, 862, 872, 895, 955, 1053, 1201, 1231, 1241. sz. — 9048, 1088, 1116, 1241. sz. — 878, 886, 1014, 1088. sz.

³ Uo. 863, 872, 886, 895, 902, 915, 955, 963, 1003, 1042, 1048, 1088, 1104—5, 1241. sz. — És a másik három hely vallásos társulataihoz már idézett adatok.

szárazság idején a pálosok a nép kérésére esőt kérő körmenetet tartanak. Az eső be is következett s attól kezdve a nép a pálosokat „az esők osztogatói“-nak nevezte.¹ 1502-ben Pozsonyban nagy pestis pusztított. A nép és a városi tanács a pestis ellen védő szenteknek: Sebestyénnek és Rókusnak a segítségéhez fordul s tiszteletükre kápolnát emel. Ekkor alakul meg Pozsonyban Szent Sebestyén tiszteletére a második vallásos társulat is, ezúttal a ferencesek templomában.²

Évtizedek óta fenyegette már a török a magyarságot. Szerte az országban egyesek és tömegek ajkán ismét csak az ima hangzik fel az Úrhoz és Szűz Máriához, amelyben kéri: „Törd meg Uram Isten a te szent hazád ellenségeinek az erejét, ... mert nincsen egyéb, ki mi érettünk viaskodjék, ... csak Te, a mi Istenünk ...“ „Kérlek nemes asszonyom Szűz Mária ... ne hagyj engemet semminemű szükségemben, se lelki, se testiekben ... és a te szerelmes édességes szent fiadért szabadíts meg minket a gonosz törököktől és tarts meg minket az igaz keresztyén hitben és törjed meg a gonosz szándékokat ..., kit Te Éretted engedjen és megadjon Atya Fiú Szentlélek egy örök Isten“.³

1510 körül Bakóc Tamás esztergomi érsek rendeli el, hogy Budán, Pesten és egyebütt is „a békéért és nemzetünk szerencsés győzelme érdekében“ minden héten hétfőn, szerdán és pénteken a szentek ereklyéivel körmenetet tartson az egész papság. Az azon résztvevők 100 napi búcsúban részesülnek. 1524-ben pedig VII. Kelemen pápa rendelte el a körmenetek tartását. 1526-ban, midőn már készülődik Szalkai László érsek a mohácsi csatába, levélben kéri Miklós beszercebányai plébánost, hogy mindaddig, amíg tart a háború, a papsággal és a néppel együtt állandóan imádkozzék és böjtöljön, s így kérje, hogy a Mindenható Isten megverve vagy megfutamtatva az ellenséget győzelmet adjon s ne engedje nevének a tiszteletét az istentelen törököktől meggyalázní.⁴

Istenben való hitüket nem veszítik el azok sem, akik az ország szélén laknak s így legközelebb vannak az állandóan fenyegető ellenséghez. Ők azonban — látva az állandó veszteséget — már nem mernek, nem tudnak győzelemért esdekelní, hanem csak azt kéri: adjon az egek Úra nyugo-

¹ Zákonyi i. m. 30. l.

² Ortvay i. m. II/4. 507. l.

³ Czech-kódex, 162—64. (Nyelveléktár, XIV. 341—342. l.) — Gömöri-kódex, 42—43. l. (Nyelveléktár, XI. 308. l.)

⁴ Csánki-gyűjt. 1510—15. k. — Uo. 1524 VI. 8. — Egyháztört. Eml. I. 269. l.

dalmat és örök boldogságot azoknak, akik a török elleni harcokban elesetek. Brassóban azzal a céllal alakul vallásos társulat, hogy a keresztény hívek lelkéért, de különösen azokért, akik a török elleni harcokban elesetek, imádkozzanak s istentiszteleteket mutattassanak be. Már néhány éve működött a társulat, amidőn 1499-ben az alapítók az év öt napjára hét évi, az év négy napjára pedig öt évi búcsút kérnek a pápától azok részére, akik e napok egyikén a társulat oltárát meglátogatják, bűneiket megbánják, meggyónnak és a társulat fenntartására valamit adakoznak.¹

A végrendeleti adományok mutatják, hogy a régi és új vallásos társulatok célkitűzéseit híven őrzi, bensőséges áhitatgyakorlatait megvalósítja a Jagelló-kor magyarja is. Sok helyen e vallásos társulatok működésének köszönhető, hogy a templomok éppen az általunk vizsgált korban oly sok szép, s mély vallásos lelkületet kifejező szárnyasoltárokkal gazdagodtak.² A vallásos társulatok tagjainak a lelkületéről az előző évtizedekben megalkotott minden alapszabálynál többet mondanak nekünk az ő kezdeményezésükre készült oltárszobrok és képek. A vallásos társulatok nagyrésze gazdag. A lőcsei társulatnak 1510—1520 között készpénz vagyona ugyan csak 42—50 forint, de sok a künnlevősége. A társulat ugyanis az anyagilag nehéz viszonyok között élő tagokat kölcsönökkel segítette. 1492-ben például 200 forint kölcsönt osztott ki a tagok között. S van ingatlana (szántóföld, rét) is a társulatnak. A soproni Krisztus Teste társulatnak a hitújítás kezdetén két háza és 11 szőleje van. A budai Szent Katalin társulat gazdagságát mutatja, hogy 1506-ban 200 magyar forintot tudott kölcsön adni Tordai Gábor királyi kancelláriai jegyzőnek. A selmecbányai Krisztus Teste oltárnak 1520-ban 329 forint készpénzvagyona van. A beszercebányai társulat évi jövedelme még 1526-ban is 400—500 forint körül mozog, amelyet egyházi ruhák és szerelvények beszerzésére, káplánok fizetésére, aggok, munkaképtelenek, betegek, özvegyek, árvák gondozására és segélyezésére s a szegénysorban elhaltak temetési költségeinek a fedezésére fordítanak. Ezenkívül Úrnapját követő vasárnap húsz asztalnál dúsan megvendégelik a szegényeket.³

¹ Vatikáni Levéltár, Reg. Suppl. 1094. k. 181. b. 1.

² Divald: Magyarország csúcsíves kori szárnyasoltárai, I. 24. l., II. 22. l. — Iványi i. m. Közl. Szepesvármegye multjából, III. 138. l. — Fenyő Iván és Genthon István: Régi magyar képek a Szépművészeti Múzeumban. Magyar Művészet 1928, IV. 746. l. — Archeológiai Ért. 1917, 113—114. l.

³ Iványi i. m. 138. l. — Mohl Adolf: Sopron mint „civitas eucharistica“. Eucharisztikus Ért. 1927, 23. l. — Csánki-gyűjt.

3. A vallásos társulatoknak az oltárai szinte kivétel nélkül a plébánia-templomokban voltak. Domonkos-templomban csak a Rózsafűzér társulatok működtek, ferences templomban pedig csak Pozsonyban és Eperjesen működött egy, illetve két társulat. A koldulórendek vezetik azonban továbbra is a harmadrendű társulatokat, amelyek által biztosítják a befolyásukat a városi polgárságra. S tovább élnek még most is az egyes szerzetesrendekkel kapcsolatos imaközösségek is. A világi papság, úgy látszik, e vallásos társulatok felkarolásával igyekezett ellensúlyozni a koldulórendek és a pálosok népszerűségét s ezúton igyekezett résztvenni a városi polgárság vallásos életének irányításában. Másrészt azonban a városi polgárság is szívesebben alapítja társulatait a plébánia-templomban, ahol nagyobb befolyással rendelkezett, mint a szerzetes templomokban, melyekben bármennyire szívesen látták is, mégis csak vendég volt. E vallásos társulatok mutatják legszebben a világi hívek és a világi papság együttműködését és egymásiránti megértését. A tagok sorában a város polgárságának minden rétege képviselve van. A polgármester vagy a városbíró, a városi tanácsos, gazdag és szegény városi polgár mellett ott vannak a papok is. Pozsonyban a káptalan tagjai is.¹ Nemeseknek a társulatokkal való kapcsolatára alig van adatunk. Tudjuk azonban, hogy Kálnay János magyar nemes az 1525—27. években a Nagyszombeni Krisztus Teste társulat részére 2 forintot ad.² A társulatok vezetői maguk a polgárok. Olykor azonban helyet kap a vezetők között a plébános is, mint például Lőcsén és Sopronban is. A gazdasági és anyagi ügyek intézése rendszerint teljesen a világiak kezében van, akik a városi tanácsnak tartoznak számadással. Besztercebányán négyen kezelik a jövedelmet: kettőt a városi tanács nevez ki, kettőt pedig a bányászok maguk választanak.³

A polgárság és a papság egyetértésének és közös munkájának köszönhető, hogy a kezdődő hitújítás és a Mohács okozta válság közepett is életerősek e társulatok, ha egyes helyeken azután a hitújítás mindjobban erősödő hullámainak

1506 VI. 2. — Timár: Régi szentségi társulataink. Örökimádás 1910. 46. l. — Egyháztört. Eml. I. 254—55. l.

¹ Iványi i. m. 130—138. l. — Seivert i. m. 337. l. — Ortvyai i. m. II/4. 408—411. l.

² Seivert i. m. 340. l.

³ Timár: A budai Krisztus Teste társulat. Örökimádás 1913. 45. l. — Rupp: Buda-Pest és környékének helyrajzi története (Pest 1868), 107. l. — Csánki-gyűjt. 1520 XI. 11. — Iványi i. m. 130. l. — Egyháztört. Eml. I. 254—55. l.

nem is tudnak véglegesen ellenállni. A helyi társadalom ellenállóképességétől és a katolikus hithez való ragaszkodásának a mértékétől függött, hogy hol, mennyi ideig tudták magukat tartani s mennyi ideig tudták még összefogni híveiket. A nagyszebeni Krisztus Teste társulat számadáskönyve éppen az 1525—1527-ig terjedő három esztendőről szól. Ez években ugyan csak hét új taggal gyarapodott a társulat, de a sok adomány, amikben részesült a társulat, mutatja a régi tagok búzgóságát.¹ A befolyt jövedelem, ha nem is éri el a besztercebányai társulat már említett jövedelmét, még mindig igen jelentős. A brassói Krisztus Teste társulat számára Mohács esztendejében vesznek meg egy szentségtartót Földvarról 65 forintért.²

Pedig már országszerte hallani a panaszokat, hogy a lutheránusok gúnyolják a katolikusok szertartásait. Így a szebeni káptalan 1526-ban azt panaszolja, hogy a lutheránusok megzavarni igyekeztek az úrnapi körmenetet s így gúnyolódtak: 1. Vajjon a pápista papok azt hiszik-e, hogy vak az Isten, hogy annyi gyertyát gyujtanak neki? 2. Talán csecsemőnek vélik az Istent a papok, hogy vénasszonyok módjára karon hordják körül a városban? A gúnyolódások ellenére tovább működik még itt is a Krisztus Teste társulat. A szerzeteseket ugyan már 1529-ben kiutasították a városból, de a társulat patrónusa még 1533-ban is rendben beszámol a társulat ügykezeléséről. 1543-ban azonban már megszűntetik a Szent Anna társulatot s vagyonát a város, illetve a szegények javára fordítják.³ A kolozsvári Krisztus Teste társulatra Kőfaragó Györgyné 1531.-i végrendeletében 1 forintot hagy, hogy misét mondjanak Krisztus Teste emlékeztére. A három százszesztercei társulat létét pedig éppen csak egy 1531.-i végrendelet őrizte meg. A lőcsei Krisztus Teste társulat is virágzott még 1537-ben s még 1560-ban is fennállt.⁴

Míg a magyar vallásos társulatok a világiak és a papság közös együttműködésének köszönhetik virágzásukat, addig a német és olasz konfraternitások maguk is hozzájárulnak az egyház és a világiak között könnyen adódható szakadék kimélyítéséhez. A középkor második felében az egyházi

¹ Seivert i. m. 337. l. — Timár, Örökimadás 1913, 142. l.

² Gyárfás Tihamér: A brassai ötvösök (Brassó 1912), 195. l.

³ Seivert i. m. 314. l. — Timár, Örökimadás 1910, 46. l. — Egyháztört. Eml. I. 261, II. 297. l.

⁴ Egyháztört. Eml. II. 156, 178. l. — Wagner i. m. II. 12—14. l. — Rupp i. m. II. 220—221. l.

zsinatok már kénytelenek állást foglalni újabb vallásos társulatok megalakulásával szemben, nemcsak azért, mivel egyes helyeken már egyébként is sok, így például Lübeckben 70, Kölnben 80, Hamburgban pedig több, mint 100 társulat működött, hanem azért is, mivel egyes társulatok az egyházzal szemben teljes függetlenségre törekedtek. Nincsen olyan városi polgár Németországban, aki nem tagja valamelyik társulatnak. Sokan több társulatnak is tagjai. Valamennyi társulat tagságával járó kötelezettségeket ezek alig is tudhatják teljesíteni. Személyes, aktív részvételre itt azonban már sokan nem is éreznek szükségét. A tagsági díj befizetése elegendő ahhoz, hogy kiki részesedjék a társulat által elnyert búcsúkbán, lelki kegyelmekben. Egyes társulatok külön feljegyzéseket vezetnek arról, hogy milyen kegyelmeket tudnak biztosítani a tagoknak a túlvilági boldogság, az üdvözülés elnyerésére. Az egyház által kívánt gyakorlati vallásos élet üzletszerű, lélektelen felfogása jellemzi így sok társulat működését. A társulatok által biztosított különféle búcsúk elnyerésére az imák és külső cselekmények halmozása lesz a tanácsos a hívő számára. Az egyes búcsúengedélyek kiemelik ugyan az ájtatosság szükségességét, a különféle búcsúk halmozásának a rendszere azonban mégis elősegíthette, hogy az egész vallásos élet elsekélyesedjék, külsőleges szertartások és imák halmozásává váljék.¹

Erre megvolt nálunk is a lehetőség, ha nem is olyan nagy mértékben. Fennmaradt e korból a nagyszebeni Krisztus Teste társulat feljegyzése arról, hogy milyen búcsúkbán részesedhetnek a tagok. A csütörtöki nagymisén való részvétel, a szombat esti *Salve Regina* éneklése, az Ave Maria-nak különféle meghatározott alkalmakkor való háromszori elimádkozása, különféle alkalmakkori — így például, midőn a szentmisében Jézus és Szűz Mária nevét említi a pap — térdhajtás, Krisztus kízóeszközeinek ájtatos nézése és egy páter-noster elmondása, mind 20 nap és 5 év közti időre terjedő búcsúval járt.² Temesvári Pelbárt ugyan hangsúlyozta, hogy a búcsúval az egyház csak az általa kiszabható földi büntetéseket engedi el,³ valószínű azonban, hogy a hívek egy része nálunk is, amint Németországban is, a tisztítótűz idejének a megrövidülését vélte elérhetni a búcsúkbán való részesedés által.

¹ W. Andreas : *Deutschland vor der Reformation* (Berlin 1932), 148—152. l.

² Seivert i. m. 319. l.

³ Temesvári P.: *Serm. Quadr. I. F.*

II.

Vannak szálak, amelyek jelölni látszanak azt az utat, mely a XI. századi kalandos társulatoktól a konfraternitásokon át a céhek kialakulásához vezetett.¹ Hogy ez az út valóban egyenes volt-e és hogy a szálak nem kereszteződtek-e, annak eldöntése a mi munkánk szempontjából nem fontos. A lényeges az, hogy a céhek működése e korban kiterjedt azon területekre is, amelyeket a vallásos társulatok tevékenysége felölel. Másrészt azonban, ha a vallásos társulatokból fejlődtek is ki a céhek, azok a reformációt megelőző évtizedekben elsősorban az egy városban lakó és ugyanazon vagy hasonló ipart űző kisiparosok egyesületei, gazdasági érdekszövetkezetei.

A nagybányai szűcsök nyíltan meg is mondják, hogy a céh megalakítására azért volt szükség, mivel gazdasági érdekeiket anélkül nem tudják megvédeni s biztosítani, s már eddig is anyagi károkat szenvedtek.² A céh egyrészt védi a helyi iparosok érdekeit idegen, más városbeli iparosokkal szemben, másrészt azonban egymás között is rendet és egyensúlyt igyekszik tartani. Nemcsak a segédek és inasok számát, de a nyersanyagvásárlást is korlátozzák az egyes céhek, azon célzattal, hogy minden iparos hozzájuthasson mind elegendő anyaghoz, mind megfelelő munkakerőhöz.³ „A céhszabályok, igaz, kizárva a szabad versenyt a munka teréről, megbénítják az egyéni kiválóbb tulajdonok érvényesítését, lehetetlenné teszik a gyors fejlődést; de egyszersmind egyeseknek a nagy tömeg rovására történő túlságos gazdagodását gátolva, a tömeges elszegényedést s az ezzel járó erkölcsi süllyedést megakadályozzák.”⁴ Az egyén a „rend”, a közösség segítségével akarja elérni magának azt, amit egyedül még nem tud megszerezni. A céhek a testületi szellem ápolásával igyekeznek

¹ Szádeczky Lajos: A magyarországi céhek története. (Ért. a tört. tud. köréből XIV. k. (Budapest 1890). — U. az: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon (Budapest 1913), I. 172. l. — Lindner Gusztáv: A kolozsvári kalandos társulatok. Erdélyi Múzeum XI. k. 65—81. l.

² 1479. Századok 1889, 680. l. — V. ö. Király: Pozsony város joga a középkorban (Budapest 1894), 185. l.

³ Jakab: Oklevéltár, 312, 333, 341. l. — Bevilacqua Borsody Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270—1872, I. (Budapest 1931), 61. l. — Századok 1889, 681. l. — Tört. Tár 1896, 175—78. l.

⁴ Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVIII. században (Budapest 1890), 25. l.

fenntartani az állás tekintélyét, ami egyben a tagok egyéni tekintélyét is jelenti.

A közösségérzet, az összetartozás tudata azonban csak egész kis körben érvényesül. A harc olykor nemcsak kifelé, más céhekkel szemben nyilatkozik meg, de befelé is. Saját közösségükön belül sem valósul meg maradéktalanul az egymás kölcsönös segítésének az eszméje. Mesterek és legények között egyes helyeken az önző osztályharc jelenségei mutatkoznak.¹

A munka megbecsülése és a közösség érdekében ellenőrzik a céhek az iparosok munkáját és gondoskodnak arról, hogy a tagok között meglegyen az egyetértés s ne zavarja semmisen a békés együttműködés lehetőségét. A céhszabályok nemcsak előírják, de valóban meg is követelik, hogy az, aki be akar lépni a céhbe, becsületes, jóhírű és tisztességes szülőktől származzék.² Az idegenből jött mesternek nemcsak mesterségbeli tudását kell igazolnia, hanem azt is, hogy előbbi működési helyén békés és tisztességes életet élt. Ezt bizonyítja Jakab számára az új szandeci szűcs céh is, amiképpen kéri, hogy vegyék fel őt a bártfai szűcs céhbe.³ Nemcsak arra ügyelnek, hogy ne maradjon meg olyan a tagok között, aki gyilkosságot, lopást követ el, vagy pedig erkölcstelen életet él, hanem arra is, hogy a tagok egymás között békességben éljenek: egymást ne sértsek meg becsületükben, egymás áruját ne ócsárolják, egymás legényét vagy vevőjét ne csábítsák el. Aki társával egy évnél tovább marad haragban, azt kizárják a tagok közül.⁴ A családi élet és az erkölcsi élet tisztaságának a megóvása érdekében csak családos embert vesznek fel véglegesen. Ha valaki nőtlen lenne a felvételnél, egy éven belül meg kell házasodnia.⁵ A céhélet révén felszabadulnak az addig függő helyzetben lévő iparosok, s autonómiát nyernek a céh ügyeinek intézésében és bíraskodási jogot a tagok fölött. Az egymás között támadt viszályokat maguk intézik el,

¹ Ortway i. m. II. 27. l. — Iványi: Bártfa, 455. sz., II. 5561. és 5577. sz. — V. ö. Th. Steinbüchel: Christliches Mittelalter (Leipzig 1935), 293. l.

² Szádeczky i. m. II. 27. l.

³ Iványi i. m. II. 4176. sz. — Ortway i. m. II/4. 136. l.

⁴ Szádeczky i. m. II. 32. l. — Kovács i. m. 437—443. l. — Ortway i. m. II/4. 154, 158. l. — Hajnóczi Iván: A céhek életéből. XV—XVI. századi céhszabályok, 7—10. l. — Szendrei: Miskolc város története, III. (Miskolc 1890), 165—171. l. — Jakab i. m. 331—335, 340. l.

⁵ Budai magyar szabók céhszabálya, 1492 XII. 17. Csánki-gyűjtemény. — Demkó i. m. 161. l. — Király i. m. 190—94. l. — Borsody i. m. 62, 80. l. — Ortway i. m. II/4. 134. l. stb.

s büntetést rónak arra, aki engedély nélkül fordul a városi tanácshoz.¹

1. E kor városi polgárságának vallásosságát mutatja, hogy a gazdasági és szociális érdekeik védelmére kiépített szövetkezeteik: céheik keretében sem elégszenek meg az egyháztól előírt minimális vallásos kötelességek teljesítésével, hanem maguk egyúttal egy-egy vallásos társulat szerepét is betöltik. S ezt sokszor már külsőleg, a nevükben is kifejezésre jutattják: *fraternitas pellificum alias beatae Katherinae, fraternitas sutorum alias beatae Virginis, fraternitas lanificum pro honore sanctorum trium regum*. Fenti céhnevek mind Eperjesről valók, idézhetnénk azonban más városokból is.² De ha a névben nem is tűnik ki mindenütt a céh vallásos jellege, a céhszabályok vagy a céhtagok életére vonatkozó egyes apró adatok elárulják a céhek vallásos jellegét.

Mindegyik céh Krisztus, a Szentlélek, Szűz Mária vagy valamely szent pártfogása alatt áll. Budán a magyar szabó céhnek a Szentlélek, a magyar bodnároknak és esztergályosoknak Szent Péter és Szent Pál, a mészáros céhnek Keresztelő Szent János a védőszentje.³ Pesten a vargák Szűz Máriát, Szent Borbálát, Szent Erzsébetet és Szent Ilonát; az íj-, nyíl-, és pajzs-készítők a Mindenszenteket, a szűcsök a Sarlós Boldogasszonyt, a szabók Szent Gellértet, a tímárok és kard-készítők Szent Istvánt, Szent Lászlót és Szent Imrét, a kőfejtők és kötőrők, kerék- és hintógyártók, az asztalosok és a kádárok közös céhében Szent Pétert és Szent Pált tisztelik.⁴

Esztergomban a vargák a Mindenszenteket;⁵ Sopronban a kovácslegények Szűz Máriát, a mészárosok Szent Jakab apostolt, a szabók Szent Annát, a halászok Szent Katalint, a molnárok és ácsok Szent Farkast, a takácsok a Háromkirályokat tisztelik.⁶ A pozsonyszentgyörgyi mészárosoknak Szűz Mária, a nagyszombati szűcsöknek Szent Borbála; a selmecbányai mészárosoknak Szentkereszt; a rimaszombati iparosok közös céhének Szent Mihály; a körmöcbányai

¹ Hlatky József: Céhtestületek és iparos élet Körmöcbányán a XV—XVII. században. A körmöcbányai főimn. értesítője 1884—1885, 5. l.

² Iványi: Eperjes, II. 296. l. 745. sz., 328. l. 863. sz.

³ „*cecha sartorum hungarice nationis*“ 1492 XII. 17-i céhszabály. Csánki-gyűjt. — Nagyfalusy i. m. 41. l. — Századok 1877, 563. l. — Borsody i. m. 183, 197. l.

⁴ Némethy Lajos: A pesti főtemplom története, I. (Budapest 1890), 60—61. l.

⁵ Tört. Tár 1896, 175—78. l.

⁶ Házi: Egyháztörténet, 298—301. l.

vargáknak Szent Lőrinc ; a lőcsei posztóverőknek a Szent-háromság, a paszományosoknak Szent Lőrinc ; az iglói bányászoknak Szent Borbála ;¹ Eperjesen a vargáknak Szűz Mária, a szűcsöknek Szent Katalin, a takácsoknak a Háromkirályok, a serfőzőknek a Szentkereszt, a szabóknak Szent Zsófia ; az olajsajtolóknak Mária Magdolna ;² Csetneken a vargáknak Szent Miklós ;³ Kassán a kereskedők céhének Szent Borbála ;⁴ Miskolcon a mészárosoknak Szeplőtelen Szűz Mária ; a debreceni szűcsöknek Szent András ;⁵ Kolozsvárott a tímároknak és a szabólegényeknek Szűz Mária, a szabóknak Mindenszentek, a kovácsoknak és a lakatosoknak Szent László, az ötvösöknek Szent Elégíusz, a mészárosoknak Szent Mihály, a takácsoknak a Szentlélek, a kádároknak Szent Márton, a vargáknak a Tízezer Vitézek ;⁶ Nagyszebenben a vargáknak Szent János, a szabóknak Szent László, a festőknek és az asztalosoknak Szent Lukács ; az aranyműveseknek Szent Lajos ; Százkézden a vargalegényeknek a Szentkereszt és Szent Sebestyén ; Segesvárott a szűcsöknek Szent Mihály ;⁷ Brassóban a szabóknak a 11.000 szűz, a festők, képfaragók, üvegesek és asztalosok közös céhének Szent Lukács a védőszentje.⁸

A céh-oltárok mindenütt a plébániai templomokban vannak, egyedül az esztergomi vargáké áll a domonkosok templomában.

Felsorolásunk természetesen nem tarthat igényt a teljességre. Az ebből a korból fennmaradt céhszabályok nagyrésze még ma sincs kiadva és nehezen hozzáférhető. S némelykor,

¹ Tört. Tár 1886, 369. l., 1889, 362. l., 1905, 147. l. — M. Tört. Tár XII. 242. l. — Rupp i. m. I. 121. l. — Hlatky i. m. 5. l. — Hajnóczy i. m. 7—10. l. — Pajdussák i. m. 15. l.

² Iványi : Eperjes, II. 296, 328, 343, 351—57, 382, 385—89, 404, 413, 463—68. l.

³ 1501. X. 4-i céhszab. Orsz. Levéltár, Múz. Törzsanyag.

⁴ Kerekes György : A kassai kereskedő-céh Bruderschaft könyve 1446—1553. Magyar Gazd.-tört. Szemle X. (1903), 342—352. l., uo. 1898, 31. l.

⁵ Szendrei i. m. III. 150—52. l. — Tört. Tár 1900, 296. l.

⁶ Jakab i. m. 162—63, 221—22, 250—53, 262, 315, 331—35, 342—44, 362. l. — Novák János : A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig (Kolozsvár 1913), 10—11. l. — Lindner i. m. 76. l. — Szádeczky i. m. II. 28—32. l.

⁷ Seivert i. m. 354. l. — F. Müller : Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen (Hermannstadt 1864), 99, 101, 133—37, 161, 171—73. l.

⁸ F. W. Seraphin : Verzeichnis der Kronstadter Zunfturkunden (Kronstadt 1886), 34. l. — Batthyaneum, szerk. Gyárfás Tihamér, I. (Brassó 1911), 60. l.

ha ismerjük is a céhszabályt, abban nincs megnevezve a céh védőszentje. A miskolci csizmadia 1521-ben a pesti csizmadia céhszabályát veszik át II. Lajos engedélyével. Ismerjük a szabályokat részleteiben is s így tudjuk, hogy a céh ügyelt a tagok vallásos kötelezettségeinek a teljesítésére is. A céh védőszentjét azonban nem említik meg a szabályok.¹ Hasonló a helyzet az alsó-körösi és a zágrábi iparosok céheivel kapcsolatban is. A pozsonyi hajósok és vargák, a csütörtöki vargák, a selmecbányai vargák és szabók, a késmárki kovácsok és lakatosok, a kolozsvári fazekasok és kőművesek céhszabályaiból csak egyes részleteket ismerünk s éppen azokat, amelyek a vallásos köteleességeiknek a teljesítéséről szólnak, a védőszentek nevét azonban most sem ismerjük.²

A reformáció előtti időben nálunk még nincs egységesen kialakulva, hogy egyes iparágak mely szentek tiszteletét részesítik előnyben. A szűcsök pl. Pesten a Sárlos Boldogasszonyt, Nagyszombaton Szent Borbálát, Eperjesen Szent Katalint, Debrecenben Szent Andrást, Segesvárott pedig Szent Mihályt tisztelik. A szabók Eperjesen Szent Zsófiát, Sopronban Szent Annát, Budán pedig a magyar céh keretén belül a Szentlelket, Pesten Szent Gellértet, Nagyszébenben Szent Lászlót, Kolozsvárott Mindenszenteket s ugyanott a szabólegények Szűz Máriát tisztelik, Brassóban pedig a 11.000 szűzet. A vargák Pesten Szűz Máriát, Esztergomban Mindenszenteket, Csetneken Szent Miklóst, Körmöcbányán Szent Lőrincet, Eperjesen Szűz Máriát, Nagyszébenben Szent Jánost, Kolozsvárott a Tízezer Vitézeket; a vargalegények pedig Százkézen Szent Keresztet és Szent Sebestyént tisztelik. A patrónusválasztásban mindenütt helyi szokások, helyi adottságok játszották a döntő szerepet. De bizonyára nem véletlen, hogy a pesti kardkészítőknek a magyar szent királyok: Szent István, Szent László és Szent Imre a védőszentjeik. Egyes iparágak védőszentjeinek azonban már nálunk is meghatározott szenteket tartanak, s azoknak ünnepét megülik, bár a céholtárt nem az ő tiszteletükre szentelték. Így a körmöcbányai vargák Szent Lőrincen, a céholtár védőszentjén kívül tiszteletben részesítik Szent Krispint is, mint a vargák patrónusát s az ünnepét misehallgatással és ünnepélyes

¹ Szendrei i. m. III. 165—70. l.

² Ferber Mihály: Pozsonyi céhek története, 23. l. — Békefi: Népoktatás története, 121—22, 151. l. — Századok 1877, 409—11. l. — Lindner i. m. 81. l. l. jz. — Jakab: Oklevéltár, 324—25. l.

offertóriummal megülik. Hasonlóképen a soproni takácsok a Háromkirályok mellett Szent Szeverint is tisztelik.¹

2. Vasárnap és ünnepnap kötelező a munkaszünet. Csak a mindennapi élet szükségleteinek ellátása érdekében gyakorolhatják egyes céhek a foglalkozásukat. A mise befejezése előtt azonban azok sem. Így a budai mészáros céh szabálya szerint „az Úrnak vasárnapján, ünnepnapon vagy egyházi ünnepek alkalmával egyik mester se merészkedjék... húst kimérni a legfenségesebb mise befejezése előtt; csak akkor, ha igen nagy szükség, vagy húsban való hiányosság követelné azt”.²

Az istentiszteleten a céh-tagok együttesen vesznek részt. Az esztergomi csizmadia céh tagjai minden vasárnap közösen vesznek részt misén. A nagyszombati szűcs céh a vasárnapi szentbeszéd után még egy könyörgést is tart az élőkért és megholtakért. A vasárnapi együttes szentmise-hallgatás azonban nincs mindenütt szokásban. Így a zágrábi és alsóköroői céhek havonta csak egyszer; a budai magyar szabó céh tagjai pedig csak minden harmadik vasárnap vesznek részt közös céh-misén.³

A négy kántorbőjt hetének a vasárnapján azonban szinte kivétel nélkül mindenütt kötelező a misehallgatás. Ezeket a szentmiséket általában a meghaltak lelkiüdvéért szokás bemutatni. Mint például a nagyszombati szűcsök is ez alkalmakkor — „a többi céh szokása szerint” — Isten dicsőségére és a halottak emlékezetére énekes szentmisét mondatnak a Szent Borbála oltárnál és ott a feleségükkel együtt megjelent tagok a halottakért imádkoznak és valami áldozati ajándékot adnak.⁴

Úrnapja a reformáció előtti Magyarország egyik legnagyobb egyházi ünnepe volt. A nagy fénnel és pompával megtartott körmenet díszét mindenütt emelik a céhek is. Kassán a mennyezet (baldachin) feldíszítéséről és viteléről a kereskedők céhe gondoskodik. Ők hintetik be fűvel is az útvonalat, melyen a menet elhalad. Nagyszebenben az ötvös-céh legényei gyertyával a kezükben haladnak a mesterek előtt. Égő gyertyát tartanak a kezükben a szászkezdí varga-legények is, kiknek fejét a körmenet alatt zöld koszorú díszíti. Eperjesen a céhtagok maguk készítik az úrnap kör-

¹ Hlatky i. m. 5. l. — Házi i. m. 301. l.

² Szádeczky i. m. II. 35. l. — Borsody i. m. 60. l.

³ Századok 1877, 409—11. l. — 1492 XII. 17. Csánki-gyűjt. — Tört. Tár 1896, 175—78. l, 1899, 362—66. l.

⁴ Uo. 1886, 369. l. és 1899, 362—66. l.

menethez szükséges gyertyákat. Egyes városokban, mint például Budán és Sopronban Úrnapjának a nyolcadán is körmeneten vesznek részt a céhek. Sopronban e két körmenetre a halászmesterek nejei gondoskodnak gyertyahordozókról s a körmeneteken résztvesznek a város falvaiban dolgozó parasztszabók is.¹

Az év többi nagyobb egyházi ünnepe is, majd mindegyik, körmenettel kapcsolatos. A céhek résztvesznek valamennyin. Húsvétkor Kassán Krisztus sírjának a kivilágításáról és őrzéséről is a kereskedők céhe gondoskodik.²

Az egyes ünnepnapok megülésében azonban már helyi szokások uralkodnak és így nagy a változatosság. Az esztergomi csizmadia céh Mindenszentek, Szentháromság és Szent Gergely pápa ünnepén tart közös szentmisét.³ A pesti céhek nemcsak Szent István, Szent Imre és Szent László ünnepein tartoznak a nagymisén résztvenni s dupla gyertyával és a szokásos áldozatpénzzel offertóriumra járulni, hanem más ünnepeken is, ha a céhmester úgy intézkedik.⁴ A pozsonyi vargalegényeknek gyertyaalapítványuk van. A gyertyák a kántorbőjtök idejében, halottak napján, Szűz Mária valamennyi ünnepén, karácsonykor, húsvétkor, Krisztus mennybemenetelének ünnepén és Pünkösdkor égnek a céh 1516.-i szabályzata szerint.⁵

A debreceni szűcsök 1449.-i céhszabálya a következő ünnepek megtartását írja elő: Karácsony, Újév, Vízkereszt, Húsvét, Krisztus mennybemenetele, Pünkösd, Szűz Mária ünnepei: Szeplőtelen fogantatás, Szűz Mária születése (Kisasszony napja), Boldogasszony bemutatása, Gyümölcstő-Boldogasszony és Nagyboldogasszony napja, Halottak napja, Szent Kereszt megtalálásának és felmagasztaltatásának a napja, Mihály arkangyal napja, Mindenszentek napja, az oltár alapításának a napja, a céh védőszentjének: Szent Andrásnak a napja és természetesen Úrnapja.⁶ Vasár- és ünnepnapokon sok céh nemcsak szentmisén, de vecsernyén is résztvesz.⁷

¹ Kerekes i. m. 345. l. — Müller i. m. 137, 164. l. — Iványi: Eperjes, II. 357. l. — Házi: Egyháztörténet, 298—99. l. — Csánki-gyűjt. 1492 XII. 17.

² Kerekes i. m. 345. l.

³ Tört. Tár 1896, 175—78. l.

⁴ Némethy i. m. 62. l.

⁵ Ortway i. m. II./4. 155. l.

⁶ Tört. Tár. 1900, 296. l.

⁷ Szádeczky i. m. II. 28. l. — Hajnóczy i. m. 5—10. l. — Hlatky i. m. 5. l. — Jakab i. m. 250—53. l.

A védőszent ünnepének a megtartásáról nincsen minden céh köréből adatunk, de nem valószínű, hogy az elmaradt volna bármelyiknél is. A nagyszebeniszabó-céh védőszentjének, Szent Lászlónak az ünnepén szabad fürdő jár a céh minden tagjának, a szentmisén azonban csak a mesterek vesznek részt, míg a legények dolgozni tartoznak. Megkapják a legények is a szabadnapot, de egy más alkalommal. A pozsony-szentgyörgyi mészárosok 4 szőlőből álló oltárjavadalmáért egy 1514-i adat szerint a plébános a céh védőszentjének: Szűz Máriának az oltárán minden szombaton misézik. Egyes céhek nemcsak a céh védőszentjének az ünnepét tartják meg, de megülik az illető iparág védőszentjének az ünnepét is: így a körmöcbányai vargák Szent Lőrincé mellett Szent Krispinét is, a soproni takácsok a Háromkirályoké mellett Szent Szeverinét is.¹ Régi szokás emlékeként a közös istentiszteletek alkalmával a céhtagok offertórium idején sorban egymásután gyertyával a kézben az oltárhoz járulnak és oda gyertyát és pénzt helyeznek: kiki tehetsége, ill. a céh előírása szerint. A céh oltárának a gondozása, a gyertyák meggyújtása és az istentiszteleteknél való segédkezés legtöbb céhben a legfiatalabb mestereknek a feladata.²

A céhek maguk gondoskodnak a céh-oltár fenntartásáról is. A céh vagyonából fedezik azokat a kiadásokat, amelyek az istentiszteletek megtartásával kapcsolatosak s a céhek maguk gondoskodnak arról, hogy védőszentjük oltárát megfelelő oltárkép, vagy szobor is díszítse. A szebeni ötvösök a XV. század végén a Mindenszentek oltárára egy szárnyasoltárt 180 forintért készíttettek, ami abban az időben jelentős összeg volt.³

3. Egymás segítése és támogatása a céhek egyik legszebb vonása és legerősebb éltető eleme. Ez ugyan lemondást és az egyéni érdekeknek az egész, a köz szolgálatába való állítását követelte. A közjólét azonban az összes tagoknak az érdekét és jólétét is jelentette.

A rendi, testületi önértzet, a közösségi és a vallásos érzés együttes megnyilvánulása, hogy a céhek gondoskodnak szegény és beteg társaikról s az elhaltak özvegyeiről és árváiról. „Ha valaki anyagiakban megfogytokozik és nem

¹ Müller i. m. 163, 173. l. — Szádeczky i. m. II. 28—38. l. — Hajnóczy i. m. 5—10. l. — Hlatky i. m. 5. l. — Jakab i. m. 250—53. l. — Rupp i. m. I/1. 122. l. — Házi: Egyháztört. 301. l.

² Jakab i. m. 262, 324—25. l. stb. — Müller i. m. 137. l. — Tört. Tár 1899, 362—66. l. stb.

³ Batthyaneum, I. 113. l.

tud eleget tenni kötelességének a céhvel szemben, Istenért el kell őt szenvedni és úgy kell bánni vele, mint a többi mesterrel, amiképen az minden más céhnél szokásban van“ írja elő a nagyszombati szűcs céh 1515-i szabályzata.¹ A kolozsvári fazekasok 1512-i céhszabálya szerint az idegenből jött legények a céhmesternél tartoznak jelentkezni s az rendeli ki őket azon mesterekhez, akiknek szükségük van rájuk. „Ha azonban csak egyetlen egy legény (famulus) volna a városban, akkor azt beteg mesternek kell adni — amennyiben volna olyan — az ő támogatására és fenntartására“.² Pozsonyban a mesterek kötelessége ügyelni arra, hogy a beteg és vagyontalan vargalegényt a céh megsegítse, nehogy az zsidónak legyen kénytelen zálogbaadni holmiját s nehogy ispotályba kerüljön.³

A beteget otthon ápolják és a céhmester jelöli ki, hogy kinek a feladata a beteg mester vagy legény mellett, ha kell, éjjel is virrasztani.⁴ A hozzátartozók kötelessége gondoskodni arról, hogy a beteg idejében felvehesse az utolsó kenetet. Ha a szászkézdi vargalegények közül a hozzátartozók gondatlansága miatt valaki utolsó kenet nélkül halna meg, úgy az elhúnyt vagyonát nem az örökösök, hanem a társulat örökli. Az Oltáriszentséget a beteghez vivő pap előtt az öreglegény által kijelölt két legény halad égő gyertyával.⁵

Az elhúnyt tag temetését is a céh rendezi, s testületileg jelennek meg a halottasháznál. A kolozsvári vargamesterek a második harangszóra jönnek össze a plébániai templom cintermében s onnan mennek el együtt a halottért. A koporsót ők viszik a templomba, majd pedig a temetőbe. A sírt a legifjabb négy mester maga ássa meg. A céhhez tartozik az egész család. Nemcsak a mesterek, de a mesterek felesége és gyermekei temetésén is részt vesznek valamennyien.⁶ Az elhúnyt lelkiüdvéért mindjárt a halál napján vagy az azt követő szentmisét mondatnak. Sopronban azonban csak a halált követő vasárnap van az engesztelő mise. Szokás ezenkívül mindjárt a halál napján a halottak zsolozsmáját is elmondani. A meghaltak lelkiüdvéért ajánlják még fel

¹ Tört. Tár 1899, 362—66. l.

² Jakab i. m. 324. l.

³ Ortway i. m. II/4. 158—59. l.

⁴ Szendrei i. m. III. 165—70. l. stb.

⁵ Müller i. m. 163. l.

⁶ Lindner i. m. 78. l. 1. jz. — V. ö. Csánki-gyűjt. 1492. XII. 17. — Némethy i. m. 61. l. — Müller i. m. 99. l. stb. — Jakab i. m. 325. l. stb. — Szendrei i. m. III. 165. l. — Tört. Tár 1899, 362—66. l.

a négy kántorbőjt hetének vasárnapján bemutatott szentmiséket is.¹

A céhek tevékenysége — mint láttuk — messze meghaladja a tagok anyagi, gazdasági igényeinek a védelmét és kielégítését. A becsületes munka, a felebarát szeretete s az Isten tisztelete még egyaránt lényeges jellemvonásai a korszakunkban működő céheknek. Nem elégednek meg tagjaik egyoldalú munkásságával, hanem egész embert kívánnak. Ez az egységes életszemlélet tette lehetővé, hogy az ember minden ténykedése vallásos színezetet nyerjen. Nagy a céhek jelentősége társadalmi és művelődési téren is. Ők rendezik nemcsak Németországban, de sok helyen nálunk is a vallásos színjátékokat. E darabok irodalmi értéke nem nagy, jelentősek azonban azért, mivel előadásuk az egész közösség munkája. Szereplők és nézők egyaránt a városi polgárság köréből kerültek ki. Az egész köz óhajából elevenedik meg egyes ünnepek alkalmából a város főterén Krisztus s szentjeinek példaadó élete.²

3. A szegénygondozás és betegápolás.

I.

1. Kezdetben az egyház egyedül képviseli a középkori államokban a köz érdekeit, a művelődés, az előrehaladás ügyét minden téren. Az első ispotályok is kolostorok és templomok mellett épültek. Maguk a papok a gyógyítói nemcsak a lelki, de a testi betegségeknek is. Vannak olyan szerzetesrendek, amelyeknek kizárólagos célja a betegápolás és a szegénygondozás volt. Ezek közé tartozott a nálunk is működő Szent Antal-rend és a Szent Lélek-rend. Kezdetben a jeruzsálemi Szent János-lovagrend feladata is a betegápolás volt, később azonban szinte kizárólag fegyverrel szolgáló lovagrenddé alakult át.³

A középkori ispotályok tulajdonképpen nem is annyira kórházak, mint inkább szeretetházak. A betegek mellett szegények, aggok, özvegyek és árvák, vagy zarándokok

¹ Házi: Egyháztörténet, 298—99. l. — Király i. m. 439. l. — Hlatky i. m. 5. l.

² V. ö. Erneyi József—Karsai Géza: Német népi színjátékok, II/1. (Budapest 1938), 92. l. — Dömötör Tekla: A passiójáték (Minerva-Könyvtár, 104. Budapest 1936), 15—31. l.

³ Fekete Lajos: A gyógytan a régi magyaroknál. Századok 1884, 389, 476. l. — Reiszsig Ede: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon, I—II. (Budapest 1925.)

egyaránt felvételre találtak. VII. Kelemen pápa 1523-i bullájában — amelyben engedélyt ad a daróci Szent Antal-monostor tagjainak az alamizsnagyűjtésre — kiemeli a Szent Antal-rend érdemeit, amelyeket azáltal szerzett, hogy a Szent Antal borzalmas betegségében színlődőket s más mindenünnen hozzájuk forduló szerencsétlen egyéneket fáradhatatlan szívéllyességgel táplál és ruház s zarándokokat is befogad.¹ A brassói Szent Antal-ispotályban pedig e korban többnyire azok keresnek és találnak menedéket, akiknek sikerült a török fogságból megszabadulniok és a magyarság e legkeletibb őrhelyéig eljutniok.² Némelyik ispotályban a szegények és betegek mellett ott élnek jómódú polgárok is, életük hátralévő idejére teljes visszavonultságban. Így tesz 1525 január 6-án egy gazdag erdélyi, nemes Mérai Dezső és felesége, Anna is, akik „gyakran forgatván elméjükben, hogy minden földi jó múlékony, hirtelen elenyészik és abból örökre semmi meg nem marad, elhatározták, hogy minden világról örökre lemondanak s hogy lelkük üdvét annál jobban keressék, magukat egészen az Isten szolgálatára szentelik és Kolozsvárott, a falakon kívül épült Szent Erzsébet-ispotályba költöznek“. Ugyanekkor ezen ispotálynak adják mérai birtokuk felerészét s azonkívül még egy kétkerekű malmot a Nádas-folyón, 5 szőlőt, 9 lovat, 40 ökröt, 32 tehenet, 250 juhot, 150 sertést és 32 kas méhet.³

2. A városi élet, a városi önkormányzat kialakulásával az egyház e téren is háttérbe szorul s a szegénygondozás ügye mind jobban a városi polgárság kezébe kerül. A városok ellenőrző jogának, befolyásának a növekedése nem a vallásos élet hanyatlását, vagy egyenesen már annak a következményét mutatja. Nem, hanem csak azt jelenti, hogy a városi polgárság öntudata, felelősségérzete erősen kifejlődött s most már maga is kötelességének érzi, hogy közössége elszegényedett s beteg tagjairól gondoskadjék.

Hogy célját elérje, egyrészt — már a XIV. században — maga alapít új, városi kórházakat, mint például Kassán és Pécsen,⁴ másrészt pedig befolyást igyekszik nyerni az egyházi alapítású kórházakra is. Jellemző a polgárság gondolkodására, hogy befolyását gazdasági téren alapozza meg, azáltal, hogy kezébe vonja a kórházak vagyonának a kezelését. Ez

¹ Wagner : *Analecta*, III. 165, 171. l.

² Vatikáni Levéltár, Reg. Suppl. 1094. k. 182. l.

³ Jakab i. m. 363—65. l.

⁴ Fekete i. m. 482. l — Wick Béla : A 200 éves kassai ispotály templom története, 12—14. l. — Fejér : *Codex dipl.* X/2. 125. l.

első lépés után rövid időre átveszi az egyháztól a kórházak vezetőjének (rektor) megválasztását is. Az átalakulás természetesen nem egyszerre történik mindenütt. Helyi viszonyok az egyik helyen gyorsabbá, máshol lassúbbá teszik a fejlődést. A fejlődés iránya azonban egyöntetű.

A XV. század végére a városi polgárságnak már mindegyik döntő befolyása, s alóla még a legnagyobb betegápoló rendek sem tudták magukat kivonni. A legrégebb magyarországi betegápoló rendnek: a Szent Antal-rendnek a működésére e korból három helyről van adatunk (Pozsony, Daróc, Segesvár). A pozsonyi Szent László-kórház igazgatására már a XIV. század elején befolyást nyert a városi tanács. A Szent Antal-rend főnökének csak az a feladata, hogy megerősítse és a rend ruhájába beöltöztesse azt, akit a városi tanács a kórház igazgatására megválasztott. Ha a procurator a szegények érdekében dolgozik s működésével a polgárság megelégedett, úgy őt a rendfőnök csak kirívó kihágás esetében mozdíthatja el. Az új választás azonban ez esetben is a városi tanács joga. A lelki ügyek intézésében a rendfőnök csorbíthatlanul megtartja korábbi hatáskörét, az anyagi, a gazdasági ügyekben azonban nincsen semmi beleszólása: az a polgárok közösségére tartozik s az ő nevükben az ő megbízatásuk alapján a procurator feladata. Neki vannak a ház összes lakói, férfiak és nők egyaránt alárendelve. A tényleges fejlődés megelőzte itt is a jogi megerősítést. Utóbbi csak a XV. század elején következett be, mikor a rendfőnök maga nem volt képes rendbehozni a rend vagyonából azokat a károkat, melyeket a husziták okoztak.¹

Segesvárott másfélszázaddal később jön a változás. Hogy a felmerült egyenetlenkedéseket megszüntessék, 1487 március 24-én kötnek egyezséget Segesvár képviselői: Poór Ambrus polgármester s Mihály és Antal városi tanácsosok a Szent Antal-rend magyarországi főnökével. Eszerint mindenkor a városi tanács választ — kegyúri jogánál fogva — rector a kórház és a templom élére. A Szent Antal-rend főnöke a város által hozzá felterjesztett rector köteles megerősíteni és a rendbe befogadni. Ha a próbaév eltelte után is megmarad a rendben az így befogadott rector, a szerzetes-fogadalmi eskü letétele céljából a rendfőnök előtt tartozik megjelenni. A kórház jövedelmének egyharmada a szegényeké, a másik kétharmadrésze pedig a rectoré és a káplánoké. Ha azonban a szegények eltartására a jövedelem egyharmada nem volna elegendő, akkor a mutatkozó hiányt a rector és a káplánok

¹ Ortvay i. m. II/4. 289—291. l.

részére kiszabott kétharmadrészből kell pótolni. A templom és a kórház építkezésére a szegények részére rendelt egyharmadrészből csak akkor szabad valamit fordítani, ha ott fölösleg mutatkozik. A rendfőnök évente 12 aranyforintot kap a rectorától, amit a segesvári polgárok kötelesek Daróóra elvinni. Mindezek felügyeletére és a szegényeknek rendelt jövedelem kezelésére a város közönsége választ 2—3 derék és alkalmas polgárt. Ugyanezen évben meghalt a rector s mivel a rendfőnök maga akart új rectort kinevezni, a város Mátyás királyhoz fordult. A király a városnak fogta a pártját. „Mi a polgárokat régi kiváltságaikban mindenképen meg akarjuk őrizni s egyébként is biztosak vagyunk — mondja a királyi levél —, hogy maguk a polgárok sem választanak meg mást rectorrá, mint jó és tisztességes férfiút. A polgárok úgysem tékozlói vagy elrablói az egyházi javaknak, hanem inkább védői és gyarapítói.“ A következő években fordul a kocka s nemsokára már a rendfőnök kénytelen panaszt tenni, mivel nem kapja meg az egyezségben kikötött évi 12 aranyforintot.¹

Magyarországon a Szent Lélek-rend volt a legjelentősebb betegápolórend. Budán, Nagyszébenben, Besztercén, Székelyvásárhelyen, Földváron, Segesvárott, Királynémetin, a csanád-vármegyei Azrán (?) s Pécssett voltak a Jagelló-korban e rendhez tartozó kórházak.² Nem minden Szent Lélek-kórház tartozott a Szentlélek-rendhez. Szokásba jött ugyanis városi kórházakat is a Szentlélekről elnevezni. Viszont a Szent Lélek-rendhez tartozó kórházat is szentelhettek más szent tiszteletére, mint pl. a csanádmegyeit Szent Erzsébetére. A rendnek Magyarországon kívül igen sok kórháza volt Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Németországban, Franciaországban, Angliában, sőt Dániában, Svédországban és Norvégiában is. Valamennyi fölött a felügyeleti jogot a római Szent Lélek-kórház s annak világi nagymestere gyakorolta. Kezdetben ugyanis egyháziak nem, csak világiak tartoztak a kolostori közösségben élő rendtagok közé. S világiak közül került ki a nagymester akkor is, midőn már egyháziak is tartoztak a rendhez.³

¹ Várady Móric: A nagyszébeni és segesvári ispotályok történetéből a XV. században. Új Magyar Múzeum VI. (1856) 540—52. l.

² Roma. Archivio di Stato. Fondo S. Spirito in Saxia. Vol. 102. fol. 101. — Tört. Tár IV. 236—39. l. — F. Müller: Geschichte der siebenbürgischen Hospitälern b. z. Jahre 1625. Orden der Hospitaliter vom heiligen Geist. Programm d. evang. Gymnasiums in Schässburg... 1855/56. (Wien 1856.) 12—55. l.

³ G. Schnürer: Kirche und Kultur im Mittelalter (Paderborn 1927), II. 461. l.

Az egyes kórházak priorjainak a megválasztása a városok hatásköréhez tartozott. Székelyvásárhelyen mindenestre már ez volt a helyzet a Jagellók korában. 1514-ben ugyanis a városi tanács figyelembevételére István plébánosnak a város érdekében szerzett érdemeit és sok szolgálatát — amikre a jövőben is számít — a Szent Lélek-kórház priorátusát kegyúri jogánál fogva neki ajándékozza, nem érintve a rend római általános főnökének a megerősítési jogát. A megerősítés 1515-ben meg is történt. A nagyszebeni Szent Lélek-kórház is a város vezetése alatt állott gazdasági tekintetben.¹

A városok azért is vonhatták saját felügyeletük alá a szegénygondozást és az ispotályok felügyeletét, mert az egyházi hatóságok sok esetben nem tudták gyakorolni a szükséges felügyeletet a középkori egyházi szervezet rendkívül kuszált és bonyolult volta miatt. A középkori katolikus egyház hanyatlásának és a reformáció sikerének sokkal inkább ez az egyik oka, mint az egyház tagjainak vagy a híveknek a sokat, de tévesen emlegetett vallástalansága. A városi polgárság vallásos és éppen mert vallásos, azért von sok olyan feladatot is a hatáskörébe, ami korábban egyházi szervet illetett meg. S a felügyelet jogát olykor éppen a fölöttes egyházi hatóság ruházza át a városra. Érdemes megemlíteni két adatot, bár egyik sem az általunk vizsgált korra vonatkozik.

A karmelita-rend általános főnöke 1437. évi vizitációja alkalmával azt tapasztalta, hogy az eperjesi konvent előző priorai a szerzetesekkel együtt a konventnek szinte minden ingó és ingatlan vagyonát: földet, kertet, lovakat, teheneket, könyveket eladtak s kárhozatos életmódjukkal mindent elfecséreltek. Hogy a jövőre nézve megakadályozza hasonló dolgok megtörténtét, felkéri Eperjes város tanácsát, vállalja el a konvent felügyeletét. Felhatalmazza őket, hogy az istentisztelethez szükséges arany-ezüst dolgokat is magukhoz vegyék, illetve az általuk kijelölt férfiakra bízzák, akik azokat az istentisztelet tartamára kiadják s annak végétével ismét elzárják. A könyveket és más olyan dolgokat, amikre éjjel-nappal állandóan szükség van az istentisztelet végzéséhez, a prior leltározva köteles tőlük átvenni s minden évben köteles azokról előttük elszámolni. Hasonlóképpen felügyeletet gyakorol a városi tanács, illetve az általa kijelöltek az ingatlan vagyon kezelésére is. Ha a prior gondatlan, valamit jogtalanul elad, elzálogosít vagy nem számol el rend-

¹ Roma. Archivio di Stato. Fondo Hospit. S. Spiritus in Saxia de Urbe vol. 101. fol. 81. — Müller i. m. 27. l.

ben a leltár szerint átadott dolgokról, akkor a városnak jogában áll őt bárhol — még a templomban is — elfogni s mindaddig fogva tartani a konvent költségén, amíg mindent helyre nem hoz. Hasonlóképen járhatnak el a priorral vagy a szerzetesekkel akkor is, ha azok a templom építésére kapott alamizsnát nem adnák át a templom gondnokának. A rendfőnök különösen a város figyelmébe ajánlja a konvent Szánthón levő elhanyagolt szőlőjének a rendbehozását. Viszonzásul megígéri a rendfőnök, hogy mindazok, akik a konvent ügyeivel törődnek, részesei lesznek mindazon lelki javaknak, amik az egész karmelita-rend tagjainak a tevékenysége: mise, ima, böjt, zarándoklat, prédikáció stb. következtében származnak, s ha meghalnak, emléküket az általános káptalani gyűlésen úgy fogják megtartani, mintha a rend tagjai lettek volna. A városi tanács ezután valóban felügyelt a konvent működésére s a rendfőnök a tanács kérésére olykor el is mozdította a meg nem felelő priort s az általa ajánlottat nevezte ki a konvent új fejévé. Legutóbb 1521-ben.¹

A másik jellemző eset az első debreceni ispotály alapításával kapcsolatos. A még teljesen katolikus Debrecenben Boncz László debreceni polgár 1529-ben alapítja meg az első ispotályt s azt Szent Erzsébet tiszteletére szenteli. Az alapító kérésére a városi tanács a következő ispotály-szabályzatot foglalja írásba: Az alapító halála után „minden időkbén egyformán e város . . . bírása a városi tanácstagokkal együtt utóbbiak közül egy igazságos és derék férfiút tartozzék választani . . . az ispotály mesterévé és igazgatójává . . . Az ispotálymester saját véleménye és tetszése szerint évről-évre egy tisztességes és erkölcsös papot tartson az isteni szolgálatok végzésére. Sohasem adassék vagy helyeztessék azonban az ispotály valamelyik papnak a vezetése alá örökösen, nehogy így pusztulásra jusson . . . Az ispotálymester vegye fel a saját ítélete szerint a jó, áhítatos és istenfélő szegényeket, akik az ispotályban akarnak tartózkodni és ezek közül egyet, akit erre alkalmasnak lát — a jövedelmek gondviselőjévé és kezelőjévé hit és eskü alatt tartozzék alkalmazni. Ez a gondnok szabályszerűen és lelkiismeretesen minden jövedelmet és szerzetadományt, . . . az ispotálymester kezeihez tartozik . . . beszoigáltatni. Amiket azonban a pap számára adnak, azokat a papnak adja át, végül amiket a szegények támogatására adnak, azokat a szegényeknek adja oda. Mind-

¹ Wagner: Diplomatarium, 524—27, 530, 543—44. l. — Iványi: Eperjes, II. 346—47. l. — Egyháztörténeti Eml. I. 40. l.

ezekre . . . Boncz László felesége, Orsolya asszony is tartozik gondot viselni, amíg életben lesz, magával az ispotálymesterrel illetve igazgatóval együtt.¹ Mily mértékben játszottak közre helyi körülmények a szabályzat létesítésében — nem tudjuk. Debrecen még katolikus volt, a reformáció híre azonban bizonynyal eljutott oda is. Közrejátszott-e a szabályzat létesítésében az a félelem, hogy az egyszersmindenkorra megválasztott lelkész esetleg lutheránus lehet s akkor a rábízott szegények lelkigondozását is az ősök hitétől és szokásától eltérő szellemben vezeti — nem tudni. Tény az, hogy itt is megnyilatkozik egyrészt a városi polgárság vallásossága, másrészt pedig az, hogy a városi felügyeletben több biztositékot lát, mint az egyháziban.

3. A város munkája azonban karöltve halad az egyházzal. A város a papság munkáját nélkülözni nem tudja, de nem is akarja. A városi alapítású kórházak is elképzelhetetlenek templom, vagy legalább egy kis kápolna nélkül. Tudjuk, hogy a soproni kórházban mindennap mondtak szentmisét s hogy Körmöcbányán a város a XVI. század elején is évi 32 forintot fizetett a plébánosnak a kórházban való misézésért. Az eperjesi és a pozsonyi kórházzal kapcsolatban Szűz Mária tiszteletére vallásos társulat is működött. A városi tanács maga is kötelességének érzi, hogy a kegyuraságához tartozó kórház számára megfelelő vezetőről gondoskadjék, nehogy a kórházban levő szegények lelkigondozása hiányos legyen és a kórház templomában tartandó istentiszteletek megszűnjenek.²

A kolostorokkal kapcsolatos kórházak általában befogadtak mindenkit, aki bekopogott hozzájuk, nem kérdezték eredetét, származását. VII. Kelemen pápa 1523-ban kiemeli a Szent Antal-rend daróci ispotályának a mindenünnen hozzáfordulók megsegítése körül szerzett érdemeit. Besztercebánya ispotályában azonban már idegent nem, csak városbelit fogadnak be.³

4. A most következő felsorolás csak azt mutatja, hogy — az eddig említettekén kívül — mely kórházak működésére találtam még adatot a tárgyalt korszakban s nem azt, hogy mely kórházak léteztek valóban e korban. Budán három

¹ Herpay Gábor : A debreczeni református ispotály története. 1529—1929 (Debrecen 1929), 23. l.

² Házi : Egyháztörténet, 157. l. — Krizkó i. m. 16. l. — Iványi Eperjes, II. 331, 368—71. l. stb. — Wagner : *Analecta*, III. 171 l. — U. az. : *Diplomatarium*, 244 l.

³ Demkó Kálmán : A magyar orvosi rend története (Budapest 1894), 158. l. — Rupp i. m. 655. l.

kórházról is tudunk. Az egyik a Szentlélek-ispotály, amelynek rectora Ötvös Mátyás budai polgár volt, Budafelhévizen, a mai Császárfürdő helyén; a második a Szent Erzsébet-ispotály Alhévizen; a harmadik a szegények háza, a „domus animarum” a Szent Pál-utcában állott.¹ A kórházak nagyrészt a Szentlélek vagy Szent Erzsébet tiszteletére szentelték. Néhol előfordult azonban más szent is a védőszentek között. A Szentlélek tiszteletére Bártfán, Lőcsén, Kassán, Galgócon, Nagyváradon és Segesvárott; Szent Erzsébet tiszteletére pedig Sopronban, Pozsonyban, Eperjesen, Selmecbányán, Besztercebányán, Kolozsvárott és Tordán; Szűz Mária tiszteletére Veszprémben, Szent Miklós tiszteletére Pesten, Szent Katalin tiszteletére Veszprémben és Győrben, Szent András tiszteletére Körmöcbányán, Szent Lénárt tiszteletére Kassán, Szent Elek tiszteletére Gyulán, Szent Antal tiszteletére Segesvárott és Brassóban, Mindszentek tiszteletére pedig Miskolcon szentelték a kórházat s a vele kapcsolatos templomot.² Részletes helytörténeti kutatás bizonyára napvilágra hozná még sok más kórháznak létét is. A szerényen, becsületesen eltöltött élet — bármilyen szép és értékes volt is — írásban nem mindig örökítődik meg. Egy gazdag körmöcbányai polgár 1485-i végrendeletében három körmöcbányai kórházat is megajándékoz (Szent András-kórház, Szűz Mária-, majd Szent Kereszt tiszteletére szentelt szegények háza

¹ Csánki-gyűjt. 1494 IX. 12. — Erdélyi Tamás, a budai vár előtt levő új Szűz Mária templom kanonokja eladja 75 forintért egy budai házát és a Gellérthegy oldalában fekvő két szőlőjét azzal a kikötéssel, hogy a mindenkori tulajdonos az alhévízi Szent Erzsébet-ispotálynak fizessen évi egy arany forintot, a budai Boldogasszony-templomban levő 12 apostol oltárának pedig évi 75 dénárt. Csánki-gyűjt. 1495 VI. 6. — Arnoldt János budai esküdt eladja budai házát 140 arany forintért azzal a kikötéssel, hogy a vevő fizessen még évente egy arany forintot a Szent Pál-utcai szegényháznak (domo animarum). Csánki-gyűjt. 1504 III. 17.

² Borsody Bevilacqua Béla i. m. 193. l. — Koller i. m. IV. 488. l. — Egyháztört. Eml. I. 66—7, 78, 92., II. 227., IV. 398., V. 464. l. — Liber confraternitatis S. Spiritus de Urbe. A római Szentlélek-társulat anyakönyve, 1446—1523 (Mon. Vaticana. Ser. I. t. V. Budapest 1889), 54. l. — Házi: Egyháztörténet, 150—71. l. — Ortway i. m. II/4. 393. l. — Iványi: Bártfa, II. 4850. sz. stb. — U. az: Eperjes, II. 327. l. stb. — Wagner: Analecta I. 354. l., II. 12—14. l. — Rupp i. m. (II. 219. l.) I/2. 655. l. — I/1. 18. l. — Krizkó i. m. 16. l. — Kemény i. m. 1, 6, 39. l. — Szendrei i. m. III. 145—47. l. — Békefi: Népoktatás tört. 425. l. — Jakab: Oklevéltár, 307—8, 363—65. l. — Szeredai: Notitia, 146. l. — Scherer Ferenc: Gyula város tört. (Gyula 1938), I. 96. l. — R. Schuller: Alt-Schäzburg (Schäzburg 1906), 21. l. — E. Jekelius (hrsg.): Das Burzenland, III l. I. Teil (Kronstadt 1938), 246. l.

(domus animarum) és a belpoklos kórház). Az 1490—1526 közötti időközből azonban csak egy, a Szent András tiszteletére szentelt kórházról van adatunk,¹ holott valószínű, hogy az öt évvel azelőtt ajándékban részesült másik két kórház, illetőleg szegényház is fennállott még.

Közvetlenül a mohácsi vészt követő szomorú időkben más, fentebb nem említett kórházakról is tudunk: Vác, Beregszász, Ungvár, Pápa, Bazin, Enyed városokban.² Más kórházakról pedig csak az általunk tárgyalt kort megelőző évtizedekből hallunk. Így a szegedi Szent Péter-ispotályról 1458-ban, az ezt megelőző évtizedben pedig egyszerre három zágrábi kórházról is hallunk: az egyik Szent Antal, a másik Szent Erzsébet, a leprasház pedig Szent Péter tiszteletére volt szentelve.³ Szent Lázár betegek: a belpoklosok számára külön kórházak voltak. A középkor e borzalmas betegségével szemben az orvostudomány teljesen tehetetlen volt. A közösség életének a biztonsága érdekében a szerencsétleneket teljesen el kellett különíteni. Ezért épülnek a leprasházak nemcsak a falakon kívül, de attól 1—2 kilométer távolságra is. Olykor egy közeli hegyen. Az általunk vizsgált korban több városunkban találunk leprás-kórházat. Így Bártfán, Lőcsén, Eperjesen, Nagyszebenben, Kolozsvárott, Segesvárott, Brassóban és Zágrábban.⁴ Az elkülönített leprasházak mellett is mindenkor van egy kis templom, vagy legalább egy kápolna, mint például a brassói mellett a Szent Borbála-kápolna. Az egyház gondolt arra, hogy a gyógyíthatatlan betegségben szenvedők iránt is felkeltse a felebaráti szeretet érzését, ápolásukat és megsegítésüket Krisztusnak tett szolgálatnak jellemezve.⁵ A magyarság pedig királyi családjából egy szentet adott, aki az egész kereszténység előtt mintaképül szolgált a belpoklosokkal szemben az irgalmassági cselekedeteknek gyakorlására is. Példája ott ragyogott sok magyar templom szárnyasoltárán is.⁶

¹ Krizkó i. m. 16, 22, 73—74. l.

² Egyháztört. Eml. III. 294, 373., IV. 143, 219., V. 70, 94. l.

³ Reizner: Szeged tört. III. 187. l. — Fejér: Cod. dipl. X/7. 438. l.

⁴ Iványi: Bártfa, II. 3627, 7850, 4948. sz. — Wagner: *Analecta* I. 359. l., III. 353. l. — Demkó: Lőcse tört. 209. l. — Divald: Szepes vármegye, I. 24. l. — Müller i. m. 23—25. l. — Burzenland, III. 249. l. — Fejér: Cod. dipl. X/7. 438. l.

⁵ Temesvári P.: *Serm. de temp.* 52. Z.

⁶ Wick: A kassai Szent Erzsébet-dóm (Kassa 1936), 214. l. — Wagenhuber Aurél: A magyar népi orvoslás. Új Élet 1937, 77. l.

II.

1. A városok befolyásának a növekedése azonban még nem jelenti a szegénygondozás és betegápolás intézményes megszervezését. Az egyének személyes vallásossága, a vallásos társulatok és céhek rendi és közösségi érzése mégis biztosította nemcsak a kórházaknak a fenntartását, de azt is, hogy az azokban lakó betegek és szegények jó, tisztességes és változatos ellátásban részesülhessenek.¹ Sopronban, Pozsonyban, Lőcsén és Matheócon külön társulat, az úgynevezett nyomorgók céhe is működik, amelynek a célja az Isten tisztelete és a szegények sorsának az enyhítése. A befolyt jövedelemből, különösen főbb ünnepeken, segélyeket osztanak ki az egyes városbeli kórházak és a szegények között. Nemcsak a beteg tagokat ápoltatják, de gondoskodnak mindenkiről, aki hozzátartozó nélkül áll és szegény vagy beteg. A városbeli szegényeken kívül ez a társulat gondoskodik az idegenek és vándorok elhelyezéséről s haláluk esetén eltemetésükről is. Hasonló célú társulat működik még a nagyváradi minoritáknak a Szentlélekről nevezett templomában, a nagybányai ferences templomban s a pécsi Mindszentek tiszteletére szentelt templomban. Utóbbiak az általunk vizsgált kor kezdetén kérik a pápától a társulat megerősítését, kiemelve, hogy már eddig is sok dicséretreméltó eredményt értek el a szegények támogatásában, az ügyefogyottak és az árvák gyámolításában és a betegek ápolásában s a pápai megerősítés csak növelné e jó gyümölcsöket, mivel ez esetben még többen lépnének be a tagok közé. Esztergomban is működik Krisztus szegényeinek még a XIV. század végén alakított társasága, amelynek a célja a szegény tanulók segélyezése volt.²

¹ Házi: Egyháztört. 152—53. l. — Burzenland, III. 247. l.

² „fraternitas exulorum“, „ellendzech“. Házi: Egyháztört. 302—4. l. — „Armen lewt Zech“. 1516-i végrendeletben, Ortvay i. m. II/4. 414. l. 3. jz. — Hajnóczy Iván: A löcsei Elende Brüderschaft alapszabályai. Közl. Szepesvármegye multjából IV. (1912) 227—30. l. V. ö. Demkó: Felső-magyarországi városok élete, 98. l. U. az: Magyar orvosi rend, 159. l. (a löcsei „Elende Brüderschaft“ szabályzata 1416-ból). — Matheócon 1323. keletkezett Szent János-társ. néven. Demkó. i. m. 159. l. — Tóth Szabó Pál i. m. Századok, 1903, 224. l. — Knauz Nándor: A Krisztus-társulat. Magyar Sion I. 345—360. l. V. ö. E. v. Moeller: Die Elenderbrüderschaft (Leipzig 1906). — Házi e céh feladatának tartja a börtönben szülőldők támogatását, meglátogatását és a halálra ítélteknek való lelki vigasz nyújtást is, de nem említi, hogy mire alapítja e véleményét.

Az adományok, amelyekben az egyes ispotályok részesülnek, rendkívül változatosak. A szegény özvegy pár fillérje, használt ruhája s a gazdag főúr vagyont érő adománya között színes és sokrétű az átmenet. Az adományozók sorában ott vannak király és főurak, nemesek és jobbágyok, papok és városi polgárok egyaránt. II. Lajos 22 jobbágytelket és 2 malmot ad 1524-ben a besztercebányai Szent Erzsébet-kórháznak.¹ Buzlai Mózes főudvarmester Gergellakán lévő birtokait adja 1505-ben a Szűz Máriáról elnevezett eperjesi ispotály szegényeinek. Thurzó György a lőcsei Szentlélek-ispotálynak ad 500 forintot 1523-ban.² Ugyanebben az évben adja Henckel János kassai plébános Lőcse városának iglói malmát, azzal a feltétellel, hogy a malmot a város 50 évig jókarban tartani és ez idő alatt évente 25 fr.-t adni köteles. A pénzt az egyik esztendőben az ispotály és a belpoklos kórház szegényei, valamint azon bukott lányok között kell megosztani, akik új életet akarnak kezdeni, a másik esztendőben pedig a városban megtelepedni akaró idegen kézművesek kapják. Az 50 év elteltével a város tetszése szerint cselekedhet a malommal. Lőcse városa azonban már két év múlva kénytelen eladni a malmot Igló városának. A malomért kapott 450 fr.-t Henckel a kézművesek, a parasztok és a szegények között osztatja ki. A Szentlélek-ispotály szegényeire 150 fr. jutott, miből a szegények minden héten 75 dénárt kaptak, amíg tartott az összeg.³

A Mindenszentek tiszteletére szentelt miskolci ispotály földet és szőlőt kap 1507-ben Szirmay Mihálytól és csabai Horváth Györgytől. A kolozsvári Szent Erzsébet-ispotály pedig egy házat a gyermektelen s özvegy Kantusch Mihálynéától, aki ezzel teljesíti azt a fogadalmat, amelyet még férjével együtt tett.⁴

Változatos az a kép, amit a soproni Szent Erzsébet-ispotály részére tett adományok alapján nyerünk. Legtöbbször pénzt hagyományoznak az ispotály, illetve az ottani templom céljaira s a szegények eltartására. A legkisebb pénzhagyomány fél tallér, a legnagyobb pedig 5 forint. Ennyit ad 1492-ben Gisshüblerné is, aki megszabja azt is, hogy az összegből egy forintot kapjon a pap misemondásért,

¹ Demkó : A magyar orvosi rend tört. 158. l. — Rupp i. m. I/2. 655. l.

² Wagner : Diplomatarium Sarosiense, 242—44. l. — Wagner : *Analecta*, II. 12—14. l. — Rupp i. m. II. 219. l.

³ Wagner : *Analecta*, II. 145. l.

⁴ Szendrei : Miskolc, III. 145—47. l. — 1496-ban. Jakab : *Oklevéltár*, 307—8. l.

a másik négy forintból pedig takarót vegyenek az ispotály szegényeinek. Loser Ulrik orvos két ágyat ad az ispotály szegényeinek, özvegy Sighart Mihályné egy ezüst poharat, Riemer Jakab szőlőt, Sóvágó Vince pedig két páncél vértet, ill. azt a pénzt, amit azok eladásából kapnak. Ismét mások bort, illetve boroshordókat ajándékoznak. Az ispotály-templom plébánosa 1501-ben egy sebesült disznót, 1525-ben pedig egy szatin kabátot kap, utóbbit egy pap társától.¹

Az eperjesi ispotálynak Tót Pál fia Gergely 1492-ben 5 forintot hagy, de kiköti, hogy felesége és fia halála után az azoknak hagyott összes ingó és ingatlan vagyona (ház, földek) is az ispotályé, ill. a kolostoré legyen. A város plébánosa, bírása és az esküdtek azonban úgy döntöttek, hogy a feleség csak kétharmadát kapja az örökségnek, s egyharmadát a végrendelkező lelki üdvéért az ispotály és a kolostor kapják. Colb János özvegye az ispotály-templom építésére 18 forintot ad, Kalmár alias Srotter Márton pedig egy forintot hagy egy Ágnes nevű leánynak, aki az ispotályban él. Albert Kovácsmester gabonát és egy tehenet ad. Benedek mészáros felesége pedig egy szobát építtet az ispotályban, hogy legyen hol fűrdhessenek a szegények.²

A kassai ispotálynak 1517-ben 50 bárányt hagy a város plébánosa.³ A legtöbb, korábban felsorolt ispotály létezését egyedül a hívek adományozó végrendeletei őrizték meg számunkra. Így a tordai Szent Erzsébet-ispotály létezését egyedül Vegedi Imre tordai főesperes 1526. évi adománya őrizte meg e korból: egy két kerek malmot, azzal adott a tordai káptalannak, hogy az a jövedelemből minden évben 3 forintot az általa megjelölt misék mondására, 13 forintot pedig az ispotályban levő szegények, gyengék és betegek ruházatára fordítson.⁴

Gyakorta részesülnek adományban oly szegények is, akik nem élnek benn az ispotályban. Sopronban Hengst Márton szegény gyerekek között osztat ki 20 forintot, Sóvágó Vince pedig két szegény, tisztességes lány kiházásítására hagy 10 forintot. Stumfoll Miklós az ágyát egy szegény

¹ Házi i. m. II/1. 232—33, 240—42, 243, 255—58, 284—85, 288—89, 299—300, 301, 306—7, 314—16, 322—24, 326—27, 331—32, 333—34, 358, 365—67, 381—82, 402—403, 11/2. 11—12, 13—15. l.

² Iványi: Eperjes, II. 231, 274, 294, 296, 327, 343, 350, 397, 399, 412—413, 421—422. l.

³ Kemény: Reformáció Kassán, 39. l., v. ö. uo. 6. l. — Iványi: Bártfa, II. 3627, 4850, 4948, 5014. sz. — Ortvay i. m. II/4. 278, 300—1, 393—96. l. — Egyháztört. Eml. I. 66—67. l.

⁴ Szeredai: Notitia veteris et novi capituli eccl. Alb. Transilvaniae... (Gyulafehérvár 1791), 146. l.

leányra hagyja. Eperjesen Binder András leánya, Krisztina, egy disznót adat a szegényeknek. Albert, eperjesi kovács-mester egy fekete tunikát adat egy, a templom ajtajában fekvő szegénynek. A végrendelkezők több alkalommal kérik még a hátramaradottaktól, hogy vendégeljenek meg szegény embereket. Egy soproni polgár neje azt kéri férjétől, hogy halála első, hetedik és harmincadik napján a város összes szegényeit lássa házában vendégül.¹

Fegyverneki Ferenc sági prépost és testvére azt kéri közös adományukban a sági prémontrei konventtől, hogy a nekik adott birtokokért az Oltáriszentség tiszteletére minden csütörtökön mondandó misén kívül ugyancsak minden csütörtökön egy obulust adjanak a kolostor körül található összes koldusnak, télen pedig minden szegény nő kapjon egy ruhára elegendő boroszlói szövetet, és minden szegény férfi ugyancsak egy ruhára elegendő loden- vagy szűrszövetet. Ha a konvent bármikor is elmulasztaná ezeket teljesíteni, az egész hagyomány Fegyvernekiék rendelkezése szerint az esztergomi káptalanra fog átszállani.² Temesvári Bodó Mihály pesti lakos özvegyek és árvák között osztat ki szövetet.³

Eperjesen, Pozsonyban és Sopronban sokan tesznek adományt „pro uno balneo animarum“, „pro preparatione balnei pro salute animarum“:⁴ hogy az ispotály, vagy a város szegényei meghatározott napokon, illetve többnyire csak egyízben a haláluk után az ő emlékükre és lelki-üdvösségük érdekében megfürödhessenek. Ezen adományoknak már a neve is mutatja, hogy e kor szegénygondozása még a legszorosabb összefüggésben van a túlvilági életben való hittel és azzal a mindenkit átható törekvéssel, hogy a túlvilági örök boldogságot maguk és hozzátartozóik részére biztosítsák.

2. A jótékonyság gyakorlásának elsődleges célja nem a szociális bajok és jogtalanságok eltörlése, nem a szegénység

¹ Házi i. m. II/1. 238—40, 295—97, 301, 313—16, 326—27. — Iványi: Eperjes, II. 273. l.: „item legavit ut ad duas mensas pauperes vocat et eos reficiat“. — Iványi: Eperjes, II. 273, 294. l. — Kemény: Reformáció, 39. l.

² Öszvald Arisztid: Fegyverneki Ferenc sági prépost. Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (Gödöllő 1934), 99. l.

³ Csánki-gyűjt. 1510 XII. 6.

⁴ Házi: i. m. II/1. 312—13, 342. l. — U. az: Egyháztört. 154—56, 309. l. — Iványi i. m. 273—74, 381, 399, 402, 413, 473. l. Ortway i. m. II/3. 113—22, II/4. 300, 393, l. — V. ö. Schnürer i. m. II. 478. l.

megszüntetése volt. Az adományozón van a hangsúly s nem azon, aki rászorul a támogatásra. Az egyes ispotályok fenntartásához szükséges adományokat kérő felhívások is elsősorban azt emelik ki, hogy lelkiüdvösségéről gondoskodik az, aki idejében segítségére siet az arra rászorulóknak.¹ Másnak segítségére lenni a vallás követelménye. Az alamizsnaadás, a felebaráti szeretet gyakorlása az Isten előtti érdemszerzés egyik módja. Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát mindketten igen gyakran hangsúlyozzák beszédekben, hogy az alamizsnaadás Istennek tetszőbb, mint a puszta bűjtölés.²

Az egyház nemcsak tanításával buzdítja a hívőket az adakzásra, hanem búcsú-kiváltságok engedélyezésével is. Így például Antal brassói plébános és a városi tanács kérésére, hogy a hívek annál bőkezűbben adakozzanak a városban levő Szent Antal-kórház céljaira, — ahová igen sok beteg és szerencsétlen folyamodik, különösen pedig olyanok, akik a törökök kezeiből menekültek meg — a pápa 1499-ben az év három ünnepére 7 évi, négy másik ünnepre pedig 5 évi búcsút ad mindazoknak, akik bűneiket valóban megbánják, meggyónják és valamennyi alamizsnában részesítik a kórházat.³ A római Szentlélek-renddel kapcsolatos kórházak részére adományozóknak a pápa 1515-ben hirdet teljes búcsút. VI. Sándor többeket, közöttük Faustus pápai notáriust és Pesti (?) Ferencet, a székelyvásárhelyi Szentlélek-kórház priorját bízta meg azzal, hogy a búcsút Magyarország, Horvátország, Bosznia, Csehország, Szerbia, Erdély (Transsylvania) Székelyföld (Siculia), valamint Lengyelország, Oroszország, Poroszország, Litvánia, Pomeránia stb. területén kihirdessék s az adományozókat a társulat tagjaiul felvegyék.⁴

¹ „magnum profecto pietatis meritum reputamus indigentibus oportuno tempore manus prebere adiutrices, per hoc namque salutis animae multum consulitur“ — írja Czipser Péter bártfai plébános és alesperes 1517 V. 8-án, midőn az esperesi kerületében levő plébánosokhoz azzal a kéréssel fordul, hogy adakozzanak a bártfai Szentlélek szegényház felsegítésére. (Tört. Tár 1884, 541. l.)

² „bonum est ieiunare . . . , sed melius est elemosinam dare. Et si possibilitas non fuerit ieiunandi, sufficit . . . elemosina. Ieiunia vero sine elemosina non sufficit, dum utrumque potest. Si autem forte aliquis ita pauper est, ut non habeat, quod tribuat, illi sufficit bona voluntas.“ Laskai O.: Quadragesima. Biga Salutis I. 10. A, v. ö. uo. XLV, XLVIII. S. és u. az: Serm. dom. XXVIII. — Temesvári P.: Serm. de Tempore XXI. L. és CXII. Z.

³ Vatikáni Levéltár. Reg. Suppl. 1094. k. 182. l.

⁴ Archivio di Stato di Roma. Fondo Hospit. S. Spiritus in Saxia de Urbe. vol. 111. f. 73, 77.

Az általunk tárgyalt kor szellemének félreismerése volna azonban az akkori szegénygondozásban csak vallásos utilitárizmust, egoizmust látni. Temesvári és Laskai beszédeik során sohasem mulasztják el kiemelni, hogy az adakozó érzülete a fontos: minél jobban együtt érzünk a szegénnyel, akin segítünk, annál nagyobb Isten előtt az érdemünk.¹ A belső ember-alakítás volt az egyház számára a legfontosabb, s itt is igyekezett megakadályozni, hogy egyesek azt higgyék, külsőleges cselekedettel is lehet érdemet szerezni Isten előtt.

Temesvári Pelbárt egyik beszédében hangsúlyozza, hogy az alamiznaadás annál érdemszerzőbb: 1. minél nagyobb szeretettel és együttérzéssel adunk, 2. minél jobban rászorulóknak adunk, 3. ha annak adunk, aki nemcsak rászorul, de méltó is az adományra, 4. ha abból adunk, amire magunknak is szükségünk lenne.² Az egyház által képviselt tanítás teljes félreértéséből eredt az az egyesek által erőteljesen hangoztatott felfogás, hogy az egyház egyenesen megkövetelte a koldusok létét, mivel, ha azok nem lennének, megszűnnék az Isten előtti érdemszerzés egyik leghatékonyabb módja.³ Temesvári Pelbárt mondja egy alkalommal, hogy az örök üdvösség szempontjából „veszélyes helyzetben vannak azok, akik bár egészségesek és meg tudnák keresni kezük munkájával a szükséges élelmet, inkább henyélnek, vagy lustaságból koldulással élnek”.⁴

Mások nyomora enyhítésének, sőt megszüntetésének, a gondolata s a szegények iránt való emberséges érzés nemcsak a prédikátorok lelkét tölti be, de kicsendül a hívek lelkületére vonatkozó adatokból is. Gergellaki Buzlay Mózes királyi ajtónállómester és tolnai főispán, midőn a Gergellaka birtokából húzott összes jövedelmét az eperjesi kórház szegényeinek eltartására adományozza, külön is kéri, hogy a birtokot úgy kezeljék, hogy az ott élő parasztokat ne sanyargassák. Lócse krónikása az 1522-ben meghalt lócsei bíró legnagyobb érdemének azt tartja, hogy nála menedéket talált minden szegény ember. Bélteki Drágffy János végrendeletéből: — „Az ispotályra nagy gondot viseljete; a szegények benne

¹ „homo tanto magis meretur, quanto maiori compassioni pauperi subvenit”. Temesvári P.: Rosarium, II. 776. l. v. ö. Laskai O.: Quadr. Biga Salutis I. A.

² Temesvári P.: Stellarium, lib. VII. p. 2. art. 1.

³ Troeltsch i. m. 137, 510. l. — H. Link: Die geistlichen Bruderschaften des deutschen Mittelalters, insbesondere die Lübecker Antoniusbruderschaften. Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Bd. 20. H. 20. 1920, 195. l.

⁴ Temesvári P.: Serm. de temp. pars. aestiva, 20. V. ö. Pásztor i. h. 150. l.

meg ne éhezzenek“ — egy gazdag magyar főúr emberséges szíve dobban felénk.¹ A szegényeken való tényleges és állandó segíteni akarás tűnik ki Marosszék közgyűlésének 1511.-i adományából is. A székelyvásárhelyi Szentlélek-ispotálynak ugyanis — tekintve annak szegénységét — a szegények és kivetett gyermekek táplálására azzal adnak a Marosszéki elpusztult Sós-patak helységben egy udvarházat 1—2 ekényi gazdasághoz való földdel, kaszálóval és erdővel együtt, hogy ha idővel a falu megnépesednék s így a földeket nyíllal kellene felosztani, az ispotály akkor is szükségéhez képest elegendő földet kapjon.²

De nem is kell a segíteni akarás gondolata mellett bizonyítékot keresni, ha végiggondoljuk, mikre is terjedt ki a középkor-végi magyarság karitása: beteget gyógyítani, ruhátlant felruházni, árva szülőjét pótolni, eladósorban levő szegény lányok kiházasítását elősegíteni, aggokat öregségükben támogatni, utasnak szállást adni, az ellenség fogságából kiszabadultat gondozni és erőre segíteni, az éhezőknek enni, a szomjuhozónak inni adni, az egyedülálló szemét halála pillanatában befogni és őt kikísérni utolsó útjára.

Laskai Ozsvát egy alkalommal kiemeli, hogy az alamizsnának bőségségét háromféleképen kell érteni: 1. A karitás szempontjából. Eszerint nem az adomány nagysága, hanem az adományozó szándéka a döntő. 2. Az adakozó anyagi helyzete szempontjából. Eszerint mindenkinek a tehetségéhez mértén kell adni. Ha valaki olyan szegény, hogy nincs egy fillérje sem, akkor adjon egy falat kenyeret. Ha nincsen kenyere sem, akkor adjon egy korty friss vizet. Mindenki adhat valamit! 3. Az adományban részesült szempontjából. Eszerint az adománynak oly bőségesnek kell lennie, hogy az illető szükségét kielégítse.

Nem érdemszerző azonban az a szeretet, amely hasznossági szempontból történik. Vannak ugyanis sokan, akik csak vérségi és rokonsági kötelékek miatt szeretik felebarátaikat. Érdemszerző akkor, ha a rokont sem csak a rokonság köteléke miatt szeretjük, hanem Isten iránt való szeretetből is. Nem érdemszerző felebarátaink szeretete akkor sem, ha az csak társadalmi, ill. szociális szempontból történik, mint például, ha azért akarunk másnak jót, mivel az barát-

¹ Iványi: Eperjes, II. 317—18. l. — Wagner: *Analecta*, II. 141. l. — *Tudományos Gyűjtemény* 1818, VII. 24—52. l. — „multa aedificia publica restauravit... major tamen laus ejus, quod singulare refugium omnium pauperum fuit“, mondja a lőcsei krónikás az 1522. III. 20-án meghalt lőcsei bíróról. Wagner i. m. II. 141. l.

² Szabó Károly: Székely oklevéltár, III. 177—78. l.

tunk, társunk vagy honfitársunk. Felebarátaink szeretete és megsegítése csak akkor érdemszerző Isten előtt, ha Ő iránta való szeretetből s azért segítünk, mivel követni akarjuk Krisztus példáját és tanítását.¹

Ha a középkori keresztény karitás csak a felebaráti szeretet következménye volna, úgy nem különbözne sok más vallás így pl. a buddhizmus parancsától sem. Ami egyedülállónak teszi a középkor és az általunk tárgyalt kor karitását, éppen az, hogy bár nem hagyja figyelmen kívül a segítés gondolatát sem, misztikus Isten-szereteten nyugszik.²

Pásztor Lajos.

¹ „Sunt nonnulli qui diligunt proximos, sed propter affectum carnis et cognationis, quibus tamen in hac dilectione sacra non contradicunt... tamen sublimia illa dilectionis premia non assequuntur, quia amorem suum non spiritualiter sed carnaliter impendunt... Si tamen quis diligit cognatum non solum ratione cognationis, sed ex charitate propter Deum ista dilectio est meritoria.” — „... proximi dilectio potest viciari per dilectionem socialem, quae etiam potest esse bona vel mala. Puta cum quis alteri vult bonum, quia est eius socius, vel amicus, aut compatriota. Talis dilectio quando fit solum propter societatem, tunc non est meritoria.” Laszka O.: Serm. dom. 20. N. — V. ó. u. o. 38.

² M. Fuerth: Caritas und Humanitas. Zur Form und Wandlungen des christlichen Liebesgedankens (1933), 56. l.

Történeti irodalom.

Dopsch, Alfons: Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit.

Jena 1939. Gustav Fischer. 8° VI, 272 l.

Kesernyés hangú bírálatot mondott D. történetírói és tanári egyéniségéről évekkel ezelőtt Váczy Péter. (Századok 1927—28, 684. l.) A bécsi professzor egyik tanítványának, Hofbauernek a Meroving-kori nagybirtokról írt könyvét mutatta be a Századok olvasóinak. A munkában az eredetiség hiányát kifogásolta s ezért elsősorban a mestert tette felelőssé, mondván, hogy D.-nak nem is lehetnek igazi tanítványai, mert módszere merev, megbénítja az időt, csak a meglévőt, a közöset, a századokon át változatlanl látja meg, az új, az egyéni, a változó megfoghatatlan számára. Tanítványai abban az esztendőben ünnepelték D. hatvanadik születésnapját mesterük értekezéseinek vaskos kötetével, amelyet Eckhart Ferenc ismertetett folyóiratunk lapjain (uo. 831. l.). Eckhart Váczyval szemben D. módszerének legjellemzőbb vonásaként éppen az evolúció meglátását emelte ki és hangsúlyozta, hogy még ellenfelei is hálásan ismerik el D. működésében a kritikai szellem megerősödését.

Nem ez volt az első eset, hogy D. történetírói munkássága élénk vita középpontjába került. Mindig akadtak, akik nem érthettek egyet meglepő állításaival, éles kritikájával ; de ne feledjük Eckhart figyelmeztetését : hosszú évek kutatásaira van szükség, hogy helyesen tudjunk ítélni a nagy bécsi gazdaságtörténész hibáiról és érdemeiről. A túlzó kritikáknak is vannak azonban előnyeik. Reflektorfényük oda is bevilágít, ahova a higgadt bírálat józan fénye már nem hatolhat el. Amit merevségnek, mozdulatlanságnak érzett Váczy D. módszerében, azt alighanem megmagyarázzák a körülmények, amelyek között D. gazdaságtörténetírói működése megindult és lefolyt. Gondoljunk csak a német közgazdaságtan gazdaságtörténelmi vázlataira, elméleti jellegű multbapillantásaira. A nemzetgazdászok merev fejlődési skémái szinte kihívták a bírálatát annak a historikusnak, aki pályafutását a forráskutatás és forrásközlés magasiskolájával kezdte. Sombart szemére vetette D.-nak, hogy hiányos elméleti előképzettséggel fogott gazdaságtörténelmi tanulmányaihoz. A nemzetgazdász méltán nélkülözte D.-ban a rendszeres, közgazdaságtani, fogalmi iskolázottságot. De ma, a nemzetgazdászok és gazdaságtörténészek évtizedes harcaira visszatekintve, azt kell mondanunk, hogy az elméleti képzettség előnyeire kétségtelen hátrányai sötét árnyékot

vetettek. A közgazdaságtan teóriáiban való jártasság többször nehezítette meg, mint segítette elő a források megértését és ezzel a gazdasági és társadalmi jelenségek elmúlt formáinak rekonstrukcióját. Ezt érezhette az aprólékos forráskutatásban iskolázott D. is, amikor a spekulatív úton alkotott fejlődési fokok kereteit adataival tördelte szét. A források nem igazolták az elméletet. Aki tanúbizonyságukra hallgatott, annak szüntelenül harcolnia kellett a teória ellen. Ez az állandó viaskodás, valóban, sokszor ébreszti a merevség látszatát. Pedig akkor, amikor D. a fejlődési fokokat megecáfoló adatokat idézi, nem az örök változatlant keresi az emberi életben, hanem a történetíró elemi kötelességét teljesíti és jogait akarja érvényre juttatni: a világos fogalmak rendszere történeti rekonstrukcióknál csak póttanyagnak számít a források egyértelmű vallomása mellett. D. helyét az európai történetírásban az utókor ki fogja jelölni. Érdem-e, vagy hiba, most még nehéz volna eldönteni, tény, hogy D. mint gazdaságtörténész is a források interpretációjában tűnik ki.

A bizonyító anyag nagy bősége, páratlan analízáló készség, éles kritika és vitatkozó kedv jellemzi legújabb munkáját is, amely a Karolingok korától a XIII. század végéig terjedő időt öleli fel. E könyvvel teljessé lett a kép, melyet a középkori Németország, részben Európa gazdasági és társadalmi életéről festett D. A módszer a régi: a források beszéltetése meggyökeresedett nézetekkel szemben.

Vizsgálódásainak középpontjában a nagybirtok, a rajta élő, ott emelkedő és süllyedő néprétegek állanak. A nagybirtok fogalmában — D. szerint — korántsem a földtulajdon a döntő mozzanat. Történeti szerepének lényegét a nagybirtok társadalmát összefűző, gazdasági és jogi kapcsolatok szövevénye határozza meg. Mások is tanították, hogy a Kr. u. I. században a germánoknak már voltak nagybirtokaik. Tacitus tudósítását, hogy „secundum dignationem“ osztották fel földjeiket, csak nagyobb társadalmi és gazdasági különbségek megléte teszi érthetővé. D. azonban nem áll meg itt, hanem felteszi, hogy ez a germán nagybirtok tulajdonképpen már jogi, társadalmi jelentőségben is közvetlen elődje a Karoling-kori nagybirtoknak. A földesúr hatalmának, az általa gyakorolt jogoknak csak egyik alapja volt a föld. A kezében összpontosuló, századok során növekvő hatalom (immunitás, adóztatási, közigazgatási előjogok) autogén módon keletkezett, nem annyira a nagy földbirtok, mint valamely rendhez tartozás járulékeként. Hiszen néha szabad parasztnak is voltak nagy földbirtokaik s ezeket a jogokat mégsem gyakorolták. Így jut el D. annak hangsúlyozásáig, hogy a középkori Németország az uralkodók földbirtokadományai folytán nem veszítette el annyira „állami“ jellegét, mint általában felteszik. A német birodalom — szerinte — igazában sohasem volt hűbéri állam. Intézményeivel kapcsolatban a féllállami vagy pseudoállami jelző használatát helytelennek tartja.

A régebbi nézetekkel szemben s részben Lütge legújabb eredményeihez csatlakozva a nagybirtok keletkezésének és szere-

pének új megítélésével a X—XIII. századi szociális kérdéseket is új szempontok szerint nézi. Inama nyomán csaknem a legújabb időkig általános volt a vélemény, hogy a germán korban feltételezett nagy szabad paraszttömegekre a nagybirtok terjeszkedése hátrányos volt. Minél több jogát „sajátították” ki az államnak a nagybirtokosok, annál súlyosabb helyzetbe kerültek a közszabadok. A régi elmélet a középkori félszabad rétegek kialakulását tehát társadalmi süllyedéssel magyarázta. D. a nagybirtokon azonos jog szerint élő népelemek közösségét, a familiát (Hofgenossenschaft) vizsgálja. A császárkori német társadalmi fejlődés kiindulópontját a familiában látja. Innen emelkedett ki egyházaknak történeti tradíció és szabadonbocsátás útján a cenzuálisok nagyszámú és eléggé tehetős rétege. D. könyve nagy teret szentel szerepük megvilágításának. E számottevő réteg élete azt bizonyítja, hogy a Karolingok korát követő időkben nem az általános süllyedés, hanem éppen a nemszabad elemek felfelé törekvése jellemezte a társadalmi evolúciót. D. szerint nem igaz az, hogy a XII. században az agrárszervezet, a termelési formák gyökeresen átalakultak, hogy a nagy uradalmak teljesen felhagytak a majorgazdálkodással, hogy földjeiket bérbeadták. D., módszerére annyira jellemző módon, ismét áttöri az életet korszakokra bontó tanításokat: forrásadatokat hoz már a Karolingok korából arra, hogy földeket adott bérbe a nagybirtok, s hogy viszont még a császárkorban is igyekezett fokozni egyik-másik földesúr a robot-szolgáltatásokat. Tehát arról sem lehet szó, hogy a nagybirtok a XII. századtól nagyszámú robotoló népelemet tudott nélkülözni. Kétségtelen, a társadalomtörténeti kutatások hiánysága miatt ismerték félre a cenzuálisok szerepét. E korábban nemszabad elemek felfelé emelkedése, bizonyos összeg lefizetése ellenében a szolgaságból való szabadulása éppen az egyházi nagybirtoknak vált javára, hiszen az augsburgi csata után a X. század második felében délkelet felé irányuló kolonizációt a cenzuális parasztlakosságok tették lehetővé. A nyerstájákat a cenzuálisok irtásai kapcsolták be a mezőgazdasági kultúrába; ahol a források irtásokról emlékeznek meg, mindenütt cenzuálisokról van szó.

A XII—XIII. századi általános gazdasági haladás javára vált a parasztságnak is. Helyzetének javulása nem a földesurak rovására, vagy akaratuk ellenére, hanem a legtöbbször éppen az ő támogatásával ment végbe. Ezzel nem szűnt meg a földesurak sajátüzemű gazdálkodása, sőt a birodalom keleti és nyugati vidékein is sikerült egyik-másik nagybirtokot „Gutsherrschaft”-tá alakítani. Nyugaton az urbanizálódás, a pénzgazdálkodás és kereskedelem fellendülése a XII—XIII. században jelentős piaci lehetőségeket biztosított az uradalmaknak. Ezért igyekeztek vásárjogot szerezni már a X. század óta az egyházi birtokok, amelyeknek sem városaik, sem piacaik nem voltak.

Átértékeli D. a villicusok (Meier) és ministerialisok gazdasági jelentőségéről vallott nézeteket is, kimutatván, hogy a villicatiók felbomlása korántsem következett be olyan nagy mértékben, mint eddig hitték. E két társadalmi réteg eredete is nagy

részben a földesúri familiába nyúlik vissza. Valóban, a társadalmi és jogi élet nem egy jelensége utal a ministerialisok nemszabad származására. Így többek közt az ú. n. „Inwärtseigen“ öröklési rendje. Ahogy egy-egy földesúr familiájának tagjai csak „compar“-jaikra, familiabelieikre ruházhatták át birtokrészeiket, ugyanúgy fűzték össze szoros birtokjogi kapcsolatokat s ezekből szövődő családi kötelékek egy-egy úr ministerialisait is. Stájerországban és Karintiában Habsburgi Rudolf ministerialisai a XIII. század végén egymással összeházasodott nagy rokonság, amelynek egységét II. Ottokár sem katonai erővel, sem politikai hatalommal nem tudta megtörni; a családi és gazdasági érdekek közössége mindennél erősebbnek bizonyult. D. csak II. Ottokárt említi, mi azonban hozzátehetjük, hogy IV. Béla idejében a stájerországi magyar uralom is a Siegfried von Mährenberg körül csoportosuló ministerialis rokonság páratlan ellenállásán és összetartásán bukott meg. A nemszabad elemek birtokjogi megkötöttsége tehát századok folyamán politikai jelentőségű erővé vált.

A társadalmi emelkedés folyamatának megindulásakor, a X—XI. században a familia három részre tagolódik: a familia servilis, censualis és militaris-ra. Ezzel párhuzamosan a familia közösségi élete, gazdasági, társadalmi és jogi szerepe mind élesebb vonásokkal bontakozik ki. A földesurak jogügyleteik írásba-foglalásakor mindig feljegyeztették a familia hozzájárulását is. Társadalmi és gazdasági közösségből lassacskán így vált jogi közösséggé, amely a faluközség kialakulásának lett alapjává. Ez legkorábban ott formálódott ki, ahol több földesúr familiája élt együtt. A maga földesurával szemben mindegyik függő viszonyban volt; de mindegyik familia támogatta a másikat annak földesurával szemben. Védekezésük elősegítette a közös érdekek síkján találkozó familiák egyesülését s közösségük fokozatos függetlenülését, gazdasági, majd közigazgatási önállósulását. Az önállóságra törekvés nyomokat hagyott az agrárszervezetben is. Ha a falusi lakosság ellenszegült a földesúri követelések teljesítésének, gyakran megtörtént, hogy az uradalom feladta a major-gazdálkodást, már csak a termelés zavartalansága biztosításának érdekében is. Ilyen esetekben nyilvánvalóan nem a gazdasági üzem racionalizálásának szempontja vette rá a nagybirtokost, hogy a saját művelésben levő földjeit bérbeadja.

D. már évekkel ezelőtt kifejezésre juttatta véleményét, hogy a racionális gazdálkodás gondolata korántsem volt idegen a középkori embertől. Külön fejezetet szentel most e kérdésnek és cáfolja azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy a középkori gazdasági élet hajtóereje csak a szükségletek fedezésére irányuló törekvés, szabályozó elve pedig a hagyomány, a tradíció volt. A nagybirtokosok gazdálkodásában a Karolingok idején, kivált azonban a császárság korában határozottan racionális vonásokat figyel meg. A XII—XIII. századi források sokszor emlékeznek meg a nagybirtokok olyan intézkedéseiről, amelyeket a nagyobb haszon reményében („spe maioris utilitatis“) tettek. Egy 1154-ben létrejött birtokesere alkalmával „inspectores et pensatores

concombii" egészen finom módszerekkel vizsgálták meg a földek minőségét. Megállapították a terméseredményeket s azután a le-mért mennyiségek értékét pénzben fejezték ki, hogy a csere a család legkisebb gyanúja nélkül menjen végbe. A nagybirtok nem egyszer az aratási kilátásoktól tette függővé, hogy jobbágyaitól robotot, vagy pénzt kíván-e majd. Sőt van arra is adat, hogy már a XII. században számoltak a pénz romlásának lehetőségeivel (így a trieri székeskáptalan 1160-ban kötött haszonbérleti szerződésében). A XIII. századi Seifried Helbling gúnyolja a ministerialisokat: legkedvesebb beszédtemájuk a tojás, a sajt, a malac és a gabona áralakulása; nem azért vesznek bort, hogy megigyak, hanem, hogy nyereséggel adják tovább. Katonai hivatásukat elhanyagolják és nem áttallanak uruktól szabadságot kérni, hogy földjeiket megmunkálhassák. A jövedelmezőségre, rentabilitásra törekvés különösen tisztán mutatkozik meg az egyház gazdálkodásában. A gazdasági üzemek racionalizálása, földjavítási kísérletek, erdőirtás, szántóföldeknek szőlővel való beültetése, legelők felszántása, mocsarak kiszárítása — mind a föld észszerűbb kihasználását célozzák. Az időjárás kedvezőtlen, a föld terméketlen voltát, a megmunkálási nehézségeket is számbavették a földesurak akkor, amikor a jobbágykötelezettségeket megállapították. A különleges gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás szinte mindenütt a szemünkbe ötlík. D. szerint a középkori német kultúra virágzását nem utolsó sorban ez az erőteljes, racionális szellemű irányított gazdálkodás és a vele járó anyagi megerősödés készítette elő. Igen, D. határozottan állást foglal Max Weberrel szemben: a gazdasági életet a középkorban sem csak a hagyomány irányította. Hivatkozik a különös gazdasági érzékkel megáldott császárokra: II. Henrikre, II. Konrádra, V. Henrikre, II. Frigyesre és Habsburgi Rudolfra. Végső következtetése az, hogy a középkori ember gazdasági cselekvésében is tisztán felismerhetők a racionális számítás, a haszonra törekvés vonásai.

Kapitalizmus ez? A kapitalista szellem jelentkezése a középkorban? Mintha szándékosan kerülné D. fejezetcímekben, szövegben egyaránt a kapitalizmus kifejezést. De amit mond, arra csaknem hiánytalanul ráillik a nemzetgazdászok kapitalizmus-fogalma. Hiszen a középkori nagybirtok gazdálkodásában nemcsak nyereségre, nemcsak földszerzésre törekvést állapított meg, hanem *megújuló* nyereségre, jövedelmezőségre irányuló racionális számítást. És mégsem mernénk kapitalista jelzővel illetni a X—XIII. századi gazdasági élet jelenségeit. A kétségtelenül élő szerzési váagnak, a gazdasági számításnak — mint Below rámutatott — a középkori közlekedési viszonyok kezdetlegessége, tervszerűen gyűjtött tartalékok hiánya, jogi és alkotmányos nehézségek eleve korlátokat állítottak. Tudtommal a mi középkori forrásainkat ilyen szempontból még senki sem vette rendszeres vizsgálat alá. Szekfü után ugyan Símkovicsnak is az a véleménye, hogy még a XV. századi magyar nagybirtokosokban sem lehet felfedezni a kapitalista gondolkodás nyomait; a magyar nemesi rend életét az országhalkormányzat és a hadügy teljesen igénybevette, gazdasági

tevékenységre nem maradtak energiái. (Domanovszky, Tanulmányok, VIII. 64. l.) De egyéb, a D.-éhoz hasonló természetű adatok magyarországi kútfőkben is előbukkannak. Kálmán I. törvénytöredék (33. cikk) már különbséget tesz a nyereség, a meggazdagodás vágyától fűtött és az egyszerű, szegény kereskedő között („mercatores, ad id solum ut ditescant, venalium rerum dediti studiis . . . pauperes vero . . .”). Vagy említsük meg azt a középkorvégi oklevél hátlapjára vetett jegyzetet, mely arról tanuskodik, hogy írója ismerte a zavaros időknek az árak rohamos emelkedésére gyakorolt hatását. (Házi : Sopron város levéltára, I/6. 334. l.)

A X—XIII. század gazdasági és társadalmi viszonyainak értékelésében D. nem mondta ki az utolsó szót. De nem is szólhat többé senki ehhez a kérdéshez az ő bőségesen idézett adatainak, kitűnő megfigyeléseinek és éles kritikájának ismerete nélkül. Ha visszapillantunk előadására, nem áll előttünk töretlen fejlődési vonal. A sűrűn elhangzó cáfolatokkal, a szépen elgondolt fejlődési fokokat széttrő adatok idézésével mintha azt akarná mondani, hogy az emberi élet, csak az alakulás, a változás kategóriáit ismeri, a fejlődését nem. Immár félévszázada szolgálja D. az európai történettudományt. Ez a tény önmagában is tisztelgő megállásra készítet írói egyénisége előtt. Nagy alkotások, kemény csaták jelzik az öt évtized állomásait. S ha most arra gondolunk, hogy milyen válsággal küzd napjainkban a tudományos élet, hogy mennyire megnehezült az idők járása felette, önkéntelenül feltolúl bennünk a kérdés : vajjon nem egy korszak zárul-e majd D.-sal a társadalom- és gazdaságtörténelemben ?

Kring Miklós.

Maksai Ferenc : A középkori Szatmár megye. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.) Budapest 1940. Stephaneum ny. 8° 242 l. 1 térk.

Jakó Zsigmond : Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 5.) Budapest 1940. Sylvester ny. 8° 424 l. 1 térk.

A budapesti egyetem Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézetének értékes kiadványsorozata (az előző füzeteket ld. Századok 1938, 273—319. és 488—509. l., illetőleg ism. uo. 1939, 508—12. l.) újabb két, immár kötetszámba menő munkával gyarapodott : M. és J. doktori értekezésével.

Szirmai és Csánki összefoglalásai után M. jóval gazdagabb forrásanyag alapján, a településtörténet újabban kialakult módszerével rajzol képet a középkori Szatmár megye települési viszonyairól. Értekezése túlnyomórésztben településtörténet ; a tulajdonképeni népiségtörténetet csak érinti, az okleveles anyag társadalomtörténeti tanulságait nem részletezi. De így is többet ad, mint amit doktori értekezéstől várunk és lépten-nyomon lelkiismeretes kutatásról, józan ítélőképességről tanuskodik.

Bevezető fejezetében helyesen érzékelteti a táj két nagy természeti tényezőjének, a víznek és az erdőnek szerepét. A megye területét észak-déli irányban az ecsedi láp járhatatlan, a mainál

jóval kiterjedtebb mocsarai osztották meg, a lápontúli rész jellegét a Tisza, Túr, Szamos és Kraszna vízből völgyei s kelet felé a síkságot egyre szűkítő, összefüggő rengetegek adták meg. A lecsapolásokkal és irtásokkal mind jobban kiterjesztett földművelés kívül a középkorban a lakosság még nagy mértékben foglalkozott állattenyésztéssel, halászattal, vadászattal; általában kihasználta azokat a lehetőségeket, melyeket a hatalmas vízterületek és erdők nyújtottak.

A honfoglaló magyarság a megyéből eleinte csak az ecsedi lápig terjedő, északon homokdombos, erdős, kisebb tavakkal tarkított, délen vizenyősebb, termékeny sávot szállta meg. A Nyírséggel határos részekre a Balog—Semjén-nemzetség, az Érmellékre a Kaplony-nemzetség terjeszkedett ki, mindkettő valószínűleg a Kende-törzs keretében. Korán, már a X. században megindult a lápon való áthatolás kelet felé s ebben már a központi hatalom is résztvett, mely a megye nagyobbik, keleti felét túlnyomó részben birtokába vette és közvetlenül, vagy királyi elajándékozás révén közvetve a telepítést irányította. Mivel semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a királyi ispánság székhelye valaha is máshol, mint Szatmáron lett volna, továbbá a hagyományt is figyelembe véve, a megye megszervezését s egyúttal a lápon túli első nagybbszabású telepítést is Szent István korára tehetjük. Ugyancsak ebben az időben kerülhetett a megye egyházilag az erdélyi püspök alá. A valaha nagy kiterjedésű királyi birtok emlékét a láp nyugati szélén és a Szamos-völgyben, egészen az összeszűkülő erdővonalig húzódó kismemesi falvak őrzik, melyek jórésze a XIII. század végére felbomlott királyi váruradalom részeiből, a volt királyi népeknek történt elajándékozás révén keletkezett. Ugyancsak a király telepített idegeneket (pl. Besenyő, Oroszi, Olaszi és Németi) a megyébe, ezek azonban az őslakos gyér szlávssággal együtt a középkor végére, a későbbi születésű bányavárosok idegen lakosságának egy részét kivéve, elmagyarosodtak. A kismemesség sorait szaporították elszegényedett nemzetségi családok, melyek közül nem egy (pl. a Vetésiek, Tyukodiak) tevékeny részt vett a Dózsa-lázadásban. A két ősfoglalónak vehető nemzetségen kívül a megye megtelepülésében kívülről jött nemzetségeknek is jutott szerep; ezek kétségtelenül királyi közvetítéssel jutottak birtokaikhoz. Az ősfoglalók közül a Kaplony-nemzetség maradt meg végig a legtekintélyesebbek között, különösen ennek Nagykároly körül birtokos Károlyi-ága; kelet felé a Szamos déli partján nyomult előre, a XIII. században már a hegyek közt alapítva Láposbányát. A Vetési, Bagosi, Vadai, Csomaközi, Pílisi, Császári ágak a kismemesség felé fejlődtek. A Balog—Semjén-nemzetség már háttérbe szorult az újonnan jöttek mögött, ezek közül a Gutkelekdek szereztek királyi adományból előbb a láptól nyugatra, Ecsed és Bátor központtal nagy uradalmat, mely az osztódástól megkímélve, nagyrésztében a Bátori-ág kezén maradt, sőt gyarapodott, míg a rokon Szakolyi, Butykai, Gutti és Balkányi ágak szerényebb sorban maradtak. A Szamos-völgyben is tekintélyes

Gutkeled-birtoktest keletkezett, melyen a Gacsályi, Atyai, Zajtai és Rozsályi familiák osztoztak. Ezek közül is többen elszegényedtek. Amint a Gutkeledek, úgy a Szamostorkolat körül megjelent Szenté—Mágócsok is a szamosháti erdők irtásával és betelepítésével szereztek érdemeket a megye történetében, sőt uradalmuk központját (Kölcese) is erre az új telepítési területre tették át. A Kölcei-ág előkelő szinten maradva tartotta kezében a birtoktömböt. A Kúta-nemzetség először a láptól nyugatra (Csaholyi ág) szerzett nagy birtokokat, a lápon túl a Lázári ág erősödött meg és vett részt a szamosháti erdők meghódításában. Kisebb mértékben képviseltette magát a megyében a Hontpázmány- és a Csák-nemzetség, előbbiből néhány szerényebb, utóbbiból a jómódú Darai-család. A király és a nemzetségek együttes telepítési munkája a sík területet a XIII. századra benépesítette, túlnyomó többségben magyar lakossággal, melybe az idegen elemek felszívódtak.

A megye keleti felében az Avas és Bükk hatalmas rengetegei korán királyi kézre kerültek s területükön alakultak az avasvidéki, kékes-fentősi és erdői erdőispánságok. Ezek közül leghamarabb az avasvidéki jutott magánkézbe s a XII. századi királyi (magyar!) telepítési kezdeteket a Pok-nemzetség folytatta ismét csak magyar pásztorelemekkel. 1231-ben még csak a magyar falvak állottak, felettük az egész rengeteg lakatlan volt. A XIV. század közepén jelentek meg a Pok-uradalomban az első román jövevények; szivárgásuk és letelepítésük a következő században is tartott. Még később, csak a XIV. század második felében érkeztek románok az erdői ispánság területére, miután a király a román származású Drágfiaknak adományozta azt. A délkeleti erdőségekben a XIII. században kezdődött a hamarosan virágzásnak induló bányaművelés; itt Nagybánya német telepesei már saját kezdeményezésre hoztak románokat a város erdőbirtokára. A szatmármegyei románság, mely (amint M. nagyon helyesen állapítja meg) Máramaros felől szivárgott be és erősen keveredett rutén elemekkel, letelepedése után, a jobbágynévsorok bizonyossága szerint, magyar népi hatáson is átment. Ezt a folyamatot mindenesetre jobban megfigyelhetnők, ha M. a családnevek mellett a keresztnéveket is közölte volna egyébként kitűnően megszerkesztett adattárában. Még a középkor végén sem jelentett komoly számarányt a megyebeli románság, 418 faluból csak 38 teljesen vagy vegyesen román lakosságú s számításba kell azt is venni, hogy éppen a hegyi román falvak voltak a leggyérebben lakottak.

Hasonló alapos felkészültséggel számol be J. Bihar megye középkori településtörténetéről. A település egész alakulását az az első pillanatra szembetűnő adottság határozta meg, hogy a megyét egy délnyugat-északkelet irányban húzható vonal két majdnem egyenlő, egy sík és egy hegyvidéki területre osztja. A síkságot, mintegy települési határként, a Nagysárrét mocsarai zárják le nyugat felé; a közbeeső táj képét a középkorban a lassuló futású folyók vizes rétségei és mocsárerdői tették jelleg-

zetessé. A síksági tölgyesek azonban nem alkottak összefüggő rengeteget s így földművelő telepeknek is adtak teret, melyek a népesség szaporodásával együtt haladtak előre az erdők és mocsarak rovására. A magyarság hódító kultúrmunkáját dicséri, hogy a középkorban több falu volt a megyében, mint ma, s a török pusztítás eredménye: a mocsarasodó, elbozótosodott szántóföldek s a XVIII. században már járhatatlan, feneketlen mocsárban, nádasokban, lápi erdőkben rejtőző templomromok mindenél jobban érzékeltetik a névtelen magyar jobbágyok, szolgák hajdani országépítő erőfeszítését. A természeti adottságokhoz való sokoldalú, leleményes alkalmazkodásnak is számos példáját mutatja a biharmegyei magyarság középkori élete. A nedves szigetek pázsitján, a dús mocsári réteken virágzott a rideg marhatartás, a tölgyesek makkján élt a híres szalontai sertés, a nád és a gyékény sajátos háziiparnak adott nyersanyagot, a vizek pákások, darvások, halások, vizimolnárok seregét tartották el.

Ezek a földrajzi adottságokon belül már a történelemelőtti időktől fogva megtalálta az ember az életlehetőségeket, a település folytonossága a régészet eredményei alapján kétségtelenül megállapítható. Mégis a magyarságot kell a legfontosabb tényezőnek tartanunk a kultúrtáj kialakításában, mert előtte csak szórványos népesség élt itt. A honfoglaláskori hagyomány szerint a hegység lábánál, a bihari földvár központja körül Mén-Marót kozár tartománya terült el, mely hódítás, majd házasság révén a magyar fejedelmi család birtokába került. A helynevek vallomása alapján azonban nem becsülhetjük túlságosan nagyra sem Mén-Marót népének számát, sem annak munkáját a település alapvetésében, mert a sík vidék helynevei a legrégebb kortól kezdődőleg óriási többségben magyar eredetűek. Mén-Marót alattvalói, szlávok és valószínűleg törökök, csak szórványosan lakták a megyét és hamarosan eltűntek a magyar néptengerben, noha Bihar megye nagy része kívül esett a közvetlenül honfoglaláskor megszállott területen. Tudjuk, hogy a déli mocsárvidékre korán kiterjeszkedett az Ond törzs, de azt már J.-nak nem sikerült megállapítani, hogy melyik nemzetségek tekintendők a központi hatalom terjeszkedése előtti időben ősfoglalóknak. Mindenesetre ilyeneknek látszanak a Barsa és a Zóvárd nemzetségek. A fejedelmi hatalom a hagyomány és a településtörténeti adatok egybehangzó tanúsága szerint nagyon korán vezetés szerepre tett szert a megye megszállásában s a Sebes-Köröstől északra és a hegyvidéken ha nem is mindenütt első telepítőnek, de legalább is első birtoklónak kell tekintenünk. A központi hatalom országszervező és településirányító szerepének döntő voltát mutatják ezek a körülmények. A legelső időben éppen a fejedelem területe, Mén-Marót tartományának szíve, a Sebes-Körös és Berettyó köze volt a leg-sűrűbben lakott terület, melytől északra már valószínűleg a X. században a fejedelmi törzs két pestmegyei nemzetsége, az Ákos és a Káta szállt meg. Ugyancsak a központi hatalom közvetlen

beavatkozását kell látnunk a Sebes-Körös és Fekete-Körös felső völgye megszállásában, mely a Báródságon illetőleg Belényes körül már nagyon korán (X—XI. sz.), a közbeeső erdős területek betelepítése előtt, nyilván védelmi céllal, megtörtént. A király-kor kezdetén a település már mindenütt a bükkösök lábához ért, mutatják ezt a felbomlott törzsek neveiből képzett helynevek (Tarján, Kér, Jenő, Magyar, Nyék, Keszi, továbbá a hasonló természetű Tárkány és Varsány). A királyi hatalom rövidesen nagy területeken lemondott a telepítés közvetlen irányításáról, egyes nemzetségeknek adva azt át, de a bihari földvár köré szervezett királyi ispánság még így is sokáig, a XIII. század végéig tekintélyes birtoktömböt tartott saját kezelésében. Nagyrészt az ispánság telepítő munkájának kell tulajdonítanunk a korai szárványos idegen telepeket (Csehi, Olaszi, Oroszi, Tóti, Böszörmény, Besenyő, továbbá a vallon Gyán és német Tamáshida stb.), melyek azonban a gyér őslakossággal együtt korán elmagyarosodtak. A királyi birtok kiterjedését érzékelteti a későbbi kisnemesi és középnemesi falvaknak a megye nyugati határán északról délre húzódó széles sávja, melyet csak a Sebes-Körös és Berettyó közén szakítanak meg szintén királyi kézből kikerült nagybirtokok. Ugyanilyen kisnemesi falusor húzódik a megye északkeleti szögletében, az Ákos-nemzetség birtokain túl. A kis- és középnemesség származásának tisztázása ma már megoldhatatlan feladat, hiszen alkotóelemeik közé kerülhettek ősfoglaló és elszegényedett nemzetségi családok is, de nagy részüknek a korábbi királyi birtokkal való kapcsolata kimutatható, tehát a XIII. század végére felbomló ispánsági uradalom különféle jogállású népeiből emelkedtek ki. Néhány ilyen család (Toldi, Ugrai, Albisi, Zólyomi, Vásári, Csegödi stb.) az idők folyamán továbbhaladt a jómód felé, de a többség elszegényedett és népes „bockoros“, jobbágytalan nemesi társadalmat alkotott a középkor végén. Részben megtelepített, de részben üres területet kaptak adományba a későbbi uradalmakat létrehozó nemzetségek és az egyház. A Gutkeled, Turul, Hontpázmány, Gyóvad, Becsegergely, Csanád és Rátót nemzetségek, később pedig a Csáky család vették ki részüket a telepítési munkából; főként az északkeleti hegyvidék benépesítése túlnyomólag az ő érdemük. A váradi püspök, a váradelőhegyi és a leleszi konvent, továbbá a váradi káptalan birtokába került az egész mezőségi dombvidék és a déli hegyvonulat, az itteni település irányítását tehát a királyi kezdetekből kiindulva az egyházi uradalmak végezték. Míg a síkvidéken a nagy nemzetségi uradalmak is könnyen indultak elaprózódásnak, a hegyvidékre végig a nagybirtokrendszer maradt jellemző. Itt is magyar népelem rakta le az alapokat, a magyar pásztorok messze felnyomultak a patakok völgyében; a hegység nagyobb földrajzi egységeinek, főleg a patakoknak elnevezése tőlük származik, a belényesi hegyvidék kivételével pedig a későbbi román falvak is feltűnően gyakran viseltek és viselnek maig is magyar nevet. A románság a XIII. század végén jelenik meg szórványosan a megyében, de tömeges

betelepülése csak a XIV. század huszas éveiben kezdődik. A világi nagybirtokok románsága a középkor folyamán vajdáival együtt jobbágysorba került, de a királyi telepítésű sólyomkői várbirtok és az egyházi uradalmak vajdái előtt megnyílt a társadalmi emelkedés útja, a praedialis nemesi állapoton keresztül az országos nemesség felé. Az újkor elejére esik e fejlődés befejezése, ekkor alakult ki a báródsági nemes román kerület s ekkor lett országos nemessé a püspöki nemes vajdák egy része. Jellemző, hogy éppen azoknak a vidékeknek románsága tette meg ezt az utat, ahol a legnagyobb magyar népi hatást figyelhetjük meg a helyneveken és jobbágyneveken keresztül. A román nemesség hamarosan elmagyarosodott és öntudatos, áldozatokra kész tagja lett a magyar református egyháznak.

A megye középkori lakosságának nemzetiségi megoszlásáról pontos képet nem lehet adni, de a valóságot erősen megközelítő következtetésre számos támpontot adnak az oklevelek. A Mohács előtti időből ismeretes személynevek 72·44%-a kétségtelenül magyar, 1·27%-a idegen és 26·29%-a határozott nyelvi sajátosságot nem árul el, de ez utóbbiak jórésze is nyugodtan a magyarság javára írható. A keresztnéveket, sajnos, J. munkájának adattára sem tünteti fel, pedig azok nemzetiségi szempontból nem egyszer többet mondanak, mint a homályos keletkezésű, gyakran változó családnév. Éppen román települési területen szembeötlő ez a hiány, hiszen az asszimiláció kérdése az orthodox és a nyugati keresztény személynevek arányával világítható meg a legkönnyebben. Bizonyos, hogy a középkorban a síkvidéken keveretlen magyar tömegek laktak, de a hegyvidéken is tekintélyes számban éltek magyarok. Tudjuk azt is az 1552. évi portaadó-jegyzékből, hogy a megye egész területének 58%-át kitevő magyar települési területen állott a porták 86%-a, a 41%-ot kitevő román vidéken pedig csak 14%-a, tehát a magyar terület átlagos népsűrűsége négyszer nagyobb volt a románénál. Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a síksági falvak tekintélyes részében portaadót nem fizető kisnemesek és zsellérek éltek, ezeknek hozzászámításával az arány csak a magyarság javára emelkedhetik. Tehát ha voltak is zárt, de kisérsűrűségű román települések, a középkori Bihar megye lakossága kb. 80%-ban magyarnak vehető. Ha nem is szolgáltatna a munkát lezáró gazdag adattár szomorúan beszédes adatokat, a fenti számok magukban is eléggé érzékeltetnék a török kor magyarpusztításának eredményeit, melyek következtében a megye nemzetiségi arányszáma a magyarság rovására végzetesen megváltozott.

Doktori értekezés szokványos határait meghaladó vállalkozás volt M. s még inkább J. részéről a Tiszántúl nagy illetve legnagyobb megyéje településtörténetének megírása, de munkájuk mind tartalmával, mind tiszteletreméltó terjedelmével bizonyítja, hogy ebben az aránylag fiatal tudományágban új történetíró nemzedékünk mindinkább megtalálja egy következő történetírási korszak talán legfontosabb és legjellemzőbb érdeklődési irányát s ezzel párhuzamosan az egyre tökéletesedő módszert is.

Ha az értekezések eredményei nem mindenben elégitik ki a várankozást, annak legnagyobb részben a forrásanyag szegénysége az oka. De ez megint csak a fiatal szerzők érdemeit domborítja ki: ilyen nehézségek között is hasznos és sikerült monografiával járultak hozzá a magyar településtörténet számos nyílt kérdésének tisztázásához. Kívánnivaló inkább csak a módszer tekintetében lehetne még, de ennek sem M. és J. az okai. A magyar településtörténet jórészt a szükséges módszertani előmunkálatok nélkül született meg s minden kutató munkaközben alakítja magának a módszert. Ez azzal a veszedelemmel jár, hogy mindenki a saját tudására és érdeklődési körének egyénenként változó terjedelmére van utalva, annyit dolgozva bele a segédtudományokból munkájába, amennyit saját erejéből elérhet. Hogy csak néhány kiáltó hiányt említsünk, nincs még részletesen feldolgozva a magyar nyelvjárások, a néprajz, a település földrajza; történeti földrajzi kézikönyvünk (Csánki) még befejezetlen és kötetenként is egyenetlen értékű, nincs hely- és személynév-etymológiai szótárunk, de még helynévtipológiai és -kronológiai kézikönyvünk sem, nem is beszélve társadalom-, jog- és gazdaságtörténetünk településtörténeti tanulságait értékesítő előmunkálatokról. Melich János és Kniezsa István nyelvészeti kutatásai nélkül nem is írhatnánk településtörténetet, de munkájuk csak kezdete kifejlesztendő településtörténeti nyelvészetünknek. Nem szabad tehát szem előtt téveszteniünk a Mályusz Elemér által már egy évtizede leszögezett tényt, hogy a településtörténet kollektív természetű tudomány, mely mindenekelőtt szervezetséget igényel. Teljesértékű munkát településtörténészeink csak akkor végezhetnek majd, ha egyrészt a módszertani kérdések tisztázása és a segédtudományok anyagának értékelése megtörténik, másrészt pedig az anyaggyűjtést kellő taglétszámú szervezetek veszik kezükbe. Ennek a munkaszervezetnek létrejöttét nem lehet eléggé sürgetni. Mályusz professzor szép kezdeményezése, melynek eredményeként szemináriumában már az ötödik településtörténeti értekezés lát napvilágot, éppen az úttörés keserves munkájának elvégzéséért érdemli meg a magyar tudomány, sőt az egész nemzet háláját, de ennek a hálának nem szavakban, hanem a nagyobbarányú munkalehetőség megteremtésében kell nyilvánulnia. **Makkai László** (Kolozsvár).

Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I—II. k. Budapest 1940. A Korvin Mátyás Magyar-Ólasz Egyesület megbízásából kiadja a Franklin-Társulat. 8° 575, 524 l.

A közelmúlt évek gyakran adtak alkalmat történetiró gárdánk legjobbainak arra, hogy egy-egy történeti évfordulóval, vagy egyéb aktuális alkalommal kapcsolatban egy meghatározott témakörben mutassák be a magyar történettudomány fejlettségét. E seregszemléknek kétségtelenül az volt a legörvendezőbb jelensége a régebbi idők hasonló vállalkozásaival szemben, hogy bennük egyre inkább háttérbe szorult a pusztán ünneplő

jellegű anyag, elmaradtak a dagályos ünnepi megemlékezések, közéleti nagyságok retorikai remekművei, a százszázalékosan tudományos anyag pedig, mentesen az alkalmiság minden jegyétől, maradandó alkotásokkal gazdagította történeti irodalmunkat. Szisztematikus, hézagmentes felépítés jellemezte ezeket a kiadványokat — gondoljunk akár a Rákóczi-, akár a Szent István-Emlékkönyvre, vagy az Erdély-Albumra — s feladatukat nem merítették ki azzal, hogy a megadott középponti gondolathoz kapcsolódó problémák állásáról adtak kimerítő tájékoztatást, hanem kísérletet tettek — legtöbbször sikerrel — a homályos, megoldatlan részletkérdések tisztázására is.

A Mátyás-Emlékkönyv munkatársai *Lukinich Imre* ki próbált irányításával fokozott mértékben a fenti úton haladtak. Az Emlékkönyv méreteiben és kiállításában egyaránt méltó az ünnepi alkalomhoz, amely életrehívta, tartalom szempontjából pedig történettudományunk mai színvonalán a legjavát adja mindazoknak az ismereteknek, amelyek legnagyobb királyunkról és államiségünk legszebb évszázadáról eddig feltárássra kerültek. A legjobb szaktudósok egész sora áll munkájával ennek a sikernek a szolgálatába s a tanulmányok között van néhány olyan — Elekes Lajos, Kardos Tibor, de különösen Mályusz Elemér dolgozatai —, amelyek a maguk tárgykörében a történeti kutatómunka és a részletábrázolás legmagasabb teljesítményét jelentik. Méltán hangzottak el eddig panaszok, hogy középkori történetünkben a forrásanyag bővülésével ezideig még egyáltalán nem áll arányban a homályos, tisztázatlan problémák számának csökkenése. Kutatóink, talán okleveles anyagunk jórésztben kiadatlan volta miatt, némi idegenkedést mutattak a XIV–XV. század nagyobb elmélyedést kívánó kérdéseivel szemben s ennek a tartózkodó magatartásnak következményeképpen a korszak fejlődésének számos összefüggése észrevétlen maradt, vagy hamis megvilágításba került. Ezen a téren is haladást jelent a Mátyás-Emlékkönyv azáltal, hogy egészen új kutatási területekről is hoz eredményeket, másrészt a megoldandó kérdések egész sorára hívja fel a figyelmet és jelöli ki a kutatás útját és lehetőségeit.

A két kötethez *gróf Teleki Pál* és *Hóman Bálint* írt bevezető tanulmányt. A tudós államférfiak magasszárnyalású gondolatai képviselik az Emlékkönyv építményében az ünnepi elemet olyan értelemben, hogy ők vonják le Mátyás életművének ma is érvényes tanulságait s a tudós ítélete mellett az államférfi és a kultúrpolitikus gondolatainak is helyet adnak az alkalom által megkívánt mértékig.

Az első kötet első tanulmányában *Elekes Lajos* foglalkozik „A Hunyadi-kérdés” címmel azzal a problémával, mely a Hunyadiakkal kapcsolatban a legtöbbet szerepelt a közvélemény előtt s bizonyos mértékig a nemszakmabeli rétegek figyelmét is felkeltette. A fiatal kutató, aki a magyar-román történeti kapcsolatok feltárássában példaadó felkészültséggel és tárgyilagossággal valósággal úttörő munkát végez, ebben a tanulmányában is mintaszerű módszerességgel jár el. Hogy a megoldhatatlannak

tetsző problémát világosabbá tegye, elválasztja egymástól az eredet és a hovátartozás kérdését. A rendelkezésre álló adatok gondos mérlegelése után, amelynek során történetirodalmunkban először adja teljes áttekintését és kritikáját az összes eddigi magyar és román nézeteknek, elveti a Hunyadiak származására vonatkozó eddigi felfogásokat. Nem kenézek utódai a Hunyadiak, nem is magyar nemesi sarjak, hanem a havaselvi bojárságnak, ennek a vérségileg bizonytalan eredetű rétegnek a leszármazottai. A hovátartozás kérdésének eldöntése során elemzi a nemzeti hovátartozás jegyeit, foglalkozik a román történettudomány álláspontjával, megállapítja, hogy Hunyadi gyermek- és ifjúkorát magyar környezetben töltötte el, magyar főnemesi udvarokban apródoskodott, Zsigmondot szolgálta, de a magyarsághoz kapcsolta őt vallása is, életműve pedig teljesen és félreérthetetlenül a magyar fejlődésbe illeszkedik bele.

Élekes másik tanulmánya (A magyar-román viszony a Hunyadiak korában) olyan területet tesz rendszeres vizsgálat tárgyává, amely ezideig nem részesült elég méltánylásban a magyar történetkutatók részéről. Magyarok és románok között különösen a XV. század folyamán sokkal mélyebb és sokrétűbb kapcsolatok állottak fenn, mint azt akár a magyar, akár a román történetirodalom sejteti engedi. A Hunyadiak korában a magyarság még döntő súllyal irányítja a Dunavidék népeinek életét. E. ebben a tanulmányában főleg azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a Hunyadiak Magyarországa hogyan hatott a román államfejlődésre s milyen szerepe volt a társadalom életének alakításában. A XV. században Moldva és Havasalföld két kialakulóban lévő állam, fejlődésüket azonban megakasztja a török előnyomulás s az így keletkezett zűrzavarban a Hunyadiak próbálnak rendet teremteni. Nagy tárgyismerettel és elmélyedéssel vázolja E. Hunyadi János és Mátyás moldvai és havasalföldi politikáját, amelynek célja a vajdák hűségének biztosítása és országuknak a magyar védelmi rendszerbe való beillesztése. Nem kis politikai ügyességet kívánó feladat volt ez, mert a vajdákra a magyar igényeken kívül a török nyomás, sőt Moldvára a lengyel hűbérigények is kifejtették a maguk hatását. A magyar politika legjobban bevált módszere a trónkövetelők felkarolása. Az erjedőben lévő két tartományban a gyakori kormányváltásokat mindig véres események kísérik s a menekülőket Magyarország fogadja be és veszi pártfogásába. Állandóan tartózkodnak a magyar uralkodó védelme alatt trónkövetelők, akiknek a trónigényei rögtön előtérbe kerülnek, ha a hatalmon lévő vajda letér a hűség útjáról. Az így Magyarországon nevelkedő, vagy hosszú ideig itt tartózkodó vajdák gondolkozása magyar hatás alá kerül, a trónra kerülve magyar szokásokat honosítanak meg, politikai gondolkozásuk lényege a magyar rendszerbe való beilleszkedés lesz s a szükségérzetten kívül már belső, lelki indítékok is készítik őket a magyarsággal való együttműködésre. A magyar befolyást szolgálják a kíséretükben Magyarországon tartózkodó előkelők is, akik igen gyakran családi kapcsolatokat is építenek

ki magyar családokkal. A társadalomra ható magyar erőket pedig részben a Moldvában és a Havasalföldön kialakult magyar települések képviselik, részben az erdélyi városok magyar kereskedőrétege, amely a XV. század folyamán állandó és igen élénk kereskedelmi kapcsolatokat tart fenn a Kárpátokon-túli román tartományokkal. E. fejtegetései tehát némileg módosítják azt a felfogást, amely a Kárpátokat a középkorban éles kultúrhatárnak tekinti kelet és délkelet felé. A román fejlődésnek főleg a kezdetén erős magyar hatás érvényesült, amelynek csak a kereteit jelöli ki E. dolgozata, a részletek kidolgozása a jövő kutatás feladata.

Horváth Jenő Mátyás király nyugati diplomáciájával foglalkozik, s beilleszti azt a magyar külpolitikának Zsigmondtól Mátyásig húzódó töretlen vonalába. Részletekbe mélyedő munkája bemutatja Mátyás fáradhatatlan tevékenységét abban az irányban, hogy államának nyugat felé minél nagyobb súlyt és tekintélyt biztosítson. *Galla Ferenc* nagy tárgyi tudással írt tanulmánya (Mátyás király és a Szentszék) a Fraknoi által feldolgozott gazdag forrásanyagon kívül önálló kutatások eredményeit is tartalmazza. Tetszetős csoportosításban, világos előadásban mutatja be Mátyás és a Szentszék kapcsolatait. Megvilágítja Mátyás energikus, szinte erőszakos egyéniségét, harcát a királyi kegyúri jogért és az egyházi bíraskodás Rómától való függetlenüléseért; elénk tárja Mátyásnak és a pápának a kölcsönös megbecsülésen és érdekközösségen alapuló, de azért nem zökkenőmentes együttműködését a török háborúk ügyében és a huszita eretnekség kérdésében. *Gyalóky Jenő* Mátyásról, a hadszervezőről és hadvezérről ír. A szakember biztos kezével igazítja helyre azokat a tévedéseket, amelyek hadtörténetírásunkba becsusztak Mátyás hadvezéri egyéniségével kapcsolatban. Figyelme kiterjed Mátyás hadseregének különböző fegyvernemeire, különösen részletesen ismerteti a haditechnika valószínű fejlettségi fokát, majd a király hadjárataival foglalkozik. Tanulmányának legfőbb értéke, hogy mindenütt érvényesülnek benne azok az előnyök, amelyekkel a képzett katona rendelkezik a polgári hadtörténetíróval szemben.

Az Emlékkönyvnek nemcsak terjedelemben, de mondani valójának súlyát tekintve is legkiemelkedőbb alkotása *Mályusz Elemér* tanulmánya. (A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája.) Szervesen kapcsolódik M. néhány régebben megjelent társadalomtörténeti tanulmányához: nem egyéb, mint kiadós fejezet egy nagyvonalú, új társadalomtörténeti konstrukcióból. Nem alkalmi, frissen kiagyalt elgondolásokat ad itt elő: egyes gondolataival már találkozottunk egyéb tanulmányaiban, magát az egész gondolatrendszert pedig jól ismeri az a történész-nemzedék, mely az utolsó évtized alatt a Pázmány-Tudományegyetem középkori magyar történeti előadásait látogatta. De éppen mert évtizedes kutatások és töprengések eredményei vannak benne összesűrítve, remélhető hatását sem mérhetjük össze az alkalmi célra készült, tetszetős

formába öltöztetett történetelméletek gyorsan eltűnő hatásával. Ha megállapításait nem is tekinthetjük véglegeseknek, annyit mindenesetre el kell várnunk történettudományunktól, hogy felfigyel rá, mérlegeli érveit és feltevéseit s amennyiben igazolva látja azokat, újszerűsége és néha szokatlanul ható megállapításai ellenére is beépíti az új magyar történetábrázolásokba. A tanulmány világos gondolatmenete, lebilincselő érvelése, a meggyőző bizonyítékok s a szerző egyéb munkáiban már megszokott elmélyedő alaposság bizonyára nem tévesztik el hatásukat és a szakemberek azzal a figyelemmel olvassák, mely a történettudomány fejlődésében fordulópontot jelentő munkákat megilleti.

M. problémafüzésének középpontjában az a törekvés áll, hogy újraértékelje és időállóan megállapítsa a magyar fejlődésnek azokat a jegyeit, melyek alapján történelmünk korszakainak a való jellegüket kifejező elnevezést adhatjuk. Hogy ez a törekvése őt az egész magyar társadalmi fejlődés elmélyedő átvizsgálására és meglehetősen új értékelésére készítette, azt már láttuk a patrimoniális és karizmatikus királyságról szóló tanulmányaiban. (Társadalomtudomány 1933—34.) Ebben a munkájában tovább megy néhány lépéssel: vizsgálat tárgyává teszi azt a kérdést, hogy valóban átugrotta-e a magyar fejlődés azt a fokozatot, melyben a nyugati országok fejlődésében a hűbériség jegyei uralkodnak, vagy van a magyar történelemnek is hűbéri korszaka? M. ellentétben azokkal, akik az első feltevéshez hajolnak és idegenkedéssel utasítják vissza még a feltevését is annak, hogy nálunk a rendiség kialakulása előtt hűbéri jellegű társadalmi berendezkedés létezhetett, úgy látja, hogy a XIV—XV. századi magyar társadalmi fejlődésnek igen sok és lényeges mozzanatát csak a hűbériség fogalmának segítségülhívásával érthetjük meg. Hogy feltevésének beigazolását megkísérelje, mindenekelőtt a hűbériség fogalmát és értelmét tisztázza Max Weber megállapításaira támaszkodva, azután az így nyert jegyeket a magyar fejlődésre alkalmazva a familiaritásban találja meg azt a viszonyt, melyet Magyarországon hűbéri jellegűnek tekinthetünk. A familiaritás nemcsak lényegében — a szabadság, önkéntesség és hűség jegyeiben — mutatott hasonlóságot a hűbéri viszonytal, hanem még külsőségeiben, a láncolatosságban és a szolgálatvállalás ünnepélyes szertartásaiban is. Nemcsak a magánéletben érvényesült, hanem rajta nyugodott az állam egész kormányzása és a közigazgatás is, mert a király csak a főbb méltóságokat nevezte ki maga, az alsóbbrendű közigazgatási közegeket már ezek a főméltóságok választották ki familiárisaik közül. Ilyenformán létrejött egy személyi jellegű bürokrácia, amely állandó változásoknak volt kitéve: ha a király megvonta bizalmát valamelyik főtisztviselőjétől, azzal együtt az egész hűbéri lánc, az igazgatás alacsonyabb közegeinek a sora is megvált állásától s az új méltóság hozta magával teljes familiáris-apparátusát. Hűbéri jellegű ebben a korban a királyi tanács is: a határozatlan összetételű intézmény tagjai el is fogathatják a királyt, ha kormányzásával nincsenek megelégedve, a külföldi

államok követői a tanács tagjainak a jóakarátát igyekeznek legelőször biztosítani, az államszerződések hitelességét a tanács tagjainak pecsétjei adják meg s a szerb despota nemcsak Zsigmondnak fogad engedelmességét, hanem az ország főpapjainak és főurainak is.

Alapvető különbség a magyar és a nyugati hűbéri fejlődés között, hogy Magyarország nem bomlott fel sohasem független tartományokra, a főurak nem tudták birtokukat önálló államokká kifejleszteni. Pedig a hajlamuk megvolt erre. M. rengeteg példával mutatja be, hogyan terjesztette ki a nagybirtok a befolyását a köznemességre, a városokra, hogyan igyekezett hatalma alá vonni az egyházakat, hogyan szerzett felségjogokat, a pénzverést, a harmincadot. A német territorális dinasztiai államszervező munkájához hasonlít a nagybirtokos családok tevékenysége, csak nem koronázta akkora siker. Az egyik különbség a nyugati fejlődéssel szemben, hogy Zsigmond-kori nagybirtokosaink az elért eredményeket még nem tudták családjukban örökletessé tenni, a másik pedig, hogy még nem tudták megszerezni maguknak a tartományúri jogok legfontosabbikát, a hatalmi körzetükben lakó szabadok feletti bíraskodási jogot. Az erdélyi vajda, a horvát-szlavón bán és Giskra ugyan már a legfőbb bírái is a hatáskörük alá tartozó minden rendű és rangú lakosnak, a territorális fejlődés befejeződéséhez azonban M. szerint még egy generáció hiányzott, amikor jött Mátyás és a társadalmi fejlődésben a rendi elvet segítette uralomra.

A rendiség kifejlődésének döntő mozzanatát M. abban a fordulatban látja, amikor az országgyűlés a rendek szabad egyesüléséből az uralkodó által irányított kényszerű szervezetté lesz. Mátyás előtt az országgyűlés fegyver az uralkodó ellen, a rendek engedményeket csikarnak ki. Mátyás kötelezi őket az összegyűlésre és az állam javára szolgáló erőfeszítésekre kényszeríti. Az adókérdés volt az előidézője Mátyás törekvéseinek, de a legfontosabb indíték mégis annak a felismerése, hogy a köznemesség és a király egymásra vannak utalva a főurak hatalmi törekvéseivel szemben. Mátyásnak minden törekvése arra irányult, hogy függetlenítse magát a főuraktól és a köznemességet úgy megerősítse, hogy támaszkodni lehessen rá. Ezt a célt szolgálják bíraskodási, hadügyi reformjai, az államügyek intézésébe is fokozatosan bevonja a köznemességet, de annak határát az alsóbb rétegek felé is igyekszik megvonni és arra törekszik, hogy a köznemesség keretei közé csak a jómódú birtokos elem jusson be. A koronát törekvéseire az 1486. évi vármegyei reformmal tette fel: az alispáni tisztség betöltésének jogát elvette a főispántól és a köznemességre ruházta, s a megye bírói hatáskörét kiterjesztette a főnemességre is. A nádori méltóság betöltését is az országgyűlésre ruházta s hatáskörét úgy állapította meg, hogy a nádor, mint a rendek képviselője, igen nagy hatalmat tartott a kezében.

A Mátyás halála utáni főúri reakció jobbára hatálytalanítja Mátyás reformjait s vissza akarja vinni az országot arra a fejlődési fokra, amelyen Mátyás trónralépése előtt volt. Bizonyára foly-

tatódott volna a tartományokra bomlás, ha nincs a köznemesség, amely Mátyás uralkodása alatt már bizonyos fokú rendi öntudatra ébredt és többé nem hagyta magát a háttérbe szorítani. A familiáris-kapcsolatokat elhomályosítják részben a pénzgazdálkodás kifejlődése, részben Werbőczy tanai s a rendi elv a mohácsi vészt megelőző évtizedek belső harcaiban végre is győzelmet arat a hűbéri fölött.

Az elmondottakban foglalható össze röviden és hiányosan M. tanulmányának gondolatmenete. Nemcsak az elgondolás nagyvonalúsága és újszerűsége emeli magasan a középszerűség fölé, hanem a részletek gondos kidolgozása, az éles megfigyelések és az újszerűen magyarázott közismert adatok tömege is. Középkori társadalomtörténetünk kutatói bizonyára hasznosítani fogják azt a sok indítást, mely ebben a munkában van, annál is inkább, mivel M. olyan területen végzett úttörő munkát, ahol a legutóbbi időkben csak nagyon kevés kísérlet történt a régi, megcsontosodott, de kellően meg nem támasztott nézetek felülvizsgálására.

Az első kötet hátralévő két tanulmánya közül az elsőben *Balogh Jolán* foglalkozik Mátyás király arcképeivel. Az egyre módszeresebben és modernebb eszközökkel dolgozó magyar ikonográfia-tudománynak egyik legkitűnőbb képviselője a szerző s munkája ebben a tudományágban a legsikerültebbek közé tartozik. A kötetet *Huszár Lajos* dolgozata zárja be Mátyás király pénzeiről. A szakember aprólékos gondossággal mélyed el tárgykörében és bebizonyítja, hogy Mátyás korának pénztörténete is visszatükrözi azt a sikeres munkát, amelyet a nagy uralkodó az ország belső megszilárdítása és felemelése érdekében végzett.

Míg az első kötet tanulmányai tárgyukat főleg az államélet, a politika és a társadalomtörténet köréből vették, a második inkább a Hunyadi-kor szellemi képét adja. *Kardos Tibor*, a kor magyar szellemiségének legalaposabb ismerője tanulmányában (Mátyás király és a humanizmus) arra a kérdésre ad feleletet, hogy milyen volt Mátyás viszonya a humanizmushoz, milyen mély volt humanista műveltsége, mi volt a felfogása az új műveltségről, mennyire élte át az új életstílust, egyáltalában volt-e humanista élet Mátyás udvarában, s ha igen, milyen? Megállapítja, hogy Mátyás udvarának és a felsőbb magyar rétegnek a humanizmusa nem mesterséges, Mátyás már benne nőtt fel s a társadalom két kultúrahordozó rétege, az egyházi rend és a lovagi szellemű vagyonos nemesség is rendelkezett a humanizmus eszmekörének elmélyüléséhez szükséges lelki előfeltételekkel. Mátyás öröklött gondolkozását már az antik műveltség fonalai szövik át, vallásossága az új időké már, a tudományok iránti érdeklődése, filozófiai és történeti gondolkozása is a humanitás eszméjéből fakad. Alkotó humanizmus volt ez, amely problémákat vetett fel, történeti szemléletet alakított ki, irodalmi műfajokat teremtett és terjedt lefelé az udvarból, áthatotta a magyarság iskolázott egyházi és világi vezetőrétegét. Mátyás életfilosófát példaadónak szánta és azt kívánta, hogy mások is annak tekintsék. S ha a művészi és irodalmi alkotások, amelyek

az elmélyültebb humanizmus bizonyítékai lehettek volna, részben el is pusztultak, maga a humanista kultúra megmaradt, az életnek, a műveltségnek nemesebb szemlélete, az új magyar életstílus, a hősi nemesi eszmény és a lelket nemesítő műveltség egysége. Mátyás halála tehát „nem a nemzet legnagyobb erőfeszítésének tragikus végét jelentette, hanem nemzetformáló hagyomány elindulását” — ez K. vigasztaló zárógondolata s az olvasó ezzel a megnyugtató hittel teszi le kezéből az értékes megállapításokkal szinte túlsufolt tanulmányt.

Kerecsényi Dezső a műveltségváltás lefolyásának irodalmi jelenségeiről ad nagyvonalú áttekintést. (A magyar irodalom Mátyás király korában.) A kor kettős arculata visszatükröződik az irodalomban is. A halódó középkor egyházi jellegű irodalma és a róneszansz irodalmi vetülete, a humanizmus egyidőben élők ellentétes tartalmú életüket, ennek a kettősségnek a jellegzetes vonásait vázolja fel K., hozzásegítve néhány élesvonalú jellemzéssel az irodalomtudományt a korszak eddig kellően nem értékelt irodalomtörténeti jelentőségének felismeréséhez. *Horváth Henrik* a Mátyás-kori művészetről ad összefoglaló képet. A róneszansz-művészet fellendülését nem köti Mátyás személyéhez, hanem a magyar kutúrtelevény befogadóképességével magyarázza. A korszak művészetét mint élettünetet fogja fel s fejlődését, jelenségeit történeti és szociális keretükben vizsgálja. Így megy végig a késő gotika és a róneszansz építészetén, szobrászatán, festészetén és iparművészetén. Megállapításai némileg eltérnek a XV. század művészetére eddig alkalmazott értékelésektől, főleg abban, hogy nem sűríti Mátyás korára a róneszansz művészeti emlékek akkora tömegét, mint elődei tették. Ábrázolásának végső eredménye azonban így is abban foglalható össze, hogy „Mátyás kora a művészetek terén vitathatatlan csúcspontot jelent, a különféle történeti erőknek és hatáslehetőségeknek szerencsés gyűjtő- és metszőpontját, az alkotási ösztönök biztos és világos kifejeződését”. S ebben a kiteljesülésben a fő mozgató mégis a király róneszansz-egyénisége volt.

Fitz József Mátyást, a könyvbarátot mutatja be, aki két korszak mesgyéjén a letűnőben lévő kódexkorszaknak és a meginduló nyomtatványkorszaknak egyaránt kiemelkedő egyénisége. Szenvedélyes olvasó, aki a Corvina létesítésével a letűnő korszak fényét rögzíti le, a könyvnyomtatás felkarolásával pedig az új művelődési eszköz, a nyomtatott könyv diadalútjának kezdeti lendületéhez járul hozzá. F. portréját mintegy kiegészíti a következő két tanulmány: *Hoffmann Edith* Mátyás könyvtárának, a Corvinának művészeti értékelését adja igen magas színvonalon, *Végh Gyula* pedig a Corvina fennmaradt és hozzáférhető darabjainak kötését méltatja iparművészeti szempontból.

Haraszi Emil két tanulmánnyal szerepel az Emlékkönyv munkatársai között. Az elsőben (A zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében) pótolja azokat a mulasztásokat, melyek a magyar kutatást a Corvin-korszak magyar zenéjének elhanyagolásával terhelik s széleskörű forrásimeret alapján ad képet Mátyás

udvarának zenei életéről, amely egyenrangúan illeszkedik bele az európai fejlődésbe. A másikkban (Mátyás király az énekes színpadon) a Mátyással foglalkozó későbbi, főleg XIX. századi operákat elemzi behatóan. *Szatmáry László* (Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás udvarában) a királyi udvarban megforduló asztrológusokon és alkémistákon keresztül mutatja be az udvar életében olyan fontos szerepet játszó, mai szemmel nézve babonával keveredő természettudományos érdeklődést. *Solt Andor* (Mátyás király a szépirodalomban) Mátyás alakjának a magyar szépirodalomban való megjelenéseit kíséri végig és megállapítja, hogy a nagy király alakja a történelem folyamán a legszorosabban összeforrt költészetünkkel s már életében kialakult mítosza minden időben eleven hajtóereje volt a nemzet szellemi életének.

Az elmondottakban próbáltuk az Emlékkönyv gazdag tartalmából kiemelni azokat a gondolatokat, amelyek az egész felépítés vázát alkotják. Ha hozzátesszük még, hogy a két kötet illusztrálása a szakszerűség legmagasabb követelményeinek is megfelel s a képanyag önmagában is a Hunyadi-kor legtökéletesebb történelmi képeskönyvének tekinthető, úgy hisszük, érdemének megfelelően méltattuk a nagyszabású vállalkozás tudományos értékét és jelentőségét. Történettudományunknak öröndetes gyarapodása a Mátyás-Emlékkönyv, jelentős állomása a magyar történetírás fejlődésének s bizonyára sok hasznos indítással szolgál majd a Hunyadi-korszak problémáinak további kutatásához.

Barta István.

Stadtmüller, Georg: Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. (Kny.: Leipziger Vierteljahrschrift für Südost-Europa, Jahrg. 3, Heft 1.) (Leipzig) 1939. 8° 24 l.

Az értekezés abból a megállapításból indul ki, hogy a történetkutatás az oszmán-török birodalom és a balkáni népek újkori történetét — nagyjából a XV—XVIII. században —, noha az egymással egybekapcsolódva folyt le és egybetartozik, külön szempontok szerint és egymástól teljesen független módszerekkel, két külön irányban műveli. Az oszmán-török birodalmi-történetírás kimagasló egyéniségei (Leunclavius, Kantemir, Hammer, Zinkeisen, Jorga) csak oszmán-török birodalmi-történetet írtak, s terjedelmes összefoglalásaikkal, melyek kutatót és közönséget a maguk idejében kielégítően tájékoztattak, a helyi népi-történet szempontjainak érvényesülését sokáig feleslegessé tették, szinte megakadályozták; azok a munkálatok viszont, melyeket egyes balkáni népeknek, főképen szerbeknek, románoknak és bolgároknak képviselői az oszmán-török birodalmi-történet mellőzésével, csak saját népük multját illető népi-történetírás és kultúrföldrajzi kutatások terén, sokkal később, megindítottak, amazokhoz nem kapcsolódtak szervesen s ma is azok eredményeitől elkülönülve állnak. A történetkutatás egyik jövőendő feladata az lesz, hogy ez egybetartozó, de eddig nem összesített kutatások eredményeit szervesen egybekapcsolja.

Való, mondja S., hogy a Balkán-félsziget ezenkori történetének törzsét, mintegy „homlokzatát“ az oszmán-törökök birodalmi-története adja, melynek alakítására az oszmán-törököket kiváló tulajdonságaik: hódítás iránti érzék, vitézség és szervező erő tették képessé. E tulajdonságok birtokában az oszmán-törökök a Balkán-félszigeten megszerezvén a vezető hatalmat és az ottani népek életmódjának szabályozóivá válva, ezek életére több lényeges ponton hatottak és azt mindenekelőtt a magukéhoz hasonlóan keletivé (S. szavai szerint egyben kezdetlegesebbé) és mohamedánná igyekeztek tenni. E törekvések ellen az utóbbiak népi öntudata szunnyadó állapotában is, ösztönszerűen, oltalmat és menedéket keresett s ezt három tényezőben találta meg: az ortodox egyházban, mely a Balkánon nem népek felett álló, hanem népi intézmény volt és a népi jelleg megőrzésének is eszköze lett, aztán az idegen, elnyomó államhatalom gyengítésére törekvő rablóbandákban, szabadlegényekben, hajdúkbán, akikben S. a későbbi szabadságharcosok előfutárait látja, s végül egyes falvak, templomok, vidékek helyi autonómiájában, ami a helyi népszokás megőrzésének vált jó alkalmává. Ezekre az intézményekre, illetőleg szervezkedésekre támaszkodva, a balkáni népeknél a török uralom alatt is valamelyes népi közösségtudat élt tovább: a görögöknél a város (πόλις, innen Konstantinápoly török neve is: Isztambul εις την πόλιν „a városba“), az egykor az Isteni Bölcsesség tiszteltéért szentelt székesegyházzal, az Aja Szófiával, a bolgároknál Borisz Mihály és Szymeon cárok, a szerbeknél a szerb múlt nagyságát kifejező Dusán, az albánoknál Kasztriota György alakjával. Ezek a helyenkint és időnkint mondaivá magasztosult eszményképek valóban összefogtak egy-egy népet vagy területet, azt azonban nem akadályozták meg, hogy, mint S. is kiemeli, ugyanezek a népek az oszmán-török hatalomnak is támaszai legyenek s például a bosnyákok és albánok ennek nemcsak legvitézebb csapatait, hanem legkiválóbb vezéreit és államférfiait is adják.

Mint hogy a történeti fejlődés csak hosszú századok múlva, az oszmán-török erők alakulásának ismételt hullámozásán, hanyatlásán és felemelkedésén át (v. ö. a XVII. században a Köprülüék reformjait, a XVIII. század hanyatlása után a XIX. század meghiusult reformkísérleteit) érkezett el az oszmán-török birodalmi eszme bukásáig, a népi eszme a Balkánon csak nagyon lassan tudott emelkedni, a népi gondolatot legutolsónak az egykor uralkodó törökségnél juttatva diadalra. S. előadása szerint sem meglepő, hogy ebben a századokon át török vezetés alatt folyt történeti színjátékban, hol a homlokzatot az oszmán-török birodalmi gondolat foglalta el, a balkáni népek külön népi élete csak nagyon szerényen, a háttérben húzódhatott meg és hogy az oszmán-török birodalmi-történet kutatása terén ennek következtében sok dolog jóval korábban került elvégzésre, amazon viszont halasztást szenvedett vagy máig elvégzetlen maradt. Így tehát voltaképpen nemcsak szintézisre, hanem ezt megelőzőleg alapozó előmunkálatokra, monografikus tanulmányokra is szükség van, mégpedig különösen négy nagy kérdéstömeg megvilágítására:

a birodalom vezető rétegének és a tartományi kormányzatnak mélyebb felkutatására, hogy mind a központi kormányzatban, mind a tartományi életben a balkáni népi elem és befolyás megállapítható legyen, aztán az általános birodalmi és helyi tartományi jognak (törvénykönyveknek: kánunoknak) pontosabb megismerésére, hogy ebben a balkáni, helyi eredetű elem megismerhető és mérhető legyen, s végül a legsajátabb helyi és népi történet: a települési viszonyok, a gazdasági és szellemi élet feltárására.

Mint az elmondattakból látható, S. messzeteiktől célkitűzése már a magyar történetkutatást közelről érdeklő tárgya miatt fokozott figyelmünkre méltó s azonfelül azért is, mert, mint a lipcei egyetem újonnan kinevezett tanára, bemutatkozó tanári programmot ad benne és tudományos működést pályája további során nyilván e szerint óhajt kifejteni. Céljának elérését a balkáni kutatások barátai sorában mi is őszinte örömmel kívánjuk, s amit a cikkkel kapcsolatban az alábbiakban mondani akarunk, az nem magára a célkitűzésre, hanem a megejtendő kutató munkálatok forrásaira vonatkozik.

S. ugyan nem mondja, de szavaiból, a balkáni népi-történet körébe tartozó újabbkori kutatások idézéséből az olvasó azt a benyomást nyeri, hogy a legközelebbi célul kitűzött részlet-tanulmányoknak az egyes balkáni népek (szerbek, románok, bolgárok, albánok, görögök) sajátnyelvű történeti forrásain kellene alapulniuk. Ezekből a forrásokból azonban e népek története csak nagyon sápadt és foszlányos megvilágítást kapna. A balkáni népek közül ugyanis azok, melyek az oszmán-török birodalomba közvetlenül bekapcsolt, török közigazgatás alatt álló területeken éltek — és így élt a balkáni népek túlnyomó része —, önálló közigazgatás hiányában legfeljebb szegényes, magánjellegű feljegyzéseket őrizhettek meg falvaikban és kolostoraikban, hivatalos iratanyaggal ellenben, ami népi-történetük megírásának is kétségtől legalkalmasabb forrása lenne, alig bírnak, s ez a kismennyiségű iratanyag is főleg töröknyelvű rendeletekből áll, amelyeket ezek a testületek török hatóságoktól kaptak. A szerzővel szemben azon a véleményen vagyunk, hogy e népek történetkutatói törökkori multjuk teljesebb feltárását nem azért mellőzték, mert azt a korszakot szegénykorszaknak tartották, hanem mert a kort, annak írásos emlékeit maguk sem ismerték. Azokon a török uralom alatt élt magyar vidékeken, ahol a helyi autonómia iratokat nem termelt és nem őrzött meg, a magyar történetkutatás is ehhez hasonló helyzettel találta magát szemben, az ilyen vidékeknek a másfélszáz éves török uralom alatti története ma is fehér lapokból áll s e hézagokat forrásanyag hiányában máig alig lehetett kitölteni. Véleményünk szerint a balkáni népeknél is ez az oka annak, hogy törökkori történetük feltáratlan maradt és azt hisszük, hogy az is marad mindaddig, míg a töröknyelvű forrásanyag ismertté nem válik s ezáltal a balkáni történetkutatás mostani zsibbadtságából fel nem szabadul. A balkáni népek közül egyedül a románok történetkutatása nincs ilyen hátrányos helyzetben, mert a románok a török birodalomhoz tarto-

zásuk korában is az autonómiának olyan magas fokával rendelkeztek, melynek birtokában szervezeteik iratokat bocsátottak ki, fogalmazványokat, jegyzőkönyveket írtak és megőriztek, vagyis rendszeres ügyvitelt vezettek, melynek megmaradt iratanyagára a mai kutatás aránylag kielégítő módon támaszkodhatik; innen van, hogy Hurmuzaki és mások gazdag román vonatkozású okmánytárakat tudtak összegyűjteni és kiadni, amire a többi balkáni nép bűvárai ebből a korból nem lesznek képesek.

Nem félünk attól a veszélytől, hogy a célbavett balkáni helyi és népi kutatás a török írásos források útvesztőiben eltévedve, a történetkutatás terén joggal lassú mozgásának jellemzett oszmanisztika közvetítését kényszerül igénybe venni és esetleg az utóbbinak társmunkásává válik. Ennek lehetősége fennáll, de ez nem veszély. A balkáni népek története az idézett korszakban mindig az egyetemes oszmán-török birodalmi-történetnek volt része, ebből sarjad, erre támaszkodik, gyökere, forrásai emezével közösek, ennél fogva táplálkoznia is közös forrásoktól kell. A balkáni kutatásnak nem lehet kiaknázatlanul hagynia azt a nagymennyiségű hivatalos iratot, feljegyzést, összeírást, amelyek ma a török levéltárak birtokában vannak és a balkáni népi-történetnek sehol másutt fel nem leltető forrásai lesznek. Példának az évről-évre ismételt készített dzsizje-összeírásokat említhetjük, amelyek falvankint felsorolva a családfőket s megadva az egyes családfők terményeinek mennyiségét és adóját, ezek foglalkozásáról és vagyoni erejéről, a falu és vidék kultúrtörténeti viszonyairól a nyugati államok egykori dicalis conscriptióihoz hasonló tájékoztatást adnak s mint történeti források, már a törökök figyelmét is felébresztették (ld. Ö. L. Barkan cikkeit az Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası I. évf. első és következő számaiban). Vagy a pénzügyi iratok gazdag sorozataiból az ú. n. mukataa-deftereket, melyek a gazdasági élet apró mozzanatait jegyezték fel, helyenkint olyanformán, mint nálunk a vámnaplók és így egy-egy vidék gazdasági életének tudják hű tükörképét adni. Példaként hozhatjuk fel továbbá a központi török kormány által a vidéki hatóságokhoz intézett rendeletek tömegeit, amelyek egy újabb, XVIII. századi időponttól kezdve területenkint kezelve, szinté tálcán nyújtják a balkáni vidékek multjához tartozó anyagot stb.

Azon a véleményen vagyunk tehát, hogy a töröknyelvű forrásokat nemcsak az egyetemes török történettudomány, hanem a balkáni népi kutatás jövője érdekében is nagyobb mértékben kell igénybe vennünk, mint ahogy eddig történt, mert különben munkánk hasonlítani fog az egyhelyben topogáshoz és tovább élnek egyes, máris túlságosan meggyökeresedett sarkalatos tévedések, sőt új, de meg nem alapozott elképzelések alakulnak. Néhány példa talán itt is segíteni fog a helyzetet jobban megvilágítani. A történetírásnak nem volna szabad a török ra'ajā fogalmát a keresztény alattvaló fogalmával azonosítani (ez az elírás S. cikkébe is becsúszott), mert a ra'ajā fogalmának legilletékesebb meghatározója, a török igazgatás az anatóliai török és mohamedán parasztot éppen úgy ra'ajának nevezi, mint a Balkánon

az ortodox szerb vagy Magyarországon a nyugati kereszténységhez tartozó magyar parasztot (a ra'aja szó az európai nyelvekben is csak a balkáni orosz törekvések kora óta jelenti a török birodalom keresztény alattvalóját, mint az akkori mesterséges hírverés felkapott jelszava) és nem szabad törököknek tartanunk számos intézményt, melyeknek eredetét közvetlen forrásaik alapján maguk a törökök másképp látják (ld. Köprülüade Mehmed Fuad : Bizans Müesseselerinin Osmanli Müesseselerine te'siri, [Bizánci intézmények hatása oszmanli intézményekre]. Türk Hukuk ve Iktisat Tarihi Mecmuasi, I. 165. l.). Ugyanakkor e közvetlen források alapján — a balkáni kérdés keretei között maradvá — a balkáni népek közül a harcias természetűeket az oszmán-török hatalom sokkal önkéntesebb védelmezőinek fogjuk találni, mint azt ugyanezek a népek később, a nacionális szemlélet korában őseikről tudni szeretnék (ezt a magyarországi török uralom fenntartó oszlopai, vezírek és közemberek nevének és származásának vizsgálata alapján mondjuk). A hajdudokról viszont azt hisszük, hogy csak a későbbi népi mondaköltésben nőttek törökverő szabadsághősökké és rablótársaikra azért csaptak csupán a nép ellenségére, a törökökre, mert pénzt csak ezeknél találtak.

Visszatérve S. célkitűzésére, alig tudjuk elképzelni, hogy az előálló óriási munkát, az adatok feltárását és feldolgozását az európai tudományos világ magára maradvá és az érdekelt balkáni népek fiainak közreműködéséről lemondva, a legalkalmasabb szervezettel is sikeresen tudná elvégezni ; az európai gyűjtemények kisebb mennyiségű, a kutatásnak százévek óta rendelkezésre álló, de máig feldolgozatlan, helyenkint szinte érintetlen töröknyelvű forrásanyaga éppen az ellenkezőjére mutat. Az tehát a véleményünk, hogy ennek a munkának balkáni munkatársakra van szüksége, mégpedig nem a munka meggyorsítása, hanem — bármilyen különösen hangzik — megjavítása, minőségének emelése érdekében. E munkálatok ugyanis olyan helyi (nép- és földrajzi, nyelvi stb.) és egyéni ismereteket fognak megkívánni, milyenekkel rendszerint csak a helyi kultúra és nyelv birtokában levő személyek bírnak, azért szinte tartományonként, minden népi és nyelvi területen külön-külön, csak az érdekelt vidék és nép nagyon élénk közreműködésével lesznek megoldhatók ; az európai tudomány pedig legfeljebb annyit vállalhat magára, hogy a munkát megszervezi s példaadásával és tanításával irányítja.

Ismételjük, S. megbeszélt cikke nem szól azokról a forrásokról, amelyekkel kitűzött tervét megvalósítani óhajtja. A fenti gondolatokat mintegy sorainak kiegészítéseül fűztük hozzá szép tervének ismertetéséhez, és nagyon örülnénk, ha a kitűzött programm célszerű kiszélesítéséhez azokkal hozzájárulnánk. **Fekete Lajos.**

Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei, V.) H. és é. n. (Budapest 1939.) 8° 176 l. 26 kép.

A Magyar Történelmi Társulat kétségkívül nem csekély áldozattal járó föladatot vállalt magára, amikor olyan történelmi

monográfiák megíratását határozta el, amelyek elmélyíthetik a mult ismeretét a művelt magyarság körében. T. könyve újabb sikert szerzett a sorozatnak. A szerző hangoztatja, hogy nem lehetett célja a hiányzó részletkutatásoknak pótlása. E helyett arra tesz kísérletet, hogy az eddigi részleteredmények és összefoglaló munkák fölhasználásával saját szempontjai szerint formáljon egységes képet. Mint irodalomtörténész és könyvtári szakember került érintkezésbe olyan gyűjteményekkel, melyek a régi magyar főurak kultúrérképét és páratlan áldozatkészségét hirdetik. Három évszázad művelődéstörténetét adja a mecénás főurak szerepéhez viszonyítva. Egy-egy korszak lényegének kifejezésére irodalmi műfajokat emel ki: a XVI. század epikus életszemléletének megfelelően a históriás éneket, a XVII. század második fele és a XVIII. század, pontosabban a barokk kor kifejezőjének a színházat. Nemcsak ki tudja emelni a lényegeset, de mindig ki tudja választani a megragadót is. A régi főúri udvartartás, a színes magyar társadalmi élet, nagyarányú vendéglátások, a főúr magánélete, törekvései nem lennének elegendők minden érdekességüknél fogva sem a figyelem lekötésére, ha nem keresné mindenütt a lelket. T. könyve ott a legmegkapóbb és ábrázolása ott a legteljesebb, ahol az erdélyi műveltségéről, az erdélyi szellem kialakulásáról beszél, vagy amikor a magyar barokk legnagyobb mecénásainak, az Eszterházyaknak udvarát eleveníti meg. Ezekben a részekben az általános európai képbe szerencsésen beleilleszti a magyar változatot és finoman elkülöníti mindattól, ami Európa többi részében játszódott le. A Bethlen Gábor teremtetten olaszos kultúrába beleszővi a franciás mozzanatokot és megállapítja, hogy a bécsi magyar testőrök már hazulról francia szellemet vittek magukkal a császárvárosba.

A művéhez fölhasznált történeti keret mintegy természetesen következik a főúri osztály magatartásából és ez: a hagyományörzés és a hanyatló hagyomány. A Mátyás-hagyományra vonatkozó kutatásokat a szerző több ponton igen szerencsésen folytatta, illetve egészítette ki. A Mátyás-hagyományt bizonyító tények közül elmellőzte azt, hogy a magyar levelezés kialakulásában meglepően fontos szerepet töltöttek be a Hunyadiakkal rokon, vagy velük politikai és érdekkapcsolatokban álló családok. Újabb enemű anyagot adott volna a külföldi magyar diákolóniák vizsgálata is, hiszen ezek hidat alkottak a magyarság és Nyugat között. T. könyvében különben a Mátyás-hagyomány nem politikai koncepció, amely továbbsarjaszt újabb hagyományokat, hanem kissé merev, eleinte uralkodó, majd egyre jobban halványodó életszemlélet. Ott is egyéníti a kutatás eredményeit, ahol Erdélyre ruhazza a Mátyás-hagyomány kizárólagosságát, jóllehet éppen a királyi Magyarországon Zsámboki János és köre tette a legtöbbet a nagy király kultuszának fölélesztésére szövegkiadásával. E nyugati magyarok számára a híd, amelyen keresztülhaladva Mátyás király hagyományához jutottak, a III. Frigyes és Mátyás király között kötött örökösödési szerződés volt. Ezért adta ki a szerződés szövegét Zsámboki. De ha nézőpontjuk

egyoldalú is, az erdélyi Mátyás-hagyomány sem teljes. Amíg Nyugaton megfélekeztek arról, hogy Mátyás birodalmában magyarok voltak az irányítók, és, hogy Bécsben egykor Mátyás uralkodott, Erdélyben meg arról, hogy a Hunyadiak a törökök ellen harcoltak. Mert el kellett feledkezniük ahhoz, hogy menedékként megtartsák ezt az országrészt. Itt kell hangsúlyoznunk, amit T. nem tart számon, hogy az erdélyi gondolat kialakulása korántsem Bocskayval kezdődik, hanem Fráter Györggyel, Forgách Ferencsel, az erdélyi úgynevezett „tudományos iskolával“ és a Báthoriakkal. Erdély Mátyás király politikájától örökölte államrezonját és a függetlenség szeretetét.

Ami a szerzőnek a barokkról vallott fölfogását illeti, a kutatók hiányosságát és a meglévő szempontokat kell érte okolnunk. A barokk kifejezés építészeti metafora, de ha már egyszer elfogadtuk, mint a kor teljességét jelentő kifejezést, nem okvetlenül a barokk stílusban épített épületeket kell elsősorban tekintenünk. A magyarság politikai és irodalmi módon gondolkodott, itt az államképet formáló gondolatok, a történeti szemlélet, az irodalmi stílus, melynek állandó belső hagyományai vannak, gyorsabban reagáltak a korváltozásokra, mint a képzőművészet, vagy éppen az építészet. Amint a magyar renaissance és humanizmus évszázados művelődési intézményekre és társadalmi rétegekre támaszkodott, éppenúgy folytatása, a magyarországi barokk gondolkodás is hazai hagyományokból formálódott ki. Reméljük, rövidesen visszatérhetünk annak kifejtésére, hogy a magyar barokk útja Mátyás királytól Zrínyiig egyetlen folyamatos és belső fejlődés.

T. kitűnően fölismerte a barokk elterjesztésében az iskolák szerepét. Kétségtelenül érdekes lett volna a főúr neveltetését is végigkísérni. Az iskolákat illetően nem helyes fölfogás, hogy a reformáció és humanizmus együttes vállalása kétlaki életre vezetett volna. Hiszen pl. az első, teljesen humanista iskola: a Sturm-féle protestáns szervezeten épülő tanítás. Az iskolai műveltség részletes taglalása s általában a főurak műveltségének elemzése eldöntötte volna, hogy vajjon Machiavelli valójában mennyire járta át a főurak gondolkodását, hogy mennyire volt általános típus Zay Ferencé, aki magánál hordta Machiavelli „Discorsi“-ját. Brenner Márton Bonfini-előszavában már korán Machiavelli hatását észleljük és bizonyos, hogy Istvánffi Miklós is jól ismerte. De általában Machiavelli kultuszának egy barokkos formája terjedt már el, mégpedig a század második felében.

Végül itt van a társadalmi háttér s az irodalmi pillérek kérdése. A szerző Szekfű Gyula alapvető társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásait használja a nagybirtokot és a familiárisokat érintő kérdésekben. De már nem tudta fölhasználni Mályusz Elemér újabb nagyjelentőségű vizsgálatait a középkori s különösen a Hunyadiak korabeli Magyarország társadalmi helyzetét illetően. Hasonlóképpen pompásan értékesíthette volna Mályusz megállapításait a középkori magyar polgárságra vonatkozólag, amely megvolt és virágzásnak indult, amikor a síksági városokat sorra elfoglaló török éppen ott döntötte romba a városi életet,

ahol a magyarság játszott volna benne vezetőszeropet. Társadalmi vonatkozásai vannak az irodalmi pillérek kérdésének is. T. jól megfigyeli, hogy a servitor írónak sokszor gazdasági ügyekkel kellett foglalkoznia. Ebben az írói rang korszerű süllyedését látja, és összehasonlítja a XV. századi humanisták helyzetével. Bár azokat is fölhasználta uruk személyes természetű megbízatások elvégzésére, hangsúlyoznunk kell, hogy a XVI. és XVII. századi servitori rangban élő írók nem a humanisták utódai, hanem a magyar írásbeliségből kinövő, elejétől fogva familiárisi rangban élő deákoké, akiknek szerepkörébe éppen úgy beleillett az irodalmi és írásbeli foglalkozás, mint a számadások ellenőrzése, gazdasági ügyek lebonyolítása és a többi. Hogy mégis ezek a deákok nagynevű írók voltak és kiváló humanisták, annak az a magyarázata, hogy a deákok rangja emelkedett és műveltségük időközben humanista lett. Az „uomo singolare“-t ők soha nem valósíthatták meg, nem is kell hát az ő körükben keresni, hanem a nagy mecénások soraiban.

T. könyve részleteiben és egészében komoly, értékes munka. A tárgyalt hiányok és tévedések nem az ő hibájából, hanem a kutatás befejezetlenségéből következnek. Megjegyzéseink a munka nem csekély nevelő jelentőségén mitsem változtatnak, stílusa pedig ékesen bizonyítja, hogy a tudománynak nem kell szükségképpen nehézkesnek és alaktalannak lennie. **Kardos Tibor.**

Szemle.

Klempa Károly : A Festetics-könyvtár 1500-ig terjedő ősnymtatványai. Keszthely 1939. 8° 32 l. — A szerző a keszthelyi Festetics-könyvtár őre s már eddig is több értékes tanulmányt közölt ennek történetéhez. Most a könyvtár 48 ősnymtatványának leírását közli a saját és az Orsz. Széchényi Könyvtár meghatározásai alapján. Az ősnymtatványok leírásában mindenütt Hainra és az egyéb szakmunkákra utal, Csak ott bőbeszédűebb, ha a keszthelyi példány variánsa egy Hainnál katalogizált műnek, vagy pedig Hain nem ismeri. Ez az eset San Vincente Ferrer : De fine mundi c. munkájánál (16. szám). Itt azonban jó lett volna az igen nagy terjedelmű Ferrer-irodalomban tájékozódva (v. ö. Sigismund Brettle : San Vincente Ferrer, Münster 1924) megállapítani, hogy ez Ferrer művei kiadásai között hová sorolandó. Rolevinek Werner munkájához (Fasciculus temporum, Venezia 1484) egy kéziratoss velencei krónika-kivonat (Ex cronica magistri domini Antonii Nani Comitiss Arbi) van hozzáfűtve, amely nagyon sok magyarvonalatkozású adatot is tartalmaz. K. a katalóguss elé írott bevezető tanulmányában a könyvtár keletkezésével és további sorsával is részletesen foglalkozik a keszthelyi levéltár adatai alapján. Ezek szerint a könyvtár már 1740 körül megvolt s azóta tulajdonosai mindenkör szakszerűen fejlesztették főleg történeti irányban. **Tóth László. (Kolozsvár).**

Stanojević, Stanoje: Istorija srpskog naroda u srednjem veku. I. Izvori i historiografija. Knj. I. O izvorima. (A szerb nemzet története a középkorban. I. A források és a történetírás. I. könyv. A források.) (Srpska Kraljevska Akademija. Posebna izdanja, knj. CXXI.)

Beograd 1937. Srpska Kralj. Akademija. 8° 5,390 l. — A java férfikorban elhunyt szerb történetíró utolsó, posthumus munkája ez a könyv, bevezető kötete az általa tervezett részletes szerb középkori történetnek. Már az első kötet második része sem készülhetett el, s így ez a könyv kevesebbet nyújt, mint amennyit címében jelez. A forrásoknak inkább csak külső történetével ismerkedhetünk meg; igazi ismertetésüket és kritikájukat a második rész adta volna. Ennek megfelelően e könyvnek inkább csak általános tájékoztató jellege van, alig lehetne belőle a középkori szerb történelem forrásaira nézve rendszeres ismereteket szerezni. A szerző főcélja az volt, hogy ismeresse a szerb források lelőhelyeit, a különböző magángyűjteményeket és nyilvános levéltárakat, az ezekben történt tudományos kutatásokat, s ezzel kapcsolatban mintegy a forrásfelfedezés történetét vázolja. A legrészletesebben a raguzai levéltár, mint a szerb források leggazdagabb lelőhelye és az Athos-hegyi kolostorok kerülnek ismertetésre. Raguzával kapcsolatban a szerző csupán a szakirodalomra támaszkodik, mert amint azt az előszóban Radonić J. megjegyzi, ő maga sohasem végzett ott kutató munkát, aminthogy a levéltári kutatás egyáltalán nem volt szívügye. A levéltárak és kolostorok anyagának ismertetésén kívül vázolja az eredeti szerb források iránti érdeklődés történetét, főleg a szlovák származású Šafárik József és a szerb Karadžić Vuk működését, majd minden átmenet nélkül egy hosszú fejezetben (258—309. l.) a szerb történeti emlékek és írott források történetével foglalkozik, ami voltaképp nem más, mint a legkülönbözőbb módok (tűzvész, lopás, háborús rongálás stb.) bemutatója, ahogy ezek az emlékek és források századok folyamán veszendőbe mentek. Egy aránylag rövid fejezet tárgyalja a különböző oklevélkiadásokat, amihez minden összefüggés nélkül csatlakozik egy fejezet a szerb irodalmi és tudós társaságok forrásgyűjtő tevékenységéről, s végül a szerb forráskritika történetének rövid vázlata zárja be a könyvet.

Amint ebből a vázlatos tartalmi felsorolásból látható, az egész munka beosztásában alig-alig lehet valami rendszert felismerni, s ez bizonyára azzal a nagy sietséggel magyarázható, amellyel S. dolgozott. Ahogy a könyv egyes fejezetei semmiképp sem illenek össze átgondolt rendszerbe, ugyanúgy maguk az adatok sem alakulnak az előadásban egésszé, hanem megmaradnak egymás mellé rakott idézetek és kivonatok halmazának. Az ilyen előadás természetesen főleg ismétléseket hoz magával, mint pl. a 72. és 83. lapokon. De maguk a felsorakoztatott adatok sincsenek valami magasabb szempont szerint összeválogatva vagy megrostálva, s az olvasónak az az érzése, hogy a szerző leírt minden adatot, amit céduláin talált. Az adathalmazból pedig aránylag kevés, aminek fontossága van. Így pl. az Athos-hegyi kolostorokban történt kutatások részletes felsorolásából megtudhatjuk, hogy egy-egy utazó hány darab kéziratot látott a különböző kolostorokban; erre egy kézikönyvnek szánt munkában alig lehet szükség. Hasonló eljárást követ (t. i. tisztán a külsőségek részletezését adja) a szerző az oklevélkiadások történeténél is. Behatóan ismerteti pl. a Karano—Tvrčković-féle oklevéltár történetét, a keletkezése körüli bonyodalmakat és polémiákat (313—323. l.), de arról egy szóval sem emlékezik meg, hogy mennyiben jelentett a munka a maga idejében tudományos nyereséget és mennyire használható ma. Ilyen külsőségekben merül ki általában a többi oklevéltár ismertetése is, s ezek közül éppen a Magyarország és Szerbia középkori kapcsolataira vonatkozó Thallóczy—Áldásy-féle forrásgyűjteményt hagyta ki, pedig ezt már Jireček K. is lépten-nyomon idézi közép-

kori szerb történetében. A tartalmilag rendszertelen munkának stílusa is magán hordja a sietség nyomait. Ha az olvasó nem is támaszthat egy tudományos mű írójával szemben szépírói igényeket, az olvasható stílus elemeit megkívánhatja tőle. A szakirodalomból készített kivonatok pusztá egymásutáni felsorakoztatása nem eredményezhet élvezetes stílust, s ehhez járul még a tulajdonnevek állandó szükségtelen ismétlése. Pl. az orosz Barskij utazásaival kapcsolatban hat oldalon nem kevesebb, mint hatvanszor ismétli ezt a nevet (46—51. l.), ami természetesen sívár egyhangúságra vezet; hasonlóan sűrű a névismétlés az orosz Grigorovič és Uspenskij, a szerb Adamovič és a bolgár Petkovič utazásaival kapcsolatban. Mindent összevéve a munka egyáltalán nem képviseli azt a fokot, amelyen S. régebbi művei állanak, főleg pedig nem ér fel arra a színvonalra, amelyre a világháború utáni szerb történetírás eljutott.

Hadrovics László.

Schneider, Friedrich: *Die neueren Anschauungen der deutschen Historiker über die deutsche Kaiserpolitik des Mittelalters.* 4. Aufl. Weimar 1940. H. Böhlau Nachf. 8° XI, 156 l. 4 t. — Néhány évtizeddel ezelőtt még azzal vádolták a történettudományt — ugyancsak jogosan —, hogy a multról alkotott rekonstrukciói alig egyebek események laza, összefüggéstelen halmazánál: nem tud a holt anyagba életet önteni, nem tudja megjeleníteni letűnt idők életszerűségét — mondották. Ma már éppen az ellenkező végtől kell tartanunk: attól, hogy vajdúdó korunk rendkívüli erővel jelentkező problémái és eseményei következtében túlságosan sok élet kerül a multba a jelenből; egyre többen s egyre nagyobb mértékben a ma prizmáján keresztül néznek vissza letűnt századokba, s így „állapítják meg”: mi ben-nük „az érték”?

Nem véletlen tehát, hogy mind gyakrabban hangzik el a kívánság komoly helyekről: több ténnyt, kevesebb fantáziát! Sőt egyesek már valami megfiatalított pozitívizmust követelnek! Ezek közé tartozik Sch. is. Történészek véleményét helyezi egymás mellé — mondhatni rideg pozitívizmussal, szinte minden kritikái megjegyzés nélkül. S ez a módszer nem egyszerűen a téma következménye, hanem tudatos eljárás: Meineckét és Stutzot idézi rögtön az első oldalon igazolásképen, s könyve utolsó soraiban is azt hangsúlyozza: a multat csak történeti tényekkel s a földrajzi adottságok mérlegelésével ábrázolhatjuk, a fantázia képeit el kell utasítanunk. (114. l.) Közben úgyszólván az egész számottevő német történészvilágot felvonultatja a császárpolitika ismertetésére és jellemzésére: hogyan vélekednek a birodalmi eszméről, a világtörténelemben játszott szerepéről, mint ítélik meg a Welf—Stauf ellentétet, Barbarossa és Oroszlán Henrik politikáját? Bőségesen közöl véleményeket arra vonatkozóan: vajjon Nagy Károly német volt-e, vagy francia? Mi volt a szászok meghódításának jelentősége, s hogyan látták ezt a középkor történetírói? Ezután — könyve legnagyobb részében — szakadatlanul közli a császári politika megítélésére vonatkozó véleményeket. A két véglet Giesebrecht és Below: előbbi a német nép legnagyobb korának, utóbbi pedig valósággal temetőjének tartja a császár-kort. E kettő között képviselve van véleményével szinte az egész német történettudomány. S úgy látszik: a tudósok legtöbbször a szerint tartotta többé-kevésbé helyesnek vagy elítélendőnek az itáliai és keleti császári politikát, amint a maguk korában a kis- vagy nagynémet elgondolás hívei voltak. Végül a császárság külső járulékaire (német színek, koronázás stb.) vonatkozó kutatások újabb eredményeit közli.

E sokágú problematikát azonban nem sikerült Sch.-nek egy-
ségbe fogni: az idézetek külön állanak egymás mellett, nem olvadnak
össze képpé, s így a könyv alig több, mint puszta adat-, helyesebben
véleményközlés. Ez pedig éppen úgy nem igazi történeti rekon-
strukció még, mint ahogy nem azok ama „fantázia-képek” sem,
melyek ellen a szerző jogosan foglal oly határozottan állást. De bár-
mennyire meg akar is tagadni ez utóbbiakkal minden kapcsolatot,
könyve végső fokon — minden módszertani tiltakozás ellenére is —
ezekkel azonos töről fakadt. Első kiadása 1934-ben jelent meg, tehát
akkor, mikor az új német politika körvonalai már kezdtek kibon-
takozni — a középkori császári vonalakon. Mult és jelen találkozott,
csak természetes tehát, hogy a könyv 1940-ben már a 4. kiadásban
indult útjára; fogyatékosságait pótolja az olvasó szellemi tevékeny-
sége: a mai német lélekben az egyes különálló vélemények — az
azonos törekvések, célok folytán — egységes képpé olvadnak össze.

Guoth Kálmán.

Reiszig Ede: Vasvármegye tisztkara a középkorban. Kőszeg
1940. 8° 31 l. — Vas vármegye archontológiájáról már oddig is sokat
tudtunk: az egész középkori archontológiát összeállító Fejér-,
Czinár-, Somogyi-, Wertner- és Csánki-féle jegyzékeken kívül a vár-
megyei monografiák sorozatában megjelent vasmegyei kötet is
tartalmaz tiszttviselőnévsort és azonfelül Balogh Gyula is szerkesztett
ilyet külön Vas megyére vonatkozólag. Mindezeknek közös hibája
azonban, hogy igen hézagosak, s az egyik téves adatait az utána
következők sorra átvették. R. most mindezeket a hibákat kiküszö-
bölte. Az összes eddigi adatot ellenőrizte, a kiadott okleveleket meg-
vizsgálta az oklevél valóságosága és a keltezés pontossága szempontjából.
Itt természetesen felhasználta Szentpétery és Karácsonyi ismert
oklevélkritikai munkáit, de sokhelyt önállóan is tett igen helytálló
oklevélkritikai megjegyzéseket. A régen ismert adatok megrostálásán
felül, széleskörű levéltári kutatásai eredményeként, igen sok új
adatot is közöl különösen az alispánokra és a szolgabírákra vonat-
kozólag. A megyés ispánok (ezeket 1240-ig a királyi megye ispánjainak,
ettől kezdve a nemesi vármegye főispánjainak nevezi), alispánok,
szolgabírák névsorán kívül a vártisztek, várkapitányok és várnagyok
jegyzékét is adja. Örömmel üdvözljük lelkiismeretes munkájának
hasznos eredményeit; felette kíváncsi voltam, ha mentől több megye
archontológiáját kaphatnánk a R.-éhoz hasonló pontos földolgozás-
ban. E jegyzékek puszta összehasonlításából is jelentős közigazgatás-,
társadalom- és családtörténeti következtetéseket lehetne levonni.

Istványi Géza.

**Ember Győző: A M. kir. Helytartótanács ügyintézésének törté-
nete. 1724—1848.** Budapest 1940. Az Országos Levéltár kiadványa.
8° 296 l. — Nem mást, csakis a hivatali ügyintézését akarja leírni
a szerző, oly pontos részletekben, hogy szinte minden ránkmaradt
iratdarabról ma is tudjuk, kiknek kezén ment át egymásután és
mit végeztek rajta. Óvatosan kerül mindent, ami túlhaladná
e feladatot, holott tudjuk, hogy E. a szellemi fejlődés mély össze-
függéseibe állított hivataltörténetnek szakavatott művelője.
Páratlan finomsággal boncolja ki a szerkezeti vázat, a konkrét formá-
kat, amelyek a hivatal szellemi munkájának bonyolódását és foly-
tonosságát lehetővé tették. Nem sajnálja a fáradságot a legkisebb
iratforma s irodai jegyzet szerepének pontos meghatározására sem.

Csak ilyen tisztázó előkészítés alapján lehet majd megérteni,
hogy mi volt igazában a régi hivatal. Már most is, a minden színe-

zéstől tartózkodó formai leírás ellenére is, sok minden megvilágosodik, amit semmiféle tartalmi méltatás sem tudna érzékeltetni. A régi hivatal kisszerűsége, üzemének egyszerű otthonossága nem marad meg bennünk csupán hangulatos képnek, hanem az exakt összehasonlításra alkalmassá válik.

A tanács tagjai, mintegy a rendek képviselői, eleinte lényegében személyes tárgyalásokkal intézik az ügyeket. Az ilyen tanács a szélsőbb európai vidékek hivatalainak alapformája, ellentétben a nyugatival, főként a franciával, a korán szakmák szerint tagozódó hierarchikus hivatalnoksággal. A tanács „segédhivatala” a XVIII. század elején még kicsiny üzem, az érdemi elintézésrel foglalkozónál is kisebb létszámmal. A beérkező iratokat maga az elnök bontja fel, s iktató jegyzetet is vezet rájuk, és a titkárok lényeges munkájához tartozik még az ügymenetre jegyzékelés többféle fajtája is. Arra mutat ez, hogy az irat még mintegy megjeleníti a közlő személyt, ügyének életteljességét a teljes figyelemmel érdeklődő hivatalos személy előtt. Az irat még nem elvont ügydarab. Nyugaton is soká volt ez így, a hivatal gazdagabb szakszerű tagozódása ott épp azért fejlődhetett ki, mert az ügyek minden életvonatkozását megragadta az évszázadok folyamán kikristályosodó hivatalszervezet. A reszort-szerűség XVIII. századi kiképződése tehát nem áldozta fel a szakmabeli osztódásnak az adminisztrált embert. Nálunk a XVIII. században lépésről-lépésre kísérhető, mint válik le a csupán irodai munka a tartalmi elintézésről. A fogalmazói kar mind élesebben elkülönül a „segédhivatalitól”. Ez utóbbinak munkája egyre bonyolódik, személyzete 1848-ig tízszeresére nő, míg a fogalmazói karé alig négyeszeresére. A teljesítőképesség hirtelen növekszik, szinte gépi szerkezetként vonzza magához a hivatal az ügyek változatosságát az alsóbb hatóságoktól. 1724-ben 400 körül jár a befutott iratok száma, 1740-ben 3000, 1784-ben 30.000 körül.

Az érdembeli elintézés megszabadult így az irodai segédmunkától, ügydarabok kerültek eléje, csupán tárgyi szempontokból oszthatták fel azokat az előadók egymás között. A tanácsos személyi s méltóságbeli jelentőségét a szakmavezetővé váltotta fel, ügyosztálya a titkárok-fogalmazók között tagozódott kisebb részletekre. II. József idején végleg áttértek az ügyosztály-rendszerre, a francia miniszteriális típus ekkor hódít Európaszerte. Nálunk kétségtenül magasabbfokú fejlődést hoz ez, eddig nem érvényesült új elvi s tárgyi szempontokat és rendszerességet. De egyúttal mintegy lezárja az utat a dolgok és személyek életközeli megítélése előtt. Nem arról van szó, hogy a „segédhivatal” növekvése idézi elő mindezt; de jelzi azt, ami a fejlődés általános jelensége akkoriban: az alacsonyabbrendű, technizált munka kiválasztódását és a felsőbbrendű munka szellemiesítését. Nálunk nagymértékben idegen átvétel, még gyorsabb tehát az elvonatkozás, bürokratizálódás. Amikor még a vezető hivatalnok vett a kezébe minden levelet, bizonyára sok mindenre gondolt, ami a későbbi fogalmak szerint nem volt „szakszerű” körülmény, s mégis méltányos szempont volt, tehát igazdítani kellett volna vele a szakszerűséget. Az ügyirat ekkor még kevés, mert az alsó fokokon is életközeli, s nem elvi szálakra húzható, fölfelé vezethető szempontokkal dolgoztak. II. József megittasult az új bürokrácia boldogító lehetőségeitől, s vajjon intézkedései megfeleltek-e társadalmunk sajátos, elvekben ki nem fejezhető viszonyainak? Nem volt-e már Mária Terézia urbáriumának is bizonyos bontó hatása is úr s paraszt egészséges történeti viszonyára? A vármegyére rendelt kimutatások, táblázatok nem szívták-e

magukba — minden ellenőrző hasznuk mellett is — a kezdeményező gondot s felelősséget, amit a tisztviselő természetesnek érzett a nép ügyeinek intézésében? Az adó központi számvevőse miként barátkozhatott meg a „dika” fogalmával, ami a parasztnak nemcsak gazdasági, hanem személyi-családi helyzetét is közelről ítélte meg? Gyöngéd, könnyen elmosható viszonyok ezek társadalmunkban, míg nyugaton részleteikben, tételeken kifejezettek, a racionizálást elmélyülésre kényszerítők.

Mi a jelentősége nálunk a hivatal nemesi jellegének? A köznemesi hivatalnokok a szakszerűség haladtával mindinkább átveszik a főnemesektől az érdemi munkát, idővel a főúr is alulról kénytelen kezdeni pályáját. A nyugati polgári-hivatalnoki rétegek szerepéhez kétségtelenül idomult köznemesi hivatalnokságunk is. Egyébként épp a XVIII. században nyugaton is újra benyomult a nemesség a hivatalnokságba, a polgáriak államilag támogatott visszaszorításával. De azért a mi rendelkező hivatalaink nemesi kizárólagossága bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy az elvi intézkedés fölényes szelleme honosodjék meg, a sokoldalú szakszerű, beható feldolgozás rovására. A modern jogászvezetés nálunk bizonyára ily történeti-társadalmi előzményekben gyökerezik.

Mindezekre és más hasonló kérdésekre azonban csak a hivatal-történet teljes feldolgozása adhat választ. A nyugati hivatalnoksággal való összehasonlítás mellett a görögkeleti népekével való párhuzamra is megadja a módot E.-nek módszeres alapvetése, a legelemibb kérdések pontos tisztázása. Mert nem hisszük, amit ő szerényen hirdet, hogy e részletmunkában elsősorban a levéltári és kutatói iratkezelés céljai vezették; láthatólag tudatában volt, hogy mi a jelentősége a régi ügykezelés minden apró összefüggésének a hivatal végső történeti rekonstrukciója szempontjából. Olyan munkát várhatunk tőle, amely nemcsak a magyar, hanem az európai összehasonlító hivataltörténet számára is új, módszeres szempontokkal szolgálhat.

Hajnal István.

Gáldi, Ladislav: *Les mots d'origine néo-grecque en romain à l'époque des Phanariotes.* (Magyar-görög tanulmányok, szerk. Moravcsik Gyula, 9.) Budapest 1939. 8° 270 l. — Utóbbi időben sokan és joggal panaszkodtak, hogy a magyar történettudomány nem foglalkozott eleget a szomszédos népekkel. A háborúnak kellett eljőnnie, hogy érdeklődésünk ebbe az irányba forduljon. Pár évvel ezelőtt már lényegesen javult a helyzet: egyre több írásmű jelent meg, sőt folyóirat is alakult Kelet-Középeurópa történetének, magyarok és szomszédaik kapcsolatainak tanulmányozására, az egyetemekről pedig egymásután kerültek ki a fiatal tudósok, akik ezeknek a kérdéseknek kutatását tűzték ki céljuknak. Különösen román viszonylatban érezhető a kedvező fordulat; újabban megszáporodtak a magyar cikkek, amelyek a román eredmények teljes ismeretében foglalkoznak valamely mindkét népet érintő problémával. Sőt a feldolgozás módjában is érezhető valami finom, de annál jelentősebb változás: míg régebben, úgy látszik, az volt a főcél, hogy egyes román állításokat megcáfoljanak — ami rendszerint végtelen és meddő vitákra vezetett, s a dialektika fortélyaiban járatosabb román írókat kedvezőbb színbe helyezte a tényeket nem ismerő szemlélők előtt —, mostanában egyre többen vállalják a fáradságot, hogy magyar nyelven jól írják meg azt, amit a másik oldalon rosszul, vagy sehogy sem végeztek el.

G. a magyar-román kapcsolatok itthon s külföldön is elismert kutatója, egyike az elsőeknek s legeredményesebbeknek azok közül,

akik magyarul kísérelték meg valamely román tudományos kérdés feldolgozását. Munkái főként irodalomtörténeti, ill. nyelvészeti síkon mozognak, de a történeeszt is közelről érintik. Ebben a könyvében nyelvtörténelmi módszerrel igyekszik bevilágítani a román fejlődésnek egy olyan szakaszába, amit maguk a románok is alig ismernek. Történetírásuk elhanyagolta a fanarióták korának kutatását, mert a nemzettévalás éveinek indulatos vádakkal terhes levegőjében csak gyűlölettel gondoltak az idegen uralom szomorú idejére, s ez az érzés, bár valamelyest elhalványult, lényegében máig sem változott. A fanarióták kora, a román nemzeti fejlődés szempontjából, valóban nem mondható eszményi hatásúnak. Politikai zűllés, nép és úr életének teljes kettészakadása, erkölcsi süllyedés jellemezte, s a román történeszek ennyit megállapítván, megvetéssel elfordultak tőle. Pedig az éremnek volt más oldala is. Már Jorga rámutatott, hogy ez a kor jótékonyan hatott a magasabbrendű szellemi élet kibontakozására, azonban ezt a hatást senki sem vizsgálta meg alaposabban, s a fanarióta-uralom szokványos sötét rajzát sem vették alapos revízió alá. Annál jelentősebb, hogy ezt a kutatást — szaktudománya módszereivel — elsőnek magyar tudós kísérelte meg. A fanarióta-kori román nyelvkinés görög átvételeit vizsgálva, megállapította, hogy e kor — minden hibája és kétségtelen zűllöttsége ellenére — kulturális tekintetben termékenyítően hatott a román fejlődésre, új, tágabb távlatokat nyitott s előkészítette azt a francia-olasz hatást, amely a románságot beemelte a modern Európa szellemi közösségébe. Könyvének nagy érdeme világos, jól áttekinthető volta. Mintegy fele adattár, ezt grammatikai megfigyelések vezetik be. Ezek a részek a nyelvészekhez szólnak, a történeeszt a mű két első fejezete érdekli, amelyekben G., sorra véve az egyház, állam, társadalom, szellemi és anyagi műveltség fanarióta-kori fogalomkinését, a görög eredetű szavaknak s a XVIII. századi románság szellemi életének viszonyát, illetőleg az átvételek eredetét, földrajzi megoszlását és megmaradását vizsgálja. Természetes, hogy a történet teljességét ilyenirányú kutatás nem világíthatja meg, viszont figyelemreméltó, milyen finoman, pontos műszerként követi a nyelv a művelődés nagy folyamatainak hullámlásait. G. a görög kölcsönszavak segítségével nemcsak azt tudta megállapítani, hogy a fanarióta-kori idegenek döntő hatással voltak a románság magasabbrendű kultúrkincsére, de érzékelteti azt a mélyszékes szakadékokat is, ami a társadalom görög formákat utánzó vezetőrétegét a sötét tudatlanságban élő alsóbb elemektől elválasztotta, az életformák végtelen szélsőségeit, az előkelők keleti fényűzését, a nép nyomorát, s az egész román élet bensőleg meghasonlott, szomorú kuszaságát. Magyar szempontból különösen fontos az a megállapítása, hogy a fanarióta-kori grecizmusok csak a szűkebben értett román területen, a Kárpátokon túl terjedtek el. Az erdélyi románok életében ezek helyét magyar, illetőleg magyarországi latin átvételek töltötték be.

G. kutatása új színnel gazdagította a fanarióta-korra vonatkozó, nagyon fogyatékos ismereteket. Reméljük, hogy román részről is felismerik ennek fontosságát, méltányolják a magyar író munkáját s tovább haladnak azon a nyomon, amelyet értékes eredményeivel kijelölt.

Elekes Lajos.

Olofsson Placid: Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása. (Pannonhalmi Füzetek, 26.) Pannonhalma 1940. 159 l. — Széchenyi Ferenc csaknem félszázados közpályája a felvilágosodás korából a katolikus romantikához vezet. Politikai szereplésével életrajzírója, Fraknoi Vilmos foglalkozott bővebben, a bécsi katolikus

romantikusokhoz fűződő kapcsolataival a hazai és a külföldi irodalom. O. most a Széchényi-családi levéltárban őrzött gazdag levelezés és az irodalom gondos felhasználásával Széchényi Ferencnek a korabeli írőkkel való kapcsolatait tárja fel. Ezzel számos irodalomtörténeti kérdés tisztázásán kívül hasznos munkát végzett a történetírás számára is, mert sok adattal járul a felvilágosodás és a romantika szellemi hátterének megvilágításához, külföldi kapcsolataik feltárásához.

Tóth László (Kolozsvár).

Kassai Vidor Emlékezései. A művész születésének századik évfordulójára sajtó alá rendezte *Kozocsa Sándor*. H. és é. n. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 395 l. — Kiadott színésztörténelmi forrásanyagunk új kötettel bővült, K.-nak, a Népszínház híres komikusának, Jászai Mari férjének naplója látott napvilágot. Alaposabb vizsgálatra úgy találjuk, hogy csekély színésztörténeti vonatkozású irodalmunk tekintélyes hányadát színész-visszaemlékezések teszik s felmerülhet a probléma, vajjon ezek a vonzó bohémek — mert a mi „civil” szemünk ilyennek látja őket — képesek-e történetileg értékes adatokat szolgáltatni? Nem befolyásolja-e feljegyzéseiket egészen a használhatatlanságig hiúság, irigység, esetleg tanulatlanság vagy közöny? A válasz nagy általánosságban az, ami más emlékiratra is áll: minél közvetlenebb, extravertáltabb lelkialkatú a szerző, annál objektívebb és megfigyelésekben annál gazdagabb a mű. Így pl. Déryné elsőrendű forrás, rábízhatjuk magunkat, még ellenlábasairól közölt adatai is megbízhatók. Ezt az a néhány év előtt megtörtént eset is igazolja, hogy amikor megboldogult Takáts Sándor kétségbevonta Schodelné származására vonatkozó adatai valódiságát s ugyanebben az időben Benyovszky egyik könyvében közölte Schodelné keresztlevelét, ez Déryné állításának igaz voltát bizonyította be. Alig van valami történeti becsé ezzel szemben a közvetett, intravertált lelkialkatú Szacsavay feljegyzéseinek, aki annyira saját-magán szűr át minden eseményt, hogy azok a reális élettel való minden kapcsolatukat elveszítik, jelentéktelen apróságok oldalakat emésztenek fel, híres színésztársairól pedig, akikkel évekig játszott együtt, egy szó említés sincsen. Ha tehát az emlékiró egyénisége nem szubjektívebb a kelleténél, írása értékes forrása lesz az irodalomtörténésznek, akit drámatörténeti kutatásaiban segít előbbre. Kiegészít hiányos műsorösszeállításokat, sőt talán intimitásokat közöl vele az íróról, akinek a művei halhatatlanok, de élete már feledésbe merült. Egy-egy odavetett szavával rámutat arra, hogy hogyan is értette ezt vagy azt a sorát maga a csodált és ma már jegyzetelésre szoruló klasszikus. Elsőrendű forrása a jó színészmemoár, magától értetődően, a színésztörténelemnek. Nemcsak akkor, amikor saját tapasztalatait, saját felfogását, jellembrázolóí módszereit fejtegeti, nemcsak azzal, hogy feljegyez elfelejtett drámákat és kezdetleges rendezői fogásokat, hanem elsősorban azért, hogy leírja nagy színészkortársait, azok alakítását, próbálja rögzíteni a hatást, amelyet hallgatóságukra tettek, megkísérel megmenteni számunkra valamit abból a daimonionból, amely valaha a legnagyobbak művészetéből sugárzott. Nem minden naplóíró színész volt nagy művész, de minden színésznapló nagy érték, ha ezekre kellő figyelemmel van. Van ezeknek a visszaemlékezéseknek szellemtörténeti értékük is. Mint minden napló, ezek is koruk értéktételeit visszhangozzák és az akkori közizlés szerint vélekednek. Ebben a tekintetben, t. i. az ízlésbeli korszerűségben, a színészek a legtöbb magánembernél megbízhatóbbak, mert életük egyik fő feladata, hogy kiismerjék a közönség hangulatát és

alkalmazkodjanak hozzá. A negyvenes-ötvenes évek lobogó hazafiságú színésznemzedéke éppen úgy csak „a kor foglalatjai s rövid krónikái”, mint a századforduló ultraliberális generációja s nem véletlen, hogy Lecouvreur Adrienne a francia főnemességnek játszott, Mrs. Siddons a puritán Angliának és Déryné a formatisztelő magyar táblabíróvilágnak.

Mindezeket összegezve, állíthatjuk, hogy a színésznaplók igen becses művelődéstörténeti forrásanyag. Megbecsülhetetlen szerencse, hogy bőven van belőlük. Ennek ismét lélektani oka van: az öreg színész visszavonulása után sem tud megválni a nyilvánosságtól, a szerepléstől, s ha alakításai már nem vívhatják ki a sikert, könyvében jelenik meg újra a közönség előtt: „nunc plaudite!”

K. Emlékezései népszerűség dolgában meg fogják közelíteni Déryné Naplójának kedveltségét. A mű sajtó alá rendezője, Kozoca S. Utószavában maga is Déryné könyvéhez hasonlítja K.-ét. Már az első lapokon feltűnik a könnyed, élvezetes stílus, az író erős humorévéke és éles megfigyelőképessége. Szegényes gyermekévei, küzdelmes ifjúkora nélkülözései és keservei nála mosolyban oldódnak fel. Kossitzki János, a lobbanékony gyálai jegyző és Maier Karolina kisfia korán megismerkedett az élet árnyékos oldalával, de szórakoztatóan változatos voltával is. Kiszombori, makói gyermekkora után volt könyvkötő- és fűszeresinas (ekkor látott először színielőadást), majd festő. Nem annyira művész ugyan, mint inkább mázoló, de azért, templomok boltozatát javítgatva, itt-ott komoly műalkotásokat is láthatott. 1861-ben a fővárosba került s itt állt be a készülő Budai Népszínházhoz, Molnár György társulatába komikusnak. Ha volt valaha valahol szintársulat, amely a benyomásokra fogékony ifjú lélekbe — Kossitzki, azaz színpadra lépése óta Kassai, 21 éves volt ekkor — maradandó emlékeket rajzolhatott, úgy Molnáré volt az. Ez a hatalmas együttes, amelyben soha ki nem forrott színészszenik és a magyar színjátszás még gyermekeipókben járó halhatatlanságai, öreg, elnyúlt, de gyakorlott vidéki komédiások és vidám szépasszonyok voltak a partnerek, ahol kevés volt a tiszteletdíj, de változatosak a szerepek, a fiatal kezdő számára jó iskola s a memoáriró számára színes emlékek kiapadhatatlan forrása lett. K. szerette itt az életet, szerette Molnárt a maga felemás egyéniségével, még a nélkülözéseket is szívesen elviselte. A Budai Népszínház első bukása után vidéki vándorélet következett s ez jóval sanyarúbb volt, mert igen sok volt benne a koplalás és igen kevés a művészet és a fiatal színész nem csillapíthatta éhségét Egressy alakításaival, mint a fővárosban. Midőn 1867-ben újra megnyílt Molnár budai színháza, K. ismét visszatért hozzá. Itt ismerkedett meg élete egyetlen igazi szerelmével, a feleségével. A Budai Népszínház második, végső bukása után együtt szerződtek Kolozsvárra, az immár legendás Farkas-utcai színházba. Mikor Kolozsvárra került, már kész művész volt, Jászai még pályája kezdetén állott. Róla szóló megemlékezéseiben az oly súlyosan megtámadott és megbántott férj mindig tárgyilagos és megértő, sőt lovagias és gyöngéd. Rövid pár év alatt házassági tragikomédiája lezárult: Jászai Pestre került, K. számára nem volt hely a Nemzeti Színháznál. Ha naplója során eddig még nem bizonyosodtunk volna meg róla, a kolozsvári idők leírása nyilvánvalóvá teszi, hogy K. igen jó ember volt.

Kolozsvári feljegyzései tesznek bizonyosságot nagyfokú muzikálitása mellett; egyedül tanult meg harmóniumon játszani. Németül jól tudott; most a kolozsvári rendezett fizetési viszonyok lehetővé tették számára, hogy franciául is tanuljon. Sokat olvasott. Fizetésével

takarékosan bánt s utazni ment ; járt Párisban, Londonban, bejárta Svájcot, megnézte Innsbruckot és Münchent. Olyan szorgalmasan művelte magát, mintha még mindig remélte volna, hogy valaha Shakespearet játszik Egressy házában. Pedig ekkor már nem igen reménykedett. Naplója a pesti Népszínház megnyitja, pesti színészkedése előtt lezárul, de már tisztában van azzal, hogy Gonosz Pista a legnagyobb szerep, amit eljátszania megengedettett. K. azonban nemcsak jó, hanem művelt és igen okos ember is volt s így mester a lemondásban. Emberi kiválósága nem a naplóból derül ki, az nem dicsekszik. A sorok közül azonban kilép az élő ember, a halhatatlan „én“, amilyen a „kis Kassai“ életének 88 éve alatt volt : alacsony termetű, jelleme közvetlen, típusa az impresszionista színésznek, aki tanulmányozza szerepét, minden figurához hozzáhasonul, minden alakítása más. Az életben folyton megfigyel, tanulmányoz, gyűjtögeti az anyagot egy imaginárius „tarisznyába“, mint maga is mondja. Gyermekkorának emlékei, öreg parasztok, falubolondjai, kanásztánc, mesterlegények jól megfigyelt mozdulatai elő-előkerülnek a színészpálya folyamán, de későbbi éveinek furesa figurái sem mennek feledésbe, szerepbe olvadnak itt vagy ott s megörökítődnek a váci nyugdíjas szép, árkádos betűivel írt naplóban is.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy K. Emlékezéseinek forrásértéke elsőrendű. Egy objektívnek született ember megbízható, tárgyilagos írása. Nem szólva most arról, hogy mit ér más tudomány-szak számára, mint színészettörténeti forrás talán Dérynénél is értékeesebb, mert noha nem olyan mithikus kor emlékeit őrzi, mint az, de külön fejezetet szentel azoknak a nagy alakítóknak, akiket megfigyelnie módjában volt. Egressyről írt néhány lapja többet mond, mint Rakodczay két kötete. Úgyanilyen becsesek többi színész-arc képei is.

A legnagyobb elismerés illeti meg Kozocsa Sándort ennek a naplónak sajtó alá rendezéséért. Szöveghű közlésével fontos szolgálatot tett a színészettörténeti irodalomnak éppen úgy, mint a rokonszenves művész emlékének. Kisebb pongyolaságok azonban előfordulnak kiadói munkájában. A X. tábla „Lendvay Márton“ felirata alatt szereplő képek közül az első („Mint Walter Ferdinand“) nem az idősebb, hanem az ifjabb Lendvayt ábrázolja, amire egyébként a fénykép technikája is bárkit rávezethet, a névmutató pedig nem pontos.

M. Császár Edit.

Farkas Gyula : Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 1867—1914. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei, III.) Budapest é. n. Franklin Társ. 8° 303 l. — F. e. művében a magyar szellemi életnek oly korszakát vizsgálja, amely megírta ugyan az előző korok irodalomtörténetét, azonban a „sajátját elfelejtette megírni“. Könyvének gazdag irodalmi forrásanyaga nem csupán magát az irodalom történetét, hanem valóban „szellemének“ történetét tárja elénk élményszerű meggyőző erővel. A külső eseményekkel szorosan kapcsolódó szellemi történéseknek nem végső indítékát kutatja, csupán azok okozati összefüggéseit s így jut el arra a megismerésre, hogy a múlt század második felének egészen a világháború kitöréséig terjedő korszakára döntő hatással volt egy szellemi folyamat : az asszimiláció. Az asszimiláció : idegen elemek hasonulása s ebben az esetben térhódítása a magyarság életében. F. nem becsülte túl ennek a tényezőnek jelentőségét, amikor ebben ismerte föl e korszak legjellemzőbb mozzanatát. Mindamellett nem csupán ebből az egy szempontból értelmezi a kor összes jelenségeit, hanem minden esetben igyekszik

megtalálni a dolgok mélyén rejlő valódi indító okot. Megállapítja, hogy a kiegyezés utáni korszak éppen úgy az erőgyűjtés kora, mint — a legutóbbi időkig az irodalomtörténet által erősen mellőzött — XVIII. század, s kiteljesedését, „klasszikus“ korát Ady Endre költészetében éri el. Majd a statisztika adataival idézi elénk a Magyarországon ezekben az években végbement asszimiláció folyamatát. Kimutatja, hogy elsősorban a főváros amúgy is heterogénebb rétegei hajlamosak az idegen elem befogadására, s ez innen terjeszti szét szellemiségét a vidék felé. Az asszimiláció folyamata szoros összefüggésben volt a gazdasági élettel is, s F. fölteszi, hogy nélküle Magyarország szegény paraszttálmam maradt volna. Az irodalomban az asszimiláció érvényrejutását a nemzedékeknek a sors által megszabott szereplésével hozza összefüggésbe. Egyik nemzedék hosszú életkorának köszönheti sikerét, érvényesülését, a másíknak fiatalon való kipusztulása végzetessé válik a magyar szellemi életre. Így kerülnek uralomra 1890 táján a zsidók, élükön Kiss Józseffel, s csakhamar kezükbe kerül a fentemlített okból a közvélemény irányításának minden eszköze. Az idővel meginduló magyar regeneráció egy egészen más jellegű elidegenedés miatt már nem érti meg Ady Endrét. Ady végül mégis beérkezik, de a további fejlődést derékban törí ketté a világháború.

F. előre megjósolja könyvében, hogy műve esetleg vitára fog alkalmat adni („Tudom, hogy hiába tiltakozom tanulmányom téves értelmezése ellen, mert nálunk a legtárgyilagossabb tudományos ítélet is . . . érzelmi rezonanciákat vált ki.“). S ez ebben az esetben mindenképen természetesnek látszik. Kényes feladat összefoglaló értékelést írni egy időben olyan közelfekvő korszakról, amelynek sok jelensége még a mára is kihatással lehet, s melyet kortársaink közül egyesek részben át is éltek. Kényes, de szükséges feladat, éppen mert még az előző kor életformái részben benne élnek társadalmunkban; amennyivel tárgyilagossabbá, más szempontúvá válik majd a jövőben e korszak történet- vagy irodalomkutatója, éppen annyit fog veszíteni a szellemiség élményszerű megismerésének hiányában. F. jóslata bevált, könyve csakugyan felkavarta megjelenésével a közvéleményt, de vajjon nem ebben van-e éppen hivatása és értéke? Műve gondolatokat ébreszt, magyarságunk tudatosabb megismerésére ösztönöz, s ezért kívánatos, hogy minél több olvasója akadjon. Cs. Gárdonyi Klára.

Salacz Gábor: A magyar kultúrhare története 1890—1895. Bécs 1938. 8° 399 l. — Történelmünknek kevés területén érezzük annyira a tudományos kritika eszközeivel készült feldolgozások hiányát, mind a kiegyezés utáni korszakban. A „ferencjózsefi“ kor a legutóbbi időkig túlságosan történelmi mának számított s ez az oka annak, hogy a róla szóló munkák is kevés kivétellel inkább a publicisztika, mint a történelem csoportjába sorozhatók. Pedig mai életünk minden gyökérszála közvetlenül ide vezet vissza s így az igazságnak önmagáért való keresésén kívül is nagy fontossága van a felvetődött kérdések objektív, kritikai tisztázásának. Éppen ezért különös elismerés illeti S. nagyszabású monográfiáját, amellyel legújabb történelmünknek egy fontos mozzanatát tisztázza mindenre kiterjedő alapossággal. Azokkal a törvényhozási eseményekkel foglalkozik, amelyek a 90-es években annyi izgalmat és szenvedélyt keltettek fel, s amelyekre nézve eddig Zeller Árpád kétkötetes forrásközlésén és K. Török Mihály Miklós különben jó, de rövid összefoglalásán kívül nagyon kevés irodalom (részben szintén S. tanulmányai) állt csak rendelkezésünkre. Általában „egyházpolitikai harcok“ néven ismer-

retesek az említett mozgalmak, S. azonban igen helyesen inkább a „kultúrharc“ kifejezést választotta, mert hiszen bennük olyan törvényhozási intézkedésekről volt szó, amelyek teljes keresztülvitele esetében az állam alattvalóinak „tekintélyes részére nézve lehetetlenné“ vált volna „mind az egyházi, mind az állami törvényeknek és rendeleteknek egyformán engedelmeskedni“. Ez a magyar kultúrharc Csáky Albin kultuszminiszter 1890 februárjában kiadott ú. n. „elkeresztelési rendeletével“ tört ki s végül is az anyakönyvezés, házasság, felekezetnélküliség és zsidóreceptió kérdéseiben a katolikus álláspont vereségével végződött, ha formailag olyan megoldásban is, amely bizonyos modus vivendit biztosított a katolikus félnek is. S. lépésről-lépésre kíséri figyelemmel az eseményeket, igen nagy forrásanyag birtokában; a levéltári (bécsi, budapesti, esztergomi, veszprémi) anyagon kívül az egykorú sajtót is felhasználja. Különösen figyelemre méltó a bécsi állami levéltárban található minisztertanácsai jegyzőkönyvek feldolgozása, amelyek egészen új oldalról világítják meg a kérdést, főként az uralkodó és a miniszterek szerepét illetően.

Csapodi Csaba.

Baernreither, Joseph Maria: Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897—1917. Hrsg. v. Oskar Mitis. Wien 1939. A. Holzhausens Nachf. 8° XXVI, 313 l. — Baernreither élete (1845—1925) abba a korbá esik, mely a nemzeti gondolatot dobta felszínre s juttatta uralomra az állam eszméjével szemben. Hatalmas irodalmi munkásságot fejtett ki, 19 kötetnyi naplójának egy része is kiadásra került már; a M. gondozásában most megjelent „töredékeket“ ő maga állította össze. Bennük az egész akkori osztrák államélet bel- és külpolitikai gondolatvilága kifejezésre jut; rávilágítanak arra az ellenállhatatlan vágyra, mely a birodalom népeit a magyar kiegyezés óta önálló nemzeti állam megalapítása felé viszi. A politikában messzebb látók érezték, hogy a szétesés folyamata megindult Ausztriában. Különös szerep jutott ebben az ausztriai németeknek, akik a birodalomban az államgondolatot képviselték. Baernreither azok közé tartozott, akik látva a német erő rendkívüli fontosságát, minden területen különleges elbirálást követeltek a németiség számára s éppen azért látta nagyon tragikusnak a Monarchia sorsát, mert eszméi legfelsőbb helyen nem találkoztak helyesléssel. Az összeomlás sejtelve könyvének alaphangja, de hangsúlyozza, hogy „Ausztria nem bukott el, hanem elbuktatták“, a rendszertelen, kapkodó belpolitika révén. Maga a császár mondomta az egyik kihallgatás alkalmával, hogy „Österreich im Zustand einer latenten Revolution sich befinde.“ Az összeomlás sejtelve érzik Aehrenthal (akkor moszkvai követ) 1903-ban írt leveléből is: „Die Tschechen und Polen verfolgen eine Art Erpressungspolitik und die Deutschen denken nur an den Schutz der eigenen Nationalität“, s ebben a hangzavarban „Ungarns Sondergelüste“ is a legnagyobb zavaró körülmények közé tartoznak. A koronának nincs támasza, „das einzige Band ist die Dynastie und dieses reicht aus, eine Katastrophe auf lange hinauszuschieben, nicht aber einen lebensvollen, gesunden Staat zu schaffen.“ Ezek az idézetek mutatják, milyen megdöbbénnel tekint Baernreither a nemzetek önállósági törekvéseire; telve rezignációval a cselekvésképtelenség miatt, összegezi a hibákat, melyeket az egyes miniszterelnökök elkövettek. Ausztria sorsa már a kilencvenes években meg volt pecsételve s a XX. század csak leszakította azt a gyümölcsöt, melyet az előző kor érlelt meg.

Baernreither naplója magyar szempontból mindazok számára nélkülözhetetlen, akik a századforduló politikai életével foglalkoznak, mert az egyes magyar politikusokkal és miniszterekkel folytatott beszélgetéseit szövszerint közli s hozzájuk fűzi a maga megjegyzéseit, ítéletét is. Naplója nyomán képet nyerünk Andrássy, Szilágyi, br. Kornfeld, Fejérváry, Szerényi, Wekerle, Széll és mások felfogásáról és az osztrák-magyar együttműködésre vonatkozó gondolataikról. Ugyanakkor véleményt mond a magyarság általános helyzetéről, politikai jövőjéről is. A naplótöredékekhez csatolt mellékletben eddig ismeretlen levelek, felterjesztések, kihallgatások és beszélgetések szövege lát napvilágot.

Komoróczy György (Kassa).

Jurg. Hans : Apatin. Heimatbuch der grössten donau-deutschen Gemeinde. Apatin 1940. Selbstverlag. 8° 304 (2) l. 7 kép. — J. — mint előszavában mondja — „kedves apatini népének s nem a hivatásos történészeknek“ szánta könyvét, de meglehetősen érdeklődéssel és szeretettel írt munkájából a történelem is sok tanulságot meríthet. Apatin, a középkorban apátsági székhely, a török időkben teljesen megsemmisült : 1699-ben fel sem veszik az összeírásba, a XVIII. század elején is mint praedium szerepel. Újjátelepülése Pleidell szerint (A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában, Századok 1929, 390. s köv. l.) 1749-ben kezdődött, J. azonban Belgrád eleste utánra teszi az új korszak kezdetét. Ekkor Apatin katonai szempontból az ország védőövezetébe jutott ; 1739-ben élelmezési raktárt építettek ott. Ettől kezdve telepednek meg benne az első jövevények : katonák, molnárok, hajósok, halászok és pékek ; számukra a kincstár már 1748-ban templomot épített. Nagyobbarányú település kezdődött az ötvenes években, amikor a Felső-Duna és a Rajna mellékéről a német telepesek ezrei indultak útnak, hogy a lakatlanná vált Bácska síkját ekevas alá fogják. A Dunán lehajózó „svábok“ Apatinban kötöttek ki s innen rajzoltak ki az újonnan épülő községekbe. A kézművesek azonban megmaradtak Apatinban s azt kezdettől fogva iparosjellegű várossá tették. A céhrendszert is, melynek szabályait 1772-ben Mária Terézia hagyta jóvá, óhazájukból hozták magukkal a telepesek. A lapályos terület mocsaras levegője az első évtizedekben bőven szedte közülük áldozatait, a Duna áradásaitól is sokat szenvedtek, de azért kitartottak, nagy munkát s összegeket áldozva az ármentesítésre. Bár a XVIII. sz. folyamán — J. szerint egyesek lelkiismeretlensége miatt — nem egy gazdasági vállalkozás kudarcba fulladt, s a nyomortól Mária Terézia mentette meg az apatiniakat, Bácska gazdag földje idővel annyira jómódúvá tette a németeket, hogy a későbbi generációk nem egyszer egészségtelen életmódot követtek. A pihent föld szlávokat és magyarokat is csábított ide, bár utóbbiak telepítése nem volt a kincstár szándéka, hiszen velük nem gyarapodott az ország adózó népessége. Noha 1764-ben a lakosság 95%-ban németnevű, J. úgy véli, hogy a szlávokkal és a magyarokkal való vérkeveredés a nyugodt németeket temperamentumos déli néppé alakította. A szerző egyébként nemcsak a nevezetesebb eseményekről számol be szinte évről-évre, hanem a telepesek és az 1764. évi népesség névsorát is közreadja és 945 családról igyekszik megállapítani származási helyét. Ezenfelül a dülöneveket, gúnyneveket, népszokásokat (májusfa) és szólásmondásokat is összegyűjtötte. A bevándorló németiség jelentős része származhatott a Rajna mellékéről : legalább is francia eredetű szavaik erre engednek következtetni. Kétszáz év alatt 3000-ről 13.000-re

növekedett a lakosság száma ; minthogy ugyanekkor új települések is történtek, J. szerint az Apatinból továbbvándorlók száma jóval meghaladja a 11.000-et. Ebből is láthatjuk, hogy a város átmenő forgalma ebben a tekintetben igen jelentős volt. A város egyébként ma is 87%-ban német és 97%-ban katolikus. A 25 osztályos elemi iskolában 12 osztály németnyelvű. Ezenfelül van polgári iskola is.

Egészen véve J. munkája igen becses adalék a hazatért bácskai németiség történetének megismeréséhez. A könyvében felhalmozott roppant névanyaghoz azonban sajnálattal kell nélkülöznünk a mutatót. Kár továbbá, hogy a szerző forrásaira következetesen a szövegben utal; ez a folyamatos olvasást nagyon megnehezíti. Kissé különösen hangzik, midőn a vármegyét „reine Klasseninstitution“-nak nevezi, s szemére veti, hogy a szegény nép védelmére nem gondoskodott.

Bakács István János.

Vámszer Géza : Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány. Kolozsvár 1940. Erdélyi Enciklopédia. 8° 136 l. — V. az erdélyi magyarságkutatás érdemes munkásai közé tartozik. Mint a székelyudvarhelyi majd a csíkszeredai róm. kat. gimnázium tanára figyelemre-méltó néprajzi és művészettörténeti kutatásokat végzett és fáradhatatlan szervezője volt a székelyföldi természetjárásnak. E könyve módszertani kísérlet az erdélyi falumunkának egy sajátos ágából, a szórványkutatásból : a Vöröstoronyi-szorostól északra román és szász tengerben fekvő Szakadát község 230 főnyi magyar lakosságának történetében az erdélyi szórványmagyarság sorsát szemlélteti. Mint aki maga is szórványból származik, megdöbbentő erővel mutat rá az erdélyi magyarság lélekszámának mintegy ötödét alkotó, főleg Szeben, Hunyad és Fogaras megyében nagyszámú magyar szórványok életére. Előadásából kitűnik, hogy a szórványsorsot igazán csak az érti meg, aki maga is részese volt a kisebbségi életnek. A szórványok kutatása terén a kolozsvári Szórványszakosztály tette meg az első lépéseket, gondozásukban pedig, a szórványlelkészeknek jobbára agilis, fiatal papjai révén, az erdélyi egyházak járnak elől.

A szerző alapos utánjárás, négy nyáron át végzett adatgyűjtés és helyszíni megfigyelések alapján írta meg tanulmányát a szakadati szórványmagyarságról. Figyelme a község román és szász lakosságára is kiterjed. Rámutat a magyarság folytonosságára és a község központjában felismerhető ősi települési helyére. A községben egykori gyepűfalut sejt, de ennek bizonyítására nem áll elegendő adat rendelkezésre. Vázolja a falu fejlődését ; külön szól a lakosságról, a birtokviszonyokról, az egyházzal és iskoláról. Behatóan leírja a települési és népségi viszonyokat ; a nyelvjárást, népviseletet, lakóházat és a népszokásokat. Az izlésesen kiállított könyvet a bel- és külterület vázlatos térképe, számos fényképfelvétel és a szerző művészi rajzai díszítik. Művészeti érdeklődése általában nagyobb a történetinél ; a jelen állapotok rajza jobban sikerült, mint a múlté. Mindazonáltal V. a történeti anyaggyűjtés terén is érdemes munkát végzett. Tisztában van feladatával és felvet több olyan kérdést (pl. a dél-erdélyi erődvonalt), amelyeknek megvizsgálásával a történetírás még adósunk. Munkája, bár nem világítja meg a vizsgálat alá vett szórvány alakulásának minden mozzanatát, jól sikerült módszertani kísérlet, helyesen felfogott és követésre méltó szórványtanulmány. Bebizonyítja, hogy „egy népréteg értékét nem annak száma, hanem minősége adja meg.“ Legfőbb tanulsága pedig az, hogy törődni kell a nemzeti-ségek tengerébe ékelt Szakadáthoz hasonló magyar szórványokkal,

amelyek évszázadokon át, nehéz körülmények között megőrizték magyarságukat.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Fél Edit: Kocs 1936-ban. (Tanya, falu, mezőváros. I.) Budapest 1941. A Kir. M. Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete. 8° IX, 228 l. — A politikai szándékú falukutató irodalom hanyatlásával a magyar falu és népe egyre inkább olyan érdeklődés középpontjába kezd kerülni, amely tudományos módszerekkel, a tudomány feláldozhatatlan tárgyilagosságával igyekszik feltárni a mai falu sokszínű képét. Ennek a falujárásnak nem az a célja, hogy egyes feltűnőbb, városi szemnek különös jelenségeket emeljen ki az emberi közösségi élet e szűkebb medrű egységeiből, hanem komoly-következetes gyűjtőmunkával igyekszik felkutatni mindazt, amiből a falu szellemi és anyagi képe összetevődik, az érdekeset és egyhangút, az egyénit és a mindenfelé ismétlődőt, válogatás nélkül. „Kocs 1936-ban” mintaszerű néprajzi tanulmány, egy északdunántúli magyar falu rajza. Gondos helyszíni anyaggyűjtés — ebben F.-en kívül résztvett Nemeskéri János, aki Kocs népén embertani vizsgálatokat végzett, és Manga János, aki a falu zenei életét tanulmányozta — eredményei alapján bemutatja e 3000 lelket számláló komárommegyei falu társadalmának rétegződését, műveltség szintjét, a mindenkit összefogó-nyilvántartó emberi közösség örömeit, bánatait, hétköznapijait, ünnepeit. Nemcsak keresztmetszetet ad, egyszeri helyzetképet, hanem figyel az előzményekre is: „a ma előforduló dolgok mögött — írja F. — kerestük a tegnapiakat, azokat, amikből lettek, vagy amiknek helyébe léptek.” A fejlődésrajzhoz itt-ott írásos történeti adatokat is felhasznál, ezek azonban nagyon keveset árulnak el Kocs életének korábbi századairól. Az egészhez mérten alárendelt jelentőségük világosan mutatja, hogy ha az ilyen adatok számát növelni tudnánk is, az elsősorban jogi érdekből készült és a jogi gyakorlatot rögzítő írásos anyagból egymagából milyen hézagosan lehetne csak megrajzolni a falu vonásait. De az is jól látszik itt, hogy az esetleg századokra visszanyúló formák, hagyományok — gondoljunk csak a falu egyes részeinek nevére vagy a bevándorló családok előbbi lakóhelyének íratlan nyilvántartására — nem egyszer hasznosan tudják kiegészíteni a töredékes képet. Elégge ismeretes, hogy a mai falu a történeti falu megismerésének egyik leggazdagabb forrása.

A néprajzi adatgyűjtés Kocsot — és ez nem egy falu elszigetelt jelensége, hanem többé-kevésbé általános — nagy általakulásban találta: a régi, apákról-fiúkra öröklődő évszázados formák egyre vesznek — a polgári életmód egyre jobban tért hódít. A falujárók tehát a történeti falunak sok-sok élő hagyományát, a nép alkotó kedvének sok-sok emlékét mentik meg, hogy írásos nyom nélkül el ne tűnjenek a régi faluval. A Magyar Közigazgatástudományi Intézet, amelytől e hasznos néprajzi gyűjtés kezdeményezése kiindult és a Kir. M. Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, amely ezzel a tanulmánnyal nyitotta meg „Tanya, falu, mezőváros” c. kiadványsorozatát, egészében felismerte a sokféle arcú magyar vidék tudományos alapozású feltárásának fontosságát a ma és a holnap számára.

Sinkovics István.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

37.392. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (Felelős: Thiering Richárd.)

**A Magyar Történelmi Társulat
„Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai“
c. sorozatának legújabb kiadványa:**

**A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ
ANGLIÁBAN ÉS AMERIKÁBAN
1851—1852. I. kötet.**

A bevezető tanulmányt írta és az okirattárat összeállította:

JÁNOSSY DÉNES.

Ez a munka európai és amerikai levéltárak forrásanyaga és az egykorú hírlapirodalom alapján először foglalja össze átfogó képben Kossuth angliai és amerikai útjának történetét. Középpontjában Kossuth alakja áll, de bemutatja a többi emigráns szerepét is és az emigráció hátterének megértéséhez széles körben, sok eddig teljesen ismeretlen részlet feltárásával világítja meg a nemzetközi diplomácia szövevényét.

A kötet terjedelme közel 900 lap, bolti ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest I., Bécsikapu-tér 4).

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

című sorozatban megjelent:

**A magyarországi
1848—49-iki szerb fölkelés története
I. KÖTET.**

A magyarországi szerbség történetének alapos ismerője,

THIM JÓZSEF

e munka már korábban napvilágot látott II. és III. kötetében a felkelésre vonatkozó fontosabb iratokat tette közzé; a most megjelent I. kötetben az események lefolyásának rajzát adja. Teljes tárgyilagossággal mutatja be a szerb törekvések alakulását és egyre észrevehetőbb igazi célját, a magyar kormányzat mulasztásait és a bécsi udvar elhibázott politikáját. Az olvasó nemcsak a magyar szabadságharc egyik legfontosabb fejezetét láthatja belőle, hanem azon messze túlmenően a Habsburg-monarchia összeomlásának előzményeit, s egyúttal hasznos történeti távlatot kap a magyarság mai helyzetének megértéséhez.

A kötet terjedelme 527 lap, bolti ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I., Bécsikapu-tér 4) kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakokonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig a három első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V., Vadász-u. 16.

*A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek
legújabb kötetei*

A ROMÁNOK TÖRTÉNETE

Szerkesztette GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKAJ LÁSZLÓ

Ez a régóta várt nagy történelmi monográfia legkitűnőbb szakembereink tollából tárgyilagos kritikáját adja a románok eredetéről szóló elméleteknek, végigkísér a román vajdaságok történetén, megvilágítja a románok erdélyi beáramlását s azokat a jelentős hatásokat, melyeket a román szellemi és állami élet magyar részről kapott, behatóan foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel s a háború utáni Romániával.

Középkori kultúra, középkori költészet

Írta KARDOS TIBOR

Ez a lebilincselő könyv elsőnek ad átfogó képet az Árpádok és az Anjouk udvarának irodalmi életéről. Megismerjük belőle az egyházi középpontok nagy szerepét, a művelt rétegnek, a deákságnak megkapóan színes életét, a XIII. századdal kezdődő lelki válságot, a nép vallásos forrongását, az udvarból terjedő kései gótikát, a humanizmus és renaissance előtörését.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezménnyel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.).

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXV. ÉVF. 7–8. SZÁM, 1941 SZEPT.–OKT.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi Kar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevő-ségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
HÓMAN BALINT: Elnöki megnyitó beszéd	225
BERLÁSZ JENŐ: Az erdélyi úrbérrendezés problémái (I. közlemény) ..	236
HALÁSZ GÁBOR: A naplótró Széchenyi	278

Történeti irodalom.

CROCE, BENEDETTO: Történelem és szabadság. Ism.: Guoth Kálmán ..	286
NÉMETH GYULA (szerk.): Attila és hunjai. Ism.: László Gyula	288
AUBIN, HERMANN: Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung. Ism.: Maksay Ferenc	292
KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. Ism.: Barta István	294
WEBER, HANS EMIL: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus, I. 2. Ism.: Révész Imre	298
JUHÁSZ ISTVÁN: A reformáció az erdélyi románok között. Ism.: Jakó Zsigmond	299
DEPNER, MAJA: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Ism.: Benda Kálmán	304

Szemle.

	Lap		Lap
Kretschmayr, H.: Gesch. v. Österreich. (Juhász L.)	309	Várkonyi N.: Petőfi arca. (Ifj. Vayer L.)	320
Husztai D.: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. (Madzsar I.)	310	Nyakas J.: Sorsdöntő száz nap 1849-ben. (Farkas L.)	321
Diplomatarium Italicum, IV. (Gáldi L.)	313	Szinnyei F.: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. (Török P.)	321
Fallenbüchl F.: A rabváltó trinitáriusok Magyarországon. (Tóth L.)	315	Ybl E.: Lotz Károly élete és művészete. (Kampis A.) ..	323
Redlich, O.: Das Werden einer Grossmacht. (Juhász L.) ..	315	Hegedüs L.: Két Andrássy és két Tisza. (Varga Z.)	325
Bohdaneczky E.: Csanád vm. a XVIII. sz.-ban. (Bakács I. J.)	317	A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület tört. (Ungár L.)	326
Szilágyi B.: A debreceni színház és színház. (M. Császár E.)	318	Eöttevényi O.: Ferenc Ferdinánd és az oroszorientáció. (Tóth L.)	327
Lengyel I.: Fási János Henrik. (Dezsényi B.)	319	Komáromy J.: Adatok Jászberény multjából. (Ifj. Vayer L.)	328
Szalay J.: Vidovics Ágoston. (Tóth L.)	320	Cholnoky J.: A Földközi-tenger. (V. E.)	328

Elnöki megnyitó beszéd.

A Magyar Történelmi Társulat 1941
szeptember 25-i közgyűlésen elmon-
dotta **dr. Hóman Bálint** elnök.

Nagy magyarok és nagy magyar alkotások emlékének szentelt ünnepek után ezévben szomorú évfordulót ülünk : a muhi csata hétszázadik, Budavár elestének négyszázadik, a trianoni béke törvénybeiktatásának huszadik évfordulóját.

Multbanéző szemünk előtt végzetes nemzeti katasztrófák képe bontakozik ki. Drámai erővel elevenednek meg a sorscsapás előestéjén hitét, lelkét, erejét vesztett társadalom bűnei, hibái, tévedései, megtévedt magyar nemzedékek önzése és hivalkodása, gyűlölködése és pártoskodása, hatalmaskodásai és úzérkedései s a közhatalom működését bénító és a nemzet létkérdéseit elhomályosító önérdékű törekvései, nagyok és kicsinyek fegyvelmezatlensége és lázadozása, kötelességmulasztása és tekintélyrombolása.

Sötét, vigasztalan kép, de tanulságos. Szinte parancsoló erővel int elmélkedésre, lelkiismeretünk vizsgálatára, erényeink és hibáink mérlegelésére, erőink és gyengeségeink számbavételére, nagy nemzeti problémáink tisztázására, hogy önmagunk ismeretével felvértezve haríthassuk el a katasztrófák megismétlődésének veszedelmét és lélekben teljesen felkészülve járassuk a jövő útját. De lelki felkészültségünk csak úgy lesz teljes, ha a hanyatlás és bomlás vigasztalan jelenségeit a katasztrófát mindannyiszor nyomunkövető felemelkedés és újjáépítés derűsebb jelenségeivel összefüggésben vizsgáljuk és mérlegeljük.

Ebből tanuljuk meg, hogy a magyar nép a sorscsapások alatt mindig megacélosodott, a végső veszedelem órájában rátalált önmagára. felismerte nagy történelmi hivatását, meg-

találta hivatott vezéreit s azok útmutatása és irányítása mellett mindannyiszor felemelkedett a mélységekből. Saját hite és akarása, elpusztíthatatlan életereje és magas szellemi képességei, jogaihoz való tántoríthatatlan ragaszkodása és a megsértett igazság győzelmébe vetett megingathatatlan bizodalma emelték fel. De felfelé vivő útján nagy fejedelmek, hős vezérek, bölcs államférfiak, erőshitű és apostoli lelkű nagy magyarok, népük nevelői, fegyelmezői és szervezői vezérelték.

A népek sorsát és nemzetek fejlődését a személyi erőket messze felülmúló történetformáló tényezők irányítják. Sorsdöntő időkben mégis irányító szerep jut a kor szellemét és törekvéseit megértő, fajtájuk képességeit helyesen értékelő, gyarapító és felhasználó, hibáit ostorozó és erényeit ösztönző, népük hivatását ösztönösen megérző s a nemzeti lét örök kérdéseit világosan látó államférfiaknak.

A maguk korától idegen, saját népüket s annak hivatását félreismerő, nagy erkölcsi eszmények és nemzeti célok szolgálata helyett kicsiny köznapi célokért küzdő politikusok nemegyszer sodorták veszedelembé népüket, tereikék rossz útra a fejlődést.

A kor és az egyén, a nép és a vezér, az eszme és az élet találkozása sorsdöntő időkben mindig az emelkedés útját nyitja meg, helyes irányba tereli a fejlődést és a nemzet életét.

Emelkedő korszakok végpontján az építőmunkát bekoronázó, ragyogó fejedelmi egyéniségek, a Szent László, Nagy Lajos, Mátyás típusából, jutnak kimagasló történeti szerephez. Honvédő harcok idején lelkes és mindeneket magukkal ragadó hősök — Hunyadi János, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos — lesznek népük bálványai. A belső ellentéteket áthidaló békés kiegyenlítődést az adott körülményekkel óvatosan számoló reálpolitikusok — a Károly Róbertek, Károlyi Sándorok, Deák Ferencek — készítik elő.

A nagy nemzeti katasztrófák nyomán mélybezuhanat népet ebből a mélységből az emberi lét és a nemzeti élet nagy kérdéseibe elmélyedő, fajtájukat rajongva szerető, elhiva-

tásában rendületlenül hívó, de annak eredendő hibáit is jól ismerő s azok ellen tudatosan küzdő, elmélkedésre és cselekvésre egyaránt hajlamos, apostoli lelkű és nevelő hatású államférfiak emelik fel és irányítják új, jobb, tökéletesebb élet felé. A magyar történet végzetes napjaiban így lettek a nemzet útmutató apostolaivá, a katasztrófák után felnőtt nemzedékek tanítómestereivé Szent István, IV. Béla, Zrínyi Miklós, Széchenyi István, megannyi egyedülvaló, elmélkedő, átfogó szellemű, alkotó és nevelő magyar.

Első királyunknak három év előtt hódoltunk országos ünnepek keretében. A legnagyobb magyar szellemét most idézzük országszerte születésének százötvenedik évfordulója alkalmából; a Magyar Történelmi Társulat is ünnepi ülést szentel még ez évben emlékének. Az ország második megalapítójának életművét az újjáépítés megindításának hétszázadik évfordulóján, jövő esztendőben fogjuk méltatni. Zrínyi Miklósról budapesti szobra felavatásánál emlékezünk meg. Épp ezért, bármily csábító feladat volna is a régi nagyok méltatása, ezúttal hozzánk közelebb álló eseményekről és személyekről, a trianoni korszakot lezáró országgyarapodásról és annak előkészítőiről kívánok néhány szót ejteni.

*

Most három esztendeje, a felvidéki magyarlakta határsáv visszacsatolása után tartott ünnepi közgyűlésünkön azt mondtam, hogy „ha a történeti jog helyett most csak a néprajzi elv győzedelmeskedett is, ez nem kisebbségi örömműnk, mert a fejlődés folytonos s ha a történeti erők valamely irányban megkezdték működésüket, az első lépést a többiek is nyomon fogják követni s mi, a történettudomány művelői és a történet ismerői bízva bízunk a történeti elv végső diadalában s ez a bizalmunk bizonyossággá fokozódik, ha az adottságokból következő történeti szükségszerűség hatalmas erejére gondolunk.“

Három év sorsdöntő eseményei teljes mértékben igazolták bizakodó felfogásomat, bármily kételkedve fogadták is azok, akiket megtévesztett belső és külső ellenségeink lelkeket izgató hírverése.

A felvidéki magyarok után hazatért Kárpátalja, Észak-Erdély és a Részek, a Székelyföld, a Bácska, Dél-Baranya, a vend határvidék és a Muraköz népe is. Komárom és Kassa, Ungvár és Munkács után újra a miénk Szatmár és Nagyvárad, Kolozsvár és Marosvásárhely, Csíksomlyó és Sepsiszentgyörgy, Szabadka és Újvidék, Zombor és Csáktornya. Magyarország területe három év alatt majdnem megkétszereződött, lakosainak száma másfélszeresére növekedett. A magyar állam húszévi megalázottság szomorú korszaka után tekintélyes középhatalom rangjára emelkedett s az emelkedés nyomán feladatai is megsokasodtak. A magyarság meggyarapodva és megerősödve újra betöltheti örök történeti hivatását: e haza és a nyugati művelődés harcok védelmét a keleti erőkkal szemben.

Fiaiink messze keleten harcolva védelmezik Magyarországot határait a nemzetet egyszer már a végromlás szélére taszító rendszer katonáival szemben. Újra ott állnak a Dnyeper vonalán, ahol ezer év előtt Árpád népe védekezett a besenyők keleti hadai ellen. Ott egyengetik a békés építőmunka útját a Dnyeszter partján, ahol félezer év előtt Nagy Lajos királyunk szerzett békét a tatárokkal, végleg elhárítva hazánk fölül a száz év óta annyiszor megismétlődött tatár támadások veszedelmét.

Honvédeinknek a nagy német szövetséges oldalán olasz és finn barátainkkal szoros fegyverbarátságban vívott küzdelme élet-halál harca a magyarságnak csakúgy, mint a németiségnek és az egész európai közösségnek. Kimenetelétől függ Európa és benne Magyarország, a nyugati művelődés és a keresztény erkölcsiség jövője sorsa. Ha a Szovjet mint egykor Mohács előtt a nyugati keresztény világot ostromló török hatalom — szövetségeseire talált is nyugaton, a keleti szellemű és keleti erkölcsű bolsevik állam képében újra Kelet döngeti Nyugat kapuit s a magyarságot a keleti erőkkal szemben önként vállalt történeti hivatása kötelezi a küzdelemben való részvételre. Ebből a történeti harcból — minden jó magyar érzi — Magyarországnak saját erejéhez mért keretben ki kellett vennie a maga részét. Ahhoz azonban,

hogy ezt megtehesse, előbb fel kellett emelkednie abból a mélységből, ahová két évtizeddel ezelőtt a régi orosz hatalom kis exponensei s azok nyugati szövetségesei taszították. Meg kellett szerveznie belső erőit, újjá kellett építenie hadseregét és államigazgatását, kapcsolatot kellett találnia a bolsevizmussal szembenálló többi európai hatalmakkal. Ezeknek a történeti feladatoknak megoldása Horthy Miklós hűszersz-tendei kormányzásának maradandó értékű eredménye.

A trianoni szakadékból új magaslatok felé vezető nehéz útján bölcs vezér, nagy csaták hőse és az államkormányzás mestere vezérli népünket, hűséges barátok, két hatalmas nép és azok új világot építő vezérei támogatják.

Történeti idők sorsfordító napjaiban mélységes hálával és igaz magyar hűséggel hódolunk Magyarországnak Kormányzója, országgyarapító vitéz Horthy Miklós Urunk előtt, aki Európában elsőnek vette fel a harcot maroknyi serege élén történeti művelődésünk új keleti ellenségeivel szemben s a kis szegedi seregből korszerű hadsereggé növelt honvédsége élén immár négyízben szerzett vissza országrészeket a történeti magyar földből.

Féltő szeretettel és büszke csodálattal üdvözljük az ősi magyar katonai érényekhez méltó vitézséggel és kitartással harcoló honvédségünket, a nyugati művelődés új keresztes-vitézeit.

A magyarság igaz barátait és a történelem legnagyobbjait megillető tisztelettel és hálával gondolunk a német és olasz nép nagy vezéreire : Hitler Adolfra és Mussolini Benitora. Bármiként forduljon is a távoli jövőben Magyarország sorsa, a magyar nép sohasem feledheti, hogy az elszigeteltség és megkötöttség megalázó helyzetéből ezeknek a történetformáló nagy államférfiaknak segítségével menekülhetett.

A nemzet jó fiainak kijáró szeretettel és elismeréssel emlékezünk meg mindazokról az élő és elhunyt magyar államférfiakról, akiknek a magyar élet nehéz éveiben részük volt nemzetünk sorsának irányításában, az újjáépítés és újjászervezés munkájában, s az országgyarapodás politikai és katonai előkészítésében.

És most, ezekről az államférfiakról szólva, mély fájdalommal idézem gróf Teleki Pál emlékét, akit édesapja — a mi néhai nagyrabecsült elnökünk — személye, a maga tudós egyénisége, mély történelmi tudása és nemzeti életünkben betöltött történeti szerepe révén oly szoros kötelékek fűztek a Magyar Történelmi Társulathoz. Különösen időszerű ez a megemlékezés ma, amikor a magyarság Széchenyi István, Zrínyi Miklós, IV. Béla szellemének hódol, akikben nem nehéz Teleki Pál eszményképét és lelki őseit felismernünk.

A kortárs szemében tán merészségnek és túlzásnak tetszik, ha nemrégén még közöttünk élő barátunkat és sorstársunkat a történelem nagy személyiségeihez hasonlítom. Azok, akik közről ismerték Teleki Pál elgondolásait, törekvéseit, munkásságát, egész lelkiségét és megismerték az ő szellemének nagyságát, meg fognak érteni.

Teleki Pál a Széchenyi, Zrínyi, IV. Béla típusából való útmutató és nemzetnevelő magyar volt. Ha hiányzott is belőle ezek minden akadályt legyőző alkotó dinamizmusa, ha nem is adatott meg annyit és oly nagyot építenie, — lelki habitusa rokon, törekvései és célkitűzései azonosak azokéval.

A multba elmélyedő és a jövőt fürkésző elméje egy végzetes korszak elmélkedésre és cselekvésre ösztönző hangulatából táplálkozott. Ez magyarázza meg lelkének ellentétes vonásait, az önkínzásig fajuló tépelődéseit és másfelől korlátlan bizalmát a magyar fajta jövőjében és történeti hivatásában. Életszemlélete és politikája nem múltó áramlatok és ideológiák hatása alatt, nagy természeti és szellemi összefüggések vizsgálata s az új világ eljövételét hirdető korszerű áramlatok kritikus mérlegelése alapján alakult ki. Meggyőződéssel hitt a magyar fajta történeti hivatásában, erkölcsi és értelmi felemelésének lehetőségében. Nevelő és alkotó munkájával realizálni igyekezett a mélységekből felemelkedni vágyó trianoni magyarság óhajait, s a hőn szeretett fajta szigorú nevelésével, fegyelmezésével, hibáinak lenyesésével, erkölcsi értékeinek gyarapításával, erőinek egybefogásával igyekezett azt a jövő munkájára és küzdelmeire előkészíteni.

A társadalom szellemének javítására, az állami szervezet tökéletesítésére, az erők koncentrációjára, magyarságunk tudatosítására és a korszerű haladás előmozdítására irányuló őszinte törekvése azonos volt a nagy eszményképekével, s ha azokat nem is tudta mindig valóra váltani, ebben csupán elmélyedő tudós kedélye, s még inkább a napi politika módszereiben való járatlansága akadályozta meg.

Mert Teleki Pál lenézte a mindennapi politika kicsinyes szempontjait, megvetette alantas eszközeit és körmönfont módszereit. Megvetette magát a népszerűséget is. Magának és nagy hivatásának élő ember volt. Szerette a kiművelt emberfőket, a szellem arisztokratáit. Eszmecszerékre mindig hajlott. Szívesen ismertette elgondolásait, terveit, aggodalmait azokkal, akiktől őszinte véleményt és bírálatot várhatott. De benső bizalmas barátja — legközelebbi családtagjain, feleségén és fián túl — nem volt, s lelkének rejtett érzelmei, nyomasztó tépelődéseinek kínjai ritkán tárultak fel egy-egy pillanatra közvetlen munkatársai előtt. A távolabb állók legfeljebb egy-egy nyomott hangulatban elejtett szó, vagy kifakadás nyomán sejdíthettek meg valamit gyakorta mosolygó arca mögé rejtett sötét hangulatáról.

Igazi nagy nevelő módjára mindent adott, amivel másnak és a nagy közösségnek, hazájának és fajtájának hasznára lehetett; mindent magának tartott, ami kínzó, fájdalmas, lehangoló és elcsüggesztő. Senkit sem terhelt személyes ügyeinek hánytorgatásával, de mások kis problémái sem érdekelték, bár udvariasan meghallgatta azokat, ha elébe vitték. Elragadó társasági modora mögött kevesen ismerték fel az egyedülvaló embert, pedig Teleki Pál egészen távol élt a köznap világtól nagy eszméinek és törekvéseinek társaságában.

Tudományban és politikában egyaránt a nagy összefüggések, a maradandó értékek és a törvényszerűségek érdekelték. A napi politika horizontján messze felülemelkedő, s annak sötét útvesztőiben mindvégig idegenül bolyongó egyénisége, átfogó tudása és világos látása eleve predestináltak arra az egyedülálló szerepre, amit a trianoni Magyarország annyi lelkesedéssel és oly eredményesen töltött be.

A nemzet országépítő hős vezére és gyakorlati szellemű vezérpolitikusai mellett így lett Teleki Pál a magyar jövő csendben és észrevétlenül dolgozó munkásává, húsz éven át valamennyi kormányelnök bizalmas tanácsadójává és csupán az elinduláskor, majd meg a végkifejlés napjaiban a kormány elnökévé és a kormányzópárt vezérévé.

Teleki Pál tudósnek és tanárnak készült, s mindhaláláig tudós és tanár maradt, de nem zárkozott el a tudományok elefántcsonttornyában. Nem tért ki a gyakorlati feladatok elől, ha evvel hazájának használhatott, s eszméinek érvényesülését elősegíthette. Volt képviselő, hivatalvezető, miniszter és miniszterelnök, s a tanszék mellett mindvégig betöltött egy bizalmas természetű hivatalt, amiről csak kevés beavatott tudott. Húsz éven át ő volt — saját szavait idézem — „a revízió ügyének felelőtlen és fizetéstelen minisztere.“ Ezt a hivatást, s a velejáró nagy történeti felelősséget önként vállalta tüstént az összeomlás után, s munkáját még a román megszállás napjaiban megkezdte titkon, mint a békeelőkészítő iroda tudományos osztályának a vezetője.

Később, mikor miniszterelnökként ki kellett ürítenie a trianoni diktátum törvénybeiktatásának keserű poharát, ez a hivatása mentette meg az életnek. A szörnyű lelki meg rázkódtatás nyomán támadt sötét hangulatában csak a magyar fajta jövőjébe és saját missziójába vetett hite tartotta életben. Helyén maradt, hogy elvégezhesse a revízió tudományos előkészítésének, a magyar igazság tudományos védelmének hatalmas munkáját. A békeelőkészítés során szerzett szomorú tapasztalatok nyomán fogott a nagy nemzeti problémák megértéséhez, megvilágításához és megoldásához nélkülözhetetlen anyag összegyűjtéséhez. Barátai és tanítványai közül titkon — hiszen akkoriban erről még szólnunk sem volt szabad — egész tudós gárdát állított munkába. Csendben és észrevétlenül működő intézeteket és társulatokat hívott életre. Összegyűjtötte mindazt az anyagot, aminek hiánya miatt a béketárgyaláson nem volt módunkban teljes tudományos apparátussal bizonyítani igazságunkat, s aminek majdan a revízió előkészítésénél hasznát vehetjük. Nemzet-

politikai szempontból fontos tárgyak kidolgozására ösztönözte a tudományok hivatott művelőit ; megbízást adott ily irányú munkálatok, memorandumok kidolgozására. S mindezt a legszigorúbb kritikával, merőben tudományos módszerrel végezte és végeztette. Vérbeli tudósként visszariadt az ellenfelek tudománytalan módszerének és alantas eszközeinek alkalmazásától.

Egyéni munkájának és irányító munkásságának természetét, módszerét és szellemét legszebben világítja meg a Magyar Történelmi Társulat kiadásában tavaly megjelent „Erdély“ című munka a maga tudós tanulmányaival és remek apparátusával.

Teleki Pál munkássága a legnagyobb tiszteletet és elismerést váltotta ki mindazokból, akiknek megadatott, hogy műhelyébe betekinthesse és munkatársaként dolgozhassanak. Tisztelet, elismerés, hála jár érte nagy szellemének a magyar történelem minden munkása és a magyar nemzet minden fia részéről.

Ő maga megtalálta jutalmát, mikor a gondviselés kegyelméből cselekvő részt kapott a felvidéki és kárpátaljai, észak-erdélyi és délvidéki országrészek visszaszerzéséhez vezető munkából. Utolsó nagy öröme az erdélyi újjászervezés volt, amit mindvégig maga személyesen irányított. A déli részek visszatérését már nem érhetette meg. Húsz esztendő túlfeszített szellemi munkája, két év ezernyi kormányzati gondja, s a folytonos vívódás és önmarcangolás súlya alatt lelke összeroskadott, nem bírta el többé az életet. Emlékét szeretettel fogjuk ápolni. Szelleme útmutatónk lesz magyar munkánkban és küzdelmeinkben. Munkáját tovább folytatják barátai és tanítványai az ő elgondolásai nyomán most útnak induló, s róla elnevezett Tudományos Intézetben.

*

A Teleki Pál Tudományos Intézet feladata lesz a magyarság s a vele együttélő nemzetiségek, valamint a szomszédos dunavölgyi népek történeti életének, állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és művelődési szerepének módszeres tanulmányozása és ismertetése. Feladatát a forrásanyag

gyűjtése, rendszerezése és nyilvántartása, alapvető történelmi és nemzetpolitikai kérdések vizsgálata, kritikai elemzése és tudományos feldolgozása, a magyarságot érintő külföldi mozgalmak és tevékenységek megfigyelése, nyilvántartása és tanulmányozása által oldja meg. Működésében igénybe veszi más hasonló feladatokat végző intézmények és társulatok közreműködését és támogatja azoknak rokonszóló munkálatait. Szigorúan tudományos módszerrel elért eredményeit saját kiadványaiban s a hazai és külföldi tudományosság időszaki kiadványaiban bocsátja közre.

Az országos intézet kötelékében egyelőre három intézet fog működni: a gróf Teleki Pál alapította Államtudományi Intézet eddigi munkakörét tetemesen meghaladó körben, az újonnan alapított Magyar Történettudományi Intézet, s a mult évben életrehívott Erdélyi Tudományos Intézet.

A Táj- és Népkutató Intézet s több más kisebb intézet beolvad az Államtudományi Intézetbe. A hasonló célkitűzésű egyetemi intézetekkel, s köztük elsősorban a budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetével, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum intézeteivel szoros kooperációt kívánunk létesíteni és hasonlóképpen keressük az együttműködést a Magyar Tudományos Akadémiával, a Magyar Történelmi Társulattal és más tudományos egyesületekkel.

Az új intézet — reményeim szerint — életképes és munkás szerve lesz a magyar tudományosságnak. Propagandával nem fog foglalkozni. Az igazságot kívánja minden vonalon felderíteni és megismertetni, legyen az kedvező, avagy lesújtó magyar népünkre, mert — Teleki Pállal szólva — az igazság ismerete a nemzetnek csak javára, a népnek csak okulására vezethet, az irányzatok ferdítés és a tények elkendőzése mindkettőt lealázza.

Az intézet munkásságának irányítása eredeti elgondolásunk szerint gróf Teleki Pálra hárult volna, mellette én töltöttem volna be a helyettes elnök tisztét. Tragikus halála után — mint e körben első munkatársa — magam veszem át az irányítást, s a három intézet vezetésére — boldogult bará-

tommal történt megállapodásunkhoz híven — volt tanítványainkat, Rónai András, Deér József, Tamás Lajos egyetemi tanárokat kértem fel. Bárdossy László miniszterelnök úr és Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter úr megértő támogatásával sikerült az új intézmény személyzetéről és félmillió pengős keretben tudományos javadalmazásról is gondoskodnom. Érette ezúton is köszönetemet fejezem ki.

Abban a reményben, hogy a Teleki Pál Tudományos Intézet a magyar történettudomány fejlődését és felvirágzását gyümölcsözően fogja előmozdítani, a Magyar Történelmi Társulat LXXV. évi közgyűlését megnyitom.

Az erdélyi úrbérrendezés problémái. (1770—1780.)

I. közlemény.

Az a szerkezeti átalakulás, mely az erdélyi társadalomban a középkor alkonyán megindult, igen hosszú folyamattá nyúlt el. Kibontakozása idején korszerű irányzat volt: lényegileg az európai rendi fejlődés megközelítése, a régi egymásba olvadó személyies életegyütteseknek kifejezett jogi viszonyokká való átépítése.¹ A hagyományos társadalom

¹ A régi természetes felsőségeknek a földesúr érdekei szerint való egyoldalú átmagyarázása robbantotta ki az 1437-i parasztlázadást. Az urak és jobbágyok között a kolozsmonostori konvent előtt létrejött egyezségokmány ismételten hangsúlyozza, hogy a nép a régi szent királyoktól nyert szabadsága visszaszerzése, helyreállítása végett lázadt fel. Sérelmük lényege az, hogy uraik úgy bánnak velük, mintha pénzen vett rabszolgák volnának, szabadságuk legkisebb jogát is lábbal tiporják. Követelik, hogy a földesurasághoz való viszonyuk ismét Szent István szabadságlevele alapján szabályoztassék stb. A szóbanlévő oklevél többek közt a következőket mondja: a parasztok „*pro reacquirendis et reobtinendis pristinis libertatibus, per Sanctos Reges cunctis hujus Regni Hungarorum Incolis datis et concessis*” keltek fegyverre, mert „... *per ipsorum Dominos terrestres velut emptitii in gravem servitutem fuerint redacti... et omnibus eorum Juribus libertatum privati penitus oppressi et importabilibus oneribus aggravati...*” Továbbá: „... *hoc declarando statuunt, quod si, in Literis Sancti Stephani Regis seu tenoribus earundem totales constitutiones et ordinationes consuetudinis expresse non habentur...* sub quibus ipsi Regnicole sub Dominis constituti remanere debeant, ex tunc ipsi regnicole ex se ipsis dictos fidedignos, et Deum timentes atque in gremio sagaces eligere debeant, ... qui electi una cum ceteris et probis Nobilibus per Universitatem Nobilium ad id eligendis, simul considentes, et super his mature tractantes disponant et ordinent in quibus ritibus et consuetudinibus perpetuis temporibus tam ipsi, quam successores eorum pacifice et quiete valeant permanere”. Gróf Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon X. (Pest 1853) 3—10. — Hogy a szóbanlévő egyezségokmányban kifejezett jobbágytörékvések a kifejeződött jogi fogalmaknak újértelmű földesúri interpretációja ellen irányultak, s a szokásszerű rend visszaállítását célozták, azt a jobbágyfelkelés multszázadvégi feldolgozója — átfogó társadalomtörténeti perspektíva híján — nem láthatta. Úgy vélte, hogy a „jobbágyiságnak ilyen mérsékelt szabadság után való vágya megelőzte korát!” V. ö. Gombos Ferenc Albin: Az 1437-ik évi parasztlázadás története (Kolozsvár 1898), 96. l.

azonban Erdélyben még nem mindenütt érett meg annyira, hogy ellenállás nélkül engedte volna érvényesülni a rendi törekvéseket, következképpen a normális ütemű síma átcsoportosulás lehetetlenné vált. Ugyanez a folyamat Magyarországon a XVI. század elejére teljesen befejeződött, Erdélyben viszont még az újkor végén is zajlott.¹ Így történt, hogy az ősi szokásszerű életközösségekkel nemzedékeken át küzdő rendi irányzat lassanként maga is elavult: a XVIII. században rohamosan átalakuló politikai és szellemi miliőben egyre inkább kénytelen volt védelemre szorítkozni egy újabb társadalmi reformmozgalommal, a felvilágosult abszolutizmus népvédelmi politikájával szemben.

A racionalizmus jegyében újjászerveződő kaolinus és teréziánus Habsburg-birodalom kormányzata — hasonlóan a többi egykorú autokráciákhoz — politikai, katonai, pénzügyi, termelési és népesedési problémák megoldását keresve, jutott el az államilag kezdeményezett és irányított szociális reform gondolatához. A modern államrendszernek létérdeke volt, hogy a legfontosabb gazdasági-hadi energiaforrás, a nép — amely a rendi berendezkedésben elsősorban és túlnyomórészt a nemesi társadalom céljait szolgálta — ezután közvetlenül a központi hatalomnak álljon rendelkezésére. Erre a célra irányultak a XVIII. században birodalomszerte lezajló általános úrbérrendezések.²

A bécsi udvar szociálpolitikai tevékenysége válságos helyzetben találta az erdélyi társadalmat. A magyarországihoz hasonló határozott rendszernek itt nyoma sem volt; a külső szemlélő csak zűrzavaros, alakatlan tömeget láthatott. Politikai területegységenként illetve kiváltságos népcsoportonként más és más volt a társadalom alkata, de a tipikus különbségeken túl is jelentékeny változatosság mutatkozott a vagyoni, életformai, nemzetgazdasági és vallási különbségek szerint. Ebben a kiforratlan képződményben magától értetődően veszedelmes feszültségek gyülemlettek fel. Találón állapította meg Jancsó Benedek, hogy az uralkodó rétegek és a nép között a Habsburg-birodalom egyetlen tartományában sem volt akkora ellentét, még Galiciát sem véve ki, mint Erdélyben, ahol a nemzetiség, a nyelv és a vallás különbözősége is hatalmas vonással járult a társadalmi, jogi és gazdasági ellentétek rendkívüli módon

¹ Ld. erre vonatkozólag Berlász Jenő: A Mária Terézia-kori erdélyikivándorlások szociális háttere (kny.: A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IX. évf. Budapest 1939), 8. és köv. l.

² Berlász, i. m. 1--6. l.

való kiélesítéséhez.¹ Egykorú megfigyelés szerint valósággal forradalmi hangulat uralkodott a társadalomban. Heidendorftól, a század jeles naplórójától tudjuk, hogy a Mária Terézia-kori Erdélyben mindenki ösztönösen érezte az avult társadalmi-gazdasági rend végét és a viszonyok nagyarányú változásának eljövetelét: nemcsak a kiváltságos rétegek, de az öntudatra ébredő nép is. Az ország nagyjai, akik a nemzetek, megyék, székek élén állnak, — írja Heidendorf — a nemesek, a magisztrátusok, a különböző felekezetek papjai félelem és reménykedés közt hányódva gondolnak az alkotmány esetleges reformjára: privilégiumaik, jogaik és hatalmuk korlátozására vagy megszüntetésére; a szegény nép viszont sorsának lényeges jobbrafordulását várja: a robot csökkentését, az örökös földhözköttöttség megszüntetését s jogainak gyarapítását. Oly nagy a nép bizakodása és öntudatosulása, hogy a jobbágy többé nem tűri szótlanul földesurának erőszakát, a szabad paraszt pedig egyre kevésbé tiszteli felsőbbiségét.²

A válság legkirívóbban a *Székelyföld* társadalmában mutatkozott. Köztudomású, hogy a XV. század óta a székely közszabadság és egyenlőség ősi állapotát rendi hatások nagy mértékben kikezdték. A nyugati jogi fogalmak külsőlegesen átvétele folytán a javak arányos megoszlását biztosító földközösségi rendszer bomlásnak indult: a községi nyílföldekből mind nagyobb darabok kerültek magánkézbe s mind kevesebb jutott a közösségnek. A gazdasági egyensúly megbillenését szükségszerűen követte a társadalmi különbségek kiélesedése, a természetes összefüggéseknek mesterségesekké való átalakulása. A meggazdagodottak és a tehetősebbek előbb elzárkóztak a szegénységől, majd hatalmuk alá hajtották őket: megkezdődött egy nemzeti jellegű felső- és középosztály, s ezek alatt egy nagyarányú, fokozatosan eljobbágyosodó proletari tus kialakulása. Az újkori székely társadalomtörténetnek legszembetűnőbb vonása ez a nagyfokú, folyamatos denivellálódás.³ Mária Terézia

¹ Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története, II. (Budapest 1896) 6. l.

² Michael Conrad von Heidendorf németnyelvű önéletírását — mely Halmágyi István magyarnyelvű naplójával együtt egyik igen becses forrása Erdély XVIII. századi történetének — Rudolf Theil tette közzé az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde új folyamának az 1870—80-as években megjelent kötetiben. Az idézet: XVI. (Herrnannstadt 1880), 653. l.

³ A társadalmi bomlásról és zavargásokról: Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe, I. (Budapest 1939) 135—137, 192, 195, 200. l. — Ld. még Szádeczky Kardoss Lajos: A székely

korában a székelység társadalmi-gazdasági szervezetében már kirívóan mutatkoznak a magyar renciség tipikus alkotó elemei. Részben még megvannak ugyan a régi törzsi-katonai társadalomszervezet csoportjai, de rovásukra már erőteljesen kifejlődtek a magyar jellegű rendi osztályok. Világosan szemlélteti ezt az érdekes szociális átalakulást az egykorú statisztika: az erdélyi kancelláriának egy 1767-ben, adóügyi tájékoztatás céljából készült táblázatos kimutatása. A pénzügyi szempont az ország társadalmi-nemzetiségi számviszonyainak leírásában a legteljesebb részletezést tette szükségessé: nemcsak a nagy politikai nemzettömbök feltüntetését, hanem valamennyi kis néptöredék és társadalmi réteg számbavételét is.¹ E pontosságra törekvés eredménye, hogy a szóbanlévő táblázat szinte fényképszerűen örökítette meg a patriarchális-rendi átalakulás állapotát. A székely székek kimutatásában hat társadalmi réteg szerepel: a tradicionális előkelő, fő és szabad kategóriák, másrészt a jellegzetes magyar rendi képletek: mágnás-osztály, egytelkes nemesség és a jobagio-inquilinus tagozódású jobbágyság. A számadatok azt is megmutatják, mennyire jutott a székely nemzet metamorfózisa: megnemeseedése és eljobbágyosodása. Táblázatunk összesen 37.070 családot mutat ki a Székelyföldön. Ezek között *közzsabad (liber)* székely család mindössze 7866 volt, *primipilus* család 8629, *primor* familia pedig 1039. Az a réteg tehát, amely századokon át zömét alkotta a székelységnek, most alig 21·2%-nyi volt, kisebb mint a középosztály, a főfőség. De a három hagyományos rend együttvéve is csak 47·3%-át tette az összességnek, a nemzetnek több mint a fele már az új társadalmi csoportokban helyezkedett el. Legcsekélyebb a primorok kirajzása volt: csupán 33 család, 0·08% emelkedett a mágnás-osztályba. A székelységnek a legfelsőbb rétegébe tartozók ugyanis a magyar jogfelfogás szerint is neméseknek számítottak — az összeírás is a „nobiles possessionati” közé sorolja őket —, feltörekvésük tehát gyen-

nemzet története és alkotmánya (Budapest 1927), 52—63, 104—106, 118—141, 144—149, 214—223. l. — A századokig tartó szociális válságnak és lelki anarchiának ügyes történeti összefoglalását adja Bözödi György: Székely bánja c. társadalomrajzában, II. kiad. (Budapest é. n.) 27—77. l.

¹ Erdélyi kancelláriai levéltár (rövidítése a következőkben: Erd. kanc.) az Országos Levéltárban, anno 1767 nr. 243. Az akta a Siebenbürgische Hofcomission elcádása az erdélyi alkotmány reformja tárgyában 1767 január 12.-ről. Ennek 8. sz. melléklete az említett táblázat: Tabella Omnium Familiarum Magnatum, Nobilium, caeterarumque Conditionum in Magno Principatu Transylvaniae existentium.

gőbb volt, mint a nemesnek el nem ismert többi rétegeké. Jóval jelentékenyebb rész, 3335 család, 9% vált ki a primitív csoportból s emelkedett fel az *egyetlen nemes* magasabb társadalmi szintjére. A legsúlyosabb veszteség azonban a liber réteget érte: ebből a közösségből életfenntartás vagy védelem biztosítása végett, önszántából vagy a „székely basák”¹ erőszakos nyomására 14.377 „semmis” szabad-száékely család, az egész népességnek 38·8%-a esett ki: *szabadsága elvesztésével jobbágygá, szellérré fokozódott le.*² A székely társadalom széthullása ebben a fázisában tragédiává növekedett. A jobbágysorba szorult közszékelyek tudatában ugyanis századokon át elevenen élt a régi szabadság és egyenlőség emléke: egymást követő véres lázadásokban igyekeztek a fölébük nőtt előkelők igáját lerázni s megbosszulni jogfosztásukat. Abból a mélységből azonban, amelybe a fejedelmi „aranykor”-ban zuhantak, sehogy sem tudtak többé kiemelkedni. A határőrség szervezésekor kitört zendülésük éppúgy eredménytelenségbe fűlt, mint a XVI—XVII. században lezajlott sorozatos forradalmaik.³ Így festett a székely társadalom igazi arculata az újkor végén. Az egyetemleges székely nemesség — amit tudomány és közfelfogás hosszú időkig dogmaként vallott — merő fikció volt, cifra palást, amely elfödte a súlyos társadalmi válságot, a nép kiáltó nyomorúságát, elnyomatását, kivándorlását, pusztulását.⁴

¹ E kifejezést ld. Rugonfalvi, i. m. 311. l.

² A XVII. század-eleji társadalmi differenciálódás még jóval fejletlenebb. V. ö. Rugonfalvi, i. m. 282—285. l.

³ A rengeteg erőfeszítésről számos adatot közöl Rugonfalvi, i. m. 214—215, 244—250, 261—263, 270—279, 289, 304, 311, 314—320, 322—324, 346, 359—360, 365—368, 387—389, 391, 402. l. Érdekes Heidendorff egykorú helyzetrajza: i. h. XV. 129. l.

⁴ Történetirodalmunk a XIX. században rózsaszínű ködfátyolba burkolta a székely multat: állandóan *egységes, szabad, nemes székely nemzet*ről beszélt. Orbán Balázs „A Székelyföld leírása” I. (Pest 1868) c. monográfiájában (6. l.) világosan megjelölte ugyan a székely társadalom újkori osztálytagozódásának körvonalait, de a romantika ennek ellenére is tovább szőtte a maga legendáját. — Gr. Teleki Domokos „A székely határőrség története” (Budapest 1877) c. művében és „Erdély három államfője a XVIII. században” (Budapesti Szemle, új folyam X. 1868) c. értekezésében a legcsekélyebb jelét sem adja az egykorú súlyos társadalmi krízis ismeretének; munkája tele van tévedésekkel és naív értelmezésekkel. — A századfordulón a Székely Oklevéltár egyik kiadója, Szádeczky Lajos kényszerült elsőül feltárni a székely társadalomtörténet rejtett vonatkozásait: „A székely határőrség szervezése” (Budapest 1908) s két évtizeddel később „A székely nemzet története és alkotmánya” (Budapest 1927) c. munkájában. Tartózkodó, kendőzgető írásait legújabbban a már idézett két egészen nyílt, bátor feldolgozás követte:

Tabella Omnium Familiarum Magnatum, Nobilium, caeterarumque Conditionum in Magno Principatu Transylvaniae existentium.

	Magnates		Nobiles possessionati		Nobiles unius sessionis		Nobiles Boerones		Primipili		Liberi Saxones		Liberi Hungarici		Liberi Siculi		Liberi Valachi		Cives in Civitatibus et Oppidis		Popae Valachi		Inquilini		Jobbagiones	
	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae
In Comitatus	131	44	2.437	112	3.880	571	3	—	—	—	—	—	2.391	285	—	—	—	—	1.642	224	285	1	30.571	2.477	62.555	6.456
Partibus reapplicatis . .	15	—	678	19	2.967	250	—	—	—	—	—	—	691	122	—	—	—	—	361	56	39	4	5.333	409	12.638	1.153
Sedibus Siculicis	32	1	1.023	16	2.917	418	—	—	7.636	1.056	—	—	—	—	6.892	974	7	—	22	3	50	1	3.320	335	9.912	810
Sedibus Saxonicalibus . .	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15.137	3.227	888	161	—	—	12.442	2.043	4.505	1.132	11	—	1.359	165	8.271	1.582
Districtu Fogaras	4	—	36	—	473	51	1.104	120	—	—	—	—	114	10	—	—	14	—	141	50	—	—	591	66	4.048	366
Locis Taxalibus	33	—	3	—	43	14	—	—	105	15	—	—	768	126	—	—	103	40	2.963	766	—	—	722	147	144	10
Summa	217	45	4.177	147	10.280	1.304	1.107	120	7.741	1.071	15.137	3.227	4.852	704	6.892	974	12.566	2.083	9.634	2.231	385	6	41.896	3.599	97.568	10.377

	Vagi		Zingari		Graeci		Armeni		Judaei		Bulgari		Anabaptistae		Metalurgi		Urburarii		Salicidae		Nautae		Aurilotores		S u m m a	
	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae	Patres familias	Viduae
In Comitatus	4.037	862	3.805	69	—	—	3	1	72	5	—	—	14	6	42	2	296	1	581	79	644	73	—	—	113.389	11.268
Partibus reapplicatis . .	759	72	249	2	6	—	—	—	28	1	—	—	—	—	—	—	514	12	—	—	—	—	3	—	24.281	2.100
Sedibus Siculicis	318	91	1.122	14	1	—	1	—	21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	66	11	—	—	—	—	33.340	3.730
Sedibus Saxonicalibus . .	1.607	299	1.679	57	20	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	93	5	—	—	46.014	8.673
Districtu Fogaras	262	19	230	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7.018	685
Locis Taxalibus	90	26	145	5	72	7	445	78	21	2	33	18	—	—	552	40	—	—	186	—	16	8	111	4	6.555	1.306
Summa	7.073	1.369	7.230	150	99	9	449	79	143	8	33	18	14	6	594	42	810	13	833	90	753	86	114	4	230.597	27.762

Jóval kedvezőbben alakultak a szociális viszonyok Erdély másik kiváltságos népének szállásterületén : a Szászföldön. A szászok hagyománycs középkori társadalomszervezetét a Magyarországról beszüremplő nyugati rendi hatások lényegében nem bontották meg. Az erősen kifejezett népi szolidaritás megőrizte és változatlanul fenntartotta az ősi consuetudóban foglalt társadalmi jogot. Szász nemesi osztály a Habsburg-korban kínálkozó lehetőségek ellenére nem alakult ki. A nemesség a Szászföldön csupán mint cím honosult meg : a szász élet döntő tényezője a polgárjog maradt, a nemes is csak mint a polgári közösség tagja boldogulhatott.¹ Az idézett kancelláriai statisztika a szász székek területén egyetlen úgynevezett possessionatus vagy egytelkes nemest sem mutat ki, bizonyosságául annak, hogy ilyen társadalmi kategóriák a Szászföldön nem léteztek. *A szász nép jogilag egységes, zárt tömböt képezett, mindenki egy rendbe tartozott: a liberi saxones rendjébe.* Igaz ugyan, hogy a valóságban ez az egység két élesen elkülönült rétegre tagozódott, *városi polgárookra* és *falusi szabad parasztokra*; tény az is, hogy a városok székek szabad községei felett igen kiterjedt joghatóságot gyakoroltak, sőt velük szemben enneteg visszatartatlan volt. Kondicionáriusok, félszabadok vagy jobbágyok csak azokból a szászokból lettek, akik a székeken kívül telepedtek meg, a vármegyék földjén. Az univerzitás területén azonban a szász paraszt seholsem szorult jobbágy sorba, noha a fokozatosan kiépülő városi birtokszervezetben ez könnyen megtörténhetett volna.² A társadalmi válság magja azonban a fennmaradt szász jogi egyenlőség ellenére itt is el volt vetve. A városi patricius-ga dalkodás ugyanis nem késlekedett a magyar jobbágyintézményt meghonosítani ott, ahol e célra idegen népelemek álltak rendelkezésére. A gyéren

Rugonfalvi Kiss Istváné és Bözödi Györgyé; Rugonfalvi kissé szentimentális, Bözödi azonban teljesen reális, könyörtelenül zúzza szét a régi „bűnös utópiát”. — Tőlük függetlenül, egyidejűleg magam is tisztáztam a terézianus idők társadalmi válságának jelenségeit idézett tanulmányomban. — Sajnálatos, hogy az újabban nekilendült székel genealógiai irodalom ezekből az eredményekből nem vonja le a szükséges következtetéseket.

¹ Mária Terézia korában mintegy negyven megnevesített szász familia élt Erdélyben. Névsortukat ld. az Országos Levéltár kancelláriai levéltárának Transylvanica c. gyűjteményében, VI. fasc. (Régi jelzet: Transylvanica Pálffyana, fasc. 13. nr. 14).

² V. ö. Friedrich Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen, II. (Hermannstadt 1907) 195—200, 206—208, 214—215. l. — Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában, III. (Budapest 1888) 48—53. l.

lakott vidékeket benépesítő vagy a sorvadó szász községeket megszálló, s eleinte többnyire szabad parasztoknak elismert oláhokat idők folyamán észrevétlenül vagy erőszakkal mind nagyobb tömegben jobbágyokká tették. Az idézett 1767-iki táblázatos kimutatás már igen előrehaladott állapotban mutatja be ezt a folyamatot. A szász székekben összesen 54.687 család élt: kb. tizenhét és félezerrel több, mint a Székelyföldön. Csakhogy *e népességből mindössze 24.001 család (43·9%) tartozott a szász nemzet kebelébe*, a többi idegen volt, mégpedig javarészből oláh. Maga a szász közösség, parasztság és polgárság 3:1 arány szerint oszlott meg, 18.364 *liber* család (az összlakosságnak 33·6%) alkotta a nemzet gerincét és 5637 *civis* család (10·3%) a vezetőréteget. Melléjük sorakozott a szász föld új foglalóinak, az oláhoknak a hagyományos társadalmi keretek között még helyet talált, szerencsés csoportja az ú. n. *liber valah* réteg, nem kevesebb mint 14.485 család (26·5%). De majdnem ugyanekkora volt az az oláh tömeg, amelyet a város-urások nem ismertek el szabad állapotúnak, s amely ilyen módon riktó rendi foltja lett az egységes szász társadalomnak. Összeírásunk 11.377 *jobbágy-zsellér* családot mutat ki, ami megfelel a lakosság 20·8%-ának¹. Ez a réteg, ha nem is olyan mértékben mint a székely, elégtelen elem volt, amely korszakunkban már okkal nyugtalaníthatta a szász városi arisztokratizmust.²

A legeggyöntetűbb társadalomtagozódás Erdély harmadik politikai összetevőjének területén mutatkozott: a *vármegyékben*. Kétségtelen, hogy a rendiség itt teljes munkát végzett: a hagyományos társadalom még a középkorban teljesen áthasonult a Királyhágón inneni magyar szervezethez. E rendszer azonban határozott, egynemű jellege ellenére sem volt egészséges. Az ősi szokásszerű életnek jogi átmagyarázása meglehetősen ridegen, elvontan ment végbe. A nemes és nem-nemes osztályok számarányának óriási eltolódása, valamint az utóbbinak jogtalanná tétele elmérgesedésre alkalmas gócot teremtett. Amíg a szászoknak teljesen, a székelyeknek legalább részben sikerült fenntartaniuk ősi társadalomszervezetüket, addig a vármegyei ősfoglaló magyarság organizmusát valószínűleg már a XIV—XV. század fordulóján teljesen szétbontotta a nyugati jogi fogalmak elnagyolt átvétele folytán kialakuló szélsőséges földesúri képlet.³ Az újkor századaiban a társadalmi-gazdasági

¹ Erd. kanc. 1767: 243.

² Az oláh-problémára ld. Teutsch, i. m. II. 163—168. l.

³ Gombos, i. m. 16—35. l.

hanyatlás még fokozódott, ami nem kis mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy az oláh népáradat olyan nagy területéről szorította ki az őstelepes magyar parasztségot.¹ Adataink nem árulják el, hogy abban a roppant jobbágtömegben, amely az erdélyi megyék falvait korszakunkban benépesítette, mennyi volt a magyar, mennyi az oláh, de társadalomrajzi értékük enélkül is jelentős. Sokat mondó az a kép, mely a statisztika számainak összevetése nyomán kirajzolódik. A 124.657 családot számláló megyei lakosságból a szabad elemet mindössze 11.720 család (9·4%) képviselte, 101.959 család (81·8%) jobbágyságban élt. Sőt a szabadok közül is csak 7175 család (5·7%) tartozott a nemességhez, s a nemesi osztályból is csupán 175 család (0·1%) volt mágnás, 2549 család (2·4%) ú n. possessionatus, 4451 család (3·5%) pedig paraszti nívón élő *egytelkes nemes*. Másszóval ez azt jelenti, hogy a százezer családnyi jobbágynép mintegy harmadfélezer földesúr hatalma élt. A jobbágyság nyomasztó számarányát a bizonytalan állású *liber hungarusok* — valószínűleg szabadosok — 2676 családnyi (2·1%) töredéke éppoly kevéssé ellensúlyozta, mint a városi polgárság 1866 családot (1·4%) számláló rétege vagy a cigányok, kóborlók, sóbányászok, hajósok s más, a rendi szervezeteken kívül álló elemek néhányezernyi tarka tömege.² Ilyen erőeloszlás közepette szabályszerűen ki kellett fejlenie a társadalmi-gazdasági erupció veszedelmének. Nyilvánvaló volt, hogy mihelyt a nemesi hatalmi erők a fennálló rend biztosításán kívül más irányban is hatásra kényszerülnek, az egyensúlyi helyzet azonnal felbomlik.

Nagyjából ugyanilyen volt a *Partium* és az ekkoriban külön igazgatási egységet alkotó *Fogarasvidék* társadalomrajza is. A 26.381 családdal benépesült Részek földjét majdnem teljes egészében 15 főúri és 697 nemes család birtokolta s ezt a 2·6%-nyi vékony réteget szolgálta mint földesuraságát a lakosság 74·2%-a: 19.533 jobbágycsalád. A szolgáltatás mértéke tehát valamivel kisebb volt, mint a megyei területen, a maga valóságában mégis rendkívül nagy.³ Kedvezőbben alakult a szabad kisbirtokosok aránya — az összeírók 3217 (12·2%) egytelkes nemes és 813 (3%) szabad magyar családot számláltak meg. Kiegyenlítő szerepe azonban ennek a cso-

¹ A büszke magyar parasztot a földesurak erőszakkal is kimozdították földjükből s rabszolga-természetű oláhokkal népesítették be a falvakat. V. ö. Berlász, i. m. 26—28. l.

² Erd. kanc. 1767: 243.

³ Uo.

portnak nem volt, mivel gazdasági és kulturális tekintetben a bocskoros nemesség mindenkor sokkal közelebb állt a jobbágy-sághoz, mint az úri osztályhoz. Fogarasvidéken a helyzet annyiban volt eltérő, hogy a földesúri jogokon itt népes bojárosztály osztozott a kisszámú magyar nemességgel. A 7703 családot kitevő összlakosságból 5071 család (65·8%) tartozott a jobbágy-sághoz, 1224 család (14·5%) alkotta a bojárságot, 36 (0·4%) a possessionátus nemességet, 4 (0·05%) pedig a mágnásosztályt.¹

*

Ilyen heterogén, lazán összefüggő konglomerátum volt az erdélyi társadalom, amikor a bécsi udvar -- kameralista elméletek hatása alatt -- birodalomszerte erőteljes nép-védelmi tevékenységbe kezdett. Legfelsőbb helyen jól ismer-ték az erdélyi helyzetet: a hivatalos és magánjelentések özöne, különösen pedig az 1750—52-ben készült országos népösszeírás a legapróbb részletekig tájékoztatást nyu'tott a szociális állapotokról. Tudták, hogy mindenütt milyen kiáltó nyomorúságban él a nép, hogy mekkora az elkeseredés a földesurak ellen s hogy állandó kivándorlás ritkítja a lakos-ságot. S mivel mindez a birodalom pénzügyi érdekeit is közelről érintette, a központi hatalom nem mulasztotta el az erdélyi jobbágyviszonyok rendezését.² A cselekvés mégis sokáig váratott magára, mert a vezető politikusok nem látták tisztán a követendő módszereket, másrészt Erdélyben nem találtak alkalmas államférfit az ügy gyakorlati lebonyolí-tására. Csak 1766-ban érkezett el a cselekvés ideje. Ekkor már a magyarországi úrbérrendezés első tanulságai alapján a legfontosabb módszери kérdések tisztázódtak, másrésztől Brukenthal Sámuel személyében feltűnt az a bizalmi férfi, aki — az uralkodó és az államtanács meggyőződése szerint — kiválóan alkalmas volt a nagy szakértelmet s főként nagy politikai ügyességet kívánó úrbérreform megvalósítására. Hogy miként indult, milyen irányt vett s mit eredményezett 1769-ig az erdélyi úrbérreguláció, arról másutt már beszámoltam.³ Idevonatkozólag csak néhány kiegészítő meg-állapításom lesz. Főcélom ezúttal a dolog további fejleményei-nek felderítése.

Mária Terézia 1769 november 11-én azzal hagyta jóvá és bocsátotta ki az erdélyi főkormányshék által szerkesztett „Bizonyos Punctumok“ című úrbéri szabályzatot, hogy az

¹ Uo.

² Berlász, i. m. 11—12. l.

³ Uo. 20 22, 39 44. l.

csupán ideiglenes jellegű rendezésnek tekintendő, érvénye csak addig tart, amíg elkészül a tervbevett rendszeres, általános urbárium. Az udvar csakugyan mindent megtett, hogy a megkezdett munkálatok folytatódjanak s mielőbb eredményre vezessenek. Erdélyben valószínűleg még végre sem hajtották a novemberi provizórium rendelkezéseit, amikor 1770 júniusában újabb utasítás érkezett az erdélyi politika vezetőihez: haladéktalanul lássanak hozzá az általános úrbéri norma tervezetének kidolgozásához. A nagy munkát három bizalmas exponense által kívánta a bécsi kormány elvégeztetni: Brukenthal kancellár, O'Donell tábornok és Bajtay erdélyi római katolikus püspök közreműködésével. A kiválasztottak mindhárman jeles képzettségű, a XVIII. század uralkodó eszméitől áthatott gondolkodású férfiak voltak, eltelve a fejedelem odaadó szolgálatának akaratával. Mindegyikük a legteljesebb mértékben élvezte a királynő jóindulatát és bizalmát. Amikor tehát az udvar rájuk bízta a jobbágyság szociális felemelésének nehéz feladatát, nemcsak a politikus, a katona és a pap különböző szempontú szakvéleményét kívánta kikérni, hanem egyszerűsmind igénybe akarta venni legönzetlenebb híveinek őszinte segítő készségét is.¹

A szóbanlevő utasítást tartalmazó június 28-án kelt legfelsőbb kézirat kiváló bizonyítéka ennek a fejedelmi bizalomnak. Bevezetőül elhatározása indítékait ismerteti a királynő. Elmondja, hogy az Erdélyből érkezett nagyszámú jelentések és hiteles híradások a jobbágyság súlyos élnyomtatásáról s állandó földesúri kisiklásokról számoltak be, miért is — miként ismeretes — néhány évvel ezelőtt, a magyarországi példát követendő, általános úrbérszal ályozás végrehajtását határozta el. A jelenlegi állapotok további tevékenységet követelnek. Biztos értesülése van ugyanis arról, hogy Moldvában az oláh nép a mostani háború kitörése előtt felmentést nyert a jobbágyi terhek alól; ez a megváltozott helyzet pedig minden valószínűség szerint azzal a következménnyel fog járni, hogy az erdélyi népnek egyszer már ecsendesített mozgalma ismét lángra kap, újból elharapódzik a kivándorlás. Nyilvánvaló, hogy ezt csak úgy lehet megakadályozni, ha Erdélyben is megszűnik minden mél-

¹ „... Je me flatte du bien du bons de cette comission — írta Mária Terézia Bajtaynak — *trois personnes si zelez, si plein de talents, les amis de Marie Therese travailleront ensemble sans jalousies, estimant chacun dans sa sphere, sans prejudice aux autres.*“ Alfred Ritter von Arneth: *Geschichte Maria Theresia's*, X. (Wien 1879) 771. l.

tatlan úrbéri szolgáltatás. Elhatároztam tehát — írja a királynő, — hogy ezt a rendkívül fontos ügyet a gubernium jóideje elrendelt véleménynyilvánítására való további várakozás nélkül arra az útra terelem, amely késedelem nélkül vezet a megvalósuláshoz. Evégből azzal a meghagyással küldöm meg Önöknek a magyar urb'riális bizottságok részére annakidején kiadott szabályzatot, hogy előírásairól egymásközt titkosan tanácskozzanak; útmutatásai szerint, az erdélyi viszonyok figyelembevételével, egyetértőleg összeállítsák az urbárium tervezetét, s véleményezés kíséretében kezemhez juttassák. Szándékot a regulációt gyakorlatilag is a lehető leggyorsabban megvalósítani.¹

Erdős optimizmus csendül ki e szavakból. Úgy látszik, Mária Terézia meg volt győződve arról, hogy hívei békésen összeműködve, a legjobb igyekezetükkel és tudásukkal rövid idő leforgása alatt véghezviszik, amit rájuk bízott. Nem számolt azokkal a jellembeli és politikai ellentétekkel, amelyek áthidalhatatlan szakadékot vontak Brukenthal és O'Donell meg Bajtay közé. Pedig a kancellár és a püspök viszonyát jellemző bizalmatlanságról éppúgy tudomása volt, mint a kancellár és a tábornok közt dúló kíméletlen személyi harcról. Az egész udvar tudta, hogy a három férfiú már régen képtelen egyetértő, közös munkát folytatni, a királynő mégis hitt együttműködésük lehetőségében. Mindegyiküket társadalmi reformernek tartotta: a korszerűtlen kiváltságok ellenségének, a népi törekvések támogatóinak. Azt gondolta, hogy egyforma lelkesedéssel vállalnák a siralmas erdélyi úrbéri viszonyok rendezésének feladatát. Ebben súlyosan tévedett, s tévedésének az ügy vallotta kárát. Valójában a három kiválasztott politikus az erdélyi nemesi társadalomhoz való más-más viszonya szerint lényegesen eltérő szociálpolitikai elveket vallott, következésképpen mindegyikük egészen másként látta és ítélte meg a nép helyzetét, más és más elképzeléseik és célkitűzéseik voltak a jobbágyreformot illetőleg.

A legradikálisabb, leglelkesebb jobbágyvédő kétségtelenül O'Donell tábornok² volt, Erdély főhadparancsnoka s a gubernium elnöke. Ez a messi írországból hozzánk szakadt vitéz katonája — 18 győzelmes csata hőse — 1768 márciusától 1770 végéig teljesített szolgálatot Erdélyben.³ Közéleti

¹ Ld. a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban az államtanácsi iratok (Staatsratsakten) között: 1770: 2249.

² Teljes neve (sajátkezű aláírása szerint): Carl Graf O'Donell.

³ Életrajzi adatait közli Constant von Wurzbach Biographisches Lexiconja, XI. (Wien 1870) 6—8. l. — Ld. még Arneth, i. m. X. 139. l. és Heidendorf, i. h. XVI. 161. l.

tevékenységének történetét még homály fedi. Az irodalom elszórt adataiból és az úrbérügy irataiból azonban megállapítható, hogy rendkívül rokonszenves egyéniség volt. Jellemében a becsületesség, az egyszerűség fejlett igazságérzettel, szilárd akaraterővel és nyíltszívűséggel párosult; gyűlölte a képmutatást, fortélyosságot és álnokságot. Pedig az erdélyi politikai élet valóságos melegágya volt az efféle jelenségeknek. Hivatali előde, Hadik generális állapította meg, hogy „Erdély kedves, kies, szép aerű hely, de szörnyű sok a kigyó s skorpió, más mérges állat benne . . . sok a mérges nyelv, mely a viperánál is kegyetlenebb”.¹ O'Donnell rövid idő alatt tisztába jött az erdélyi állapotokkal, s a nem éppen barátságos környezetben keményen megállta a helyét. Jó emberismerő és kitűnő megfigyelő lévén, hamarosan keresztüllátott a politikai veréseken, megismerte lelkületüket, szándékukat, eszközeiket, észrevette a kulisszák mögött folyó személyi intrikákat és a politikai nemzetek torzalkodásait, s nem kerülték el figyelmét az erdélyi rendi társadalom szervezetében mutatkozó kóros jelenségek sem. Mivel pedig küldetését komolyan fogta fel, kötelességének tartotta, hogy — tekintet nélkül egyes előkelőkre s a vezető rétegekre — gyökeresen orvosolja a szenvedő ország súlyos betegségeit. Politikai programjában a legelső feladatok közt szerepel az úrbérkérdésnek halogatás és megalkuvás nélkül való be- és ületés rend zése. Az udvar szociális tanácsadóját, Brukenhalt a legkevésbé sem tartotta alkalmasnak a reform megalkotására, sőt meg volt győződve róla, hogy a kancellár kerékkötője az ügynek. Mindent elkövetett, hogy Mária Teréziát erről meggyőzze, s amikor ez nem sikerült, arra törekedett, hogy legalább az ő javaslatai is figyelembe vétessenek az urbárium összeállításánál. A provizórium kibocsátása előtt leplezetlenül őszinte jelentésben számolt be a királynőnek az erdélyi jobbágyság elesettségéről és a rendek elodázó praktikáiról. 1769 augusztus 9-én kelt felterjesztésében — mivel meg volt győződve róla, hogy az udvari köröknek nincs önálló gondolatuk a jobbágyprobléma megoldását illetőleg — idevonatkozó tapasztalatairól ismételtelen részletes beszámolót adott, s meghatározta, mi legyen a tervezett reform lényege.² Mindenekelőtt rámutatott arra, hogy az elmúlt évek folyamán olyannyira elhatalma-

¹ Halmágyi István naplói és iratai. Közli: Szádeczky Lajos. Monumenta Hungariae Historica II. oszt. 38. k. (Budapest 1906), 348, 359. l.

² Erd. kanc. 1769 : 606.

sodott kivándorlás sokkal nagyobb területek népességét mozgatta meg, mintsem az udvar sejti. Igazolja ezt az erdélyi egészségügyi bizottságnak (Sanitaets Commission-nak) a visszavándorlók adatait tartalmazó statisztikája. Kitűnik ebből, hogy a nép nemcsak a Moldvával illetve Havasalfölddel határos Székelyföldről és Fogarasföldről bujdosott ki, hanem je'entékeny tömegben szökött el az ország belsejéből is. A mozgalom tehát nem helyi, hanem országos jellegű. Nyilvánvaló, hogy az oknyomozásban is mindenütt kimutatható, általános indítékok után kell kutatni. A hazatérők vallomásai megerősítik azt a nézetet, hogy a kivándorlás legerősebb mozgatói az áldatlan úrbéri viszonyokban rejlettek. Az 1768 májusában hazatért 858 jobbágy közül 569 a *földhiányt*, 152 pedig az elviselhetetlen *robotterhet* jelölte meg kivándorlása okául. Nagyjából ugyanígy vallott a júniusi 118 hazatérő is.¹ Következésképen, ha az udvar a további emberveszteségtől s a velejáró súlyos károktól megakarja menteni az országot, *elkerülhetetlen a jobbágytelkek nagyságának és a földesúri szolgáltatások mértékének általános szabályozása*. Meg kell szüntetni minden olyan úrbért, amelyet a földesurak nem „per viam formalem donationis“, hanem csak hosszabb időn át fennálló gyakorlat alapján, „jus praescriptionis“ címén követelnek. De az úrbéres munka mennyisége semmi szín alatt nem lehet több hetenként két napi ígás vagy három napi gyalogrobotnál; a távolsági robot pedig általánosan megszüntetendő. Ami a megoldás módját illeti, az csakis „ex plenitudine Maiestatis“ történhetik; az alkotmányos út nem vezetne célra, mivel a gubernium tanácsosai maguk is mind földesurak. Azok az ellenvetések, amelyek szerint a robotredukció elkeseredést, elégtelenséget, sőt lázadást váltana ki a birtokosok körében, ne riasszák vissza öfelségét a cselekvéstől, mert a valóságban *lázaadás veszélye csak egy oldalról fenyeget: a kemény, részben embertelen s türhetetlen elnyomás alatt álló jobbágytság oldaláról*. A cselekvés legfőbb ideje elérkezett! Erdély nyugalma és biztonsága a köröskörül háborúban álló országok között csak az úrbéri viszonyok új elrendezésével állandósítható.²

¹ Uo. Dr. Chenot részletes jelentése a guberniumnak 1769 jún. 30-ról és júl. 15-ről.

² Uo. „... Es dürfte vielleicht — írja O'Donell — hierwider eingewendet werden wollen, dass eine sogestaltete reducierung deren Robatten zu einem allzumerklichen Missvergnügen, ja wohl gar zu Untreuen und Aufruhr Gelegenheit geben dürfte; Euer Kaysl. Königl. Apostol. Maytt. kann ich aber mit vollen Grund allerunterthänigst versichern, dass in so ferne anderst in dem Grossfürstenthum Sieben-

Majdnem ugyanúgy hangzanak e megállapítások és útmutatások, mint annak az Anonymusnak a szavai, aki 1768-ban egy átfogó nagy közéleti reform keretében ajánlotta az udvar figyelmébe a jobbágyság felemelését.¹ Pedig O'Donell ekkor még nem ismerhette a névtelen elaboratumot. A két írásmű között összefüggés nem volt, de sorsuk azonos lett. O'Donell tervei éppúgy kútba estek, mint az Anonymuséi. Csupán közvetett hatást gyakoroltak, teljesedésbe menni nem tudtak. A királynő — bármennyire becsülte légyen is a tábornokot — csak annyiban követte tanácsait, amennyiben azokat Brukenthal is magáévá tette. A „Bizonyos Punctumok“ kibocsátása tulajdonképen O'Donell irányzatának háttérbe szorulását jelentette.

Bajtay püspök² mind egyéniségét, mind társadalompolitikai felfogását tekintve lényegesen különbözött O'Donell-től. Ő is idegen volt Erdélyben: nagyalföldi családból sarjadt, érzelmi szálak nem fűzték az erdélyi társadalomhoz. Nála is megvolt tehát a lélektani feltétele annak, hogy tárgyilagosan szemlélje az erdélyi szociális viszonyokat. S mivel különben kora legképzettebb magyarjai közé tartozott, s telve volt jóindulattal és igazságszeretettel, megérthetett mindent, amit látni, tapasztalni alkalma volt. Lelki alkátának azonban volt egy nagy negatívuma: hiányzott belőle a határozottság, a tántoríthatatlanság és a politikai harci készség, szóval mindazok a vonások, amelyek O'Donellben oly erősen érvényesültek. Őt inkább bizonyos félenkség és kompromisszumos hajlam jellemezte. Ilyen tulajdonságokkal pedig nem lehetett külön közéleti utakon járni, s reformirányzatot képviselni, különösen Erdélyben nem. Pedig Bajtay — bár Grassalkovich nevelt fia volt — felvilágosodott tanokat vallott és a korszerű haladás jegyében akart működni. Fiatal piarista korában beutazta a nyugati országokat; nemcsak az európai magas kultúrát ismerte meg, hanem

bürger niemals eine Aufruhr zu befürchten wäre, solche von Niemanden anderen, als eben von denen armen Jobaggionen selbst, wegen des von ihren Grundherren gegen sie ausübenden harten und zum Theil unmenschlichen Verfahrens und unerschwinglichen Bedrückungen geschähen würde, und wann auch gleich einige Domini Terrestres wider die hierinnfalls trefen wollende allerhöchste Vorkehrungen murren werden, so wird es lediglich anbey sein Verbleiben behalten, und durch die Folge der Zeit der gröste Theil Euer Kaysl. Königl. Apostol. Mütterliche Vorsorge und Gnade in voller Maass anerkennen müssen.“

¹ Berlász, i. m. 22—39. l.

² Neve, saját írásmódja szerint: Bajtay József Antal; bárói címét nem használta.

párisi tartózkodása idején nagy buzgalommal olvasta a divatos francia írókat (Voltairet is) s lelkes híve lett a francia szellemnek.¹ Elveit azonban a gyakorlatban nem tudta érvényre juttatni: erdélyi államférfiúi működését vizsgálva, tevékenységében vajmi kevés nyomát találjuk a felvilágosodottságnak. Saját bevallása szerint életének Erdélyben töltött 12 évét (1760—1772) a lelkiismeret és a kötelességteljesítés sorozatos összeütközései töltötték ki.² Amikor ugyanis a királynő kegyéből püspök lett, elveivel megalkudva vállalnia kellett Mária Terézia szigorú rekatolizáló programjának végrehajtását. „A vallás egyetlen kötelességünk és első célunk!” — hangsúlyozta egy hozzá intézett levelében a királynő.³ Ilyen értelmű utasítás révén a racionális-humanista gondolkodás éppúgy lehetetlenné vált Bajtay számára, mint az ügyek tárgyilagos megítélése. Neki, mint a gubernium első tanácsosának, a politikumot is az ellenreformátor szemével kellett néznie. Így történt, hogy ő — aki minden vallási kényszert elvből helytelenített s németalföldi tapasztalatai alapján meg volt győződve a társadalmi megújulás szükségességéről — a jobbágyság szabadságtörekvéseit térítő tevékenységre használta ki. Halmágyi beszéli, hogy a püspök „... a mosoniakat a jobbágyság alól való felszabadítással megtérítette; ... a küllővármegyei tizenhárom száz faluknak is megígérte, hogy ha megtérnek, a jobbágyság alól megmenti.”⁴ Nem csoda, ha

¹ Életrajzát megírta Miskolczy István: Bajtay J. Antal (Budapest 1914). Külföldi utazásáról uo. 8—12. l.; olvasmányairól és bécsi kulturális tevékenységéről 17—30. l.; jelleméről, elveiről 133. l. — Adalékok: Temesváry János: Öt erdélyi püspök rangemlése. Erdélyi Múzeum, új folyam 27. k. 1910, 279—287. l. — Cornelius Neny bíróhoz, Mária Terézia kabinettitkárához írt leveleinek egy csomója (53 drb.) az Országos Levéltár Kanc. lt. Transylvanica (korábban Transylvanica Pálffyana) c. sorozatában, IV. fasc.

² Miskolczy, i. m. 34—36, 109—110. l. — Halmágyi naplója 235—236. l. — Gondolkodására jellemző ez a nyilatkozata: „Ich schlage wider die Akatholischen weder Gewalt noch Waffen vor. Die Staatsverfassung und die Lehre des Heilands sind mir bekannt! Ich trachte nur als Vorsteher die katholische Religion zu schützen und so viel es tunlich emporzuheben.“ Teutsch, i. m. II. 112. l.

³ Mária Terézia sajátkezűleg írt sorai: „*La religion est notre premier devoir et unique but, vous pouvez conter que je me ferois une gloire de vous seconder, mais il faut avoir devant les yeux les circonstances présentes.*“ Arneth, i. m. X. 771. l.

⁴ Halmágyi naplója, 395—396. l. — Úgy látszik, ez a metódus általában divott; a marosvásárhelyi pater jesuita superiorról is említi Halmágyi (363. l.), hogy „circumvenialta“ a porösködő böji jobbágyokat: „ha catholica religiora térnek, őket a jobbágyságtól megmenti, különben örökös jobbágyokká lesznek“.

ennek a feladatnak Bajtay nem volt képes maradéktalanul eleget tenni, s nem tudott az udvar és a magyarországi klérus várakozásának megfelelni.¹ Helyzetének nehézségeit fokozták az ellene irányuló kíméletlen személyi áskálódások: a királynőnél és nevelőatyjánál éppúgy intrikáltak ellene, mint bent az országban. A székely jobbágyságnak a határőrségbe való beszerzése körül kifejtett tevékenységét megbosszulandó, székely előkelők egy példátlanul durvahangú iratban megátkozták hozzátartozóival együtt. Az érzékeny lelkületű, visszahúzódó természetű püspököket mindez rendkívül elkésérítette s elkedvetlenítette,² elhatározásainak, terveinek feladására, elveinek, véleményének elhallgatására késztette. Erdélyi működésének első éveiben attól féltek, hogy diktátor lesz, ehelyett egyre inkább engedelmes eszköze lett a guberniumnak és Brukenthalnak.³ Amikor az erdélyi urbérrendezés ügye napirendre került, Bajtay már csendes, passzív ember volt: testében súlyos kór lappangott, lelkét pedig megmárták „az erdélyi skorpiók”. Mária Terézia ismételten felszólította, működjék közre az urbárium megalkotásában, az ügyiratokban azonban nem sok nyoma maradt tevékenységének. Úgy látszik, nem tartotta tanácsosnak, hogy a kényes kérdésben szembehelye kedjék az erdélyi hatalmasokkal. Az 1769-i nyári guberniális ülészekben a „Bizonyos Punctumok” előkészítésekor elég bátor volt ugyan O'Donellt támogatni,⁴ de kevéssel utóbb ellenmondás nélkül terjesztette fel a rendi javaslatot az udvarhoz. II. József egykori történelemtanára, aki „Geheime Geschichte Ungarns” című kompendiumával⁵ bizonyára hozzájárult tanítványa demokratikus társadalomszemléletének kialakításához, tétlenül nézte, hogyan gáncsolja el a rendiség a szociális megújhodásra irányuló törekvéseket.

Az erdélyi urbérügy harmadik kiválasztott előadója, *Brukenthal*⁶ ismert személyiség. Róla sokat írtak, sokat

¹ Uo. 380. l.

² Miskolczy, i. m. 36, 66—72. l.

³ Halmágyi naplója, 236—237, 375. l. — Miskolczy, i. m. 38. l.

⁴ Erd. kanc. 1769: 606. O'Donell augusztus 5-i jelentésének sorai: „... und in diesen meinem Vorstellungen bin ich auch von dem Bischofen Baron Bajtay nachdrücklich unterstützt worden.”

⁵ Wurzbach, i. m. I. 127. l.

⁶ Samuel Freiherr von Brukenthal életrajzi adatait ld. Johann Georg Schaser: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal (Herrmannstadt 1848), 1—20. l. — Wurzbach, i. m. II. 168—169. l. — Johann Karl Schuller: Maria Theresia und Freiherr von Brukenthal (Herrmannstadt 1863). — M. Csaki und Fr. Teutsch: Samuel von Brukenthal (Herrmannstadt 1903). — Teutsch, i. m. II. 129—201. l.

vitáztak: a történészek — főleg a szászok — egy évszázad óta fáradoznak azon, hogy pályafutását, alkotásait, elveit kellő megvilágításba helyezték. Jelleme, céljai, eszközei magyar és szász oldalról más-más megítélésben részesültek. Vannak azonban megállapítások, amelyek nem vitásak. Ilyen egyértelműen elfogadott tény mindenekelőtt az, hogy Brukenthal rendkívül éles elméjű, nagy tanultságú, kitűnő jogi és diplomáciai érzékkel rendelkező gyakorlati államférfi volt, valóságos művésze a politikának; aztán az is, hogy minden tehetségét két cél szolgálatába állította: szülő-nemzetének anyagi és erkölcsi felvirágoztatása és saját karrierjének előmozdítása szolgálatába. Egész működését ezek a szempontok motiválták. Ha tehát az úrbérügyhöz való viszonyát meghatározni és megérteni akarjuk, ezen vezérfonalak mentén kell elindulnunk.

Brukenthal jól tudta, hogy az udvar jobbágyvédő politikájának főkép utilitárius mozzanatjai vannak, s ezért még ha elvi ellensége lett volna is a társadalmi evolúciónak, akkor sem helyezkedett volna szembe azzal. Polgári származása és aktív szabadkőművessége¹ azonban szociális megértésre, filantropizmusra kötelezte őt, következésképpen helyeselnie kellett az úrbérrendezési törekvéseket is. A királynő és az államtanács szentül meg voltak győződve róla, hogy benne végre megtalálták azt a politikust, aki harag és kedvezés nélkül, de annál mélyebb szakértelemmel életre fogja segíteni ezt a régóta vajdódó nehéz ügyet. Ez alapvető tévedés volt. *Brukenthal gyakorlatilag nem lehetett s nem is volt híve a hagyományos erdélyi jobbágyviszonyok megbolygatásának s újjárendezésének*, mert ez saját nemzetét, a szászyságot is kellemetlenül érintette volna. A városok uralása alatt élő nagytömegű oláh jobbágyság magánjogi szolgáltatásainak lényeges csökkentése, esetleg részleges megszüntetése ugyanis a szász patricius osztályt — amelyhez Brukenthal is tartozott — gazdaságilag éppúgy megkárosította volna, mint akár a magyar, akár a székely birtokos nemességet. A politikai nemzetek vezető rétegeinek érdekei ezen a ponton tehát ismét találkoztak, mint mindig a történelem folyamán, amikor a fennálló társadalmi-gazdasági rend forgott veszélyben. Brukenthal tisztában volt azzal, hogy az adott viszonyok között a rendi érdekeket az ő közreműködése nélkül megvédeni nem lehet, s hogy a hármass koalíciót ezúttal neki kell megszerveznie. Így sodródott bele életének egyik legmerészebb

¹ Schaser, i. m. 4. l. — Teleki D.: Erdély három államférfia, 11. l. — Deutsch, i. m. II. 129. l.

politikai játszomájába: vállalta az udvar úrbérregulációs programjának végrehajtását, ugyanakkor azonban titkos irányítója lett a rendi ellenállásnak. Kettős szerepének első próbatételét 1769-ben sikerrel kiállotta: egyfelől rávette a guberniumot arra, hogy feladva a merev tagadás álláspontját, némi fiktív áldozatokkal urbárium-tervet készítsen,¹ másfelől meggyőzte az udvart a rendi javaslat célszerűségéről és elfogadhatóságáról. Ennek az ügyes mesterkedésnek eredménye a Bizonyos Pun-tumok.² Hogy az ügy ezzel nem jutott befejezéshez, s az udvar a rendezés folytatását kívánta, az O'Donell tábornok érdeme.

A főhadparancsnok hamarosan kiismerte Brukenthalt és politikai céljait, módszereit. Halmágyi beszéli, hogy a kancellár Szebenben gyakori multságokat rendezett a generális tiszteletére, mert „ezekkel is meg akarta nyerni; de nem mehetett igen sokra, igen egyenes ember lévén a generális”.³ O'Donell a gubernium elnöki székéből függetlenül szemlélvén a dolgokat, nem volt nehéz rájönnie, hogy a magyar nemesség és a szász urak teljes egyetértésben dolgoznak s mindent elkövetnek az úrbérrendezés elődázása, illetve kátyúba juttatása érdekében. Meg is jegyezte egy alkalommal: „a magyarok a szászokkal veszekednek mindenkor, mint a kutya és macskák; mégis midőn thesaurarius, camara vagy királyi interesse elő jó, megegyeznek és mind ellene vadnak”.⁴ A tábornoknak ez a tisztánlátása és gerinces magatartása Brukenthalra nézve egyre veszedelmesebbé vált, a szírlódások mind jobban erősödtek köztük s végül elkeseredett harcban robbantak ki. A küzdelemben Brukenthal bizonyult erősebbnek: tekintélyében, becsületében s bezehetetlen volt, a királynő nem győzte dicséretekkel és kitüntetésekkel elhalmozni. Amikor O'Donell Lacy marsallnak, a haditanács elnökének közvetítésével ismételtén vádat emelt a kancellár ellen, Mária Teréziánál erőlyes visszautasításra talált. „Én ismerem az embereimet s a kötekedéseket megvetem!” írta Lacynak.⁵ Még kevésbé érték célt a tábornok hivatalos jelentései. Az erdélyi politikai ügyintézés szálai t. i. Brukenthal kezében futottak össze: 1766 óta ő ült az

¹ Halmágyi naplója, 398–400. l.

² Berlász, i. m. 39–42. l.

³ Halmágyi naplója, 386–387. l.

⁴ U. o. 409. l.

⁵ „Je conois mes gens — írta a királynő — et abhorre les tracasseries. On met bien souvent des choses sur mon conte que d'autres disent. J'estime et je dois de la reconnaissance à Brukenthal. Je serois fâchée s'il est coupable . . .” Arneth, i. m. X. 770. l.

udvari kancellári székben s ő igazgatta a főbb államügyek intézésére szervezett udvari bizottságot, az ú. n. Siebenbürgische Hofkommission-t.¹ Minden Erdélyből jövő vagy Erdélybe menő akta az ő kezén ment át. A guberniumi elhatározásokról és akciókról tehát mindig időben tájékozódhatott s — mivel a kormányzék felterjesztéseit kancelláriai, illetve bizottsági votummal ellátva kellett az államtanács elé terjesztenie — módjában állt a neki nem tetsző javaslatokat vagy terveket eleve halálra ítélni. Ezt annál inkább megtehetette, mert az államtanács tagjai őt az erdélyi ügyek legjobb szakértőjének tekintették és feltétlenül megbíztak benne, akárcsak az uralkodó.² Mária Terézia még a közvetlen hozzá intézett, nemhivatalos erdélyi jelentéseket is kiszolgáltatta a kancellárnak véleményezés végett. Ilyen előnyös helyzetben Brukenthal könnyű szerrel hatástalanítani tudta O'Donell tábornok támadásait. O'Donell 1769 augusztusában — tapasztalván, hogy közvetett úton célt nem érhet — egyenesen a királynőnek írt: bizalmas magánjelentésben tárta fel az úrbérügy körül folyó üzemeket.³ Beszámolója azokról a tapasztalatokról szól, amelyeket az 1769-iki úrbérrendezési javaslat guberniális tárgyalása alkalmával szerzett s amelyek megvilágítják a főkormányzékeni tanács és Brukenthal igazi szándékait. A július 3-án kelt guberniális felterjesztés⁴ ugyanis egy ügyes rendi sakkhúzást leplezett. Ez feltétlenül elkerülte volna az udvar figyelmét, ha O'Donell rá nem mutat. Négy főkormányzékeni tanácsos, *gróf Bethlen Miklós, gróf Teleki László, gróf Nemes János és Huttern Mihály* egy-egy írásos különvéleményt csatolt a hivatalos szöveghez s ebben mindegyikük úgy nyilatkozott, hogy a fennálló úrbéri visszaélések eredményes kiküszöbölése és az egyöntetű szolgáltatások bevezetése céljából felette kívánatos lenne, ha őfelsége a kibocsátandó normát az összegyűlt rendek elé terjesztené és országgyűlésileg megerősíttetné. A rendi approbációt nyert cikkelyek érvénye t. i. vitathatatlan lenne. Ez a négy egybehangzó különvélemény, főleg Nemes János ügyes okfejtésű előadása rendkívül meggyőzőnek és megcsízlelendőnek látszott.⁵ O'Donell azonban megmagyarázta, miként értelme-

¹ Az udvari bizottság direktorává 1765 június 18-án, a kancellária elnökévé 1766 január 16-án nevezték ki: Schaser, 20, 26. l. — Ld. még Arneth, i. m. X. 135. l. — Teutsch, i. m. II. 138. l.

² „Was er wollte, so erzählte man, geschehe in Siebenbürgen. Auch die ihn nicht liebten, könnten nichts gegen ihn tun.“ Teutsch, i. m. II. 138. l., továbbá 137, 143, 155. l.

³ Erd. kanc. 1769: 606. O'Donell augusztus 5-i jelentése.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

zendő ez az akció. Jelentésében bebizonyítja, hogy a szóbanforgó négy magánvél ményben tulajdonképen az egész gubernium felfogása tükröződik. Az első ülésekben báró Bánffy Farkas referens előadása nyomán a tanács még „unanimitér” diétális megoldás mellett foglalt állást; ez a magatartás csak akkor változott meg, amikor ő (O'Donell) a királyi leiratokat előhozatva s Bajtaytól támogatva megállapította, hogy őfelsége nem az úrbérnek országgyűlés elé utalására, hanem csupán egy szerény tervezet összeállítására adott utasítást. A tanács tehát hirtelen taktikát változtatott: a többség színleg visszavonult s az eredeti felfogás mellett csak a Nemes-csoport maradt meg. Ezzel úgy tüntették fel a dolgot, mintha az ügy előmozdítását szolgáló törekvésről volna szó s nem ellentámadásról. A diéta összehívását pedig azért igyekeztek mindenáron kieszközölni, hogy a nemesi közakarat által utasíttassák vissza az udvar jobbágyreform-kísérleteit. Magyarok és szászok megint tökéletesen egyetértettek. O'Donell leveléből kitűnik, hogy a politikai nemzeteket képviselő főkormányshéki tanácsosok *paktummal* kötelezték magukat egyöntetű eljárásra a diéta-tervben s közös oppozícióra az *urbárium és a szász érdekeket különösképen veszélyeztető kincstárnokszági támadások ellen*.¹ Feltűnő, hogy a beszámolóban Brukenenthal neve egyetlenegyszer sem szerepel. Úgy látszik, korábbi tapasztalatai alapján O'Donell jónak látta a közvetlen személyes támadás mellőzését. A sorok közül azonban így is határozottan kiolvasható a vád, hogy a magyar-szász paktum a kancellár műve. Köztudomású volt ugyanis, hogy Brukenenthal hozzájárulása és közreműködése nélkül a

¹ Uo. „... Für Kaysl. Königl. Apostol. Maÿtt. kann ich indessen allerunterthänigst versichern — írja O'Donell — dass die wahre und hauptsächlichste Ursache, warum bei dieser Gelegenheit einstimmig auf einem Landtag angetragen worden seyn, eigentlich in deme bestehe, dass zur nämlichen Zeit, als dieses Geschäft in dem Gubernio abgehandlet worden ist, auch ab Seiten der Sächsischen Nation die Klagen über die von dem diesseitigen Thesaurariat an dieselbe machende Forderungen dem königlichen Gubernio eingebracht ... Es haben dahero bey Gelegenheit, da das Geschäft deren Praestationen und Urbarien in dem Gubernio abgehandlet worden ist, die Sächsischen Gubernial-Räthe mit jenen der Hungarischen Nation sich bereits vorläufig dahin einverstanden, und gleichsam ein Pactum unter sich gemacht, einstimmig auf einem Landtag votiren zu wollen, in der Hofnung, wann solcher statt haben würde, die Sachen durch ihre Intriguen dahin einzuleiten, womit die Sächsische Nation in ihren dermaligen Usurpationen und Gebrauchen gegen das Thesaurariat gehandelt habe, die Hungarn hingegen bey dem Genuss deren bisherigen Praestationen und Urbarien zum Nachteil des armen Contribuenten, und hieraus offenbar erfolgen müssenden Beeinträchtigung des aerarii vivi belassen werden mögen.“

szász egyetem semmilyen fontos dologban sem tett elhatározó lépést. A magyar urakkal való szerződésben tehát feltétlenül ott kellett lennie az ő kezének is. Szinte megcáfolhatatlan bizonyítékul szolgál erre az a tény, hogy az úrbérjavaslat tárgyalásakor Brukenthal Erdélyben időzött, maga is résztvett a gubernium ülésein és — Halmágyi tudósítása szerint — döntő befolyással volt a határozathozatalra. Titkos ellenzéki tevékenységét mesterien álcázta: a konzervatív tanáccsal szemben mint harcós reformer lépett fel s valósággal kikényszerítette a Bánffi-féle terv módosítását és megszavazását.¹ Ilyen módon az udvar előtt a legcesekélyebb gyanuba sem keveredhetett.

S valóban, O'Donell jelentését Mária Terézia most is fenntartással fogadta, sőt a kancellár iránti feltétlen bizalmát kimutatandó, a tábornoknak mind a szóban levő augusztus 5-iki, mind pedig az ezt kiegészítő, előbb ismertetett augusztus 9-iki levelét véleményezés céljából áttette Brukenthal bécsi kabinetjébe: az erdélyi udvari bizottságba.²

Az uralkodói Brukenthal csak harmadfél hónap múlva, október 24-én válaszolt. Részletesen kidolgozott, általános votumot adott s ebben O'Donell jelentéseit háttérbe szorítva, főleg a guberniális urbárium-tervezetet taglalta. Jogász felkészültségének minden eszközét igénybe véve, behizonyította a gubernátor-tábornok tévedéseit s a rendi javaslat célszerűségét. O'Donell ellen azzal érvelt, hogy hamis következtetései két különböző probléma összekeveréséből eredtek. Az 1767 január 11-iki királyi leiratból világosan kitűnik, hogy őfelsége csupán az úrbéri visszaélések, tehát a törvénytelen szolgáltatások megszüntetését célzó javaslat elkészítésére adott utasítást. A tábornok viszont nemcsak ezt szorgalmazta, hanem az érvényes törvényekben és fejedelmi rezolúciókban foglalt jobbagyszolgáltatmányok módosítását (pl. a robot redukcióját) is. Mivel pedig a dekrétumok felfüggesztése vagy módosítása csak országgyűlésen mehet végbe, a főkormányzéki tanácsosok joggal és kötelességszerűen indít-

¹ Halmágyi naplója kissé zavarosan adja elő a döntő jelentőségű tárgyalások lefolyását. A kancellária irataiból (1769:606.) kitűnik, hogy gróf Haller Gábor munkálata teljesen alkalmatlannak bizonyult a rendi javaslat elkészítésére; Haller helyett báró Bánffi Farkas dolgozta ki az urbáriumtervet.

² Erd. kanc. 1769 : 606. „Ich theile ihnen zwey Berichte des O'Donell von 5-ten und 9-ten Augusti, in Betreff der Urbarial-Regulation in Siebenbürgen, zu dem Ende mit, — írja aug. 17-én Mária Terézia — damit Mir von Seiten der Kanzley, wohin auch der Bericht des Gubernii schon eingelaufen seyn wird, des nächstens der umständliche Vortrag von dem gantzen Geschäfte erstattet werde.“

ványozták az ügynek az összegyűlt rendek elé való terjesztését. A magyar-szász paktum híre különben teljesen alaptalan; bizonyosság erre, hogy a gubernium 12 tanácsosa közül mindössze négyen foglaltak állást a diéta mellett s ezek közt is csak egy volt szász.¹ Brukenthal mindezt olyan fényes dialektikával s oly szabatos fogalmazásban adta elő, hogy Mária Terézia és az államtanács nem kételkedhetett igazában. Mégis, hogy személyére a gyanu legkisebb árnyéka se essék, — ismerve az udvar abszolútista hajlandóságát — a maga részéről is javaslatba hozta O'Donell metodikai elgondolását: hogy a rendi úrbérszabályzat provizoriumként rendeletileg bocsátassék ki.

Tudvalevő, hogy Brukenthal teljes diadalt aratott: Mária Terézia nemcsak magyarázatait vette tudomásul, hanem véleményét is mindenben magáévá tette. O'Donell önzetlen fáradozása mindössze annyi eredménnyel járt, hogy a rendi koalíciónak az úrbérügvet egyelőre nem sikerült zsákutcába juttatnia.²

*

Ilyen előzmények után rendelte el a királynő 1770 júniusában az úrbérrendezés folytatását, s Brukenthal, O'Donell és Bajtay együttműködését. Történt-e lépés valamely oldalról a kollaborálás létrehozására, azt az ezideig rendelkezésre álló hivatalos ügyiratok alapján nem lehet megállapítani, de egyéb jelenségekből következtetve majdnem bizonyos, hogy nem. Mihelyt ugyanis Brukenthal, mint különleges megbízatású királyi biztos, 1769 decemberében visszatért Erdélybe, nyíltan is kitört a háborúság közte és O'Donell között. A tábornok szépítgetés nélkül megírta Lacy marsallnak, hogy nem kíván együtt lenni Brukenthallal; kérte, eszközölje ki a királynőnél, hogy arra az időre, amíg a kancellár Erdélyben lesz, ő Bécsbe mehessen. Mária Terézia nem vette komolyan a viszálykodást; azt hitte, hogy tekintélyi differenciákról van szó, s ezért ismételten szabályozni igyekezett a két vezető politikus rangviszonyát. Ez perszenem segített. 1770 februárjában, amikor a gubernium hivatalosan fogadta és üdvözölte Brukenthalt, O'Donell távolmaradásával tüntetett. S midőn híre jött annak, hogy a kancellár e miatt panaszt tett Bécsben, a tábornok kereken szemtelenségnek minősítette ellenfele eljárását.³ Egyre elkeseredettebbé váló küzdelmükben azonban

¹ Uo. Allerunterthänigster Vortrag der treuehorsamsten Commission in Transylvanien.

² Berlász, i. m. 42—44. l.

³ Arneth, i. m. X. 144—145. l.

mindinkább Brukenthal kerekedett felül: Mária Terézia következetesen neki fogja a pártját. O'Donell számára a helyzet hamarosan tarthatatlanná vált: kénytelen volt felmentését kérni. Lemondásához az uralkodó hozzájárult, mire 1770 őszén, másfél éves tisztaszándékú, becsületes működés után, csalódva hagyta el Erdélyt.¹ Kitartására, makacsságára jellemző, hogy terveit még ekkor sem adta fel: vállalkozott rá, hogy József corregentst egy erdélyi körutazásra elkíséri; valószínű, így akarta a trónörököszt reformgondolatai megvalósításához segítőtársul megnyerni. Már javában folytak az utazási előkészületek, amikor 1771 márciusában az 56 éves életerős tábornokot váratlanul elragadta a halál.²

Brukenthal azonban nem sokáig maradt vetélytárs nélkül. Mária Terézia 1771 február 1-én — valószínűleg az O'Donelltől informált corregens tanácsára — a kancellár előterjesztéseinek mellőzésével olyan államférfit állított az erdélyi gubernium élére, akiről feltehető volt, hogy a személyi és nemzetiségi ellentétek fölé emelkedve, teljes tárgyilagossággal fogja az országot kormányozni: *Auersperg József Mária grófot*.³ Brukenthal a legnagyobb kedvetlenséggel fogadta a kinevezést: sejtette, hogy Auersperg gátolni fogja őt politikai manővereiben. Így is történt. Az új gubernátor igen önállónak bizonyult: csupán egy, a bécsi magyar kancelláriából magával hozott nagyképzettségű fiatal jogász, *Izdenczy József* tanácsaira hallgatva, látott hozzá az ügyintézéshez, s így csakhamar sorozatos politikai és személyi összeütközésekbe került Brukenthallal. A két politikus viszonya rövid idő alatt gyűlölködéssé fajult s Auersperg negyedfél éves kormányzósága éppúgy a kancellár elleni állandó harcban telt el, mint O'Donellé.⁴

Ezekben a személyi küzdelmektől mozgalmas esztendőkhöz az urbárium ügye egészen megrekedni látszott. Auersperg nem vette át O'Donell szociális szerepkörét: az úrbérszabályozási tervezet kidolgozásában nem működött közre. Bár nyomai maradtak annak, hogy ő is meglátta és megértette az

¹ Uo. 147. l.

² Wurzbach, i. m. II. 8. l. Arneth, i. m. X. 147. l.

³ Auersperg előzőleg udvari tanácsos és az Oberste Justizstelle ülnöke volt. Kinevezése Brukenthal ellenére történt; a kancellár elsősorban gr. Nemes Jánost, aztán gr. Bethlen Miklóst és Pált, br. Bánffi Dénest és Farkast, valamint gr. Teleki Károlyt és Lászlót hozta javaslatba a királynőnél. Arneth, i. m. X. 148. l. — Teutsch, i. m. II. 151. l. — Schaser (i. m. 37. l.) és Teleki Dorokos (i. h. 50. l.) tévednek abban, hogy Auersperget Brukenthal ajánlotta gubernatorul.

⁴ Heidendorf, i. h. XVI. 653, 657. l. — Schaser, i. m. 37—38. l. — Arneth, i. m. X. 149—151. l. — Teutsch, i. m. 152—154. l.

erdélyi szegény nép nyomorúságát,¹ s feltehető, hogy élt benne a segítség szándéka, mégsem érezte szükségét, hogy megbízást szerezzen a vajdó jobbágyreform dolgába való beavatkozásra. Nem sokat lendített az ügyön Bajtay püspök sem. Elgondolásainak papírra vetésénél aligha tett többet, a rendszerbefoglalást, úgy látszik, egészen Brukenthalnak hagyta; mi sem tanúskodik róla, hogy különösebb érdeklődéssel viseltetett volna a munkálat iránt vagy sürgetőleg lépett volna fel. Egyre inkább elhatalmasodó betegsége azonban mentség ül szolgálhat. Már nem sokáig élt. 1772 végén a királynő hozzájárulásával lemondott püspöki méltóságáról és főkörmányszéki tanácsosságáról, s kevéssel utóbb, 1773 januárjában meghalt.² Az úrbéri triumvirátus öröksége ezzel formailag is Brukenthalra szállt; egyébként Bajtay paszivitása már 1771 óta lehetővé tette számára, hogy az urbárium kényes problémáját a saját szempontjai szerint, a szász és a magyar kiváltságos társadalom érdekeinek súlyosabb veszélyeztetése nélkül gyorsan és véglegesen rendezze. De Brukenthal nem sietett; az urbárium-javaslat előterjesztését évekig húzta-halasztotta. Magatartásának oka egyelőre bizonytalan. Lehet, hogy az Auersperg gróffal vívott, becsületét és pályafutását egyaránt veszélyeztető nehéz politikai párbaja, illetve a thesaurarius ellen a szászság anyagi jólétéért folytatott hadjáratai miatt kényszerült az ügy elhanyagolására, de az is lehet, hogy taktikázott: régi rendi módszer szerint huzavonával akarta végtelenbe tolni a megoldást.

Az udvar azonban számontartotta az úrbérregulációt, sőt újból meg újból számon is kérte Brukenthaltól. Az első reklamáció még 1770 novemberében kelt, alig félévvel a munkálatok folytatását elrendelő leirat kibocsátása után. Ebben a királynő reményét fejezi ki, hogy az elrendelt titkos

¹ „Ich versichere Eure Exzellenz — írta Auersperg 1775 február 5-én Blümegen államminiszternek — *B. Brukenthal sucht nichts als Verwirr- und Verhinderlichkeit zu machen... wofür er auch gute Bestellungen aus den Eingeweiden des bedauernswerten Volkes (ex visceribus miserrimae plebis) zieht.*“ Ugyanezen év augusztus 29-én pedig ezt írja Blümegennek: „Ich kann Eure Exzellenz auf Pflicht und Ehre versichern, dass *B. Brukenthal immer solche Leute hervor-sucht, die Ihro Majestat und den Staat abträglich, seinen particular Absehen angemessen, und die Religion, Verdienste und Tugend zu unterdrücken gebildet, anbei nur Zwistigkeiten und Animositäten zu unterhalten wissen, am wenigsten aber das Land und dessen Einwohner zum Nutzen des Landesherrn und deren selbst eigner Glückseligkeit hülfliche Hand zu bieten gewohnt seien.*“ Teutsch, i. m. II. 153. l.

² Heidendorf, i. h. XVI. 439. l. — Arneth, i. m. X. 150. l. — Miskolczy, i. m. 110—111. l.

tanácskozások már minden bizonnyal lefolytak s így várható a felvett protokollumoknak legfelsőbb helyre való mielőbbi megérkezése.¹ Nem tudni, Brukenthal mit felelt, a jegyzőkönyvek felküldését azonban még sokáig hiába várta az udvar. 1771 januárjában és februárjában — kivándorlási és dézsmaügyi problémákkal kapcsolatban — újból három ízben sürgette Mária Terézia az urbáriumot.² Brukenthal azonban hallgatott. E feltűnő közömbösség láttára az udvar legenergiusabb személyisége — az erdélyi úrbérügy jelenségeinek idáig passzív szemlélője — a corregens is megmozdult: 1771 május 2-án rövid, határozott paranccsal jelentést kért a kancelláriától az ügy állásáról.³ Mivel József utasítását nem látszott ajánlatosnak félretenni, Brukenthal már harmadnap válaszolt. Jelentette, hogy az úrbérjavaslat „toll alatt van“, eddig is csak a folyó ügyek és a sürgős munkálatok miatt szenvedett késedelmet; reméli azonban, hogy rövidesen hódolatteljes alázattal őfelsége lábai elé helyezheti.⁴ Az udvar türelemmel várt. Összel az előző év kivándorlási statisztikája kissé felzaklatta Mária Terézia kedélyét s jónak látta rezolúciójában figyelmeztetni a kancellárt, hogy a legkomolyabb gonddal munkálkodjék az úrbér megvalósításán.⁵ A túl enyhe felhívásra ismét féléves csend következett. 1772 május 5-én a királynő még mindig teljes nyugalommal és bizakodással kívánt tájékozódni a dologról,⁶ mire Brukenthal veszélytelennek látva a helyzetet, sablónos választ adott⁷ s aztán a legnagyobb nyugalommal egy évre ad acta tette az egész úrbérügyet.

¹ Staatsrat 1770: 4161. A kollaborálásra csöszszva Mária Terézia így ír: „Da nun sothane Zusammentretung ohne Zweifel vor sich gegangen seyn wird, so (haben Sie) Mir das hierüber abgefaßte Protocoll zu Meinen Schlussfassung demnächstens vorzulegen.“

² Staatsrat 1771: 267, 507, 760.

³ Erd. kanc. 1771: 495. Az urbáriumra és egy másik ügyre vonatkozólag írja József corregens: „Über die hiernebenfindig beederley Gegenstände will ich die Vorträge der Kanzleij demnächstens ganz ohnfehlbar gewärtigen.“

⁴ Staatsrat 1771: 1693. és Erd. kanc. 1771: 525. „... nunmehr aber — írja Brukenthal — befindet sich (der Bericht) schon seit einer Zeit unter der Feder, ist auch meistens ausgearbeitet, so, daß ich hoffen kann, ihn Euer Maj. demnächstens in aller-Unterhänigkeit zu Füßen legen zu können.“

⁵ Erd. kanc. 1771: 957. A szeptember 7-én kelt rezolúció szó szerinti így szól: „Da die Bedruckungen der Grundherren am meisten zu dergleichen Auswanderungen Anlass geben; So hat die Kanzleij in Folge Meiner Resolutionen auf die Einführung eines billigen Urbarial-Systems den ernstlichen Bedacht zu nehmen.“

⁶ Erd. kanc. 1772: 555.

⁷ Erd. kanc. 1772: 609.

A merész huzavonának e felvonását József trónörökös erélyes fellépése zárta le. 1773 április 8-án Mária Terézia tudta nélkül az *úrbéri elaborátumnak azonnali előterjesztését* elrendelő, sajátkezű aláírásával ellátott legfelsőbb kéziratot menesztett Brukenthalhoz.¹ E nagy fontosságú lépés minden bizonnyal összefüggésben volt a corregensnek ugyanezen időtájban kelt azzal az elhatározásával, hogy megvalósítja rég tervbe vett, 1771-ben csupán O' Donell halála miatt elhalasztott erdélyi körutazását.²

Brukenthal kétségtelenül tisztában volt e hirtelen fordulat jelentőségével s jól tudta azt is, hogy József tanulmányútja nem utolsó sorban az erdélyi társadalmi-gazdasági viszonyok megismerését célozza. Be kellett látnia tehát, hogy eddigi taktikájának többé nincs értelme: az ügy és a saját jól felfogott érdekében a trónörökössel szemben módszert kell változtatnia. Ezért késedelem nélkül engedelmeskedett a szóbanforgó leirat utasításának: lázas sietséggel átvizsgálta a *régóta in statu nascendi levő úrbéri elaborátumot* s április 14-ről keltezve, javításokkal, beírásokkal tele tűzdelt impurum-példányban június 29-én *benyújtotta az udvarnál*.³ Az ügydarab valószínűleg egyenesen József kabinetjébe került, mert Mária Terézia — egy idevágó sürgető kéziratának bizonyossága szerint — még július elején sem értesült az előterjesztés megtörténtéről.⁴

József Brukenthal előterjesztését nem várta meg, május 7-én elhagyta Bécsset s két hét múlva megérkezett Erdélybe. Ötven napig tartó körutazása — melynek folyamán a Székelyföldet, a Szászföldet és a vármegyéket egyaránt keresztülkaszta — igen mély benyomást keltett benne s valószínűleg jelentékenyen megerősítette politikai-szociális radikalizmusát. Valóban sok meglepő dolgot látott és tapasztalt. Különösen tanulságos élmény volt számára a nép állapotának közvetlen szemlélése. Heidendorf színes leírásban örököltette meg azokat a jeleneteket, amelyek a falvakban, az országúton, a mezőn József szemei elé tárultak. Elmondja, hogyan vonultak ki a jobbágyok egy-egy községből templomi zászlókkal a császár fogadására, mint borultak térdre előtte az út porában, s hogyan zokogták el neki bajaikat, nyomorúságaikat. József pedig kocsijában állva, megindultan nézte

¹ Erd. kanc. 1773.: 318. József leiratának szövege: „Das bereits vor geraumer Zeit abgefoderte Hauptgutachten über die Urbarial-Einrichtung in Siebenbürgen, ist Mir ohne fernere Anstand vorzulegen.“

² Teutsch, i. m. II. 156. l.

³ Erd. kanc. 1773.: 318.

⁴ Erd. kanc. 1773.: 711. — Brukenthal válasza: uo. 1773:807.

és hallgatta a szegénységet, beszélt hozzájuk, bátorította őket s ígérte, hogy panaszaik orvoslásáról nem fog megfélemedezni. Általában minden iránt érdeklődött, mindenkivel szóbaállt, s mindenről jegyzeteket készített. Amikor július 11-én poggyászában 19.000 átvett kérvénnyel távozott Erdélyből, a nép bizonyára meg volt győződve róla, hogy nemsokára új világ hajnala fog pirkadni felette.¹

A mélyreható változások ideje azonban még nem érkezett el. József hosszas kísérletek, nehéz küzdelmek árán sem tudta nézeteit anyjával elfogadtatni. Hiába bizonyígtatta az erdélyi politikai szervezet gyökeres átalakításának s a hagyományos nemzetiségi, vallási és társadalmi rend megváltoztatásának szükségességét, a királynő nem volt hajlandó semmiféle forradalmi programot vállalni: optimista volt, hitt a dolgok lassú ütemű, szerves átalakulásának nagy jelentőségében.² József erre az államtanácsban próbált szövetségest keresni. Hogy a tanácsnak alkalmat adjon az állásfoglalásra, erdélyi tapasztalatai alapján kialakult nézeteit hivatalos jelentés formájában is előterjesztette. Az úrbérrendezésre vonatkozólag ebben a következőket írja: szöbéli értesüléseiből, a jobbágyság által átnyújtott kérvényekből kétségbevonhatatlannul meggyőződött róla, hogy milyen gyakori és kemény Erdélyben a földesúri elnyomás. Megállapította azt is, hogy olyan hatályos előírás vagy rendelkezés, amely a visszaéléseknek gátat vehetne, vagy a jobbágyság szolgalmányokat kellőképp szabályozná, nincsen. Az úrbérreguláció tehát itt jóval sürgősebb feladat, mint bárhol másutt. E végből javasolja egy megbízható úrbéri bizottság mielőbbi megszervezését. Ajánlja, hogy a vármegyékbe és a székely székekbe szász nemzetiségű biztosok küldessenek ki, mert a tárgyilagos, elfogulatlan működés csakis érdektelen emberek bevonásával biztosítható; másfelől hasonlóképpen kívánatos, hogy a szász székekben magyar nemzetiségű biztos folytasson nyomozást, mert a *magisztrátusok és hivatalnokok visszaéléseire* — amelyekről a nép eddig félelemből hallgatott — másként nem fog teljes fény derülni. József jelentése 1774 májusában szabályszerűen az államtanács elé került. A véleményezés kényes feladatát az öreg *Hatzfeld gróf* vállalta. Votumában a nélkül, hogy a *corregens* indítványait taglalta volna, azt ajánlotta az uralkodónak, hogy Brukenthal különben levő elaborátumát — amelynek 1773 júniusában történt előterjesztéséről még nem volt tudomása — a magyarországi

¹ Heidendorf, i. h. XV. 449—495. l. — Schaser, i. m. 40. l. — Teutsch, i. m. II. 156—158. l.

² Arneth, i. m. X. 152—154. l. — Teutsch, i. m. II. 158—159. l.

urbáriummal együtt küldje meg Auerspergnek; a gubernátor pedig egy tapasztalt, ügyes főkormányiszéki tanácsos által félesztendőn belül állíttassa össze a szóbanlevő minták-ból az úrbérreguláció alapelveit, s aztán a munkálatot kormányzói véleményével ellátva terjessze öfelsége elé. A jobbágypanaszok orvoslását illetően pedig úgy vélekedett, hogy üdvös lenne, ha függetlenül az úrbérszabályozástól egy külön törvényszék állíttatnék fel, amely jobbágyüggyvédek (causidicorum) közreműködésével, halasztás nélkül végigtárgyalná a keletkező pereket. S ez a rendszer nemcsak a magyarok között lenne meghonosítandó, hanem a Szász-földön is, nehogy azok a jogtalanságok, melyek az eddigi fellebbezési rendszer közepette elburjándoztak, továbbra is rejtve maradjanak. Ennyit mondott Hatzfeld, a többi tanácsosok pedig — hivatkozva a megszületendő Brukenthal-féle javaslatra — még ennyit sem.¹ Józsefnek tehát le kellett mondania arról, hogy elébe vágjon a lassan mozgó eseményeknek.

Néhány hónap mulva, júliusban a királynő a saját nézetei szerint hajtotta végre az erdélyi politikában általa szükségesnek ítélt változtatásokat. Intézkedései csupán személyi jellegűek voltak, magát a rendszert nem érintették. Beérte azzal, hogy a legfőbb vezető állásokban leváltásokat, illetve áthelyezéseket eszközölt. *Auersperget felmentette* gubernátori tisztétől és Krajnába helyezte át országos kapitánynak. Helyéreteljhatalmú királyi biztosi megbizatással Brukenthalt nevezte ki

¹ Staatsrat 1774: 1163. „Es könnten am verlässlichsten — írja a császári jelentés — *für die Comitaten und Sekler Stühle* diese Commissarien aus der Sächsischen Nation bestellt werden, weil diese *als homines indifferentes* ehender durchschneiden, und ohne Nebensicht auf den unterwaltenden eignen Vortheil in der Operation fürgehen würden. Hingegen wäre auch *in den Sächsischen Stühlen* die Untersuchung einem aus der hungarischen Nation anzuvertrauen, wo dann ganz erstaunliche Excesse der Sächsischen Magistraten und Beamten, die nur aus Furcht bisher von den Unterthanen verschwiegen worden, entdeckt und eingesehen werden würden.“ — Hatzfeld votuma pedig többek közt a következőket mondja: „Vorzüglich aber und ohne die Urbarial-Einrichtung abzuwarten, würde an der Einleitung zu arbeiten seyn, da mit künftigt die Unterthans-Beschwerden in Siebenbürgen bey einem eigends aufzustellenden Gericht, unter Vertretung eigener Causidicorum auf eine Summarische Art ohne Zulassung so vieler Remediorum Juris verhandelt und abgethan würden. Die gleiche Anordnung würde besonders auch auf die Unterthanen der Sächsischen Nation ohne Ausnahme zu erstrücken seyn; Da bisher wie es in der Relation [t. i. a császári relatióban] vorkommt, dem Sächsischen Bauer keine anderwzite Appellation als ad Comitem et nationem eingeräumt gewesen, mithin die vorgegangene Bedrückungen fortan hätten verborgen bleiben können.“

a főkormányzók elnökévé, az udvari kancellária élére pedig egy új embert állított, *gróf Kornis Mihályt*. Az egész személycsere valószínűleg Brukenthallal teljes egyetértésben történt, a királynő részéről azzal a szándékkal, hogy az elmúlt évek személyi harcaiban elakadt főkormányzói munka folyamatosságát, gyors ütemét és szakszerűségét biztosítsa. Az új kormányelnök — aki ez alkalommal a Szent István-rend nagykeresztjét is elnyerte — egyebeken kívül újból megbízatást nyert az úrbérügy végérvényes rendezésére.¹ Az idevonatkozó pontos irányelveket még ugyanebben a hónapban királyi rezolúció szabta meg, kapcsolatban az 1773-i Brukenthal-féle elaborátummal.

E legfelsőbb döntést megelőzőleg az államtanács tíz napig (július 12-től 22-ig) foglalkozott a tervezettel.² Tanulmányozása nem jelentett nagy munkát, hisz mindössze 63 féléhasábos lapra terjedt s oly ügyesen volt előadva, hogy bárki gyors, tiszta áttekintést nyerhetett róla. Brukenthal az egész úrbéri problematikát két kérdésre egyszerűsítette:

1. mit bír a jobbágy haszonélvezet gyanánt földesurától?

2. milyen szolgáltatásokat teljesít e haszonélvezet fejében?

A földesúri visszaélések ugyanis túlnyomórészt ezekhez a vonatkozásokhoz kapcsolódtak: vagy kevesebb szokott lenni a paraszt birtokjárandósága, mint amennyi megilletné, vagy több szolgáltatást ad, mint amennyi méltányos volna. Az urbárium célja tehát a haszonélvezetek és a szolgáltatások egyensúlyba hozása.

I. Az első feladat e szerint a *jobbágytelkek arányosítása* lenne. Ez azonban — állapítja meg rögtön Brukenthal — a gubernium, néhai O'Donell tábornok és néhai Bajtay püspök egybehangzó véleménye szerint Erdélyben teljességgel *szükségtelen, lehetetlen és haszontalan*.³ Nem szükséges, mert az erdélyi jobbágyság — különösen az oláhok — még ott is, ahol nincsenek feleslegesen nagy telkeik, gyakran csupán harmadrészen vagy még ennél is kisebb hányadban művelik

¹ Heidendorf, i. h. XV. 657. l. — Schaser, i. m. 41. l. — Arneth, i. m. X. 151, 154—156. l. — Teutsch, i. m. II. 159—160, 162. l.

² Staatsrat 1774: 1758. (A munkálat impurum-példánya: Erd. kanc. 1773: 318., tiszttázata 1774: 640. Az államtanács irodában egy harmadik példány is készült; idézésre ezt használom.)

³ Staatsrat 1774: 1758. „In Betreff dieser Ansässigkeit seyen sowohl die Meinungen des Gubernii, als des verstorbenen Grafen Odonel und Bischofs Bajtai einhellig dahin ausgefallen, dass solche überhaupt nach einem gleichen Maassstabe in Siebenbürgen einzutheilen, weder nothwendig, noch thunlich, noch nützlich seye.“

meg földjeiket ; ott pedig, ahol valóban szűkösek a telkek, szokás, hogy a földesurak lehetőség szerint saját allodiumukból adnak kiegészítést. De nem is lehetséges az arányosítás végrehajtása, mert az erdélyi föld minőségének és termékenységének sokfélesége — lokális viszonylatban is — megakadályoz minden ilyen kísérletet. Feltéve azonban, hogy sikerülne a kívánatos felosztás, akkor sem lehetne célt érni, mert egyrészt az oláh jobbágy nem igen hagyná magát portájáról eltávolítani, másrészt pedig a földesúri jog sem engedné meg a jobbágyoknak egyik helyről a másikra való erőszakos áthelyezését. Mindezen felül pedig előállna az a lehetetlen helyzet, hogy a szűkhatárú népes közösségekben az arányosítás után még azok is nehezen tudnának megélni, akik korábban táplálni tudták nagy családjukat, s fordítva, a gyér lakosságú, nagyhatárú falvakban mindenkinek annyi föld jutna, amennyinek megművelésére képtelen lenne. Végül nem is lenne hasznos a telekarányosítás, mert a tapasztalás szerint az olyan helyeken, ahol a nép bőviben van a földnek, a szorgalom elhanyaglik és a szaporodás elakad ; másfelől a kistelkű falvakban oly csekélyre zsugorodna össze a jobbágyszolgálat, hogy az allodiumok megművelése lehetetlenné válnék. Összefoglalva az elmondottakat, Brukenenthal megállapítja, hogy *a jobbágytelkek kereteit megbolygatni nem lehet, legajánlatosabb mindent „in statu quo“ hagyni.*¹ A reform e vonatkozásban csupán olyan mérték megállapítására szorítkozhatik, amely lehetővé teendi a jobbágyságnak vagyoni alapon való általános, egyöntetű klasszifikálását és a tehetőséggel arányos szolgálmánymegállapítást. Hogy kit lehet egész-, fél- vagy negyedosztályú gazdának minősíteni, arra nézve Brukenenthal külön-külön ismerteti a véleményezőik terveit.

O'Donell tábornok az osztályozást úgy képzelte el, hogy a jobbágytelkek hozadékáról statisztikát készíttetne, ebből egy-egy politikai-közigazgatási területegységre vonatkozólag (Partium, székely székek, vármegyék, stb.) pénzben kiszámíttatná a legnagyobb hozadékok számtani középárányosát, s ezt venné fel egy egész telek jövedelmének. Amely gazda haszna viszont ezt nem üti meg, de a felét eléri, az féltelkes lenne ; a fél- és negyedrésnyi összeg között mozgó jövedelem negyedteleknek felelne meg ; a negyedösszeznél kisebbhasznú parasztok pedig — ellentétben a magyar urbáriummal —

¹ Uo. „Aus dieser Betrachtung wären dieselben des einstimmigen Dafürhaltens, dass die Ansässigkeiten des Unterthans in statu quo zu lassen . . . sey . . .“

nem nyolcadtelkesek lennének, hanem „*jobbagiones infra qualitatem*“.

Bajtay püspök elgondolása az volt, hogy mindenütt az a telek legyen egésznek tekintendő, amelynek terméséből egy családos gazda önmagát, a feleségét, négy felnőtt gyermekét és négy marháját tisztességgel fenntarthatja, az adóját kifizetheti, s mindezen felül évről-évre még megtakarítani is képes.¹ Minden községben, ahol ilyen gazda található, ki kell írni az adókönyvből a ráeső adóösszeget, s ezt kell zsinórmértékül venni a helyi jobbágyság osztályozásában. Aki ugyanannyit fizet, az egésztelkes lesz, aki háromnegyed-, kétharmad-, fél-, vagy negyedrészt, az megfelelően kisebbtelkű.

A *gubernium* ismét más mértéket tartott célszerűnek. Kétféle egésztelek-kategóriát ajánlott: szűkhatárú községekben 6 köből vetést befogadó szántóból és hat szekér szénát szolgáltató rétből összetevődő sessiót, széleshatárú falvakban pedig 9 köblös földből és 9 szekérnyi szénát adó kaszálóból állót.

Brukenthal a maga részéről úgy vélekedett, hogy mivel az egyes községek fekvése, népessége, termékenysége, nemkülönben lakóinak megélhetésmódja országszerte igen sokféle, a *gubernium* által ajánlott két telekkategória helyett legalább négyet kellene megállapítani: 12, 10, 8 és 6 köblös² szántóra terjedőt; a kaszálókra nézve azonban, az állattenyésztés mértéke szerint, két osztály is elégséges lenne.

Az *erdélyi udvari bizottság* megbírálván e javaslatokat, a következő megjegyzéseket fűzte hozzájuk. A telekosztályozásnál nem szabad, nem is lehet országszerte azonos mértékkel mérni; feltétlenül figyelembe kell venni a nép helyzetében mutatkozó regionális különbségeket és a földek mennyiségének és minőségének községenként való változását. Általában két kérdést kell tisztázni:

1. mi legyen az osztályozás alapelve?

2. milyen módszerrel vitessék át ez az elv a gyakorlatba?

Az első kérdést a méltányosság alapján kell tisztázni. Pl. számba kell venni, miből él valamely falu lakossága, mert másként osztályozandó az a paraszt, aki csak földművelést

¹ Uo. „Der Bischof Bajtai erachtete, dass überhaupt jene Besetzung für eine ganze Ansässigkeit anzunehmen wäre, woraus ein Hausvater sich selbst, ein Eheweib, vier erwachsene Kinder und vier Stück Vieh ernähren, seine Kontribution zahlen und über diess von Jahr zu Jahr sich etwas erübrigen könnte; ...“

² A jelzett köbbszámok 24, 20, 16, és 12 pozsonyi mérőnek felelnek meg. V. ö. Erd. kanc. 1774: 640.

folytat, mint az, aki e mellett állattenyésztést, vagy fakereskedést, esetleg más hasznóhajtó foglalkozást is űz; ugyan-csak kivizsgálándó, hogy az olyan helyeken, ahol a telkek bármilyen okból szűkek, vannak-e a parasztságnak olyan beneficiumai,¹ amelyek esetleg egyenértékűvé teszik a kicsiny telket a nagyobbbal. A végrehajtás módszerének magától értetődően simulnia kell a vázolt elgondoláshoz. Éppen ezért O'Donell gróf és Bajtay püspök javaslatát éppoly kevésbé lehet elfogadni mint a guberniumét. Egyedül Brukenenthal terve alkalmas a megvalósításra. A végrehajtás célszerű lenne egy a gubernium által kiküldendő úrbéri bizottságra bízni; ez a folytonos táblák jelentései és az úgynevezett házi összeírások adataiból, a tisztázott elvek alapján összeállíthatná a kívánt klasszifikációt. Az első kísérletet a fogarasi disztriktusban lehetne elvégezni; e kis területen ugyanis a guberniumnak alkalma volna a munkálatot figyelemmel kísérni és a gyakorlatban felvetődő problémákat közvetlen tapasztalás alapján megoldáshoz segíteni.

II. Az úrbérrendezés másik főfeladatát a *jobbágyszolgálmányok, különösen a robot szabályozása* képezné. Az idevonatkozó hivatalos véleményeket ekkép ismerteti az elaborátum.

O'Donell tábornok a nemesség jogos érdekeit méltányolva, nem látja indokoltnak az erdélyi jobbágyság robotjának olyanmértvű leszállítását, miként az Magyarországon történt. Ellenben javallja, hogy az eddigi gyakorlat helyett — amely tudvalevőleg hetenként 3 napi ígás, illetve 4 napi gyalogszerben állapította meg az egésztelkes colonus szolgálatát — a heti 2, illetve 3 napos robot rendszeresíttessék.

¹ A „beneficium” és „maleficium” fogalmi kategóriájába tartozó dolgok részletes felsorolását adja a Staatsrat 1777 : 453. sz. úgydarabjának melléklete. Descriptio exemplificativa Beneficiorum et Maleficiorum. A jobbágytelek beneficiumai : 1. a jóminőségű, termékeny, három nyomásban művelhető, búzát vagy rozsot adó, két ígás-állattal meg munkálható *szántóföld*; 2. jóminőségű, nem árterületen fekvő, kétszer kaszálható és állathízalásra alkalmas szénát termő *rét*; 3. elegendő, jó füvet adó *legelő*; 4. jóminőségű *bort* termő, terjedelmes *szőlő*; 5. a falu határában levő termékeny *gyümölcsös*; 6. közel fekvő, jó úton elérhető, épület- és tüzfát szolgáltató *erdő*; 7. *nádas* olyan helyeken, ahol fa egyáltalán nincs vagy kevés van; 8. a falu határában levő *makkos*. — Ugyanezek a tartozékok maleficiumoknak tekintendők : 1. ha a szántó terméketlen, kövesföldű, vagy árterületen fekszik, továbbá ha vízfolyás pusztítja, ha távol van vagy hegyen, s ennél fogva nehezen művelhető, ha csupán egy calcaturára való, ha csak zabot és kölest terem; 2. az áradásos, rossz szénát termő, távol fekvő s nehezen megközelíthető rét; 3. az árterületen fekvő, bozotos legelő; stb.

Természetesen a fél- és negyedtelkes gazdák aránylagosan kevesebb munkára köteleztessenek, a „jobbágiones *infra qualitatem*“ pedig csupán évi 24 napos kézirobotra. Ami a házas és telkes inquilinusokat illeti, tekintve, hogy ezek többnyire nem kevésbé módosak, mint a colonusok, ugyan-csak felesleges őket a magyarországi zsellérekkel egyenlő elbánásban részesíteni; igazságos az lesz, ha ezek telkük nagyságához mérten mindig egy fokkal kisebb robotot teljesítenek, mint a megfelelő osztályba sorolt jobbágyok. Végül a házatlan zsellérek — az osztályon kívüli jobbágyokhoz hasonlóan — évi robotot teljesítsenek, mégpedig feleannyit, mint amazok: 12 napi kézi munkát.

Bajtay püspök, a maga telekosztályozási rendszerének megfelelően, az egéztelkes gazdát csupán heti 3 napos úrdol-gára kötelezné, s e munka tetszés szerint, fogattal vagy gyalog egyaránt leróható lenne; kötelező 4 napos kézi, vagy 3 napos ígásrobottal csak azok a jobbágyok volnának megterhelhetők, akik egy egész teleknél többet bírnak; de a $\frac{3}{4}$ telkesek már csak 2 napi ígás, a $\frac{1}{2}$ helyesek 2 napi gyalog, a $\frac{1}{4}$ -esek pedig mindössze egynapi kézirobotra lennének hetenként igénybevehetők. Azok, akik még $\frac{1}{4}$ teleknél is kevesebb haszonélvezettel rendelkeznek, módjuk szerint évente 40 vagy 30 napi munkát végezzenek földesuruknak. *A föld-hözragadt szegények pedig egyáltalában oldassanak fel min-den úrbéri kötelezettség alól, s bocsáttassanak szabadon.*¹ Viszonylagosan könnyebbíteni kell a zsellérség robotterhét is: aszerint, hogy a zsellér milyen osztályú telken lakik, a megfelelő jobbágyrobotnál egy fokkal kisebbet teljesítsen.

Maga Brukenthal azt írja, hogy — ámbár az érvényben lévő robotrendszert ünnepélyes országgyűlési végzés bizto-sítja — *egyedül öfelségétől függ*, kívánja-e a megváltozott körülmények szerint a telkekhez arányítva egyenlővé tenni az erdélyi jobbágyszolgálatot a magyarorszáival.² Meg-jegyzi azonban, hogy ebben az esetben egyrészt részeltetni kellene az erdélyi földesurakat is mindazokban az előnyök-ben, melyeket a magyarországi birtokosok élveznek, más-részt a sessiókat úgy kellene kimérni, hogy az azok után

¹ Staatsrat 1774: 1758 „... und sollten sich noch geringer funden, so wären selbe gar von der Leibeigenschaft frey zu entlassen, wohin sie immer gehen wollten.“

² U. o. „Baron Brukenthal wäre der Meinung, obschon in Siebenbürgen die Robotgebühren durch feyerliche Landtagsschlüsse ausgemacht worden, so könnte doch solche nach geänderten Umstän-den in Ansehung der Ansässigkeit auch abgeändert werden, es hänge daher lediglich von Ihrer Mayestät ab, die siebenbürgischen Roboten den hungarischen gleich zu machen, ...“

járó robot feltétlenül elégséges legyen az allodiumok megmunkálására.

Az eszmecsérét az *udvari bizottság* a következőképp zárja le. Mivel feltűnő az első két véleménynek (az 1769-i rezolúció alapján) a magyar urbáriumhoz való simulása, meg kell jegyezni, hogy az erdélyi robotnak magyarországi módra való rendezése elkerülhetetlenné tenné az erdélyi földesurak részére ugyanazon haszonvételek biztosítását, amelyeket a magyar birtokosok kapnak jobbágyaiktól. Mivel azonban ez olyan újítás lenne, amely az adózó nép sorsán mit se könnyít, az országgyűlésileg jóváhagyott robotrendszer módosítását elkerülendő és a jobbágyság okszerű felsegítését előmozdítandó, a bizottság inkább a következő elgondolásokat ajánlja kivitelre. Legegyszerűbb lenne, ha az 1714-ben alkotott, 1742-ben és 1747-ben öfelségétől ismételten megerősített *robotszabályzat*¹ — mely szerint

¹ Az 1714-i „a jobbágyok és zsellérek szolgáltatásának modgyáról“ szóló artikulus mindmáig ismeretlen szövege: „Nagy rendetlen abusus practicáltatván ez hazában a' jobbágyoknak és zselléreknek szolgáltatásokban, mivel némellyek a' jobbágyokat rendkívül való szolgálattal terhelvén és angáriálván, a' zselléreket pedig magok szárnyok alatt here modon tartván, okot szolgáltattak a' faluknak nagy megpusztulására, és a' szegénységnek egyik helyből a' másik helyben való költözködésére és transfugiálására, mellyel nem csak privátim téznek magoknak az olyan Possessorok kárt, hanem közönségesen az egész hazának is, mert az olyan meg gyülekezett, here modon élő zsellérek a' közönséges terhet viselni, a' contributiot fizetni nem szokták, olly mértékben, mint az örökös lakos emberek. Az örökös lakos emberek pedig midőn a Dominus terrestrisek szolgálattyaival kemény igájával el rontatnak, a' közönséges szolgálatot és terhet nem supportálhatták, úgy a' mint az ő rendek kívánna, hanem midőn a közönséges szolgálatra, teher viselésére, és adózásra alkalmatlanná tétetvén, ő rollok más jámbornak nyakába szakad a tereh viselés és adózás mellyel is olyankor augeálódik az illyeneknek competens quottájok. — Nem a' végre azért hogy a' Dominus Terrestriseknek privatum jussának valami praejudiciuma következze, hanem csak annyiban, a' mennyiben a' közönséges kárt, vagy hasznat magával importáló dolog szükséges képpen kellett lenni Determinationak, a jobbágyok és Zsellérek szolgáltatásának rendében. — Ex publici ergo status ratione concludáltatik : hogy ezután a szolgáltatásnak rende mindenütt egyaránt folyon és minden örökös jobbágy négy négy napot, a' Zsellérek pedig három három napot szolgállyanak egy héten, a Dominus Terrestris arbitriumában álván, marhával vagy gyalog szerrel kívánnya szolgálattya' jobbágyának vagy zsellérének. — Senki is pedig a' jobbágyokkal több a' zsellérekkel pedig kevesebb napon szolgáltatni ne merészellye, sub poena articulari irremissibiliter exequenda. Mellyért Fiscalis Director Atyánkfiának szorgalmatos vigyázása és gonja viselése légyen, a' mely közönséges hazajavát concernáló dolgok között fenn forgottanak, de mivel némellyeknek azok közül per instantiam Ő Felsége lábai eleiben kell tétetődni alázatosan, némellyeknek pediglen a Generalatussal és Camerativum

a jobbágy minden héten 4 napi gyalog-, vagy 3 napi ígásrobotot köteles urának teljesíteni — a jövőben mirt az egésztelkes gazda szolgálata értelmeztetnék az országnak mind a négy részterületén. Ebből a törvényes robotmértékből minden bonyodalom nélkül levezethetők lennének a kisebb telkeken élő gazdák kötelezettségei, nevezetesen: a $\frac{3}{4}$ sessió colonus hetenként 2 ígás- vagy 3 gyalog-, a $\frac{1}{2}$ -telkes kéthetenként 3 ígás- vagy 4 gyalog-, a $\frac{1}{4}$ -es pedig hetenként 1 kézi- vagy kéthetenként 1 ígásrobotot végezne. Az „infra qualitatem“-jobbágyok és a negyedteleknél kisebbben gazdálkodók csupán évi 30 nap kézirobotra vagy 15 nap ígásmunkára köteleztetnének. Azok a parasztok viszont, akik egy egész sessionál nagyobbat bírnak, ha telek-többletük a negyedtelket meghaladja, $1\frac{1}{4}$ hely után járó szolgálattal tartoznak, ha azonban telkük az ötnegyed nagyságot nem éri el, csak az egész gazdákra eső úrdolgát végzik. A zsellérek munkaszolgáltatást szükségképpen egy fokkal alacsonyabban kell megállapítani, mint a jobbágyokét: vagyis az egésztelket használó inquilinus annyit dolgozzék, mint a háromnegyedes colonus, a féltelkes annyit, mint a negyedes jobbágy és így tovább. Egyébként a többi úrbéres szolgálmányokat — kivéve a dézsmát és a kilencedet, ahol ez szokás — a javallott osztályozás alapján kellene kivetni mind a jobbágyokra, mind a zsellérekre. A próbaösszeírást ebben a vonatkozásban az a végrehajtóbizottság eszközölhetné, amelynek megszervezése a telekosztályozás céljából fentebb írdítványoztatott. Ami pedig a magyar urbáriumban, valamint néhai O'Donell gróf, néhai Bajtay püspök és a gubernium tervezetében foglalt dolgokat illeti, erre nézve az udvari bizottság ajánlja öfelségének, adjon a guberniumnak megbízást a telckérdésszerzéssel és a robotszabályozással összefüggő, erdélyi viszonylatban célszerű, s a Bizonyos Punctumokban elő nem forduló vagy hiányosan szereplő tételeknek a javaslatokból való kiválasztására és egy külön írásműben való összefoglalására. Legfelsőbb jóváhagyás után ez a kódex, mint az 1769-i norma pótléka vagy magyarázata, kinyomtatható és országszerte publikálható lenne.

Officiummal kell placidáltatni, a' vagy a' nem succedálván, ugyan csak az Ő Felsége királyi széke eleiben kell felvitetődni, pro elementissima resolutione. — Azért hogy ezen közönséges dolgokat, a' Méltóságos Gubernium rendben vévén Méltóságos Authoritása szerint moderálni, és tisztí kötelessége kívánván Ő Felsége eleiben feladni és az eránt is a haza consolatioját atyai propensioval munkálkodni méltóztassék, vigore praesentis articuli kívánnyuk és a Méltóságos Guberniumot ez eránt egész országul három Nemzetül authorállyuk is.“ (Erd. kanc. 1769 : 606).

Fz a Brukerthal-féle elaborátum tartalma. Látszólag sokoldalú és szabatos, de ha tekintetbe vesszük, hogy három-eszterdei kollégialis munkálatról van szó, csalódva kell megállapítanunk, mennyire vázaltszerű, mennyire teoretikus és adatszegény az egész. Brukerthal személyes munkája — amelyhez tulajdonképp az udvari bizottság előadása is számítható — csakúgy nem üti meg a mértéket, mint O'Donellé, vagy Bajtayé. Többet vártak az udvar mértékadó személyiségei is. Különösen feltűnhetett, hogy O'Donell — aki életében olyan lelkesen harcolt az úrbérreformért, s alkalmi jelentéseiben is annyira behatóan foglalkozott a jobbágyság egy-egy kérdésével — ezúttal meglehetősen konzervatív fel fogásra valló javaslatokat tett. Hasonlóképp, akik Bajtay társadalmi szemléletét ismerték, bizonyára elégületlenül olvasták Brukerthal által megszólaltatott előterjesztését. Nem csoda tehát, ha rögtön kétely támadt a kivonat és az interpretáció helyessége iránt. Valószínűleg mindenki, aki az elaborátumot elolvasta, azonnal a véleményezőik eredeti kéziratából kívánt meggyőződést szerezni a tények valódiságáról. (Sakhogy *a kéziratok nem voltak az előadói akta mellett megtalálhatók.* Amikor 1774 tavaszán az udvarban foglalkozni kezdtek az ügyel, e hiány egyszerű tévedésnek látszott. Mária Terézia május 16.-án, tehát midő az előadásról — amely annakidején tudvalevőleg impurumban került az udvar elé —, midő pedig a mellékletekről a legsürgősebben másolatot kért.¹ Két nap múlva (18.-án) megérkezett az elaborátum tisztázata, az allegátumok nélkül. Válaszában Brukerthal azt írja, hogy a mellékleteket nagy terjedelmük miatt nem másoltatta le, hanem eredetiben csatolta előterjesztésének első példányához.² Ezzel szemben az államtanácsai iroda igazgatója, báró Koller József már előzetesen (16.-án) jelentette, hogy kimutatásukban fel van ugyan jegyezve a szóbanlevő akta, de az eddigelé még nem fordult meg az irodában.³ Feltehető — miként fer. tebb említettem is —, hogy

¹ Erd. kanc. 1774 : 605.

² Erd. kanc. 1774 : 640. „... So erkühne mich in Betreff der dazu gehörigen Beylagen allergehoramst zu melden, dass solche ihrer Weitläufigkeit wegen, dem ersten Vortrag in originali, wie es in dergleichen Fällen gewöhnlich ist, accludiret worden, ohne dass man von solchen eine Abschrift in der Kanzley zurück behalten hätte.“

³ Staatsrat 1774 : 1268. „... Die Verzeichnisse, — írja Koller báró — die wochentlich von den Stellen über die vorliegende Stücke gefasset werden, wissen aus, dass den beagte Vortrag im Monat Juni vorigen Jahres von Baron Bruckenthal überreicht worden; zur Staatsraths Kanzley aber ist solchen niemals gelangt; ...“

Brukenthal közvetlenül József kabinetjébe juttatta az ügydarabot, de bizonyos, hogy a corregens mellékletek nélkül vette kézhez. József ugyanis Brukenthal május 18.-i jegyzékét olvasván, arra a következő rezolúciót vezette rá: *Mivel e fontos ügyben mielőbb döntést kell hozni, s mivel a hiányzó mellékletek multhatatlanul szükségesek a javalt rendszer megítéléséhez, az allegátumok az országból, vagy bármi más módon pótoltatassanak, s aztán az egész tervezet hiánytalanul azonnal terjesztessék újból elő.*¹ Brukenthal május 28.-án az udvari bizottságból leiratot intézett a guberniumhoz s ebben kérte „az 1770 szeptember 6.-i információ mellékleteinek” felterjesztését.² A főkormánysház a jelzett ügydarabokat június 14.-én kelt, gróf Bethlen Miklós által aláírt feliratához csatoltan megküldte a bizottságnak, nem így a kérdéses kéziratokat, melyekről az iratváltásban tulajdonkép szó sem esett.³ Brukenthal erre július 9.-én jelentette az uralkodónak, hogy csupán a főkormánysházai összefoglaló tájékoztatást lehetett előkeríteni, O'Donell, Bajtay és a saját emlékiratának egyetlen másolata sem található.⁴ További kutatásnak nincs nyoma: a szóbanlevő iratok eltűnésének rejtélyére sohasem derült fény. Pár nap múlva az államtanács a csupasz elaborátumot vette tárgyalás alá.

Az első votumot az éleseszű, kiváló jogász, báró Löhr⁵ fogalmazta meg a nála megszokott szigorú tárgyilagossággal és alapossággal. Bevezetőül megállapítja, hogy az úrbérreguláció a legnehezebb, legbonyolultabb ügy, amely egy ország dolgainak intézéseiben előfordulhat, mert a helyes szabályozás nemcsak az illető ország legpontosabb ismeretét követeli meg, hanem a jobbágyszolgalmányokkal kapcsolatos visszaélések legkülönbözőbb változatainak tudását is. Mert csak úgy lehet valamit korrigálni, ha a hiba is tisztán látható. Ezzel mintegy mentegőzni akar, ha a következőkben nem tud pozitív bírálatot gyakorolni. Megnehezíti a kritikát az

¹ Erd. kanc. 1774 : 640.

² Uo.

³ Erd. kanc. 1774 : 820.

⁴ Erd. kanc. 1774 : 891. „... Da ich nun diesen Allerhöchsten Befehl... allerunterthänigst befolge, so muss ich untereinstens allergehorsamst melden, dass die übrige Beilage, welche die Opinion des Grafen' v. O-Donel, dann jene des Bischofs Baron Bajtai, und meine enthalten, *wäilen sie dem ersten Vortrag in Originali accludiret worden, nicht zu haben sind.*“

⁵ Johann Friedrich Freiherr von Löhr életrajzi adatait ld. Wurzbach, i. m. XV. 396—397., továbbá : Carl Freiherr von Hock — Hermann Ignatz Bidermann: Der österreichische Staatsrath (Wien 1879), 106. l.

is — folytatja —, hogy az allegátumok hiányoznak; nem tudja elhinni, hogy például Brukenthalnak ne lenne kezében a saját értekezésének fogalmazványa. Igen jó lett volna részleteiben megismerni O'Donell és Bajtay tervezetét is. A feltárt program sorrendje kétségtelenül helyes, mert minden reguláció alapja csak az osztályozott telek lehet; ez a munkát azonban Erdélyben mint soknemzetű és több alkotmányú országban jóval nehezebb feladat, mint másutt. Úgy látja, hogy az ajánlott klasszifikációs módszerek közül a kancelláriái a legegyszerűbb és a legtermészetesebb; annak megítélése azonban, hogy a javallott vetésmennyiségi számadatok megfelelők-e, az ország közelebbi, pontosabb ismerete nélkül nem lehetséges. A megvalósítást illetőleg utal József császár indítványára, mely szerint a magyar-székel területen szász, a szász székekben pedig magyar bizottság működése lenne kívánatos. De ha másként nem lehetséges, elfogadható a kancellária módszere is, tudniillik a gubernium keretében operáló bizottság, a fogaraskerületi próbaosztályozás, stb. Az igazság kiderítése céljából különösen indokolt lenne az ellentétes nemzetiségű bizottságok munkája a robotszabályozásnál. Ebben a vonatkozásban ugyanis már maga az elaborátum sem világos. Őfelsége parancsa úgy szólt, hogy a magyar robotnormát kell Erdélyre alkalmazni, mégis most más törekvést lehet észrevenni; azzal érvelnek, hogy ebben az esetben csökkenne ugyan a robot, de másfelől a magyar norma szerint követelhető egyéb szolgáltatások által a jobbágy fokozottan megterhelhetnének. Ezt az előnyt és különbséget „in specifico“ világosan ki kellene fejteni, hogy megítélhető legyen az indoklás alapja vagy alaptalansága.¹ Ugyancsak részletezést kívánna a roboton kívüli többi szolgáltatások miénléte. Ennek híján teljesen lehetetlen megfontolni, meddig méltányos az úr és a paraszt érdekének figyelembevétele. Amíg idevonatkozólag szabatos tájékoztatás nem áll rendelkezésre, a robot és a szolgáltatások dolgában nem lehet végérvényesen állást foglalni. Ugyanez áll O'Donell és Bajtay hiányzó értekezésére nézve is. Általában kívánatos lenne, hogy Brukenthal Erdélybe érkezésekor a gubernium

¹ Staatsrat 1774: 1758. „... Es ist über diesen ... Gegenstand der Vortrag nicht klar verfasst; Ihre Mayestät haben ansehnlich einmal befohlen, das; hungarische Robotts-Normale auf Siebenbürgen zu adaptiren, es wird aber deme hier entgegengesetzt, dass in solchem Fall der Contribuent zwar an der Robott erleichtert, jedennoch aber nach dem hungarischen Normali durch anderweite Praestationen wiederum mehr beschweret würde, dieses Vorgeben und Unterschied hätte in Specifico klärer vorgeleget werden sollen, damit der Grund oder Ungrund beurtheilet werden möge; ...“

elé terjessze a telekosztályozást és a robotmódosítást illető gondolatait, *a szükséges adatokat az országban azonnal összegyűjtesse*, aztán pedig a guberriummal egy kimerítő, az összes idevágó kérdéseket felölelő jelentést tétessen. Az ügy — fejezi be hozzászólását Löhr — az egész országra rézve rendkívüli fontosságú és feltétlenül megköveteli a világos okfejtést; az idő, amit erre fordítunk, nem vész kárba.¹

Amennyire körültekintő, megfontoló, s aggályoskodó az első votum, éppennyira határozott, dinamikus a második: *báró Gebleré*.² Ez nemcsak annak tulajdonítható, hogy Gebler Löhrnél jóval hosszabb államtanácsi gyakorlattal s a magyar ügyekben meglehetősen sok tapasztalattal rendelkezett, hanem elsősorban impulzív egyéniségének és gyakorlati aufklarizmusának. Minden úrbérregulációban — kezdődik Gebler fejtegetése — a jobbágy beneficiumai és szolgálmányai alkotják a munkálatok gerincét. Magyarországon is előbb a telek, vagyis az úgynevezett constitutum possessionis szabályoztatott, s ennek változatai szolgáltak aztán mértékül a szolgálmányok kiszabása során. A házasszellérekről és lakóknál a hasznót, illetve a keresményt összehasonlították az igazi telkes jobbágy nyereségével s ennek az aránynak megfelelően mérték ki a terheket. Ami az erdélyi constitutum meghatározását illeti, teljesen igaza van az udvari bizottságnak, ha a föld és egyéb helyi körülmények különbözősége miatt nem szándékszik általánosan egyező normatívumot alkotni. Hiszen Magyarországon sem egységesen, sőt nem is csak megyénként végezték a telekosztályozást, hanem ugyanazon megyén belül körzetenként, a szántók és kaszálók nagyobb vagy kisebb „quantuma“ szerint. A javaslatba hozott elv — a vetésmennyiség szerinti négy földosztály, vagy a két rétosztály — megvalósításra bizonyára alkalmas, hiszen az udvari bizottság ismeri az erdélyi viszonyokat. Ellene észrevétele nincs; legfelsőbb elfogadásra annál inkább

¹ Uo. „... Überhaupt wäre zu wünschen, dass B. Brukenenthal so bald er in das Lande kommet, seine Gedanken sowohl in Ansehung der zu bestimmenden Ansässigkeit, als auch wegen Regulirung der Robotten und übrigen Praestationen dem Gubernio proponire, darüber die nöthige Auskünfte in dem Lande sogleich eingeholet, und sodan von dem Gubernio ein ausführlicher, alle in dieses Geschäfte einschlagende Gegenstände berührende Bericht anhero erstattet werden möchte; die Sache ist für das ganze Lande von so besonderer Wichtigkeit und erfordert die klare Erörterung so vieler Umstände, dass in der That die etwas mehrere Zeit nicht verloren ist, welche zu der reifsten Überlegung einer solchen wichtiger Sache verwendet wird.“

² Tobias Philipp Freiherr von Gebler életrajzi adatai: Wurzbach. i. m. V. 118—120. l., Hock—Biderman, i. m. 106. l.

ajánlja, mert ellenkező esetben a megyékbe kiküldendő úrbéri biztosok mérték híján különböző elvek szerint fognak működni. Igaz, hogy a felvételeknek a lokális helyzethez kell igazodniuk; minden előírást nélkülözni azonban mégsem lehet. A jobbágyszolgalmányok dolgában — tekintettel arra, hogy a kilenced és tized, amely Magyarországon majdnem általános jellegű, Erdélyben csak szórványosan fordul elő — úgy véli, hogy a magyarországinál nagyobb robot kiszabása nem méltánytalan; magától értetődik azonban, hogy mindazonokon a vidékeken (így a Partiumban is), ahol a magyar jog szerint a nona- és decimaszolgáltatás szokásos, ott a robot is a magyar mértékhez alkalmazandó. Különösen nem szabad megfélemedezni az úgynevezett *clausula salutaris*-nak erdélyi viszonylatban való alkalmazásáról; nem szabad előfordulnia annak, hogy az úrbérreguláció által bármely jobbágylétre hátrányosabb helyzetbe kerüljön, mint amilyenben korábban volt. Vagyis ha valahol a fennálló szokás előnyösebb, azt kell fenntartani. Így lenne megszerkesztendő az úrbérszabályozási utasítás. Az úrbérrendezési pátensnél azonban egyebet is figyelembe kell venni, főleg a robotteljesítés módzatait: a szolgálat helyére való menet s az onnan való jövet (*itus et reditus*), az abrakolás és a hosszúfuvar kérdését. S nem utolsó sorban fontos, hogy a *prohibita generalia*¹ világgosan és érthetően tétessenek közzé az ország valamennyi nyelvében. Minderről Brukenthal az országban tanácskozzék egyetértőleg a guberniummal s tervezetét terjessze elő legfelsőbb jóváhagyásra. A gyakorlati végrehajtás a magyarországival egyező módon történhetné, a gubernium mellett felállítandó úrbéri bizottság közreműködésével. A helyi bizottságok összeállítása során alkalmazni lehetne a nemzetcsere elvét, mindazonáltal e tekintetben nem kívánja megkötni Brukenthal és a gubernium kezét. Ha egyébként a kiszemelt biztos értelmes, a mezőgazdasághoz értő, méltányosan gondolkodó és az illető járásban saját személyére nézve nem érdekelt, akadálytalanul kiküldhető legyen.

¹ *Prohibita generalia* néven foglalták össze az úrbéri szabályzatba felvett azon rendelkezéseket, amelyek a visszaélés-számba menő földesúri szolgalmányokat vagy szokásokat általánosságban eltöltötték. A magyarországi urbárium „Hetedik Punctom“-ának címe ezt a következőképp fejezi ki: „Minden el-tiltatott, s ennek utánna el-távoztatandó Rendkívül való Tselekedetekről, és Szokásokról“. — Az 1769-i Bizonyos Punctumokban a *prohibita generalia*t nem foglalták külön fejezetbe; a szöveg különböző helyein levő tilalmakból hatot (II. szakasz 6 pont, továbbá II. 7, III. 13, III. 10, II. 8 és II. 4.) külön jegyzékbe foglaltak és országszerte külön is kihírdették. Ld. Erd. kanc. 1769: 606. *Puncta Generalia per Regnum publicanda*.

A biztosok munkálata — csakúgy mint Magyarországon történt — felvétel után mindenütt küldessék meg az illetékes folytonos táblának, ez lássa el véleményezéssel s továbbítsa a guberniumhoz. Végül azt kívánom — írja nyomatékosan Gebler —, hogy e nyolc év óta folyamatban levő, a szegény jobbágyságra nézve oly sürgős dolog haladéktalanul megkezdődjék.¹

A harmadik hozzászóló, a magyar urbárium egyik lelkes udvari előkészítője és propagátora, báró Stupan² — aki 1769-ben a Bizonyos Punctumok megjelenése előtt legenergikusabb szószólója volt az erdélyi úrbérviszonyok késedelem nélkül való általános rendezésének — ezúttal nem bocsátkozott a dolog részletesebb vizsgálatába, de a gyors megvalósítást azért most is hangsúlyozta. Rövid votumában nagyrészt helyesli az előző véleményeket: elismeri, hogy Erdélynek állandó urbáriumra van szüksége, hogy a telekosztályozás mind a jobbágyszolgáltatások, mind az adófizetés szempontjából döntő fontosságú, hogy a szabályozott úrbér nem lehet magasabb, mint a szokásszerű. Az udvari bizottság által vázolt osztályozási elvek ellen nincs észrevétele, de ellentétben az előzőkkel, jobbnak látná, ha az Erdélybe menő Brukenthal e fontos ügynek a guberniummal való elintéztetésére és a végleges javaslat felterjesztésére utasítatnék. Ezáltal a legfelsőbb rezolúció határozott utasítása szerint azonnal megindítható lenne a munkálat. Másként vélekedik a prohibita generalia tekintetében is; felfogása szerint a Magyarországon közzétett pontok Erdélyre is alkalmasak „ad aptandum et publicandum“. Nem kételkedik, hogy ez az alkalmazás meg is fog történni.

Utolsónál báró Kressel,³ ez a kiváló, de mérsékelt csendes reformpolitikus fűzött néhány megjegyzést a szőnyegen forgó ügryhöz. Minden előttte szólóval teljesen egyetért abban, hogy egy olyan országban, ahol a jobbágytelkekről semmiféle kataszter nem áll rendelkezésre és soha semmiféle rectificatio nem történt, ahol a gazdák jövedelemviszonyai teljesen ismeretlenek, ahol a vidékek, helyzetek, emberek rend-

¹ Staatsrat 1774: 1758. „Schlüsslich wünsche ich, dass dieses nun schon acht Jahre in Bewegung stehende, für den armen Unterthanen so dringende Geschäfft ganz unverzüglich seinen Anfang nehmen möge.“

² Anton Maria Freiherr Stupan von Ehrenstein személyére ld. Wurzbach, i. m. XL. 202—204. l. és Hock—Bidermann, i. m. 18, 19, 50, 59, 78, 94. l.

³ Franz Karl Freiherr Kressel von Gualtenberg adatait ld. Wurzbach, i. m. 201—203. l. és Hock—Bidermann, i. m. 106. l.

kívüli változatosságot mutatnak, ahol egyhelyütt a jobbágyot és a zsellért egyenlőnek tartják, másutt nagyon is különbözőknek, ott egyazon mérték szerint nem lehet úrbáriumot alkotni. Kétségtelen, hogy a regulációt politikai terület-egységeként a javasolt osztályozás szerint kell végrehajtani. Hiszi, hogy a reform némi tájékozódás után most már könnyen keresztülvihető lesz.

Végigtekintve az államtanács votumain, feltűnő, hogy mindegyik — még a legrészletesebb is — mennyire keveset mondó. Löhr a sötétben tapogatózó módjára ragad meg egy-egy dolgot, amibe beleütközik, Gebler szinte teljesen ráhagyatkozok Brukenthalra, Stupan csupán iramot sürget, Kressel pedig szédülten csodálkozik Erdély gazdasági-szociális ezerarcúságán. Hogy mit kellene tenni, egyik sem érzi, egyik sem látja. De ezen nem is lehet csodálkozni, a hiba nem bennük rejlett, hanem a Brukenthal-féle elaborátumban, amely Erdély társadalmi-gazdasági rajzát nem tartotta szükségesnek megismertetni, s egyáltalában tartózkodott attól, hogy adatszerűen, reálisan tájékoztasson az 1770-i úrbéri collegium munkálatáról. Hogyan tudott volna egy birodalmi, stájer, vagy cseh politikus érdemlegesen állást foglalni egy ismeretlen ország amúgyis túlságosan bonyolult problémájában. Az erdélyi viszonyokkal nagyjából ismerős Józsefnek viszont Mária Terézia nem engedett szabad érvényesülést.

Igy történt, hogy amikor az ügy megtárgyalása után a fejedelmi végzés megszerkesztésére került a sor, Kressel — aki e feladatra illetékes volt — alig tudott valami konkrétumot a votumokból összehozni. *Rezolúció-tervezetének* első részül Löhrnek azokat a sorait alkalmazta, melyek utasítják Brukenthalt, hogy a telekosztályozás és a robotrendezés kérdéseit vitattassa meg a guberniumban és adatgyűjtés alapján egy kimerítő újabb munkálatot terjesszen elő. Második részül a Gebler-féle „clausula salutarist” vette fel, kibővítve a telekállomány sérthetetlenségével; befejezésül pedig egy hagyományos záradékformulát írt, mely a munkálat gyors előhaladásának és mielőbbi bemutatásának reményét fejezi ki.

Mária Terézia a tervezetet változatlanul elfogadta és sajátkezü aláírásával megerősítette.¹

Ezzel az erdélyi úrbérügy sorsa ismét Brukenthal kezébe került. Tőle függött: mikor, hogyan, minő irányba tereli vajúdását.

Berlász Jenő.

¹ Staatsrat 1774 : 1758. — Erd. kane. 1774 : 891. „Unter seiner Leitung im Land wird das Geschäft, wie Ich mich versehe, den behenden Fortgang gewinnen so, dass ich das vollständige Gutachten zu Meiner endlichen Schlussfassung sodann in kurzem gewärtigen mag.“

A naplóíró Széchenyi.

Hatodik kötetével,¹ érdemes kiadójának, Viszota Gyulának tizenötévi megfeszített munkája árán, lezárult a Széchenyi naplók sorozata, e legnagyobb szabású emléké, melyet valaha magyar alkotó önmagának állított. 1814 júliusában romantikus olvasmánykivonatokkal indul a napló, a kor divatja szerint világfájdalmas, spleenes, nyugtalan ifjú mágnás feljegyzéseivel, aki helyét keresi és nem leli a világban, kiábrándult katona, szeszélyes utazó, félig költő, félig világfi, semmitemvő, akinek látszólagos könnyelműsége mögött azonban érzékenység, szomorúság, becsvágy, ideges félelmek lappanganak és az életének tartalmát, célt keresés szinte mániákus ösztöne. Milyen könnyen élhetne és mily nehéz szerepet vállal, amikor vasszorgalommal nekilát magát reformálni, hogy népének reformerje lehessen. A napló e felbuzduló elhatározástól kezdve egy emberöltőn át hű tükre erőfeszítéseknek, csüggedéseknek, emberekkel, eseményekkel, sorssal küzködésnek, pihenésnélküli, hajszott munkának, s egyre zaklatottabb, egyre romlóbb lélekállapotnak, súlyosodó idegességnek. A feljegyzések mindennapos kényszere, a folytonos magával foglalkozás csak elmélyíti a válságot, a gyónás tudatosítja és felszabadítja a rémeket, az örök lelkiismeretvizsgálat nagyranöveli az elégedetlenséget, az önvádat. Ha a napló évtizedeken át ismétlődő kitöréseit olvassuk, arra a belátásra jutunk, hogy e keserű panaszáradat nemcsak jelt adott az idegrendszer bomlásáról, de elő is segítette azt; az ilyenfajta beszámoló maga már beteges tünet, megrögződött képzetek újra és újra felbukkanása, szaggatott, ziháló formájával is kórképre utaló. Természetesen nem a szóklinikai értelmében vett idegbajra, ahogy időnként túlhangsúlyozták e tüneteket (pedig még a döbblingi évek sem jogosítanak fel a kizárólagosan orvosi magyarázatra), hanem a

¹ Gróf Széchenyi István naplói, VI. k. (1844—1848). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Viszota Gyula. (Magyarország újabbkori történetének Forrásai.) Budapest 1939. Magyar Történelmi Társulat. 8° CVII, 810 l. (Az előző kötetek ismertetését lásd: Századok 1935, 220. l., 1939, 228. l.)

végletek közt hanykolódó nagy lélekre, amelyik életét egyetlen iramban éli le, lázasan áradó gondolatok, végsőkéig feszült hangulatok között, egyetlen szenvedélytől emésztve, ezer kicsinyességtől sorvasztva. A sodródásban néhány makacsul visszatérő eszme jelzi a lélek legbensőbb baját, gyógyíthatatlan sérüléseket, a roskadozó élet legfőbb teherét. Ez állandó motívumokból próbálunk a következőkben egyet-kettőt felvázolni.

Nem érintjük itt a tulajdonképeni magánéletére, szerelmeire, sógornője tragikus halálára és más homályos bűnökre vonatkozó célzásait, melyek tovább aligha tisztázhatók s megmaradnak a képzelet iszonyú játékanak, nem vizsgáljuk lelkiéletének bonyolult drámáját, melyet más alkalommal iparkodtunk elemeire bontani. Rövid vázlatunk Széchenyi közszerepléséről szól, amint az ő képzeletvilágában a napló-feljegyzések tanúsága szerint tükröződik.

E közpálya legfőbb hiánya érzése szerint, hogy egyáltalán nem pálya. Attól a pillanattól kezdve, hogy az 1825-i kerületi ülésen mint főrendi vendég és katona kétszeresen oda nem tartozón teszi meg sorsdöntő ajánlatát, végig elkíséri a nyugtalanító tudat, hogy alapjában csak magánemberként izgat és teremt, felelős tényezővé sohasem lesz. (Kivéve a sors iróniáját, a forradalmi kormányban részvételt, ahol elvei rombadöntésében kénytelen hivatalosan segédkezni.) Bármilyen nagyszerű a meglevő hivatásérzés, tehetetlen dühvel vagy keserű megalázottsággal tölti el a hiányzó hivatal, vezető állás, ahol agitáció és ostromló memorandumok nélkül, a maga kezdeményéből valósíthatná meg terveit. Az a furcsa reformer ő, ki pályája végéig más uralkodó tényezők meggyőzésére, jóindulatára szorul, mások makacságának hoz áldozatot; s bármennyire magasabbrendű a szerepe a pusztá hivatali szolgálatnál az ítélő utókor szemében, az előtt nem vigasztalja a képzelt és valódi hátrányokért. „Sitzung bei Nitzky — jegyzi fel 1831 augusztus 23-án — Um was ich klüger und gescheider bin und habe doch so wenig Einfluss! Wird denn der Tag niemals grauen, wenn meine Sphaere grösser wird?“ (IV. 200. l.) Számtalanszor megcsillan a remény, hogy teret juttatnak neki, memorandumokban nyíltan fel is ajánlja szolgálatait, de újra és újra sikertelenül, s elkeseredetten jegyezheti fel: „Ich bleibe demnach, was ich bin, das heisst *nichts*.“ (VI. 209. l.) József nádor halálakor egy darabig nádornak emlegetik, István főherceg, a valódi utód, elé azonban alig akarják beengedni, mert nincsen tisztsége. Helyzete különösen a kormánnyal szemben tisztázatlan, itt nézik a legnagyobb gyanakvással

és itt érzi maga is a szerepét leginkább fonáknak. Kívülről sürgeti őket, de milyen jogcímen? A lelkiismeret, a genialitás, a nemzeti öneszmélés jogán, de a meglévő keretektől mégis idegenül. Ha még ellenzékinek vallaná magát, működése beleilleszkedhetné a konvenciókba; ám ez ellen mindig hevesen tiltakozik, ő a kormány embere. Szabad portyázó, aki elégedetlen a lassú és tehetetlen hivatásos katonával, de nem ellenség.

Ahogy az évek folyamán mindig kevesebb kilátása lesz a külső érvényesülésre, egyre nyugtalanabbul próbálja körvonalazni szerepét. Megalkotja a közvetítő fogalmát, naplójegyzeteiben, de különös pontossággal 1835 áprilisi memorandumában, melyet a besúgó jelentések ellensúlyozására terjeszt Metternich elé, mintegy szilárd támaszpontot akaradni önmagának. Vannak, akik vezetni, vannak, akik engedelmeskedni tartoznak. „Andere haben wieder eine andere Bestimmung; unter welchen die Meine die zu seyn scheint: In kleiner Sphaere, aber in einer äusserst unabhängigen Lage die Rolle eines Vermittlers zu spielen.“ (IV. 690. l.) A jogi formalitáshoz ragaszkodó, konzervatív hivatalnok fel is háborodik erre az állításra, a memorandum szélén valószínűleg Reviczky Ádám főkancellár tollából a következő megjegyzést találjuk: „Welche Eitelkeit — ein unberufener Vermittler zwischen Regierung und Nation — in Ungarn ist der Palatin der gesetzliche Vermittler.“

Széchenyi e bizalmas jegyzetet nem láthatta, de lelkében önmaga is kétségek között hanykódott e hivatatlan elhivatottság felett. Egyízben Esterházy Pál nyíltan szemébe mondotta, nem érti, mily jogon helyezkedik a kormány és a nemzet közé s ha ekkor válasza önérzetes volt is: „Saját akaratomból“ (IV. 637. l.), a tüske bennmaradt szívében. A közvetítő szerepet sem fent, sem lent nem méltányolták, a mágnások elbizakodottnak, a polgárok kevésnek ítélték. Különösen tragikussá vált a kormánnyal szembeni helyzetlensége a márciusi forró napokban; látja Apponyi hibáit és a végzet felé rohanást, de a figyelmeztetésen kívül nincs módja az intézkedésre, királyi biztosnak felajánlkozását megint csak nem fogadják el, a teljhatalom helyett, amit kért, a befolyása végső csökkenését kell látnia. A nyílt színvállás Kossuth szerencsecsillagát felragyogtatta, míg az egyzettető, egyik pártot a másikkal ellensúlyozó szerep őt mindenkitől elidegenítette. Az egyéni módszer csődöt mondott.

Az egyéni politikai módszer Széchenyi egyik legkedvesebb illúziója, majd csalódásainak állandó forrása. A fiatalember már mint a nagy diplomaták ambiciózus tanítványa tárja

fel terveit Crescence előtt egy a naplójába másolt levélben (1829 március): „Ich muss mich ganz verläugnen, — Ein ehrlicher Comediant, ein edler Mystificateur seyn — ich muss sie, ihres Glückes wegen betrügen . . . “ (III. 301. l.) Részletesen, látható tetszelgéssel fejti ki szerepét, az egyikkel símadorú lesz, a másikkal gombba, ezeket eszméi változatosságával, másokat pénzzel, ismét másokat nagylelkűséggel vagy ráijesztéssel fog megnyerni szándékainak. Rájuk kényszeríti a javukat. De lesz-e eredmény, veti fel mindjárt önmaga a kérdést. A legközelebbi országgyűlésen nem ismerik majd ki az emberek, jellemtelenséggel fogják vádolni s ami a megnyerő modort illeti, „werde ich älter, so wird mein übler humor zunehmen — ich werde die Leute noch mehr rebutiren, — und . . . am Ende allein stehen“. (Uo. 303. l.) Elégge ismeretes, mennyire igaza volt e rossz sejtelmével.

A napló itt is szélsőséges hangulatváltozásokról tanúskodik. Az emberek felhasználásának, egymás ellen kijátszásának fölényes érzését kétségbeesett hangulatok követik, amikor úgy érzi, hogy tehetetlen velük szemben. S bár reformmunkája sikerét jórészt csakugyan a személyes rábeszélésnek köszönheti, mégis ritkák az elégedett percek; akiket legjobban ambicionálna, kisiklanak kezei közül, diplomáciai ügyességét megcáfolják a kérlelhetetlen események. De sikereiben is valójában több a genialis rögtönzés, a színjátszás művészi ösztöne, az érzékeny idegrendszer találékonysága, mint a céltudatos politikai módszer. Az embereket lelkük mélyéig kiismeri, de a tapasztaltakat gyakorlatban hasznosítani már kevés a rutinja; pompásan jellemez, valósággal fró szemével lát, de a jellemek mozgatóerőiben már erőtlen. Metternich hideg biztonságát, elérhetetlen eszményét, a maga érzelmi állásfoglalásaival, sokszor érthetetlen és visszariasztó viselkedésével meg sem közelíti, de nem éri el Kossuth szuggesztív hódítóerejét sem; az érzelmesek számára túl intellektuális, az értelmi lényeknek túlságosan szeszélyes.

Mindenesetre, ha naplójának el is kesergi kudarcait, kifelé megjátssza a kártyákat keverő, machiavellisztikus politikust, néha kissé túlzottan is. A híd ügyét, mint Metternichhez benyújtott memorandumában kifejti, „à l'aimable“ kell a nemességgel elfogadtatni, becsalogatni őket szinte tudtuk nélkül a közös teherviselésbe, egyéni taktikával rávenni arra, amit a kormánynak nem tennének meg. Metternich nem helyesli a kerülő utat, ez szerinte mindkét párttal össze fogja veszíteni.

A két párttal való játék és a mindkettő előtt gyanússá válás különösen a márciusi napokban éleződik ki. Ha rapszó-

dikus feljegyzéseit olvassuk, az a benyomásunk, hogy Széchenyi már maga is remény nélkül, csupán a régi ügyesség illúziója kedvéért hívja egyik nap a konzervatív, másik nap az ellenzéki vezérférfiakat ebédre magához; az ellentétek túlnőttek azon, hogy meggyőzés útján feloldódjanak. „Az én időm lejárt“, jegyzi fel napokon keresztül és a tömegszónoklat tündöklése idején bizony lejárt az ő egyéni módszere. S amikor lázas feljegyzéseiből szinte süvít a tehetetlen szorongás, hogy részt vállalt a forradalmi kormány munkájában, majdnem groteszken hat a hit: „Die Leute werden sagen, ich spiele meine Karten fein, à la Talleyrand!“ (Döblingi hagyaték, I. 284. l. A napló lefoglalt befejező részét ez a kötet tartalmazza.)

Álmát, az emberek feletti biztos uralkodást, a napló tanúsága szerint legjobban az a kiszolgáltatottság akadályozza, mellyel az emberek ítéletét fogadja. Beteges érzékenységgel jegyez fel minden elejtett szót, töpreng felette és önvádat formál belőle. Társaságbeli szépasszonyok csipkelődő mondásai éppúgy felkavarják, mint Metternich figyelmeztetései, elmaradt meghívások, mint a palatinus rosszalása, idegenek közönye, mint honfitársai ellenségeskedése. Jellemző, hogy itt is mindig intim körben gondolkodik, kifelé a népszerűségét, a hivatásos politikusok bálványát, önkínzó mohósággal veti kockára. Egy-egy szereplését majdnem színpadias hatással gondolja el, kiszámítja viselkedését, még a látszólagos fegyelmetlenségben is. A Tisza-szabályozás ügyében ülés van Károlyi Györgynél. „Er sitzt vor ... ich schwätze eine Menge zusammen. 'Gar keine Dignität', aber ich fühle es, 'desto mehr Götter Funke und Genie'.“ (VI. 352. l.) Az értő kevesek tetszését akarja elnyerni, a sokasággal szemben közömbös; az egyéni ítéletek sujtják le, nem a tömeg haragja. Ezért kíséri évtizedes, hol fejethajtó, hol lázadó, de mindig izgatott figyelemmel annak róla való vélekedését, akit mesterének tud a politikai viselkedésben: Metternichét.

Metternich az ő csapongásával szemben a tökéletes rutinier. Egy nagy államgépezet egyensúlyozója a bonyolult európai rendszerben, elsősorban külpolitikai tehetség, míg Széchenyi saját bevallása szerint „izzad“ a szorongástól, amikor európai ügyekre fordul a társalgás. (Beszélgetése a bécsi angol követtel, VI. 526. l.) Metternich sem ellensége a reformoknak, amit többek közt sűrű megbeszéléseik is bizonyítanak, de dinasztikus érzése a társadalmi izgatás minden formáját elvetendőnek tartja és csak felülről, a király és a kormány útján kívánja a lassú átalakulást. Névtelenül megjelent és eddig kellően nem méltányolt

Aphoristische Bemerkungen-jeiben, amelynek kéziratát Széchenyinek is bemutatta s amelyben kétségtelenül kimutatható egyébként Széchenyi eszméinek hatása, a forradalom felé siető Magyarországnak akar józan politikai programmot adni még 1844-ben. A reformok motora itt a király, a rendi ellenállást ő és csak ő van hivatva leszerelni. Ez a felfogás nem találkozhatott Széchenyiével, aki a rendeket hamelni sípszóval szerette volna az újítások felé vezetni. A lényegben egyetérthettek, a módszer tekintetében a különbség nem volt kisebb, mint Széchenyi és Kossuth között. A kancellárban és az ellenzéki vezérben, ha a két végleten is, a hivatásos politikus rokon típusa állott szemben a geniális dilettánssal, az ancien régime és a modern parlamentarizmus konvenciója az egyszeri, egyéni mesterművel.

A naplójának valló Széchenyi mindkét antagonistáját az ideges és alulmaradástól félő lélek éleslátásával ítéli meg. Megcsodálja Metternich tudását, tapasztalatait, de megfigyeli leckéztető modorát, az érveiben gyönyörködést is, amelyik a partnert alig engedi szóhoz jutni, a taktikát, amellyel átsiklik a kényes dolgok felett, a tényleges bravurt, de a terméketlen öncsodálatot is, majd a fokozódó merevséget, belső bizonytalanságot, az előregedést. „Bei Fürst Metternich — jegyzi fel 1843 április 11.-én — Lange kann es mit ihm nicht wahren! Alt, gebrochen, — Generalitäten. — man kommt zu nichts.“ (V. 704. l.) A következő év elején megint kihallgatáson van nála; a herceg három óra hosszat beszél, „à peu près unverständliches Zeug.“ 1848 februárjában izgatottan írja naplójába, hogy a nyolcvanon felüli Radetzky és a hetvenhárom éves Metternich a két védőhorgonyunk. A rendszer elmeszesedett; március 15.-én sóhajtva parentálja el Metternichben Ferenc császár művét, „amelyiknek abszurdumra kellett vezetnie.“

Kossuth alakját szertelen képzelete kedvére hatalmába kerítheti. Batthyányban csak a kardivat után futó mágnást, Wesselényiben az olcsó népszerűség szerelmesét ítéli el, de Kossuth a fanatikus, aki démoni erőnek engedve viszi a robbanás felé a helyzetet. A márciusi napokban nem tudja megtagadni tőle iszonyodó csodálatát: „Er schläft nicht. isst nicht, das Fleisch fällt von ihm ab ect. ect.“ (VI. 735. l.) Hasztalan próbál maga is szabadulni, miután a megalakult kormányban kényszerű szövetséget kötött vele: „Ich kann mich nicht trennen etc. Er hält uns alle . . . wie eine Spinne in seinen Netzen.“ (Döblingi hagyaték, I. 344. l.) Egy nappal később még kétségbeesettebben: „O — sage ich mir oft — welch' dummer Streich war es, mich mit Kossuth einspannen

zu lassen? . . . Wenn ich jetzt frei wäre! . . . Philosophie, religiöse Ergebung! Voilà . . . das sind die zwei Anker.“ (Uo.)

A vallás nemcsak a szorongattatás napjaiban menedéke, hanem állandó kísérője egész pályáján. Eléggé emlegetett Albach Szaniszlónak és a katolikus romantikának hatása reá, sőt kísérlet történt, hogy egész gondolatrendszerét vallásosságából fejtsek ki. A napló lélektani tanúsága mellett ez a merev rendszerezés nem állhat meg. Széchenyi hite nem volt azonos a kor német és francia katolikus megújulásiával; kevesebb volt benne az eltökéltség, több a habozás, keresés, kétely. Dogmatikus visszafordulásról, középkori nosztalgiáról nála szó sem lehet, de még oly politikailag színezett vallásosságról sem, mint a konzervatív Bonaldnál, a liberális Lamennaisnál és társaiknál. Széchenyi ebben is külön utakon jár, nem a korszellem mozgalmaiban; egyéni szükséglet nála a vallás, akár reformkedve és politikai szerepvállalása. A kielégítetlen, folytonos válságok közt sodródó lélek pihenést, feloldódást, megnyugtatót keres az égi hatalomnál; sűrű gyónásait nem formalizmus, mégcsak nem is szigorúan vallásos élmény diktálja, hanem a lelkiismeretvizsgálat kényszere, amely naplót is irat vele, az emésztő önvád, az örökös belső feszültség. Tartalmilag a hite elég közömbös. „Ich war Beichten — wollte aber selber nicht zum Heiligen Abendmahl. — Ist es Wahrheit — ist es Traum — ich will es respectiren und darüber nicht grübeln“ — írja 1827-ben (III. 152. l.), és ehhez az állásponthoz végig hű maradt. Albach prédikációit a későbbi években fokozódó kritikával hallgatja, feljegyzi hanyatlását. „Er ist abwärts. Überlebt sich.“ (V. 367. l.) Ami őt a valláshoz fűzi, nem tétel és divatos megtérés, hanem szomjúság és vágy, nem beteljesülés, hanem reménykedés, hasztalan kísérlet a megnyugvásra. Tökéletesebben senki sem jellemezhetné lélekállapotát, mint ő maga: „Kirche. Mit Aufschwung mich nach 'Oben' zu erheben gesucht! O wie süß . . . es gehet aber nicht. Flügeln von Blei. Bloss Funken von Seeligkeit! — In der Kirche hab' ich stets Langeweile! Es ist infam, es ist traurig, es ist aber wahr! Fido savant [tudós kutya, amelyik ekkor produkálta magát] ist traurig, wenn er sein bischen Gehirn anstrengen soll! . . . Ich dans la même proportion . . . wenn ich 'Überirdisch' seyn sollte.“ (1847 augusztus 29. VI. 626. l.) Az esendő ember őszinte hangja ez, akarat és restség, nagyra-törés és gyarlóság színezik, akárcsak egész valóját.

Egy ponton érzi csak a valódi elhivatottságot, magasabb erők kényszerét: a munka lázában. Mi úzná őt különben

e hajsztolt iramba, számtalan fárasztó útjára, kelletlen országjárásra, emberekkel vesződésre, kiket lenéz („Quelle société, quel ennui, III. 120. l.“), idegűrlő küzdelmekbe, folytonos lázas tevékenységbe? „Ich fühle, dass ich mit der Geisterwelt eng zusammen henge. Ist es der Teufel, ist es mein Genius, dass weiss ich nicht“ — írja az induló reformer. (1826 február 19. III. 21. l.) És az életművét összeomlani látó öreg ember megint megrettenve kérdi, kinek a kezében volt eszköz, a jó vagy a rossz hatalmakéban? Akaratától független, titokzatos intések vezették, a nemezis vitte, a fatum korbácsolta, megállás sohasem volt, csak halálos fáradság. Kevesebb örömmel még nem hoztak örömet az emberek közé. Miért csinálom? riad fel minden reggel a tiszai útján; láthatatlan kötél vonszolja ellenkező testét, lázadó próféta, kit, mint egykor Jónást, kínokkal, fenyítéssel hívott el magának az Úr. Muszájból váltja meg népét („Ich liebe Ungarn aus *muss*“ VI. 416. l.); de volt-e valaha szeretet nagyobb, mint ez a vádoló, politika jobb, mint ez a csapongó, élet eredményesebb, mint ez az összeomló?

Halász Gábor.

Történeti irodalom.

Croce, Benedetto : Történelem és szabadság. A „Századunk“ kiadása. Budapest 1940. 8° 134 l.

A szerző Olaszország jelenkori nagy filozófusa. Gyermekéveiben az Unita Italia szabadságtól mámoros légköre vette körül (1866-ban született), s férfikora javarészt is az egyéni szabadság érvényesülésének korában élte le : legalább is így látta ő a filozófus szellemi és erkölcsi magasságából. Filozófiát Hegeltől tanult : ennek szabadságeszméje képezi egész rendszerének és történet-szemléletének mindmáig változatlan alapját.

Csak természetes tehát, hogy a „liberális életeszmenytől“ elforduló korunkban nem igen talál vigasztaló jelenségeket. Biológiai erőimádat, ezzel együtt ellenállhatatlan forradalmi lendület jelentkezik egyre nagyobb méreteken — mondja —, s a multat elhajítva, akarják felépíteni a jövőt. Kiküszöbölik az egyéni kezdeményezést, a szabad versenyt, a vetélkedést : a Szabadság helyén a Szabály uralmát akarják megvalósítani. Pedig a Szabadság a történelem utolsó állomása, — érték szempontjából a legnagyobb. Hiába temetik el, hiába jönnek más rendszerek, mind kimúlnak, csak a szabadság támad fel újra meg újra. A szabadság s a rajta felépülő liberális világnézet felül áll minden rendszeren : nem köti gúzsba az erőket, „hadd vetélkedjenek, hadd próbálják ki egymás erejét“. Éppen ezért alacsonyabbrendű a kereszténység erkölcsisége — folytatja tovább C. —, mert ez utóbbi ama felfogásával, hogy Isten előtt mindenki egyenlő, küzdelemellenes, a személyiség elfojtója. Viszont a liberalizmus a fennálló rend kritikáján, a Jobb keresésén és megtalálásán fáradozik : célja az, hogy az ember ne legyen automata és senki „ne akadályozza meg az embert ősjogában, a tévedésben és vétkezésben, mert ezek nélkül a Jót sem cselekedheti, azt a Jót, amelyről pedig mindnyájan érezzük és tudjuk, miként kell és lehet elérni“ (37. l.). Ezért vív élet-halálharcot a két „életeszmeny“, s nem kétséges — C. szerint —, hogy a liberalizmus a teoretikus transzcendens kereszténység „hóhéra“ és „sírásója“. Nem változtat ezen s az eszme tiszta lényegén az előző, most letűnő kor sok hibája sem. A baj ott volt — fejtegeti tovább —, hogy a gazdasági liberalizmus uralkodni akart az erkölcsin, holott az utóbbinak kellett volna irányadónak lenni : mert nem a haszon, hanem annak felhasználása a fontos. Ezért — állapítja meg nagyon helyesen a

szerző — bizonyos pontokon határt kell szabni az egyéni kezdeményezésnek.

Igaz-e, hogy az egyéni szabadság gondolata s vele együtt a liberalizmus a polgári társadalom terméke, s így vele együtt ki van téve a történelmi elmúlásnak? Erre a kérdésre válasz C. következő, „Polgárság“ c. tanulmánya. Szerinte a kérdést ilyen botorul a polgárság ellenségei: a régmúlt ancien régime arisztokratái a leszármazás érvényesítése, a rajta túlhaladni akaró szocialisták pedig a teljes emberi egyenlőség megvalósítása érdekében állították fel. Az igazság pedig az, hogy az emberi szabadság-gondolat s a rajta felépülő „liberális életfelfogás“ az egyetemes emberiség örökéletű szellemi terméke. „Aki így szemléli a dolgokat — mondja a következő, az államról szóló tanulmányában —, az nem veszti el bátorságát annak láttán, miként tűnik el a világból az a szabadság, amelyet előző nemzedékek kimondhatatlan erőfeszítéssel szereztek meg“. (76. l.) A reakció megkísérelhet új tudományt, új művészetet, akár faji matematikát is teremteni, tehát megpróbálhatja határok közé gyömöszölni a szellem egyetemes érvényű értékeit, nem ér vele semmit: csak lángra lobbantja vele a szunnyadó eszmét. Aki azt hiszi — mondja egy későbbi eszmefuttatásában —, hogy a szabadság egy kor szülötte volt, ugyanúgy téved, mint aki azt hitte a görög költészet megszűnte láttán, hogy nem lesz többé a földön költészet, mert az nem egyéb, mint a görög történelem egy kora.

Ez a legmagasabbrendű életfelfogás azonban kötelez is. Milyen legyen ennek alapján az állásfoglalás ma? Ezt fejtegeti C. „Fogalom-tisztázási kísérletek“ címmel összefogott kisebb értekezéseiben. Sokan vannak ma — úgymond —, akik behódolnak a nyájba, s még hozzá úgy tüntetik fel ezt az önfeláldozást, mintha az egyetemesnek való dicséretes önlárendelés lenne. Ez azonban tévedés: az egyetemes nem szám, az egyén benne nem vész el, hanem éppen magára talál. E behódolók az Írás „sarkikoi“ emberei, akik előre látni vélik, hogy „merre halad a világ“ — s erkölcsi gyávaságból már eleve igyekeznek ahhoz csatlakozni. Ezek azonban úgy sem érik el céljukat, noha nagy többségben vannak: mert a jövő alakulását nem a megjósolt szkéma határozza majd meg, hanem — mint eddig is mindig — az ember, aki tartalommal tölti meg. Erre pedig egyedül a szellem öntudatos hordozói képesek: azok, akik tudják, hogy az alapelvek nem változhatnak meg soha, mert az igazság, a tudomány, a művészet nem változik koronként — lévén egyetemes és örökérvényű.

C., mint látjuk, az értékek hierarchiáján nyugvó egészen magasrendű állami és társadalmi berendezkedésről beszél, s csak téves értelmezés alapján állíthatja, hogy a kereszténység eme tanítása: Isten előtt mindenki egyenlő, ellentétben áll az ő felfogásával. Legfeljebb abban van különbség — C. rovására —, hogy a kereszténység nem hajlandó meghagyni az embert „ősjogában, a tévedésben és a vétkezésben“, mert látja: nem elég éreznünk és tudnunk, „miként kell és lehet elérnünk a Jót“. A krisztusi tanítás helyességét e tekintetben éppen a liberális kor igazolta

mindennél meggyőzőbben. Ebben az egyéniség elfojtását látni tévedés, hiszen C. liberalizmusa — ha csak hallgatólagosan is — szintén az abszolút erkölcsiségre épült fel, vagy legalább is arra, hogy az ember a Jó ismeretében igyekszik is azt elérni (ezt a sokratesi tételt azonban már régen megcáfolták). Éppen ezért cáfolta és cáfolja C.-t szinte naponként az élet.

Ennek az *eszméi* szabadság gondolatnak a történeti *valóság*ra való alkalmazása természetesen erősen szubjektív, dogmatikus történetsszemléletet eredményez. Korok és idők felett álló eszményhez szab mindent, e szerint értékel és válogat. Magától értetődően legközelebb áll hozzá a liberális kor, melyben szabadon tombolhatott az egyéniség — legalább is eszméi síkon. A valóságban azonban ez a szabadság csak kevesek életében érvényesülhetett: pl. a szabad verseny a gazdaságilag gyengébb, dolgozó rétegek elnyomására vezetett, a szabad sajtó pedig a politikai és gazdasági hatalmasságok propaganda-eszközüvé vált idők folyamán. Az a kor, „mely kimondhatatlan erőfeszítéssel“ vívta ki a szabadságot, egyszersmind el is játszotta a történeti valóságban éppen a szabadság ellen való visszaéléseivel. S ha korunkban a Szabadság gondolata helyett egyre jobban a Szabály uralma válik általánossá, az nem kis részben az előző kor e visszaéléseinek következménye. C. azonban statikus szemléletével csak az eszméi szabadságtól való eltávolodást veszi észre, s ennek alapján ítél. Úgy járt ő is, mint oly sok filozófus, aki az eszmék világából a történeti élet területére tévedt: öröknek, változhatatlannak megismert eszméit keresi, hozzájuk méri a folyton változó valóságot.

E hiányosságokat és túlzásokat nem tekintve azonban sok olyan gondolat van C. eszme-világában, amit ugyancsak érdemes lenne a ma emberének megszívlelnie: különösen azoknak a „politikai fajbiológusok“nak, akik itt-ott már valóban faji matematikáról is ábrándoznak, s a szellem egyetemes és örök értékeit politikai és időbeli határok közé akarják kényszeríteni. A szellem, a gondolat s az egyén szabadsága kétségtelenül örök eszmény. Ahhoz azonban, hogy ez az eszmény valósággá is váljék, etikailag szinte tökéletes emberiségre van szükség: azért, hogy az ember élni is tudjon a szabadsággal. Ezért nem lehet meghagyni az embert „ősjogában, a tévedésben és a vétkezésben“, mert ez mások szabadságának rovására megy — amint azt az élet számtalan esetben bizonyította és bizonyítja. A szabadság kora tehát nem mögöttünk, hanem előttünk van. S abban is igaza van C.-nak: ennek eljövételén fáradozni mindazok számára szent kötelesség, akik a biológiai lét materiális határain felülemelkedtek.

Guoth Kálmán.

Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. (A Magyar Szemle könyvei, XVI.) Budapest 1940. 8° 330 l., 20 t., 2 térkép.

Németh Gyula azt írja tömör előszavában, hogy ez a munka a közönség szélesebb rétegei számára készült, de megjelenését tudományos szükség is indokolta. Az összegezés természetében rejlik, hogy nem csupán retrospektív értékű, hanem egyúttal

rámutat a hiányokra és a még megoldandó kérdésekre, ez pedig ugyancsak nagyjelentőségű tudományos tett, mert a jövő kutatás útját szabja meg.

A jegyzeteket és az összefoglaló jellegű irodalomáttekintést a könnyebb olvashatóság kedvéért dolgozataik szerint tagolva a könyv végén közlik a szerzők. A szakemberek és az érdeklődők itt a puszta címfelsoroláson túlmenő, értékelő irodalmi útmutatót kapnak, s a jegyzetek így egy-egy szerzőnél (pl. Váczy Péternél) szinte önálló tanulmánnyá nőnek. A képek közlésekor, sajnos, tudományos szempontból avult módszerrel jártak el. A maratott háttérű nyomódúc kétségtelenül szépen emeli ki a tárgyak képét a hófehér háttérből, de az illetéktelen beavatkozás csökkenti az ábrázolás tudományos hitelét. Nem értjük, hogy éppen Fettes Nándor, aki egyik kiváló szakértője a tudományos anyagközlés technikájának is, miért közöl maratott háttérű kliséket ebben a dolgozatában.

A könyv külső képe, ezt a zavaró körülményt leszámítva, igen szép. Jól olvasható oldalak, világosan tagolt szövegtömbök és a kiváló nyomdai előállítás a tartalomnak megfelelő komoly külsőt adnak a műnek, egyaránt dicsérve a szerkesztőt és a nyomda nehéz munkáját. A szerkesztést illetőleg ki kell emelnünk azt a csak igazán magasrendű tudományos légkörben megvalósítható elvet, hogy a szerkesztő a dolgozatok eredményei között néhol mutatkozó ellenmondásokat és ellentéteket még ebben az elsősorban a nagyközönség felé forduló munkában sem igyekezett áthidalni vagy eltüntetni. Ez a tudományos fegyelmezettségen kívül azt is mutatja, hogy a szerkesztő és a szerzők igen nagyra értékelik a magyar olvasóközönséget, s nem egybehangolt irányművet adnak, hanem mindegyikük saját lelkiismeretes munkáját s annak eredményeit tárja fel. A kutató ember számára éppen ezek az ellentétes eredmények és a megoldatlan kérdéseknek tiszta megfogalmazása a gyümölcsöző. Éppen ezért nem célunk a szerzők munkáit részletesen ismertetni, hanem csupán egy részt tárgyalunk bővebben, amely a hun kérdés forgópontja.

A mű a következő tagolásban nyújtja a hunok történelmét. Az ázsiai hiung-nu történelem összefoglaló megírását *Ligeti Lajos*nak köszönhetjük. Nagy nyeresége a magyar tudománynak, hogy ezen a területen olyan szakembere van, aki alapos itthoni felkészülés után a helyszínen ismerhette meg és tanulmányozhatta a problémákat (Az ázsiai hunok, 31–60. l.). Az európai hunok történelmét széles alapokon írta meg *Váczy Péter*, élesen világítja meg a hunok megjelenését az akkori Európában s a szórványos adatok sokoldalú kiaknázásával rajzolja meg a hun művelődés képét és a hun államszervezetet. Ebben a rekonstruktív munkájában messzemenően használja fel a hiung-nukról és az altjai népekről ismert történeti és néprajzi értesüléseinket (A hunok Európában, 61–142. l.). *Németh Gyula* két rövid dolgozatában nyugodt, adatrostáló és csak a biztos adatok alapján összegező módszerével a hunok nyelvéről és a hun-magyar rokonságról ír (A hunok nyelve, 217–26., Hunok és magyarok, 265–270. l.).

Fettich Nándor a régészeti leleteket gazdaságtörténelmi és fém-művességtörténelmi háttérbe állította s nem állapotszerűségükben, hanem fejlődési értelmükben magyarázza (A hunok régészeti emlékei, 227—264. l.). *Eckhardt Sándor* Attilának és hunjainak a magyar és az európai népek történeti tudatában kiformalódott képét gyűjtötte és dolgozta fel nagy összehasonlító anyaggal (Attila a mondában, 143—216. l.).

A dolgozatokból két, eléggé eltérő művelődés képe bontakozik ki éles és részletes megvilágításban: a hiung-nuké és az európai hunoké. A kettő között néhány száz év különbség van időben s jó néhány száz kilométer földrajzi távolságban. A hun-probléma egyik sarokpontja éppen ennek az időbeli és térbeli távolságnak áthidalása. Ezzel a kérdéssel *Ligeti Lajos* külön dolgozatban foglalkozik (Attila hunjainak eredete, 11—30. l.). Az őstörténetről — szerinte — a nyugati források, az eredetmondán kívül, nem mondanak semmi kiaknázhatót. Deguines hiung-nu = hun azonosítása erősen begyökerezett a tudományos világban. L. sorra veszi az azonosság bizonyító érveit. Alaposan szétboncolja Hirthnek a Szu-tői követjárásra vonatkozó és perdöntőnek állított adatát. Hirth időrendje szerint a hiung-nuk 355 táján foglalják el A-la-nat s így eredménye egybevág a nyugati forrásokkal. L. ezzel szemben megállapítja, hogy Szu-tó (Szogdak) lakói ebben az időben az iráni nyelvet beszélő szogdok voltak, akik éppen ekkor jutottak politikai jelentőségre, s így a kínai feljegyzésekben erre a területre tett hiung-nuk éppen olyan irodalmi archaizálásnak vehetők, amelyet a hagyománytisztelő nyugati íróknál is számtalan esetben megfigyelhetünk.

A hiung-nu = hun azonosítás következő érvcsoportja a földrajzi irodalomra (főként az Agrippa és a Szent Jeromos-féle térképekre) támaszkodik. Ezeket az érveket L. erős kritikával elégteleneknek mondja. Ugyanígy eredménytelen volt Hirthnek a fiktív hiung-nu és a fiktív magyar fejedelmi listát (Turóczinál és a többi krónikáinkban is) egyeztető kísérlete és Csang professzornak a baskirokon és a magyarokon keresztül való levezetése. Az utóbbi ugyanis eleve felteszi az azonosságot s így bizonyítása önmagára hajlik vissza.

L. röviden tárgyalja azután azokat az elméleteket, melyek a hunokat Kelet-Európából, vagy a Kaukázusból származtatják és a kutatók érdeklődési területe szerint hol finn-ugoroknak, hol pedig szlávoknak vagy kaukázusiaknak stb. tartják. Adatrostálása végén, az eddigi elméletek mélyreható bírálatán és adataik elégtelenségének világos bizonyításán kívül, nem kapunk megnyugtató választ a fent említett idő- és térbeli hiatus áthidalására vonatkozólag. A hiung-nu = hun azonosságot azonban L. mint a legvalószínűbb feltevést elfogadja és további mondanivalóit erre az alapra építi. Ezen a területen tehát még sok a tisztázni való s ezt a munkát annál is inkább el kell végezniök a magyar kutatóknak, mert éppen a néhány tisztázatlan század alatt játszódott le a hunok életének legérdekesebb fejezete, a szinte teljesnek mondható átalakulás. Ezt az időt az eddigiek szerint, úgy látom, négy

keskeny ösvény szeli át, egybekötve a két művelődést: *a)* a hunok töröknyelvűségének megállapítása, *b)* az embertani leletek mongolos beütésű törökös jellege, idevéve az ókori történelem hasonló értelmű tudósításait, *c)* bizonyos néprajzi vonatkozású adatok (temetkezés, lovasműveltség stb.) és végül *d)* a hun üstök elterjedési térképe, amely mint útmutató húzódik Közép-Ázsiától Közép-Európáig.

Azonban ezek a pontok sem egészen kétségtelen bizonyító erejűek, mert L. igen részletesen fejti ki a Hiung-nu glosszák fonetikus olvasásának nehézségeit s így az összehasonlítás egyik tényezője egyelőre tisztázatlan. Az embertani leletek összehasonlító anyaga is hiányzik még az egykori hiung-nu területről, tehát a mongolos jelleg csupán általános útmutatásul szolgálhat. A néprajzi jellegű összevetések a műben aránylag szűken érvényesülnek (Váczy és Ligeti tanulmányaiban) s így a bennük rejtőző lehetőségek még kiaknázásra várnak (ebből a szempontból igen jelentős kezdeményezés gróf Zichy Istvánnak az eurázsiai lovasnomád műveltség kialakulásáról írt dolgozata). Széleskörű kiaknázásukig tehát a nyers anyag nem bizonyító erejű. A hun üstökről Takács Zoltán (Bull. de l'Inst. Arch. Bulgare 1925, 205. s köv. l.) és Alföldi András (Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk, Arch. Hung. IX. Budapest 1932, 34. s köv. l.) bizonyította be belsőázsiai származásukat. Elterjedésük térképe azonos a feltehető hiung-nu útvonallal. Fettich Nándor azonban ebben a műben éppen azt bizonyítja, hogy az üstök formái Dél-Oroszországban alakultak ki és innen terjedtek kelet felé. Feltevése szerint tehát az út fordított irányú. A többi régiséganyagnak pedig igen sovány, szinte semminek mondható a kapcsolata Belső-Ázsiával. A régészet nagy kérdése az a néhány száz év, ami a többi kutatási területeken is szinte üres foltként tátong: vajjon mikép történt a hunoknál az a folyamat, hogy eredeti középázsiai fémművességüket (állatstílus) felcserélték az Iránban és a délorosz pusztákon elterjedt divattal (Alföldi, i. h. 14. l.). Az európai hunoknál már csak a fibulanélküliség mutat lovas, harcos népre. Sajnos, az eddig hunnak felismert régészeti anyag kevés néptörténeti tanulságot rejt magában s szinte lehetetlen feladatok elé állítja a kutatót, amint azt magam is tapasztaltam nemrég, amikor sikertelenül kíséreltem meg a hun nyereg alakjának rekonstruálását. Így az anyag népiségtörténelmi szempontból egyelőre néma; annál világosabb tanulságokat mutat az a gazdaságtörténelmi és fémművességi kiaknázás, amelyet Fettich ebben a dolgozatában felvázolt.

Amint a fenti rövid áttekintésből is látható, a hun kérdés megoldatlan problémái egy csomópont köré csoportosulnak s éppen ezen a területen nagy munka vár még kutatóinkra. A magyar tudomány hálás lehet a gondolat felvetőjének és megvalósítóinak, hogy ebben a műben igen sok új adat értékelésével rendezték a hunokról való tudásunkat s egyúttal problémafelvetésükkel további termékeny munkát készítettek elő.

László Gyula (Kolozsvár).

Aubin, Hermann : Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung.
(Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, hrsg.
von E. Meynen, Bd. 2.) Leipzig 1939. S. Hirzel. 4° X, 90 l.

A. hosszú esztendőök óta számít a német népiségtörténeti tudomány legelsővonalbeli s leghivatottabb irányítói közé. Ez a kevéssel előbb folyóiratban is megjelent munkája nem egyszerű vándorlás- vagy településtörténet : az általa „Ostbewegung“ cím alá gyűjtött jelenségcsoport tudományos vizsgálatával foglalkozik, mely a szerzőtől egységes képbe foglalva a német nép és kultúra nyugat-keleti irányban haladó, kisebb-nagyobb hullámvölgyekkel csaknem másfélezer éven át tartó előretöréseként rajzolódik elénk. A.-nak a kis könyv megírásához számos tudományág eredményeit, a teljes irodalmat kellett felhasználnia, célja azonban nem egyéb, mint egy alapgondolatnak az egész kutatásterületen való végigvezetése s ezzel mindenre kiterjeszkedő módszertani iránymutatás. Az alapgondolat alapkövetelmény is : az Ostbewegung térbeli, időbeli és tartalmi egységét mindenkinek, még a legapróbb részletkérdés feldolgozójának is, szemmel kell tartania. A könyv olvasóját az alapgondolaton kívül megannyi más kérdésben fogják gazdagítani az apró találó megfigyelések, nehéz problémákra mutató útbaigazítások, stb.

Az első részben a szerző azt az utat írja meg, melyet az Ostbewegung-probléma járt be, míg időben és térben elszigetelt részletek tudós vizsgálatából az egységes nagy folyamat körvonalai kibontakoztak. A fejlődésre nemcsak politikai irányok voltak hatással — a kisméret szemlélet pl. Poroszország és Ausztria kolonizációját nem láthatta egységesnek —, hanem a tudományos gondolkodás változásai is : legújabbban a nép- és kultúrta-laj-fogalom, a tudományágak egymásra utaltsága, a kartográfiai módszerek elterjedése tették végképp világossá, hogy a kérdést csak egységesen lehet tárgyalni. Máig különben az Ostbewegung ismerete már a német népi öntudatnak is fontos alkotórészévé vált.

Időben a folyamat Nagy Károly korával kezdődik — bevezetője a Meroving-kori belső, nyugat-keleti irányú német kolonizáció —, fordulópontja a középkor vége előtt az az időszak, amikor a nyugati emberfölség kiapad s helyette a kivándorlás forrásai a régebben kolonizált földek lesznek ; legnagyobb hullámvölgye pedig a XIV—XVI. század táján mutatkozik, midőn a fekete halál s más, ma még ismeretlen okok folytán a mozgalom hol hosszabb, hol rövidebb ideig szünetel ; később hasonló okokból, ugyanolyan formák közt folytatódik újra. Az összefüggés tehát középkor- és újkor között kétségtelen. Ahogyan a középkor elején belső vándorlás előzte meg a kolonizációt, úgy az utóbbi gyakran az újkorban is csak végső fázisa egy keletre irányuló hullámvásznak : a nyugatról jötteket magábagyűjtő Bécs pl. a keletre induló németységnek lesz egyik forrása. Középkor- és újkor együttes látásából, összevetéséből remélhetünk csupán végleges magyarázatokat a folyamat gazdasági, szociális és pszichológiai okaira. Éppen ilyen fontos a vizsgálódás térbeli egysége ; töredékek szemlélete még mindig hibásnak bizonyult. A tagolás földrajzi tájak, törzsek,

illetve történetileg kialakult kulturális egységek szerint történhetik. Az őshaza-kutatásnál óvatosaknak kell lenniünk; inkább a történeti magyarázatok segítségével kultúrbiológiaivá fejlesztett kultúrtáj-módszer útján haladjunk, nyelvi, etnográfiai és más jelenségek térképre-vetítésével.

A tartalmi egységtárgyalása során néhány kiragadott példából tudjuk meg, hogyan lehet egy-egy tudományág eredményeit a mi esetünkben alkalmazni. Ismeretes pl. az államok kultúrtájképző-ereje a politikai határok útján, s a politikai történetnek még számos megoldásra váró feladata van ezen a vonalon. Kérdés, mennyiben képviselték a kolonizáció irányítói és részesei a németiséget, mennyiben a keresztény univerzalizmust. (Az újkori Habsburg-birodalom német voltához és sugárzóképeségéhez nem fér kétség.) Település-, jog-, gazdaság-, társadalom-, irodalom- és művészet-történet, néprajz, népesedéstudomány kell, hogy kimutassák a német sajátságok keleti elterjedését, kell, hogy vizsgálják: a német gazdasági, társadalmi formák mennyiben alakították át az érintkező idegen népek eredeti formáit, mikor volt hatásuk a legnagyobb. Éppen ezért a szomszédos népek ismerete, és pedig belülről, önmagukból irányuló szemlélet alapján való ismerete nélkülözhetetlen az Ostbewegung kutatójának. Települési, tárgyi, szellemi vonatkozásban csak így választhatók szét egymástól az érintkezők sajátos népi kincsei, így tisztázható az adás-átvétel bonyolult, időről-időre más egyenleget mutató viszonya.

Ha megvizsgáljuk, hogyan alkalmazta maga A. ezeket a kívánt szempontokat a keleti szomszédok, pl. a magyarság irányában, megelégedéssel tapasztalhatjuk: igyekezett nekik eleget tenni. Csak német irodalmat használhatott ugyan, s így gyakran be kellett érnie Kaindl előadásával, megállapításai mégis a legtöbbször helyesek. Elismeri, hogy a magyarságnak döntő szerepe volt abban, miként helyezkedtek el a hozzánk beköltöző németek s azok későbbi sorsa is nagy mértékben függött a vendéglátók politikájától. (38. l.) Elismeri, hogy a német jog érvényesülése mögött nem lehet mindenütt német lakosságot keresni (62. l.). Az újkor elején szerinte a Habsburg-uralom ellenszenves volta nehezítette meg a keleti kolonizációt hosszú időre. Helyesen írja le a török kor utáni telepítések eseményeit. (24. l.) Talán csak ott túloz kissé, mikor a német polgárságnak szinte kizárólagos szerepet tulajdonít Magyarországon (71. l.), s az adhat okot félreértésre, midőn a német művészet itteni hatásáról ír és hazánkat — Hekler Antalra és tanítványaira hivatkozva — az alpi-osztrák művészeti provincia részeként tünteti föl (79—80. l.).

A módszertani fejtegetéseiből s a megszabott irányvonalakból magyar feladataink is világosan kitűnnek. Ha lépést akarunk tartani a Nyugattal, ugyanilyen eszközökkel kell a magyarság minden irányú népi és kulturális terjeszkedésének körülményeit, szomszéd népek közt érvényesülő hatását kutatnunk. Bizonyára nem lesz minden haszon nélkül való az sem, ha a nyugati közvélemény a németiség keleteurópai hivatásán kívül (10. l.) a magyar védőbástya-gondolatot is megismeri, vagy ha a középkori népek

nemzeti tudatra ébredésének problémáját, mely ma még nem egészen világos, a mi feldolgozásaink segítségével fogják véglegesen megoldani, s az eredményben nemcsak a germán türelem, mások sajátságait tisztelő magatartás színei tűnnek majd elő (84. l.), hanem a magyar vonások is. Maksay Ferenc.

Kardos Tibor : Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, VII.) Budapest 1941. Franklin Társ. 8° 290 l., 1 t.

Egy nagyraihivatott fiatal tudós fejlődésének fontos állomását jelenti a Magyar Történelmi Társulat új könyve. Szerzőjét számos korábban megjelent, szakkörökben nagy elismeréssel fogadott tanulmánya alapján a magyar humanizmus legalaposabb ismerőjének tekintettük eddig is. Most végre könyvvé érett benne mindaz, amit sokéves kutatásai alatt újnak ismert meg, látóköre is kiszélesedett, a humanizmus gyökereinek kutatása közben új tájakra jutott el, mélyen behatolt a humanizmust megelőző századok szellemi életébe is. K. rendkívüli munkakészségével arányban áll tárgyi tudása, érdeklődésének sokoldalúsága, ötletgazdagsága s ezek a képességek alkalmassá teszik arra, hogy a részletmunkálatok elvégzése után nagy szintézisekre vállalkozzék.

Ahhoz a műfajhoz tartozik ez a munka, melynek műveléséhez a tárgyi ismeretek tömege mellett valóban fantáziagazdagság és nagy írói készség is szükséges. Tárgyánál fogva az irodalomtörténethez áll legközelebb, de felszabadítja magát a régi irodalomtörténetírás formai és módszeres kötöttségei alól és azt az eleven formát veszi fel, amelynek a külföldi irodalomban Huizinga, nálunk Horváth János a legjelesebb képviselője. Az irodalom K. ábrázolásában a társadalom mozgó, hullámmzó, fejlődő talajából nő ki, abból táplálkozik, s formálódásának törvényeit is csak a társadalmat alakító erőknél keresztül ismerhetjük meg. Anyaga a történelem, az irodalom, a társadalomtörténet, az etnográfia stb. elemeiből tevődik össze, együtt azonban nem irodalomtörténet, nem művelődéstörténet, nem is társadalomtörténet, hanem a középkori magyar szellemiség néhány évszázados életrajza. Más író talán elveszne az ismeretek tömkelegében, K.-t átsegíti rajta az a tény, hogy tudása koncentrikus, középpontjában a humanizmus áll s a fejlődés, amelyet a középkori magyar szellem vizsgálatában nyomon követ, töretlen vonalban mutat a humanizmus felé.

A munka a középkori költészet általános jellemzésével kezdődik. A koraközépkori költészet két összetevője a Szentírásrá támaszkodó, latin kultúra örökösének tekinthető egyházi irodalom és az új, barbár népek szóbeli kultúrája és költészete a maga hitregével, mondáival, hősdalaival, ünnepi énekeivel. Két forrás táplálja a magyar költészetet is, egy szóbeli, ősi magyar és európai elemekkel és egy írásbeli, amely kezdettől fogva egyházi és humanisztikus jellegű. A magyar költészet hőskorának, a XI—XII. századnak a költészete a pogány mondák és hősének maradványain kívül már az európai, keresztény költészet elemeivel gazdagodott. Az egyházi év nagy ünnepeinek a költészete, a karácsonyi miszté-

riumok, liturgikus színjátékok, a húsvéti feltámadás örömeinek, a tavaszt ünneplő játékok és dalok mellett felvirágzik a szorosabban vett egyházi költészet, a himnuszénekklés és a legendaköltés is. Új, de egyre gazdagabban kibontakozó elem a királyi udvar légkörében kialakuló udvari irodalom, a gesták irodalma, amely gazdagon felhasználja a népi hagyományokat, de a keresztény latin kultúra elemeit is. A magyar lovagkirályok, III. Béla, II. Endre udvarát rokonai és egyéb kapcsolatok fűzik a nyugati — francia, spanyol — udvarokhoz, Páris, Bologna híres iskoláit is kezdik már látogatni magyar tanulók, francia szerzetesek telepednek be hozzánk, ezek az érintkezések új hatásokat jelentenek a magyar élet külsőségeire és szellemi tartalmára egyaránt. Az udvarral kapcsolatot tartó klérus közvetíti elsősorban ezeket a hatásokat s a nyugati költészet formái, stílusa — virágénekek, táncdalok és táncok — elsősorban az udvarban honosodnak meg. Az udvar lesz a középpontja a hősenékköltésnek is, amelynek témái eleinte az egyetemes európai mondakincsből kerülnek ki, de csakhamar háttérbe szorítja őket a magyar dicsőség megénekklése. A tatárjárással lezáruló korszak költészete túlnyomóan epikus költészet, a meglévő, vagy kikövetkeztethető alkotások száma nem kevés, sőt a fényes udvar körében a magyar szerelmi líra kezdetei is felismerhetők.

A tatárjárás utáni korok irodalmának feltárása során fokozatosan biztosabb talajra kerül K. Eddig kevesebb adatból volt kénytelen gondos körütekintéssel, hézagtalan gondolatfűzéssel és megkapó felismerésekkel kibontani az összefüggések szálaait, most sokasodnak az adatok, egyre könnyebb a tájékozódás, bár az út, amelyen halad, jobbára még töretlen. A magyar középkor irodalmát létrehozó erőket új megvilágításba helyezi azáltal, hogy kellően értékeli egy új társadalmi réteget, amely vékony ugyan, de a kulturális élet felszínén helyezkedik el és hatása rendkívül nagy. A rohamosan fejlődő írásbeliség növeli meg az írástudó rétegnek, a deákságnak a fontosságát. A deákok, akik a külföldi egyetemeken és kisebb részben a hazai iskolákban elsősorban a jogi és közigazgatási praktikus ismereteket sajátították el, a középkori iskola klasszikus anyagán keresztül előképzést nyertek a humanizmushoz is. Tágultabb látókörű, gazdagabb képzeletű réteget alkottak, megszállták az írni-olvasni tudást és jogi ismereteket kívánó pozíciókat, de magukkal hozták az iskolából az énekszerzésre, versfaragásra való készséget is. Közülük kerülnek ki az íródeákok, költők, énekesek, a bolondünnepek rögtönzött költői versenyének résztvevői, az énekléssel foglalkozó deákköltők, a goliardok. Magyarországon is ismeretes a vándorló deák, illetve klerikus, akinek különösen a népi költészet fejlődésében kell nagy szerepet tulajdonítanunk. A világi költészet rajtuk keresztül újul meg és gazdagodik európai elemekkel. Az egyházi irodalmat viszont az a vallásos forrongás termékenyíti meg, amely a flagellánsok mozgalmaiban, Szent Ferenc költői életeszményében, a sorozatosan fellépő eretnységek vallásos szomjúságában jelentkezik. A Biblia lesz ennek az áramlatnak az ihletője, a költői vágy bibliafordításokban, legendákban találja meg kifejeződési

formáját. Boldog Margit ennek az életstílusnak a magyar hőse s legendája a középkori magyar irodalom legszebb alkotása.

A társadalmi átalakulás, az írásbeliség jelentékeny elterjedése nem maradt hatástalan az udvari kultúrára sem. A Nagy Lajos uralkodásával kezdődő másfél évszázad udvari kultúráját K. „lángoló stílus”-nak (style flamboyant) nevezi. A hasonlatot a gótikus építészet lángformájú, nyugtalan díszítő elemeiről veszi, párhuzamba állítva vele az udvari élet utolsó, izgatott, formagazdagságban elvesző fejlődését, pompázatos ragyogását s a középkorvégi vallásos élet nyugtalan, miszticizmusra hajló, megújulást sóvárgó forrongását. Nagy Lajos udvarában még lovagi élet zajlik, nagyszabású ünnepi megmozdulásokkal, játékokkal, vallásos látványosságokkal, temetésekkel. Nem mecénás még, aki tudatos irodalompártolást folytat, de az irodalomnak azok a műfajai, amelyeknek eleme a lovagi környezet, virágoznak udvarában. Az énekesek, címerköltők, jokulátorok elválaszthatatlan tartozékai az udvari életnek, külföldi lovagköltők is felkeresik a királyt, de Lajos udvarában igazán mégis csak az epika és a történetírás virulhatott. Kálti Márk krónikája, Tótsolymosi Apród János történeti munkája, töredékekből kikövetkeztethető hősi balladák, legendafordítások, magyarnyelvű zsol-táros könyvek ennek a kornak az irodalmi alkotásai, szellemük jobbára még a lovagkoré, de a szomszéd Itáliában kibontakozó renaissance ihletését is érezni már rajtuk. Zsigmond alatt felszínre tör a régi formák alatt megcserelődő tartalom, a lovagi kultúra már csak ornamentikában él s a humanizmus törekvései egyre erősebben mutatkoznak. A lovagi életfelfogás az udvar zárt környezetéből lesüllyed a nemesség egész rétegére s a korszak népies mondái, históriás énekei már nem királyokban, előkelő származású személyiségekben találják meg hőseiket: a középnemes Toldi, Tari Lőrinc, Krizsáfánfia György személye kerül a hősi énekek középpontjába.

A megújulás vágya a vallásos életben is erősödik. A XV. század nagy erőket megmozgató reformjai már nemcsak a meglazult erkölcsöket és fegyelmet akarják helyreállítani, hanem a skolasztika meddő formalizmusa helyett új vallásosságot, a humanista emberideál vallásosságát teremtik meg. A Katalin-legenda, a szerzetes-írók és Mátyás beavatkozása a szerzetes-reformba ugyanazt akarják: az egyház és a humanizmus összhangba hozását. A nagymúltú szerzetesrendek, a bencések, a domonkosok, a pálosok, a karthauziak befogadják a humanizmust s a század második felének, valamint az új század elejének gazdag magyarnyelvű kódexirodalma már hatalmas, minden ízében magyar vallásos költészetet mutat be. A vallásos-humanista irodalom kohójában formálódik a magyar nyelv, a bibliafordítóknál, legendaíróknál, himnuszköltőknél az irodalmi cselekmény célja már nem egy személy, vagy egy kiváltságos csoport, hanem az egész nemzet. Hatásuk alatt „nagy népi erők mozdulnak meg, a nép megizmosodik nemzeti öntudatában és ráébred nyelvére, a 'lingua vulgaris'-ra. Egyházi és humanista műveltségű férfiak

a nemzeti tudat kifejezőjévé és irodalmi eszközzé teszik az új felfedezést, a népi nyelvet. Irodalom támad, amely válságokban élő, nagy korszakot tükröz vissza. Ez a korszak önmagában is nagyszerű, de hidat alkot két világ : a középkor és az újkor között“.

A középkor utolsó századában szaporodnak a hazai iskolák, egyetemek létesülnek itthon, a külföldiek benépesülnek magyar tanulókkal, a deákság ágrólszakadt, de könnyűvérű, jókedvű társadalma megduzzad, kiszélesedik. Ha eddig a szemlélet újszerűsége volt elsősorban az, ami K. könyvében megkapta az olvasót, a deákságról szóló fejezetet az teszi a könyv legértékesebb részévé, hogy oly adatokkal dolgozik, amelyek eddig még kevésbé szerepeltek irodalomtörténeti szintézisekben. A szegényes körülmények közt létező deákság nyugtalan, kóbor életére vonatkozó adatok, a kóborlás költészete, a szerelmi líra emlékei rendkívül gazdagon sorakoznak fel ebben a fejezetben ; de a szerző mindezen felül igyekszik meghatározni az iskolából és az egyetemekről kikerült réteg társadalmi és irodalmi elhelyezkedését. Hogy ez a réteg mennyire népes volt már a középkor utolsó századában is, arra újabb kutatások kezdenek rámutatni, szerepük és jelentőségük vizsgálatára remélhetőleg tisztázóan hatnak K. szempontjai is. A deákból városi írnok lesz, ügyvéd, közjegyző, tanító, nevelő, nagyurak familiárisa, szóval minden, amihez az írás-olvasás ismerete, vagy jogi tudás szükséges. Jellegzetes típus a lantos deák, nem is szólva arról, hogy a korszak drámai alkotásait deákok költik és deákok adják elő. Intellektuális réteg a deákság, amely már kezd öntudatosodni, keresi a helyét és talán városi közép osztály alakulhatott volna ki belőle, ha Mohács nem tünteti el éppen a magyar lakosságú városok nagy részét. Egy réteg mindenestre kiemelkedik a deákság tarka tömegéből : az új műveltségre törekvő humanista deáktípus, amely műveltségének alapjait még a középkori iskolában szerezte, annak klasszikus anyagát azonban az ösztönös érdeklődés és az Itália felől lengedező friss áramlatok hatása alatt humanista szellemmel töltötte meg. Mátyás kisebb kancelláriája, Thuróczi hivatala egyike volt azoknak a központoknak, amelyek ilyen sajátosan magyar humanizmust termeltek ki s különösen a történeti alkotások, az emlékirat és a napló terén építenek hidat a középkor és a renaissance között. A hagyományos középkori költői formák is változáson mennek át. Az udvari mulattatók osztályát a népi vigasságtévők váltják fel s bár az udvarban is szokásban maradnak továbbra is a látványos színi, vagy zenei előadások, a tréfacsinálók, zenészek inkább a népi tömegeket szórakoztatják. A virágének is népi, polgári környezetbe süllyed le s új műfajként jelenik meg a ballada, magyar köntösbe öltöztetve a közös európai elemeket. A históriás ének hihetetlen elterjedése különösen nagyjelentőségű : történeti öntudatot nevel s az Európát védő magyar hivatás gondolatát széles körben elterjeszti. A magyar költészet a középkor végére kifejlődik, formai és tartalmi elemek változatos gazdasággal adják vissza a magyar lelket, amely a költészethez hasonlóan magyar és európai elemekből nevelkedett gazdaggá, önállóvá, oszthatatlanná.

K. könyvének értéke a részletek finom kidolgozása, a bizonyítóanyag könnyed felhasználása és a meglepő meglátások, amelyek gyakran ismert, sőt közismert tényekhez kapcsolódnak. Az olvasót a holt adatokat megelevenítő írói készség megfogja és kényszeríti, hogy feszült figyelemmel kísérje végig a magyar irodalom élettörténetének félévezredes fejezetét. A szaktudomány belső ügye, hogy ez a forma a maga költői kifejezésmódjával s fantáziagazdagságával megfelele az irodalomtörténetírás hosszú gyakorlatban kialakult, tárgyi formái követelményeinek. Bármiként is legyen azonban, a történettudománynak s mindazoknak a tudományoknak, amelyek gyökerükkel a magyar szellem multjába kapcsolódnak, nagy nyeresége ez a könyv s hatása érezhető lesz az elkövetkező évek rokontárgyú tudományos munkáin.

Barta István.

Weber, Hans Emil: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus.

I. Teil: Von der Reformation zur Orthodoxie. II. Halbband. (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie, 2. Reihe, 45. Band). Gütersloh 1940. C. Bertelsmann. 8° XVI, 368 l.

Folyóiratunk 1938-i évfolyamának 371—373. lapjain ismertettük ennek a hatalmas arányokban kibontakozó protestáns teológiatörténeti műnek első félkötetét. A mű és szerzője ott megadni próbált általános jellemzésén e második félkötet alapján sincs változtatni valónk. Itt is megtaláljuk ugyanazt a rendkívüli anyagutadást és kútfőismeretet — más, nem elsőrendű ősprtestáns teológusok műveinek nagy tömege mellett a magyarokra is (főleg Szegedi Kis Istvánra) sűrű hivatkozással —; itt is lépten-nyomon módunk van meglepődni az elemzés és összehasonlítás finom élességén és sokoldalúságán s annak néha előre nem is sejtett eredményein; végül itt is alkalmunk van élénken érezni, hogy a szerző a tiszta történeti ábrázolást, teológiai és filozófiai kategóriák alkalmazásával, helyel-közzel meglehetősen keresztezi és elhomályosítja.

A gazdag tartalomról, mely az első félkötetben előadottakkal együtt az ortodoxiává kristályosodó reformációkori és XVI—XVII. századfordulói protestáns teológiai gondolkodás egész hatalmas és szövevényes anyagát felöleli, külön ki kell emelnünk — általánosabb történeti érdekére tekintettel — a predestinációtan és az úrvacsoratan ortodox protestáns teológiatörténeti típusainak és változatainak részletes és igen tanulságos fölfejtését, a teológiai megismerés ortodox elvi alapjainak mélyreható, bár föltöbb nehézkés vizsgálatát, végül az ortodoxia és a racionalizmus közti végzetszerű kapcsolatoknak (az első félkötet utalásait tovább folytató és teljességre vivő) meggyőző feltárását.

A szerző helyes megállapítása szerint a reformátori protestáns teológia alapelve: az Ige szuverén kizárólagossága feltartóztathatatlanul áthajlik a racionalizmus felé, mihelyt az Igét tanszerűleg, intellektualisztikusan fogják fel — ami pedig csaknem elkerülhetetlenül bekövetkezett az ortodoxia bármelyik történeti típusában. Ennek az áthajlásnak egyetlen ellenszere a

szerző szerint az, hogyha a teológiai gondolkozás és munka megtartja a hitélménnyel a maga legbensőbb és legforróbb összekötését: az élő Jézus Krisztus közvetlen életkapcsolatát az egyéni lelkekkel és az egyházzal. Ahol ez a kapcsolat elvékonyodik és meghűl: ott a formuláiban legkifogástalanabb ortodoxia talaján is végzetes következetességgel kezdenek kitermelődni a racionalizmus átmeneti formái. A racionalista hajlamú teológizálás objektív hidegsége viszont elkerülhetetlen ellenhatásként idézi föl a szubjektív-pietista hajlamokat, amelyeknek kezdeteit, ugyancsak a legkifogástalanabb ortodox formulák alatt, szintén már az ősprotesztáns teológiában meg lehet figyelni.

W.-t személyes rokonszenve az ősprotesztantizmus lutheri típusához, elsősorban magának Luthernek reformátori kiindulópontjához köti, ez a rokonszenv azonban nem teszi általában elfogulttá a többi reformátori típusokkal, elsősorban a reformátuskálvinival szemben sem. Bár ebben az utóbbiban veleszületett intellektualista-racionalista hajlamokat vél fölfedezni — ami nézetünk szerint legfőbbé csak nagyon módjával és a típus mindenik változatára nézve nem azonos mértékben áll —, nem hűny szemet ama nyilvánvaló tény előtt, hogy az ortodoxia mint kiépített teológiai rendszer a lutheránizmusban és kálvinizmusban, meg akármelyik másik típusban vagy változatban egyformán racionalistává lesz, először hajlamában, azután szerkezetében, végül többé-kevésbé szellemében is. Ahol pedig az ortodox protestáns teológiai rendszer polémikus-apológétikus jelleget ölt, ott ez a következmény még szembeszökőbb: nemcsak a szembenálló protestáns teológiai irányok és pártok igrkeznek egymást racionalisztikus okfejtésekkel lehetetlenné tenni, hanem a katolicizmussal való csatározásaikban is meg lehet figyelni, hogy sokszor alapjában véve az érvelés és a polémia ugyanazon racionalista szellemű eszközeihez és módszereihez nyulnak, amelyekhez közös ellenfelük.

A két félkötet végző tanulságát, t. i. azt, hogy az ortodoxia csak nagyon tökéletlenül oldotta meg a reformátori kiindulópontból következő feladatot: Isten élő igéjét tenni a teológia témájává — történeti szempontból vallásfelekezeti különbség nélkül alá lehet írni.

E II. félkötetet az I. kötet mindkét felére kiterjedő személynév- és tárgymutató rekeszti be.

Révész Imre (Debrecen).

Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár 1940. 8° 276 l.

Az elmúlt világháború utáni határainkon innen és túl egyaránt kényszerítő szükség lett a nemzetiségeink, szomszédaink eddig kevés figyelemre méltatott multjának megismerése. A zord jelenbe vezető út minden leverő részletével együtt, önámítás nélkül különösen annak a nemzedéknek a tagjai igyekeztek megismerni, melynek már semmi, vagy legfeljebb néhány gyermekkori fakult emléke volt a Magyar Birodalomról. Tót,

rutén, szerb és horvát viszonylatban ugyan még mindig sok a kívánnivaló, román vonatkozásban azonban a fejlődés nagyon biztató. Ma már önérzettel mutathatunk rá egész sor olyan magyar tanulmányra, mely a román história nem egy kérdésének tisztázásához nélkülözhetetlen szempontokkal járult hozzá. Ha sikerült volna Erdélyben a tudományos munka alapfeltételeit jobban biztosítani, a román nyelv és tudományos irodalom teljes ismeretével rendelkező ottani magyarok számára a csonkaországi új kutatások módszerének megismerését lehetővé tenni, ma bizonyára jóval nagyobb lenne az ilyen munkák száma. Hogy azonban a fiatal erdélyi nemzedék meglehetősen magárahagyottságában is tudott hasznosat alkotni, példa rá J. könyve.

J. — mint előszavából megtudjuk — a kisebbségi tudományos élet kivételesen szerencsés munkásai közé tartozik, mert kutatásaiban az összes erre hivatott szervek, elsősorban egyháza állandó támogatását élvezhette. Könyvében felhalmozott hatalmas anyaga bizonyítja, hogy erre a segítségre nem volt méltatlan. Munkája a debreceni egyetem református teológiai karán készült doktori értekezés. Ezzel magyarázhatók a benne található terjedelmes, tisztán teológiai természetű fejtegetések. Ezeket mellőzve, ismertetésünket csupán a könyv tulajdonképeni történeti részeire korlátozzuk.

Az erdélyi románok reformációja egyike azoknak a kérdéseknek, melyekben a magyar és román álláspont reménytelenül távol áll egymástól. Minthogy a románnyelvű litteratúra a reformáció szülötte, érthetően nagy a kérdés irodalma. Ennek összefoglalása, állításainak mérlegelése, egyes részletek újraértékelése J. legfontosabb feladata.

A románok közti reformáció, ellentétben a többi nemzetével, nem a hívők lelkéből fakadt hiányérzetekre válasz, hanem a magyar és a szász hitújítás Isten előtti felelősségtől vezetett missziói munkájának eredménye. J. helyesen ismeri fel az egyház törekvéseit támogató fejedelmi és földesúri beavatkozásban a vezetőknek Istentől rájuk bízott hatalommal koruk parancsa szerinti sáfárkodását. Beleélve magunkat a XVI. század vallási türelmetlenségétől izzó hangulatába, valójában azt kell csodálnunk, hogy a magyar földesurak, nagyhatalmú szász főbírák meggyőződésük szerint egyedül üdvözítő hitüket mérhetetlen sötétségben tévelygő román jobbágyaik között főként csak a szellem fegyvereivel igyekeztek terjeszteni.

J., mielőtt a román hitújítás egyes szakaszaival megismertetne, érdekes és újszerű kísérletet tesz a román falusi népesség reformációt megelőző vallási kultúrájának vázolására. Forrása az aranyosszéki Mohács XVI.—XVII. század fordulóján élt litterátus papjának, Popa Grigore-nak, népi legendagyűjteménye. Rémes erejű átkok, ördögök, apokaliptikus látomások keverednek ebben össze vad kuszaságban: ugyanaz a különös idegen világ ez, melynek megnyilatkozásait ma is szemlélhetjük kis ortodox fatemplomok utolsóítélet-képein. Kár, hogy munkájának ehhez a részéhez J. nem végezhetett szélesebbkörű kutatást. Meggyőződésünk,

hogy a Popa Grigore-colligatumhoz hasonló ortodox kéziratok, egyházi munkák vizsgálata közelebb vezet a romániség tőlünk annyira különböző lelkületének megismeréséhez. Népiségtörténeti érdeklődésű egyháztörténésznek kínálkozó feladat ennek a lelkiiségnek a vizsgálata, mert ez választotta el az egy faluban élő román és magyar jobbágyot, s végeredményben — minden passzivitása ellenére is — ez okozta a román reformáció bukását. Levéltáraink mélyén, különösen a XVIII. századtól kezdődőleg, némaságra kárhoztatva fekszenek a kérdésre fénytvető adatok.

A magyarországi román reformációban két korszak különböztethető meg. Első szakasza János Zsigmond halálával zárul, a második Bethlen Gábor trónralépésével kezdődik; kettejük között átmenet a Báthoryak katolikus szellemű uralma, amikor az államhatalom a protestáns törekvéseket nem támogatta. A reformált magyar és szász egyházak már szervezkedésük közben igyekeztek a megismert igazságokat továbbbítni a közöttük élő románoknak. Nem tömegesen áttéríteni, hanem inkább meggyőzni akarták őket. Törekvéseik eredményei az első románnyelvű könyvek; s így lettek a koruk új eszméit közvetítő magyarok és szászok a román nemzeti irodalom bölcsőjének ringatóivá.

J. részletesen megismertet az 1559—64 közötti irodalmi előkészítés terméseinek forrásaira, értékelésére vonatkozó véleményekkel. Aprólékos elemzéssel, bőséges szövegösszevetéssel igyekszik a magyar reformáció irodalmának az első románnyelvű munkákra gyakorolt hatását megvilágítani. Különösen tanulságos a Szentartáskönyv (1564) részletes ismertetése. Fejtegetései meggyőznek, hogy a román görög-keleti egyház reformálásának azok az alapelvei, melyeket Bethlen és a Rákócziak teljes erejükkel igyekeztek megvalósítani, már a XVI. században is megvoltak. Így tehát a románok közti egész hitújítási mozgalmat egységnek érezhetjük. Úgy látszik, csupán a különböző protestáns irányzatok belső harca és a kálvini reformáció döntő fölényének kialakulatlansága miatt nem ismerhető fel a kezdeményezésekben az a határozott irány, mely a XVII. századi román hitújítást jellemzi. Bár a Báthoryak kora nem kedvezett ezeknek a protestáns törekvéseknek, vannak ebből az időből is határozott adataink a reformált román egyház fennállásáról. 1577-ben és 1608-ban püspökről hallunk, az új kálvinista uralom beköszöntekor pedig, 1616-ban, egyedül Váradon egyszerre 50 román református papot szenteltek fel. Ezek az adatok figyelmeztetnek, hogy a XVI. századi reformációt is jóval eredményesebben tarthatjuk, mint eddig tették. A románnyelvű irodalom kialakításában megfigyelhető magyar közreműködés minden ellenkező értékelésével szemben döntő érvként hivatkozhatunk arra, hogy az erdélyi protestantizmus akadályoztatása idején, a Báthoryak korában, a román nemzeti nyelvű litteratúra teljesen elnémult. Meggyőzően mutat rá J., hogy a szlávnyelvű keleti teológiai irodalom a reformáció visszahatásaként lendült fel és ugyancsak annak ellensúlyozására kapták az erdélyi görög-keleti románok a Báthoryaktól püspöki szervezetüket.

A magyarországi románok reformációjával foglalkozó eddigi munkák nagy hiányát pótolta J., amikor a görög-keleti egyházat beállította a környező pravoszláv világ fejlődésébe. Könyvéből tehát nem csupán a református egyház felé vezető szálakat ismerjük meg, hanem a nagy pravoszláv erőforrásba torkoló ereket is, honnan az előretolt állásban küzdő erdélyi román ortodoxia számára állandóan csörgedezett segítség. Az erdélyi protestántizmusallal szemben álló fél ugyanis nemcsak a benti románság, hanem a Kárpátokat övező egész görög-keleti vallású világ. J. rendre megismertet a keleti egyház XVII. századi sorsával a szomszédos államokban. A konstantinápolyi pátriárkátus, az orosz, lengyel és a vajdasági viszonyok rajzából széles alapokat nyerünk a reformációtól megérintett erdélyi keleti egyházzal való összehasonlításokhoz. Így világít rá J. arra az előnyös helyzetre, melyben a reformáció gondoskodása folytán a keleti világ többi részéhez képest az erdélyi román egyház élt.

A román reformáció gyors összeomlásnak megértéséhez segít közelebb J. a konstantinápolyi pátriárkátus életében végbement XVII. századi nagy változások bemutatásával. Minthogy a két román fejedelemség a török uralom alatti balkáni országok között viszonylag legfüggetlenebb volt, a pátriárkák nehéz helyzetükben a vajdákat lassanként a bizánci császár utódjának, főpatrónusuknak kezdték tekinteni. Ennek következményeként a görög papok, szerzetesek a vajdasági egyházi életben egyre nagyobb szerephez jutottak, ami viszont a román ortodoxia megizmosodására vezetett. Így lett a két román fejedelemség a balkáni katolikus és protestáns misszióra támadt pravoszláv visszahatás egyik legfontosabb központja. A hazai románság kapcsolatai kárpátokon túli testvéreivel — a népiségtörténet tanítása szerint — éppen a XVII. század végén erősödtek meg rendkívüli módon a vajdaságokból folyó óriási beözönlés által. A protestántizmus tehát hamarosan Erdélyben is bizonyos belső reformáción átment ortodoxiával találta magát szemben, mely megerősödött öntudattal szegült ellen a nyugati törekvéseknek. A keleti egyháznak ebben a lelki megfiatalodásában, de még inkább a románságnak kívülről jött új elemekkel való hirtelen feltöltődésében kereshető a protestáns törekvések kudarcának oka. Brankovics Száva és Görög Jozafát ismeretes esete határozottan mutatja, hogy a XVII. század utolsó negyedében a megújódott ortodox szellem az erdélyi románság vezetőit is átjárta. Minthogy a magyarságot a század közepén ért óriási vérvesztés elsősorban a református egyház erejét gyengítette, véleményünk szerint a megfogyott régi, nyugati műveltségű lakosság a bezúduló görög-keleti tömegekkel szemben akkor is hátrálni lett volna kénytelen, ha a fejedelemség protestáns jellege érintetlenül maradt.

Bethlen Gábor nagy terve: a konstantinápolyi pátriárka megnyerése az erdélyi román reformáció gondolatának, a keménykezű Geleji Katona és Tofeus által kiépített felügyeleti jog, egyházszervezet, mind azon a tévedésen kellett elbukjanak, hogy az ortodoxia közös alapra hozható a reformációval. A román-

ságnak csak azok a rétegei csatlakoztak őszintén az új hithez, melyeknél a nyugati magyar művelődés és társadalmi fejlődés a talajt már előkészítette. Nagyon növelte volna J. könyvének értékét, ha összegyűjti a román református egyházakra vonatkozó adatokat és térképezi azokat. Így legalább hozzávetőleg láthattuk volna, hogy a hitújítás eszméi a románság milyen nagy hányadát járták át; valóban számtalan adat mutatja, hogy sokan voltak, akik állhatatosan ragaszkodtak új hitükhöz. Annál is hasznosabb lett volna az ilyen térkép, mert a kálvinizmus iránti rokonszenvből — legalább is, ahogy jelenleg látjuk — fontos település- és népiségtörténeti tanulságok következnek. Tudjuk például, hogy a karánsebesi és hátszegvidéki református kenéczek, vagy a bihari vajdák elődei már a középkorban közel kerültek a magyarság életformájához, a rézaljai román jobbágynak hit-hűsége mögött pedig népi keveredés is lappang.

J.-nak kutatásait el kellett határolnia, s így nem foglalkozhatott a valóban reformátussá lett román gyülekezetek végleges felbomlásával. Úgy véljük, hogy ezeknek a sorsára vonatkozólag a vallási unió első éveiből levéltáraink még őriznek ismeretlen anyagot. Főként a nagyváradi és gyulafehérvári román katolikus püspöki, valamint a jezsuita rendi levéltár átvizsgálása biztatna eredményel.

A további kutatásnak tett J. hasznos szolgálatot a román reformációra vonatkozó hét eddig egyáltalán nem, vagy csak rossz kiadásból ismert okmány jó publikációjával.

Munkájának sok kiválósága után említsük még meg, hogy a román reformációról rajzolt képe akkor lett volna valóban teljes, ha több teret szentel a partiumi román hitújításnak. A magyarországi és erdélyi románság közötti reformáció teljesen egységesnek tekinthető; a helyi színek, változatok csak onnan eredhetnek, hogy az Erdély déli részén élő románságra a kárpátokontúli ortodox világ, a partiumira pedig az alföldi kálvinista magyarság tett erősebb népi és kulturális hatásokat. Kicsit zavarónak érezzük az „unio” szót a Geleji Katona által létrehozott helyzetre. Valami más találébb és román viszonylatban még le nem foglalt elnevezés kifejezőbb lett volna. Bár a román irodalom Csáky Mihály kancellárt és Békés Gáspárt következetesen románoknak könyveli el — s utána indulva J. is ezt teszi (43. l.) — a Csáky-család kassai levéltárában található és az okmánytárában közzétett adatok azt látszanak igazolni, hogy a kancellár a körösszegi és adorjáni Csáky-familiából származott. Békés Gáspár románságára szintén erősebb bizonyítékok szükségesek, mint hogy előnevét a románlakosságú Kornyátról nyerte, vagy hogy néhány ellensége leki-csinylőn oláhnak nevezte.

J. könyve modern összefoglalása a kérdés mai állásának, s termékeny ösztönzéseket ad a további munkára. Útmutatásai után induló, alapos levéltári kutatásokra épített vizsgálatok még érdekes részleteredményekkel kecsegtetnek. Sok ma még kellően nem tisztázható rész világosodhatik meg, ha fellebben a fátyol a kisebbik magyar haza népi erőinek alakulásáról.

Jakó Zsigmond (Kolozsvár).

Depner, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des Dreissigjährigen Krieges.* (Schriftenreihe der Stadt der Auslanddeutschen. Hrsg. im Verbindung mit dem Deutschen Ausland-Institut.) Stuttgart 1938. 8° 331 l.

D. munkája az erdélyi fejedelemség jelentőségét vizsgálja, mind magyar, mind európai szempontból. Munkája magasan kiemelkedik a magyar multtal foglalkozó külföldi írások közül: idegen létére elfogultság nélkül közeledik a magyar történethez. Hatalmas tárgyi tudással és széles látókörrrel vázolja fel a XVII. század forrongó Európáját és benne a magyar küzdelmek világpolitikai jelentőségét. Eredményei nem egyszer ellenmondanak a magyar történetírás megállapításainak — hiszen szempontjai sem mindig ugyanazok —, tanulmányának egyik értéke azonban számunkra éppen ebben van. Fölről és kívülről nézi a magyar multat, s így természetesen mást lát, mint az ugyanazt az időt belülről és alulról figyelő magyar történész. Éppen ezért ismeretjük tanulmányának gondolatmenetét.

Erdély önálló élete Magyarország három részre szakadásával kezdődött. Önállósága azonban ekkor is csak látszólagos volt, mert nem belső szükségszerűség, hanem török hatalmi szó hívta életre, — ezen pedig önálló állam nem épülhet. Erdély a török politika függvénye volt, s amíg parancsoló gyámjától meg nem szabadult, önálló európai szerepre nem emelkedhetett. Ezt a XVII. századra érte el. Egyrészt azzal, hogy a legyöngült török hatalom nem bírt a fejedelemség belügyeibe avatkozni, másrészt azzal, hogy Bocskai célt szabott állama elé.

Erdély születésétől kezdve Habsburg-ellenes kellett, hogy legyen, hiszen a török akarata hozta létre. Ez a ráerőszakolt törvény azonban legbelsőbb lényegévé lett abban a pillanatban, amikor az elbukott magyar állam örökségét átvette, s léte céljául tűzte ki, hogy „a meggyalázott magyarságnak visszaadja államát, s a régi magyar állam romjaiból egy újat építsen“. Ez a gondolat Erdély történetében az erkölcsileg elérhető legmagasabb fokot jelzi, és ezt a gondolatot Bethlen Gábor testesítette meg. Erdélyből akarta az új magyar államot megteremteni, s „ez volt életének legnagyobb gondolata, ahogy a legszebb hivatás volt, amit Erdélye számára elgondolhatott“. Hogy Bethlen egész életét valóban erre az egy gondolatra tette rá, azt szavai is bizonyítják, de méginkább cselekedetei. Ez az új Magyarország csak a Habsburgokkal való leszámolás után született meg. Ezért bontott zászlót háromszor is a császár ellen, ezért szötte bámulatos aktivitással és széleslátással diplomáciai terveit, és ezért fáradzott még halálos betegen is új, nagy császárellenes keleteurópai szövetség összehozásán.

Hamis képet fest Bethlenről a Habsburg-katolikus történet-szemlélet, benne csak a ravasz törtetőt látva, akinek nincs más vágya, mint hogy hatalmát növelhesse; és hamis a másik oldal rajza, amikor benne a protestantizmus délkeleteurópai vezérharcosát látja. Természetes, hogy Bethlen a maga hatalma növe-

léseért is küzdött, ahogy az is igaz, hogy a protestánsok élén a katolikus Habsburgok ellen vívta harcát, — de mindkettőt csak addig a fokig, ameddig a magyarságért folytatott küzdelmében szükségesnek látta. Hiszen új államot nem építhetett volna, ha nincs meg a kellő hatalma, hogy majd azt meg is tartsa, — a Habsburgok ellen pedig keresve sem találhatott volna jobb fegyvert a lelkiismereti szabadság lelki erejénél.

Mindez azonban korántsem jelenti azt — mondja tovább D. —, hogy Bethlen és a protestantizmus nem álltak szoros kapcsolatban. Maga is vallásos kálvinista lévén, a protestantizmusban természetes szövetségest talált, de küzdelmét mégsem elsősorban a vallás szabadságáért vívta, sőt céljai nem is kapcsolódtak elválaszthatatlanul a valláshoz. Nyilvánvalóvá lett ez 1625-ben, amikor csalódva a nyugati protestáns ígéretekben, Habsburg-segítséggel kísérelte meg elérni célját, s Magyarország kormányzójaként akarta a hatalmat kezébe ragadni. Célja érdekében egy pillanatig sem riadt volna vissza, hogy politikájának protestáns alapjait feladja. Ha ezt a lépését a protestantizmus szemszögéből bíráljuk, árulást kell benne látnunk, — de Bethlen célja az állam volt, s a vallási momentum inkább csak eszköz volt a kezében, amelyet megváltoztathatott anélkül, hogy céljától egy hajszálnyira is eltért volna. Éppen ebben mutatkozik meg kortársait felülmúló államférfiúi nagysága, hogy a politikát és a világnézetet külön tudta választani egymástól. Különben is a magyarságnak nemzeti céljaiért folytatott küzdelme nem volt feltétlenül protestáns megmozdulás. Amikor az ország nagy többsége protestáns volt, a kettő természetesen egybeesett, de D. emlékeztet a XVII. század második felére és különösen II. Rákóczi Ferenc szabadságharcára, amikor ugyanazért a célért, a magyar szabadság gondolataért katolikusok és protestánsok együtt ragadtak fegyvert.

De Bethlen fegyvereivel mégis az európai protestantizmus ügyét is szolgálta. Európai jelentőségre éppen azáltal emelkedett, hogy az új magyar államért folytatott küzdelmét beillesztette a harmincéves háború nagyhatalmi harcába. Pillantása átfogta egész Európát és soha nem felejtette, hogy Magyarországért vívott harca csak egy része a nagy, általános Habsburg-ellenes küzdelemnek, s hogy az ő sorsa életre-halálra összefügg azoknak a nemzeteknek a sorsával, melyek a császár ellen sorompóba léptek. Életének tragédiája az, hogy a protestáns Európa akkor még nem ébredt rá az erdélyi magyar és az európai protestáns politika közötti összefüggésekre, amit pedig ő már egészen tisztán látott, s hogy Európa államai a nagy Habsburg-ellenes küzdelemre csak halála után értek meg. De a küzdelem, amit maga erejéből indított meg újra meg újra, nagy szolgálatot tett az európai protestantizmusnak, sőt D. úgy látja, 1621-ben és 1626-ban az életét mentette meg. Így Bethlen azáltal, hogy a maga politikai útját járta, Erdélyországnak nemcsak magyar, de európai hivatást és jelentőséget szerzett.

Bethlen Habsburg-ellenes küzdelmét egy nagy szellemi cél, a modern Európáért vívott harc szolgálatába állíthatta. Gusztáv

Adolf halálával azonban az európai harc elvesztette lelki tartalmát. Nem is protestáns államok állottak a küzdelem élén, hanem a katolikus Franciaország, s ennek megfelelően a küzdelem is a francia politikai hegemoniáért folyt. Ezzel azonban Erdély részvételenek jelentősége is megváltozott. Többé nem a lelkiismereti szabadságért fegyvert fogott protestáns küzdőfelek egyike, hanem csak egy szeme annak a lánecnak, amelyiket Franciaország kovácsolt a Habsburgok gúzsbakötésére. Richelieu mesteri diplomáciával térítette el eredeti nemzeti céljaiktól Európa protestáns népeit, s fogadta őket Erdéllyel együtt a maga érdekeinek zsoldjába. Igaz, 1644–45-ben Rákóczi György a magyarországi vallásszabadságért küzdött, de hadjárata mögött már hiába keressük Bethlen önálló magyar céljait. A francia érdekek bábjává lett, amelyet pillanatnyi haszon szerint felkaroltak, vagy veszni hagytak. Önálló hivatása már nem volt.

Mindamellett Erdély európai jelentősége akkor talán még fontosabb volt, mint Bethlen alatt. Ugyanis Nyugat-Európa egymaga sohasem bírta a harcot a német császárság ellen, mindig szüksége volt egy keleti szövetségesre, aki a kellő pillanatban a császár hátába ugrik. A XVI. században a török volt ez a hatalom, a XVIII. századtól kezdve pedig az orosz. Richelieu és XIV. Lajos korában azonban a porta már, a cári udvar pedig még nem volt kapható az együttműködésre. A francia diplomácia szeme ekkor akadt meg Erdélyen, s ettől kezdve egészen II. Rákóczi Ferencig nyomon követhető a magyar felkelők és a francia udvar összeköttetése. Erdély korábbi magyar hivatása szertefoszlott s egyre inkább Franciaország szabta meg feladatát.

Erdélynek ezt a tragikus sorsát ismerte fel Esterházy Miklós nádor, amikor már 1639-ben szemére hányta Rákóczinak, hogy idegen érdekek szolgájává lett, s eladta a magyarságot. Lehet, hogy Esterházy szavai igazságtalanok, de azt mégis bizonyítják, hogy „a magyarság egy része már nem érezte magáénak Rákóczi harcát. Nem is érezhette, mert nem magyar, hanem francia és svéd hatalmi érdekekért folyt”. Bethlen mindig a maga céljaihoz akart közelebb jutni, s az európai mozgalmakba csak akkor kapcsolódott, ha azok céljainak megfelelték. Rákóczi Györgyből azonban hiányzott Bethlen középponti gondolata, a magyar állam újjáépítése. A jobbágyok vallásszabadságáért és Erdély gyarapodásáért viselt háborút, ez azonban a magyar nemzet előtt nem igazolta felkelése jogosságát. A „nemzet” tagjai csak a nemesek voltak, s ezeket nem lelkesítette a jobbágyok vallásszabadsága, nem is csatlakoztak Rákóczihoz. Erdély növekedése pedig attól kezdve, hogy a fejedelem nem érezte hivatásának az új magyar állam felépítését, igazán nem volt érdeke a magyar nemzetnek.

Bocskai és Bethlen Erdélyországa, amelynek értelme és hivatása a magyarságért, Magyarországért való élet volt, Rákóczi György alatt öncélúvá lett. Abban a pillanatban azonban, ahogy ez megtörtént, elvesztette külön életének erkölcsi alapját. Ahogy „minden kisállam léte erkölcstelenné válik, ha célját és értelmét önmagában látja”. Amikor 1648-ban a wesztfáliai békében Erdélyt

is megemlíti, fejlődésének csúcsán már régen túlhaladott, s fél-évszázad mulva már meg sem volt. Nem állhatott fenn tovább, mert a Bocskaitól belélelt erkölcsi erő, ami Bethlen terveinek kibontakozását lehetővé tette, Rákóczi alatt elkallódott.

Vajjon, ha Rákóczi György tovább megy a Bethlentől kezdett úton, célhoz ért volna? Vagy már Bocskai és Bethlen is lehetetlenséget akartak? Vajjon Erdély hivatása, az új magyar állam megépítése, egyáltalán lehetséges lett volna a történeti valóságban? És ha erre nemmel kell felelnünk, vajjon igazolja-e a történelem Erdélynek különállásra törekvését?

D. úgy látja. Erdély hivatása nem volt végbevihető; ehhez Erdély lehetőségei korlátozottak voltak. Amíg Buda a török kezében volt, a magyar államot nem lehetett újjáépíteni, a nagy munkához az első lépés a pogány kiűzése kellett hogy legyen. Ezt azonban Bethlen nem ismerte fel. Igaz, gondolatai vissza-visszatértek a török kiűzésére, s új Magyarországa a török hódoltságra is kiterjedt volna, de a török háború előfeltételének Erdély és a királyi Magyarország egyesítését tartotta. „Pedig éppen ellenkező úton kellett volna járnia, ahogy ezt a történelem később megbizonyította.“ Bethlen számított a törökök és a németek egymás iránti engesztelhetetlen gyűlöletére és bízott benne, hogy, ha ügyesen kijátssza őket egymás ellen, maga célhoz érhet. Azt hitte talán, hogy a porta letér majd Szulejmán politikai útjáról és megengedi, hogy Erdély meg Magyarország egy kézben egyesüljenek. Pedig a nagyvezér már 1621-ben kimondta: ám legyen Bethlen magyar király, ha akar, de akkor más lesz az erdélyi fejedelem. Akármilyen szabadon és önállóan mozgott is Bethlen, éppen az európai politikában, Erdély mégis mindvégig a porta vazallusa maradt. Ennek pedig mindig maradt még annyi hatalma, hogy éppen döntő pillanatokban éreztesse ezt Erdéllyel. A régi török politikai bölcseség a legkorruptabb kormány alatt sem halványulhatott el annyira, hogy ne tudták volna: „Bethlen, a legengedelmesebb vazallus, legveszélyesebb ellenségünké lesz azonnal, ha egyszer szabadon kifejtheti erejét“.

„Amit Bethlen akart nemzete javára, nagy gondolat volt. De nem az a döntő, nagy volt-e, amit akart, hanem hogy lehetséges volt-e. Mert a történelem ítélete előtt csak az számít nagynak, ami lehetséges is. Amit azonban Bethlen akart, lehetetlen volt, s így a történelemnek ellene kell szavaznia.“ Erdély nem építhette meg az új magyar államot, mert maga is az állam szétesésének köszönhetette életét, s mert nem volt hozzá ereje, hogy létének alapjait megváltoztassa. Még fejlődése csúcsán sem gondolhatott arra, hogy parancsoló ura, a török ellen induljon. Az ország újjáépítése csak a török kiverésével kezdődhetett volna. Erdélyből pedig ezt lehetetlen volt végbevinni. „Így Erdély a történelem ítélőszéke előtt nem tudja igazolni létjogát.“

Eddig tart D. munkája, és itt, elhagyva Bethlen útját, felfogása beletorkollik a Habsburg-párti magyarok véleményébe. Könyve utolsó lapjain Esterházy Miklós nádorról ír, s az ő útját az egyedüli reális magyar útnak mondja.

D. szempontjainak, eredményeinek hibáit nem egyben kimutathatnánk, de azt hisszük, magyar olvasók előtt erre nincsen szükség. Csak néhány megjegyzést kívánunk fűzni könyvéhez. A történet látszólag valóban Esterházy Miklósnak ad igazat, de csak ha kívülről, politikai és hatalmi síkon nézzük a magyar multat. Hiszen már sokkal előbb Fráter György, majd Bocskai István is megindultak ezen az úton, és rá kellett jönniök, hogy nem érhetik el rajta az új Magyarországot. A Habsburg-ház nem tartotta érdekének a magyarság felkarolását, a magyar törekvések csak gátolták nyugati terveit, s ha D. nem kívülről nézné a nemzet történetét, azt is észrevenné, hogy a felszabadító hadjáratok nem azért indultak meg, mert a császár a magyar sorsot akarta ezzel megváltani. Nem is a magyarságot szabadították fel, csak Magyarország területét, s a magyarság nem ok nélkül ragadott fegyvert kétévszázados pusztulás után még egyszer Rákóczi Ferenc vezetésével. Ha belülről nézné multunkat, azt is meglátná, hogy Erdélynek nemcsak az új magyar állam felépítése volt a célja. A Bocskaitól kijelölt hivatás talán keserűbb, talán kevésbé mutatós — érzik rajta, hogy az, aki megszabtá, nagyon tisztában volt a magyar sors súlyával —, de legalább olyan magasztos. E szerint Erdély hivatása az volt, hogy „a két hatalmas császárok között elfogyott magyar nemzetségnek minden javát és megmaradását szolgálja“, hogy legyen „legerősebb paizsa az mi nemzetiségünk megmaradásának“, amelyikből „várhatjuk azután örökös megtartását egész nemzetünknek“. Ezt a hivatását Erdély mindvégig betöltötte. Elég arra emlékeztetnünk, hogy, ha Bethlen és Erdélye nincsenek, a magyarságot semmi sem menthette volna meg a csehek sorsától. És bár D. véleményében a kis államok létjogáról nem osztozhatunk, azt hisszük, ezek után még az ő elvi alapján sem mondható az, hogy a fejedelemség léte „erkölcstelen“ volt. Kivülről végignézzve a magyar állam ezer évén, Erdély könyyen gondolható csak epizódnak, amelynek a jövő alakításában nem volt jelentősége. De aki belülről, a magyarság szemével nézi a történetet, meg kell hogy lássa, olyan epizód volt ez, amelyik ha nincsen, ma talán Magyarország sincsen.

D. azonban munkájában nem a magyarságot, még csak nem is Magyarországot tartja szem előtt, hanem a Duna-medencét, amelynek egyesítését minden eszközzel véghezvihető, szent német feladatnak rajzolja. Az a kérdés fel sem vetődik benne, hogy ha a Duna-medence egységének ára a magyarság számára nemzeti létének feladása volt, egyáltalában kellett-e ilyen áron ez az egység a magyarságnak. Vajjon nem állították-e a Habsburgok olyan alternatíva elé a nemzetet, hogy ez — ha egy csöpp életösztöne maradt — kénytelen volt inkább a lehetetlent is megkísérelni, nemzeti jövője érdekében királyával is szembeszállni? Pontokba szedve bizonyítja, hogy a Habsburgok nem a németiség érdekeit képviselték, szemük előtt mindig csak a Duna-medence, az összbirodalom érdeke lebegett, s megrója a magyarságot, hogy rövidlátóan saját jövője ellen rántott kardot, amikor a Habsburgokra támadt. Szemléletének itt is az alapja hibás: azt hiszi, hogy az

összmonarchia szelleme egyúttal magyar szellem volt. Mi elhisszük neki, hogy a Habsburgok nem a német szellemet és jövőt hordozták, de ő meg higgye el nekünk, hogy a magyarét még kevésbbé.

Mindezek az eltérések D. külsőleges szemléletéből erednek, s nem változtatnak munkájának azon az érdemén, hogy az erdélyi fejedelemség politikai törekvéseinek talán mindeztideig legtágabb horizontú leírását adja. (Sajnos, hogy ezek részletes ismertetésére nincsen helyünk.) Bethlen és Rákóczi hadjáratainak, azok magyar és európai hátterének mesteri rajza a munkának mindig becsületeére fog válni. Ezen a tényen az sem változtat, hogy különösen tanulmánya bevezetésében nem egy olyan megokolatlan megállapítása van, amit ugyan más német munkákból már jól ismerünk, de megszokni még mindig nem bírtunk. Hogy Erdélyt a német gyarmatosok műveltsége kapcsolta a Nyugathoz, hogy a magyarságban államalkotó erő sohasem volt, hogy a kereszténységet kétszáz éven át mindig elárultuk a pogánynak stb. Mindezek azonban együtt sem ronthatják le a munka értékét; állítjuk, az utolsó évtizedek legkomolyabb magyar történelmi tárgyú német dolgozatával állunk szemben. Reméljük, a szerző a jövőben sem hagy fel magyar történelmi kutatásaival, és reméljük, hogy következő munkáiban a magyarság belső szempontjait is nagyobb figyelemre méltatja.

Benda Kálmán.

Szemle.

Kretschmayr, Heinrich: *Geschichte von Österreich*. Wien und Leipzig é. n. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst. 8° 296 l. — Aki ma azt a feladatot tűzné maga elé, hogy áttekinti a közelmúlt történetírásának a volt Ausztriával foglalkozó részét, a kétségtelenül gazdag és felette taika anyagban való szemlélődés során minduntan vissza-visszatérne K. könyvéhez. És minden egyes újabb találkozás csak növelné azt a megbecsülést, melyet a könyv már az első kézbevétele után oly magától értetődő természetességgel alakít ki olvasójában. A nemrégien elhunyt szerzőnek ezt az elmélyült tudással és megkapó művészettel megírt munkáját hosszú időig az első helyen fogják említeni a kisebb Ausztria-monoográfiák között.

K. jól ismert a magyar közönség előtt. Neve már legelső dolgozatával, a Grittiről szóló életrajzával kapcsolatban megjelent folyóiratunk hasábjain, és később elsősorban Velence történelme, valamint közigazgatástörténelmi kiadványai révén a bécsi iskola jelentős tagjaként tiszteltük. Mert K. Bécsben tanulta a történetet és a történelemírást. A mult iránt zsenye gyermekiségétől fogva élénken érdeklődő ifjúnak az egyetemen Huber és az Institut akkori vezetője, Zeissberg voltak első tanárai. Az előbbi hívta föl figyelmét a Gritti problémára, az utóbbi terelte érdeklődését a hivataltörténet felé. Így írta meg „Lodovico Gritti” után a „Das deutsche Reichsvizekanzleramt” című munkáját, aminek során kapcsolatba került Fellnerrel, a bécsi belügyminisztériumi levéltár igazgatójával. Fellnernek munkatársa és utóda lett a levéltárban s a kormányzattörténelmi munkál-

kódás terén egvaránt. De közben már szüntelenül dolgozott életének 1900 körül megkezdett tulajdonképeni főművén, Velence történelmén. 1905, 1920 és 1934 voltak itt a határhátsók, a háromkötetes munka egyes részeinek megjelenési évei. K. tekintélye pedig kötetről-kötetre nőtt. A munka befejeztével, a tragikus körülmények miatt szinte kétszer megírt harmadik könyv megjelenésekor, osztatlan elismerés vette körül. Velence történelmében és az először 1925-ben kiadott Mária Terézia-portréjában a lelkiismeretes kutatónak és művészi érzéssel megáldott pompás előadónak két remek alkotását élvezhetjük.

Ugyanezek az erények, szigorú tudományosság és nemes művészet jellemzik az „Ausztia történelmét” is. A könyv tulajdonképen egyetemi előadások folyamán alakult ki, és az előszóban igényes szerénységgel akadémiai kézikönyvnek nevezi a szerző. Olyan kézikönyvnek szánja azonban, amelyet miután végigolvastunk és áttanultunk, elteszünk és megőrzünk, hogy elkísérjen bennünket egész életünkön keresztül. Nem éppen azért, hogy kiegészítetlen és kérdésekben bővelkedő időkben az újabb fejlődés egy-egy részletére nézve felvilágosítson, hanem inkább, hogy fogékonyá tegyen a múlt a'akulásának átértése által a jelen lényegének megérzésére. Ennek a célkitűzésnek pedig teljesen megfelel a földolgozás. Főlényes anyagismeret és könnyed kifejezőkészség birtokában az egyes koroknak átfogó, nagyvonalú jellemzése, megragadó szemléletességgel való ábrázolása szinte játszi könnyedséggel sikerül. Mindenütt a legtisztább tudomány szóval felénk művészi formában. Egy korban, amikor a napi politika szinte minden írásműre ráüti bélyegét, K. felül tudott emelkedni a tudománytan szempontokon. Ezért lett könyve pártirát helyett maradandó értékű alkotás. Ezért tudta az osztrák kérdés nem könnyű problémáját olyan nyugodt biztossággal kifejteni. És mert ki tudta a'akítani magában az osztrák hazafiságnak és a német néphez való hűségnek békés szintézisét, művét ma honfitársai az ausztriai Systemzoit egyetlen értékes ilyen tárgyú alkotásának tartják. Mi, magyarok, pedig megelégedéssel tapasztalhatjuk, hogy amikor a múlt saját belső szempontjai szerint jelenik meg, nem kell a történetben okvetlenül azt a szerepet vállalnunk, amelyet olyan gyakran osztanak ki nekünk.

Juhász Lajos.

Husztai Dénes: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. (A római Magyar Történeti Intézet kiadványai.) Budapest 1941. M. Tud. Akadémia. 8° 128 l. — Az egyes nemzetek között a fejlődés során szükségszerűen föllépő és kialakuló anyagi és szellemi kapcsolatoknak is megvan a maguk „történetelőtti” kora. Mi sem vet talán élesebben felvillanó fényt erre annál a nyelvi ténynél, hogy a *hospes* szó a *hosti-potes*-ből ered s hogy a *hostis* és a *Gast* ugyanegy töről fakadtak.

Magyarország kapuit a külföld felé igazán Szent István tárja ki követek és levelek útján. Ám az Intelmek sokat vitatott 6. fejezetében a jövevényeknek csupán művelődési és katonai szempontú hasznáról hallunk, arról, hogy: *diversa documenta et arma secum ducunt* — az árucikkek rendszeres ki- és bevitelle elé még Szent László és Kálmán is törvénybefoglalt gátakat emel. Joggal csatlakozik az egyes történeti kor- és helyzetproblémák megítélésében mindenütt figyelemreméltóan józan és óvatos szerző ahhoz a véleményhez, mely a XI—XII. sz.-ot hazánk történetében a korai gazdasági elszigetelődés idejének tekinti. S ugyane szempontból lehet-e tervszerű kereskedelempolitikai indítókat keresnünk a magyar királyok

első horvát-dalmát hódításainak háttérében? Vagy van-e igazán elegendő alap arra a föltevésre, hogy a levantei kereskedelem útja már e korban hazánkon vezetett keresztül? Hiszen, mint H. külön is kifejti, a mieinknél későbbben kezdődő lengyel-olasz kereskedelmi kapcsolatok sem hazánkon át szövődnek, hanem ezt megkerülve irányulnak a Levante felé. A szerző sokoldalú összehasonlító szempontokkal dolgozik s mindjárt kiemeljük, hogy hiánytalan anyaggyűjtésén kívül adatainak e helyes és mindenoldalú tárgyi megvilágítása művének egyik legfőbb érdeme.

A legelső adat olasz gazdasági összeköttetéseinkről valóban csak 1217-ből maradt reánk: II. Endrének keresztesháborúja küszöbén a velenceiekkel kötött kereskedelmi szerződése, mely ugyan kölcsönös vámmmentességet köt ki, de már az egyidejű történeti helyzet is amellet szólni, hogy e meg egyezés egyoldalúan Velence érdekeit szolgálta. Velencére vonatkozik egyébként szinte kivétel nélkül valamennyi fennmaradt adat egészen 1316-ig olasz kereskedelmi kapcsolataink köréből. Nincs mit csodálkoznunk ezen. A lagunák városa kulshelyzeténél fogva tetszése szerint akadályozza meg vagy mozditja elő összeköttetéseinket minden más itáliai állammal, nem csupán a maga szorosabban vett termelése és szükségletei érdekében, hanem távolabbi dalmát politikája szempontjából is. Akár az újkori Anglia, a középkor Velencéje sem tűrheti el, hogy tengerének túlsó partján egy idegen és erős hatalom állandóan megvesse lábát.

Az Árpádok korából egy kiemelkedően fontos emlék maradt reánk tárgyunk körében, t. i. az a terjedelmes árujegyzék, amely szerint 1240 táján IV. Béla király összesen 122 tételben és a mai vásárlóképesseget véve mintegy egymillió pengő értékben szövött árukat, szőrmét, ékszert és más cikkeket vásárolt udvara számára egy Wulam (Wylam) nevű, kétségkívül velencei kereskedőtől. A G. Soranzo által 1934-ben fölfedezett fontos forrásszöveget H. már a Közgazdasági Szemlében (1938) ismertette, s most ismét tüzetesen feldolgozza ez emléket, melyet jelentőségében a III. Béla-féle híres jövedelemkimutatás mellé állíthatunk: a középkori magyar királyság hatalmát és gazdagságát mindkettő teljes fényében, de a lenyugvó nap sugaraiban mutatja be, többszörös közvetlenül a tatár pusztítás, a kiskirályok és trónzavarok küzdelmes időszaka előtt.

Ezután Velence eddigi szerepét az olasz-magyar gazdasági viszony keretében Firenzének, majd mellette Génúának kínálja fel a sors. Már azokat a kölcsönöket is, melyekkel a Bardi és a Peruzzi bankház az Anjou-családnak a magyar trónra jutását támogatta, hajlandók lehetnének oly áldozatokként felfogni, amelyek jövőbeli magyarországi gazdasági érdekelttségük kiépítését voltak hivatva szolgálni. Azonban Firenzének a XIV. sz. első feléből fennmaradt gazdaságtörténeti adatainkban mégsem találjuk nyomát. Míg 1347-től kezdve Firenze mindent megtesz, hogy támogassa Nagy Lajost Velencével vívott hatalmas mérkőzésében, atyjától 1310-ben ugyanily célra megtagadja segítségét. Károly Róbert idejében még lábadozó beteg hazánk, s nem tud csábító lehetőségeket kínálni az éppen akkortájt roppant arányokban, Nápolytól Angliáig nagy nyereséggel tevékenykedő firenzei vállalkozásnak. Mialatt azonban hazánk Nagy Lajos alatt már a jólét és virágzás biztos fokára emelkedik, az arnparti hatalmas bankárcsaládoknak a mienknél gazdagabb országokat kizsák nányoló szédületes vállalkozásait sorozatos csapások érik. A nápolyi konjunktúra véget ér, Szép Fülöp az angol háborúk költségein többszörös devalvációval

segít és kitiltja országából a fiorinot. Majd 1339-ben bekövetkezik az angol államcsőd s a már említett két legnagyobb firenzei bankházat s velük együtt a város pénzembereinek nagy részét romlásba dönti. A második magyar Anjouval tárgyalófélként már szerényebb igényű Firenze áll szemközt s kezdetét veheti hazánkkal való gazdasági kapcsolatainak Nagy Lajos idejére kiterjedő virágkora, amelynek folyamán, mint Coluccio Salutati 1376-ban a magyar királynak írja: plurimi nostri cives mercandi causa intra Regnorum Vestrorum limites conversentur (v. ö. Kardos Tibor, Századok 1936, 415. l.). Valóban, a forrásadatok e korból, 1346 és 1380 között, mintegy harminc hazánkban járt firenzei követségről tudnak s tagjaik az olasz városállam legfényesebb nevű kereskedő-diplomatái. A híres firenzei „kereskedő-kalandor-diplomatának“, Buonaccorso Pittinek önéletrajzában részletesen olvashatunk 1376-ban Magyarországon tett utazásáról. Firenze szerencsevadászainak érdeklődéséről hazánk iránt Zsigmond korában Giovanni da Prato híres novelláskönyvének egy Budán lejátszódó elbeszélése (Paradiso degli Alberti) nyújt felvilágosítást irodalmi téren, a történeti valóságban pedig elsősorban Ozorai Pipo ismeretes pályafutása. Ezt az utóbbit tüzetesebben is méltatja H. az utolsó, összefoglaló fejezetben, ahol az olasz-magyar kereskedelmi forgalom árucikkeinek (a XV. századig túlnyomóan szövőtt árúk, ékszerck, fűszerek) és térképen is bemutatott útvonalának tárgyalásán kívül lehetőleg életteljes típusképeket is igyekszik rajzolni azokról az olasz kereskedőkről, akik hazánkat fölkeresték. Az alkalmi üzletember, a magyar vevővel állandóbb kapcsolatokat ápoló kereskedő, a nagy olasz cégeknek hazánkban megtelepedett faktora, a véletlen üzletkötés révén hozzánk vetődött s itt valamelyik főpap, főúr, az állami pénzverde vagy Filippo Scolari példájára az udvar szolgálatába lépett és itt szerencsáját megalapozó olasz jövevénynek egyéniségképei lépnek elsősorban eléink a forrásadatok többnyire száraz szövege mögül.

Másik hasznélvezőként Firenze mellett és Velence kárára Genua jelentkezik e korban. Már az említett Coluccio Salutati-féle levél is a genuai kereskedőknek adott kedvezményekre hivatkozik, három év múlva pedig (1379) Nagy Lajos részletes kiváltságlevelében sorolja fel azokat. Meddig és minő sikerrel élvezte Genua e nevezetes előnyöket, adatok híján nem tudjuk megmondani. Az bizonyos azonban, hogy Nagy Lajos halála után mind Firenzével és Genuával való, mind általában olasz gazdasági összeköttetésünk egyre fokozódó hanyatlásnak indul. A tatárjárást megelőző félszázadhoz mérve, második, a XIV. század második felére kiterjedő virágkora is csak hamar véget ér. Az a könnyelműség és szeszély, amely Zsigmond uralmának legalább is jórészt jellemzi, megrendítette belső viszonyaink és ezzel hitelünk biztonságát s aláásta az Anjouk által megszerzett külpolitikai tekintélyt. A torinói békében megalázott Velence ismét fölemeli fejét, elragadja a dalmát városokat s újból érvényre juttatja földrajzi helyzetének előnyeit. Kíméletlenül céltudatos törekvésének kitűnő példája annak a firenzei nagytőkésekből álló társaságnak sorsa, amely a század vége felé a magyarországi rézbányák kiaknázására alakult. A szerző Pauliny Oszkár (Károlyi Á. Emlékkönyv, 1933) kutatásai alapján mutatja ki Pleidell Ambrus nézetével szemben, hogy az az 1385-i szerződés, amelyet Velence a firenzei társasággal megkötött, tragikus hatással volt az utóbbira, a hasznát elsősorban Velence fölözte le s így a társaság, amelynek tagjai közt egy Medicivel és két Portinarival is találkozunk, nagy anyagi reményeiben csalódva, igyekezett mennél előbb likvidálni a

magyarországi bérletet. A magyar részszállítás hamarosan német földön keres piacot s általában Zsigmonddal megkezdődik „a magyar gazdasági életnek kizárólagosan nyugat felé orientálódása, amely később, rövid megszakításoktól eltekintve, egészen a legújabb korig jellemzi külkereskedelmünk történetét“.

A szerző történetiróink legifjabb nemzedékéhez tartozik. Munkája értékes gyarapodása gazdaságtörténeti irodalmunknak s komoly képességekről tanúskodik. Alaposság a forrásadatok és az irodalom felhasználásában, jártasság a gazdaságtörténet módszerében és szempontjaiban, kritikai érzék a problémák megoldásában s az eredmények világos előadása jellemzik dolgozatát. Bizalommal várhatjuk folytatását, az olasz-magyar művelődési és gazdasági kapcsolatok történetének további megvilágítását.

Madzsar Imre.

Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani. IV. Școala Română din Roma. Roma é. n. (1939). Libreria di Scienze e Lettere. 4° 414 l. — A római Román Intézet legújabb kiadánya ismét gazdag tartalommal jelent meg, s ami számunkra különösen fontos, oly anyagot tesz hozzáférhetővé, melyben lépten-nyomon érdekes magyar vonatkozások tűnnek szemünkbe. Ismét a XVI—XVII. századról s ennek románföldi olasz miszionáriusairól és pápai követeiről van szó, olyan kutatásterületről, amelynek feltárásán a román tudósok már eddig is sok haszonnal és maradandó eredménnyel dolgoztak.

Amint a Román Intézet igazgatójának, E. Panaitescu-nak bevezetőjéből megtudjuk, e kötet a kolozsvári egyetem három kiváló volt növendékének tanulmányait foglalja össze. Mindhárom cikk alapos levéltári kutatásokból szűrődött le. *A. Decei* ama jelentéseket adta ki, rövid bevezetés kíséretében, melyeket a pápai udvar kapott az 1596—98. évek folyamán a havaselvi és erdélyi eseményekről. A Szinán pasán aratott diadal után vagyunk, amikor valóban sor kerülhetett volna az erdélyi és a Kárpátokon túli erők hathatós összefogására. Az „avviso“-k szinte napról-napra kísérik az események fejlődését és keresetlen, a beszélt olasz nyelvhez közelálló stílusuknál fogva feltétlenül elevenebbek és közvetlenebbek, mint az egykorú fellengző, barokk cicomájú olasz történeti munkák. Érdekes Báthory Zsigmond vitézségének lelkes dicsérete: „Che il ualoroso Principe Transilvano mostrò incredibile ardire, poi che fu uisto nell'affrontarsi gl'eserciti andare innanzi a tutti li sua combattendo [?] come un leone...“ (47. l.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy D. dolgozatának címe (Avvisi riguardanti i paesi romeni negli anni 1596—8) pontatlan és megtévesztő, különösen az idegen olvasó számára: 1596—98 között Erdély igazán nem volt „paese romeno“.

Még színesebb, elevenebb és hozzánk közelebb álló anyagot nyújt *Gh. Vinulescu*, aki Petro Diodato (P. Bogdan Bakšič) szófiai ferences püspöknek moldvai vizitációs körútjáról (1641) írott jelentését adja ki, bevezetéssel és elég bő jegyzetanyaggal. Diodato nevét magyar vonatkozásban eddig is számon tartottuk, hiszen ő figyelmeztetett arra, hogy a havaselvi románok, ha latinul akarnak tanulni, Erdélybe jönnek az eretnekek iskoláiba s ezáltal megrendülnek igaz hitükben (ld. E. Fermedzin: *Acta Bulgariae ecclesiastica*. Mon. Slav. Mer. XVIII. 141. l., idézve Arch. Eur. Centro-Or. VI. 255. l.). Ezúttal azt látjuk, hogy amint Diodato — mintegy hét évvel Bandini előtt — faluról-falura menve bebarangolta Moldvát, természetesen lépten-nyomon magyar települések nyomaira, sőt magyar lakosokra bukkant. Még egy-egy moldvai földrajzi nevet is.

magyaros alakban közöl (pl. *Seret*, 104. l., románul *Siret* lenne. A kiadó persze nem figyelmeztet a magyaros alak használatára). Diodatot megkapja a moldvai táj szépsége s egyszerű, de színes leírát ad róla. Kevésbé derűsen ír a moldvai ortodox klérusról. Szerinte a román püspökök és papok oly tudatlanok, hogy kevesen vagy jóformán senki sem érti közülük az egyházi szláv nyelvet, anelyen miséznek („li loro Vescovi, e sacerdoti, sono tanto ignoranti, che pochi di loro, o vero niscuno puol intender quello che leggono, perchè leggono Illyrico e lingua non sano“, 105. l.). Itt a kiadó utalhatott volna arra, hogy 80 évvel előbb már az erdélyi protestáns ihletésű nyomtatványok előszavaiban is megtaláljuk azt a vádat, hogy a román papok nem ismervén liturgikus könyveik nyelvét, érthetetlen szavakat „birbitélnék“ (v. ö. Tamás L.: Az erdélyi oláhság. A történeti Erdély, Budapest 1936, 275. l.). A moldvai magyarságról szólva Diodato sűrűn megemlékezik a magyarok fatemplomairól (Galac : 106. l., Huszt : 108. l., stb.); idevágó adatait már felhasználta Balogh Ilona a magyar egyházi faépítészetről szóló tanulmányának francia átdolgozásában (Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise. Arch. Eur. Centro-Or. VI. 114. s. köv. l.). Többször említi a nagy paphiányt (pl. Huszton : „questi poverelli non hanno ne sacerdote ne meno vedono in tanto tempo la messa“, 108. l.). Értesülünk a magyar miseénekekről is (108. l.) s megismerkedünk az öreg cotnari-i plébánossal, aki Diodato szerint „veramente è huomo bono, e dotto, tanto nella lingua latina, quanto nella hungara, tedesca e Valaccha“ (109. s. köv. l.). Természetesen megfordul Diodato a nagy csángótelepeken is, mint Szabófalván (118. l.), ahol már egy lengyel papot talál, és Forrófalván (122. l.), ahol több mint 250 hívő vár áldozásra, de a fatemplom rendkívül kicsiny és kegyzerekkel egyáltalában nincsen ellátva („non hanno niente per la celebratione della Messa“). Még szomorúbb a helyzet Terebesen, ahol a magyar hívőknek még templomuk sincs. Örömmel találja meg azonban a bolgár püspök Jó Sándor moldvai fejedelem magyar felesége, Losonci Margit egykori bőkezűségének nyomait : a nagy és szépen felszerelt moldvabányai templomot (116. l.), valamint a bákóit, ahol ugyanaz a „Principessa Margarita“ kolostort is alapított obszerváns szerzetesek részére („essa fece venir li Religiosi dell'Hungaria nel suo monasterio“, 121. l.). Ez adatokkal kapcsolatban szükséges azonban megjegyeznünk, hogy a kiadó sehol sem utalt Jó Sándor feleségének magyar származására, ami pedig a moldvai katolicizmus történetében igen nevezetes momentum volt. Meg kell végül említenünk, hogy Tatros környékén Diodato „magyar eretnekekre“ bukkant, akik nyilván reformátusok lehettek. Ezekről azt is tudja, hogy Erdélybe szoktak átjárni vallásuk gyakorlása végett. Érdekes egyébként, hogy Diodato Erdélyt mindig Magyarországának tekinti, s állandóan így említi : „l'Hungaria, o vero Transilvania“ (pl. 116. l.), tehát tudatában van annak a ténynek, hogy a fejedelmi Erdély a szétszaggatott „virtuális Magyarország“ keleti része.

A tanulmánykötetet *Fr. Pall* forráskiadványa zárja le. Különböző egykorú levelek és egyéb iratok közlése által vet fényt a moldvai minorita és jezsuita misszionáriusok között folyt XVII. századi moldvai küzdelmekre. Értékes adalék a szabófalvi magyarok 1671-i Rómában benyújtott magyarnyelvű kérvénye : ebben a hívek nagyon panaszkodnak a misszionáriusok erkölestelen életmódja miatt s azzal fenyegetőznek, hogy ha nem kapnak egy becsületes papot, mind áttérnek a görög keleti hitre : „Mert inkább megh czelekedjük azt, hogij az olahok scismaiara allunk es az eő Püpeökeökteöl hal-

gatunk, mert nem lelki pasztorok, hanem lelek vesteők es karhoz-
tatok" (a hozzácsatolt latin szöveg szerint: „quia illi non Pastores
animarum, sed animarum perditores et damnatores“).

Mindent összevéve, örömmel látjuk a római Román Intézet
tagjainak sok gonddal készült tanulmányait és értékes adatközléseit.
Még szívesebben üdvözlünk azonban a római Magyar Intézet hasonló
vagy ezt túlszárnyaló szövegkiadásait.

Gáldi László.

**Fallenbüchl Ferenc: A ravváltó trinitárius szerzetesek Magyar-
országán.** Budapest 1940. (A Szent István Akadémia történelem-,
jog- és társadalomtudományi osztályának értekezései, II. k. 9. sz.)
8° 180 l. — A keresztes háborúk idején fogságba jutott keresztes
vitézek kiváltásának előmozdítására alapította Mathai János és
Valois Félix a trinitáriusok rendjét, amelynek szabályait III. Ince
pápa 1198-ban hagyta jóvá. A katolikus restauráció idején Spanyol-
országból indult ki a rend reformja; VIII. Kelemen pápa 1599-ben
erősítette meg a rend szigorított szabályait. A felszabadító háborúk
idején tág tere nyílt a spanyol trinitáriusok működésének a törökkel
szomszédos Lengyelország és Habsburg-birodalom területén is.
Alighogy az 1688-ban nyert császári engedély alapján Bécében
letelepedtek, rögtön módot kerestek arra, hogy Magyarországon is
kifejthessék áldásos munkájukat. Első magyarországi házukat 1693-
ban Illaván alapították Széchenyi György esztergomi érsek jóvoltából.
A rend népszerűségét nagy mértékben emelte az utolsó török háborúk
alatt fogságba került magyarok kiváltása érdekében végzett működése.
Erra a célra kellett fordítania adományokból származó jövedelmeinek
kétharmad részét. Gyors egymásutánban alapították főpapi vagy
főúri jötevők a sárospataki, pozsonyi, nagyszombati, komáromi,
gvulafehérvári, egri, az óbuda-kiscelli, végül a budakeszi (Makkos
Máriáról nevezett) trinitárius kolostort. Ezek közül a sárospataki
II. Rákóczi Ferenc és testvére gr. Aspremont Károly Gobertné,
az óbudai-kiscelli pedig gr. Zichy Péter és családja alapítása. Az ere-
detileg túlnyomóan idegen, főleg spanyol rendtagokból álló szerzetes-
rend magyar kolostorai tevékeny részt vesznek a XVIII. századi
katolikus barokk hitéletben. A török háborúk megszüntével háttérbe
szorult a rend rabkiváltó munkája és ehelyett a lelkipásztorkodás
terén tevékenykedik buzgón és eredményesen. A trinitáriusok kolduló
rend voltak, mégis amikor II. József 1783-ban feloszlatta magyar-
országi kolostoraikat, kilenven év alatt gyűjtött ingó és ingatlan
vagyonukat mintegy félmillió forintra becsülték, ami népszerűségük-
nek kétségtelen bizonyítéka.

A trinitáriusok mindössze három emberöltőre terjedő magyar-
országi működése érdekes fejezet a barokk-katolicizmus történetéből.
F. tehát hasznos munkára vállalkozott történetük megírásával.
Lelkesedéssel írt monografiájában azonban a feladatnak csak egy
részét, az anyaggyűjtést végezte el: felhasználja az irodalmat,
levéltári kutatásokból is merít, de megáll az események egyszerű
elbeszélésénél. Hiányzik a módszeres történeti kritika és az így meg-
rostált anyag módszeres feldolgozása, monografiává szerkesztése.
Látszik, hogy F. nem céhbéli historikus; munkája, melynek értéke
a sok használható adatan rejlik, olyan, mintha a céduláit egyszerűen
nyomdába adta volna; módszeres történeti kritikának és feldolgo-
zásnak ez a hiánya magyarázza meg a nagy szorgalommal és tárgy-
szeretettel írt mű hibáit és tévedéseit.

Tóth László (Kolozsvár).

**Redlich, Oswald: Das Werden einer Grossmacht. Österreich 1700—
1740.** Baden—Wien—Leipzig é. n. Rudolf M. Rohrer. 8° XII, 390 l. —

Még a múlt század hetvenes éveinek legelején fogadta el Alfons Huber, akkoriban az innsbrucki egyetemen az osztrák történelem tanára, azt a megbízást, hogy az „Allgemeine Staatengeschichte”-sorozatba megírja Ausztria történelmét. Tekintélyes vállalkozás volt már akkor is az Allgemeine Staatengeschichte. 1829-ben indult A. Heeren és H. Ukert szerkesztésében „Geschichte der europäischen Staaten” névvel. Később Allgemeine Staatengeschichtévé bővült és három külön sorozatra vált szét. Az elsőben az európai államok történelme jelent meg, a másodikban az Európán kívülieké, míg a harmadikban az egyes német territóriumok történelme látott napvilágot. A szerkesztés ekkor már W. Giesebrecht és K. Lamprecht kezében volt; Giesebrecht nyerte meg a vállalkozás számára Huber közreműködését is. Huber Ausztria-történelme öt egymásután következő kötetben 1885—96 között jelent meg, és a mult eseményeinek tárgyalásában 1648-ig jutott el. A korabeli bécsi pozitívizmusnak egyik legjelentősebb történettudományi terméke volt. Ami az alapvető kérdést, magát az Ausztria-problémát illeti, az akkor fennálló tényből indult ki és azon épült fel: Ausztria alatt az 1867-es monarchiát értette. Az osztrák kérdés szövevényessége, évszázadok során való alakulása kevésbé tűnt ki e munkából, amely világos felépítésben, egyszerű, nyugodt előadásban, lelkiismeretes kritikával megállapított tényleírást nyújt.

Hubert 1898-ban bekövetkezett halála megakadályozta a munka további folytatásában. A kezéből kihullott tollat R. vette fel, és hosszas előmunkálatok után 1921-ben megjelent Ausztria történelmének a XVII. század második felét felölelő hatodik kötete. Ekkor azonban az Ausztria-fogalomnak már ismét más tartalma volt. És R., aki hitt abban, hogy az osztrák birodalmi eszme minden nehézség ellenére meg fog férni a monarchia különféle népeinek nemzeti eszméivel, könyvében csupán szép emlékművet állíthatott halott Ausztriájának. Ez a régi Ausztria találta meg benne hivatott történetíróját, és ő első kötetében ennek a régi Ausztriának kezdeteiről írt olyan alapos tudományossággal és meleg szeretettel, ami a tudósnak és a hazafinak egyaránt becsületére vált. Az újabb kötet azonban, amely az ausztriai nagyhatalom teljes kibontakozásának képét volt elének tárandó, ismét sokáig váratott magára. R., a bécsi Akadémia elnöke, az Institut igazgatója, a történettudomány egyéb területén is jelentős munkásságot fejtve ki, lassan haladt a mű írásával. Csak az 1938-i nagy fordulat után került ki könyve a sajtó alól, amikor az osztrák kérdés egy évezredes fejlődés után ismét eljutott a kiindulóponthoz, amikor az osztrák köztársaság újból a Németbirodalom Ostromkaja lett.

R. műve tulajdonképpen a Huber által megkezdett Ausztria-történelemnek hetedik kötete, de már nem az Allgemeine Staatengeschichte sorozatában jelent meg. A száz évnél régibb vállalkozás időközben megszűnt, R. könyve pedig külsőleg némiképpen önálló kötetként, külön címmel ellátva lépett a közönség elé. A változás azonban szerencsére csak a külsőkre szorítkozott. Maga a munka, mely Ausztria történelmét — elsősorban a külpolitikai és háborús eseményeket — a spanyol örökösödési háborútól Mária Terézia trónraléptéig tárgyalja, széles, egész Európát átfogó szempontból, megőrizte mindazokat az értékeket, amelyekkel már az előző R.-kötet is dicsékedhetett. Megtaláljuk benne elsősorban azt, ami ennél a műnél immár hagyomány: a részleteknek sokszor az elsődleges forrásokhoz viszonyuló pontos kidolgozását, ugyanakkor azonban helyes arányérzékkel, fölényes biztonságot a lényeg kidomborításában. De

nemcsak a szerkesztés és felépítés mestere R., művésze a formának, az előadásnak is. Elég lesz e tekintetben egyetlen példára utalni, Savoyai Jenő jellemzésére. Manapság, midőn Savoyai Jenő bizonyos okoknál fogva a német történetírás egyik leggyakoribb témája és szinte havonként jelentek meg róla tudományosigénnyel fellépő részlet-tanulmányok vagy portrék, szépirodalmi jellegű írások, népkönyvek, életművének legigazibb méltatását, nemes egyéniségének leghívebb rajzát talán R. lapjain találjuk meg. Csak sajnálható tehát, hogy a második R.-kötet még mindig nem tartalmazza az 1648 után következő évszázad belső történetét. A következő, nyolcadik könyvet szánja ennek teljes egészében R., és mi csak a legnagyobb várakozással tekinthetünk a 84. évében járó szerző újabb munkája elé.

Juhász Lajos.

Bohdaneczky Edvin: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. (Csanád vármegyei könyvtár, 36.) Makó 1940. Makói könyvny. 8° 92, 4 l. — Csanád vármegye XV. sz.-i mintegy 120 községből a XVII. sz. végére mindössze 10—15 maradt meg. Ezek legnagyobb része a Tisza—marosi határörvidékhez tartozott; a megyei szervezet a XVIII. sz. elején csupán egy, a század végén is csak 9 helysége korlátozódott. B. munkája kizárólag a megyei szervezethez tartozó helységek demografiai és gazdasági fejlődésével foglalkozik. Elsősorban a népesség alakulását figyeli. A délről észak felé nyomuló rácság alkotja a század elején a megye lakosságának legjelentősebb részét. B. ama feltevését, hogy a XV. és XVIII. sz.-i magyar családnevek azonossága a családok kontinuitását is jelenti, nem tartjuk elfogadhatónak, hiszen akkor az ország legkülönbözőbb helyein lakó Borbály-, Boros- stb. családokat rokonoknak kellene tekintenünk. A rácság azokból a községekből, melyeket 1741 után a határörvidékből a megyei szervezethez csatoltak, kivándorolt, részben dőlfele, a katonai igazgatás alatt álló területekre, ahol életfenntartását könnyebben biztosíthatta, részben pedig Oroszországba, ahol II. Péter cár szívesen látta. A kilenc község közül 1773-ban mégis csak négyet jelölnek magyar nyelvűnek, bár a lélekszámot tekintve a megyében a magyarság volt az uralkodó. Ez azonban a majdnem színmagyar Makónak köszönhető, amelynek lakossága ekkor a megye népességének közel 40%-át tette. Ekkor még a magyarság szaporodott jobban, csak a XIX. sz. elején esett vissza, ezt azonban már nem írhatjuk — miként B. teszi — a török, hanem sokkal inkább a változott gazdasági viszonyok rovására. Teljesen téves eredményekre jut B., amikor az 1—12 éves gyermekek számát elosztja a 13—17 évesekével s az eredményt „halálzási arányszámnak” teszi meg. Elfelejtí, hogy tizenkét korosztályban jelentősen több gyermeknek kell lennie, mint ötben! A gazdasági viszonyok alakulását — mint a népesség nemzetiségi megoszlását is — áttekintő táblázatok segítségével szemlélteti. Míg a megyei szervezethez tartozó népesség a század folyamán megháromszorozódott, a marha-, ló- és juhállomány még a kétszeresére sem emelkedett, a méhkasok száma pedig a harmadára csökkent. A század elején még közös a birtoklás, úthiány miatt gabonakereskedelemtől nem lehet szó, tehát az állattenyésztés az egyedüli jövedelemforrás. Az úrbírtorendezés gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, megszüntette a közbirtokosságot, felosztotta a határt s csak bizonyos számú állat tartását engedte meg. A század utolsó három évtizedében a népesség 80%-os növekedésével párhuzamosan az ekevas alá fogott terület megkétszereződött, a kaszás réteké másfél-

szeresre nőtt; az állomány azonban ekkor már változatlan maradt, jelölül annak, hogy a gabonatermelésre való áttérés ezen a területen már a század közepe táján megtörtént. Iparosodás csak Makón mutatkozik; érdemes lett volna az iparosréteg etnikumát külön vizsgálni. A megyei szervezetben élő lakosság adóterhei a század elején még igen nagyok voltak; jellemző e tekintetben, hogy a megyére kivetett adóösszeg a század folyamán változatlan maradt.

Borovszky Samu 1897-ben Csanád vármegye történetét 1715-ig írta meg. B. folytatni akarta ezt a munkát, de csak a megyei terület fejlődésrajzát adja s így mind népességi, mind gazdasági tekintetben csupán a történeti vármegye egy részének alakulását ismerjük meg tanulmányából. Kíváncsinos volna, hogy a határörvidékhez tartozó területre és a XIX. sz.-ra is kiterjessze kutatásait.

Bakács István János.

Szilágyi Béla: A debreceni színészet és színház története. 1796—1880. (Magyar irodalmi dolgozatok a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti szeminariumából. Szerkeszti Pap Károly.) Debrecen 1938. 8° 62 l. — Sz. értekezése oly város színi életéről nyújt beszámolót, amelynek kultúrája színmagyar és népi öntudata fejlett volt. Mielőtt a disszertációt ismertetnénk, érdemes küssé ennek a színházi kultúrának műveltségbeli előzményeiről elgondolkozni. Debrecen az ország keleti felében évszázadokon keresztül viselte azt a mostoha sorsot, amelyet a török időkben földrajzi fekvésének, a XVIII. sz.-ban pedig vallási beállítottságának köszönhetett. A csapások nem multak el felette nyomtalanul. A XVI—XVII. sz.-ban nemcsak az egyes polgárok biztonsága szenvedett, hanem kipusztult a város határa is, rommá lettek a környék virágzó falvai. Az elnéptelenedett nagy határ gazdagabbá tette a debrecenieket, de megmutatta nekik nagy magukrautaltságukat is. A debreceni polgár büszke volt városára, amely a török hódoltság idején megvédelmezte, és kollégiumára, amely szellemi függetlenségének volt legfőbb öre. Életének legnagyobb, mert egyetlen spirituális élménye a templom. A barokk szellem átsuhan az ő lelkén is, nemcsak olyan formában, mint a b'csi Karlskirche építésére kirott adó vagy a városra kényszerített katolikus templom, hanem megismeri a nyugati országokban tanult lelkészek beszédeiből is. Azonban a hatás nem mély. A XVIII. sz. közepén az európai kálvinizmus már túljutott a barokkon és a magyar ifjak lelkébe is a felvilágosodás eszméit kezdi csöpögtetni. A református Debrecen a törökkori anyagi szegénység kényszerűségéből rövidesen eljut az új nyugati áramlat hirdette nemes egyszerűséghez, mielőtt még beleélhette volna magát a templomok dús aranyozásának s a teatrális mozzanatoknak a megkínálásába. A XVIII. sz. végén a város zöme jómódú és igénytelen, magyar és templomjáró. Ha olvas, a bibliát olvassa, a szépirodalom inkább csak az ősi kollégium falain belül lel olvasókra.

Ilyen állapotokat talált itt az 1796-ban megjelenő magyar színtársulat. Hatása semmi, nyoma alig maradt. 1798-ban azonban már a Wesselényi-pártolta társulat jelent meg. Ennek szerepléséből legalább már néhány színlapot ismerünk. A nyolc közül négy Kotzebue darabját hirdeti. A színésztársaság nem állt csepürágékből, nem kell lemosolyognunk, hiszen Kótsi Patkó és Jantsó is soraiába tartozott. Azonban a legdémonibb alakítói lángelme sem vihette sokra Debrecenben Holberggel és Kotzebueval, sőt ekkor még Shakespeareal sem. Pártolók mégis akadhattak, mert a társaság évenként megismétli vendégszereplését, a Fejér Ló vendégfogadóban, majd

egy színházzá átalakított szűcs-színben. Jóllehet az utóbbi helyen már páholyok is voltak, ezek a helyiségek nemcsak a színházterem nyugaton immár kötelező báját, hanem a legminimálisabb célszerűségi szempontokat is nélkülözték. Wesselényi halála után kezdetben nemesi mecenások irányítják a debreceni társulat jövését-menését — Várad volt az állandó csere-város —, majd az egyre szaporodó vendortársulatok keresték fel Debrecent. Ezekben az években mindenki átvonult itt, aki a magyar színészettörténelembe beírta a nevét, az érvényesülési vágytól fűtött ifjú Egressytől a szerény jó Udvarhelyiig. A színház 1835-ben új hajlékba költözött, ezúttal egy magtárba, ez volt a Nánássy-féle színház. Dísztelen, rideg és kényelmetlen, mint elődei. De vajjon a színházbajáró közönség sem változott 1796 óta? Sz. erről nem beszél, a munka közönségvizsgálattal egyáltalában nem is kísérletezik. Nyilvánvaló azonban, hogy a puritán és bibliai Debrecen megszokta már a színházat. A civis nem lett színházbolond, mint a bécsi varga vagy vegyeskereskedő, annál kevésbé, mert a műsor jórésze még mindig idegen tucatáru, elszórakoztatja, de nem szól hozzá. A diákág — ha tiltott is az élvezet — sűrűn eljár, a háttérben ott szorong dobogó szívvel Bolond Istók sokadmagával. A színház népszerűsége Debrecenben csakúgy, mint bárhol másutt, annál nagyobb, minél jobban fejlődik a nemzeti öntudat és nő a magyar darabok száma. 1843 óta — mily jellemző dátum! — gyűjt a város állandó színházra, de az csak 1865 tavaszára készült el. Ez az épület már valódi színház, nézőtere másfélszer embert fogadhat be, stílusában a mór elem váltakozik a bizanceival, van vörös bársony és aranyozás, sőt színpadi gép is. Színügyegylet is volt, amely gondot viseljen a város büszkeségére. „A puritán hit ősi városában“, mint Jókai nevezte színházavató prológusában Debrecent, 1866-tól 1875-ig, az ú. n. intendatura-kormányzat idején, valóban szép színi élet volt. Azután magánvállalkozók kapták meg a színházat és hanyatlás következett. Erre az 1875 utáni korra azonban már csak röviden utal a dolgozat. Sz. egyébként abban látja a hanyatlás legfőbb okát, hogy a jól szubvencionált Nemzeti Színház, majd később az Opera elcsábította a kiválóbb tagokat. Ez minden bizonnyal az egyik ok volt, de nem kizárólagos, hiszen pl. a debreceniek rajongtak Rónaiért, Rónai élete javarészt náluk töltötte, a színház mégis hanyatlott. A centralizált, modern államban Debrecen vidéki várossá lett, már nem a messze környék vezetője többé, mint 50—100 évvel annakelőtte. Nem irányító, hanem irányított, másolója a vasúton oly könnyen megközelíthető főváros műsorának. Azt sem hagyhatjuk számításán kívül, hogy a nemzeti lelkesedés lehült, az átlagember szívesebben hallgatott végig egy kifogástalanul előadott vígjátékot, mint egy dőcögő Bánk bán-előadást, lettek légyen bár a főszereplők még oly kiválóak. Minden bizonnyal változtak a város társadalmi viszonyai is, részben kicserélődött a közönség, erről azonban csak pontosabb szociológiai vizsgálódás után beszélhetnénk.

Sz. értekezése szorgalmas és gazdag adatgyűjtésen alapszik. Szempontjai nem újak, talán nem is a legkorszerűbbek, de ha egy német színészettörténetíró megírhatta a bécsi Józsefvárosi Színház szellemtörténetét, szerzőnknek is jogában állott, hogy a debreceni színház külső történetét foglalja össze. **M. Császár Edit.**

Lengyel Imre: Fäsi János Henrik élete és működése hazánkban (1801—1807). Adalék a svájci-magyar művelődési kapcsolatok történetéhez. Debrecen 1941. 8° 49 [3] l. — A magyar-svájci szellemi érintkezések leggazdagabb fejezete kétségtelenül a reformációval kezdődik.

A helvét irányú reformáció elterjedése a Tiszántúl kultúrközpontjai s a svájci egyetemek között szoros kapcsolatot hoz létre, amely a XVIII. sz. végéig egyre élénkül és mélyül. A kultúrközvetítők Svájc és hazánk között túlnyomórészt Svájcban járt magyarok; annál nagyobb érdeklődésre tarthat számot közöttük Fási János Henrik, aki svájci pap léteére hosszú éveket tölt el Magyarországon s így vesz részt a svájci református forrásból származó s immár a felvilágosodással is színezett kultúrértékek átplántálásában. Fási ma is híres zürichi család fia volt; 1801-ben került a még csak néhány évtizedes település következtében létrejött balmazújvárosi német gyülekezet élére, ahol hét esztendő töltött el. A fiatal egyházközség megszervezését svájci példákön buzdulva végzi; nevelésügyi intézkedéseiben rokonának, Pestalozzinak személyes hatását véli felfedezni a szerző; figyelemreméltó a svájci eredetű lelkipásztor szociális tevékenysége is. A szerző, aki dolgozatának zárófejezetében még végigkíséri Fási életét hazájába való visszatérésétől haláláig, nagy szorgalommal és tárgyismerettel értékesíti több egyházi levéltár mélyéből előtárt érdekes adatait.

Dezsényi Béla.

Szalay Jeromos: Vidovics Ágoston. Adalék Pápa irodalomtörténetéhez. (Kny. a pápai Szent Benedek-rendi kat. Szent Mór gimnázium 1939—40-i évkönyvéből.) Pápa 1940. 8° 28 l. — Vidovics Ágostont úgy ismerte eddig az irodalomtörténet, mint Kazinczy és barátai nyelvújító túlzásainak egyik dunántúli ellenfelét. A „Magyar neológia rostálgatása” című, Pápán 1826-ban megjelent munkájáról azonban Váczy János és Tolnai Vilmos azt állította, hogy az nem Vidovics műve, ő csupán nevét adta a Kazinczy elleni támadáshoz. Sz. most meggyőzően bizonyítja, hogy a mű megírásában és szerkesztésében igen jelentős része volt Vidovicsnak, aki Péteri Takács József írói és baráti köréhez tartozott. De Sz. tanulmánya egyháztörténeti szempontból is értékes adatokkal és megállapításokkal szolgál. A pápakovácsi plébánia levéltára őrizi Vidovics kéziratos irodalmi hagyatékát, amelyben teológiai és pedagógiai munkákon és fordításokon kívül a legbecsebb „Historia domus” című terjedelmes műve, amely tulajdonképpen a pápakovácsi plébánia történetébe foglalt önéletrajz. Kora eseményeinek és plébánosi működésének aprólékos leírása mellett munkája nagyon érdekes képet ad a magyar katolikus papság és a hívek vallásos szelleméről a XIX. sz. első felében. Vidovics nem tartozott sem a felvilágosodás, sem a jozefinizmus követői közé, ami nagy ritkaság volt abban a korban. Papi tevékenységével, teológiai munkáival egyaránt a hagyományokhoz hű dogmatikus katolikus álláspont képviselője, ezt bizonyítja Sailer szentbeszédeinek általa készített, kéziratban maradt fordítása is. Vidovicsnak a maga korában ritka papi típusát, írói egyéniségét Sz. tanulmánya sikerülten világítja meg s ezzel a történettudomány számára is hasznos munkát végzett.

Tóth László (Kolozsvár).

Várkonyi Nándor: Petőfi arca. (A Janus Pannonius-Társaság könyvtára, 11.) Pécs é. n. 8° 28 l., 9 t. — A Petőfi Sándor képmásait feldolgozó kis munka a történeti ikonográfiai érdeklődés irodalomtörténeti ébredésének dokumentuma. Az alkalmat adó aktualitás, Petőfi természet után felvett fényképének, azaz az elveszett egyetlen eredeti daguerrotypia fényképmásolatainak „felfedezése” azonban nem az a novum, aminek az érdemes szerző véli. A magyar történeti ikonográfia fontos forrásai közé tartozik Kertbeny Károlynak 1879-ben a Koszoróban közölt cikke, melyhez a kérdéses kőpiákat mellékelte. Egy példány ma is ki van állítva a közönség számára a Petőfi-Társaság

kis múzeumában, a Petőfi-Házban. A Petőfi-Ház modern múzeumi rendezést és ikonográfiai szempontot nélkülöző gyűjteménye mindenestre érthetővé teszi a hasonló felfedezéseket. Az eredeti daguerreotypia megelégsé nagy esemény lenne és örömmel üdvözlőlnénk szerző ilyen irányú eredményeit. Petőfi képmásainak összegyűjtését és az írott forrásokkal való összevetését oly részletező tárgyszeretettel végezte el, hogy a módszeres közlés hiányait leszámítva, munkáját induló ikonográfiai irodalmunk nyereségének tartjuk. Kiemeljük a képmások hitelességéről és a biedermeier-areképről mondott általános megállapításait, azonban meg kell jegyeznünk, hogy még sok más korszak is kedvelte a hősi képmás műfaját, s hogy a magyar reformkor kortársistizetele mellett sem maradt el a karikatúra művelete. A képmások közlése szemléletessé teszi a szellemes tollal írt tanulmányt.

Ifj. Vayer Lajos.

Nyakas János: Sorsdöntő száz nap 1849-ben. A magyar szabadságharc bukásának okai. Veszprém 1939. 8° 90 l. 2 térkép. — Szabadságharcunk történetének kétségtelenül legizgalmasabb szakasza a gyászos befejezés és az azt követő események. E fölött csaptak össze a tudomány és a politika hullámai, melyek nem ritkán még ma is felkavarják a szenvedélyeket. A szerző is 1848—49 utolsó száz napját ragadja meg és azt fejtegeti, hogy 1849 nyarán, ha honvédsapataink kitartanak még néhány hónapig, a két császár eredménytelenül vonult volna vissza a harcok színteréről. A tétel bizonyos fokig ahistorikusnak mondható, de megvilágítására Ny. végigvezet bennünket az 1849-i tavaszi és nyári katonai eseményeken, mindenütt éles kritikával figyelve a hibákat és az elmulasztott lehetőségeket. Pontos képet ad a csapatok számbeli erejéről, harc készségéről és egészségügyi viszonyairól. Ügyesen illeszti be mindenütt önvédelmi harcunkat az európai politika kereteibe. Őt olyan helyzetet domborít ki, amikor hadvezéreink kezében volt a jobb megoldás lehetősége, de azt elmulasztották. Görgey Buda után mellőzte Bécs megtámadását, Dembinszky pedig négy esetben szalasztotta el a kedvező hadi helyzetet: a Vágnál, Komáromnál, Kisteleknél és a Búnságban. Gyengítette erőinket a pártpolitika, kevés volt az önzetlenség és egyetértés, hiányos a kémszolgálat, s több harcosunk is lehetett volna az ország lakosságának számarányában; nem használtuk ki az osztrák-országi ellentétet és szabad teret engedtünk Duschek áruló ténykedéseinek. Nagyobb óvatossággal előbbrevihette volna ügyünket az 50.000 viddini fegyver, a kolera, az oroszok huza-vonása s nem utolsó sorban honvédeink harci akarása. 1849 augusztusában három lehetőség kínálkozott: fegyverletétel, az Erdélybe való menekülés és Erdély nemzetmentő szerepének felújítása, s végül a harc elszánt folytatása. Ny. műve nem folyamatos hadtörténet, hanem 1849 katonai teljesítményeinek bírálata és hadtörténeiseink véleményének ismertetése, néhol a szerző nagyon találó megjegyzéseivel. Inkább a hibákat kutatja — sajnos, ilyen volt elég, — s arra a végső eredményre jut, hogy szabadságharcunk sikertelen vége nem a magyar katona hősiességén és egyéni bátorságán mult, hanem inkább a vezéreken és a körülményeken. Felhasználja a szabadságharc egész irodalmát és gondos ítéllettel merít a Hadtörténelmi Levéltár világháború előtti osztályának 1848—49 május—augusztusi iratanyagából is. Két áttekinthető térképvázlat magyarázza a tárgyalt hadihelyzetet.

Farkas László.

Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. I—II. k. Budapest 1939, 1941. M. Tud. Akadémia. 8° 611; 748 l. — Másfél évtized van e munka s a szerzőnek ugyanily hangyaszorgalommal

készült megelőző műve (Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig, I—II. 1925—26) közt, de a kettőnek nemcsak előadási módja, hanem tárgya is szorosan összefügg. Mindkettőben van szoros értelemben vett történelmi rész. Íróink nagy része Pesten élt e korokban, munkáik számtalan szor választották színhelyül a fővárost, emiatt Sz. részletes képet rajzol mindkettőben Pestről és Budáról. Nem törekszik teljességre e rajzokban, mégis haszonnal fogja tanulmányozni őket Budapest történetírója, pontos bibliográfiát is kap. Egy tollhibát csak azért említünk, mert a pesti német színház körül más munkákban még több a félreértés. Haeufler és különösen a „Drei Tage in Ofen u. Pest“ (Pest 1851) c. munka világosan írja meg e színház viszonyosságait. Pesten 1808—12 közt épült a *városi* (német) színház a mai Vörösmarty- (akkor Színház-)téren, a mai Vörösmarty szoborral szemben. Ez a színház 1847 februárjában leégett. Helyette deszkából és téglából építették a „szükségsszínházat“ az Új (ma Erzsébet)-téren. Ez a „Noth-theater“ porig égett Hentzi bombáitól az 1849 május 14-ére virradó éjjel. 1849 végén a két év óta romokban heverő városi színház mögött az 1849-ben szintén összelőtt régi Vigadót sürgősen befödették, nagytermében „improvizált“ színházat rendeztek be, ebben játszott a német színtársulat ugyanez év őszétől 1851 nyaráig. Mellette a volt városi színházat cirkusznak rendezték be, ebben játszott Ciniselli és mások „lovass“ társulata, és ez a játék nem zavarta a német színelőadásokat annyira sem, mint a Nemzeti Színházéit, mert a cirkuszi előadások kezdetét — mindkét színingazgató óhajára — olyan időpontra tették, hogy a közönség a cirkusz után sem késett el a színi előadásokról. 1853-ban épült, mint Sz. helyesen írja, az Újtéren az „interim“ német színház.

Sz. művéből Budapest két (1820 körül és az 1850-es évekből) leírásán kívül használt fogja venni a historikus a század első felében megjelent magyar folyóiratok gondos és sokoldalú bibliográfiájának. Az egyes írók életrajzában föl fog tűnni a sok gyermek (15—16 éves, sőt fiatalabb) honvédtiszt, az összefoglalásban az egész magyar társadalomra lehet következtetéseket vonnunk az írók vallási és társadalmi statisztikájából. Tanulságosak az írói és szerkesztőségi díjakról, a lapok és könyvek elterjedtségéről szóló adatok. Kossuth Pesti Hírlapjának előfizetői létszámát csak a Vasárnapi Ujság (6000) multa fölül, legtöbb folyóiratunk ezerig sem vitte. Hozzátehetjük, hogy Jókai regényei 4000 példányos kiadásokban kerültek piacra. Ez valóban impozáns szám, ha meggondoljuk, hogy mindeniket olvashatták már előbb a hírlapi folytatások tárcákban, és többjük még 1859 előtt másodszor is megjelent önállóan.

Foglalkoznunk kell Sz. művének szorosabb értelemben vett irodalmi részével is. Ma, amikor a történelmi érzék hiányát sokszor fájdalommal érezzük, figyelniünk kell Sz. közhelyszerű megállapítására, mely szerint a romantika, mely a liberalizmussal párhuzamos jelenség, éppúgy előzménye a realizmusnak mint a naturalizmusnak. Hasonló megállapítások olvasása után észbe kell kapnia annak a nyegleségnek, amely nem gondol azzal, hogy a történelemben egymás nyomába lépő korszakok szelleme szerves fejlődést mutat s egész korszakot totálisan elítéli olyan balgaság, mint valakitől azt követelni, hogy 15 éves kora után a 16. kihagyásával egyenesen 17 éves legyen. Sz. előadása közben gyakran bukkanunk az országos közhangulatot jellemző adatokra, de közelről érdekelnek munkájának azok a részei is, melyekben a novellák és regények tartalmát közli. Az írók — mint Sz. mondja — akkor koruknak, most korukról szólnak. Jellemző, hogy 1849 után a regények és novellák közt sok a történelmi tárgyú.

a cenzura ezekben kevésbé talált kivetni valót, pedig bőven lehetett a jelen viszonyokra célzásokat rejteni beléjük. Ma újra divatjuk van a történeti regényeknek, egyúttal azonban éppen a legintelligensebb körökben eléggé megérdemelt nemtetszés nyilvánul velük szemben. Az 1850 körüli és általában a történeti regények olvasása azonban éppen történészek számára nincsen tanulság nélkül. Látjuk, hogy régi történetíróinkból mit olvasott, mit talált érdekesnek az akkori írósereg és utánuk az olvasók tömege. Nyugodtan lehetne eltölteni egy szemináriumi félévet pl. a „Magyarország 1514-ben“ kútfőinek és az azóta ismeretessé vált forrásanyagának összehasonlításával. Történelmi szempontból is érdekes, hogy a romantika korában nálunk a német hatást fölváltja a francia és angol, mely a realizmus korában még erősödik. Az egykorú társadalomra jellemző, hogy regény- és novellahős rendesen nemes ember, gyakran mágna, ritkán polgár vagy paraszt. Az 1848 körüli közhangulatra reakció a „Régi tábla-bírák“, mely dőftt ugyan Bach felé is („még akkor a Gondviselésnek nem volt olyan közvetlen érintkezése az emberi ügyekkel, sok volt rábízva magánosokra is“), de intés volt az egykorú írók részére is, akk a nemesnek csak két típusát látták: a Pesten ügyetlenkedő parlagi gavallért és az otthon népnyzásból élő zsarnokot. Szak-történészeink figyelmét fölhívja Sz. azokra a szépprózai művekre, amelyek zenésről, festőiskoláról, színésről vagy más társadalmi típusok életéről szólnak a folklórisztikában bátran használható realizmussal. Bartalusnak, Abonyinak és másoknak ilyen tárgyú elbeszéléseit valóban a történetíró sem mellőzheti megvetéssel. Még Kemény Zsigmond Széchenyi-portréjához is kapunk színeket és vonásokat ugyancsak Keménynék, Podmaniczky Frigyesnek és másoknak szépirodalmi munkáiból. Ezeknek hitelességét Széchenyi páratlan becsű naplójából ellenőrizhetjük.

Sz.-nek akadémiai nagyjutalommal kitüntetett műve nemesak azért hasznos olvasmány historikusok részére, mert számos ilyen adatot közöl, hanem azért is, mert a magyar szépirodalom figyelésére ösztönöz. Sz. megmutatja az irodalomban a közvélemény hasított-ságát pl. II. József vagy a szabadságharc megítélésében, rámutat az írók gondolkozásában beálló fejlődésre olyan apróságokban is, mint az, hogy Gyulai Pál egyik művében a zsidókra és cigányokra tett megjegyzését a későbbi kiadásokból kihagyta. Ezeknél is érezzük, hogy Sz. a rendelkezésre állott nagy terjedelem ellenére is csak kivonatot adhatott. Mellőzi pl. annak megemlítését, hogy Jókai humoros rajza, a Kalmár és családja, miért nem lehetett Görög, vagy Rác, vagy Örmény és családja. Ez a tréfa nemesak az egykorú cenzurára jellemző, hanem arra is, hogy abban az időben milyen összetételű volt kereskedői társadalmunk. Számos ilyen példa mutathatja, hogy Sz. gazdag tartalmú munkája mégis csak ritkabeesű kiinduló pont. Középiskolai tanáraink Sz. segítségével jobban föl tudják használni a magyar irodalmi olvasmányokat a történettanításban, mint eddig. ezt pedig nem csupán a tanárok fogják örömmel üdvözölni, hanem a tanulók is, akik mindig hálások a lélekgyarapító élvezetekért. A történetírónak tett hasonló szolgálatokon felül azért is hasznos Sz. művének tanulmányozása, mert legnagyobb szépprózairóink gondos méltatásából a jó előadásra találhat benne kitűnő példákat, s ami talán a legfontosabb: ösztönzést nyer a szépirodalmi olvasmányok köré-nek kiterjesztésére.

Török Pál.

Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete. Budapest 1938. M. Tud. Akadémia. 8° 520 l. 45 f. — A tegnapot történelemmé avatni, a

tegnap eseményét a történettudomány nagyigényű eszközeivel és módszereivel bemutatni nagyon nagy tudomány. Sokkal nagyobb felkészültséget követel, mint a régi korok idézése; ezek távlataival szemben hátrányt jelent a közelség s a megszokás köznapiság, a közömbössége, nem ritkán szubjektív ellenérzése, bírálata. Ezért vállalkozott Y. nagy feladatra, amikor a magyar művészet tegnapjának egyik legnagyobb, de éppen ezért legmegszokottabb és leginkább bírált hősét hatalmas monográfia keretében mutatja be, s a művészettörténet kritikai módszereivel tárgyal egy olyan életművet, amelyet éppen közelsége miatt eddig inkább csak esztétikai természetű tanulmányokban méltattak. A monográfia, melyet Lotz Károlyról a kezünkbe ad, egyrészt történelem, mert a tárgyat sikerült a történelem távlatába állítania, másrészt nagyfontosságú forrásanyag, melynek segítségével hovatovább a korszak egyéb mestereit is jobban megérthetjük. Részletes életrajz vezet be a munkát, melynek során Lotz Károly egész családfája plasztikusan kibontakozik. Érzésben is magyar anyja, öreg, mogorva német atyja, tényleges, vagy feltételezett hatásuk a fiatalgyermekre, az iskolák és a környezet, az ifjú életet körülölelő hazai események, a szabadságharc és az utána következő idők lélekformáló tényezői meggyőző erővel rajzolódnak e fejezetben. Azután Lotz emberi tulajdonságait, jellemének szeretetreméltó, kedves vonásait vázolja tömör érdekességgel. Lotz festői karrierjének előadásában nem elégszik meg a pusztá események felsorolásával, hanem rendkívül széles és néha látszólag szükségtelenül részletes elemzését adja e pályafutás minden fontos és minden mellék-eseményének. Látszólag, mert a részletezés majdnem minden esetben lényeges a későbbi idők igazi megértése szempontjából. Így a terjedelmes munka szinte a XIX. sz. magyar és osztrák művészetének rendkívül eleven és érdekes történetévé terebélyesedik. Ahogyan a bécsi Rahl-iskola szelleme megvilágosodik Y. előadásában, ahogyan Rahlnek és magyar tanítványainak (Than, Latkóczy, Szamosi, Munkácsy, Lotz) művészi kérdésekben kialakult harmóniáját élénk vetíti, maga felér egy gazdag monográfiával. Megismerkedünk hazánk művészi képzésének igazi nehézségeivel és annak igazi okaival, hogy miért töltött be hosszú időn át Bécs és a Rahl-iskola oly kizárólagos szerepet a magyar művészifjúság nevelésében. Az immár itthon önálló gyakorlatot folytató Thannak és Lotznak a Vigadó kifestése alkalmával Rahl protekciójához kellett folyamodniuk az itthoni szűkkeblűséggel szemben, hogy a nagy munkáért kért szerény árat a nagytekintélyű bécsi mester elfogadtassa. Részletesen tárgyalja Y. Lotz élete során a hatalmas megbízásokért folytatott versengéseket, pályázatokat, melyekből nemcsak becses adatokat nyerünk más pályatárs művészekre vonatkozóan, hanem kellő figyelemmel rendszerezve a közölt levéltári anyagot s a szöveg utalásait, a XIX. sz. második felének művészi élete teljes egészében felrajzolódik előttünk. Megbízások, megrendelők és művészek viszonya, árak, szociális részletek, hatóságok szerepe, a főváros művésztszadalmának alakulása, rétegződése, elzárkózása és vegyülése a körülötte élő polgári és arisztokrata világgal, protekció és intriga, valamint a lassan elkülönülő művészi irányok szelíd, vagy elkeseredett küzdelmei regénynél is érdekesebben bontakoznak ki Y. előadásában. Túl ezen az egész millenniumi Budapest is a szemünk láttára épül fel Lotz működése során, hiszen majd minden jelentősebb köz- és nagyúri magánépületet falképekkel díszített, s a szerző nem mulasztja el, hogy az épületekre vonatkozó fontos és érdekes adataival egészítse ki a tárgyalást. Bár Lotz Károly egyike volt a legtermékenyebb és legértékesebb ma

tereknek, a „mostoha sors műveit eddig is megtizedelte, olajképeⁱ közül sok ismeretlen helyen lappang, falfestményei közül pedig nem egy végleg megsemmisült”. Ezért oly becses az a teljesség, mellyel Y. a mester ismert fontosabb munkáit leírja. Anyagát is úgy csoportosítja, hogy a fontosabb s technika vagy tárgy szerint összetartozó művek szinte önálló monográfiaszertű tárgyalást nyertek, nagyban megkönnyítve így a hatalmas anyagban való tájékozódást, amellet, hogy az időrend és a művészi formai fejlődés logikája mindvégig uralkodó, vezérszempont marad. Negyvenöt táblán nagyjából részben reprodukált s részben először bemutatott Lotz-képek követik az előadást, s a függelékben a fontosabb művek létrejöttének körülményeit megvilágító okiratok szövege. Névindexen kívül külön mutató igazítja el az olvasót a tárgyalt Lotz-képek kikeresésében, műfajok szerint csoportosítva. Külön kell megemlékeznünk a lapalji jegyzetek gazdag és érdekes anyagáról, mely szerves összességében önálló értéket képvisel.

Kampis Antal.

Hegedüs Loránt: Két Andrássy és két Tisza. Budapest é. n. Athenacum. 8° 379 l. — Széchenyi és Kossuth életrajza után H. magyar trilogiájának befejezéseként a harmadik kötetben négy nagy magyar államférfi pályáját fogja össze. Az idősebbik és ifjabb Andrássy Gyula s Tisza Kálmán és Tisza István életrajzának egy kötetbe sűrítése kétségtelenül nem könnyű feladat. Mintegy fél század világpolitikájának és belső magyar életének nehéz kérdései csoportosulnak e négy alak körül. S valóban, a könyv nem mentes bizonyos aránytalanságoktól: szerzője mennél jobban közeledik korunkhoz s ahhoz az időhöz, melyben maga is a politikai élet tevékeny tagja lett, annál szükségesebb. Ez a magatartása teljesen tudatos. Nem akar sem memoiret, sem önéletrajzot írni. Ezeket a műfajokat kevésre becsüli, s éppen ezért aggodalmasan kerüli a személyes benyomások közlését. H. maga is érzi, hogy könyvének sebezhető pontja ez az óvakodás, de — mint mondja — inkább vállalja a vádat, hogy a második nemzedékkel túlságosan gyorsan végez. Nem tartjuk szerencsésnek azt a történetírói módszert, amely a két fiúban csak az apák „vetített falképeit” látja s amely a két Andrássyról és a két Tiszáról írt műben az ifjabb Andrássy Gyuláról és Tisza Istvánról csak azért kíván szólni, mert úgy találja, hogy a két apa szerepe csak fiaik által „kapja meg a drámai befejezést”.

H. elsősorban lélekrajzot akar adni. Maga is „Kisérteties Színházról” beszél, s alakjai is gyakran úgy tűnnek fel, mint végzettragédiák hősei, eszközök magasabb hatalmak kezében, kiket valami láthatatlan erő sodor tova (pl. 275. l.). A történelem azonban H. előadásában nem csupán komor végzettragédiának tűnik fel, hanem néha artistamutatóvá válik, sőt bábjátéknak látszik. A keserű és humoros elképzeléseket azonban áttöri a szerző mindig megújuló lelkesedése tárgya és hősei iránt. A gyakorlati politikai pályán megedzett tekintete a világeseemények nagy összefüggései iránt viszont ismét hűvös légkörbe állítja gyakran rapszódikus fejtegetéseit. A munka a kiegyenlítetlenség hatását kelti, — de egy igen sokoldalú, költői, tudományos és politikai problémák iránt egyaránt érzékeny lelkelet hatását is.

Az elmondott megjegyzések nem akarják kétségbevonni H. könyvének értékét. A másik oldalon sok alapos kutatásra és személyes élményre támaszkodó éles megfigyelés áll. Könyve azonban nem éri el, hogy Tisza Kálmán alakja — amint ő hirdeti — valóban márványnak lássék (178. l.). Túlzott, midőn az idősebb Andrássy Gyulát következetesen „bohém-zseni”-nek és „lángész-bohém”-nek

nevezgeti. Maga az I. rész 9. fejezete — s általában H. előadása —, amely Andrásy külpolitikáját nemcsak nagy gondosságból származó aprólékos kutatások adataival, de szerencsés átéléssel is rajzolja, bizonyítéka annak, hogy Andrásy politikáját inkább az óvatos megfontolás és körültekintés jellemzi. H. könyve, ha hiányzik is belőle az egyenletes elmélyedés, sok érdekes megfigyelést és szellemes megállapítást tartalmaz. Történetírásunkra hirtelen forduló sokoldalúsága, a szabadjára engedett fantáziának és a hűvös ítéletnek gazdag váltossága meglevenítő hatású lehet. **Varga Zoltán** (Debrecen).

A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület százéves története, I—II. k. Budapest 1940. 4° 253, 377 l. — Fáy András törhetetlen akarata, fáradságot nem ismerő kitartása 1839-ben hozta létre a „Pestmegye pártfogása alatt álló hazai első takarékpénztár“ egyesületet. Az intézet a megyeháza udvari épületében átengedett helyiségben, keskeny, egyablakos földszinti szobában kezdte immár több mint százéves, magasbaívelő pályafutását. Az első félszázad történetét az igazgatóság megbízásából Fenyvessy Adolf írta meg 1890-ben; az intézet ezt a munkát változtatás nélkül ismét kiadta. F. összefoglalása óta a történetírás igen nagyot fejlődött nálunk is, lássuk, hogy a második kötet mit értékesített öt évtized tudományos eredményeiből.

Az 1890-től 1939-ig terjedő kötet szerzője, Menczel Lajos, az intézet helyettes igazgatója, öt korszakra osztja a takarékpénztár történetét s az egyes üzletágakat együttesen vizsgálja egy-egy időszakon belül. Az 1890-től 1913-ig terjedő időt „Az erőteljes fellendülés korszaka“ címmel illetve, beszámol a hitelszükséglet folytonos növekedéséről, külföldi tőkéik szerzésére irányuló tevékenységről (záloglevelek és kötvények elhelyezése német, svájci, hollandi, francia, belga, olasz piacokon), a belföldi tőkeképződés módjáról, fiókintézetek felállításáról, mezőgazdasági hitelígénylések kielégítéséről, vidéki pénzüzetek útján állami pénzügyi műveletek, konverziók, címletelhelyezések lebonyolításáról, közületi hitelműveletekről: vármegyék, városok, községek tőkeszükségletének fedezéséről, a fővárosi közlekedés fejlesztéséről, vasutak és magánépítkezések támogatásáról. A hatalmas arányokban jelentkező fejlődés jellemzésére a szerző által közölt számos adatból csak egyet említünk: a korszak 24 esztendeje alatt a mérleg főösszege 249 millióról 902 millióra szökkent fel, a tiszta nyereség pedig 3 millióról több mint 10-re. M. megállapítása szerint mindez az általános gazdasági fellendülés mellett „az intézet iránt mindenfelől megnyilvánuló bizalom eredménye volt“, amit „a haladó konzervatív üzletvezetés“ biztosított. Bizonyos, hogy e néhány szó nagy igazságot takar, de éppen ezért itt lett volna helye a vezetésben oly rendkívül fontos szerepet betöltő személyek üzleti felfogásáról, törekvéséről s tevékenységéről bővebben szólni az intézet üzleti érdekeinek sérelme nélkül (ha ilyenek ez időből még ma is lennének). Ezt azonban nélkülöznünk kell, s így hiányzik az előadásból az életteljesség, minden személytelenné változik, az alkotók tervei, törekvései, cselekedetei, eredményei csak számoszlopokban, mennyiségileg állnak előttünk, a hogyan és miért alapvető kérdései homályban maradnak. A Takarékpénztár kifelé irányuló tevékenységének részletes tárgyalása kitűnő alkalmat adott volna továbbá a kiegyezés utáni idők nemzetközi pénzügyi kapcsolatainak megvilágítására, hiszen az intézet jelentős hitelműveleteket bonyolított le részben egyedül, részben társintézetekkel együtt; részben pedig mint a Rothschild-csoport hivatalos tagja.

A második fejezet „A világháború, forradalmak és megszállások évei” címmel rövid öt esztendő súlyos eseményeiről számol be. Az intézet osztozik az általános válság minden hatásában. A megismétlődő hadikölcsönök s az árukészletek pénzzé változása a pénzkészleteket a pénzintézetek felé terelte, az egyes üzletágakban viszont pangás állott be. A világháborút kísérő értékpusztulást az 1920—23-ig tartó infláció évei követik; az intézetben a tényleges készpénzforgalom 3·8 milliárd koronáról (1919) 1923-ban 466·6 milliárdra növekedett. Az elhelyezett betétek 15%-ot kamatoztak (1923), de néha hetek alatt is nagyobb volt a pénzromlás mértéke, mint a tőke egész évi hozadéka. Az inflációs idők csapásai a tiszta nyereség összegéből is kiválgának: ez az 1913. évi 12.406.300 pengővel szemben 1923-ban csak 716.700 P-re rúgott. „A szanálás és gazdasági megújódás” éveiről az egyes üzletágak keretén belül adott rövid képet az utolsó tíz esztendő rendkívül zsúfolt és bonyolult összefüggéseinek előadása követi „A világgazdasági válság, majd az utána beálló javulás és a nemzetközi feszültség évei” címmel: az amerikai válságból kiinduló bankzárlatnak, a politikai és gazdasági válságok kedvezőtlen hatásainak s ezekből az üzletvitelre származó káros következményeknek tárgyalása zárja le a takarékpénztár tulajdonképeni történetét.

Sajnáljuk, hogy e szép kiállítású kötet szerzője túlságosan ragaszkodott az igazgatósági jelentésekhez, melyekből „kivonatatosan ... a legfontosabb részleteket” bőven idézi. Mint egyéb ezideig megjelent bank- és takarékpénztár-történetekből is megállapítható, azok helyes megrásához két feltétel nélkülözhetetlen: az intézet levéltára és egy pénzügyi kérdésekben jártas, szakképzett történész. Az általános összefoglalások helyett minden esetben azt kellene kiemelni, ami szorosan hatott az intézet életére: politikai, gazdasági vagy pénzügyi válság, anélkül azonban, hogy ezek feldolgozására vállalkoznék az intézet történetírója. A levéltárnak pedig feleletet kell adni a szervezés feltételeiről, az intézet működéséről: egy szervezet életéről. Fel kell dolgozni a legfontosabb üzleti ügyek dossierját, mert csak ez világosíthatja meg az igazgatósági jelentéseket. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület esetében is csak így érthettük volna meg a lényegét pl. az 1894-ben végrehajtott alapszabálmódosításnak, mely felhatalmazást adott pénzintézetek alapítására s hatalmas méretű tőkekoncentráció jegyében az intézet által alapított Hazai Bank Rt. útján ipari és mezőgazdasági érdekeltségeket vont az intézet érdekkörébe. Csak így világosodhatik meg az olvasó előtt az is, hogy a vidéki takarékpénztárakkal kötött hitelszerződéses viszony mint növelte évről-évre az intézet befolyását a vidék hitel- és gazdasági életében. Mindezt annál helyénvalóbb itt megemlítenünk, mert egy-egy pénzintézet története ritka ünnepi alkalommal kerül az általános érdeklődés előterébe, s aztán ismét félszázad vagy még hosszabb idő telik el, amíg egy-egy vezető intézmény múltjának felidézése újra fénysóvát vet újabb gazdasági életünk néhány évtizedére.

Ungár László.

Főttevényi Olivér: Ferenc Ferdinánd és az orosz orientáció. (Külügyi Könyvtár, II.) Budapest 1940. 8° 34 l. — A szerencsétlen sorsú trónörökös politikai terveiről sok részlet került nyilvánosságra az utolsó negyedszázadban, ezekből kísérlik meg összeállítani Ferenc Ferdinánd politikai terveinek egységes képét. Természetes, hogy határozott körvonalakban megfogalmazott tervről, vagy tervekről nem lehet szó, hiszen ezek a bizonytalan jövő előtt álló trónutód

ködös, tényekhez még nem kapcsolódó tervezgetései. Így legfeljebb csak Ferenc Ferdinánd politikai gondolkozásának, politikai egyéniségének ismeretéhez szolgáltatnak adalékokat, de nem vonható belőlük az a határozott következtetés, hogy a trónfoglalás után minden így és ezek szerint történt volna. E. tanulmánya azzal a köztudatba nagyon átmélt felfogással foglalkozik, mintha Ferenc Ferdinánd erősen oroszellenes lett volna és ez a politikai magatartása is nagy mértékben hozzájárult volna ahhoz, hogy Oroszország az európai politikában oly élesen és határozottan foglalt állást a monarchia ellen. E. most a memoire-irodalom nyomán érdekes és jellemző adatokat sorakoztat fel arra nézve, hogy a trónörökös nem volt oroszellenes, nem uszított háborúra Oroszország ellen, sőt a vele való meg egyezésre törekedett, de ennek megvalósításában a tőle függetlenül alakuló világpolitikai helyzet akadályozta. Tanulmánya ismét csak arról győz meg, hogy Ferenc Ferdinándnak nem véglegesen kialakult programja, tervezgetéseiben sok ellenmondás is volt, s nyilván a jövő, a pillanatnyi helyzet döntötte volna el, hogy a monarchia politikáját orosz viszonylatban is merre vezette volna.

Tóth László (Kolozsvár).

Komáromy József: Adatok Jászberény multjából. (Jászvári könyvtár, II.) Jászberény 1939. 8° 64 l., 7 t. — A hét tanulmány várostörténeti eredményei közül kiemelést érdemel a nagyszállási középkori magyar település feltárásának, Jászberény 1783-i térképének és a város birtokában volt épületek 1789-i összeírásának közlése. A magyar Alföld művészetének történetét teszi teljesebbé a jászberényi Nagyboldogasszony-főtemplom barokk-kori építmesterének, a pesti Jung Józsefnek és a templom oltárképfestőjének, a Kracker-tanítvány Zirckler Jánosnak meghatározása és a Gyenes Bálint-féle multszázadvégi rekonstrukciós rajzok felfedezése. A városház építéstörténetének a mult század első feléből közlött adatai a helytörténeten túlterjedő érdekűek. A régi népi építésű városháza szűkké válása után a jászok gondos fejének, József nádornak közvetítésére Pollácz Mihály, a nagy magyar építész készít tervet a kis alföldi város új városháza számára. A szűkös gazdasági viszonyok és a szokásos kevesebb megelégedés következtében a kiváló térképész, de közepes építmester, Bodekovich Lőrinc terve kerül kiviteltre, mely azonban magán viseli a nagy mester tervének hatását. A szözszerinti szövegközlésekben eléggé ingadozó szerző helytörténetészek számára követendő módon sosem mulasztja el a város ábrázolt forrásanyagának felhasználását sem, sőt felhívja a figyelmet a város képeinek, metszeteinek, rajzainak fontosságára és kiadásuk szükségességére.

Ifj. Vayer Lajos.

Cholnoky Jenő: A Földközi-tenger. (A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára). Budapest é.n. Franklin. 8° 186 l., 65 kép és 29 szövegközi ábra. — Az egész Európát elborító új világháború egyik legédeksebb színtere kétségtelenül a Földközi-tenger medencéje, ahol az erőviszonyok eltolódása és állandó mozgása igen labilis, egyelőre úgygyszólván átkintheetlen helyzetet teremtett. E rendkívül bonyolult hadszíntér iránt mutatkozó érdeklődés adott — úgy látszik — impulzust a kiadónak a munka közrebocsátására s bizonyára szintén ebben, a megjelenés valószínű sürgetésében kell keresnünk annak magyarázatát, hogy a szöveg (amint az aktuális könyveknél nem ritka jelenség) néhol kissé az elsietettség benyomását kelti. Ugyancsak a kiadó rovására írandó az a körülmény, hogy a borítólapra nyomott tájékoztató bizonyos fokig mást ígér, mint amit a tartalom valóban

ad. A munka ugyanis csak mellékesen érinti az említett aktuális problémákat, egyébként — a szerző szokott nagyon instruktív és szórakoztató modorában — végigvezet a Földközi-tenger vidékén, ismerteti a medencét körülzáró területeket, országokat és városokat, magát a tengert és melléktengereit s közben, a földrajzi tudnivalók mellett, népszerű formában a tárgyalt területek történeti multjára, a Földközi-tengernek a körülötte évezredek óta zajló emberi élettel való kapcsolataira is kiterjeszkedik.

V. E.

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat munkaprogrammjában megalkulása első évétől fogva nagy szerepet játszott az erdélyi történelem művelése. Az a tény, hogy első elnöke, gróf Mikó Imre, maga is Erdély szülötte és az Erdélyre vonatkozó történelmi kutatások egyik irányítója volt, arra mutat, hogy a Társulat alapítói tudatában voltak annak, mit jelentett Erdély Magyarországnak, jobban mondván a magyarság történetében. Az a társadalmi megmozdulás, mely a XVIII. század kilencvenes éveiben létrehozta az Erdélyi Történetkedvelők Társaságát, a francia háborúk korában gazdasági okokból elerőtlenedett ugyan, de annyiban mégis célt ért, hogy felhívta az erdélyi társadalom figyelmét a lappangó történeti emlékek kutatásának, megőrzésének és nyilvántartásának nagy tudományos fontosságára, továbbá kiadásra való előkészítésük nagy nemzeti jelentőségére. Nem véletlen, hogy báró Jósika Miklós és báró Kemény Zsigmond történeti regényírókká lettek; nem véletlen Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeumának megindulása s gróf Kemény József és gróf Mikó Imre adatgyűjtő és adatközlő munkásságának nagy sikere sem, mert mindez abból az erdélyi közszellemből fakadt, melyet az erdélyi történetkedvelők agitációs működése következtében áthatott a mult kegyeletesebb tisztelete és az erős magyar faji öntudat.

A Magyar Történelmi Társulat alapítói, mint kortársak, tanúi voltak annak a nagy erőfeszítésnek, mellyel az erdélyi magyar társadalom ennek az országrésznek magyar jellegét megmenteni és a jövő számára biztosítani igyekezett. Tanúi voltak a hozott anyagi áldozatoknak is, melyek megteremtették az Erdélyi Múzeumot és gazdag gyűjteményeit. Nálunk a kiegyezést megelőző korszakban a dunántúli történetkedvelők ötletszerű és esetlegességektől függő, egyébként érdemes tevékenysége volt az egyetlen jele annak, hogy a magyar értelmiségben van történelmi érzék, melyet érdemes volna fejleszteni és egy nagy munkaprogramm számára felhasználni. A Magyar Történelmi Társulat megalapításának tudománytörténeti jelentősége abban állott, hogy az egymástól függetlenül működő történetkedvelőket egy nagyobb munkaközösségben egyesítette, a dunántúliakat éppúgy, mint az erdélyieket, és ezzel a jövő kutatómunka egységét és tervszerűségét egy kipróbált szervezőtehetség: gróf Mikó Imre vezetése alatt biztosította. Hogy 1868-ban, alig egy évvel tehát

megalakulása után, a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvár városát sietett meglátogatni, ott levéltári kutatásokat végzett, felolvasásokat tartott, sőt a különleges erdélyi feladatok szabatosabb megállapítása és megoldása végett ugyanott ú. n. „állandó bizottságot” létesített, természetes következménye volt annak a kapcsolatnak, mely az újból egyesített Magyarország és Erdély sorsközösségén alapult. Ez a sorsközösségi tudat messze visszanyúlik a múltba ; mert az a sokszor emlegetett transzszilvanizmus, ha olykor centrifugális irányokat mutatott is, egészben és általában véve nem volt egyéb, mint földrajzi és természeti tényezők hatása alatt kifejlődött regionalizmus, olyan, minő a magyar királyság területének zártabb részeit ma is jellemzi. A sorsközösség tudata a Kárpátokon belül élő magyarságot mindig áthatotta ; a XVI—XVII. században is, amikor pedig a török porta politikai törekvései szabtak irányt az erdélyi államélet legtöbb vonatkozásában ; a XVIII—XIX. században is, amikor a politikai magyarság területi megosztása dinasztikus hatalmi érdekeket szolgált, és végül a Trianon után eltelt két évtized alatt is, melynek emléke még frissen él emlékezetünkben. Bárminő letárok választották is el egymástól pillanatnyilag, vagy esetleg hosszabb időre a magyarságot, az együvé tartozás tudata mindig élénken élt közöttük. Ez volt az a tényező, mely a válságos időkben egymás segítségére és egymás érdekeinek védelmére felsorakoztatta az egész magyar társadalmat.

Amikor 1940 nyarán mind valószínűbbé vált az erdélyi kérdés rendezése és e rendezés során a magyar érdekek kielégítése, a Magyar Történelmi Társulat elsőnek sietett azok közé, akik az erdélyi kérdés rendezésére erejüket felajánlották. Erre Társulatunk nemcsak hagyományai kötelezték — hiszen az erdélyi történelem művelésének egyik legjelentékenyebb tényezője volt a kiegyezést követő korszakban —, hanem szelleme is ; az a szellem, mely mindig az egységes magyarságot, az egységes magyar történelmet és az egységes magyar jövő szolgálatát képviselte. De képviselte az igazságra való törekvést, az igazság ügyének önzetlen szolgálatát is. Hét évtizedet meghaladó működése alatt sohasem állott idegen érdekek szolgálatában ; csak azt hirdette, aminek igazságáról meg volt győződve és csak azt támadta, ami mögött a hamisság vagy hazugság igyekezett lábát megvetni. A Társulat kiadványainak lapjain az erdélyi történelemnek számos kritikus kérdése nyert végleges elintézés. A kutatómunka sokszor meglepő eredményeket tárt fel ; olyanokat, melyek nem egy esetben ellentétben állottak a korábbi idők felfogásával, vagy amelyek régi tévedéseket igazítottak helyre, vagy amelyekről idáig sejtelmünk sem volt. De nem akadt olyan történetíró, vagy kutató folyóiratunk, vagy kiadványaink munkatársai sorában, aki tudatosan szemet hunyt volna az igazság előtt, akinek látását a politika, a képzelet túltengése, vagy ki tudja, minő tekintetek megrontották volna. A Magyar Történelmi Társulatnak ez az erkölcsileg feddhetetlen multja volt a jogcím arra, hogy 1940 nyarán Elnökünk személye körül csoportosulva és az ő

elgondolásai és útmutatása szerint közreműködjék egy olyan tudományos mű létrehozásában, melynek célja a magyar álláspontnak adatokon alapuló igazolásán kívül a helytelenül tájékoztatott külföld felvilágosítása volt. Az „Erdély” címet viselő hatalmas kötet nemcsak tudományos esemény volt, hanem nagyjelentőségű politikai tett is, mert német és olasz kiadása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Erdély északi felét nekünk ítélték. A döntés nem elégítette ugyan ki vágyainkat és reményeinket és az új határok ellen kétségkívül sok jogos kifogást emelhetünk is, de viszont nem lehet megfélemedkeznünk arról, hogy az új területi gyarapodás Magyarországot a Dunamedence legerősebb államává tette, a nélkül, hogy érte véráldozatot kellett volna hoznunk. Amikor 1940 májusában ünnepi ülést tartottunk a nemrég felszabadult *Kassa városában*, nem álmottuk, hogy ugyanazon esztendő októberében részt vehetünk a kolozsvári Ferenc József-Tudományegyetem megnyitó ünnepélyén és hogy az ősi Szent Mihály-egyházban adhatunk majd hálát az Isteni Gondviselésnek az elért eredményekért, éppen abban az esztendőben tehát, melyben az egész magyarság Kolozsvár nagy fiának, *Mátyás királynak emléké*t ünnepelte, születésének ötszázadik évfordulója alkalmával. S mikor a kolozsvári ünnepélyek alkalmával hálás tekintetünk ismételtlen és ismételtlen végigsimogatta azt az államférfiút, akinek oly nagy része volt az Erdély című mű létrehozásában és magának Erdélynek visszaszerzésében, nem sejtettük a néhány hónappal később bekövetkezett katasztrófát. Gróf Teleki Pál nevét a magyar mártíroké közt fogjuk emlegetni s bárhogyan alakul is a magyar sors, az ő személye a haza sorsát féltő és érte a legnagyobb áldozatra is kész magyar államférfiú eszményi jelképe marad mindörökké.

Az „Erdély” című, külsejében is nagy hatást keltő mű nem az egyetlen tudományos alkotás, mely 1940 folyamán Társulatunk kiadásában, mint könyvkiadói tevékenységének jele, megjelent. Meg kell emlékeznünk a „*Magyar művelődéstörténet*” III. kötetéről, mely a XVI—XVII. század anyagát tartalmazza. Tartalmilag és külső kiállítását tekintve egyike a könyvpiac legkiválóbb termékeinek. *Thim József* befejezte *A magyarországi szerb felkelés történetét* az I. kötettel, mely a már korábban kiadott két kötetnyi oklevéltár anyagának alapján teljesen tisztázta a szabadságharc egyik legfontosabb fejezetét. *Jánossy Dénes* nagy művének: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*, I. kötete is megjelent, melyet előreláthatóan hamarosan követ a második, és ezzel Kossuth sokat emlegetett és vitatott emigrációs működése a modern történetírói követelményeknek megfelelően nyer végleges elintézését. Végül megjelent *Gaal Jenő: Élmények és tanulságok* című kötete is, amely ennek a kiváló közéleti férfiúnak és egyetemi tanárnak memoárait tartalmazza. Meg vagyunk arról győződve, hogy ez a kötet idővel sokszor idézett forrása lesz a kiegyezést követő korszak történetének. Mindezekon kívül a Társulat folyóirata, a *Századok* is megjelent előírt terjedelmében, a bibliográfiai anyagot tartalmazó pótfüzettel együtt. Folyó-

iratunk mult évi folyamát is a becses forrástanulmányok egész sorozata, kitűnő irodalmi rovat és tudományos tájékoztató jellemzi.

Társulatunkat 1940 folyamán súlyos veszteségek is érték. Különösen *Károlyi Árpád* tiszteleti tagtársunknak 1940 október 27-én történt halálát tekinthetjük egyik legnagyobb veszteségünknek. A „tiszteleti tag” kifejezés teljesen fedi azokat az érzelmeket, melyeket a magyar történelem művelői Károlyi Árpád egyénisége és történetírói munkássága iránt éreztek. Valóban tiszteltük és szerettük őt valamennyien, kivétel nélkül. Meghajoltunk egyéniségének kiválósága és nagy történetírói képességei előtt. Induktív módszerrel dolgozó lelkiismeretes történetíró volt, aki semmiféle elmélet kedvéért le nem tért arról az útról, mely az ő meggyőződése szerint az igazság felé vezetett. Ítéleteiben, ténymegállapításaiiban kerülte a túlzásokat, melyektől helyes ítélőképesége és finom ízlése is megóvta. Ha azonban ítélt, vagy állást foglalt valamely vitás kérdésben, azt a rendelkezésre álló összes adatok gondos egybevetése és kritikai rostája alapján tette. Mint történetíró a fősúlyt a XVI—XVII. század történetének feldolgozására helyezte. Amit erről a korszakról annak idején megírt, azok a történetírás számára többnyire egyszer s mindenkorra elintézett kérdések. Alakilag és tartalomlag mintái a történetírásnak.

Császár Elemér ig. vál. tagtársunkban gazdasági bizottságunknak évtizedeken át egyik legbuzgóbb tagját veszítettük el. A magyar irodalomtörténetnek volt kitűnő művelője, de tollából számos olyan történeti értekezés és forrásmunka is napvilágot látott, melyek a XVIII—XIX. század egy-egy korszakát is megvilágították. *Barabás Samu* ig. vál. tagtársunk nemcsak mintaszerű forráskiadványaival szerzett magának érdemeket, hanem azon tevékenységével is, melyet mint társulati jegyző, majd titkár hosszú éveken át folytatott. A világháború óta a háromszéki Papolcon húzódott meg, ahol székely történeti kérdésekkel foglalkozott. Még megérte szülőföldje felszabadulásának örömmünepét és bizonyára azzal a tudattal hűnyta le szemét, hogy a megpróbáltatások korszaka lezárult és népére nagyobb jelentőség és nagyobb szerepkör várakozik a jövőben.

Bár *felolvasó üléseink* elég látogatottságnak örvendenek — ezen a téren is van ugyan kívánni való —, Társulatunk tagjainak gyarapodása egyáltalában nem áll arányban az ország területi megnövekedésével. Ennek következtében Társulatunk csak a legnagyobb erőfeszítések árán tud megfelelni kiadói hivatásának is. Legyen szabad e helyt újból felhívnom a figyelmet arra, hogy különösen a mai viszonyok között, mily nagy tudományos és nemzeti feladatok hárulnak a Magyar Történelmi Társulatra és arra, hogy a Társulatnak csak akkor lesz módjában megfelelni rendeltetésének, ha mögötte felsorakozik a magyar értelmiségnek az a rétege, amely szereti a magyar történelmet és annak művelését készségesen elősegíti.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

Az 1940. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tekintetes Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1941. évi február 20-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi május hó 26-án Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1940. évi bevételt 19.870 P 88 fillérben, az 1940. évi kiadást 19.611 P 38 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1940. évi december 31-én 259 P 50 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1940. évi december hó 31-én kelt 182. számú számlakivonata szerint 259 P 50 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél vezetett „Forgótőke“ című folyószámla-ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E könyv szerint 1940. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 35 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk 1/- alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1940. évi december hó 31-én összesen 294 P 50 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételeiből és kiadásaiából az átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást mód felett nagyra növezzék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot —, a főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi összes bevételeit 13.224 P 91 fillérben és összes kiadásait 12.930 P 41 fillérben állapítottuk meg. A főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — 294 P 50 fillérben állapítottuk meg a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát.

Azután áttértünk az 1940. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 2/- alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült, s annak bevételi és kiadási eredményeit tünteti fel. A Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1940. évi december 31-én a zárószámadás szerint is 294 P 50 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 3/- alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá, ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat az 1940. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezelt. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1940. évi december hó 31-én a 4-/. alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. A „Magyarország újabbkori történetének forrásai” című alap, mely az 5-/. alatt csatolt számlakivonat szerint 1940. évi december hó 31-én 135 P 50 fillér és a Postatakarékpénztárnak 1940. évi december hó 30-án kelt 20. számú számlakivonata szerint 1.613 P 18 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1940. évi december hó 31-én 10.902 P készpénzvagyonnal rendelkezett a 6-/. alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf K'ebelsberg Kunó-alap 1940. évi december hó 31-én 2.737 P 81 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 7-/. alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplójának kiadására létesített alap, mely a 8-/. alatt csatolt számlakivonat szerint 1940. évi december hó 31-én 279 P és a Postatakarékpénztárnak 1940. évi május hó 11-én kelt 3. számú befizetési lapja szerint 6.598 P 96 fillér maradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 3-/. alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1939. évi december hó 31-én volt eredménnyel:

	1939	1940
1. Magyar koronajáradékkötv. 4%-os .	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 K	60.150 K
3. 5-5%-os állami pénztárjegy	148.300 K	148.300 K
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1.250.000 K	1.250.000 K
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1.506.550 K	1.506.550 K
és	868 P	868 P
Az összes törzsvagyon 1940. évi decem- ber hó 31-én	1.506.550 K + 22.568 P 21 f	
és	868 P	

A 22.568 P 21 fillér készpénzből alapítványi jellegű 10.902 P. meghatározott rendeltetésű 11.371 P 71 fillér és a Társulat szabad rendelkezésére áll 294 P 50 fillér.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenn tartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

Budapest, 1941 május 26-án.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgálóbizottság tagja.

dr. Varga Endre s. k.
a számvizsgálóbizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1940. évi zárásszámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1940-re	Eredmény 1940-ben
1. Pénztári maradvány	987-62 P	987-62 P
2. Alaptőke utáni kamat	20— P	9-25 P
3. Forgótőke utáni kamat	50— P	73-36 P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	8.000— P	6.460-39 P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	150— P	221-85 P
6. A vallás- és közokt. min. segélye ...	1.200— P	1.200— P
7. Rendkívüli bevételek	300— P	2.752-83 P
8. Remélhető új alapítványok	150— P	132— P
9. Átfutó pénzek	300— P	297-48 P
10. A Századok 1939. és 1940. évi pót- füzetére :		
a) előfizetés	1.100— P	290-13 P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800— P	800— P
Összesen	13.057-62 P	13.224-91 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónő tiszteletdíja	2.200— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70— P	56— P
3. Irodai költségek	500— P	472-78 P
4. A Századok 1939. évi IX-X. füzeté- nek és 1940-i évfolyamának nyomda- költségeire	6.700— P	4.902-09 P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma ¹	4.250— P	2.866— P
6. Egyéb nyomtatványokra	350— P	246-70 P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	140— P	76-03 P
8. Rendkívüli kiadások	300— P	573-08 P
9. Alapítványok tőkésítésére	150— P	132— P
10. Átfutó pénzek	300— P	297-48 P
11. A Századok 1939. és 1940. évi pót- füzetének költségei	2.500— P	1.088-25 ² P
Összesen	17.460— P	12.930-41 P

Összegezés.

Bevétel	13.057-62 P	13.224-91 P
Kiadás	17.460— P	12.930-41 P
Hiány, illetve maradvány	4.402-38 P	294-50 P

¹ Minthogy a Századoknak az 1940. év folyamán csak 1—8. száma jelent meg, a 9—10. számmal járó költségek elmaradtak.

² Ez az összeg a megjelenendő 1940. évi Pótfüzet költségeire előlegül fizettetett le a nyomdaszámlára.

A Magyar Történelmi Társulat 1941. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1940-ben	Előirányzat 1941-re
1. Pénztári maradvány	987·62 P	294·50 P
2. Alaptőke utáni kamat	9·25 P	10— P
3. Forgótőke utáni kamat	73·36 P	50— P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ...	6.460·39 P	6.500— P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	221·85 P	150— P
6. A vallás- és közokt. min. segélye ...	1.200— P	1.200— P
7. Rendkívüli bevételek	2.752·83 P	300— P
8. Remélhető új alapítványok	132— P	150— P
9. Átfutó pénzek	*7.113·04 P	300— P
10. A Századok 1939. és 1940. évi pót- fizetése:		
a) előfizetés	290·13 P	250— P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjaikból felajánlott hozzájárulása	800— P	750— P
Összesen	20.040·47 P	9.954·50 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépíró tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	56— P	70— P
3. Irodai költségek	472·78 P	500— P
4. A Századok 1939. évi IX-X. füzeté- nek és 1940-i évfolyamának nyomda- költségeire	4.902·09 P	5.500— P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	2.866— P	4.000— P
6. Egyéb nyomtatványokra	246·70 P	300— P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	76·03 P	120— P
8. Rendkívüli kiadások	573·08 P	300— P
9. Alapítványok tőkésítésére	132— P	150— P
10. Átfutó pénzek	*7.113·04 P	300— P
11. A Századok 1939. és 1940. évi pót- fizetésének költségeire	1.088·25 P	2.100— P
Összesen	19.745·97 P	15.560— P

Összegezés.

I. Bevétel	20.040·47 P	9.954·50 P
II. Kiadás	19.745·97 P	15.560— P
Maradvány, illetve hiány	294·50 P	5.605·50 P

* Lásd a számvizsgáló-bizottság jelentésének 7. bekezdését.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

Tárca.

	Lap
LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi működéséről	329
Hivatalos értesítő	333

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

c. sorozat legújabb kötete

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A NEMZETI SZÍNHÁZ SZÁZÉVES TÖRTÉNETE, I. KÖTET

A Nemzeti Színház történetének 1937-ig terjedő első tudományos feldolgozása a teljes levéltári anyag s az időszaki sajtó kritikai felhasználásával. A tudományos apparátus ellenére nem száraz adattömeg, hanem széles kortörténeti keretbe állítva, élvezhető formában adja a művészi teljesítmény méltatását s tárja fel a színház hatását a közvéleményre és jelentőségét zenei életünk kialakítása, a magyar nyelv művelése és drámairodalmunk megteremtése terén.

A közel 600 oldalas kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsi-kapu-tér 4) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI című sorozatban megjelentek

Gávai GAAL JENŐ emlékiratai

Élmények és tanulságok címmel

A tudós professzor, több nagy Széchenyi-tanulmány és számos más jelentős történeti monográfia szerzője, éles szemmel figyelte meg a kiegyezés idejétől a világháború utáni konszolidációig eltelt majd háromnegyedszázados korszak eseményeit, szereplőit és sokoldalú, tárgyilagos képet ad róluk lelkiismeretes gondnal készült emlékirataiban. A komoly történeti forrásértékkel bíró, adatokban és megállapításokban gazdag visszaemlékezésekhez VÍG ALBERT írt bevezető tanulmányt. A sajtó alá rendezés munkáját LUKINICH IMRE végezte.

A több mint 900 oldalra terjedő kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig négy kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V., Vadász-u. 16.

*A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek
legújabb kötetei*

A ROMÁNOK TÖRTÉNETE

Szerkesztette GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKAJ LÁSZLÓ

Ez a régóta várt nagy történelmi monográfia legkitűnőbb szakembereink tollából tárgyilagos kritikáját adja a románok eredetéről szóló elméleteknek, végigkísér a román vajdaságok történetén, megvilágítja a románok erdélyi beáramlását s azokat a jelentős hatásokat, melyeket a román szellemi és állami élet magyar részről kapott, behatóan foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel s a háború utáni Romániával.

Középkori kultúra, középkori költészet

Írta KARDOS TIBOR

Ez a lebilincselő könyv elsőnek ad átfogó képet az Árpádok és az Anjouk udvarának irodalmi életéről. Megismerjük belőle az egyházi középpontok nagy szerepét, a művelt rétegeknek, a deákságnak megkapóan színes életét, a XIII. századdal kezdődő lelki válságot, a nép vallásos forrongását, az udvarból terjedő kései gótikát, a humanizmus és renaissance előtörését.

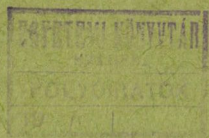
A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25 %-os kedvezménnyel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsikapu-tér 4.).

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXV. ÉVF. 9–10. SZÁM, 1941 NOV.–DEC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk-számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, *Bulassa Nándor* m. kir. belügyminisztériumi számvevő-ségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
DOMANOVSKY SÁNDOR: <i>Széchenyi</i>	337
BERLÁSZ JENŐ: <i>Az erdélyi úrbérrendezés problémái</i> (II. közlemény) ..	344
JUHÁSZ LAJOS: <i>Lónyay Menyhért közös pénzügyministersége 1870—1871</i> ..	363
FÜGEDI ERIK: <i>A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma</i> ..	405

Történeti irodalom.

HERZOG JÓZSEF-EMLÉKKÖNYV. Ism.: <i>Hajnal István</i>	422
BARTONIEK EMMA: <i>A magyar királykoronázások története. Ism.: ifj. Vayer Lajos</i>	426
BELOW, GEORG VON: <i>Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen. Hrsg. von FRIEDRICH LÜTGE. Ism.: Wellmann Imre</i>	430
KEYSER, ERICH: <i>Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. Ism.: Szabó István</i>	438
GÁLDI, LADISLAO: <i>L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno. Ism.: Kardos Tibor</i>	443
THIM JÓZSEF: <i>A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története, I. és III. k. Ism.: Hadrovics László</i>	446

Szemle.

	Lap		Lap
Otto, E.: <i>Friedrich Barbarossa. (Istványi G.)</i>	449	Zolnai B.: <i>A magyar biedermeier. (Cs. Gárdonyi K.)</i> ..	459
Kisbán E.: <i>A magyar pálosrend története, I—II. k. (Fekete Nagy A.)</i>	450	Janovics J.: <i>A Farkas-utcai színház. (M. Császár E.)</i> ..	460
Samaran, C.— <i>Van Moé, Ae. A.: Auctarium chartularii Universitatis Parisiensis, IV. k. (Gábel A.)</i>	452	Meszlényi A.: <i>Gr. Zichy Domonkos egyházlátogatása 1845—46-ban. (Tóth L.)</i>	461
Brandis, C. Gr. zu: <i>Die Habsburger und die Stephanskronen. (Komoróczy Gy.)</i>	453	Barta I.: <i>Az aradi vár foglyainak emlékkönyve 1850-ből. (Farkas L.)</i>	462
Schulek T.: <i>Bornemisza Péter. (Pásztor L.)</i>	454	v. Ruttkay L.: <i>A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. (Sárkány O.)</i> ..	462
Földváry A.: <i>A magyar ref. egyház és a török uralom. (Benda K.)</i>	456	Tonelli S.: <i>A szegedi kereskedelmi és iparkamara története. (Ungár L.)</i>	463
Pásztor M.: <i>Buda és Pest a török uralom után. (Relković N.)</i> ..	458	Ortutay T.: <i>Cseh világ a Kárpátokban. (Tóth L.)</i>	464
Soós I.: <i>Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. (Váczy P.)</i>	459	Pataki J.: <i>Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. (Bakács I. J.)</i>	464
		Kiss M. H.: <i>Kiszombor története. (Ila B.)</i>	464

Széchenyi.

Elnöki megnyitó beszéd. Az 1941. december 11-én Széchenyi emlékére tartott ünnepi ülésen mondotta Domanovszky Sándor első alelnök.

Széchenyi István gróf születésének 150-ik évfordulója Társulatunknak módot ad, hogy a legnagyobb magyar iránt kegyeletünket újra lerójjuk. Nemzetünk keserves megpróbáltatásának idején minden alkalom, amikor az ő nagy szellemének hódolhatunk, újabb lehetőség bizalmunk erősítésére és erögyűjtésre, nagy hibáink megvizsgálására, önismeretünk szolgálatára. Tudományos társulataink közül, nagy alapítása, a Magyar Tudományos Akadémia után, a miénk az, mely szellemének ápolásához legelsősorban hozzákötötte magát. Közvetlenül a millenniumot követőleg 1896- és 1897-ben Társulatunk iratta meg két kötetben az első komoly Széchenyi-életrajzot, Zichy Antalét. Az első világháború alatt történt azután, hogy megboldogult akkori elnökünk, gróf Klebelsberg Kunó a Társulat részére új programot dolgozott ki és mutatott be az 1917. április 26-i közgyűlésen mondott elnöki megnyitó beszédében. Akkor jelentette be a „Magyarország újabbkori történetének forrásai“, röviden „Fontes“ című új kiadványsorozatunknak megindítását. Közben az összeomlás után Társulatunk megszervezte a kutatók részére megnyitott bécsi állami levéltárak anyagának földolgozását és Károlyi Árpád tagtársunk, e kutatás első irányítója, megtalálta Széchenyi Döblingben lefoglalt iratait. Ez a hagyaték olyan nagyjelentőségű volt, Széchenyi egész döblingi korszakát megvilágítva, hogy a Fontes keretében összes munkáinak kellő tudományos módszerességgel készült kiadását indítottuk el. Így jelent meg 1921-ben a bécsi kutatások első eredményeként és a „Fontes“ első köteteként Károlyi Árpád kiadásában a „Döblingi irodalmi hagyaték“ első kötete, Károlyinak közel 300-lapos mesteri bevezetésével. Azóta a sorozatból 13 kötet látott napvilágot, köztük a Magyar Tudományos Akadémia hozzájárulásával az addig csak

sovány szemelvényekben ismert naplók hat vaskos kötetben. Első kötetüket Széchenyi fellépésének 100 éves fordulóján, 1925-ben adtuk a közönség kezébe, a Hitel megjelenésének századik fordulójára pedig ennek a munkának új kiadását, ugyanabban a kötetben közölve a Taglatat-ot és a Hitelre készült egyéb válaszokat is. A mostani évfordulóra — a naplók befejezése után — levelezésének első kötetét készítettük elő, amely azonban a mai nehézségek miatt még nem jelenhetett meg, de sajtó alatt van és rövidesen napvilágot lát.

Ezzel a kiadással az volt a célunk, hogy Széchenyi élete alkotásait olyan keretben adjuk az olvasók kezébe, amelyben nagy értékeik kellőképpen érvényesülnek: a polemiáknál gondoskodva az ellenvélemény közléséről is, hogy az eszmék harca az élet elevenségében legyen földidézhető és megadva kísérő jegyzetekben a szükséges fölvilágosításokat, a köteteket bevezető tanulmányokban pedig a rekonstruáló történetkutató földolgozásában az adódó problémák áttekintését és összefoglalását. Ha a levelezést is földolgozzuk, már csak ismertebb munkáinak újrakiadása marad hátra, a föladatnak hasonlíthatatlanul könnyebbik része. Bízunk benne, hogy ez a kiadás a Széchenyi-kutatásnak új lendületet fog adni — és főképp, hogy azt el fogja mélyíteni.

Az egyes kötetek bevezető tanulmányai már eddig is sok újat és értékes szempontokat vetettek föl. Mai ünnepi ülésünkön tehát nem lehet az a célom, hogy versenyre keljek velük és Széchenyi működéséről új részleteket közöljek, ez az utánam következő fölolvadó úrnak lesz hivatása. Én csak néhány rövid szóban szeretnék Társulatunk nevében szerény virág-szálat tenni kegyeletünk oltárára.

A történetírás mai iránya kollektív. A mozgó erőket a tömegjelenségekben, nem az egyének singularis cselekvésében, pillanatnyi elhatározásában, akaratnyilvánításaiban és esetleg szónoklataiban látja. A legmodernebb irányzat a szellem fejlődését kutatja, amely az egyes embertől elválva, külön életet él és egyének és tömegek sorsára elhatározó hatást gyakorol. A véletlennek, az esetlegesnek ebben a fölfogásban mind jelentéktelenebb lesz a szerepe. Nem ezekben a tényezőkben -- amelyek meglétét senki sem tagadja -- keressük a lényeges fordulatoknak, a fejlődés elhatározó mozzanatainak okait. Az a meggyőződés vert gyökeret, hogy ezek az esetlegességek a fejlődésfolyamatokban okozhatnak apró zökkenőket, hátráltathatják vagy gyorsíthatják esetleg a kifejlést, de lényegében, hosszabb időre a kollektív erők, elsősorban a leg-hatalmasabb személytelen és anyagtalan szellem megszabta útvonalból el nem téríthetik. Carlylet ma is érdeklődéssel

olvassuk, de a francia forradalom lényegéről, a mélyben ható ellenállhatatlan erőkről az ő elűzése nem világosít fel, az esetlegességek külsőleg kevésbé összefüggő sorozatában elvesznek a problémák; tehát a gondolkodó ember igényeit és tudásvágyát ez a módszer már nem elégíti ki; lebilincselően szórakoztat, de nem tanít. Szem elől téveszti a történelem mély értelmét. „magistra vitae“ föladatát.

Az igazán nagy embereket ez a szemlélet azért korántsem szorítja háttérbe, csak igazságosabb és magasabb mértéket alkalmaz, amely mellett kevesebb lesz a nagyság és nem mindenkit, akit helyzeti energiák sodortak előkelő pozícióba és juttattak hatalomhoz, — melynek birtokában többé-kevésbé jól töltötték be helyüket — nevezünk nagy férfiúnak, hanem csak azokat, akik fennkölt szellemükkel, munkájukkal és messze kiható elhatározott cselekedeteikkel a szellemet hajtották hatalmukba és vezették új utakra.

Csak ebben a megítélésben és ebből a szemszögből ítélni lehetjük meg igazán Széchenyi István grófot. Így tekintve a kérdést, nem fogunk a politikai sakktábla korlátozott kereteiben gondolkozók hibájába esni, nem fogjuk Széchenyi szemére vetni, hogy egynémely türelmetlen, népszerűséget hajászó ellenfelével szemben ő is elvesztette türelmét, hogy a földhözragadt, fölemelkedni nem tudó nyárspolgáriasságot szívből megvetette, hogy az alkotó kormányzati munkát a szónoki párviadatok elvakító sikereinél többre tartotta, de sikereit sem fogjuk Deák Ferenccel Széchenyi elismert „szerencséjének“ tulajdonítani. Nem azt fogjuk nézni, hogy a Hitelt sok helyt megégették, hanem azt a lángot fogjuk látni, amelyet ez a munka gyújtott a lelkekben, s amely, a szerencsétlen viszonyok közt tespedő nemzetet magával ragadva, olyan fejlődésre emelte, hogy mély elmaradottságából kiemelkedve, aránylag rövid idő alatt a nyugati nemzetek bár erőben szerény, de szellemben egyenrangú társává tette.

Lelki szemeink ma is a centennárium fáklyavivő stafétáin függenek, akik elvitték a lángot nagyszerű alkotásaihoz és azután a négy világtáj felé az ország mai határaiig, de mégsem fogjuk Széchenyi nagyságát az Akadémián, a Lánchídon, a Vaskapun, a gőzhajón vagy a Hengermalmon lemérni, mert mindezek csak egyes eszközök voltak kitűzött célja szolgálataiban, hogy nemzetét a „nagy parlag“ elhanyagoltságából kiemelje.

Milyen szörnyű nehéz föladat volt ez! Hányan próbálkoztak előtte is egy-egy szerény pontról kiindulva, hogy eloszlassák a tudatlanság, műveletlenség és közömbösség sötéttségét! Fölrázni a nemzetet a fizikai kielégültség alantas

megelégedettségéből, amikor vezető rétege már több mint két emberöltő óta elszakadt tőle és nem teljesítette többé korábbi szent földadatát, hogy műveltségének átadásával a nemzet alacsonyabb rétegeit emelje és közös célokra összeforrassza. amikor a fönnálló iskolarendszerből kiveszett annak tartalma és az érzéseiben ellenséges tényleges központi hatalom a protestáns iskoláknak a pietizmus hatása alatt fölvirágzó filozófiai tagozatait is avatatlan kézzel pusztítgatta. A viszonyok rettenetes mostohaságán, a felső körök elidegenedésén és közömbösségén és az idegen kormányzat rosszakaratán minden kísérlet hajótörést szenvedett. De Széchenyinek mégis sikerült a lehetetlent véghezvinni, mert nemcsak a kérdés szellemi oldalát fogta meg, hanem a gazdasági élet föllendítésével a szegénység legyőzésére is megtette a jól átgondolt kezdő lépéseket, az iparral gazdagodást, a közlekedés fölkarolásával mozgást hozott a hagyományos keretekben tespedő társadalomba, amely magárahagyott parlagiasságában már semmi magasabb célt sem látott maga előtt.

Így kapcsolódott egymásba a „kiművelt emberfő” és az anyagi jólét követelése. Nagyon jól látta azt, hogy akiknek nem adatott meg a látás, azt sem tudják, „mennyire hátravannak, mily gyengék, mily műveletlenek”. Tudta, hogy őket „a dicsőség templomába bevezetni még nem lehet”, a jövő nemzedéktől várta csak, „hadd menjen egy lépéssel közelebb a világossághoz”. „Tudom — írja naplójába —, hogy gyűlölni fognak, amíg élek . . . de engem életem utolsó pillanatában is boldogítani fog az, ha elmondhatom, hogy bár egy ember is él hazámban, aki boldogabb lett általam, semmint nélkülem lehetett volna.” Az egyes emberen át kellett hatnia, de az egész állt előtte: „Mióta élek — vallotta —, kimondhatatlan vágy létezik lelkemben: Magyarország kifejtése, a magyar nemzet feldicsőítése él minden csepp véremben.”

Naplói tanúskodnak mellette, hogy minden gondolatát és minden tettét mennyire ez az egy cél irányította. Szerelmét is ez szötte át és magasztosította föl, s ahol csak hivatalosan tárgyalt közügyekről vagy magánvállalkozásról, vagy ahol bizalmas eszmecserét folytatott meghatározott cél nélkül, mindig ez a gondolatkör foglalkoztatta, ezt propagálta és fejlesztette, ennek szolgálatába akart mindent állítani. Ennek szemüvegén át látott és ennek érdekében cselekedett. Belőle indultak ki a sugarak, amelyek hivatva voltak, hogy a nemzetet lelkében és szellemében átalakítsák s az országot gyökeresen megreformálják.

Nem a tetteket kell tehát néznünk, hogy hogyan fáradt egy-egy részlettervének megvalósításán, hogyan beszélt rá

hagyományos nyugalomból nehezen kimozdítható honfitársait támogatásukra, hogyan iparkodott a kormányzat támasztotta nehézségeket az útból elhárítani és azután az új életre keltett intézményt kezdeti nehézségein átsegíteni, — hanem a nagy tettet, mint egészet. Ez már világosan előtte állt, mikor a kerületi táblán a magyar nyelv ügyében először fölszólalt és nagy vonásaiban már első könyvében, a Hitelben tisztán kibontakozott; nem mint rendszer, megint csak egy gondolat köré csoportosítva, amely mögött azonban a figyelmes olvasó észreveheti, hogy a gondolatot minden vonatkozásban végiggondolta, hogy — ha azt tovább fejtegeti — semmiféle részről nem fognak zavaró tényezők föllépni, amelyek levont tételeit megingatnák vagy akárcsak meggyengíthetnék. Ez az átgondoltság fogja össze Széchenyi egész élete művét egy egységes alkotásba, egyetlen hatalmas tettbe, tengődő nemzete életerejének nagyszerű regenerálására.

Az, amit Széchenyi nemzete fölemelése alatt értett, nem volt a pusztá anyagi talpraállítás. Ez utóbbi azon a révén jutott programjába, hogy a szellemi fölemelkedésnek bizonyos jólét az előfeltétele, amely megadja a lehetőséget nemcsak egynéhány kiválasztottnak, hanem széles rétegeknek, hogy művelődjenek és a megélhetés eszközeinek megszerzésén túl szellemiekkel is foglalkozzanak. A gondolkodás hiányát kifogásolta, az egyoldalú megelégedést a testi jóléttel, a magasabb célkitűzések szükségének hiányát. Ezért akarta megmutatni haladottabb nemzetek életviszonyait, emelkedett életstílusát és gazdag tartalmú gondolatvilágát. Az a felemelés tehát, amelyet ő akart, fölszabadítás volt a szűkkörű anyagi élet rabszolgaságából: a lélek felszabadítása szabad szárnyalásra. Értelmi, szellemi és erkölcsi fölszabadítás, amely elparlagiasodott nemességünk előtt is a vidéki élet egyhangú tunyasága helyett szélesebb látkört kívánt megnyitni, összehasonlításokra módot adni és ezzel a józan bölcseséget öregbíteni, rámutatni gazdasági, szociális és értelmi elmaradottságunkra, ösztönözni a cselekvésre, a mozgékony tevékenységre nemcsak az egyes, hanem a nemzet szebb jövője érdekében. Küzdelem a haladásért, az előretörésvért — a maradi mozdulatlanság ellen.

Ezt a megmozdulást mások is akarták, de nem mindig a higgadt bölcsesség oktató szavával, egyesek inkább a szenvedély szűk érzelmi húrokon könnyebben visszhangot keltő tetszetős jelszavaival. Így került Széchenyi bölcsesége két véglet ütközőpontjába. Tervét és munkáját mindegyiküktől féltennie kellett, de a radikalizmust a maradiságnál is nagyobb veszedelemnek érezte, amely nagy gonddal kezdett művét

egykönnyen rombadöntheti és a nemzetet is magával ránt-hatja. Ebből származtak lelkének kízó vívdásai. Boldoggá, virágzóvá és művelté akarta tenni nemzetét. Lelki szemei előtt látta céljának megvalósulását. De aki hevülő lelkét any-nyira kizárólagosan ennek a földadatnak szentelte, abban min-den akadálynak, amibe ütközött, erős visszahatást kellett kiváltania. Minden depresszió tehát ebben az irányban bon-takozott ki; élete művét, annál is többet: nemzete létét lát-szott veszedelembé dönteni. S amikor ezek a veszedelmek nem-csak a maradiság, hanem a türelmetlen radikalizmus oldalá-ról is fenyegettek, föllépett az önvád, vajjon helyesen csele-kedett-e, vajjon a saját izgatásának nincs-e része abban, hogy a dolgok ilyen irányban fejlődtek? Ez juttatta Széchenyit a dinasztiaíval történt összeütközés pillanatában Döblingbe.

Széchenyi érzésvilágában nagyon nagy szerepet játszott az erkölcsi szempont. A maradiak makacsságát és a radikáli-sok türelmetlen elhamarkodottságát is ebből a szempontból ítélte el. Az előbbieket kárhoztatta, hogy nem ismerik föl a magyarság léteérdekeit és közömbösen nézik, mint csúszik az lejtőre, az utóbbiakat, mert — a következményeket végig nem gondolva — felelőtlenül mindent kockára tesznek. Épp ebben mutatkozott meg nála a helyzet és a célok világos fel-ismerése és a velük kapcsolatos gondolat sorok tökéletes kiépí-tése mellett másik nagy államférfiúi tulajdonsága: gondolatain és tettein egyaránt feltétlenül uralkodó határtalan felelősség-érzete. Erkölcsi szigora önmagával szemben semmivel sem volt elnézőbb, mint ellenfeleivel szemben. Mint a finom szeiz-mográf, amely megérzi a távoli földrengést, úgy reagált érzé-keny lelke mindenre, ami a magyarság szükséges fejlődését károsan befolyásolhatta volna. Hadakozott befelé és kifelé, jobbra és balra és küzdött azok ellen a ballépések ellen is, amelyeket a nagy építésben esetleg maga elkövethetett volna. Ő adta meg a magyarságnak a példát, hogy életének minden rezdülésével hogyan kell szolgálnia fáját, hogy mindent, amit tesz, ebből a szempontból kell felülvizsgálnia. Naplóiban vilá-gosan áll előttünk a szörnyű viaskodás önmagával, saját-magának állandó felelősségrevonása, a kétségbeejtő gyötrő-dés, betartotta-e cselekedeteiben a köteles határokat, a kízó aggodalom, vajjon valamely külső erő nem dönti-e romba az egész művet, mielőtt megvalósulna? Folytonos harc volt ez lelke szabadságáért és nyugalmaért, de nem a sajátmaga, hanem nemzete létének és boldogulásának kérdésében. A nem-zet eleven lelkiismerete volt ő. A szabadságharccal ez a vilá-gító lélek elborult . . . De alig ocsudott föl az ország a bosszú és az elnyomatás keserves megpróbáltatásaiból, Széchenyi is

újra visszanyerte lelkének megrendült egyensúlyát és titokban ismét kiállt harcolni a régi célért, most már nem maradiak és radikálisok ellen, hanem az új veszedelem, az idegen elnyomás ellen, és amikor ezt a munkát már tovább nem folytathatta, véget vetett életének.

Nemcsak nagyszerű programja, hanem élete egész megfeszített munkája, s a mély felelősségérzet, amely tetteit irányította, a magas erkölcsi szempontok, melyekből saját cselekedeteit elbírálta, emelték őt fel a magyar történelem egyik leghatalmasabb alkotó és irányító tényezőjévé. Ha ebben a nemzetben ma van lelkiismeret, ha az emberekben él a felelősségérzés, mellyel tetteikért és terjesztett gondolataikért a nemzetnek tartoznak, az Széchenyi szelleme, az a szellemi tényező, az a láng, melyet ő gyújtott, s amelyet híven a „leg-hívebb magyarhoz“ nemzeti kincsünként kell ápolnunk és tovább adnunk.

Amidőn az ő emlékének szentelt mai emlékülésünket megnyitom, ismét hangsúlyozni kívánom, hogy Társulatunk továbbra is szent kötelességének tartja Széchenyi szellemének hűségese ápolását.

Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770—1780).

II., befejező közlemény.

Főkörmányszéki elnökké történt kinevezése után Brukenthal még hónapokig Bécsben maradt s tovább vezette az udvari kancelláriát. Rá várt a július 23-i fejedelmi rezolúció utasításainak a guberniummal való közlése is. A megszokott lassúsággal járt el: az idevonatkozó leiratot öt hét multán, augusztus 31-én expedíáltatta.¹ Ő maga is csak az ősz folyamán vett búcsút a császárvároستól, s indult Erdélybe, hogy elfoglalja új hivatalát a nagyszebeni kormányzói palotában. Minden jel arra vallott, hogy az úrbérügy ezután is legfeljebb csigaléptekkel fog előhaladni s csak évek múlva kerül vissza az udvarhoz. Másként történt. Az új kormányelnök szokatlan frissességgel, alig egy év leforgása alatt megtárgyaltatta az úrbérreform kérdéseit s újabb emlékiratot készíttetett az uralkodó számára. Az államtanácsai és kancelláriai aktákból nem tűnik ki, hogy e fordulat az erőknél miféle játékból született, s ha Heidendorf nem szólna bizonyos erdélyi eseményekről, teljesen értetlenül állnánk Brukenthal és a gubernium megváltozott magatartásával szemben.

A magyarázatul szolgálható események 1775 februárjában játszódtak le Doboka- és Belső-Szolnok megye részben magyar lakosságú területein. A Meszes-hegység lábánál, az Almás- és az Egregy-patak mentén elterülő uradalmakban (főleg Gorbó, Galgó, Nagy- és Kisrákos, valamint Kendermező községekben) könnyen végzetessé válható jobbágyszendülések támadtak. Heidendorf — aki mint guberniális biztos közreműködött a nép lecsendesítésében — a következő magyarázattal szolgál. A szóbanlévő vidéken a legelőkeőbb családok, a Telekiek, Bánffiak, Wesselényiek, Hallerok és Csákiak terjedelmes birtokain a jobbágyság helyzete igen nyomasztó volt. A gubernium, a fiscalis director és a

¹ Erd. kanc. 1774 : 891.

parasztság védelmére rendelt egyéb tényezők a távol fekvő Szebenből vagy Vásárhelyről a legkevésbé sem tudtak e hivatásuknak megfelelni; nem törődhettek a néppel maguk a földesurak sem, mert ők is a politikai központokban vagy Bécsben éltek. Így a jobbágyság ki volt szolgáltatva az uradalmi tisztek korlátlan visszaéléseinek. Az elnyomott, mindenéből kifosztott, agyonsanyargatott népnek nem volt senkje, aki panaszait meghallgatta és orvosolta volna. Heidendorf a helyzet jellemzésére megjegyzi, hogy a forrongó vidéken több mérföldnyi távolságra csak uradalmi gabonavetést lehetett látni; a szegénységnek nem volt vetése, mert minden idejét robotban töltötte, saját földje megmunkálására nem maradt ideje. József császárnak, amikor erre járt, a parasztok sok száz memoriálist adtak át, s azóta is egyre várták a fejedelmi igazságtételt. Végre a közelmúltban, az új „norma procedendi“ kihirdetése alkalmával, a Haller-gyalogezred altisztjei elhitették a néppel, hogy a latinnyelvű proklamációban őfelsége az úrdolgát heti egynapos gyalogszerben állapította meg, minden egyéb szolgálatot eltörölt. A jobbágyságnak több sem kellett: egyik falu a másik után megtagadta az engedelmességet, valósággal futótűz gyanánt terjedt a lázadás. Hogy a veszedelem elharapódzásának gátat lehetett vetni, az csak az idejében kiküldött, humánus magatartást tanúsító, a jogtalanságok megszüntetését kilátásba helyező bizottságnak köszönhető.¹

Brukenthal és a guberniumot azonban, úgy látszik, mégis megrendítették e zavargások; feltehető, hogy az úrbérekérdés napirenden tartásában ez a mementó jelentős szerepet játszott. Alighogy a parasztmozgalom elcsendesült, egy-kettőre megszerveződött az urbárium alapelveit és módzatait megállapítani hivatott *főkormányszéki úrbéri bizottság*; elnöke maga Brukenthal lett, tagjaiul pedig a nemzetiségi paritás szem előtt tartásával *Huttern Mihály, gróf Teleki Károly és báró Bánffy Farkas* guberniális tanácsosok válasz-

¹ Heidendorf, i. h. XVI. 666—671. l. „Da wird der arme Jobbagj — írja többek között — unstreitig gedrückt, arm gemacht, geschlagen, gepeinigt und er hat Niemand, dem er seine Noth klagen und der ihm helfen kann in der Nähe. Die Comitats Beamten, an die er sich etwa wenden könnte, sind nicht besser, wie die herrschaftlichen Beamten und verfahren mit ihren Jobbagjen ebenso. Das arme Volk wurde demnach impune unmenschlich behandelt. Ich habe selbst in einem Strich Landes von vielen Meilen keine andere Kornsaat als Dominallische Allodiatur, die den Grundherrn zugehört, gesehen, der arme Jobbagj dagegen hatte keine: weil er keine Zeit zum Anbau hat und zur Zeit des Säens immer dem Grundherrn frohnen muss.“

tattak meg. E bizottság késedelem nélkül megvitatta a felvetődő kérdéseket s március 29-ére már formába is öntötte javaslatát. Két hónap múlva (július 10-én) a 30 pontba foglalt bizottsági javaslat a gubernium plenáris ülése elé került. A tanács is egykettőre végzett az ügygel: néhány kisebb változtatást eszközölt, s másnap (július 11-én) Brukenthal már alá is írta az udvarhoz intézett hivatalos felterjesztést. majd az egész munkát azonnal elküldetett Bécsbe.¹ Mégis majd félelmetes telt el, amíg az ügy az államtanács asztalára került. Hol, miért történt e nagy késedelem, nem állapítható meg. Tény, hogy a kancellária elnöke, gróf Kornis Mihály — *Cserey Farkas, Horváth Sándor és Joseph Freiherr von der Marck* tanácsosok referátuma alapján — csak december 15-én adott véleményt a guberniumi pontokról s az egészet az államtanácsi irodában ugyanezen hó 19-én kézbesítették. Az államtanácsban megint a leggyorsabban zajlott le a tárgyalás: december 22-én Gebler, 23-án Löhr, karácsony ünnepén Stupan, 26-án pedig Kressel és Hatzfeld vetette papírra bírálatát.²

E *második elaborátum* egyébként az elsónél nem sokkal vitte előbbre az urhárium ügyét. Brukenthal az 1774 júliusi fejedelmi rezolúcióban foglalt utasításnak tulajdonképpen csak részben tett eleget: megtárgyaltatta a guberniummal az 1773-i udvari bizottsági javaslatokat. Megbizatásának másik felét viszont, az országos adatgyűjtést, nem hajttatta végre megfelelően. Így az új munkát nem egyéb, mint Brukenthal eredeti tervzetének 30 kérdésre tagolt guberniális magyarázata és megerősítése. Ugyancsak csekély jelentőségűek Kornisnak s a kancelláriának a munkálathoz fűzött reflexiói.

A *gubernium 30 pontja és a kancelláriai votum* lényege röviden a következőkép vázolható:

1. *Öfelsége* egyik főtétele: a jelenlegi jobbhágyzolgálmányoknak és beneficiumoknak *országos összeírása* s a helybenhagyás, javítás, esetleg korlátozás szükségességének ezen az alapon való megítélése. Erre vonatkozólag a guberniális bizottság megállapítja, hogy az egyes törvényhatóságoktól (Kreisen) beküldött információk — részint rövidségük, részint általános jellegük miatt — erre a célra alkalmatlanok; nincs tehát más tennivaló, mint a szolgálmányoknak helységenként való számbavétele. Teljes mértékben egyetért e véleménnyel a kancellária is.

¹ Erd. kanc. 1775 : 927.

² Uo. és Staatsrat 1775 : 3217.

2. Azon elv ellen, hogy az urbárium megalkotásánál az úrnak a paraszttól való jogos *követelése* és a parasztnak az úrtól való *járandósága* minden kétséget kizáró módon, világosan és szabatosan legyen megfogalmazva, sem a guberniumi bizottságnak, sem a kancelláriának nincs kifcgtása.

3. Magáévá teszi a guberniális bizottság azt az alapelvet is, hogy a jobbágy beneficiumaiból, bármiféle címen élvezze is azokat, *elvenni semmit sem lehet*. Hozzájárul ehhez a kancellária is, de megjegyzi, hogy célszerű lenne különbséget tenni ama beneficiumok között, melyeket a jobbágy létének nélkülözhetetlen feltételeként használ és azok között, amelyeket nagyobb haszon biztosítására vett át földesurától. Az utóbbiakat nem kellene az urbáriumba beiktatni.

4. Nincs észrevétele a bizottságnak az ellen sem, hogy a parasztnak úrbéres telkén felül saját földje is meghatározassék. A kancellária megjegyzi, hogy a telekállomány (constitutivum) kimérése során a minőség szerinti osztályozás alapján a ténylegesen meglevő teleknagyságot kell az urbáriumba felvenni, anélkül, hogy a *jobbágy tulajdon-földjét* ide számítsanak. Vagyis például olyan helyen, ahol 12 mérő lesz az egész telek mértéke, a 8 mérőnyi úrbéres földdel rendelkező paraszt kétharmad telkesként vétessék fel az urbáriumba, akkor is, ha ezen felül saját földje is van.

5. Regulációs elv lenne az is, hogy a telekosztályozás során a paraszt ténylegesen meglevő telkéből semmi se hasítottassék le, hanem az a mennyiség, amely az egész telken felül marad, egynegyed vagy egyharmad *sessiótöbbletként* irassék fel. A bizottság ezt nem ellenzi, de tart attól, hogy a jobbágy — mivel ezután a robot a teleknagysághoz fog igazodni — robotterhének csökkentése végett telke egy részét, amit megművelni amúgy sem képes, másnak fogja átengedni. A kancellária ezt az aggodalmat feleslegesnek tartja, mivel az ország törvényei értelmében a jobbágnak nincs joga telekfölöslegét földesura kizárásával más jobbágnak átadni. Hogy e földesúri jog csorbát ne szenvedjen, indokolt lenne e cikkelyben kimondani: ha az uraság a jobbágytól egy azelőtt „pro constitutivo sessionis“ átadott földdarabot visszavesz, többé nem követelheti tőle a korábbi robotszolgálatot hanem annak csupán a megmaradt telekrésszel arányos hányadát.

6—10. Azzal a felfogással, mely szerint a *telekállományt úgy kell kimérni*, hogy abból a paraszt családját táplálhassa, fejedelmi és úrbéres adóját leróhassa, s ezenfelül megtakarítani is tudjon; hogy földje megműveléséhez a gazda elegendő munkaerővel bírjon; hogy a különböző területek különböző

életviszonyai és gazdasági lehetőségei figyelembevételének; hogy a népesség és a szorgalom gyarapodjék; s végül, hogy a lokális különbségeken túl az egyes gazdák földjének jó vagy rossz minősége is számbavételések, — mind a guberniális bizottság, mind a kancellária egyetért.

11. Hozzájárul a bizottság ahhoz is, hogy a telkek összetételének, a beneficiumok minemiségének különbözősége szerint különfélék legyenek a constitutivumok is, többféle osztályozással. A kancellária azzal a kiegészítéssel csatlakozik, hogy ne csak a *beneficiumok*, hanem a *maleficiumok* fajtái is szem előtt tartassanak.

12. *A telek alkotó elemeinek* (szántó, rét, szőlő, legelő- és erdőrészesedés) megállapítását helyesli a bizottság, de megjegyzi, hogy az életfenntartáshoz szükséges beneficiumok közé lenne sorolandó a lakhely is, nem így a szorgalomtól függő kedvezmények, vagy az országos törvények szerint minden jobbágyot megillető haszonvételek (pl. a Szent Mihály-naptól Karácsonyig terjedő bormérés). E bizottsági észrevételt a kancellária még némi jogi disztinkcióval toldja meg, megállapítván, hogy az úgynevezett szorgalmi beneficiumok semmiképpen sem terjedhetnek ki a törvényekben és a királyi collatiókban biztosított földesúri haszonvételekre (a malomjogra, korcsmára és sörfőzőre, mészárszékre, halászatra, tégláégetőre stb.); a jobbágyoknak ezekre a legkisebb igényjogosultsága sincs.

13. A bizottság helyesli a jobbágyságot megillető, de a *telekállományba be nem számított beneficiumok* meghatározását, sőt ezeknek az urbáriumban való pontos felsorolását javallja. Ezzel kapcsolatban a kancelláriának nincs észrevétele.

14. *A jobbágytelek minőségi osztályozását* a bizottság a következőkép véli végrehajtandónak: először a telkek, beneficiumok és maleficiumok minősége szerint elkészítendő a helységek klasszifikációja, másodszor mindenütt meghatározandó a kijelölt osztály szerint egy-egy egész telek beneficium-illetménye, s harmadszor a tényleges telekállományok alapján a jobbágyság egész-, fél-, negyed-, stb. telkesnek minősítendő. E módszert a kancellária is teljes mértékben helyesli.

15. *A csonka jobbágytelkek kiegészítésének problémáját* illetőleg a bizottság úgy vélekedik, hogy a regulációnak nem lehet célja minden jobbágyot egész telekhez juttatni, következésképp nem lehet a földesurakat sem arra kényszeríteni, hogy az ilyen akcióhoz szükséges földeket a magukéból átengedjék. A földjuttatásnál sokkal inkább szolgálja a jobbágyság érdekét az, ha kicsiny, de a létfenntartáshoz

elegendő telke biztosítottván, gondoskodás történik robot-szolgáltatának megfelelő arányosításáról. Abban az esetben viszont, ha a földesúr nagyobb mértékben kívánná jobbágya munkaerejét igénybevenni, legyen köteles a sessiót kellőképpen kiegészíteni. Vigyázni kell azonban arra, hogy egyrészt az uraság ne kényszerítse a jobbágyot ilyen telek-kiegészítésre, ha az nem kívánja, másrészt vadon, műveletlen földek átengedése esetén ezek után robotot ne követeljen mindaddig, míg termő állapotba nem kerülnek. A kancellária megemlíti, hogy az oláhok között gyakran előforduló jelenség, hogy a jobbágy, ha 24 köblös is a telke, azt műveletlenül hagyja és a másét árendálja. A szorgalom előmozdítása céljából üdvös lenne, ha ilyen esetekben a földesúr felhatalmazást nyerne a teleknek a hanyag jobbágytól való elvonására s egy szorgalmas gazdának való átadására.

16. A *telkeknek* vetésmennyiség alapján való 12, 10, 8, 6 köblös és szénahozamszerinti 6 és 4 szekeres *osztályozását*, valamint az osztályokon belül a $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ részre tagolást, úgyszintén a „jobbagiones infra qualitatem“-javaslatot feltétel nélkül elfogadja a bizottság, csupán azt jegyzi meg, hogy indokolt lenne ezenfelül a telekkel járó szőlő-, legelő- és erdőrészesedést is tisztázni, ahol szükséges. A kancellária félreértések elkerülése végett megállapítani kívánja, hogy a 12 köblös telekosztály a gyengeminőségű földek osztálya lesz, nem pedig a jóké.

17. Arra a kívánságra, hogy a telekállományba csupán a gazda sajáthasználatú földjei számíttassanak be, a *faluközösség által használt területek* azonban ne, — a bizottság megjegyzi, hogy Erdélyben vajmi kevés olyan föld van, ami állandóan egy-egy gazda művelése alatt áll, mert a földközösség szabályai szerint a határt 2—3 évenként újra osztják a falu lakói között. Azt is megállapítja azonban a bizottság, hogy ez a törvényekkel összhangban álló periodikus osztás mind a szorgalomra, mind a föld megmunkálására nézve káros hatású. Ezért hasznos lenne, ha a telkében mindenki megrögzítettnek, a pusztá telkek közösségi használata pedig csak addig lenne megengedhető, amíg azok egy új gazdának át nem adhatók. Egyébként idevonatkozólag is legyen érvényes a 15. pontban leszögezett elv: hogy a telekállományba a nem-termő vadonföldek megjavításukig ne legyenek beszámíthatók. A kancellária egyetlen kiegészítést javasol csupán: ha a jobbágy fiai saját gazdaságot akarnak vezetni, legyen módjuk elfoglalni a megye fölös telkeit.

18. Hogy a szántóktól független beneficiumokkal miként legyenek a telkek községenként ellátva, arra nézve a bizottság

utal a 12. pontban kifejtett álláspontjára. A kancellária semmiféle nyilatkozatot nem ad.

19. Hogyan lenne elérhető, hogy a különböző osztályokba sorolt telek megközelítőleg egyenlő jövedelmet biztosítsanak a gazdáknak? E kérdésre a bizottság így felel: azáltal, hogy az osztályozás során a paraszt családjának megélhetése és gyarapodása s a fejedelmi és földesúri adók biztosítása szolgáltat zsinórmértékül, az egyenlő jövedelem kívánalma tulajdonkép teljesedett. Különbség ezenfelül csak a beneficiumok eltérő használatmódjából adódhatik. Kancelláriai megjegyzés e vonatkozásban s az ezután következőkben nincs többé.

20. Kérdés: miképen vehetők fel az urbáriumba azok a beneficiumok, amelyek a telekbe nem lesznek beszámítva? Előbb pontosan számba kell venni ezeket — hangzik a bizottság felelete —, aztán vagy a kialakult szokás szerint, vagy a nevük szerint kell az illető vidék részére megszövegezendő urbáriumba bejegyezni.

21. Igenlőleg válaszol a bizottság arra a felvetődött alternatívára, hogy szükséges-e egyik-másik vidéken *kísérleti regulációt* végezni, vagy nem. A maga részéről is főleg a fogarasi kerületet ajánlja e célra, mivel ott igen különböző helyzetek és beneficiumok meg maleficiumok adódnak. Mivel pedig e vidéken szőlőkultúra nincsen, ki kellene terjeszteni a kísérletet egy szőlőhegyes vidékre is. Különben a beneficiumok felvételére csatoltan közöl egy táblázatmintát. A kancellária indítványozza, hogy e táblázatba mindenütt bejegyeztessék, hogy az illető hely valamely emporium közelében fekszik-e vagy sem, s általában minden vonatkozás, amely a gazdasági üzemnek javára vagy hátrányára van.

22--24. A *szolgálmányszabályozás főelveire* (az új szolgálmányok feltétlenül előnyösebbek legyenek a régieknél, a törvényellenes és visszaélésként fennálló szolgálmányok eltöröltessenek, a robot, s a kilenceden és tizeden kívüli többi tartozások a telekhez igazodjanak) sem a bizottságnak, sem a kancelláriának nincs megjegyzése.

25. Hogy indokolt-e a *zsellér* részére a jobbágyénál kisebb robotszolgálatot megállapítani, erre nézve a bizottság a következő információt ad a. A jobbágy és a zsellér robotjának különfelesége az ország törvényeiben gyökerezik. Figyelembe veendő azonban, hogy e tekintetben rengeteg visszaélés burjánzott el. A földesurak a szabadköltözésű zsellérséget — noha colonialis sessiót engednek át nekik — robot és egyéb szolgálmányok dolgában könnyebb elbánásban részesítik, mint a jobbágyságot. Ezáltal akarják tudniillik helyben marasztalni őket. Kíváncos lenne ezt az állapotot meg-

szüntetni, s a jobbágypelken ülő zsellért a jobbággyal azonos szolgálatra kötelezni.

26. Azt az elhatározást, hogy az érvényben levő szolgálmányok összeirassanak, jogszerűségük kinyomoztassék és mértékük a kifejtett elvekkel összeegyeztetessék, helyesli a bizottság, de mivel a hivatalok (folytonos táblák) által 1769-ben és 1770-ben beküldött idevonatkozó adatok e célnak nem felelnek meg, tanácsos volna e program végrehajtását a fogaraskerületi kísérlet utáni időre halasztani; időközben azonban a mellékelt táblázat szerint össze lehetne írni az ezidőszerinti szolgálmányokat.

27. Az 1714-ben megszabott s 1742-ben és 1747-ben megerősített *robotsszolgálat* fenntartásának vagy módosításának kérdésében a bizottság úgy vélekedik, hogy azokon a helyeken, ahol időközben könnyítések még nem történtek, maradjon érvényben az 1714.-i mérték, de arányosíttassék a telek egész vagy osztott állapotához. Így — ha a zsellérek említett méltánytalan előnyben részesítése is eltöröltetnék — a jobbágy sorsa ezentúl jóval könnyebb lenne.

28. A *többi úrbéres szolgálmányok* szabályozásának is az lenne a lényege — állapítja meg a bizottság —, hogy mindenütt a telek osztályával és méretével kerüljenek arányba.

29. A zsellérek természetbeni szolgálmányaira általában ugyanazt az elvet kívánja a bizottság érvényesíteni, amelyet fentebb (25. pont) a robot dolgában ajánlott.

30. Egyetért a guberniális bizottság azzal a nézettel is, hogy a természetbeni szolgálmányok regulációját, a robotéhoz hasonlóan, *gyakorlati kísérlet* előzze meg. E célra ismét a fogarasi kerületet és egy szőlőhegyes falut ajánl.

Végezetül azt az indítványt terjeszti elő a gubernium, hogy addig is, míg e fontos munkálat befejezéshez jut, a jobbágyságnak visszaélések elleni védelme céljából ajánlatos lenne a már közzétett normáliákat a nép nyelvére újból lefordíttatni, kinyomatni és közhírré tétetni.

A guberniális előterjesztés elsődleges bírálata — mint említettem — ezúttal *Geblerre* hárult. Éles judiciumával azonnal megítélte a munkálat értékét: *az egész terv — írja — Brukenthal tavalyi előadásán alapszik, a pontok javarésze már ott is szerepelt, ezúttal csak az elrendezésük más; azt reméltem, hogy időközben sokkal több történt s ezúttal már a dolgok tényleges állásáról fogunk tájékoztatást szerezni. Ez azonban mindaddig nem lehet teljesedésbe, amíg — hasonlóan a magyar gyakorlathoz — helyszíni bizottságok nem szerveztetnek, mert, sajnos, a nemesi rend Erdélyben nem vesz részt a közteherviselésben s ennek folytán az esetenként tett*

úrbéri bevallások ellenőrzése lehetetlen.¹ A részleteket illetőleg a következő megjegyzéseket tette. Ad. 1. *A lokális úrbérrendezés* a Magyarországon alkalmazott módszernek megfelelően, megyéről-megyére kiküldött bizottságok által történjék. Ad 3. Ellentétben a kancellária véleményével, az urbáriumba azokat a beneficiumokat is beiktatni javálja, amelyeket a földesúr jószántából engedett át haszonélvezetre a jobbágnak, mert ellenkező gyakorlat a külön-szolgálmányok behajtásánál további visszaélések forrása lehetne. Ad 4—5. Ugyanezek a tételek már a tavalyi előadásban is szerepeltek, de megismétlésük nem árt. Ad 11. Kíváncsinos lenne, ha a telekosztályok minden megyében külön-külön állapíttatnának meg. Ad 13. Csak amit a jobbágy valóban haszonélvez, szolgálhat a szolgálmányok alapjául. Ad 15. Helyesli a kancellária előadását, de jónak látná, ha az ilyen kérdésekben a folytonos táblák döntenének. Ad 16. A regulációnál azt is figyelembe kell venni, hogy egy nagy, de terméketlen telek megművelése sokkal fáradtságosabb, mint egy kisebb jó földé. Ad 17. A periodikus földosztás káros következményeit elismeri; a birtokviszonyok megrögzítése tekintetében nem kell megkötöni a földesúr kezét. Ad 21. A fogarasi kerületben végzendő gyakorlati kísérlet terve már tavaly felvetődött, már el is lehetett volna végezni; ezenfelül azonban hasonló próbát kell tenni egy magyar disztriktusban is. Ad 25. A zsellérrobot szabályozási terve nem egyezik Brukenthal előbbi véleményével; mindazonáltal a mostani javaslatot, mivel igazságot tesz, elfogadja. Ad 27—28. Pár éve Brukenthal öfelségétől oly utasítást nyert, hogy az erdélyi robotot a magyarországi mértékhez szabja; mivel azonban időközben a kancellária idevonatkozólag érdemleges ellenvetéseket tett és javaslatát az erdélyi törvényekhez igazította, a maga részéről elfogadja az új tervet, annál is inkább, mert Erdélyben nem adnak dézsmát és kilencedet. Ad 30. Az ú. n. prohibita generalia újbóli kihirdetése igen helyes.

¹ Staatsrat 1775 : 3217. „Dieser Bericht des Gubernii — írja Gebler — gründet sich auf dem . . . Freyherrn von Bruckenthal bey seiner Abreise ins Land gegebenen Auftrage, und die meisten Punkten sind schon damals auf sein und der Kanzley Einrathen so entschieden worden, wie sie itzt wiederum nur in einer anderen Ordnung vorgetragen werden. Ich wünschte, dass inzwischen schon mehr geschehen, und das Factum des dermaligen wirklichen Standes der Sachen bereits aufgeklärt seyn möchte. Allein dazu würde man in Siebenbürgen eben so wenig, als in Hungarn ohne Local-Commissionen gelangen, weil auch allda das Dominicale leider! noch die allgemeine Staatsbürgen nicht mitragt, folglich keine Controll der auch ebenfalls einkommenden Urbarial-Fassionen vorhanden ist.“

Löhr látván, hogy a munkálat semmi újat nem tartalmaz, keserűen csak ennyit jegyzett meg: *ez ismételten reprodukált irányelvek* olvasásakor az előző votummal együtt *fájlalom, hogy másfél év múltán sem jutottunk előre*, egyébként az első votum megjegyzéséhez hozzátennivalóm nincs.¹

Stupan, a radikális, gyors intézkedés híve, most némi elégtétellel állapítja meg: a guberniális jelentésből és a csatolt bizottsági jegyzőkönyvből kitűnik, hogy az erdélyi úrbérrendezésre irányuló legfelsőbb szándék nem lesz hamarosan elérhető; a jobbágyság jelenlegi szolgálmányai még nincsenek összeírva, pedig minden további tevékenység ettől függ. A pontokat illetőleg *Gebler* jegyzeteivel teljesen egyetért, csupán azt hangsúlyozza, hogy a dolgok előmozdítása megparancsoltassék.²

Az egy év előtt oly optimista *Kressel* ezúttal igyekezett pozitívumokat mondani. Múlhatatlanul szükséges lenne — írja —, hogy a viszonyoknak a regulációhoz szükséges ismerete lokális bizottságok által felderíttessék. A legjobb és legkönnyebb azonban az lenne, ha a magyar módszert alkalmaznák Erdélyre is, vagyis: ha egyik megyét a másik után, mindegyiket a maga körülményeinek megfelelően, klaszszifikálnák. Ebben az esetben ugyanis jövőre nem fordulhatna elő, hogy a szebenvidéki dúsgazdag paraszt, aki ezidő szerint ugyanannyi adót fizet, mint bármely másik, ezekkel egy osztályba kerüljön. Minden fölösleges késedelmet elkerülendő, tanácsos volna kinevezni azokat a bizottságokat és biztosokat, amelyek s akik hivatva lesznek a felsorolt elveket fontolóra venni, idevágó nézeteiket kifejezésre juttatni és a további rezolúciókat támogatni, mindezen felül pedig megyéről-megyére járni, a helyszíni munkálatok alkalmával feljáruló, előre nem látott körülményeket jelenteni s minden esetben megjelölni az elintézés módját. Egyébként meg van győződve róla, hogy *Brukenenthal* legutóbbi Erdélybe érkezése óta egyebeken kívül ebben az ügyben is mindent megtett, ami lehetséges volt; igaz ugyan, hogy a jelenlegi jobbágyszolgálmányok összeírását nem végeztette el, ez azonban

¹ Uo. „Bei diesen abermalen reproducirten General-Sätzen bedauere ich mit dem ersten Voto, dass nun nach Verlauf von 1 ½ Jahr man noch nicht weiter hat fürgehen können, und habe übrigens mit der Erinnerungen des ersten Voti meines Orts nichts beizusetzen.“

² Uo. „Aus dem Gubernialbericht, und aus dem zuliiegenden Commissions-Protocoll ist zu entnehmen, dass die allerhöchste Absicht zu Regulirung der Urbarien in Siebenbürgen nicht so bald erreicht werden wird, nachdem die dermaligen Praestationes der Unterthanen noch nicht erhoben worden sind, worauf doch alles ankommt, massen hieraus der Grund zu allem übrigen genommen werden muss.“

helyszíni kutatás vagy teljesen megbízható bevallások nélkül — tekintettel a viszonyok sokféleségére — szinte nem is lehetséges.¹

Hozzászólt a dologhoz ez alkalommal az igazgató állam-miniszter: *gróf Hatzfeld* is, mégpedig meglehetősen reform-szellemben. Lényegében mind a guberniális elveket, mind a megelőző votumokat elfogadja, néhány megjegyzése azonban neki is van. *Először* is úgy véli, hogy a gubernium által javaslatba hozott 12 köblös vagy 24 mérős telekegység gyenge föld esetében feltűnően csekély; nem hiszi, hogy Magyarországon, ahol pedig a földek általában jobbak mint Erdélyben, csak egy megyében is ennyire szűk telekméret előfordulna. *Másodszor* mindenekelőtt fontosnak tartaná, ha megállapítanák, mennyi legyen egy egészhelyes jobbágy robotja, természetbeni és pénzszolgálmánya; ennek híján majdnem lehetetlen harmonikus úrbérszabályozást végezni. Jó lenne tehát a Magyarországon szerzett tapasztalatok alapján eljárni. Harmadszor és utoljára kimondja, hogy mindaddig, míg ezek elintézését nem nyernek, haszontalan, sőt lehetetlen bárhol is kísérletezni.²

Az udvari véleménynyilvánítások ezúttal Hatzfeld votumával sem zárultak le. Mária Terézia, úgy látszik, maga is sokalta már az eddigi eredménytelenséget; ezért, hogy a dolgot a tehetetlenség állapotából kilendítse, *József corregens* tanácsát is kikérte. József nyilatkozata a gordiusi csomót széjjelvágó mozdulatra emlékeztet. Mintha nem is olvaszt volna a gubernium zavaros, ellenmondó metodikai tervezetéseit s az államtanács nehéz tünődését, pár sorban a következőket veti papírra: *A legjobb és leggyorsabb megoldásnak azt vélném, ha őfelsége a Magyarországon annakidején sikerrel szerepelt biztosok közül előhivatna némelyeket s őket megfelelően instruálva Erdélybe leküldené, hogy a lokális különbségek figyelembevételével mind a megyékben, mind a székely- és szász székekben a magyarországi módra véghezvigyék az úrbérregulációt.*³

¹ Uo. „Es war allemal meine Meinung, dass durch Local Commissionen die zur Urbarial-Einrichtung erforderliche Kenntniss der Umstände behoben werden müsste . . . Noch leichter aber wird das hungarische System in Siebenbürgen anzuwenden seyn . . .“

² Uo. „Ich glaube, dass 12 Kübel oder 24 Metzen Aussat, welche von dem Gubernio für das Constitutivum einer ganzen Session angetragen wird, in dem geringsten Boden allzu gering ausgemessen seyn dürften . . . Ich glaube, dass in Hungarn, wo die Güte des Bodens jene in Siebenbürgen noch übertrifft, in keinem Comitatus auf ein so geringes quantum angetragen worden sey.“

³ Uo. Es wäre „das beste und behendeste Mittel, wenn Ihre Majestät ein oder zwey in Hungarn mit gutem Erfolg operirten

Az uralkodónő — bár elvben valószínűleg egyetértett fia tanácsával — a gyakorlatban nem látta jónak az ő módszere szerint eljárni. Ragaszkodni kívánt a Brukenenthal által oly sokszor hangsúlyozott alkotmányos formákhoz. *Rezolúcióját* tehát részben Gebler, részben Hatzfeld útmutatása nyomán fogalmaztatta meg. Kinyilatkoztatta:

1. hogy az úrbérrendezést a magyar norma módjára, kiküldött bizottságok által kívánja végrehajtani (ad p. 1.);

2. hogy a beneficiumok közé az „ab arbitrio dominorum pendentia“-földek is felveendők (ad p. 3.);

3. hogy a teleknek a hanyag jobbágytól való elvétele csak a folyamatos táblák ítélete alapján történhetik (ad p. 15.);

4. hogy a 12 holdra tervezett telekosztály nyílt kérdés marad, míg a velejáró terhek arányossága igazolást nem nyer (ad p. 16.);

5. hogy mielőtt a javaslatba hozott gyakorlati kísérlet foganatosíttatnék, tisztázandók az egész telek után követelhető összes szolgálmányok: a robot csakúgy, mint a pénztartozások és naturáliák (ad p. 21.).

6. Egyéb vonatkozásaiban a gubernium terve tetszik.¹

A rezolúció első bekezdése: a kiküldött bizottságok működésének proklamálása, minden más megjegyzés nélkül, döntő jelentőségű lehetett volna, mert szükségképp maga után vont volna — ha nem is egészen József elgondolása szerint — a végrehajtás elindítását. A negyedik és ötödik bekezdésben foglalt Hatzfeld-féle utasítások azonban — mivel a gubernium részéről további javaslattételt kívántak — bizonytalanná tették a gyakorlati munka kezdetének határidejét. A huzavona tehát tovább folyt.

Mária Terézia 1776 január 26-án írta alá a szóbanlévő döntést, de az erről szóló, február 1-én kelt leiratot a kancellária csak február 22-én küldte el a guberniumnak.² Május lett, mire Brukenenthal a *guberniális úrbéri bizottságot* összehívta és a felvetett kérdésekre adandó válaszokat megtárgyaltatta. Május 20-tól július 16-ig a bizottsági jegyzőkönyv a gubernium tanácsosai között cirkulált.³ További negyedév múlt el, amíg a felterjesztés Bécsbe érkezett s az

Commissarien herkommen liessen, ihnen hier dieses zur genauen Durchgehung übergebenen, und hernach wohl instruirter nach Siebenbürgen abschickten, um allda die Urbarial Regulation nur nach Adaptirung der local Umstände sowohl in den Comitaten als Seckler und Sächsischen Stühlen auf die Art wie in Hungarn einzuführen.“

¹ Uo. és Erd. kanc. 1776 : 120.

² Erd. kanc. 1776 : 120.

³ Erd. kanc. uo. és 1776 : 1048.

udvari kancellária előadása elkészült; Cserey, Horváth és báró von der Marck udvari tanácsosok votumai alapján gróf Kornis csak október 17-én írta alá a hivatalos véleményezést s 22-én adatta át az államtanácsban.¹

Időközben (július 23-án) azonban Brukenthal — aki június folyamán Bécsbe érkezett — külön jelentésben tájékoztatta az udvart a bizottsági határozat tartalma felől.² Eszerint öfelsége kérdéseire a commissio a következő válaszokat adta:

a) *A 12 köbölnyi vetésmennyiséggel meghatározott telekegység nem kicsiny.* A telekállomány meghatározásának kritériuma ugyanis az volt, hogy a jobbágy családjának megélhetése, az állami és az úrbéri adó, meg a gazda némi gyarapodása biztosítva legyen. Ennek a követelménynek pedig a jelzett nagyságú telek megfelel. Az idevonatkozólag végzett számítások azt bizonyítják, hogy az ilyen gazdának az összes tartozások levonása után terméséből még 16 köbölnyi fölöslege marad házanépének szükségére és vetésre. Tekintetbe veendő még az is, hogy Erdélyben sok alkalma van a népnek kézimunkával és fuvarozással való mellékkeresetre. A paraszt biztos létfenntartása tehát nem kétséges. Emellett szól (!) az a megfigyelés is, hogy az ilyen gazdák szántóföldjüknek egy részét — állataik eltartása végett — rendszerint kaszálónak hagyják meg. De ha egyes helyeken netán mégis előfordulna, hogy a föld terméketlensége és egyéb hátrányok miatt a jobbágy nyomorogni kénytelen, ilyenkor a javaslatba hozott 12 köblös teleknek 16 köblösre való kibővítése ellen nincs kifogása a bizottságnak.

b) A robotot, tekintettel az ország törvényeire és a gazdák javára, heti két napban lehetne meghatározni. E kötelezettség azonban a jobbágyokra és zsellérekre különbség nélkül kiterjesztendő lenne, mivel ezáltal lehetne csak végetvetni annak az állandó, nagyarányú vándorlásnak, amely a zsellérek között tapasztalható. A zsellér ugyanis ilyen körülmények között aligha élne tovább is szabad költözködési jogával, hiszen sehol sem találna előnyösebb helyzetet. Ami pedig a többi úrbéri szolgáltatmányokat illeti, azoknak meghatározása a további munkálatok során fog megtörténni az erdélyi alkotmány és a magyar urbárium szem előtt tartásával.

c) A február 1.-i rezolúció első pontjában foglalt elv gyakorlati alkalmazhatóságának megállapítása végett báró

¹ Erd. kanc. 1776 : 1048. és Staatsrat 1776 : 2418.

² Erd. kanc. 1776 : 1142. és Staatsrat 1776 : 1940.

Bánffi Farkas és a bizottság actuariusa megbízást nyertek arra, hogy egyes, gazdálkodásukra, előnyeikre, hátrányaikra és helyzetükre nézve különböző helységekben az úrbérszabályozáshoz szükséges dolgokat számbavegyék s megpróbálják, mennyire lehet Erdélyben alkalmazni a Magyarországon annakidején használt úrbéri-bizottsági instrukciókat.

Ez a három rendbeli válasz — melynek sugalmazását Brukenthal nyíltan vállalta — szervesen beleillett az eddigi rendi úrbérpolitikába. A telekegység bővítését igen gyenge, feltűnően rossz érveléssel megtagadta; a természetbeni szolgalmányok és pénztartozások konkretizálása elől kitért; a lokális bizottságok megszervezése helyett pedig csupán próbakiszállásokat rendelt el. Az államtanács, amikor (augusztus 10-én) e jelentés elébe került, nem tudott mit kezdeni vele. Löhr azt javasolta, hogy a guberniális felterjesztés bevárása nélkül azonnal nyilvánítson a kancellária idevonatkozólag véleményt. Miután ehhez Hatzfeld is hozzájárult, néhány nap múlva (13-án) legfelsőbb kézirat utasította Kornist előadásra. A kancellária azonban nem siette el a dolgot, megvárta a guberniális jelentést. Október 17-én aztán összefoglaló előadásban ismertette álláspontját.

A guberniális információ — miként a kancelláriai előadásból kitűnik — olyasmit is tartalmazott, amiről Brukenthal nem tett említést: egy *lényeges módosítást a bizottság robotparagrafusának szövegében*. A főkormányszéki tanács ugyanis — Brukenthalnak Erdélyből való elutazása után — báró *Bánffi Farkas*, gróf *Teleki Károly*, gróf *Kendeffi Elek* és gróf *Kemény Farkas* tanácsosok separata reflexiói alapján úgy határozott, hogy a bizottsági szövegben előírt két napi robotot a jobbágyság „egy hosszabb (2 napos) hosszúfuvaron, egy öl fa felvágásán vagy behordásán és a Bizonyos Punctumok I. rész 7. §-ában említett fonáson és dúvadirtáson felül” köteles teljesíteni. Indoklásul Bánffi a magyarországi urbáriumra hivatkozott, amelynek 12–13. §-a a rendes roboton kívül hasonlóképpen megköveteli a fuvart, a favágást és a behordást. Mindezen felül *Kemény és Kendeffi még azt is javasolták*, hogy azok a jobbágyok és zsellérek, akik egész telken ülnek, a bizottság által előírányzott heti 2 napos ígás- vagy kézirobot helyett, az uraság kívánalma szerint, 2 napos ígás- vagy 3 napos kéziszolgálatot teljesítsenek, mert Erdélyben a parasztnak jóval több a létfenntartási lehetősége, mint Magyarországon.¹ Kornis kancellárnak nem sok mon-

¹ A separata reflexiók szövegét ld. Erd. kanc. 1776 : 1048. — A szóbanlévő főkormányszéki tanácsosok személyére vonatkozólag

danivalója volt a főkormányszéki tájékoztatóról. Röviden annyit jegyzett meg, hogy mind a felség rezolúciójára adott 3 pontos válasszal, mind a tanácsosok külön-nézeteivel teljes mértékben egyetért. A 12 köblös telekegység meghagyását főleg azért helyesli, mert minden keretnövelés apasztaná az önálló háztartások számát.¹

Ezzel a magyarázattal cirkulált az ügydarab októberben másodszor az *államtanácsosok körében*. Sajnálatos, hogy a célszerűtlen elintézés ellen egyikük sem tett kifogást. Löhr és Hatzfeld szó nélkül csatlakozott a kancellária véleményéhez. Kressel csupán annyit jegyzett meg, ajánlatos lesz a rezolúcióban hangsúlyozni a rossz földű telekegységnek szükség esetén 2 vagy 4 köblös megnagyobbítását. Gebler pedig azt javasolta, hogy a Kemény—Kendeffi-féle votum figyelmen kívül hagyassék, mert a partikuláris szabályozás ügyis maga után von bizonyos módosításokat. Október 30-án kelt *legfelsőbb végzésében* Mária Terézia az összes nézeteket egyesítette: magáévá tette a kancellária véleményét, de hozzátoldotta Kressel jegyzetét, a Kemény—Kendeffi propozíciót pedig válasz nélkül hagyta.²

A Bécsben időző Brukenthal, úgy látszik, csak december közepén értesült tanácsosainak külön akciójáról; e hó 14-én kelt ugyanis az az irata, amelyben igazolni igyekezett magát a jelzett esettel kapcsolatban. Jelentette, hogy a robotcikkely módosítása és a Kemény—Kendeffi-féle megjegyzés felvétele Erdélyből való elutazás után, tudomása nélkül történt. Egyszersmind kérte, hogy a szóbanlévő ügyiratot a döntés előtt őfelsége betekintés végett bocsássa rendelkezésére.³ Eszerint Brukenthal még nem tudott a legfelsőbb rezolúció meghozataláról sem. Valószínű, hogy Kornis kancellár — aki elkeseredett ellenfele volt⁴ — csak a guberniumot értesítette s szántszándékkal hagyta tájékoztatlanul a főkormányszéki elnököt, hogy bajba keverje. Baj azonban nem történt, mert Brukenthal az államtanács egybehangzó véle-

a legfontosabb adatokat közli Nagy Iván: Magyarország családai, (Pest 1857—1868) I. 168, VI. 175, 192—193, XI. 89, 91. l. — Elszórtan sok adalékot tartalmaz róluk Halmágyi naplója is.

¹ Erd. kanc. 1776 : 1638. és Staatsrat 1776 : 2418.

² Staatsrat uo.

³ Staatsrat 1776 : 2853. „Brukenthal erinnerte, dass der von besagten Gubernial Rätthen bey dem zweyten Punkte gemachte Zusatz erst nach seiner Abreise aus Siebenbürgen zu dem Protokoll und Gutachten gekommen, folglich ihm, da er sich auch hier den Bericht des Gubernii nicht zur Einsicht bekommen, gänzlich unbekannt seÿ . . .“

⁴ Teutsch, i. m. II. 162—169. l.

ménye alapján megkapta az iratokat és mint mindig, bizonyosan most is sikerrel tisztázta magát.¹

Az 1777. esztendő nem hozott fordulatot az urbárium dolgában, sőt ügyszólván eseménytelenül mult el. Brukenthal még őszig Bécsben tartózkodott s egyebeken kívül talán az úrbérreguláció problémáival is foglalkozott. Legalább is január 22-én ezt írta királynőnek: Az úrbérügy munkában van, remélem, néhány nap mulva előterjeszthetem legfelsőbb láttamozásra.² Az előterjesztés hónapok mulva sem történt meg. Ellenben március 10-én, érthetetlenül későn, egy újabb beadványban azt kérte Mária Teréziától, hogy a legutóbbi guberniális tájékoztatás tárgyában hozott rezolúció addig ne küldessék el Erdélybe, amíg a már elrendelt lokális kísérlet (t. i. a Bánffi-féle) le nem zajlik. Ez az elkésett lépés teljesen céltalan volt; kitűnt, hogy a kancellária a fejedelmi végzésről annakidején késedelem nélkül értesítette a főkormányszéket.³ Mindössze annyi hatással volt, hogy az udvar jónak látta Bánffit megkérdettni: mi van a próbafelvétellel. A válasz május végén érkezett meg: Bánffi nyugodtan jelentette, hogy a magyar bizottsági utasítás elveinek alkalmazhatósága tárgyában folytatott kísérletét befejezte, munkálatának felterjesztése csak azért késik, mert a főkormányszéki elnök távollétében azt nem tudta neki bemutatni; most azonban őfelsége parancsára sort fog keríteni rá.⁴ De ő is éppoly kevésbé sietett ígéretét beváltani, mint Brukenthal. Mária Terézia e sok sikertelenség ellenére is változatlanul bízott kedvelt hívében. Meg volt róla győződve, hogy Brukenthal nélkülözhetetlen az erdélyi politikában; úgy vélte, hogy e geniális szász, ha sok huzavona árán is, végül mégis minden ügyet tető alá hoz. Bizalmát és ragaszkodását kimutatandó, 1777 július 16-án az eddigi főkormányszéki elnököt Erdély valószínű gubernátorává nevezte ki. Gratuláló magánlevelében legőszintébb elismerését nyilvánította neki eddigi értékes szolgálataiért és reményét fejezte ki, hogy a megoldásra váró nagyarányú erdélyi reformprogramot (úrbérreguláció, javított igazságszolgáltatás, katonai összefrás, rationális központi ügyintézés stb.) maradéktalanul mielőbb megvalósítandja. Az új gubernátor októberben tért vissza Erdélybe, s miután méltóságába barokk pompával beiktatták, ismét megkezdte provinciális működését.⁵

¹ Staatsrat 1776 : 2853.

² Staatsrat 1777 : 294.

³ Erd. kanc. 1777 : 372, 1777 : 508. és Staatsrat 1777 : 641.

⁴ Erd. kanc. 1777 : 824.

⁵ Arneht, i. m. X. 156. l. — Teutsch, i. m. II. 172. l.

Lehet, hogy a következő esztendőök folyamán, normális viszonyok között, Brukenenthal a saját felfogása szerint végrehaláhára mégis elhatározó lépéseket tett volna az úrbérügyben, az események váratlan alakulása azonban megint alkalmat adott a dolog felfüggesztésére. Annak a hétéves mesteri taktikának, amely az erdélyi urbárium megszületését halogatással, félrevezetéssel s ha kellett, erőszakkal is sikeresen tudta akadályozni, ezúttal az alkotó munka legfélelmetesebb ellensége szegődött szövetségesévé: a háború. 1778 nyarán a bajor trónért való versengés hadiállapotot teremtett. A Habsburg-monarchia ettől kezdődően majdnem egy évig fegyverben állt s a harc megbénított minden nagyobbarányú békés vállalkozást. Brukenenthal nem szalasztotta el a kínálkozó nagyszerű lehetőséget: tudta, ha valaha levételheti napirendről a rendek számára oly kellemetlen úrbérügyet, az csak most történhetik. Cselekedett hát. 1778 szeptember 2-án levelet írt *Reischach* bárónak,¹ az új erdélyi kancellárnak, s megkérte, tolmácsolja őfelségének az urbáriummal kapcsolatos jelentését és egy szerény javaslatát. Levelének tartalmát — a gubernátor jóbarátja, *von der Marck* udvari tanácsos votuma alapján — *Reischach* a következőkép táarta a királynő elé: Brukenenthal magánúton jelezte, hogy az úrbéri munkálatok gyakorlati lebonyolítására kiküldendő *biztosok instrukcióját elkészítette*. A végrehajtással azonban vigyázni kell, mert a kitűzött céltól való legcsekélyebb eltérés — miként más országok példája mutatja — könnyen *az urak és a parasztok összeütközéséhez* vezethet. Ezért megkockáztatja a kérdést: *nem volna-e üdvös az egész úrbérügyet egyideig még pihentetni*, vagy legalább is általa, mint gubernátor által hivatalosan előterjeszteni? Abban az esetben ugyanis, ha az urbáriumot a főkormányshéz kikapcsolásával készítenék el, a végrehajtásban sok nehézség támadna, már pedig a nemesség elégtelensége a mai körülmények között — amikor katonaiállásra, vagy más hadi hozzájárulásra lehet szükség — nem kívánatos. Általában most minden belső forrongás keletkezését meg kell akadályozni. Őfelsége megítélésén múlik, *felfüggesztessenek-e a folyamatba tett előkészületek*.²

¹ Simon Thaddeus Freiherr von Reischach életrajzi adatait ld. Wurzbach, i. m. XXV. 243. l.

² Erd. kanc. 1778 : 1208. A kancellári előadás szövege a következő: „Der Gubernator Freyherr von Bruckenthal hat mir mittels privat Schreibens angezeigt, dass zwar die Instruction vor die zur Einrichtung des Urbarii abzuordnende Commissarios vollkommen fertig seyn, jedoch der Anstand sich darbiete, ob selbe bey dem Gubernio vorgetragen werden solle? weilen bey der geringsten Verbreitung der

Mária Terézia a háború nyomasztó légkörében elfogadhatónak találta Brukenenthal érvelését s a halasztás mellett döntött. De, hogy a fontos ügy feledésbe merülését eleve megakadályozza, meglehetősen rövid, határidős haladékokat engedélyezett. *Februárig félreteendő* — írta a kancelláriának — azután nekem újból említendő!¹ Brukenenthal bizonyára boldogan vette tudomásul a már-már elinduló munkálatnak ezt a törvényes megállítást. A holtvágányra siklás most már csak a háborún és a saját leleményességén múlt.

Februárban a háború még mindig folyt. A gubernátor tehát kellő időben ismét jelentkezett. Reischach közvetítését már nem is vette igénybe, közvetlenül a királynőhöz fordult. Szebenben február 17-én kelt jegyzékének kivonata a következő: Felsőged multévi előadásom indokaitól meggyőzve, legkegyelmesebben úgy döntött, hogy az úrbérügy a folyó év februárjáig pihenjen. Ez az időpont elérkezett. Az újból való előterjesztést elrendelő legfelsőbb parancsot ezennel teljesítem; egyszersmind azonban, *minthogy a körülmények most is ugyanazok, mint az előző évben, leomolva bátorkodom Felsőgednek tanácsolni az úrbérügy további félretételét.* Mindazonáltal Felsőged legbölcsebb végzésétől függ, hogy az urbárium bevezetése elhalasztassék-e, vagy Felsőged elgondolása szerint egyéb történjék. Reischach kancellár március 4.-i jelentésében, hivatkozva Brukenenthal tavalyi érveire, a javaslat elfogadását ajánlotta.²

diesfälligen Absicht, wenigstens ein Theil des Volkes der erfahrenen Neüigkeitt naheilen, *hieraus aber Verwirrung zwischen Herrn und Unterhanen entstehen dürfte*, wie es das Beyspiel anderer Länder gelehret hat. Weswegen er sich anfraget, ob nicht *entweders dieses Geschäft noch durch einige Zeit ausgesetzt bleiben, oder wenigstens blos durch ihn Gubernator heraufgeschicket werden sollte?* Da nun auf den Fall, wo ein so ein wichtiger Gegenstand ohne Mitwirkung des Gubernii eingeleitet, oder bestimmt würde, sich in der Ausführung mehrere Schwierigkeiten darbieten dürften, zudem bey denen dermaligen Umständen, wo der Adel zur Stellung einiger Mannschaft, oder zu andern Kriegserfordernissen herbeygezogen werden dürfte, allen Anlass zu innerlichen Irrungen hindanzuhalten, vorträglich scheint: Als unterziehe Euer Majestät Allerhöchsten Beurtheilung, ob nicht *dieser Gegenstand derzeit bey denen bishero getroffenen Vorbereitungen stehen bleiben sollte.*“

¹ Uo. Mária Terézia sajátkezű írása: „*placet bis february es ligen zu lassen nachgehends mich wider zu errinern.*“

² Erd. kanc. 1779 : 273. „Da dieser allermildest anberaumte Zeitpunkt erschienen ist — írja Brukenenthal —, so halte ich es für meine allerunterthänigste Pflicht, den Allerhöchsten Befehl hiemit allerunterthänigst zu vollstrecken, zu gleicher Zeit aber *erkühne ich mich, Euer Majestät fussfällig vorzustellen*, dass da die Zeitumstände, welche mich im vorigen Jahr Euer Majestät allerunterthänigst ein-

Mária Terézia ismét kénytelen volt engedni. Sajátkezűleg írta rá az aktára: *Placet!*¹ Az erdélyi úrbérügyben ez volt az utolsó hivatalos intézkedése. 1780 november 29-én bekövetkezett haláláig — bár időközben a békeállapot helyreállt — az úrbérrendezés problémája nem került többé eléje. A háború után az udvar politikai-katonai szövetségek létrehozásán fáradozott; e lázas diplomáciai tárgyalások közben senki sem gondolt az erdélyi gazdasági-társadalmi reform folytatására.

Az udvar és az erdélyi kiváltságos társadalom közt folyó játszmát Brukenthal megnyerte Mária Teréziával szemben. *Erdélyben minden a régiben maradt*: a magyarság életeterejét vesztve pusztult és kivándorolt, a szászság elszigetelten élvezte nemzeti és anyagi függetlenségét, az oláhság pedig szörnyű véres forradalomról álmodott.

A végzet úgy akarta, hogy az embrionális állapotban maradt urbárium létresegítésének nehéz feladatával II. József is megpróbálkozzék.

Berlász Jenő.

zurathen bewogen hatten, dass das Urbarial Geschäfte noch einige Zeit beyseite gelegt werden möchte, noch immer die nehmliche sind, es lediglich auf Euer Majestät fernere allerweiseste Schlussfassung ankomme, ob die Einführung des Urbarii nicht noch durch einige Zeit aufgeschoben bleiben solle, oder aber, was Euer Majestät sonst darüber allermildest zu beschliessen geruhen wolle.“

¹ Erd. kanc. 1779 : 311.

Lónyay Menyhért közös pénzügyminiszersége. 1870—71.

Az 1723 : I., II. és III. tc. által elfogadott pragmatika szankció a szent korona országainak, valamint az uralkodó többi országainak és tartományainak feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul együttes birtoklását rendelte el. Ebből az együttes birtoklásból következett a részek közös biztonságának együttes és kölcsönös fenntartása és védelme. A kiegyezésig azonban a közös biztonság együttes és kölcsönös védelmének elvéből még nem folyt a védelm egyes tényezőinek közössége is. Az 1867 : XII. tc. pontosan meg akarván határozni a pragmatika szankció által Magyarország és az uralkodó egyéb országai között keletkezett viszonyt, a közösen birtokolt országokra nézve nemcsak a közös biztonságnak együttes erővel való fenntartását és védelmét állapította meg, hanem közösnek jelentette ki annak eszközeit is. Így az uralkodó közösségén kívül közös ügyek keletkeztek. Ilyen közös ügyeket ismert el az 1867 : XII. tc. a külügy és hadügy terén, valamint a közös külügy és hadügy költségére vonatkozó pénzügyben. E közös ügyek intézésére közös szerveket alakított és közös eljárásokat állapított meg. A közös ügyek vitelének élén az uralkodó állt, aki a végrehajtó hatalmat a közös miniszterek által gyakorolta.

A három közös miniszter közül a legszűkebb teendői kétségtelenül a közös pénzügyminiszternek voltak. Főfeladata a közös ügyek ellátásához szükséges összegek kezeléséből állt. A két ország pénzügyminiszterének bevonásával elkészítette a csupán a közös ügyekre kiterjedő közös költségvetést, ezt a delegációk elé terjesztette, ottani tárgyalása és megszavazása után pedig a megállapított összeget a kvóta szerint kivetette a két országra. A közös költségekből az egyes országokra eső résznek előteremtése már az illető pénzügyminiszter feladata volt, aki azt az immár meg nem változtatható összeget saját költségvetésébe felvette és a közös pénzügyminisztérium pénztárába olyan módon fizette be, hogy az országából befolyó jövedelemnek megfelelő részét havonként át-

utalta. A közös pénzügyminisztériumba így befolyó összeget a közös pénzügyminiszter kezelte, vagyis a közös költségvetésben előírt célokra átadta közös minisztértársainak. Ezenkívül a közös pénzügyminiszter feladata volt még a közös jótállás alatt lévő függő államadósságok kezelése, és abban az esetben, ha a két ország törvényhozása közös kölcsön felvételét határozza el, ennek a kölcsönnek megszerzése, továbbá a felhasználásáról és visszafizetéséről való gondoskodás. A pénzügyminiszter esetében is betartatott tehát az az elv, amely általában az egész közös minisztériumra nézve fennállt: „a közös ügyek mellett sem egyik, sem másik résznek külön kormányzati ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat”.¹

A közös minisztériumok megalakulása és így a közös pénzügyminisztérium szervezésének kezdete 1867 végére esik. Az első közös pénzügyminiszter báró Becke volt. Becke hivatali pályáját pénzügyi tiszttviselőként kezdte, majd több balkáni és közelkeleti konzulátuson működött. A krími háború után mint a Duna-bizottság tagja, illetőleg a trieszti Központi Tengerészeti Hivatal alelnöke folyami és tengerhajózási kérdésekkel foglalkozott. Később a Belcredi-kormány pénzügyminisztériumában gróf Larisch alatt előbb osztályfőnöki, majd államtitkári rangban olyan hasznos munkásságot fejtett ki, hogy Larisch visszalépése után 1867 januárjától kezdve a minisztérium vezetésével bízott meg, sőt rövid időn belül Wüllersdorf kereskedelmi minisztériumát is átvette. Ebben a kettős miniszteri minőségben folytatta a magyarokkal kiegyezési tárgyalásait. Természetesen főként Lónyayval voltak hosszú és komoly vitái, amelyeket azonban mindenkor egymás álláspontjának kölcsönös megbecsülése, a támadt nehézségeknek közös erővel való leküzdésére irányuló törekvés jellemezett. A kiegyezési munkálatokban résztvevő magyarok általában elismeréssel voltak képessége és megértő magatartása iránt. 1867 végén, a bécsi Auersperg-kormány megalakultával az osztrák pénzügyminisztériumból a közös pénzügyminiszteri állásba való távozását őszinte sajnálkozással vették tudomásul addigi munkatársai, köztük a pénzügyminiszterségben magyar társa, Lónyay is.²

Becke kinevezetése után rögtön megkezdte a közös pénzügyminisztérium szervezését. E téren minisztériumának a kiegyezési törvényekben meghatározott hatáskörét kellett

¹ Nagy E.: Magyarország közjoga (Budapest 1914), 417. és köv. l.

² A. Czédik: Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien, 1861–1916 (Teschen—Leipzig 1917), I. 72. és köv. l.

irányadónak tekintenie. Az ott megállapított feladatok ellátása pedig nem igényelt nagy személyzetet. Becke eredeti terve szerint a teendők elvégzéséhez elegendő egyrészt egy úgynevezett „központi vezetéshez” tartozó elnöki osztály és négy külön osztály, másrészt a központi pénztár és számosztálya. Ezek mellett külön működött volna a legfelső számszék. Tervét az 1868 első hónapjaiban először összeült delegációk bírálatának hatása alatt kénytelen volt némileg módosítani. A delegációk álláspontja ugyanis az volt, hogy a közös pénzügyminisztérium csupán közvetítő pénzügyi téren a két országos kormány és a közös kormány között, a hozzákerült ügyekkel csak a legritkább esetben kell érdemben foglalkoznia; nincs szükség tehát a szervezet szabályos hivataloszerű kiépítésére. A legfelső számszéknek a közös pénzügyminiszter hatásköre alá való helyezése pedig a delegációknak egyenesen tiltakozását hívta ki; e fontos hatóságnak a közös minisztériumokkal egyenrangú, alkotmányos szervezését kívánták. Becke, hogy e követeléseknek némiképen eleget tegyen, a központi vezetés négy osztályát összevonta kettőre és kilátásba helyezte, hogy a különféle hivataloktól átvett tisztviselők létszámát is fokozatosan csökkenteni fogja. Másrészt kijelentette, hogy amint a birodalom két részében az országos számszék az alkotmányosságnak megfelelő módon felállítottak, gondoskodni fog a legfelső számszéknek is ilyen alapon való szervezéséről.¹

Becke két éven keresztül állt a közös pénzügyminisztérium élén; vezetése alatt a minisztériumnak a kiegyezésben megállapított hatásköre és 1868 elején kialakított szervezete nagyjából változatlanul megmaradt. Ez a két esztendő elég volt ahhoz, hogy az ügyek vitelében kialakuljon bizonyos gyakorlat, meghonosodjanak bizonyos szokások, megannyi körülmény a zökkenésmentes munka biztosítására. Ennek pedig csakhamar megmutatkozott a jelentősége. Becke ugyanis minisztersége második évének vége felé egyre kevésbbé tudta személyesen irányítani a közös pénzügyminisztériumot, mert súlyos betegség vett erőt rajta. Helyettesítésével az uralkodó Beustot bízta meg, a minisztérium tényleges vezetése azonban lassanként az első tisztviselőnek, Weninger Vince osztályfőnöknek kezébe került. Nem történt tehát tulajdonképpen nagy változás a közös pénzügyminisztérium életében, amikor

¹ A közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. I.—A közös minisztériumok közül eddig csak a közös külügyminisztérium történetét ismerjük: L. Bittner: Das österreichisch-ungarische Ministerium des Äussern, seine Geschichte und seine Organisation. Berliner Monatshefte 1937.

Becke 1870 január 15-én hosszas betegeskedés után meghalt, és az uralkodó az ügyek ideiglenes vezetésével Weningert bízta meg.¹

Weninger Vince a kiegyezés előtti időkben Magyarországnak közgazdasági és különösen pénzügyi kérdésekben legjáratosabb szakemberei közé tartozott. Önállóan megjelent könyvei, számos értekezése és cikke mértékadó körök véleményét is megnyerték, úgyhogy a magyar kormány megalakulásakor az addig kereskedelmi iskolai tanárt Deák minisztériumi szolgálatra kérte fel. Előbb Gorove akarta megnyerni magának, de minthogy Lónyay már az Első Magyar Általános Biztosító Intézetből ismerte, végül is a pénzügyminisztériumban vállalt miniszteri tanácsosi állást. Rövidesen Lónyay legértékesebb munkatársa lett és különösen a kvótaiügyi bizottság tárgyalásai során töltött be általános megelégedésre fontos szerepet. 1869 elején került Bécsbe, hogy a közös pénzügyminisztériumban osztályfőnöki állást foglaljon el. Új beosztásában mindenkor határozottan és kellő eredménytel képviselte a magyar érdekeket, jóllehet nem csekély erőfeszítést kívánt a magyar befolyás érvényre juttatása. Az állandósított államadésságoknak és a 80 millió bankkölcsönnek az osztrák pénzügyminisztériumba való áttétele nevéhez fűződik. Lónyay méltányolta képességét és elismeréssel volt érdemei iránt; minthogy a magyar pénzügyminisztérium főkönyvelési osztályának megszervezése Weninger munkája volt és Bécsben is jelentékeny szerepe volt a közös számszék felállítására körül, az újonnan létesítendő magyar állami számvevőszék vezetésére eredetileg őt tartotta legalkalmasabbnak. Amikorra azonban a számvevőszéki főnökség betöltésének kérdése komoly formában felvetődött, Lónyay nézete megváltozott. Az 1868-i állami zárszámadások felülvizsgálatára kiküldött bizottságnak gyors, és a kormányra nézve kellemes munkássága révén a bizottság elnöke, Gajzágó Salamon, olyan érdemeket szerzett, amelyeknek a kormány részéről való meghálálását méltán elvárhatta; joggal számíthatott arra, hogy a kormány és a Deák-párt a számszéki elnökség elnyerésében támogatni fogják. És Lónyay valóban elfordult Weninger jelöltetésének tervétől, de nyíltan nem adta ezt tudtára, hanem a kétszínűsködést erősen megközelítő magatartást vett fel vele szemben. Számvevőszéki elnök Gajzágó Salamon lett, Weninger a parlamenti választás során még az első három jelölt közé sem jutott.

¹ Wien, Finanzarchiv. Reichsfinanzministerium (a következőkben RFM) 1870 : 430.

Az egyébként Deákban és szűkebb baráti körében is visszatasztotást keltő ügy Weninger elkedvetlenítette, Lónyayhoz való viszonyát teljesen elrontotta. Márpedig ekkor — 1870 júniusában — Lónyay és Weninger között a legteljesebb összhangnak kellett volna uralkodnia, mivel szolgálati beosztásuk ismét egymás mellé rendelte őket: a Becke halála óta üresen maradt közös pénzügyminiszteri széket 1870 május 21-én az uralkodó Lónyay Menyhérttel töltötte be.¹

Lónyay közös pénzügyminiszterségének terve rögtön Becke halála után felbukkant. A közvélemény egy percig sem tartotta kétségesnek, hogy az uralkodó őt fogja felszólítani a méltóság betöltésére; a találgatások inkább a körül folytak, hogy elfogadja-e a megbízást. Mindenki világosan látta, hogy Lónyaynak a pénzügyminiszterségen túlemelkedő vágyai vannak, az esetleg a Ballhausba felköltöző Andrassy örökét szeretné elfoglalni a magyar miniszterelnöki székben. Ezt a célját pedig sokkal hatékonyabban mozdíthatja elő Pesten, mint a közös pénzügyminisztérium csendes bécsi zárkózottságából. Számítottak tehát arra, hogy nem szívesen fogja rászánni magát a cserére. Lónyayt a magyar főváros politikával foglalkozó köreiből ekkor már kevés rokonszenv vette körül; magában a Deák-pártban sem volt sok híve. Aki még tisztelettel hajolt meg tehetsége, közigazdasági képzettsége, munkabírása, akaratereje előtt, azt sem fűzték hozzá melegebb érzelmek szálai. Az emberek megnyeréséhez, önmaga megkedveltetéséhez sohasem értett, minisztersége alatt pedig mintha egyenesen tudatosan, némi fölénytel és magabizással vetett volna el minden olyan eszközt és tartott volna távol magától minden olyan lehetőséget, amely kortársainak vele szemben megnyilvánuló vélekedését érzelmi alapon kedvező irányba hajlíthatta volna. Örökös elfoglaltsága, zárkózott természete egyaránt megközelíthetetlené tették. Lassanként kezdetben általánosan becsült pénzügyi tekintélyét is kikezdte a kritika. Az adóreformok húzódása, egyes kölcsönök balsikere és más körülmények következtében miniszteri tevékenysége éles támadások állandó céltáblája volt. Távozásának eshetősége kevesekben ébresztett sajnálkozást. Többen voltak azok, akik a magyar politikai életből való bizonyos fokú kiválására csak örömmel gondoltak. Elsősorban az ellenzék, amelynek többé-kevésbé közömbös volt, hogy milyen módon hagyja el a pénzügyminiszteri állást, s a lényeg-

¹ Jelenik J.: Weninger Vince (Budapest 1881). — Wlassics — Csengery: Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései (Budapest 1928), 296. és köv. l.

get csak a távozásban látta. Ezért tapsolták meg Andrássy-nak Lónyay közös pénzügyminiszterré történt kinevezését közlő május 24-i bejelentését ellenzéki részen is, és ez alkalommal együttéreztek az ellenzékkel a kormánypárton tapsolók közül is jónéhányan. A pesti búcsúztatásnál nem sokkal szívélyesebb fogadtatás várt Lónyayra Bécsben sem. Rokonságot ellenszenv kialakítására a bécsi közönségnek természetesen kevesebb támaszpont állt rendelkezésére, ámde az a tény, hogy az új közös pénzügyminiszter a monarchia másik feléből érkezik, mégpedig a gazdasági élettel számos ponton szoros kapcsolatot tartó Lónyay személyében, untig elég volt a kellemetlenkedő megjegyzések özönének megindítására. Lónyaynak néhány pénz- és biztosító intézetben viselt vezető állását, egy-két más vállalkozásban betöltött igazgatósági tagságát Magyarországon sem nézték jó szemmel, és ezt a gazdasági életben több ponton vállalt vezető szerepét nem tartották összeegyeztethetőnek a pénzügyminiszterséggel. Ezek az eddig főként ellenzéki oldalról elhangzott vélemények most erős visszhangra találtak Bécsben. Sőt, a csipkelődések terén a bécsi lapok vették át a vezető szerepet és a kinevezés megtörténte után Lónyayval kapcsolatban nap mind nap helyt adtak hasábjaikon egy-egy maliciózus cikknek. Felette aggodtak a miatt, hogy az új miniszter megbírkózik-e majd a közös pénzügyminiszterség és a számos elnökség, igazgatóság együttes gondjaival és e téren csak az szolgált megnyugvásukra, hogy a közös pénzügyminiszteri szék — mint a „Wanderer“ kifejezte — valójában „egy elég kényelmes nyugszék“.¹

Amíg eképen a monarchia egyik felében sem nyilvánult meg osztatlan bizalom Lónyay iránt, megkapta ezt magától az uralkodótól; már pedig a közös pénzügyminiszteri szék betöltése egyedül az uralkodó bizalmától függött. Lónyay kinevezése 1870 május 21-én megtörtént. Ugyanezen a napon megtartotta nagy beszámoló beszédét hároméves pénzügyminiszteri működéséről a képviselőházban, néhány nappal később átadta a pénzügyminisztériumot utódjának, Kerkápolyi Károlynak, és még májusban bemutatkozott a közös pénzügyminisztériumban. Mielőtt azonban itt az ügyek vezetését végleg átvette volna, el akarta intézni számos függőben lévő magyarországi ügyét, majd ezután rövid időt egészségének helyreállítására Pöstyénben töltött, úgyhogy valójában

¹ Pesti Napló 1870. márc. 24. és ápr. 21., Hon 1870. máj. 26. és jún. 2., Ellenőr 1870. febr. 5., 6., 8., 11., márc. 22., ápr. 16. és máj. 22., Neue Freie Presse máj. 7., 10., 12., 26. és ápr. 29.

július 13-ától lehet közös pénzügyminiszteri működését számítani. Közben június 17-én megtörtént a magyar számvevőszéki elnökségre való parlamenti választás, amelynek hatása a'att Weninger július első napjaiban kérte a közös pénzügyminisztériumban viselt tiszttől való felmentését. Miután ehhez az uralkodó július 17-én hozzájárult, Weninger végleg kivált a minisztérium kötelékéből és elhagyta Bécsset — ahol tulajdonképen sohasem érezte jól magát —, hogy a következő időkben a magyar gazdasági életre hasznos tevékenységét a Hitelbank vezérigazgatói állásában fejtsse ki.¹

*

Amikor Lónyay július közepén Pöstyénből Bécsbe érkezett, már előrelátható volt, hogy a közös minisztérium tagjaként mégsem lesz olyan nyugodt élete, mint amilyen egyébként a közös pénzügyminisztérium vezetőjeként lehetett volna. Nagyon komolyan kellett számolnia azzal, hogy nem éppen a delegációs tárgyalások lesznek közös pénzügyministerségének legmozgalmasabb eseményei, hanem esetleg a monarchiának egy háborúját, jobb esetben talán csak mozgósítását kell finanszíroznia. A francia-porosz ellentét pattanásig feszült, 15-én Franciaország, 16-án Poroszország határozta el a mozgósítást, a monarchia magatartásának pontos meghatározása nem tűrt további halasztást.

A július 18-i koronatanács története ma már minden részletében ismeretes. Ezen a döntő jelentőségű tanácskozáson a jelenlevők szinte egyhangúlag megállapították, hogy Ausztria érdeke francia győzelmet kíván, a monarchiának tehát Franciaország javára kell közreműködnie. A legszélsőségesebben Kuhn hadügyminiszter képviselte ezt az álláspontot. Minthogy a legvilágosabban látta, hogy az adott helyzetben Poroszország katonailag előnyben van Franciaországgal szemben, a monarchia azonnali teljes mozgósítását és Franciaország oldalán való beavatkozását javasolta. Az azonnali mozgósítás mellett foglalt állást Albrecht főherceg is. Beust nem tartotta elég erősnek Ausztriát ahhoz, hogy rögtön beavatkozzék, de tudta azt is, hogy a teljes semlegesség csak Poroszországnak lehet hasznára, amiért azonban utólag mégsem lesz hálás. Tehát azonnal mozgósítani kell, de egyúttal meg kell őrizni a semlegességet is az első francia győzelmekig, és majd csak a háború végén kell teljes súllyal beavatkozni Franciaország mellett, de látszólag Poroszország

¹ Wien, Staatsarchiv. Kabinetkanzlei-Akten (a következőkben KZ.) 1870 : 1966. RFM. 1870 : 3546, 4263, 4390, 4484 és 4565.

megmentőjeként is. Így lesz visszaszerezhető Szilézia és így lesznek újjászervezhetőek szövetségi alapon Ausztria főcsége alatt a német államok. Andrássy a fegyveres semlegességet veszélyesnek ítélte; szeme előtt állandóan ott lebegett az orosz beavatkozás veszedelme. Attól tartott, hogy a mozgósítással maga a monarchia készítené Oroszországot Poroszország mellett a beavatkozásra, mert a mozgósítást könnyen egy balkáni akció előkészítésének lehetne tekinteni. E helyett ezért csak bizonyos nélkülözhetetlenül szükséges előkészület megtételét tanácsolta: körülbelül 300.000 ember fegyverbeszolgáltatását, lovak vásárlását stb.; vagyis el kívánt menni addig a határig, hogy három héten belül végrehajtható legyen a teljes mozgósítás. E mellett semlegességi nyilatkozat közzétételével erősen hangsúlyozni akarta a monarchia semlegességét. Ennek a „várakozó semlegességnek” feladására és beavatkozásra csak harmadik hatalom közbelépése esetén gondolt. Lónyay teljesen Andrássy nézetéhez csatlakozott. Az osztrák miniszterelnök, Potocky, a legteljesebb semlegesség mellett nyilatkozott. Ferenc József azonban részleges mozgósításról nem akart hallani, ezt gyakorlatilag hasznavehetetlen intézkedésnek tartotta. Minthogy pedig tétlenül sem akarta megvárni a hadiesemények alakulását, a semlegesség megőrzésével és a hatalmaknak megfelelő formában való közlésével azonnali fegyverkezést rendelt el.¹

Franciaország július 19-én hadat üzent Poroszországnak. A július 18-i koronatanács után 22-én és 23-án már a hadicélokra szükséges pénz előteremtéséről folytak Bécsben a tárgyalások. Az üléseken Beust elnökölt és a dolog természetéből kifolyólag a főszerep itt már Lónyaynak jutott. Lónyay először elvi kérdéseket kívánt tisztázni. A kiegyezés óta most fordult elő először, hogy a delegációk által jóváhagyott közös költségvetésben megállapított összegben felül kellett az egyik közös minisztériumnak pénzt folyósítani. Lónyay mindenképpen azon volt, hogy alkotmányosan járjon el, az előírt út betartására azonban nem volt idő. A kérdés sürgőssége nem engedhette meg, hogy bevárja, amíg a két országgyűlés összeül és kiküldi a delegációkat, amíg ezek a közös minisztérium javaslatát tárgyalás alá veszik és felhatalmazást adnak a közös pénzügyminiszternek a szükséges hitel felvételére. A hitelt vagy legalább egy részét a delegációk felhatalmazása

¹ KZ. 1870 : 2855. Wertheimer E.: Gróf Andrássy Gyula élete és kora (Budapest 1910), 589. és köv. l., H. v. Srbik: Erinnerungen des Generals Freiherrn von John 1866 und 1870. Mitteilungen d. Öst. Inst. f. Geschichtsforschung 1936, 148. és köv. l.

nélkül kellett felvenni. A felelősséget azonban az eljárásért Lónyay a két kormánnyal meg akarta osztani. A közös minisztertanács elé terjesztett javaslat szerint a közös hadügy-miniszter igénye alapján a közös pénzügyminisztérium a két pénzügyminiszterrel együtt állapítja meg a hadügyminiszternek nyújtandó hitel összegét. A két pénzügyminiszter révén a két kormány hatalmazza fel a közös pénzügyminisztert a delegációktól elnyerendő utólagos jóváhagyás reményében a meghatározott hitel felvételére. A közös minisztertanács Lónyaynak ezt a javaslatát elfogadta és így a következő lépés a hitel útján előteremtendő összeg megállapítása volt, valamint annak a meghatározása, hogy mit kíván a hadügy-miniszter ebből még a delegációk összeülése előtt, tehát mit kell az előbb vázolt módon a delegációk jóváhagyása nélkül folyósítani. Kuhn hadügyminiszter a július 22-i ülésen még nem tudott határozott összeget mondani. Nagyszabású tervet adott elő, amelynek különösen az erődítésekre vonatkozó része már első hallásra is roppant költségesnek látszott. 40—50 millióra becsülte a hadsereg legrövidebb időn belül folyósítandó szükségletét. A 23-i ülésben már pontosabban foglalmazta követelését: a felszerelés kiegészítésére 11 milliót, erődítések készítésére 12 milliót, összesen 23 milliót kívánt hat héten belül. Lónyay rögtön látta, hogy ekkora összeg ilyen rövid időn belül a legnagyobb nehézségek árán sem lesz előteremthető. Egyébként is a maga részéről iparkodott a delegációk bevonása nélkül kiutalt előleget minél alacsonyabb szinten tartani. Arra való hivatkozással, hogy a hadügyminiszternek nem kell minden tételt azonnal készpénzben fizetnie, a 23 millió frt helyett csupán 12 milliót ígért, olyan módon, hogy még a delegációknak szeptember 12-ére számított összeülte előtt át fogja utalni. Helyzetét kétségtelenül nagyon megkönnyítette volna, ha ezt az összeget a két pénzügyminiszter a kvóta szerint megosztva a később esedékes fizetésekre előlegként át tudta volna neki adni, azonban ebben nem igen bízott. Valószínűbbnek tartotta, hogy a közös aktívákhoz kell nyúlnia, vagy olyan formán, hogy amit lehet értékesít belőlük, vagy felhasználja őket a hitelműveletek során. És itt kell a két pénzügyminiszter, illetve kormányuk beleegyezése.¹ Minthogy Holzgethan és Kerkápolyi a július 22. és 23-i ülésen még nem vett részt, bevonásukkal és Beust elnököletével 24-én ismét összeült a közös minisztertanács. Lónyay itt a közös aktívák felhasználásához kérte a két pénzügyminiszter hozzájárulását és

¹ KZ. 1870 : 2862 és 2863.

a két minisztérium beleegyezésének kieszközölését. Holzgethan annak a nézetének adott kifejezést, hogy a helyzet veszélyes voltára való tekintettel nem szabad a pénz megszerzése körül aggályoskodni, és biztosítottnak tekintette kormányának beleegyezését. Kerkápolyi feladata volt a nehezebb, de magára vállalta a felelősséget. A két pénzügyminiszter eképen — minthogy a 12 milliónak a hányad szerint készpénzben való átadását semmiképen sem vállalhatták — elfogadta Lónyay javaslatát, ígéretet tett arra nézve, hogy megszerzi a két minisztérium beleegyezését és így a közös minisztertanács felhatalmazta a közös pénzügyminisztert arra, hogy a közös aktívák felhasználásával teremtsen elő a szükséges 12 milliót, amint a két kormány hozzájárulásáról értesül. Az osztrák minisztertanács csakhamar meghozta végzését és Potocky már július 26-án értesítette Lónyayt, hogy a 12 milliós hitel-műveletnek a közös aktívák igénybevételeivel a delegációk összeülte előtt való lebonyolításába kormánya beleegyezett. A magyar minisztérium csak július 29-én tartott e tárgyban ülést. Szintén hozzájárult a 12 milliós hitel felvételéhez, azonban kifejezést adott annak a kívánságának, hogy ez az összeg az annak idején a delegációk elé terjesztendő közös költségvetésbe felvétessék, és hogy abban az esetben, ha a monarchia további hitel felvételére kényszerül, a magyar országgyűlésnek az 1867 : XII. tc. 56. §-a szerint biztosított törvényes befolyása megóvassék.¹

Kuhn nem térve ki arra, hogy a 24-i minisztertanács 23 milliós követeléséből csak 12 millióra nézve rendelkezett, a jóváhagyott összeg folyósítását 26-án már sürgette a közös pénzügyminisztériumban. Lónyay közölte, hogy jelentősebb összeget csak hitel útján tud szerezni, ehhez pedig meg kell várni a két kormány beleegyezését. Míg a magyar kormány végzése nincs keze között, csupán a birodalmi központi pénztárban pillanatnyilag őrzött ezüst és arany érmekészlet, valamint egymillió bankjegy áll rendelkezésére. Kuhn válaszában ennek sürgős átutalását kérte és így augusztus 1-én a birodalmi központi pénztár utasítást kapott, hogy a tárcájában levő egymillió bankjegyet adja át a katonai központi fizetőhivatalnak. Midőn 29-én megérkezett a magyar kormány beleegyezése a 12 milliós hitelbe, Lónyay immár hozzáláthatott volna az üzlet lebonyolításához, hogy szűkös helyzetéből kiszabaduljon. Ámde Kuhn július 30-án ismét módosította igényeit. Ezen a napon az uralkodó elnökletével újból együtt ült a közös minisztertanács. Alig körvonalmazta Lónyay

¹ KZ. 1870 : 3512. RFM. 1870 : 4531.

a 12 milliós hitelművelet tervét, felállt Kuhn és bejelentette, hogy elkészülve részletes költségtervezetével 24,340.000 frt-ban állapíthatja meg azt az összeget, amelynek folyósítását augusztus végéig kéri, míg teljes mozgósítás esetén előreláthatólag további 177 millióra lesz szüksége. Kuhn bejelentése Lónyay gondjainak újabb növekedését jelentette. Igyekezett elhárítani a fenyegető veszedelmet és a mozgósítás mértékének csökkenését javasolta, amit azonban az uralkodó a leghatározottabban visszautasított. Lónyay ezek után kénytelen volt megállapítani, hogy a hadügyminiszter igénye két irányban is megváltozott: többet kíván és gyorsabban. Pénz előteremtésére azonban új lehetőséget nem látott, az egyetlen biztos mód továbbra is a 12 milliós hitel felvétele. Ehhez hozzászámítható még 2·5—3 millió, amennyit esetleg a kormányok folyósítani tudnának a közös pénzügyminisztérium számára. De 9 milliós hiány még ekkor is marad, aminek fedezésére nem mutatkozik más kiút, mint hogy a két kormány a hányad szerint megosztozik rajta. Lónyay ezen előadása után a minisztertanács határozatát az uralkodó abban foglalta össze, hogy a hadügyminiszter halaszthatatlan szükségletének újabb gondos mérlegelése után forduljon igényével a közös pénzügyminiszterhez, ez pedig az eléje terjesztett összeg megszerzése érdekében újból lépjen érintkezésbe a két kormánnyal, egyúttal már előre jelezve az általános mozgósítás esetén előálló 177 milliós szükségletet. Bár Kuhn igénye a végleges összeg megállapításakor valamivel még emelkedett, a fizetési terminusok elhalasztásával mégis jelentős könnyebbséget jelentett Lónyay számára. Az augusztus 3-án átadott kimutatás szerint 24.994.343 frt a hadügyminiszternek a hadi készülődéssel kapcsolatos rendkívüli követelése, ezt az összeget azonban számos részletre elosztva október végéig kívánta kézhez kapni. És pedig:

augusztus 15.-ig	4,315.570 frt-ot	
augusztus 20.-ig	6,514.173 frt-ot	
augusztus 31.-ig	6,036.000 frt-ot	augusztusban
		összesen... 16.865.743 frt-ot
szeptember 1.-én	2,156.600 frt-ot	
szeptember 15.-én	1,672.000 frt-ot	szept. 15.-ig
		összesen... 19,022.343 frt-ot
októberben	4,300.000 frt-ot	október végéig
		összesen... 24.994.343 frt-ot
Összesen	24,994.343 frt-ot	

Lónyay e terv birtokában még augusztus 2-án ismét a két kormányhoz fordult. Javaslata szerint a 19 millióból, amit a delegációk nélkül kell előteremtenie, 12-t a hitelművelet

fedez, 3 a birodalmi pénztár állományából megszerezhető, a hiányzó 4 milliót pedig a két pénzügyminiszternek kell a kvóta szerint felosztani egymás közt. A két minisztertanács beleegyezését kérte tehát a pénztári állománynak erre a célra való kiadásához és a 4 millió átvállalásához. Közben pedig minden erejével azon volt, hogy a 12 milliós kölcsön-ügy mielőbb tető alá jusson.¹

Lónyay július végén kezdett tárgyalni bécsi bankházakkal a hitel felvétele ügyében. A tárgyalások természetesen először szóbelileg folytak. Ennek során egy konzorcium alakult, amelyben a Creditanstalt mellett az Österreichische Bodenkreditanstalt, a Wiener Bankverein, a Rothschild, Wodianer és Sina bankházak vettek részt. A tárgyalások eredményre vezettek. A konzorcium augusztus 4-én késznek nyilatkozott a közös pénzügyminisztériumnak a két kormány beleegyezése után 12 millió váltóhitelt adni. Ebben az összegben a Creditanstalt 5·5, a Bodenkreditanstalt és a Wiener Bankverein együtt 2·7, a Rothschild-ház 1·6, Wodianer 1·1 és Sina 1·1 millióval vennének részt. A konzorcium háromhónapos váltót ad és pedig a következő részletekben: a szerződés megkötésekor 1,500.000 frt-ról, augusztus 16-ig 6,000.000 frt-ról, augusztus 25.-e és 30.-a közt 4,500.000 frt-ról. A konzorcium 5·8%-os províziót számít és a bélyegilleték a közös pénzügyminisztériumot terheli. Biztosítéku elfogad a közös aktívákat képző vasúti részvényekből névértékben 20,500.000 frt-nyit, amin felül kézizálog gyanánt különféle értékpapírokban további 10 milliót kíván. A szóbeli megegyezés után augusztus 5-én a konzorcium írásban terjesztette elő javaslatát a közös pénzügyminiszternek. Lónyay 6-án elfogadta a feltételeket és megtette a szükséges intézkedéseket, hogy a vállalt kötelezettségnek elég tétesség. Biztosítéku a következő vasúti részvények szolgáltak:

Ferenc József-vasút	5,000.000 frt
Rudolf főherceg vasút	5,000.000 „
Kassa—oderbergi vasút	5,000.000 „
Erdélyi vasút	4,000.000 „
Prágai körvasút	1,500.000 „
Összesen	20,500.000 frt névértékben.

Ez a 20,500.000 frt névértékű részvény mennyiség 1870 augusztus 11-i kurzus szerint átszámítva 14,042.500 frt árfolyamértéket képviselt. Kézizálogként a birodalmi köz-

¹ KZ. 1870 : 2864.. RFM. 1870 : 4530, 4531, 4583 és 4655.

ponti pénztár 11,492.477 frt értékben adott át értékpapírokat a konzorciumnak. És pedig:

a Militärstellvertreterfondból	6,696.400 frt,
a cseh északi vasút kötvényeiből	4,000.000 „
papíráradékban	560.727 „
krakkói—felsősziléziai vasúti	
kötvényekből	235.350 „
Összesen	11,492.477 frt értékben.

A konzorcium váltóinak leszámítolása további gondot okozott a közös pénzügyminiszternek. A legegyszerűbb megoldásnak az osztrák Nemzeti Bank igénybevétele kínálkozott és ehhez Lónyay Potocky és Holzgethan segítségét kérte. Közbenjárásuk eredményes volt. A bank az előzetes megbeszélések során vállalta a 12 millió leszámítolását, miután alkalmas módon lehetővé tétetett számára további bankjegyek kibocsátása. Augusztus 3-án tehát Lónyay hivatalosan fordult a bank kormányzójához azzal a kéréssel, hogy a 12 milliónak augusztus folyamán való leszámítolását tudná-e vállalni. A bank azonban ekkor már úgy ítélte meg a helyzetet, hogy tekintettel kell lennie azokra a kötelezettségeire is, amelyeket a monarchia kereskedelme és ipara támaszt vele szemben és ezért a leszámítolást csak oly módon ígérte, hogy a 12 millióból 5,235.000 frt-ot fizet készpénzben, míg 6,765.000 frt-ot csak záloglevélben ad a következő részletekben:

augusztusban	3,224.900 frt-ot,
szeptemberben	2,343.000 „
októberben	1,197.100 „
Összesen	6,765.000 frt-ot.

Lónyay természetesen a szeptemberi és októberi leszámítolást mindenképen korábban szeretne volna és augusztus 6-án ilyen értelmű kéréssel fordult a Nemzeti Bankhoz. Ez azonban nem tartotta valószínűnek, hogy elő tudja teremteni ilyen rövid időn belül a szükséges készpénzösszeget és a már közölt feltételeken nem változtatott. Nem zárkozott el tehát a pénzügyminiszter kérése elől végleg, de a pénzügyi állásától tette függővé a kérdést. A pénzügyminiszter mindamellett biztosítani szeretne volna magát e tekintetben, mert még augusztusban szüksége volt a teljes összegre. El szeretne volna érni, hogy a bank által augusztus folyamán le nem számított 3,540.100 frt-nyi váltóknak leszámítolását is vállalja a konzorcium. Erre nézve azonban kötelező ígéretet a konzorcium sem adott. A kérdés így nyitva maradt.¹

¹ RFM. 1870 : 4657, 4692, 4693, 4733 és 4791.

A közös pénzügyminiszter augusztus első napjaiban már többé-kevésbé tisztán látta a helyzetet. Terveinek középpontjában a 12 millió hitel maradt és ennek zökkenő nélküli folyósításán épült fel a hadügyi költségek folyósításának egész menete. Az első milliót augusztus elsején még a közös pénztári készletből adta át és azután jó pár napig nem következett semmi. A hadügyminiszter csakhamar érdeklődött az augusztus 15-éig esedékes összeg felől, Lónyay azonban csak a konzorciummal való tárgyalások lezárása után merete megígérni az egyes részletek pontos betartását. Ennek érdekében a Creditanstalttól még ki kellett eszközölnie azt is, hogy azon a másfél millió felül, amit azonnal a szerződés megkötése utánra ígért, a 16-áig esedékes 6 millióból is adjon rögtön egy jelentős összeget. És erre nézve nem is támadt nehézség. Augusztus 8-án benyújtott a konzorcium 3 millió forintnyi váltót, amit 9-én a Nemzeti Bank leszámított. Így augusztus 11-én a hadügyminiszter további 2,5 milliót vett át. Az augusztus 15-ig esedékes 4,315.570 forintból fennmaradó 815.570 forint-ra azonban Lónyay már megint nem talált más fedezetet, mint a hitel további részletét. Amikor Kuhn augusztus 11-én közölte vele a foganatosított katonai intézkedéseket és ismételten rámutatott arra, hogy a kért összegnek az előírt időben való pontos folyósításához milyen nagy érdek fűződik, 13-án még megnyugtató választ adott, azonban a 15-éig esedékes első részlet még hiányzó részét mégsem tudta időben átutalni. Meg kellett várni, amíg 16-án újabb 4,5 millió váltó érkezett a birodalmi központi pénztárba, amit másnap a Nemzeti Bank leszámított és így 18-án a 15-éig esedékes rátának még hátralevő 815.570 forint-os részletét is kifizette a hadügyminiszternek. Augusztus 18-án tehát eleget tett a közös pénzügyminisztérium a 15-ig vállalt kötelezettségnek, nagy kérdés volt azonban, hogy hogyan fog kifizetni két napon belül, 20-áig további 6,514.173 forintot. A Nemzeti Bank jött segítségül, amely nem ragaszkodott ahhoz az eredeti kikötéséhez, hogy csupán 5,235.000 forintot köteles a 12 millióból készpénzben leszámítani, hanem a második részlet 4,5 millióját is teljes egészében bankjegyben fizette ki, vagyis augusztus 17-éig 7,5 millió készpénzt bocsátott a pénzügyminiszter rendelkezésére. Így volt Lónyaynak augusztus 18-án annyi pénze, hogy át tudott utalni 4 milliót a hadügyminiszternek. A további 2,5 millió előteremtéséhez már más források megnyitására volt szükség. Lónyay mindennek előtt a két országból befolyó összegeket kívánta erre a célra felhasználni, számított továbbá arra, hogy a Wodianer bankháznak különböző alkalmakkor eladásra átadott érmék árából

is jelentékeny bevétele lesz. A pénzügyminiszter reményei azonban nem váltak be és a legnagyobb zavarba került. Már augusztus 23-án azzal a kéréssel fordult a Creditanstalthoz, hogy a 25—30-a között esedékes 4·5 milliós váltót lehetőleg azonnal tegye át a birodalmi központi pénztárba. Augusztus 24-én az intézet tényleg át is adott újabb 4·5 milliónyi váltót, de a Nemzeti Bank ennek készpénzben való leszámlolását már nem vállalta. Csak 891.650 frt-ot adott 26-án bankjegyen, a többit záloglevélben. Megnehezítette Lónyay helyzetét a magyar kormány magatartása is. A két ország kormányához augusztus 2-án intézett átiratra csak Potockytól kapott 13-án választ, amelyben az osztrák miniszterelnök közölte, hogy kormánya kész a 4 millióról időközben 2,320.000 frt-ra mérsékelt összegnek a hányad szerint ráeső részét — 1,624.000 frt-ot — a költségvetésben megállapított kvótára előlegezni. A magyar minisztertanács ezzel szemben augusztus 5-i ülésében a hadsereg gyors mozgósításának elősegítését szolgáló teher elvállalására való készségének hangoztatásával, és ezen készségnek a honvédség részére megszavazott 5 millió póthitel által történt igazolására való hivatkozással azon nézetének adott kifejezést, hogy a 4 milliónak a hányad szerint való felosztásához mindaddig nem járulhat hozzá, amíg ezen összeg szükségességéről és felhasználásáról részletes kimutatás nem fekszik előtte. Lónyay tehát kénytelen volt Kuhnt ezen kimutatásnak gyors előterjesztésére felszólítani. Kuhn a kimutatás elkészítése helyett közölte, hogy az erődítési munkálatoknál 1,680.000 frt megtakarítást tud eszközölni és így csupán 2,320.000 frt-nak felosztásáról van szó. A magyar kormány azonban a részletes kimutatás ismerete nélkül a kérdést érdemben nem volt hajlandó tárgyalni. Minthogy pedig Kuhn az előterjesztést csak nagy sokára készítette elő és így a magyar minisztertanács csupán szeptember végén foglalkozhatott vele, Lónyay nem tehetett egyebet, mint Potocky 13-i értesítésére hivatkozva az 1,624.000 frt átutalását kérte Holzgethantól. Kérésére az osztrák pénzügyminiszter 29-én a szóbanforgó összeg kifizetéséről rendelkezett és így Lónyay, ha a legnagyobb nehézségek árán is, de augusztus 29-ére abba a helyzetbe jutott, hogy a 20-áig előírt első két részletet a még hátralevő 2,214.173 frt átadásával végleg rendezhette. Ennek a 10·5 milliónak előteremtése azonban teljes egészében felemésztette a 12 millió kölcsönt. Közben kitudódott, hogy a 4 milliónak a kvóta szerint való felhasználása sem megy simán; a magyar kormány beleegyezése csak szeptember 24-én érkezett meg, amikor a helyzet gyökeres megváltozása következett az

egész dolog elvesztette időszerűségét. Nem sikerült a közös pénztári készletnek felhasználásával sem megszerezni a remélt 3 milliót, mert az értékesítés csak rendkívül nehézkesen és jelentős veszteséggel lett volna keresztülvihető. Ilyen körülmények között az augusztusra még előírt 6,036.000 frt kifizetéséből nem lett semmi és a szeptember 15-ig tervezett 19,022.343, illetőleg — az 1,680.000 frt-os csökkentéssel — 17,342.343 frt teljes átadásáról még kevésbé lehetett szó. Lónyay szeptember 5-én a magyar pénzügyminiszter némi segítségével még átadott Kuhnnek 1,300.000 frt-ot és ezzel a rendkívüli előleg 11,829.743 frt-ra emelkedett, ezzel azonban a kifizetések hosszú időre lezárultak.¹

A porosz—francia háború meglepő alakulása augusztus végén már éreztetni kezdte hatását a monarchia terveiben is. A kezdeti porosz sikerek egyelőre csak a francia győzelembe vetett hitet ingatták meg, az osztrák fegyverkezésre még nem voltak befolyással. Egy augusztus 22-i közös minisztertanács már letett a fegyveres beavatkozásról és a semlegesség szigorú fenntartását határozta el; a katonai készülődések felhagyására mindamellett Oroszországra való tekintettel még nem lehetett gondolni és a fegyverkezés ütemének megváltoztatása sem látszott szükségesnek. Augusztus 30-án a Lónyay által vázolt pénzügyi nehézségek miatt a mozgósítás további folytatásától a közös minisztertanács eltekintett, csupán a már elért állapot fenntartását látta kívánatosnak. Ilyenképpen a hadügyminiszter terve lényegesen módosult és Lónyaynak sem kellett többé az augusztus 2-i tervet betartásával fáradoznia. Azt mindamellett mégsem lehetett elérni, hogy a hadügyi kiadások az eredeti költségvetés keretében megférjenek. Kuhn szeptember 21-én közölte Lónyayval, hogy arra a hónapra közel 2 millió, októberre pedig másfél millió, összesen 3·5 millió rendkívüli kiadás fedezését kéri. Lónyay ismét a júliusi helyzet előtt állott. A hadügyminiszter 3·5 milliót kíván a költségvetésen kívül, a delegációk azonban, bár összeülésüket kezdetben szeptember 12-ére, később október 6-ra tervezték, október 15-e előtt nem valószínű, hogy együtt legyenek. A közös kormányznak 3·5 milliót ismét a már egyszer bejárt úton kell megszereznie. A közös minisztertanács szeptember 28-án csak nehezen, szótöbbséggel adta meg Lónyaynak erre a felhatalmazást, mert Kerkápolyi a rendkívül súlyos feltételekkel szerzett 12 mil-

¹ RFM. 1870 : 4732, 4740, 4756, 4771, 4887, 4890, 4906, 4920, 4960, 4979, 4991, 4999, 5043, 5074 és 5230. Miniszterelnökségi irattár. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1870 : 55, 57 és 58.

lió után már nem volt hajlandó újabb 3·5 milliúnak megszavazására. Lónyay tehát a felhatalmazás birtokában a két kormány beleegyezésének megvárása nélkül tárgyalásokat kezdett a Creditanstalttal egyrészt abban az irányban, hogy a már átadott zálogértékekre az addigi feltételekkel újabb 3·5 millió frt-os váltóhitelt kapjon, másrészt pedig a már felvett 12 milliúnak három hónappal való meghosszabbítása végett. A Creditanstalt október 4-én hajlandónak nyilatkozott a hitelt 15·5 millióra növelni bizonyos további biztosítékok nyújtása esetén és közölte, hogy a három hónapos meghosszabbításnak sem áll semmi útjában. A hitel igénybevételére azonban egyelőre nem kerülhetett sor, megadályozta ebben Lónyayt a két kormány beleegyezésének késése. Kénytelen volt tehát átmenetileg máshonnan elvonni az okvetlenül szükséges összeget és így a szeptemberre kért 1,942.688 frt-ot két részletben szeptember 21-én, illetőleg október 12-én adta át. A pénzügyminiszter súlyos helyzetére való tekintettel Kuhn október közepén ismét átvizsgálta tervvezetét és annyi könnyebbítést tudott nyújtani, hogy az októberi 1·5 millióból csupán 600.000 frt-ot kért még abban a hónapban, míg a hátralékban maradó 900.000-rel kész volt novemberig várni. Ezt a 600.000 frt-ot Lónyay tényleg még október 29. előtt átadta és így a rendkívüli kiadásokra kifizetett összeg 14.372.431 frt-ra emelkedett. Ekkor azonban már kénytelen volt letérni a kezdetben oly kényesen betartott alkotmányos utról. Nem várhatta be a két kormány hozzájárulását az újabb hitelhez, hanem e nélkül kötötte meg október 27-én a Creditanstalttal a hitelüzletet, a Nemzeti Bankkal pedig a leszámítólásra vonatkozó egyezséget. Az osztrák kormány beleegyezése megérkezett ugyan még október 20-án, azonban csak 3 millióra; a teljes összegre nézve hozzájárulását csupán november 22-én küldte el. Lónyay közben október 28-án, 31-én és november 5-én három részletben további 1,557.312 frt-ot vett fel a 3·5 millióra, amivel sikerült Kuhn teljes igényét 15,329.743 frt-tal kielégíteni. Amikor pedig november 29-én a 3·5 milliós hitelnek még kihasználatlanul fennmaradt 1,942.688 frt-jából az október második felében máshonnan kifizetett összeg pótlására újabb 1 milliót vett át a Creditanstalttól és így a hitel teljes összege 14,557.312 frt-ra emelkedett, ez a hitelüzlet is végleg lezárult. Kuhn ugyan november folyamán az 1870. év hadügyi póthitelét a delegációk elé készítve, a hadseregben történt létszámemelés miatt eszközölt kiadásra 6,322.524 frt-ot, egyéb rendkívüli hadi kiadásra pedig 12,790.000 frt-ot, összesen 19,112.524 frt-ot állított be és a már kézhez kapott

15 millión kívül az így fennmaradó 3,782.781 frt-ot is még a delegációs tárgyalás előtt akarta Lónyaytól megkapni, azonban a pénzügyminiszter erre már nem volt hajlandó és így további hitelműveletekre nem került sor.¹

Lónyaynak a rendkívüli hadikiadás fedezésével kapcsolatos közvetlen gondjai novemberben felengedtek addigi feszültségükből; 1871 január végétől kezdve azonban egymás után következtek a váltók beváltási terminusai. Február 7-ig járt le több részletben az első 4·5 millió, 14-én a második. Ezen 9 milliónak akár csak egy hónapos meghosszabbítása körülbelül 110.000 frt-ba került volna; pénz pedig még ekkor sem volt a birodalmi központi pénztárban, mert a delegációk tárgyalásainak elhúzódása miatt az 1870. év rendkívüli póthitelét a két ország még nem tudta megtárgyalni. A közös pénzügyminiszter abban a reményben, hogy a javaslatból csakhamar törvény lesz, a két pénzügyminisztertől óhajtotta előlegezni a szóbanforgó összeget, de Kerkápolyi január 22-i levelében mereven elzárkózott minden ilyen terv elől. Hiába igyekezett Lónyay rámutatni az előlegezésből származó megtakarításra és meggyőzni Kerkápolyit az egész ügyletnek veszélytelenségéről, minthogy a delegációk határozata előreláthatólag február 7-e körül már törvény lesz és így a jelenlegi többletfizetés átírása már megtörténhetik, Kerkápolyival nem lehetett alkudni. A február 7-i lejáratkor végül is Holzgethan segített 3 milliónak a kvóta fejében való előlegezésével, a 14-i terminus pedig már a törvény szentesítése utánra esett. A hónap végén, 28-án történt az utolsó millió visszafizetése a Nemzeti Banknak és ezzel a hitelüzlet végső mozzanata is lezárult.²

Végeredményben a 15·5 milliós váltóhitelből a közös pénzügyminiszter 14,557.312 frt-ot vett igénybe. Az első 12 milliót újabb 3 hónapra meghosszabbítva összesen hat hónapra, míg 2,557.312 frt-ot csak három hónapra. A Creditanstalt províziója és a közös pénzügyminisztérium által fizetett bélyegilleték költsége 188.156 frt-ra rúgott, a Nemzeti Bank a leszámítolásért 401.019 frt-ot kívánt, a teljes költség tehát 589.175 frt-ot tett ki. Valójában pedig, mivel a Bank az első 12 millióból csak 8,459.900 frt-ot számított le készpénzben és 3.540.100 frt fejében záloglevelet adott, amit csak nem sokkal a lejárat előtt véve igénybe, 11.954 frt megtaka-

¹ KZ. 1870 : 3112, 3113 és 3797. RFM. 1870 : 5485, 5572, 5596, 5613, 5668, 5743, 5755, 5894, 5911, 5943, 6086, 6089, 6090, 6120, 6287, 6310, 6397, 6412, 6443, 6444 és 6472.

² RFM. 1871 : 251, 281, 365, 401, 455, 460 és 466.

ritás adódott, a tényleges költség végül 577.220 frt-ra redukálódott. A feltételek tehát kétségtelenül súlyosak voltak és a kölcsön felette drágának bizonyult. A közös pénzügyminiszter azonban égető szükségében jobb megoldást 1870 nyarán nem látott és kénytelen volt az üzletbe belemenni.¹

A költségek utólag még egy bonyodalmat is okoztak és éles vitára vezettek Lónyay meg Kuhn között. Lónyay ugyanis a hadügyminiszternek tényleg kifizetett 15,329.743 forinthoz hozzászámította a kölcsönüzlet költségét és ennek következtében 15,906.963 frt-tal számolta el a rendkívüli hadi kiadásokat. A Dalmáciában fogatosított katonai tevékenységre kiutalt 3,732.384 frt-tal együtt összesen 19,639.348 forinttal terhelte meg a hadügyminiszter számláját. Ezt az összeget a megszavazott 19,715.760 frt-os póthitel szépen fedezte volna, Kuhn azonban sehogy sem ment bele abba, hogy a költségeket átvállalja és a tényleg kézhez kapott 19,062.127 frt, valamint a megszavazott póthitel összege közt felmerülő 653.633 frt különbséget még 1871 áprilisában is követelte Lónyaytól. Lónyay a kérdést végül közös minisztertanács elé vitte és újabb póthitel kérésével talált módot Kuhn követelésének fedezésére.²

Lónyay közös pénzügyminiszterségének első részét, azt a néhány hónapot, amíg Európa figyelmét szinte teljesen a porosz-francia háború kötötte le, a Monarchia hadi készülődésével kapcsolatos munka töltötte ki. A kiegyezés után most adódott első ízben a közös intézmények számára olyan feladat, amelynek sikeres megoldásától — úgy látszott — a Monarchia helyzetének jövő alakulása függ. 1870 második fele nagy próba volt a közös pénzügyminisztériumra és miniszterére nézve egyaránt. A kiegyezési mű ezt a próbát a pénzügyek terén nem a legfényesebben állta meg. A közös pénzügyminiszter keze túlságosan meg volt kötve, a két ország felhatalmazása nélkül alig tehetett valamit, a delegációk pedig nem bizonyultak elég gyorsaknak. Jóllehet Lónyay július közepe óta várta összeülését, hogy a hadügyi póthitelt beterjeszthesse, megalakulásukra csak az események lezajlása után, november 24-én került sor. Hiába akart később a közös pénzügyminiszter egyes halaszthatatlan ügyeket a delegációk megszavazása nélkül, a két kormány közös beleegyezésével és felelősségvállalásával a delegációk utólagos jóváhagyásának reményében dűlőre vinni, ez az út sem bizonyult sokkal járhatóbbnak. Elsősorban éppen magyar részről

¹ RFM. 1870 : 5975. 1871 : 899 és 1188.

² RFM. 1871 : 1453.

ütközött minduntalan nehézségbe Lónyay igyekezete: vagy a kiegyezési törvényhez való szigorú ragaszkodás, vagy a magyar álláspontnak a közös kormányban kialakult nézettől való eltérése, vagy pedig a kérdés elintézéséhez szükséges hosszabb időtartam hiúsította meg az ügyek gyors lebonyolítását célzó szándékát. Cselekvési szabadsága szorosan körül volt határolva, komolyabb feladat megoldásakor léptenyomon korlátokba ütközött. Ha jogosan hangzottak is el azok a kritikák, amelyek a drága kölcsön felvételével kapcsolatosak, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy szűk lehetőségek között, sürgető helyzetben tulajdonképpen nem sok választása maradt.

Alig fejeződtek be a rendkívüli hadikiadásokkal összefüggő munkálatok, máris újabb feladat megoldása várt Lónyayra. Régi örökségként elődjétől maradt rá az egységes Itália kialakulásával kapcsolatban Ausztriát és Olaszországot közösen érintő pénzügyi kérdések rendezése. 1870 decemberétől kezdve ez a probléma foglalkoztatta a közös pénzügyminisztert.

*

Az 1866-i olasz-osztrák háborúskodásokat lezáró bécsi béketárgyalások folyamán nagy nehézséget okozott a pénzügyi kérdés. Osztrák részről azon voltak, hogy Velence átengedésével egyúttal az osztrák államadósságnak lehetőleg minél nagyobb részét sikerüljön áthárítani Itáliára. El akarták tehát fogadtatni a firenzei kormánnyal nemcsak a Velencét közvetlenül terhelő tartozásokat, hanem az osztrák államadósságnak a lakosság aránya szerint kiszámított hányadát is. Firenze természetesen tiltakozott Ausztria ezen felfogása ellen és csak a velencei tartományi adósságokat volt hajlandó átvenni. A két álláspont között az eltérés jelentékeny volt, megközelítette a 75 millió forintot. Hosszas vita után a meg egyezés végül csak kölcsönös engedmény révén jött létre. Itália a bécsi békében átvette a külön velencei állampénztárt minden követelésével és tartozásával együtt, továbbá kötelezte magát még 35 millió forintnak Ausztria részére való kifizetésére az 1854-i osztrák államadósság megfelelő részének és el nem szállítható katonai beruházásoknak fejében. Ez a két tétel együtt körülbelül 100 millió forintot jelentett.

Az első tétel, a velencei követelések és terhek átvétele, gyakorlatilag — többek között — azt jelentette, hogy Itália megkapta a Monte Lombardo Veneto-nak azt a részét is, amely az 1860-i milánói egyezés szerint még Ausztriánál maradt. A Monte Lombardo Veneto eredete a század elejére nyúlik vissza. Amikor Napoleon itáliai királyságának fel-

osztásával a bécsi kongresszus a régi északolasz államokat helyreállította, az itáliai királyság Monte Napoleone in Regno d'Italia-jának felosztását is elrendelte. Ausztria 1818-ig Lombardia és Velence birtoklása következtében több olasz állammal szerződésben rendezte a Monte Napoleone passzíváiban való részesedésének kérdését, míg az aktívák felosztására nézve csak Szardíniával tudott megegyezni. Abból a célból azonban, hogy saját alattvalóinak a Monte Napoleone-vel szemben fennálló igényeit kielégíthesse, 1820-ban a külön Monte Lombardo Veneto-t létesítette és ebbe idők során 1859-ig 58 millió forintot fizetett be. Amikor 1859-ben a zürichi békében kénytelen volt Szardíniának Lombardiát átengedni, ez megkapta a Monte Lombardo Veneto $\frac{3}{5}$ -ét és vállalt még az 1854-i osztrák államkölsönből Lombardiára számított 40 milliót is. A Monte Lombardo Veneto ezen felosztását egy külön bizottság végezte el 1860-ban Milánóban. 1866-ban tehát a bécsi béke VI. pontja szerint a Monte Lombardo Veneto-nak Velence révén még Ausztria kezelésében maradt $\frac{2}{5}$ része, valamint az 1859 óta esetleg hozzájött újabb adósságok kerültek át Firenzéhez. A békeokmány VII. cikke a pénztár végleges felszámolását és a két ország között abból kifolyólag előálló elszámolást egy külön bizottság hatáskörébe utalta.¹

1867 májusában ült össze Velencében az az osztrák-olasz bizottság, amelynek feladata az 1866-i bécsi béke VI. cikkében megállapított pénzügyi egyezség végrehajtása, illetőleg a végrehajtás során támadó ellentétek tisztázása volt. Az osztrák kormányt Salzmann pénzügyi tanácsos képviselte, míg olasz részről Cacciamali lovag vett részt a tárgyalásokban. A megoldandó kérdés kétségtelenül bonyolult volt. Nemcsak az 1860-ban már többé-kevésbé rendezett Monte Lombardo Veneto aktívumát kellett megállapítani, hogy Olaszországnak átadható legyen, hanem dönteni kellett több Velencével kapcsolatos vitás pénzügyi problémában is. Ami pedig a kérdést leginkább megnehezítette, az a hadikárpótlások ügye volt, mert ennek fejében olasz részről kezdetben kereken 30 millió lírás követeléssel álltak elő. Az osztrák megbízott ragaszkodott a békeokmány rendelkezéseihez és hadikárpótlás címen semmiféle kívánságot sem akart tudomásul venni. Világosan körvonalazta a pénzügyi kiegyezésre nézve az osztrák álláspontot és határozott javaslatot terjesztett elő. Olasz részről nem sok hajlandóság mutatkozott a komoly tárgyalás iránt. Caccia-

¹ W. Deutsch: Habsburgs Rückzug aus Italien (Wien—Leipzig 1940), 28. és köv. l.

mali az érdemleges kérdések elől kitért és egész magatartása elárulta, hogy főcélja a tárgyalások kihúzóása, a megegyezés halogatása. Ilyen körülmények között Salzman már augusztus elején kérte Velencéből visszahívását, mert nem sok értelmét látta a további próbálkozásnak. Távozási szándékában azonban megelőzte őt olasz társa, aki még a nyár folyamán szabadságra utazott, úgyhogy amikor októberben Salzman is elhagyta Velencét, a tárgyalások véglegesen megszakadtak.

Az Itáliával való pénzügyi kérdés elintézetlenségét az osztrák kormány csakhamar kellemetlenül kezdte érezni. Nem látott tisztán az államadósságok terén és így nem tudott pontos adatokkal szolgálni a kiegyezést követő osztrák-magyar tárgyalások folyamán, elsősorban az osztrák államadósságokban való magyar részesedés mértékének megállapítása alkalmával. E mellett magánosok is érdekelve voltak a kiegyezésben és a dolog húzódasásával ezeknek türelme egyre inkább fogyott. A hadikárpótlások ügyében például számos pör indult Velencében az osztrák kincstár ellen. A bécsi kormány tehát a maga részéről mindent elkövetett, hogy a tárgyalások elejtett fonálát ismét felvegyék és sikerült elérnie diplomáciai úton, hogy 1868 decemberében Bécsben ismét összeültek a két állam kiküldöttei. Ezeken a tanácskozásokon Ausztriát újból Salzman képviselte, Cacciamali örökét pedig a firenzei kormány Ch. Blanc-kal és A. Callegari-val töltötte be. A tárgyalás anyagát teljesen előlről kellett átvenni. Az olasz igények megnövekedtek, a vita anyaga kiszélesedett, a nehézségek súlyosbodtak. Bár később az olaszok túlzott követelésükkel alábbhagytak, Salzman pedig minden jogos kérést igyekezett méltányolni, a két álláspontot mégis 3 milliós különbség választotta el egymástól. Midőn Bécsben az osztrák megbízott további engedményre már nem kapott felhatalmazást, a helyzet ismét kritikus lett. Ezért Salzman jónak látta a tárgyalás menetét új útra terelni. Tisztában lévén azzal, hogy az egyes vitás kérdésekről való tanácskozás nem vezethet eredményre, általános egyezséget ajánlott. A Monte Lombardo Veneto törlesztési alapjából felkínált az olaszoknak 2 millió forintot, míg Ausztria számára csupán a fennmaradó 1·4 milliót kívánta. Javaslatára azonban érdemleges válasz nem érkezett. s 1869 nyarán a bécsi tárgyalások is megszakadtak.

A tanácskozások megszakadása ismét csak az osztrák kormánynak volt kényelmetlen. Nem volt más választása, mint hogy Firenzében a bizottság immár harmadszori összeülését szorgalmazza. Hosszas előkészítés után 1870 szeptemberében Minghetti bécsi olasz követ vette kezébe a kérdést.

Első javaslatában lényegesen többet kért annál, amit Salzmann legutóbb felajánlott: a Monte Lombardo Veneto teljes törlesztési alapján kívül a hadikárpótlások fejében további 2 millió forintot, összesen tehát 5·4 milliót. Salzmann ellenjavaslatában 2·3 millió forintot kínált, lényegesen kevesebbet a felénél. A megegyezésre ilyen módon kevés kilátás volt és ki tudja meddig folytatódott volna az alkudozás és a végeláthatatlan huzavona, ha a bécsi béke VI. cikkének végrehajtása körül folyó tárgyalás 1870 utolsó napjaiban nem kerül kapcsolatba ugyanezen békeokmány egy másik pénzügyi természetű rendelkezésével. Minghetti ugyanis bejelentette, hogy a két állam közötti pénzügyi tárgyalások sikeres befejezését Firenzében előfeltételnek tekintik ahhoz, hogy a bécsi béke XXII. cikkének értelmében tárgyalás alá vegyék az osztrák császári ház egyes tagjainak az olasz állammal szemben fennálló magánjogi követeléseit. Ez a körülmény döntő hatással volt az osztrák álláspont további alakulására.

A bécsi béke XXII. cikke szerint a Habsburg-ház azon hercegei és hercegnői, akik az itáliai események előtt ott ingó vagy ingatlan magántulajdonnal rendelkeztek, visszahelyezendők ezen tulajdonuk teljes birtokába, vagy ennek fejében kellő kárpótlásban részesítendők. Ez a rendelkezés elsősorban az 1859-ben trónját vesztett II. Lipót toszkánai nagyherceg és V. Ferenc modenai herceg jogait kívánta biztosítani. Végrehajtása azonban hosszú ideig váratott magára. A császári család érdekelt tagjai összeállították ugyan követelésüket, de az olaszokkal való tárgyalásra nehezen került sor. Csupán 1870 végére ért meg a helyzet annyira, hogy Beust megbízhatta firenzei követét. Kübecket, hogy a császári család tagjainak érdekében kezdjen tárgyalásokat. Kübeck kezdeményezése azonnal nehézségbe ütközött. Az olasz kormány ezen tárgyalások előfeltételül a két állam között folyó pénzügyi vita lezárását kötötte ki. Firenze ezen álláspontját Minghetti közölte Salzmannel, ez pedig 1870 november 23-án jelentette Beustnak az újonnan támadt akadályt. A két állam közti pénzügyi kiegyezés kérdése így jelentékenyen bonyolódott és kevés volt a remény arra, hogy ez a most immár a hercegek magánjogi követelésével bővített kettős probléma egyhamar kedvező végleges megoldást nyerjen. Ferenc József a hercegek igényeinek mielőbbi kielégítését azonban elsőrendű feladatnak jelölte meg; Beust vállára tehát nem csekély feladat nehezedett akkor, amikor ennek a feladatnak megoldásáról gondoskodnia kellett. Kereste az alkalmas embert, akire a kérdést rábízhatná és választása Lényay Menyhértre esett. November utolsó napjaiban terjesztette javaslatát Ferenc

József elé, amelyben a függőben lévő olasz problémák elintézésére a közös pénzügyminisztert nevezte meg a legalkalmasabb szakembernek és kérte az uralkodót, hogy a tárgyalások vezetésével őt bízza meg. Lónyay Menyhért november 30-án ezt a megbízatást meg is kapta: az uralkodó felszólította, hogy az Itáliával való utolsó békekötésből folyó pénzügyi természetű kérdések rendezését vegye kezébe.¹

Lónyay Menyhért azonnal munkához fogott és egy-kettőre világosan látta a helyzetet. Tisztában volt azzal, hogy eredményt csak áldozatok árán lehet elérni, az áldozatot pedig meg kell hozni, mert az uralkodó eredményt kíván. Ferenc József a hercegek kielégítésében nem akart további halogatást, ezt a kérdést tehát tető alá kellett hozni. Előrelátható volt, hogy ez nem fog sikerülni a nélkül, hogy az esetleg elért engedményekért ne kelljen majd a másik kérdésben megfelelő árat fizetni. Lónyay azonban tudta, hogy mi az a végső határ, ameddig a Velence átadásából származó pénzügyi tanácskozások során elmehet. Olyan megegyezést kellett kötnie, hogy az olasz követeléseknek eleget téve ne kelljen a monarchia pénztárát igénybe venni, vagyis hogy Firenzét a velencei pénzalapok aktívumaiból maradéktalanul ki lehessen elégíteni.

Amikor Lónyay a tárgyalások vezetését átvette, az olasz követelések 7·5 millió forintot tettek ki. A Monte Lombardo Veneto 3·4 millió forintján és a 2 millió forintos hadikárpótláson kívül azt kívánták olasz részről, hogy Ausztria adja ki a körülbelül 640.000 forinttal rendelkező lombard velencei gárdaalapot, vállalja magára egy parma-luccai kölcsön végleges rendezésének mintegy 850.000 forintos költségét és a modenai herceg 600.000 forintot kitevő igényeinek kielégítését. Ezenfelül mondjon le néhány Firenzével szemben támasztott követeléséről, mint például a Firenze helyett addig kifizetett nyugdíjterhekért való kárpótlásról és a parma-luccai kölcsön addig teljesített törlesztéseinek megtérítéséről. Lónyay Menyhért december 3-án tárgyalt először az olasz megbízottal. Minghetti ez alkalommal már csak a Monte Lombardo Veneto átadását, a modenai herceg kielégítését, a parma-luccai kölcsön átvállalását kérte Ausztriától. Az olasz követelés tehát jelentékenyen, 7·5 millióról 4·8 millióra apadt, azonban még mindig nagyobb volt annál az összegnél, amelynek fedezésére a meglevő velencei alapok elegendők lettek volna.

Lónyay e kezdet után bizakodóan ítélte meg a helyzetet és az olasz közeldésre hivatkozva sikerült megnyernie

¹ KZ. 1870 : B 83c.

Ferenc József beleegyezését ahhoz, hogy a lombard velencei gárdaalapot is felhasználhassa a firenzei igények kielégítésére. Ilyen módon több mint 4 millió forint felett kapott szabad kezet és megtehetette Minghetti javaslatára saját ellenjavaslatát. Ebben 3·8 millió forintos átalányösszeget ajánlott fel Olaszországnak és késznek nyilatkozott lemondani a parma-luccai kölcsönnel kapcsolatos addigi költségek megtérítéséről, amivel szemben Firenzétől azt kérte, hogy vegye át ennek a kölcsönnek további terheit és a modenai hercegnek is tegyen eleget. Ezen javaslatára december 7-én már meg is kapta az olasz választ, ami további lépést jelentett a két tárgyaló fél egymáshoz való közeledésében. Minghetti 4·15 millió forintot kért az osztrák kormánytól és a modenai herceg követelésének rendezését, míg a parma-luccai kölcsön további részleteit Firenze magára vállalja annak fejében, hogy az addigi költségekért Ausztria sem kíván kárpótlást. Lónyay ezt a javaslatot meglelégedéssel fogadta és most már nem sok értelmét látta további alkudozásnak. Közölte Minghettivel, hogy az elért eredményt nagyjából véglegesnek tekinti és kifejezte azt a kívánságát, hogy ezek után vonják be a tárgyalások anyagába a bécsi béke XXII. cikkéből következő kérdéseket is. Látni szerette volna ugyanis, hogy az adott engedményeknek ezen a téren milyen hatása mutatkozik, másrészt tartott attól, hogy ha véglegesen lezárja a két állam közti pénzügyi kérdések tárgyában folytatott tanácskozásokat a nélkül, hogy a hercegek követelésében eredményt ért volna el, semmi biztosíték sem marad kezében ennek a kérdésnek kedvező megoldására. Ezen a téren addig Kübeck képviselte az osztrák kormányt, most azonban egy Beust elnökletével tartott megbeszélésen áttették az egész problémát a közös pénzügyminiszter tanácskozásainak körébe. Lónyay pedig itt is megtett azonnal mindent a két álláspont kiegyenlítésére.¹

A Habsburg hercegek magánjogi követelése az egyesült Itáliával szemben több részre tagolódott. Jelentős összeget kívántak először a Monte commune di Firenze-től. II. Lipót toszkanai nagyherceg ettől függetlenül igényt tartott bizonyos ingóságainak részben természetben való kiadására, részben pénzben való megtérítésére. V. Ferenc modenai herceg azon kívül, hogy el akarta érni annak az összegnek visszafizetését, amelyet a Bourbon Károly Lajos herceg által 1843-ban felvett kölcsön törlesztésére fizetett, egy 1868-i egyezmény végrehajtását is kérte, amely ingó és ingatlan

¹ KZ. 1870 : 4306.

vagyonának teljes birtokába való visszahelyezéséről rendelkezett. Lónyay az ezekben a kérdésekben kezdett megbeszéléseknek rögtön az elején nyíltan közölte Minghettivel, hogy a hercegek kívánságaival szemben esetleg megnyilvánuló olasz készséget a bécsi kormány más téren kellően honorálná. Ami alatt azt értette, hogy a Velencével kapcsolatos tárgyalásokban elfogadná az utolsó olasz ajánlatot. Ilyen körülmények között a tanácskozások aránylag simán folytak. Mindössze a toszkánai nagyherceg bizonyos vagyontárgyai tekintetében állt még fenn a két fél közt némi véleménykülönbség, amikor Lónyay december 20-án a tárgyalások sikeres befejezésének reményében felhatalmazást kért, hogy Firenzébe utazhassék és ott a kettős probléma mindkét részében végleges megegyezést köthessenek. Ezt a felhatalmazást az uralkodó jóváhagyásának fenntartásával december 24-én meg is kapta. A végső megbeszéléseket Firenzében Lónyay és Kübeck 1870 és 71 fordulóján, december 29-e és január 6-a között folytatták. Az eredmény két külön szerződés és egy jegyzőkönyv lett.¹

Az 1871 január 6-án kötött első firenzei egyezmény az Ausztria és Itália között függőben levő pénzügyi kérdéseket szabályozta az 1866-i bécsi béke alapján. A két ország egymással szemben támasztott követeléseinek végleges rendezése fejében Ausztria kifizet Itáliának 4,749.000 forintot 5%-os kamatozású osztrák államadóssági kötvényben. A Bourbon Károly Lajos luccai herceg által 1836-ban felvett kölcsönre Ausztria részéről addig fizetett kamat és törlesztés ellenében Itália magára vállalja a kölcsönnek végleges rendezéséig, 1892-ig fennmaradó terheit. Végül bizonyos alapokkal, iratokkal, nyugdíjterhekkel kapcsolatos kérdések is szabályozást nyertek az egyezményben. A második firenzei szerződés a bécsi béke XXII. cikkének tett eleget. A Habsburg hercegeknek a Monte commune di Firenzével szemben való követelését 8.047.500 lírában állapította meg, amely összeget 1870 október 1-étől 3%-kal kamatozó járadékkötvénnyel fogja Itália kiegyenlíteni. II. Lipót toszkánai herceg ingó vagyonáért 4 millió lírás, 1871 január 1-étől 5%-kal kamatozó járadékkal kárpótoltatik és ezenfelül bizonyos részletesen felsorolt tárgyakat és iratokat megkap természetben. V. Ferenc ingó és ingatlan vagyonának visszaadása ügyében biztosított az 1868-i firenzei egyezség végrehajtása, az 1843-i luccai kölcsön törlesztése fejében pedig 600.000 forintot térít vissza az olasz állam. Az egyetlen pont, amelyben Lónyaynak

¹ L. Bittner: Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge, III. (Wien 1914) 240. 1.

nem sikerült eredményt elérni, a toszkánai nagyhercegnek Rafael „Madonna del Granduca“-jának magántulajdonaként való elismertetésére irányuló kívánsága volt. Az olaszok ezt a követelést nem teljesítették, azonban külön jegyzőkönyvben kötelező ígéretet tettek arra nézve, hogy a képet mindenkor Firenzében, a Pitti-palotában fogják őrizni. Nagy sikere volt ezzel szemben a tárgyalásokat vezető közös pénzügyminiszternek a hadikárpótlások kérdésének teljes kikapcsolása, amely célra pedig elődje régebben kész lett volna 2 milliót is áldozni. Végül kikötötte Lónyay, hogy a két szerződés egymástól el nem választható, mindkettőt együtt kell ratifikálni és végrehajtani, amivel a főhercegek érdekét óhajtotta mindenképen biztosítani.

Az elért eredménnyel Lónyay meg lehetett elégedve. Az olaszoknak a Monte Lombardo Venetora való igénye teljesen jogos volt, a velencei gárda-alapnak bevonása szintén kézenfekvő és mivel eredeti rendeltetését elvesztette, minden komplikáció nélkül fel lehetett használni. Tulajdonképen még az olasz hadikárpótlási követeléseknek is volt jogos alapjuk, hisz Itália előzőleg 75 millió frankot fizetett erre a célra Ausztriának és állítólag még 12 milliót közvetlenül az igényüket bejelentő feleknek. Méltányos lett volna tehát, hogy most, amikor Velencében minden ilyen eredetű követelést magára vállalt, a már kifizetett összegből valamennyit visszakapjon. Lónyay azonban ezt az olasz kívánságot mindvégig mereven elhárította, mert különben nem tudta volna az egyezményt végrehajtani a nélkül, hogy az osztrák kincstárt meg kelljen terhelni.¹

Érthető, ha a két firenzei egyezmény elé Bécsben semmiféle akadályt sem gördítettek és január 23-án Lónyay az uralkodó hozzájárulását is megkapta.² Annál nagyobb küzdelmet kellett vívnia Sella olasz pénzügyminiszternek a firenzei parlamentben. Február 7-én kezdődött a kamarában a két egyezmény tárgyalása és ettől kezdve, míg március 21-én a szenátus is el nem fogadta a javaslatot, a legélesebb támadások özöne zúdult a kormány ellen. Főként a szélsőbal ellenzék ostromozta Oliva vezetésével a pénzügyminisztert. A hadikárpótlások terén való eredménytelenség azonban a konzervatívak rosszaságát is magára vonta. firenzei parlament magatartása miatt a szerződések kicserélésének eredetileg hat hetes határidejét is meg kellett hosszabbítani és csak március 23-án kerülhetett erre sor.³

¹ RFM. 1871 : 80, 345 és 550.

² RFM. 1871 : 320.

³ RFM. 1871 : 761, 815, 924, 983 és 1109.

Közben Lónyaynak volt ideje a végrehajtás előkészítésére. A birodalmi központi pénztárnak a Monte Lombardo Veneto törlesztési alapjából 3·39 millió, a velencei gárda-alap járadékaiból 0·86 millió bevétele volt, kamatelszámolásból és a gárda-alap meglevő készpénzének felhasználása által pedig nemcsak a még hiányzó 0·5 millió forint jött össze, hanem bizonyos kamatvisszatérítés után is maradt 119.000 forint. Így az egyezményben előírt értékeket az olasz kir. állami kincstár főigazgatója még 1871 márciusában átvehette és ezzel a probléma véglegesen befejezést nyert.¹

*

Az Itáliával szemben fennálló függő pénzügyi kérdések elintézése után még 1871 első felében adódott egy újabb ilyen természetű feladat. Ismét alkalma nyílt a közös pénzügy-miniszternek, hogy bonyolult problémák gyors áttekintésével, az adott helyzetben legkedvezőbbnek ígérkező elintézési mód helyes felismerése által és az így kitűzött cél elérésében tanúsított szívós kitartás és nem közönséges erély révén fontos szolgálatot tegyen uralkodójának. Ferenc József bizalma pedig Lónyay Menyhértől ebben az esetben nem kevesebbet kívánt, mint hogy a Langrand-Dumonceau-féle vállalkozásokban erősen érdekelt Thurn-Taxis hercegi családnak ezen alapítások összeomlása következtében előállott zilált helyzetét rendezze. Ferenc Józsefet Erzsébet révén sógorsági viszony fűzte Miksa Antal herceghez, a Thurn-Taxis család 1867-ben meghalt fejéhez, akinek felesége testvére volt Erzsébetnek. Miksa Antal halála után Ferenc József részt vállalt a hátramaradt kiskorú árvák gyámságában és így természetes, hogy figyelemmel kísérte a család sorsát.²

A Thurn-Taxis családnak Langrand-Dumonceauval való kapcsolatai az 1860-as évek közepére nyúlnak vissza. Ezekben az években alapította Langrand-Dumonceau az akkortájt Európaszerte általános nagyszabású pénzügyi vállalkozások mintájára egymás után pénzintézeteit. Működésének területe elsősorban Belgiumra esett, áttért azonban Angliába, Közép- és Dél-Németországba is. Jól értett ahhoz, hogy miképp vonja be vállalkozásaiba a gazdasági életben kevésbé járatos előkelőket, s fennen hangoztatott jelszava volt, hogy részt kell biztosítani a pénzügyi vállalkozásokban a keresztényeknek is, kereszténnyé kell tenni a tőkét. Sikert ért elvnek megnyernie a belgiumi katolikusság jó részét, úgyhogy

¹ RFM. 1871: 1118 és 1409.

² A következőkre: Wien, Staatsarchiv. Thurn—Taxis'sche Akten. (3 doboz irregesztrált anyag.)

püspökségek, káptalanok, jámbor magánosok lelkesen támogatták pénzükkkel alapításait.¹ Nagy nyeresége volt 1865-ben Thurn-Taxis herceg nevének és vagyonának bevonása e vállalkozásokba, amiben tulajdonképen nem is a herceg elhatározásának volt döntő szerepe, mint inkább rokonának és vagyonkezelőjének, Dörnberg grófnak, valamint Gruben bárónak. Ez utóbbi a Thurn-Taxis vagyon kiszolgáltatásával elsősorban saját hasznát kereste, minthogy a hercegi milliőknak Langrand-Dumonceau intézeteibe való átvezérlése fejében jó párszázezer frankot rakott zsebre. Miksa Antal herceg körülbelül 12 millió frankkal vett részt a Société générale pour favoriser le crédit foncier alapításában és ezenkívül hatékonyan közreműködött a Société de crédit foncier international, a Banque de crédit foncier et industriel, a Banque hypothécaire belge et néerlandaise, valamint a Banque de crédit agricole létrehozásában és igazgatásában egyaránt; 15 millió frankra becsülhető az az összeg, amit vagyonából ezekbe az intézetekbe fektetett. Részvétele jelentősen megszilárdította a Langrand-Dumonceau-féle alapítások helyzetét, hiszen sokan csak attól fogva hittek ezek komolyságában, amikor a Thurn-Taxis vagyon bekapcsolódásáról hallottak. Langrand-Dumonceau azonban a legkevesbbé sem érdemelte meg a vele szemben egyre fokozódó bizalmat; alapításai elejétől fogva a levegőben lógtak. Tulajdonképen az egyik intézet hívta életre a másikat. Helyzetükre nézve jellemző a három legnagyobb alapításnak egymáshoz való viszonya: a Général kezében volt az International részvényeinek legnagyobb része, az International az Industriel papírjainak nem volt híján, míg a Général részvényeinek kétharmada az International és Industriel tárcájában volt. A szakemberek csakhamar felismerték e vállalkozások megalapozatlanságát és nem telt bele sok idő, amikor, aki csak tehette, igyekezett kivonni belőlük fektetett pénzét. Ezek között volt Thurn-Taxis herceg is. A herceg kivonulási szándéka természetesen nem volt Langrand-Dumonceau kedvére. Minden oldalról éppen eléggé szorították a vállalt kötelezettségek, érthető tehát, ha lehetőleg el akarta hárítani azokat a további kellemetlenségeket, amelyek a Thurn-Taxis érdekeltség megszűntének kiszivárgása után előreláthatók voltak. Miksa Antal herceg halála után özvegye mégis keresztülvitte a Langrand-Dumonceau-féle vállalkozásokkal való üzleti kapcsolat felbontását. Az egyezkedés során azonban elkövetett

¹ H. Pirenne: Histoire de Belgique (Bruxelles 1932), VII. 215. és köv. l.

egy nagy hibát: nem fogadta el Langrand-Dumonceau 1868 május 1-i ajánlatát, amelyben a hercegi család kezében levő részvények fejében magyarországi birtokokat kínált fel, hanem pénzt kívánt. Az 1868 május 8-i szerződésben tehát Langrand-Dumonceau az Industriel számára visszavásárolta a Général és az International részvényeinek a Thurn-Taxis családnál levő szépszámú kötegeit mindazokkal a jogokkal együtt, amelyeket az 1865-i eredeti szerződés alapján a herceg biztosított magának. E szerződéssel visszakapta már most a család az alapításokba befektetett összegnek nagy részét — azonban egyelőre csak váltókban —, másrészt megszabadult attól a veszélytől, hogy vállalt kötelezettségeiből kifolyólag esetleg további utánfizetésekre kényszerül. Az Industriel akkoriban teljesen fizetéképes volt és mi sem mutatott arra, hogy a szerződésnek netalán nem fog tudni megfelelni.

Az 1868 május 8-i szerződés nem sokáig maradt ismeretlen a közönség előtt és kipattanása nagy port vert fel a Langrand-Dumonceau részvényesek táborában. A hercegi milliók kivonulásának híre alapjaiban rendítette meg Langrand-Dumonceau hitelét és ezzel egyúttal aláásta a részvényesek sorsát is. Támadásoknak és gyanúsításoknak özőne indult meg nemcsak Langrand-Dumonceau, hanem főként a Thurn-Taxis család ellen. A legélesebb szemrehányással illették a családot, amely a közvélemény szerint először megalapozta a bizalmat a vállalkozások iránt, részvételre serkentette a közönséget, majd egy szép napon minden köteleket felbontva, a terheket a többi részvényesre hárította és így ezeknek romlását okozta. Egyesek vitatták, hogy Langrand-Dumonceaunak egyáltalában joga lett volna a szerződés megkötéséhez és ennek a kérdésnek eldöntésére peres eljárással fenyegetőztek; mások tudni véltek arról, hogy a szerződésnek bizonyos titkos pontjai vannak, amelyeknek a többi részvényesre sérelmes intézkedései miatt még az intézmények kimutatásait és mérlegeit is meg kell hamisítani. Sőt, hangok hallatszottak, amelyek arról beszéltek, hogy Langrand-Dumonceau tulajdonképpen nem is volt szabad elhatározásának teljes birtokában a szerződés megkötésekor, mert a tárgyalások alkalmával Ferenc Józsefnek mint az árvák gyámjának akaratát szegezték melléne s kénytelen volt engedni. És itt, ezen a ponton kezdődött Lónyay Menyhért közös pénzügyminiszternek ebben a kérdésben döntő szerepe.

Langrand-Dumonceau nemcsak az 1868 május 8-i szerződés következtében keletkezett felháborodás megnyil-

vánulásait kellett tűrnie, hanem mivel vállalatának igazgatóságaiban a belga parlament jobboldalának számos ki-magasló egyénisége is helyet foglalt, idő közben a liberális párt állandó támadásának súlyát is kénytelen volt viselni. A liberális sajtó egy kisebb jelentőségű konkrét vád kipat-tanásában alkalmat látott arra, hogy irtóhadjáratot hirdessen ellene és a langrandisták ellen. A kérdés egyre botrányosabb formát öltött, a Langrand-Dumonceau alapította bankok egymás után csődbe kerültek. Ekkor érkezett Brüsszelből a jelentés Bécsbe, hogy Ferenc József személyét is emlegetik a Langrand-Dumonceau-féle üggyel kapcsolatban. Az ural-kodó azonnal magához kérte Lónyay Menyhértet és át-tanulmányoztatta vele a problémát. Az eredmény egy levél lett, amelyet Ferenc József a Thurn-Taxis-család fejéhez, Miksa herceghez intézett. Ebben az uralkodó annak az el-határozásának ad kifejezést, hogy felhagy a kérdésben addig elfoglalt passzív magatartásával. Figyelmeztette a herceget, hogy a részvényesek és hitelezők az 1868-i szerződést meg akarják támadni és a családot a jegyzett részvények arányá-ban utánfizetésre kívánják kötelezni. Nézete szerint a per kellemetlen lehet és feltétlenül el kell kerülni. Azt tanácsolja tehát a hercegnek, hogy kezdjen tárgyalást a részvényesek-vel és hitelezőkkel s igyekezzék a dolgot békés kiegyezés formájában elsimítani. Az uralkodó tanácsa azonban nem talált meghallgatásra. Thurn-Taxis herceg nem fogadta el a javaslatot és az 1868-i szerződés változatlan fenntartása mellett foglalt állást. Ferenc József ezek után megbízta Lónyay Menyhértet, hogy tájékoztódjék a kérdés pillanatnyi állása felől és az eredményről tegyen neki jelentést.

Lónyay, hogy az ügyben a kellő áttekintést megsze-rezze, igyekezett meghallgatni a legkülönbözőbb véleménye-ket. Ennek során Langrand-Dumonceau fia határozottan ki-jelentette, hogy apjának a szerződés aláírásakor a herceg részéről Ferenc József nevében olyan ígéreteket tettek, ame-lyeket később nem tartottak be és ezzel előidézték egyes intézetek fizetéseképtelenségét. Lónyaynak tehát már a kez-det kezdetén meg kellett győződnie a helyzet kényes voltá-ról. Azonban egyéb tapasztalatai is csak a mellett szóltak, hogy a pereskedés elkerülése az egyetlen helyes megoldás. Így az a körülmény, hogy az 1868-i szerződést, ha a bíróság jogilag még érvényesnek ítélné is, Langrand-Dumonceau immár nem volna képes betartani: a legelső alkalommal, amikor az esedékes váltók leszámítolására került a sor, az Erlanger-ház ennek teljesítését megtagadta. A jelenségeknek nagy része ilyenformán a kiegyezést egyenesen szükségesnek

mutatta, a másik része pedig legalább is nem vetett fel olyan mozzanatot, amely a békés út járását valamiképen megakadályozta volna. A Langrand-Dumonceau-féle intézetek. illetőleg a felszámolásukkal megbízott szervek megértéssel fogadták a megegyezés gondolatát és az 1871 közepén egyedül fizetéképés Industriel képviselője közölte, hogy körülbelül 10 millió frankkal valamennyi igényt ki lehetne elégíteni és el lehetne simítani minden bajt. Hogy a részvényesek és hitelezők körében nagyfokú türelmetlenség mutatkozott, az nem volt meglepő. Igazán kellemetlen és esetleg gátló körülmény csupán a Thurn-Taxis-család részéről tanúsított merev magatartás volt. Pedig ez a merevség annál kevésbé volt indokolt, mivel a pereskedés könnyen azzal az eredménnyel végződhetett volna, hogy a családot az aláírt részvények után körülbelül 21 millió frank utánfizetésére kötelezik, sőt bizonyos kérdésben Langrand-Dumonceauval együtt felelőssé is teszik, minthogy Thurn-Taxis hercegnek a Général ügyvitelében vállalt szerepe erre lehetőséget nyújtott. Akkor pedig rossz esetben több mint 40 millió frankos további veszteséggel lehetett volna számolni; így elsősorban azt a 10.5 millió frankot kellett volna megfizetni, amelyet a herceg kezességére vett fel Langrand-Dumonceau a bécsi Angol-Osztrák banktól. De még az Angol-Osztrák bank képviselője is hajlott, akár valamelyes veszteség árán is, a kiegyezési megoldás felé, úgyhogy Lónyaynak szinte kizárólag a Thurn-Taxis-család ellenkezését kellett legyőznie és aztán magát a kiegyezést kellett valamilyen formában létrehoznia.

Lónyay ekkor már világosan látta maga előtt a helyzetet. A herceg megbízottjainak az 1868-i szerződés fenn tartását követelő álláspontját nem szabad érvényesülni engednie két okból. Először, mert ez feltétlenül pörre vezet és így magában rejti azt a veszélyt, hogy kínos és mindenképen elkerülendő módon kapcsolatba hozza a botrányos ügygel Ferenc József személyét; másrészt pedig azért sem, mert anyagilag is ez a kedvezőtlenebb megoldás. Lónyay tehát elhatározta, hogy kialakít egy tervet az általános megegyezésre a herceg és a Langrand-Dumonceau-féle bankok, valamint a velük szemben követeléssel fellépők között, aztán elfogadtatja javaslatát a herceg megbízottaival. Elképzelése a kiegyezésre nézve a következő volt. Mivel számítása szerint a Langrand-Dumonceau-féle csődtömegben pillanatnyilag körülbelül 9 millióval nagyobb az aktiva, mint a passzívum, egy általános felszámolás meghozhatja a kérdés végleges lezárását. Ezt azonban megakadályozza az a körülmény,

hogy az aktiva legnagyobb részben magyarországi, stájerországi és párisi ingatlanokból áll, amelyeket előbb vagy értékesíteni kell, vagy jelzáloghitellel meg kell terhelni. Ezen a téren viszont az a nehézség, hogy ezek a birtokok első helyen a bécsi Angol-Osztrák bank 9 milliós követelésével vannak megterhelve. Mindenekelőtt tehát az Angol-Osztrák bankkal kell a kérdést rendezni, azután elintézni az egész csődtömeg felszámolását olyan módon, hogy a Thurn-Taxis-család minden kötelezettségtől megszabaduljon és lehetőleg vissza is kapjon valamit befektetett tőkéjéből. Lónyay tehát minden nehézség ellenére az általános kiegyezés mellett foglalt állást és június elején ilyen javaslatot terjesztett az uralkodó elé. Ferenc József elfogadta előterjesztését és a terv kivitelével Lónyay elnöklete alatt egy háromtagú bizottságot bízott meg.

A háromtagú bizottság, amelynek Lónyay elnöklete alatt Larisch volt osztrák pénzügyminiszter és Wrba gróf voltak tagjai, 1871 július 7-én tartotta első ülését, amelyben a békés kiegyezés mellett foglalt állást és az uralkodónak a hercegi meghatalmazottakkal szemben erélyes fellépést tanácsolt. Előterjesztésük alapján Ferenc József Thurn-Taxis herceg megbízottait 11-ére Bécsbe kérte a megbeszélések megkezdésére. Ez az első közös tárgyalás azonban nem vezetett eredményre. Dörnberg és Gruben kitartottak régi felfogásuk mellett; ragaszkodtak azon nézetükhöz, hogy mivel Thurn-Taxis herceg minden kötelezettségének eleget tett, nyugodt lelkiismerettel maradhat a törvény alapján és nincs szüksége egyezkedésre. Lónyaynak nem sikerült megértetni velük, hogy ez az álláspont milyen nagy kockázattal jár a nélkül, hogy valamilyen előnyt ígérne, és így a két tárgyaló fél semmivel sem közeledett egymáshoz.

Lónyay azonban nem volt az az ember, akit a felmerülő nehézségek egykönnyen visszariaszthatnak. Miután az első tanácskozás sikertelenségéről uralkodójának beszámolt és tőle felhatalmazást kapott további tárgyalásokra, 12-én hosszasan tárgyalt külön Grubennel. Lassan mutatkozott némi eredmény. Gruben engedett addigi merevségéből és a következő napon összeülő két bizottság előtt hajlandónak nyilatkozott bizonyos egyezkedés megindítására. Míg azonban Lónyay szerint Thurn-Taxis hercegnek, a Langrand-Dumonceau hitelezőknek, az Angol-Osztrák banknak egyaránt csak előnyére szolgálhatott az általános békés megegyezés, a hercegi megbízottak csupán az Industriellel óhajtottak tárgyalásba bocsátkozni, de még mindig az 1868-i szerződés elismertetése céljából. Hozzájárultak volna továbbá ahhoz is,

hogy a birtokok értékesítése révén az Angol-Osztrák bankot is kielégítsék. Lónyay Grubennek ez első engedményét már elégnak találta arra, hogy azonnal intézkedéseket fogantasson az egész Langrand-Dumonceau-féle tömeg rendezésére irányuló tárgyalások előkészítésére. Mégegyszer átnézte a kérdést jogtanácsosával és amikor ismét csak azt a megállapítást kellett hallania, hogy az 1868-i szerződés érvényessége megtámadható és annak alapján az Industriel képviselője sem hajlandó tárgyalni, amivel szemben az általános egyezség célhoz vezethet és erre a herceg meghatalmazottait a legerélyesebb eszközökkel is rá kell szorítani — elhatározta, hogy az erélyes fellépést fogja az uralkodónak tanácsolni.

Ferenc József meghallgatta ezt a tanácsot. Levelet írt Thurn-Taxis hercegnek, amelyben kijelentette, hogy abban az esetben, ha a herceg nem nyilváníttja nyolc napon belül készségét a Langrand-Dumonceau-ügy valamennyi érdekeltjével való általános kiegyezéshez, leteszi a kiskorú Thurn-Taxis árvák felett addig gyakorolt gyámságát. Az uralkodó ez írásának megvolt a hatása. Augusztus első napjaiban a herceg megbízásából Dörnberg, Lónyay felkérésére pedig Erlanger Viktor hosszas tárgyalások után körvonalazták azokat a feltételeket, amelyek alapján az egyezséget létre lehet hozni. E szerint Thurn-Taxis herceg kész eltekinteni az 1868-i szerződéstől, ha biztosítják a felől, hogy a Langrand-Dumonceau-féle bankokkal való kapcsolatából kifolyólag semmiféle utánfizetési követelést nem támasztanak vele szemben, ha felmentik attól a kezességtől, ami az Angol-Osztrák bankkal szemben kötelezi és ha mindezekon felül bizonyos kárpótlást is kilátásba helyeznek. Erlanger ezen tárgyalásainak eredményéről beszámolt a Lónyay elnöklete alatt álló bizottságban. A bizottság ezeket a pontokat a kibontakozás alapjául elfogadta és az egész egyezségi tárgyalás lebonyolításával a frankfurti Erlanger-bankházat bízta meg.

E tárgyalások menetét Lónyay természetesen állandóan figyelemmel kísérte, sőt nem egyszer személyesen is közbelépett. Most immár nem kevesebbről volt szó, mint az egész Langrand-Dumonceau-féle csődtömeg felszámolásáról, mert a herceg síma kiválását ennek feltétlenül meg kellett előznie. A megbeszélések általában Frankfurtban folytak, maga Lónyay is odautazott, sőt az angol felszámolók részéről mutatkozott nehézségek elhárítására Ostende-ban is folytatott tárgyalásokat. Fáradozásait végül siker koronázta és az Erlanger-bankház augusztus 30-án kezébe vehette a Général, International és Agricole végleges felszámolását, majd később

bevonta tevékenységébe a még mindig fizetéképes Industriell ügyeit is. A Langrand-Dumonceau-bankok függő kérdéseinek elintézése ezzel teljesen Erlangerékhez került, ami elég biztosítékot nyújtott arra, hogy az ügy immár egészen Lónyay elképzelésének megfelelő irányban haladjon. Thurn-Taxis herceg fölül tehát elhárult az utánfizetés veszélye, az Angol-Osztrák bank rendkívül előzékeny magatartása következtében pedig gyorsan elintéződött a kérdésnek ez a része is. A herceg teljes egészében visszakapta a banknál lévő mintegy két millióját és felszabadult a kassa-oderbergi vasúti üzlet nyereségéből öt illető 6 millió frank is, amit addig a kezesség miatt szintén visszatartottak. A feltételeknek a kárpótlást illető része azáltal nyert kielégítő megoldást, hogy a szintén felszámolt Industriel jelentékeny aktívájából 2·5 millió frankot erre a célra juttattak. Végeredményben tehát Thurn-Taxis hercegnek a Langrand-Dumonceau-féle vállalkozásokban lekötött 15 millió frankjából körülbelül 10 milliót sikerült megmenteni. Ezt az eredményt Lónyay Menyhért a jól végzett munka nyugodt önérzetével jelenthette az uralkodónak.

A probléma azonban ekkor még mindig nem zárult le, mert a végrehajtás folyamán tengernyi újabb nehézség merült fel. A kibontakozás hírének hallatára a hitelezők egyre-másra emelték igényüket. Az egyes bankok felszámolását végző szervek mindenképen a kérdés összekuszálásán és a végleges lezárás időpontjának halasztásán dolgoztak, mert a zavaros helyzet fenntartása csak növelte saját nyereségüket. Nem csekély gondot okozott továbbá a Szász Földhitelintézet ellen indított csődper, amely egyszerűen a kiegyezés meghiúsulásával fenyegetett. Végül kellemetlen hatással volt az a körülmény is, hogy Thurn-Taxis herceg 10 milliónál kisebb kártérítési összeget semmi áron sem volt hajlandó elfogadni. Lónyay Menyhért törekvése azonban támogatóra talált az új belga kormányban. Ez a belga parlamentnek abból a pártjából alakult, amelynek annak idején Langrand-Dumonceau is híve volt és néhány tagja személyesen is résztvett egyes vállalkozásokban, vagy legalább is nagyon közel állt ezekhez. Magától értetődik, hogy ez a kormány rajta volt a nagy port felvert ügy gyors lezárásán. Sőt, maga II. Lipót belga király is a kérdés mielőbbi elintézését kívánta, mert öccsének, a flandriai hercegnek jelentős követelése volt egyes Langrand-Dumonceau-féle vállalkozásokkal szemben. A kibontakozási tárgyalások a megállapított terv szerint lassan annyira előrehaladtak, hogy Lónyaynak október végén az Erlanger-ház be tudta mutatni a különféle intézetek helyzetéről készített összesített kimutatást és így a tényleges lehetőségek ismere-

tében november elején az összes érdekelt fél bevonásával tartott tanácskozások után Erlangerék még a herceg által követelt 10 millió esetében is elvállalták a kiegyezés lebonyolítását. Ebben kétségtelenül ismét Lónyay segítségének volt nagy szerepe, aki ígéretet tett arra nézve, hogy ha a bankház az üzletet végül is hiánnyal zárna le, a különbözet megtérítéséről gondoskodni fog.

Az Erlanger-ház az 1871. év november és december havát a csődtömeg felszámolásából származó sokirányú egyezségek létrehozásával töltötte. Így a magyarországi birtokok értékesítése végett a Magyar Földhitelintézettel kezdett tárgyalásokat, a hitelezők kielégítése céljából egy sorsjegykölcsön létesítése végett a belga kormánnyal folytatott megbeszéléseket, közben pedig állandóan érintkezésben volt Thurn-Taxis herceg képviselőivel. Az év utolsó napjaiban ilyen módon létre is jött a herceg megbízottai és az Erlanger Viktor bankház között egy szerződés, amelyben a bank kötelezte magát, hogy az általános kiegyezés után 18 hónapon belül 9·5 millió frankot fizet a hercegnek és az Angol-Osztrák banknál lévő 2 milliót is visszajuttatja. Ez a szerződés később azáltal, hogy az általános kiegyezésbe az Erlanger Viktor bankház bevonata Erlanger Rafaelt is, olyképen módosult, hogy a 18 hónapos részlet már 1872 májusától esedékes lett. Még ezen időpont előtt, március elején sikerült végre a generális kiegyezést is tető alá hozni és így az 1868-i szerződés érvényét veszítve, az újabb megállapodás életbe léphetett.

*

Lónyay Menyhért közös pénzügyminisztterségének eddig eladott részletei, az 1870—71.-i hadi készülődéssel kapcsolatos kiadások fedezése, a függőben lévő olasz pénzügyi kérdés megoldása, a Thurn-Taxis-család anyagi viszonyainak rendezése, mind olyan problémák, amelyek kívül esnek azon a feladatkörön, amelyet rendes körülmények között a közös pénzügyminisztériumnak elsősorban el kell látnia. És ez jellemző magára a közös pénzügyminisztériumra. Működésében a nagyobb jelentőségű, érdekesebb mozzanatok nem állandó jellegű feladatköréből adódnak, hanem vagy a rendestől eltérő körülmények vetik felszínre ezeket a kérdéseket, vagy a miniszter személye révén kerül elintézésük magával a minisztériummal kapcsolatba. Lónyay közös pénzügyminisztterségének ezek a csupán egyszer előforduló, rendkívüli jellegű események adtak sajátos szint, és ebben rajta kívül álló tényezők mellett neki is volt bizonyos szerepe. Örökösen tevékeny egyéniségét a közös pénzügyminiszteri méltóságban

sem vonzotta a csendes, nyugalmas munkálkodás. Ellenkezőleg, a közös ügyek vitelében való részesülését és általában bécsi tartózkodását arra akarta felhasználni, hogy képességeit olyan területen is érvényesíttse, amelyen előző helyzetében nem nyílt alkalma dolgoznia. A körülmények és az uralkodó bizalma megadták neki ehhez a megfelelő lehetőséget. Sőt a szerencsés véletlen következtében az olasz egyezmény létrehozásával és a Thurn-Taxis-család ügyének rendezésével két olyan kérdést oldott meg, amellyel az uralkodónak személy szerint is nem csekély fontosságú szolgálatot tehetett. Pályájának jövő alakulására nézve ez a körülmény döntő jelentőségű volt. Sikertült az uralkodó elismerését és bizalmát maga iránt még jobban elmélyíteni, ami 1871 nyarán a grófi cím adományozásában nyilvánult meg, később pedig Andrássy külügyminiszterségének megvalósulásával a magyar miniszterelnökséghez vezetett. Lónyaynak az uralkodóhoz való személyes viszonyában egész közéleti pályafutása során közös pénzügyminiszterségének ez a rövid szakasza jelentette a fénypontot.

A közös pénzügyminisztérium minden évben visszatérő munkájának vezetése, amely munka elsősorban a közös költségvetés összeállítására és a delegációk elé terjesztésére, majd a megszavazott összeg kezelésére és a róla való elszámolásra terjedt ki, Lónyay másfél éves miniszterségének történetében tulajdonképpen csak másodrendű szerepet játszott. Jóllehet az 1871. és 1872. évre szóló közös költségvetés elkészítése és az 1870 november 24-től 1871 február 22-ig Pesten, illetőleg 1871 május 22. és július 19. között Bécsben tárgyaló delegációk előtt való képviselése egyaránt az ő vállára nehezedett, ez a munka egymagában nem igen tudta volna becsúszást kielégíteni. Pedig egy-egy költségvetés végleges összeállítását a közös minisztertanácsban hosszas és gyakran sok körületekintést, alapos átgondolást igénylő viták előzték meg. Az 1871. évi közös költségvetés, amelynek közös minisztertanácsi tárgyalása még 1870 augusztus végén megkezdődött, tulajdonképpen nem is a 100 millió fölé emelkedő évi rendes kiadás miatt jelentett a pénzügyminiszternek különös gondot, hanem sokkal inkább a hadügyminiszter által a folyó 1870. évre kért 60 millió póthitel beállítása következtében. Ennek az egyszeri rendkívüli kiadásnak fedezése körül hosszú viták folytak Lónyay és Potocky között. Lónyay ellene volt minden újabb kölcsön felvételének és e helyett mástermészetű pénzügyi műveleteket ajánlott. Végül azonban a kérdést nyitva hagyva, a két törvényhozásra bízta, hogy a póthitelnek a delegációk által való megszavazása után hitel útján vagy más eszközzel kívánják a szükséges pénz előteremtéséről

gondoskodni. Az 1872. évi közös költségvetésnek 1871 április végén tartott közös minisztertanácsi vitái már jelentősen símábban folytak le. Lónyay főtörekvése ez alkalommal ismét arra irányult, hogy a végső összeget lehetőleg olyan szinten sikerüljön meghatározni, ami még nem jelenti feltétlenül azt, hogy a két ország a hányadot rendes évi bevételeiből nem tudván fedezni, kölcsön felvételéhez kell folyamodnia. Ebből a szempontból különösen Magyarország helyzete aggasztotta, amelynek két egymásután következő évben körülbelül 20—20 milliós hiánnyal zárultak számadásai. A magyar delegáció részéről tehát nem sok készséget lehetett várni olyan közös költségvetés megszavazása iránt, amely elkerülhetetlenül maga után vonta volna az újabb kölcsönt.¹

De Lónyay nemcsak a minisztertanácsban igyekezett mindent elkövetni, hogy már eleve biztosítsa a költségvetésnek a delegációs tárgyalásokon való sikeres keresztüljutását, hanem szükség esetén a delegációk tagjaival is folytatott megbeszéléseket ilyen értelemben. Így amikor 1871 január végén — annak következtében, hogy az osztrák bizottság számos pontban csak kisebb összeget volt hajlandó megajánlani, mint amit a magyar delegáció megszavazott — a két bizottság álláspontja között lényeges különbség mutatkozott, ennek áthidalására a közös minisztertanács a pénzügyminisztert kérte fel. Lónyay érintkezésbe lépett az osztrák delegáció elnökével és fáradozását csakugyan siker koronázta.²

A közös költségvetésnek a delegációk által való megszavazása után a közös kiadások fedezésére szükséges összegnek az előírt helyre, kellő időben, fennakadás nélkül való kiutalása még mindig nem volt biztosítva. A kvóta esedékes részletei nehezen érkeztek a közös pénzügyminisztériumba és bizony a birodalmi központi pénztár csekély készpénztartaléka következtében nem egyszer csak nagy nehézségek árán tudta a közös minisztérium szükségletét kielégíteni. Ennek következtében a közös pénzügyminiszter több ízben kénytelen volt az egyes országok pénzügyminisztereit külön megkérni arra, hogy a részletek pontos átutalásáról még idejében gondoskodjanak. Az a kérése azonban, hogy a két pénzügyminisztérium a havi részletnek legalább egy részét még az előírt időpont előtt tegye át, hogy ilyen módon a birodalmi központi pénztár némi készpénzzel is rendelkezze, már nem talált meghallgatásra.³

¹ KZ. 1870 : 3110., 3517., 3520., 3523., 3811. és 4344. 1871 : 1057. és 1059.

² KZ. 1871 : 81.

³ RFM. 1870 : 3311.

A delegációk részéről már régóta sürgetett fontos feladata lett volna a közös pénzügyminiszternek a közös kormány gazdálkodását felülvizsgáló közös legfelső számszék felállítása. Ez a kérdés azonban Lónyay minisztersége alatt nem haladt előbbre. Bár mindkét delegáció kérdést intézett hozzá a számszék szervezésének ügyében, a miniszter minden alkalommal azt a választ adta, hogy amíg a két ország a maga saját számvevőszékét fel nem állítja, addig a közös számszék létrehozása nehéz dolog. Minthogy Magyarországon a legfőbb számszék immár alkotmányosan felállított, csupán Ausztria intézkedését kell bevárni; addig pedig a közös számszék feladatát a közös pénzügyminisztérium kebelében működő főszámszék látja el. Ez a megoldás természetesen nem volt kielégítő. Lónyay minisztersége alatt azonban e téren változás nem történt. Éppígy elintézetlen maradt az 1867 december 31.-ével a közös pénzügyminiszternek átadott közös pénztári készlet elszámolása és felosztása. A közös pénzügyminisztérium e tekintetben a maga részéről elvégezte a fenti időpontban fennállt közös aktívák és passzívák osztályozását és eképpen előkészítette az anyagot a két kormánynak a végleges rendezésre. A közös pénztári készlet elosztása mindamellet nem Lónyay nevéhez fűződik. Lónyay közös pénzügyminiszterségét egyébként sem igyekezett felhasználni arra, hogy Magyarország és a monarchia másik fele között fennálló vitás kérdéseket esetleg az előbbi javára döntse el. E tekintetben Weninger néhány hónapos befolyása jelentősebb eredményeket hozott mint Lónyay másfél éve; neki sem ideje, sem különösebb kedve nem volt ahhoz, hogy a közös pénzügyeknek még a kiegyezésből elintézetlenül fennmaradt részletproblémáival foglalkozzék.¹

Lónyay egész közös pénzügyminisztersége alatt soha nem tévesztette szem elől azt a lehetőséget, hogy Beust a külügyminisztériumot előbb-utóbb el kell hogy hagyja és helyére Andrássy jön fel Bécsbe; ebben az esetben a magyar miniszterelnökségre a legtöbb esélye neki lenne. Bécsi tartózkodása alatt mindenképen azon volt, hogy Magyarországra való visszakerülésének ezt a formáját megfelelően előkészítse. Közös pénzügyminiszteri méltóságát éppen ezért többnek fogta fel a monarchia közös pénzügyeinek legfőbb irányításánál; azon volt, hogy a közös minisztérium tagjaként a politikai kérdésekben is szerephez jusson. Erre alkalma először a porosz-francia konfliktus kitörésekor nyílt volna, de az akkori tanácskozáson e tekintetben jelentősége Andrássy

¹ Delegációk jkv.-ei.

mögött teljesen másodrendű volt. A július 18-i minisztertanácson mindenben csatlakozott Andrássy előterjesztéseihez és csak az elvi jellegű politikai kérdések eldöntése után, a részletek tárgyalása során került személye egyre inkább előtérbe. A háború eseményeit a porosz fegyverek fölényének mind határozottabb kidomborodásával növekvő aggodalommal kísérte. Politikai véleményének kialakításában, vagy legalább indoklásában azonban sajátos módon elsősorban pénzügyi megfontolások játszottak közre. Attól tartott, hogy Poroszország győzelme egész Európát jó ideig fegyveres készenlétben fogja tartani és ez az állapot előbb-utóbb minden állam pénzügyi helyzetének leromlásához, anyagi fejlődésének megakadásához fog vezetni. Minthogy a monarchiának Oroszországhoz való közeledését nem tartotta lehetetlennek, Andrássyt még augusztus végén arra próbálta rábeszélni, hogy az Oroszország és Anglia felé való közeledés mellett foglaljon állást, mert véleménye szerint ez a csoportosulás szolgálná leghatásosabban az európai békét és egyensúlyt. Ez elképzelésének illetékes helyen azonban soha nem adott kifejezést, különben is személye az 1870–71.-i események alatt a közös miniszteriumban nem emelkedett a szakminiszter átlagos színvona fölé.¹

Fontosabb és valamivel önállóbb szerepet játszott a közös kormány politikájában Lónyay 1871 őszén a cseh törekvések által előidézett események folyamán. A csehek az első pillanattól fogva a legelszántabban ellene voltak a dualizmusnak, és midőn létrejöttét megakadályozni nem voltak képesek, passzívításba vonultak vissza. Elhagyták a birodalmi tanácsot és a decemberi alkotmány kidolgozásától is távoltartották magukat. 1868 folyamán ellenállásuk egyre élesebb lett, a helyzet mindinkább elmérgesedett és első áldozatként lemondott az Auersperg-kormány. Az utána következő Hasner-minisztérium szívesen kiegyezett volna a csehekkel, de nem az általuk kívánt federalisztikus alapon, hanem egy bécsi centralizmusba óhajtotta volna bevonni őket. Ez a próbálkozás nem járt sikerrel, úgyhogy a Hasner-kormány aránylag rövid időn belül átadta helyét a Potocky-miniszteriumnak. A Potocky-, majd utána a Hohenwart-kormány alatt történtek a legkomolyabb kísérletek a federalizmus megvalósítására. Az uralkodó egy 1871 szeptember 12-én kelt leiratában elismerte a cseh királyság jogait és késznek nyilatkozott ez elismerést a koronázási esküvel is meg-

¹ Kónyi Manó: Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben. Budapesti Szemle, 62. k. 1890, 15. l.

erősíteni. Minthogy e leirat egyúttal felszólította a csehtartománygyűlést, hogy Csehország államjogi viszonyának rendezése tárgyában fejtse ki véleményét, hamarosan napvilágot láttak a Fundamentalartikkel, amelyeket egy felirat kíséretében október 10-én a cseh tartománygyűlés felterjesztett az uralkodóhoz. A csehek a Fundamentalartikkelben teljes egyenjogúságot kívántak Magyarországgal: koronázást és külön kormányt. Lényeges módosítást követeltek a monarchia nem magyar részének közjogi szerkezetében és ezáltal alapjában támadták meg a 67-es dualizmust. A dolgoknak ez az alakulása természetesen nem lehetett közömbös Magyarországra nézve sem.¹

A magyar álláspontot Andrassy fejtette ki legrészletesebben egy október 20-án kezdődő háromnapos közös minisztertanácson. A cseh követeléseket teljes egészükben visszautasította. Lónyay a maga nézetét már előbb, október 16-án előadta a közös kormánynak azon a tanácskozásán, amelyen ez a cseh javaslatokkal szemben elfoglalandó magatartását igyekezett meghatározni. A leghatározottabban ellenezte a federalizmust. Elsősorban magyar szempontból, mert féltette Magyarországot a szláv elem előtérbejutásától. De nemcsak a magyar érdek lebegett szeme előtt, a dualizmus fenntartását a monarchia németjeinek szempontjából éppoly fontosnak tartotta, mint a magyarokéiból. A magyar és német elem összefogásával, esetleg a lengyelek megnyerésével képzelte elháríthatni azt a veszedelmet, amely a monarchiát a szlávok részéről fenyegette. Az október 16-i közös minisztertanácson hangsúlyozta, hogy a cseh kívánságok nem egyeztethetők össze a kiegyezési törvénnyel, a kettő között az ellentét áthidalhatatlan. A kiegyezést pedig csak olyan módon lehet megváltoztatni, ahogyan megalkották, vagyis a két ország törvényhozásának beleegyezésével és az uralkodó jóváhagyásával. De veszedelmes a csehek követelése a monarchiának nemcsak belső helyzetére nézve, hanem külpolitikája szempontjából is. A lajtáninneri rész egységének szétesése káros visszahatással lehet a birodalom nagyhatalmi állására. Az egyes részletkérdések közül Lónyay természetesen a pénzügyi problémával foglalkozott a legbővebben, és rámutatott arra a súlyos következményre, amellyel az önálló cseh kvóta az államhitelre nézve járhat.²

¹ Wertheimer, i. m.; B. Bretholz: Geschichte Böhmens und Mährens, IV. k. (Reichenberg 1925); O. Zeithammer: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche, I. (Prag 1912); K. Kazbunda: Pokusy rakouské vlády o české vyrovnání. Český časopis historický 1921.

² KZ. 1871 : 2815. Kónyi, i. m. 201. l.

Lónyaynak még ugyanazon a napon alkalma nyílt, hogy e felfogását az uralkodó előtt is kifejtse. A legfelsőbb helyen mind ekkor, mind később is kellőképp hangsúlyozta, hogy ha az események az Andrássy által és általa képviselt állásponttól eltérő megoldást nyernének, ez okvetlenül maga után vonná Andrássy lemondását és egyúttal azt is, hogy a Deák-párt tagjai közül az új kormány megalakítására senki sem vállalkoznék. Tehát ő sem. A következő nap, október 17-én, Hohenwarttal folytatott Lónyay hosszas megbeszélést. Részletesen felsorolta az osztrák miniszterelnököknek a Fundamentalarartikel egyes pontjaira nézve észrevételeit és ismét rámutatott a német elem megerősítésének és megnyerésének fontosságára. Véleménye szerint a kormánynak a németekre kellene támaszkodnia, bár kérdés, hogy erre nincs-e már késő. Hohenwart, jóllehet mindvégig megmaradt azon az állásponton, hogy a cseh követeléseket nem szabad visszautasítani, végül mégis megígérte, hogy egyes pontokban megpróbálja a cseh kívánság megváltoztatását kieszközölni. Miután Lónyay 18-án Beusttal is áttárgyalta a kérdést, mind világosabban látta, hogy a kormány tagjai távolról sincsenek azonos nézetten, és Beust meg Hohenwart között szinte kiegyenlíthetetlen az eltérés. A következő napok a közös minisztereknek és a két miniszterelnöknek szakadatlan tanácskozásaiiban teltek el. A tárgyalások középpontja kétségtelenül az uralkodó elnökletével tartott 20.-i közös minisztertanács volt, azonban ez után még el kellett múlnia néhány napnak, míg a helyzet lassan tisztázódott. Lónyay állandóan a legtevékenyebben résztvett a megbeszélésekben és öccséhez írt levelében életének egyik legérdekesebb szakaszaként jellemezte az október 16.-a és 23.-a közt eltelt hetet.

A kibontakozás ismeretes. A csehek akciója összeomlott, a Hohenwart-kormány megbukott és megingott Beust helyzete is. Lónyay szerepe Beusttal kapcsolatban még tisztázatlan. Vádolták azzal, hogy a krízis során valósággal tüzelte a kancellárt Hohenwart ellen és eljárása állítólag nem volt mentes bizonyos számító hátsógondolattól: Beustot bele akarta hajszolni olyan helyzetbe, ahonnan már nincs többé kiút. Ez a föltevés azonban egyelőre nem igazolható. A tény csupán annyi, hogy Hohenwart távozása után nyíltan beszélt Beust közeli bukásáról. A kancellár november 6-án adta be lemondását és ezzel Lónyay reményei a magyar miniszterelnökségre a megvalósulás előtt álltak. Azoknak az eseményeknek története azonban, amelyek később tényleg miniszterelnöki kinevezéséhez vezettek, már nem tartozik e dolgozat keretébe.

Juhász Lajos.

A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma.¹

Általánosan ismert tény, hogy a német tudományosság az utóbbi időkben sokat foglalkozik a külföldön élő és a történeti időkben a külföldön élt német népi elemek sorsával. Így került feldolgozásra a Felvidék német lakosságának története is. A munkát azok a fiatal német tudósok kezdték, akik a prágai német egyetem híres professzorának, a helynevekkel történeti alapon foglalkozó Ernst Schwarznak voltak tanítványai. Időrendben elsőnek J. Hanika lépett fel a körmöci német nyelvszigetről írott munkájával. 1938-ban azután új név jelent meg, H. Weinelt neve, aki két könyvet és több kisebb cikket szentelt a felvidéki németség történetének. Mindnyájan nyelvészek és nyelvészeti kutatásaik vezették őket a történeti problémákhoz. Schwarz kapcsolta be először a Felvidéket a Szudéták körébe. Már első munkája a csehországi helynevekről figyelembe vette a felvidéki német helyneveket és újabb, a szudéta-német nyelvjárásokat tárgyaló munkája függelékben foglalkozik a felvidéki német nyelvszigetekkel.

A kutatás és a feldolgozás eleinte a helyi német elemek munkája volt, akik a Karpathenland című folyóirat körül tömörültek. Hanika is ebben a körben kezdte meg működését; a másik szerző, Weinelt, ma a königsbergi egyetem magántanára, azonban már nem élt hosszabb ideig a történelmi Magyarországon. Ez éppen a mi szempontunkból igen lényeges, mert az a sajátos gondolatvilág, amelyben a Kárpátok medencéje ezer év óta él és rólunk, magyarokról gondolkodik, nincs meg nála. Magyarul nem tud, s nem ismeri eléggé a magyar történetírás eredményeit. Ebből következik, hogy, számunkra érthetetlen módon, magyarországi népelemeket a magyarországi történetstől függetlenül akar vizsgálat alá venni. A mi népiségtörténetünk ezzel szemben más véleményen van; tudatában lévén a magyarság vezetőszerepének, nem

¹ Egyben közös ismertetése a következő munkáknak: Weinelt, Herbert: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei. (Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern. Heft 4.) Brünn—Leipzig 1938. Rudolf M. Rohrer. 8° XX. 272 l., 34 térk. — Weinelt, Herbert: Das Stadtbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache (Veröffentlichungen des Südostinstituts, Nr. 20.) München 1940. 8° IX, 174 l. — Hanika, Josef: Ostmitteldeutsch-bairische Volkstums-mischung im westkarpathischen Bergbauebiet. (Deutschum und Ausland, 53.) Münster i. W. 1933. Aschendorff. 8° XV. 139 l., 6. térk., 2 tábla.

tud olyan folyamatot elképzelni az ország határain belül, amely a magyar élettől merőben függetlenül alakulhatott volna. Azok viszont, akik politikai-társadalmi egységet sokáig nélkülöző német terület történeti folyamatait vizsgálták, éppen azt nem tudják elképzelni, hogy a központi hatalom vagy a társadalom a középkor folyamán olyan befolyást gyakorolt volna az egyes népelemek életére, mint ahogy az Magyarországon legjobb tudásunk szerint megtörtént.

A Felvidék történetével foglalkozó nem-magyarországi származású tudósok közül a cseh történészek pontosan felismerték a magyarság egyik nagy erejét: a központi hatalomból kisugárzó szervezeti erőt és annak hatását a társadalomra. Magyarellenes céljaiknak megfelelően azt igyekeztek minden korban és minden eszközzel támadni. Chaloupecky a középkor elején vonta kétségbe létezését, Janják pedig XVIII. századi formáit igyekezett kompromittálni. Munkájukat néha valami naiv kisajátítási tendencia kísérte, amikor mindenütt szláv elemeket kerestek és még a társadalom szervezését illetőleg is ezeknek a szlávoknak igyekeztek minden jót tulajdonítani. Weinelt módszere más: egyszerűen nem veszi figyelembe a magyarságot, idegen marad előtte az egész ország sorsa. Csak a német elemről beszél, s rólunk csak akkor esik szó, amikor a németiség eltűnésének ódiúját kell vállalni. Annál könnyebb ez az egész eljárás, mert az ismertetésünkben szereplő egész irodalom kizárólag a Volksbodenről szól, azaz olyan területről, amelyen valóban csaknem minden kultúrmunkát a németiség végzett, s a magyarság igen kis számmal vett részt abban.

A német felvidékkutató irodalom két legnagyobb alkotása Weineltnek a középkori német írásnyelvről és Hanikának a körmői német szigetről szóló munkája. Tulajdonképen mindkét műnek szellemi gyökerei Ernst Schwarz, a Szudéták történetével nyelvészeti alapon foglalkozó prágai professzor munkásságára nyúlnak vissza, de már előre is kijelenthetjük, hogy egyik szerző sem tudja utolérni mesterét. Hanika inkább megközelíti Schwarz módszeres pontosságát, Weinelt már kevésbé. Schwarz és Hanika jól ismerik területüknek történeti irodalmát, Weinelt viszont már teljesen járatlan nemcsak a magyar nyelvű szakirodalomban, hanem általában a magyar történelemben is. Könyvének eredeti célkitűzése helytálló: „A középkori német írásnyelv vizsgálata alapján megkíséreljük kimutatni a közép- és újkori német nyelv- és kultúrtájakat és kidolgozni a formáló erőket sokféleségükben, keveredésükben, rétegződésükben, származásukat, mozgási irányukat, eredményüket és időbeli egymásrakövetkezésüket.”¹ A hiba csak az, hogy nyelvész létére nem áll meg ezeknek a nyelvészeti eredményeknek közlésénél, hanem településtörténetet kezd írni. Nem okul azon, hogy Schwarz és Hanika jól ismerték az általuk érintett területnek nemcsak nyelvi, hanem primér történeti forrásait, és még így sem mernek településtörténeti munkát írni, hanem csak kritikai megjegyzéseket fűznek az irodalomban fel-

¹ H. Weinelt: *Kanzleisprache*. I. I.

vetett problémákhoz. Weinelt forrásanyaga ezzel szemben, bár a német városok oklevélnyelvének megismeréséhez tökéletesen elegendő adatot tartalmaz, egész vidékek településének megrajzolásához semmi esetre sem alkalmas. Forrásai ugyanis kizárólag a városi levéltárakból kerülnek ki, mégis ezekből von le következtetéseket a falvak településére is, anélkül, hogy akár csak az ezekre vonatkozó kiadott anyagot teljesen összegyűjtötte volna. Arról nem is szólunk, hogy a köz- és magánlevéltárak számtalan kiadatlan adatot nyújtó anyagát egyáltalán nem látta. Mulasztását nem menti az, amire hivatkozik, t. i. hogy az oklevelek összegyűjtése ekkora területen túlságosan nagy feladat lenne, sem az, hogy az anyag egy része — bizonyára elenyésző töredéke — 1918-ban elpusztult.¹ Így azután nem csodálkozhatunk rajta, ha eredményei magában az eddig ismert történeti forrásanyagban találták cáfolatukat.

*

Minden településtörténeti kérdéssel foglalkozó irodalomnak első és legfontosabb problémája: milyen emberföldrajzi adottságok voltak a milyen népek éltek ott a település megkezdésekor. Természetesen Weinelt és Hanika is ezekre a kérdésekre keres választ könyve első fejezetében. Munkájukban nemcsak ezekre a kérdésekre kellett kiterjeszteni a figyelmüket, mert más a helyzet akkor, amikor a települő nép nem egységes és államszervezetben meg nem állapodott, gyéren elhelyezkedő csoportok mellett kezd meg új életét és megint más, ha egy már meglévő államszervezet kereteibe kell beleilleszkednie, annak útmutatása szerint kell bizonyos területeket kultúrtájjá átalakítani. Abban az időben, amikor a magyarság a Felvidéken megtelepült, itt semmi más hatalommal nem kellett számot vetni. A szláv állam akkor már megbukott, s így csak az ott lakó szlávok elhelyezkedését kellett bizonyos fokig figyelembe venni. Abban az időben azonban, amikor a németiség nagyobb tömegekben kezdett Magyarországon letelepedni, a település irányításában nemcsak a németiségnek volt szerepe, hanem az államot fenntartó és bővíteni akaró magyarságnak is. Ebből kényszerítőleg következik, hogy azokat az állapotokat és célokat, amelyet a magyarság mint az állam vezetője el akart érni, a kutatásnak mindenkor ismernie kell. Tehát mindkét szerzőnek figyelembe kellett volna vennie az akkori magyar állam szervezését, az irányokat és módokat, amelyekkel a magyarság a település folyamatát irányította.

A hazai németiség településeit általában korábbi időpontokra szokták visszavetíteni, mint ahogy azok valójában bekövetkeztek. Még rönszansz hagyományok alapján beszéltek ittmaradt germán törzsekről, amelyek átvészelve a népvándorlást, a középkorban magasfokú kultúrát alkottak. A körmöci németiséget pl. a Marcus Aurelius által emlegetett quadokkal hozták kapcsolatba. Enyhébb formában azután ezt úgy fogalmazták, hogy a régi avarokat megdöntő németiségnek maradtak itt töredékei, ha másutt nem is, de

¹ H. Weinelt, i. m. 7. l

Pozsony, Nyitra környékén. Weinelt kerekén elutasítja a középkori felvidéki németiségnek összekapcsolását azzal a népséggel, mely a régi Pribina—Szvatopluk-féle morva-szláv birodalommal politikai összeköttetést tartott fenn.¹ A kontinuitás elvetésekor csupán németekre, ill. germánokra gondol, hivatkozva egy újabb német régészeti munkára és nem vizsgálja meg a kérdést Pleidell eredményeinek szempontjából még Pozsony esetében sem.² Csováljuk, hogy Weinelt, aki nagy nyelvészeti készséggel, igaz, a magyar nyelv ismerete nélkül fogott hozzá kutatásaihoz, a következőkben teljesen a cseh történészek nézeteit reprodukálja minden kritika nélkül. Ezek a cseh tudósok a világháború után, élükön a pozsonyi egyetem cseh professzorával, Chaloupeckyvel azt állították, hogy a magyarság a honfoglaláskor nem szállotta meg a Felvidék délnyugati részét, a régi nyitrai szláv fejedelemség tovább élt és csak Szt. István foglalta el területét.³ Érdekes azonban megfigyelni a Chaloupecky és Weinelt között adódó eltéréseket. Pusztán német történeti irodalom ismeretéből kiindulva jut el Weinelt arra az eredményre, hogy a nyitrai szlávok és a bajorok közti kapcsolatokat a magyarság megjelenése „robantotta szét”. De ez csak egy pillanatra enyhíti azt a nagy tájékozatlanságot, amit a szerző elárul, mikor megállapítja, hogy a királyi udvarban — a német származású királynék befolyására — egy kis német réteg keletkezett, német lovagok és papok jöttek az országba és így „a német település számára kedvezővé vált a talaj” (Der Boden war für die deutsche Siedlung aufgelockert).⁴

Hanika munkájának területileg korlátozottabb jellegéből következik, hogy nem ad ennyire általános bevezetést. Őt csupán a Garam és Nyitra völgyében kialakult helyzet érdekli és minden kiáltóbb hiba nélkül vázolja azokat az állapotokat, amelyek a XIII. század elején fennálltak. Természetesen rajta is nagyon érzik Chaloupecky hatása, nézeteit nemcsak hogy elfogadja, sőt azzal a vállveregető megjegyzéssel idézi munkájának egy részét, hogy a német befolyást és munkát teljes elismeréssel illette.

Hanika 1933-ban írta műve általános bevezetését. Ehhez akkor nehezen használhatott mást, mint Chaloupecky összefoglalását a Felvidék települési képéről a honfoglalás előtti időkben és egyes területekre Mályusz Elemér könyvét⁵ s a helytörténeti irodalom cikkeit. Weineltnek azonban 1938-ban, főleg pedig 1940-ben már egyéb munkák is rendelkezésére állottak, amelyekből tanulságos részleteket meríthetett volna, hogy mást ne említ-

¹ Uo. 215. l.

² E. Beninger: Die germanische Bodenfunde in der Slowakei (Reichenberg i. B. u. Leipzig 1937). — Pleidell A.: A magyar város-történet első fejezete. Századok 1934.

³ Václav Chaloupecky: Staré Slovensko (Bratislava 1923).

⁴ Weinelt, i. m. 218. l.

⁵ Hanika, i. m. 8. l. — Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása (Budapest 1922).

sünk: Fekete Nagy Antal¹ szepességi és Kniezsa István általános² tanulmánya, különösen amikor ez utóbbi németül is megjelent. Ekkor már magyar részről Chaloupecky ismertetése és bírálata is elkészült.³ Weinelt azonban egy-két történeti könyvből akarta megszerezni mindazokat az ismereteket, amelyekre szüksége lett volna, mivel pedig Csehszlovákiában élt, természetesen a könyven megszerezhető cseh könyvekhez fordult és a német munkákon kívül főleg Mencl és Chaloupecky összefogóbb kutatásait tartotta szem előtt. Ezek a könyvek pedig egy idegen disciplinában, a nyelvészet iskoláján felnőtt embernek még arra sem adhatnak elég alapot, hogy ilyen, többször megrajzolt történeti képet hiba nélkül vázoljon fel.

Hogy ezek a szempontok mennyire nem zavarják Weinelt működését, arra a legjellemzőbb legújabban megjelent cikke, amelyben a felvidéki városok települési formáját teszi vizsgálódás tárgyává.⁴ A leghetetlenebb megállapítások derülnek ki belőle, amelyek a nyelvészetben pontosan és precízen dolgozó Weineltet egyszerre a dilettantizmus színvonalára süllyeszti. Pedig ha tanult volna Schwarztól, aki csodálatra méltó önfegyelmeléssel állt meg tudománya határain és nem akart településtörténészként szerepelni, akkor megkímélhette volna magát ettől a rút kudartól.

*

A felvidéki németiséggel foglalkozó rendszeres irodalom megindulásakor a Karpathenland első számának első lapjain egy marburgi származású cikkíró, Kurt Eckert állapította meg, hogy a középkori németiség lényegesen nagyobb területet foglalt el, mint annak mai maradványai.⁵ Ebben a cikkben látott először napvilágot — mintegy az előbbi tétel magyarázatául — az a megállapítás is, hogy a pozsonyi nyelvszigetet egy keskeny hid kötötte össze a déli bányavárosokkal. A pozsony környéki németiség a középkorban kifli alakjában helyezkedett el az állandó utánpótlást biztosító központ, Pozsony körül. A kifli egyik végén Nagyszombat német lakossága zárta le a Kis-Kárpátok keletilejtőjén elhelyezkedett német telepsort (Bazin, Modor stb.), míg a Csallóközben a németiség inkább falvakban települt és ennek a településnek határát kelet felé Somorja és Szenc, ma már magyar helységek jelzik a középkorban. Kétségtelen tehát, hogy ez a sziget lényegesen nagyobb volt mai kiterjedésénél. A sziget azonban nagysága ellenére is csak sziget maradt és nem volt összekapcsolva

¹ Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása (Budapest 1934).

² I. Kniezsa: Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Archivum Europae Centro-orientalis IV. 1938, 241—412. l.

³ Deér József, Századok 1932, 21—27. l. és Kniezsa, Archivum Europae Centro-orientalis 1937, 359—360. l.

⁴ Weinelt: Deutsche mittelalterliche Stadtanlagen in der Slowakei. Südostforschungen V. 1940, 315—360. l.

⁵ Karpathenland I. 1928, 5. l.

semmiféle keskeny híddal más német szigettel, még a legközelebbi Kőrmöcbányával sem.

A „hid“ bizonyítására igen alkalmasnak látszott az a körülmény, hogy Galgócnak (Freistadt), Vágújhelynek (Waag-Neustadt) és Trencsénnek német neve van. Ha ehhez még Nyitra városát is hozzátesszük, meg is kaptuk azt a hidat, amely a pozsonyvidéki németséget a kőrmöcivel összekötötte volna. Weinelt legalább így képzei, de elgondolásában két alapvető hiba van. Az egyik a helynevek időbeli eredetének meg nem vizsgálása és a helynévadás általános törvényeinek figyelmen kívül hagyása. A másik az a feltevés, amelyet olyan kategórikusan fejez ki említett cikkében: „Slowaken und Madjaren haben hier keine Städte geschaffen.“¹

Ennek a megállapításnak hitében tartja mellőzhetőnek a vizsgálat alá vett városok nemzetiségét bizonyítani és így lesz Trencsén, Nyitra, Galgóc és Vágújhely német város. Ehhez mindössze annyit tart megjegyzendőnek, azt is csak jegyzetben, hogy Ortway kísérlete, Pozsonyban olaszokat kimutatni, teljesen csődöt mondott.

Ennél a felületességnél is jellemzőbb Weinelt első, 1938-ban megjelent okfejtése Nyitra városával kapcsolatban: „... Nyitra is a közvetlen bajor hatású területhez tartozik, nem lehet kétséges, hogy a bajor népiség határozta meg a város nemzetiségét. Már 1100 körül említik a suburbiumot.“ Itt idézi jegyzetben: „Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. S. 38.“²

Érdemes ennél a gondolatmenetnél megállani, tehát:

1. Nyitra német volt a középkorban,
2. Már 1100 körül német volt, mert egy „suburbium“ szerepel, az pedig csak német lehet?!
3. Adat hiányában természetesnek kell venni, sőt kétségtelennek, hogy bajor népi elem határozta meg a város németiségének jellegét.

Ezzel szemben a valóság ez:

1. Nem minden „suburbium“ volt szükségképpen német.³
2. Nyitra esetében az egész középkoron át nem lehet németiségről beszélni a magyar honfoglalás óta. Egyetlen hely- vagy személynevet sem ismerünk itt, amely német eredetre vallana, kivéve a Neutra nevet, ami azonban, mint a helynévadásoknál még rátérünk, nem vall német lakosságra.
3. Nemlétező németiség pontosabb törzsi vagy nyelvjárási meghatározásáról sem lehet szó.

Trencsén német nevének kialakulását nem ismerjük, Vágújhelyről azonban biztosan állíthatjuk, hogy az egész középkoron át ismeretlen.

Weineltnek 1940-ben megjelent cikkében természetesen (felvidéki német városokról lévén szó) Nyitra ismét szerepel. Elmondja

¹ Weinelt: Südostforschungen V. 1940. 315. l.

² Weinelt: Kanzleisprache, 223. l.

³ Pleidell A., i. m.

róla mindazt, amit Mencl¹ a városról egyébként megírt és azzal a megjegyzéssel fejezi be az ismertetést, hogy Nyitra esetében szláv várral van dolgunk mint települési formával.² A német nemzetiség bizonyításával egyébként itt is adós marad.

Még egy példát mutathatunk be a „híd”-hoz tartozó „német” városokat illetőleg. Trencsénről van szó. Weinelt úgy emlékszik meg róla első munkájában, hogy felsorolja az 1476-ban megkezdett, de szlovák nyelven megkezdett városi könyvből a 17 esküdt nevét. Ebből négy kétségtelenül német, majd a többi nem-német, hanem latin és tót név felsorolása után megjegyzi: „Davon können einige sehr wohl noch deutsche sein.”³

*

Weinelt munkájának legprecízebb része és Hanika egész könyve a felvidéki németiség legjelentősebb csoportjához: a selmeci és korponai németekhez kapcsolódik. Ennek a csoportnak németisége nemcsak fajilag volt erősen kevert, hanem időben is több rétegben jött be az ország területére. Az első csoportok még a tatárjárás előtt telepedtek meg. Ezeknek tulajdonítható az a kultúrkör, amelyet a Selmecbánya körüli városok és falvak románstílusú templomai jeleznek. (Selmecbánya, Bélabánya stb.) Ezek a templomok Mencl szerint zárt kultúrkört adnak már abban az időben, amikor a település jellege szerint élesen különböző bányaváros, Selmecbánya és a mezőgazdaságán, ill. kereskedelmén emelkedő Korpona egymással szorosabb kapcsolatba kerül. Az a második német népi réteg, amely a tatárjárás után a Garam-völgyében feljebb kapaszkodva Besztercebányát alapítja meg, más jellegű. Weinelt itt is követ el hibát a németiség szerepének megállapításában. Szerinte Besztercebánya kifejezetten bányatelepülés volt, amely hamarosan egy kis német terület középpontjává lett. „Bizonyíték erre, hogy a környező falvakat Sachsendorfnek, Altgebirgnek, Rudolfsdorfnek stb. hívják, sőt még Kincelovát is ide kell számítani, mert benne a német „Kincel” személynév van elrejtve.”⁴ Ipolyi Besztercebányáról szóló munkája — amelyet természetesen nem ismer — ezeknek a helységeknek nevéről megállapította, hogy a város polgárainak nevét viselik a -dorf helynévképzővel.⁵ De még ez sem jelenti azt, hogy a községek lakossága német nemzetiségű volt. Erre egyedül a dülő- és családnevek adhatnak felvilágosítást, amiket azonban nem ismerünk.

A családneveket Weinelt is felhasználta annak a kérdésnek tárgyalásakor, hogy honnan kapták ezek a városok későbbi népi utánpótlásaikat. Itt sokkal pontosabb, mint amikor idegen területeken dolgozik és az idevágó térkép is egyike a legjobbaknak az

¹ V. Mencl: Stredoveká mesta na Slovensku; Südost-Forschungen V. 318—319. l.

² Uo.

³ Weinelt: Kanzleisprache, 224. l.

⁴ Uo. 227. l.

⁵ Ipolyi Arnold: Kisebb munkái, II. k. 292—293. l. •

egész kötetben.¹ Végső megállapítása megerősíti Hanika eredményét, hogy a németségen belül keveredik ebben a nyelvszigetben a bajor és az ostmittledeutsch hatás. Hozzáteszi, hogy ez a keveredés nemcsak a nyelv terén figyelhető meg, hanem a jog elterjedése tekintetében is, így Korpona polgárainál, akiknek nyelve erős bajor sajátosságokat mutat, de magdeburgi jog szerint élnek. „A középkori bányavárosok vidéke tehát nem önmagában zárt egész, hanem különböző származású, egymással még ki nem egyenlített elemeket egyesít.”² A korponai és a selmeci jog elterjedése vezet azután a szerzőt a bányavárosok kultúrtörténeti problémájának megoldásához: Korpona először ostmittledeutsch lakosokkal települ meg, akik a magdeburgi jogot magukkal hozták. Ezt az eredeti lakosságot nyomta el – aránylag korán – a bajor befolyás, amely csodálatosképpen a nem-bajor magdeburgi jog elterjedéséhez vezetett a Felvidék többi német városaiban.

Hanika munkája teljes egészében a korponai német népcsoporttal foglalkozik. Bevezetésében ismerteti a vidék földrajzát és nem mulasztja el a történetileg a németek bejövetele előtt kialakult település képét ismertetni, majd sorra veszi az egyes városok és falvak keletkezését. Új megállapítása ezen a téren, hogy Németpróna 1337-ben, vagy közvetlenül azelőtt települt meg.³ Egyedül a községek vizsgálatánál esik a Weinelt által olyan gyakran elkövetett hibába, amikor Cigelt a német falvak közé sorolja, holott erre semmiféle adatunk sincs.⁴ A helynevek vizsgálata viszi a -hau névképzőjű falvak bővebb tárgyalásához, amelyről még lesz szó. Foglalkozik még a soltészokkal és a körmöci polgárok származásával az első 150 évben, a családnevek alapján. A különálló nyelvészeti és néprajzi kutatások végén kapjuk Hanika könyvének eredményét: a bajor és az ostmittledeutsch népelemek keveredtek ezen a vidéken, ahová az arany vonzotta azokat, akik otthon nem találtak megélhetést.

*

Különös eredményre jutottak a szerzők azokkal a telepekkel kapcsolatban, amelyek a német -hau végződést viselik nevükben. Weinelt erre vonatkozó fejtegetéseit a következőkben összegezhettük: A sziléziai -hau-település Felső-Magyarországra Galiciából került, először a Dunajec mellékén alakult ki és onnan terjedt el részint Sáros és Zemplén megyékbe, részint Korpona és Körmöcbánya vidékére. Tulajdonképeni központja ennek a települési folyamatnak később Sáros vármegye lett. Idegen oklevelekben (tehát a magyar királyi kancellária által kiállítottakban) sokszor magyarosított formában jelenik meg a -vágása összetételben és ez nagyban gátolja ennek a települési formának pontos és beható vizsgálatát. Nehéz annak megállapítása is, hogy mennyiben laktak ezekben a helységeken német vagy más népi elemek.⁵

¹ Weinelt: Kanzleisprache, 230 l.

² Uo.

³ Hanika, 15—23. l.

⁴ Uo. 30. l., Századok 1938, 489. l.

⁵ Weinelt: Kanzleisprache, 244—245. l.

A hau-kérdésnek kifejlődése a német irodalomban pontosan nyomon követhető. Hanika vetette fel a Karpathenland III. évfolyamában,¹ s az ő kutatásai alapján vett róla tudomást Schwarz, aki ismert munkájában² annak a véleményének adott kifejezést, hogy a -hau mint helynévképző eredetileg erdészeti kifejezés és gyakran fordul elő mint dülönév. Tekintettel arra, hogy a dülönév lényegesen nagyobb elterjedtségnek örvend, mint a -hau szóval képzett helynév, valószínűleg nem az óhazából származó helynévgyökér (Ortsnamen-Grundwort) volt, hanem először mint dülönévet alkalmazták és a XIV. és XV. században a körmői nyelvsziget területén lett általánosan kedvelt. Ezek után jelent meg Hanika tanulmánya,³ amely már más irányba vitte tovább a kérdés irodalmát. Schwarz-cal szemben leszögezte, hogy a -hau képző nemcsak a bányavárosok vidékén terjedt el, hanem főleg az északi megyékben található nagyobb számban. E megállapításhoz felhasználta Melich J. és Lumtzer V. közös munkáját a magyar nyelv német jövevényszavairól és bizonyításának döntő anyagát merítette az itt talált és a -hau képzővel teljesen azonosított sárosi és zempléni -vágása nevekből.⁴ Azt a nehézséget, hogy nem minden -vágása falunévnek van megfelelő -hau végű német elnevezése, azzal az ötlettel tartja elintézhetőnek, hogy a királyi kancellária a neveket elmagyarosította, ill. magyar formájában használta azokat. Ezekre a telepekre vonatkozólag azután idézi Kaindl megállapítását: „A hau- nevek mint az ostmitteldeutsch település igen jellemző jegyei tűnnek fel.” Ezek után kifejti, hogy a magyarországi -hau település kiindulási vidéke a Lengyelországtól a XIV. században Magyarországhoz került terület, s hogy először városi települési hálózat keletkezett rajta: Podolin, Neumarkt (Nowy Targ), Szandec, Lubló, Kiszseben, Eperjes, Bártfa és Sztropkó. Ezeknek a városoknak polgárai mellesleg falvak telepítésével foglalkoztak és a -hau képző előtt található személynév az ő nevüket tartja fenn. A személynév + -hau-val képzett nevekből kapjuk meg azt a hatalmas területet, amelyen Hanika vizsgálódásai tovább folynak: a „Hausiedlung” keleti szárnyát a galíciai Landshut körüli csoport alkotja, nyugati szárnyán a privigyei telepek fekszenek, központját pedig Sárosban találjuk, ahol 43 ilyen -hau vagy -vágása nevű község szerepel a középkorban. A földrajzi elhelyezkedés azonban nem felel meg az időbeli kialakulásnak. A -hau nevű telepek először a Dunajec mellékén és Galiciában tűnnek fel. Onnan előbb Sárosba és a Felvidék egyéb részeire terjedtek, majd utóbb Galiciából indulnak kelet felé. Hanika fogalmazása szerint: „A XIV. század első har-

¹ Karpathenland III. 117. l. Hanika: Hau oder Heu.

² Ernst Schwarz: Die Ortsnamen der Sudetenländern als Geschichtsquelle (Forschungen zum Deutschtum der Ostmarken II/2. München u. Berlin 1931), 114—115. l.

³ Hanika, 38—47. l.

⁴ V. Lumtzer—J. Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnswörter des ung. Sprachsatzes (Quellen und Forschungen zur Geschichte, Literatur u. Sprache Österreichs. Innsbruck 1900). 19—24. l.

madában alakul ki a centrum, a második harmadában a jobb-szárny, melynek vonzóerejét a bányászat adta, ennek a századnak a harmadik harmadában a balszárny tör előre a Szan-folyó felé.¹ A sziléziai származás mellett bizonyítanak okleveles adatokon kívül² azok a tények, hogy az első ismert falunak, Hobgartennak (Kömlöskertnek, Szepes vm.) nyelvjárása még ma is sziléziai. Sáros vármegye pedig mindig nyitva volt a lengyel vidékek felé a Duklai-hágón keresztül.³ Mindezek alapján Hanika az őshaza kérdését úgy oldja meg, hogy ezek a telepések Morva-Sziléziából származtak és úgy képzei, hogy a fenti időrendben onnan előbb a Dunajec vidéke és Galicia települt, majd később más úton jöttek telepések Korpona vidékére.

Schwarznak 1935-ben megjelent munkája³ már teljes egészében elfogadja Hanika nézeteit, sőt még egy újabb megállapítással konkretizálja az összefüggéseket. Már Hanika úgy látta, hogy a Szepeesség és Körmöcbánya között település szempontjából összefüggés volt, amit térképen egy, a teljes bizonyosságot nem jelentő szaggatott vonallal jelez,⁴ de megjegyzi, hogy ez még nem nyújt kellő alapot és munkájában a telepéseket egyszerre származtatja külön Galicián át a Felvidék északi részei felé és külön az alsómagyarországi bányavárosok felé. Schwarz vele szemben teljesen a galíciai származás mellett foglal állást. Hanika ezt a sejtést egy 1337-ből való oklevélre alapítja, amelyben bizonyos Yszolt asszony fiának Túróc és Liptó megye között fekvő birtokát egy rózsahegy-i polgárnak adja soldészságba; a polgár neve: Petrus de Scepus. „A lokátor útja a Szepeesség—Rózsahegy—Túróc-torkolat mozgást rajzolja elénk.”⁵ Schwarz ehhez újabb adatokat nyújt, amikor a nyelvi bizonyíték mellett a körmöci első esküdték között egy „de Czans“, azaz „Szandeci“ nevet talál. Az ebből a két adatból megkonstruált vándorút azután vastag vonal alakjában húzódik végig nemcsak az ő, hanem Weinelt térképén is keresztben az egész Felvidéken a Szepeességtől Körmöcbányáig.

Amint az eddigiekből kiderül, a német kutatók a következő tételeket állították fel:

1. A -vágása és -hau elnevezések, ill. helynévképzők teljesen azonosak, egyik léte feltételezi a másikat.

2. Mindkét esetben legalább is a soldészok németek voltak és az egész erdőirtás német kultúrmunka eredménye azon a területen, ahol -hau vagy -vágása nevek bukkannak fel. A -hau települési forma.

3. Ezzel kapcsolatban nem akarnak tervszerűséget látni a Szepeesség megtelepülésében, ha el is ismerik, hogy gyors kifejlő-

¹ 1234-ben a krakkói palatinus „theutonici Slesensens“-t telepít a Dunajec partján. Weinelt: *Kanzleisprache*, 244. l.

² Uo. 249. l.

³ Ernst Schwarz: *Sudetendeutsche Sprachräume* (Schriften der deutschen Akademie in München. München 1935), 276—299. l.

⁴ Hanika, 71. l. és 1. számú térkép.

⁵ Uo. és Anjoukori okmánytár, III. k. 322. l.

dése a védelemnek köszönhető, amelyet Lengyelország és Magyarország egymással szemben szükségesnek tartott.

Ezekkel a megállapításokkal szemben le kell szögeznünk, hogy ez az ábrázolás a következő ellentétes adatokba ütközik:

1. A -hau nem pontosan azonos a -vágásával és a -vágása névnek sem felel meg szükségképen a -hau. A Szepes és Sáros megyék határán fekvő Pétervágása község 1408-ban mint Lublóvár tartozéka „Petersdorf” néven fordul elő. Előzetes előfordulása, a „villa Petri” kifejezés sem mutat¹ Petershau-ra, amint azt Hanika felteszi.² Ugyanakkor a szintén szepesi „Henschhau” — eredetileg „Henus” —, amely kétségtelenül a -hau képzővel keletkezett, magyarul már a középkorban, 1344-ben Hanusfalva és nem Hanusvágása.³ Az a folyamat, amit Szepesben is és Sárosban is megfigyelhetünk, hogy az eredetileg -hauval képzett német helynév a magyar nyelvben két nevet kap (az egyik a -vágása, a másik a puszta személynév) és később a német lakosság is, elhagyva a -hau-t, az egyik magyar nevet veszi át, egyelőre megmagyarázhatatlan előttünk. De ha egyáltalán szabad belőle következtetéseket levonni, úgy ez is amellet szól, hogy a német -hau képzésű helynév nem volt megállapodott, hanem a köznapi beszédben használatos elnevezés. Pl. Sárosban: Eberhard. Előfordul (Csánki szerint):⁴ 1408: Eberhardvágása, — 1427: Eberhard, — 1449: Ebertshau. Ma csak Eberhardt! Ugyanígy Friedmannvágása ma németül Friedmann, de már a középkorban is előfordul ezen a néven!⁵

† Ezekből a jelenségekből azonban természetszerűleg következik, hogy a -vágása elnevezés mai elterjedéséből, de még a középkorból sem lehet a sziléziai némettség származására, elterjedésére és településének erejére vonatkozó következtetésekre jutni, mert ezek a nevek a két nép nyelvében egy idő múlva egyformán természetesekek lettek és lefoslott róluk a fordítás jellege. A -vágása név egyébként is csak a Szepességtől keletre eső területeken figyelhető meg, a körmöci vidéken ismeretlen. Ezen a vidéken a -hau-t lehetőával szokták visszaadni.⁶

Nem hallgathatjuk el e mellett azt sem, hogy vannak olyan magyar -vágása összetételben előforduló helynevek is, amelyeknél nem látszik valószínűnek, hogy németből fordították volna őket. Így pl. Sárosban van *Kérékvágás*, Zemplénben pedig *Vitézvágása*.⁷ Lehetségesnek látszik az is, hogy ilyen magyar helynevek már akkor keletkeztek, amikor a bevándorló némettség vesztett első lendületéből és már nem volt képes újabb telepeket életre hívni.

¹ Fekete Nagy Antal, i. m. 249. l.

² Hanika, 41. l.

³ Fekete Nagy Antal, i. m. 238. l.

⁴ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza, I. k. 293. l.

⁵ Fekete Nagy Antal, i. m. 242. l. és Loisch János: Karte der

Zips.

⁶ Századok 1898, 953. l. — Schmidshau = 1430-ban Kowach-lehotaya.

⁷ Csánki D., i. m. I. k. 299. és 360. l.

Mindezek arra a megállapításra jogosítanak, hogy sem a -hau nem azonos a -vágással, sem a -vágása nem azonos a -hau-val, tehát ezeknek egyenkénti vizsgálata nélkül a német településre nézve nem vonhatunk következtetéseket.

2. Az erdőirtás és az irtás folytán nyert területen falvak kialakítása egyáltalán nem német találmány, sőt még a Felvidéken sem volt ismeretlen a németek betelepülése előtt. Elegendő, ha ezen a téren a lehetőségekre utalunk, vagy azokra az irtásközségekre, amelyek a Felvidék délibb részein kialakultak.

Megjegyzendő egyébként, hogy a „hau” túlságos kiemelése káros lehet a sziléziai németiség elterjedésének kutatása szempontjából is, mert Szepesben is keletkeztek sziléziai telepek, amelyek soltészok által, erdőirtás útján települtek, és ennek ellenére sem viselik nevükben a hau-t. Ilyen pl. Hobgarten (Komlóskert)¹ és Bierbrunn.² Melléjük sorolhatjuk Rauschenbachot is, amely nevében az ősi germán folyó-helynév elnevezést tartotta meg.³

A -hau-król okleveles adatok alapján tudjuk, hogy soltészok voltak, *éppen ezért* meg kell állapítanunk: a -hau elnevezés *nem takar semmiféle különleges településtörténeti kurióziумot*. Az egész Felvidéken a XIII. század vége óta ismert eljárás volt, hogy egyes vállalkozóknak, ú. n. soltészoknak lakatlan és irtatlan erdőségeket adtak ki azzal a feladattal, hogy ott egy falut alapítsanak. A soltész volt köteles gondoskodni az új falu lakosságáról, és ennek a munkának ellenében bizonyos előnyöket kapott nemcsak saját személyére nézve, hanem örököseire vonatkozólag is. Amikor a magyarság megtöltötte az erdők által szabadon hagyott területeket, maga is kezdett erdőirtást, de a telepítésnek soltészok útján való végrehajtását — egyelőre úgy látszik — idegenektől vette át.⁴ Úgy tetszik, hogy csak amióta Csák Máté cseh példára megindította ezt a folyamatot, vált ismeretessé a soltész-módszer. A cseh kifejezés a szabadalmakat hangsúlyozza (lehota), más falunevekben pedig az irtás került erősebb hangsúlyozásra. Újdonságot csak az első kifejezés, a lehota jelentett, de amikor a -hau kifejezés megjelenik, már voltak nemcsak szláv lakosságú, hanem német irtásfalvak is, a -hau tehát nem települési forma.

3. A szepesi települést egyoldalúan, a történeti adatokat figyelmen kívül hagyva, pusztán nyelvészeti megállapítások alapján akarják megértetni. Eredményeik természetesen tévesek, amit erősen súlyosbít az a körülmény, hogy a német történeti felfogás nem akarja elismerni azt a tényt, hogy ezen a területen a magyar-

¹ Fekete Nagy Antal, i. m. 250. l.

² Bierbrunn neve — amennyiben Schwarz (Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, 129. l.) fejtegetései helytállóak, t. i. hogy a sziléziai nyelvjárásban a brunn = born — szintén sziléziai. V. ö. 1289: Birburn, Bybur; 1290: Byrborn; stb. — Szlovákul ma is Vyborná! (Fekete Nagy A., i. m. 237. l., Loisch: Karte der Zips.)

³ Schwarz: Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, 128. l.

⁴ Tagányi K.: Jelentés a Gorove-pályázatról. Akadémiai Értesítő 1914, 327—352. l.

ság már meglévő organizmusai irányította a települést. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Fekete Nagy Antal munkáját nem ismerik, ill. nem veszik figyelembe és forrásaik között Lipták Jánosnak nagyírást Fekete Nagy kutatása nyomán összeállított könyve szerepel.¹

Így jutnak azután arra a különös megállapításra, hogy a németek településének gyors kialakulása a határvédelemmel volt kapcsolatos. A másik megállapításuk, hogy a település teljesen rendszertelen volt.² Ez a kijelentés azon alapul, hogy az eredetileg lengyel telepítésű községek mellett, sőt mögött magyar telepítésű falvak jelennek meg. Ez a helyzet úgy alakult ki, hogy a lengyelek a Tatra vízválasztója felől Lengyelország felé igyekvő mindkét folyónak, a Poprádnak és a Dunajecnek völgyében kezdtek telepeket létrehozni. A Poprád völgyében ilyenek: Poprád, Gnézda, Lubló. A magyar település szintén a Poprád völgyében tört előre, és amikor beleütközött a lengyelek német városaiba, elhagyva a folyó melletti utat és átlépve, de meg nem szállva a két folyó közti hegységet, a Dunajec völgyében szerzett meg olyan területeket, amelyek még nem voltak rendszeresen megszállva. Így konstatálható az egyik folyóvölgyből a másikba való „átnyúlás”. De ez az átnyúlás nem volt rendszertelen és szabálytalan, mondhatni kapkodó telepítés eredménye, mert a Dunajec völgyének kialakulása a magyarság által kézben tartott déli Poprád-völgy felől indult meg. Elég itt a Berzeviczy-család birtokait képező Bierbrunnra utalnunk. Ez volt a központja és első kialakult faluja annak a birtoknak, amit itt a Berzeviczyk kaptak. Ezen a birtokon települ Ófalu, telepítője Markalf fia Frigyes, ugyanaz a soldész, aki a Dunajec felső folyása mentén fekvő Friedmann-nak nevet adott. Ez az ember Húnfalváról származott, Húnfalva pedig a jelzett területtől délre fekszik, Szepes vármegye szászok által megszállott vidékén. Már ez a pár adat is beszédes bizonyítéka a Fekete Nagy Antal munkájához csatolt térkép helyességének, amelyen a település folyamatát északi irányúnak jelzik.³ De nemcsak a magyar település hatolt előre tervszerűen északi irányba, hanem ugyanígy a lengyel is dél felé. Erre mutat az időbeli sorrendje a Poprád mentén felbukkanó német helységeknek. Egy szempontból igaza van Weineltnek: a település nem volt céltudatos a népiség, ill. nemzetiség szempontjából, mert kevésbé törődtek azzal, hogy honnan és milyen nemzetiségű lakosokat hoznak. A Görgey-család első tagja pl. Lengyelországból hozott embereket.⁴ Nem a nemzetiség volt a fontos, hanem a haszon, amit a földesúr vagy a király az új telepesekből húzott.

A Szepes—Túróc—Körmöcbánya-út kérdéséhez egyelőre nincs mit szólnunk; ehhez további kutatások szükségesek. Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy ez az út végigmegy a Liptói

¹ Johann Lipták: Urgeschichte und Besiedlung der Zips (Käsmark 1935).

² Weinelt: Kanzleisprache, 246. l.

³ Fekete Nagy A., i. m. 236—243. l.

⁴ Uo. 177—178. l.

medencén, amely ebben az időben még nem volt olyan sűrűn lakott, hogy ott földműveléssel foglalkozó telepesek ne találtak volna helyet. A lipthói föld is lényegesen jobb, mint a -hau-falvak mai határa a bányavárosok vidékén. Egy adat még nem bizonyított, különösen akkor nem, ha Kőrmöcbányáról van szó, ahová a világ akkor ismert minden részéből hoztak pénzverőket és bányászokat.

*

A Szepesség nemcsak a régebbi magyar helytörténeti irodalomban foglalt el vezető helyet, és nemcsak a mai magyar településtörténet foglalkozott vele behatóbban, hanem Weinelt és néhány szepesi történész a német irodalom terén is nagy lépésekkel vitte előre a kutatást. Weinelt ezeknek a kutatásoknak eredményét a következőkben foglalja össze az iglói városi könyvről írott újabb (1940) könyvében:¹ „Kétségtelen, hogy a szepesi németiség még a XII. századból származik és hogy a német település kezdetei még a sziléziai német törzs megalakulása előtti időre esnek.“ Ezután megkísérli cáfolni Fekete Nagy eredményeit azzal az ellenérvvel, hogy a nyelvi sajátosságok szerint itt a németiség igen egységes csoportot alkot. Régebbi munkájában Schwarz véleménye alapján² azt fejtegeti, hogy a zipserek betelepítésének oka a magyar gyepűrendszer elégtelensége volt ezen a fontos — különösen forgalmi szempontból fontos — területen. Már a következő mondatban azonban azt az állítást kockáztatja meg (és ez már nincs meg Schwarznál!), hogy a német település mégsem függött a magyar védelem megszervezésétől. A nyelvi vizsgálat eredményei egyébként két, már régebben ismert csoportra bontják a Szepességet: az egyik a flandriai, a másik a dél-szepesi „gründler“ nyelvjárás, amelyben az északról jövő polgár és a délről felfelé törekvő bányász különböző nyelve keveredett.³ Amikor a leglényegesebb ponthoz érünk, t. i. a szepesi gründlerok származásának kérdéséhez, megint be kell érünk egy negatívummal, azzal, hogy ezek semmiesetre sem jöhettek délről, a régi Torna vármegyéből, mert egyrészt ezek a telepek nem lehettek elég erősek, hogy lakosságot adjanak le; másrészt az sem biztos, hogy régebbiek mint a szepesi telepek. A végeredmény pedig az egész szepesi problémacsoportot illetően az, hogy „éppenséggel alapvető hiba volt a szepesi német települést keletkezésében és lefolyásában a magyar határtelepüléssel alárendelt összefüggésbe hozni“.⁴

Igyekezzünk a sokat emlegetett határkérdésben tiszta helyzetet teremteni. Ne vegyük most tekintetbe azt a kínos logikai ugrást, amit Weinelt elkövet, amikor egyszer azt állítja, hogy a németeket a határ védelmére hívták be, máskor meg kijelenti, hogy a német település egyáltalán nem függött a magyar határvédelem alakulásától. A magyar határvédelemnek ezt a szakaszát

¹ Weinelt: Das Stadtbuch von Zipser Neudorf, 4. l.

² Schwarz: Sprachräume, 295. l.

³ Weinelt: Kanzleisprache, 262. l.

⁴ Uo. 264. l.

pontosan ismerjük Fekete Nagy munkájából. Tudjuk, hogy eleinte a gyeprürendszer, később pedig a várrendszer volt a lényege.¹ Már pedig német telepek alakultak ki előbb is, mint ez a rendszer-változás bekövetkezett volna. Ez már magában is cáfolja Weinelt nézetét. Ha mégis igaznak tekintenők, hogy a németek a védelemmel kapcsolatban kerültek az országnak erre a részére, akkor településüket kellene későbbi időpontra tenni, mert a tatárjárás előtt nem volt szükség éppen a Szepességre olyan nagy súlyt helyezni. Ez a felfogás onnan származik, hogy a szepesi németiség települését igyekeztek — már régebben is — az erdélyi szászok bejövetelével kapcsolatba hozni.² Az erdélyi szászok esetében pedig könnyű volt az ország gazdasági erejét és terjeszkedését a határvédelemmel összetévesztteni, mert akkortájt és azon a vidéken a német lovagrend valóban katonai céllal kapott területeket. Messze vezetne most ennek a kérdésnek vizsgálata, és így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a szepesi zipserek nem a határ védelmére jöttek az országba, de ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy később részt vettek a határvédelemben, és hogy *igenis a magyar, ill. lengyel település függvényeiként kerültek mai helyükre*. Addig ugyanis, amíg a gyeprürendszer el nem tűnt, amíg ezek az államok terjeszkedni nem akartak, addig nem kerültek idegen fajtájúak a határ közelébe. Csak amikor a lengyel és a magyar király felismerte a Szepesség fontos stratégiai helyzetét és elhatározták, hogy birodalmukat erre a területre kiterjesztik, volt szükség emberekre, akiket odatelepíthetnek. Ez a pillanat volt a német település kezdete. Mert egész Közép- és Kelet-Európában a középkor folyamán nem a tér szűke volt a probléma, hanem az emberhiány.

A másik sokat hangoztatott vád a magyar településtörténeti irodalommal szemben, hogy a német települést lassú beszívárgásnak tünteti fel, nem pedig — amint az szerintük történt — egyszerre való betelepülésnek.³ Csak annyit felelhetünk: Fekete Nagy könyvében minden egyes adat a feltüntetett helyen megtalálható. Ha ezeket áttanulmányozzák, maguk is rájönnek, hogy állításuk tarthatatlan és félreértésen alapul. Amit Fekete Nagy vázol, az nem „beszívárgás“, hanem egy elkülönülő népi elem fejlődése. Ha Besztercebánya, Körmöcbánya, Bártfa stb. kaphatott a középkor folyamán a német területekről utánpótlást, akkor a Szepesség sem lehetett kivétel. A zipserek települését nem lehet úgy elképzelni, mint a XVIII. századi német kolonizációt, amely tervszerűen és egyszerre történt, hanem csak mint állandó utánpótlással és természetes szaporodással történő organikus fejlődést.

*

Befejezésül figyeljük meg Weinelt eljárását a helynevek vizsgálatával kapcsolatban. Első példánk Besztercebánya vidékéről szól: „Besztercebánya kifejezetten bányatelepülés volt, amely

¹ Fekete Nagy A., i. m. 241. l.

² Fekete Nagy A., i. m. 39—40. l.

³ Weinelt: das Stadtbuch von Zipser Neudorf, 4. l.

gyorsan kis német kerület középpontjává lett. A messze északra, a hegyek közé előretolt Altgebirg helység már nevében is bányatelepülésre mutat. Valamikor német helynevek voltak uralkodók: Sachsendorff, Kostführersdorf, Mayerdorff, Deutschendorff, Altgebürg, Ulmannsdorff. Herrengrund stb., még Kincelova sem tudja német eredetét (Kincel személynév) elrejteti.¹ Ugyanebben a könyvben Zsolna mellett: „Mindegyiknek (t. i. helységnek) szláv neve van, csak Dlhé Pole-t nevezik Langendorfnak is, de ez csak a tót név szabad német fordítása.“ Idézi Schwarznak a Karpathenlandban megjelent cikkét.²

Besztercebánya felől egy hosszú völgy húzódik a Stureci-hágóig. Ebben a völgyben, amely egyébként ősidők óta fontos útvonal volt, tehát nem lehetett teljesen lakatlan már a XIII. században sem, fekszenek az említett falvak. Nevükről már Ipolyi megállapította, hogy előkelő besztercebányai polgárcsaládok őseinek, tehát személyeknek nevét viselik, kivéve a nemzeti nevekből alakult Sachsen- és Deutschendorft és a bányatelep Altgebirget. Hogy azonban ezen a területen még akkor is kellett állandó magyar és tót lakosságnak lennie, ha maguk a telepek szintiszta német falvak voltak, azt legjobban bizonyítják a teljesen azonos jelentésű elnevezések mindhárom nyelvben, mint pl. Altgebirg—Óhegy—Staré Hory: Kostführersdorf—Kostyánfalva—Kostialka: Ulmannsdorf—Olmányfalva—Ulmanka stb.³ Ha lehet ezekből a helynevekből következtetést vonni, azt kell mondanunk, hogy a németiség Kincelova környékén már nem volt tömeggel képviselve, mert különben ezt a falut is elnevezte volna a maga nyelvén. Ha pedig el is nevezte — aminek egyébként nyoma kellene legyen Besztercebányán —, akkor is gyorsan elpusztulhatott azon a vidéken, mert a német név nem maradt fenn. Összefoglalva: ennek a vidéknek nemzetiségét a helynevek alapján nem határozhatjuk meg, mert ezek még önmagukban sem mutatnak egy német kerület létezésére.

Ezek az adatok bizonyítják, hogy többnyelvű terület települését nem lehet egyszerűen helynevek alapján megmagyarázni. Nemcsak a különböző nyelvekben szereplő helyneveket kell összevetnünk, hanem azoknak *történeti korát is meg kell határoznunk*. Nem mindegy, hogy egy helynév mikor alakul ki, és nem lehet mai nevek alapján következtetni abból a feltevésből kiindulva, hogy a helynevek időtlen idők óta élnek. Megtörténhetik, hogy a helynevek csak később alakultak ki és így a belőlük vonható következtetést visszavetítve helytelen eredményekre jutunk. Ha tehát egy vidék helyneveiből akarunk következtetni, akkor meg kell vizsgálni minden egyes helynév keletkezésének következményeit, szóval *azokat a történeti adatokat, amelyek a nevek előfordulásával vannak kapcsolatban*. Ezeket az adatokat kell összevetni a más nyelvekben kialakult elnevezésekkel és

¹ Weinelt: Kanzleisprache, 227. l.

² Uo. 240. l.

³ Ipolyi A., i. h.

csak ezek után lehet egyes – legtöbbször igen gyér és nem kielégítő, de *biztos* – eredményeket levonni. Mert a helyneveknek elenyészően kis száma használható fel az elsőbbségi megtelepedés, vagy a nemzetiség pontos meghatározása szempontjából. *A nemzetiség meghatározásának egyedül biztos és pontos módja nem a helynévmagyarúzatok lesznek, hanem a történeti forrásanyag a maga szűkebb értelmében és a belőle adódó személynevek, ill. a helységek területén található földrajzi (dűlő- stb.) nevek nyelvi horátartozása.* Városokat igen messziről el lehet nevezni idegen nyelven is (Boroszló!), de az ott lakók mindig a maguk nyelvén nevezik el egymást és földjüket. A történeti forrásanyag mellőzésével csupán a helység nevének, vagy különösebb újkori elnevezésének elbírálásával nem sokra megyünk.¹ Természetesen ezt a módszert a német tudomány is ismeri, sőt, amint ezt Ernst Schwarz körének munkássága mutatja, használja is. Úgy látszik, csak Weinelt vált ki ebből az irányból. Nem is lehet mást várni olyasvalakitől, aki történeti nyelvész létére követeli az egész közép- és újkoron át használt Eperjesz = Eperjes elnevezés helyett a német nyelvben a „Preschau“ név alkalmazását.²

*

A munkát, amelyet történésznek kellett volna elvégezni, itt nyelvész vette magára, mégpedig olyan, aki a vizsgálat alá vett területnek települési folyamatával nincs tisztában. A történettudomány kétségtelenül előnyös helyzetbe jut, ha nyelvészeti eredmények állanak rendelkezésére, mert ez sok olyan probléma áthidalását teszi lehetővé, amelyeket a történeti anyag nem oldhat meg egyedül. Hogy milyen nagy segítséget nyújthat, azt Schwarz példája mutatja a szudéta történeti kutatásnál. *De eleve hiábavaló energiapazarlás, ha olyan nyelvészek akarnak segíteni a településtörténetnek, akik nincsenek tisztában sem az irodalommal, sem a feltehető forrásokkal.*

Fügedi Erik.

¹ Weinelt még személynevek tanúságát is tagadja. V. ö. Südstdeutsche Forschungen IV. 1938, 823. l. Máskor viszont használja őket. Lásd fent.

² Südstdeutsche Forschungen, IV. 1938, 808. l.

Történeti irodalom.

[Herzog József- emlékkönyv.] Levéltári Közlemények 18—19. évf. (Budapest) 1940—41. 8° 562 l.

Az Országos Levéltár folyóiratának 1940—41. évi kötetét főigazgatójuknak, Herzog Józsefnek ajánlották fel, hatvanadik születésnapjára, a Levéltár tisztviselői. Herzog József mindig szilárdan kitartott a mellett, hogy a levéltáros hivatása élesen elkülönítendő a történetíróétól. Majdnem hogy károsnak tartotta, ha a levéltáros történetírói ambíciókkal fog munkájához. S íme, az ünnepi kötet szerzőinek sora mégis csupa vérbeli történetíró, épp azért eredeti irányokkal-eredményekkel, mert nem a mindennapi való „alkotnivágys“ vezette őket, hanem az előzetes feltételek nélküli kapcsolódás a múlt írásanyagához. Az európai történetírás fejlődése egyáltalán ezért múlhatta felül az antikét, nem pedig a „szellem“ fölényes uralmával a történeti emlékek fölött. Az írásanyag természete, arányai, keletkezésének-fennmaradásának módjai a társadalom történeti struktúrázódását fejezik ki. Semmiféle szellemiesítés és filozófiai értelmezés, állítólagos utánaérzés sem tudja az írásemlékeken alapuló konkrét strukturális elképzelést helyettesíteni. Herzog József következetes álláspontja megerősítette új történetíró nemzedékünket azon irányban, ami Európaszerte mind általánosabban érvényesül a „dinamikus“ felfogású fejlődésmagyarázatokkal szemben, s amely iránynak, úgy hisszük, a magyar történetírás máris új, eredeti módszereket szolgáltat.

Az Országos Levéltár munkájáról Herzog igazgatása alatt pároldalnyi beszámoló szól; az ő egyéniségéhez igazodó halkszavú, szerény jelentés hosszú éveknek csöndes, odaadó, soha nagyot újírtani nem akaró, s mégis mindig alkotó fáradozásairól; gyakran izgalmas, éjt nappallá tevő munkákról is, nagy történeti események szolgálatában, mint amilyenek voltak a magyar területek visszaszerzését okmányszerűen megalapozó döntő sikerű munkálatok.

A kötet első részét a levéltárügy szakkérdései foglalják el. A „*levéltár*“ és „*írástár*“ elkülönülésének kérdésében (*Sinkovics István*) az egyedüli szempont az, hogy „az iratok értelme, haszna szoros összefüggésben áll azzal a társadalmi rendszerrel, amelyben keletkeztek“; nincs tehát mechanikusan követhető szabály az irat fontosságának megítélésében. Az iratoknak egymáshoz való viszonya, keletkezésük módja fontosabb lehet tartalmuknál is. *A modern aktatermelés és a levéltár viszonyát* illetőleg (*Jánossy*

Dénes) épp e szempontok világítanak rá a modern fejlődés döntő tényeire, az írás által lehetővé vált végzetes központosításra, a társadalom helyi szerveinek önálló feladatoktól való megfosztására, az egyes ügynek életégésben kezelése helyett sokféle rezzzortra való felszeletelésére — s mindennek következtében az önmagát folyton fokozó elvonatkozásra és az özőnszerű aktatermelésre. *A trianoni országfelszabdalást a levéltárügyön át nézve* (Kossányi Béla): a levéltári anyagok szerves egységének elvét még ellenségeink is kénytelenek voltak bizonyos mértékig elismerni. *A magánlevéltárak állami szabályozásának* kényes kérdése (Szabó István) minden országban egyre inkább előtérbe nyomul, bizonyítván, hogy az írásbeliség nem csupán a közhatalóság kezelésében, hanem minden más jelentkezésében is társadalomképző, tehát közérdekű módszernek tekintendő. De épp ezért a magánlevéltárral való feltétlen rendelkezésjog úgy szabályozandó, hogy ezáltal a tulajdon értéke csak növekedjék és a birtokló család számára társadalmi, erkölcsi elismertetéssel kapcsolódjék. *A levéltárrendezés* alapelve (Varga Endre): az iratokat oly rendbe hozni, „ami a létrehozó szerv életműködését a legjobban visszatükrözteti”. Tehát még a „provenientia” elvénél is mélyebb, átértést kívánó alapgondolat. *A levéltári leltár* definíciója (Ember Győző) szintén az iratanyag minden belemagyarázás nélküli megőrzését akarja biztosítani, bármely részlet kiemelése vagy kikapcsolása nélkül.

Több tanulmány szól a levéltárügy multjáról. *Bottló Béla a római katolikus egyház levéltári szabályozásainak* történetét ismerteti. *Pálffy Ilona a magyar városi levéltárak kezdeteiről* ad összefoglalást, az írásanyag fejlődését a városfejlődés egyes fázisaival hozva kapcsolatba. Az egyöntetűség, amit városainkra nézve hangsúlyoz, bizonyára csak egyik oldala a kérdésnek; ha a városi élet hasonló alakulása az írásbeliség hasonló formáit mutatja is, ez a hasonlóság mégis igen eltérő természetű-arányú írásbeliséget rejtethet maga mögött. Debrecen és Sopron írásbelisége között bizonyára nagy a különbség — s épp e különbségek vezethetnek a sajátos társadalomszerkezetek megismerésére. *Czobor Alfréd középkori családi levéltárainkról* ad összefoglaló jellemzést bőséges és eleven példákkal az iratanyag szerepét-sorsát illetőleg; hasznos lenne e cikket az ily levéltárak tulajdonosainak körében terjeszteni. *Fekete Nagy Antal II. Rákóczi Ferenc levéltárának* viszonyosságait ismerteti, mai állagából beható vizsgálattal rekonstruálva egykori kezelésének, rendezéseinek történetét, ismertetvén a fejedelem fáradhatatlan írásmunkájának, rendező gondjának szerepét is. Külön érdekességű e tanulmányok között *Fekete Lajos párhuzama az isztambuli és a budai török hivatali ügyvitel között*: kimutatja, hogy nemcsak a hivatalnoki beosztás, hanem az írás s iratkezelés módja is azonos volt e világbirodalomban; a megfelelő esetekben azonos fogalmazás, mondatok, szöfűzés, szavak Budán és nemcsak Isztambulban, hanem akár Erzerumban vagy Bagdadban is. A szerző a birodalom nagy belső erejét látja ebben; s valóban, imponáló hatalom — de egyúttal kétségtelenül bizonyítéka a mehanizált, csak az uralmat néző írásintellektuáлизmus-

nak, az Okcident vidékeinek nagy változatosságával szemben. A budai kormányzóság a nyugati kereszténység egyetlen nagy területe a török uralom alatt, s ezért különlegesen értékes terület az összehasonlításokra: hamar kiéli magát az az államszervezet, amelynek intellektualizmusa nem tud másként kapcsolódni a Nyugat társadalomképleteihez, mint a kiszáradt, elsüllyedt régi kultúrák orientális népeiségeihez.

Miklós Zoltán a középkori hiteles helyek és az iskolák kapcsolatait vizsgálja, értékes adatokkal egészítvén ki Békefi eredményeit: s ezenfelül is érdeme, hogy az írásüzemek mögött az iskolákat keresi. Úgy véljük azonban, hogy az iskolatörténet túlságosan a mai iskolaüzemet képzele bele oly korszakokba, amidőn a hűbéri-céhi, személyes nevelés és képzés a lényeges: még a nagy egyetemek is ily „kisműhelyeknek“ univerzitásai. A hiteles helyek közül kékre adva nevelhették klerikus-tanoncaikat, akik többé-kevésbé magasabb studiumokat is látogathattak. A régi európai iskolázás szervezetét, ami a szociális fejlődés egyik leglényegesebb alkotórésze, csak az írásintellektualizmus rétegeinek és emlékeinek beható, rendszeres kutatása világíthatja meg.

A levéltári anyaggal való közvetlen kapcsolódás a társadalomszerkezet, s benne az írásintellektualizmus szerepének vizsgálatára vezeti a többi tanulmány szerzőit is. *Szilágyi Loránd* a magyar királyi tanács fejlődésének első századát vizsgálja; e tanács szervezete, szerepe nem tisztázható, ha mai fogalmak szerint akarjuk megérteni. A tanácsra való hivatkozás és mégis a feltétlen királyi akarat: vajjon nem a nyugatias fejlődés vonásai-e, ahol nem a gyülekezet ereje-hatalma, hanem „szakértelme“ kötelezi az uralkodót? A módok, amiként nálunk a tanácsot emlegetik, vajjon nem ütnek-e el, minden elmosódottságuk ellenére is, élesen a balkáni s orosz görögkeleti fejedelmi tanácsokra alkalmazott kifejezésektől? Sz. az okleveles említések alapján úgy látja, hogy a „szakszerűsége“ alapuló egyházi s udvari tisztségek mellett nálunk ekkor még az ispánoknak igen erős szerep jut a tanácsban, azaz az országrészek politikai megszervezőinek — s ez nem hozza mégis kissé közelebb a tanácsot a szláv fejedelmek „kíséret“-típusához? *Váczy Péter*, amikor a *Vazul-hagyományt* vizsgálja középkori kútfoinkben, s a hagyomány alakulásából dinasztikus áramlatokra következtet királyaink udvarában, újabb szálakat sző hozzá a történettudományunktól szinte semmiből elővarázsolt finom, bonyolult szövedékhez, ami középkori íróembereinket — egyúttal kétségtelenül a kormányzat szakemberei is — kötötte munkásságukban egymáshoz. — *Istváni Géza* folytatja az előző évfolyamban megkezdett tanulmányát a *generalis congregator*ról — egyik részlete a szerző rendszeres munkásságának, ami az írásbeliség vizsgálatából kiindulva különösen a magyar vidéki társadalom szervezetét igyekszik rekonstruálni. A „gyűlés“ tulajdonképpen alapvető szociális képlet, eredetileg primitív módszer, ami mélyebben tagozott társadalmakban szakszerűbben működő „képviselletté“ válhat. Az Okcident fejlődésében nem is lehetett lényeges szerepe a gyűlésnek, csak a képviselletté tagozódás jut-

hatott bizonyos jelentőségre, főként a kultúrkör szélsőbb területein. Istványi a társadalomszervezet kicsapódásaiként figyeli nálunk a generalis congregatio szervezetét: hogy mint kezdődik általános gyülekezésként, s mint szorul vissza szabályozott, állandóbb, szakszerűbb munkára: majd ismét új hullámban jelentkezik a társadalomvezetés gyűlésező formája, hogy ismét új szabályozás szorítsa meg körét. A megyék bírói gyűlései így torkolnak bele a XIV. sz.-ban a sedriába: újabbfajta congregatiójuk szintén eltűnik a XV. sz.-ban. A nádori vándorgyűlések, amiket elsősorban az illető vidék politikai-rendészeti összejöveteleinek lehet tartani, általában a „requisitio” módszerével éltek, amit a szerző élesen elkülönít az „inquisitio”-tól: a vidék tekintélyeinek választott testületét kérdik meg valaki bűnösségéről, míg az inquisitio az egyéni vallatás, a tárgyi bizonyítás módszere. De idővel mindinkább strukturálódik ez a naív eljárásmód, a tömeg szerepe korlátozódik, végül csak a nemességre; az ügyeket a megyék gondosabban előkészítik; majd egyrészt a megye, másrészt a Kúria állandó intézményei veszik át a generalis congregatio ügyeit, csak a perfelvételt hagyván meg neki. Igaz, közben a „nagyobb ügyekben” mégis új gyűlésezéshez fordul a társadalom. „proclamata congregatio” néven, ami már szűkebb körű és inkább a tárgyiisan bizonyító inquisitóra hajló összejövetel; a generalis congregatio végül inkább csak a bírságbehajtásra szolgál, gyűlöletes szereppel. Verekedésekkel, szinte lengyel módja a közügyek intézésének. A XV. század végén aztán mindkét fajta congregatiót eltörölték, a megyének már elmélyült üzeme vette át feladataikat, bár a gyűlésezésnek megújuló alkalmazásaival. Az anyaország mellett a különállóbb országrészekben is a társadalomszervezettel összefüggésben vizsgálja a szerző a congregatiók szerepét: Erdélyben régiesebb, formalisztikusabb a gyűlés eljárásmódja; de csak a magyaros szervezetű vidékeken, a megyékben tud meggyökerezni, a székelyek és a szászok kimaradnak belőle. Szlavóniában is szokásossá tud válni a congregatio, míg Horvátországban alig van róla említés. A congregatio „egy archaikus, írástalan társadalom intézménye” — de mégsem nyers, hanem belső kidolgozódásra képes intézmény, amit bizonyos mértékben össze lehet hasonlítani pl. az angol kezdődő képviselvekkel. I.-nak igaza van, nem átvételekről lehet itt szó, hanem a nagy intenzitáskülönbségek ellenére is hasonló társadalmi alapstruktúrákról. Nem lehet azonban mégsem teljességgel kiküszöbölni — mint manapság szokásos — az „átvétel” szerepét sem; de oly értelemben, hogy a magyar intellektualizmus belső részese az európai intellektuális rétegződésnek, s kiválogatja a nyugati formákból azt, ami a magyar viszonyokra használható, alakítható. I. tanulmányában épp az az újszerű, hogy egyrészt a sajátos magyar társadalomszervezetből növeszti fel a congregatio intézményét, másrészt pedig, egészen az írás szerepéig, gondosan figyeli az intellektuális szakszerűség jelentkezését is benne.

Ila Bálint a *dézsma* XVI—XVII. századbéli adminisztrációjáról szólván kiemeli az iratanyag nagy fontosságát a népi és

településtörténet szempontjából; ezúttal, cikkében, hivatal-történeti szempontokból foglalkozik vele. A dézsmakötelezettség, úgy látszik, egyúttal a történetileg megalapozott társadalmi helyzet elismertetését is jelentette, a bizonytalan népelemek ki voltak zárva belőle. Ez tehát nyugati vonás; a dézsma-szedés módjában van valami sajátosan magyar, t. i. hogy többnyire nemesi adóbehajtó végzi a rendelkező munkát, eleinte gyakran írástudatlanul is, mellette egy polgári segéd végzi az irnivalókat. Mindazonáltal a nemesi dézsma-szedőnek is alaposan ismernie kell az adózó társadalom szervezetét, helyzetét, nem maradhat meg az úri parancsolgatásnál, idővel ugyancsak intellektuális hivatalnokká kell válnia. — *Wellmann Imre* a *rendi állásnak és a hivatali rangnak* egymással való tusakodását figyeli meg a XVIII. század elején a kormányhatóságokban; az időben, amikor az országos főméltóságoktól személyesen függő hivatalnok-ságot véglegesen leváltotta a kollegiális hivatalszervezet, amiben mindenki az uralkodó tisztviselője. A hivatali rang mégsem érvényesülhetett mindjárt feltétlenül a rendi állás és társadalmi szokás régi igényeivel szemben; az udvar kénytelen volt bizonyos sorrendet megállapítani, amiben sokféle szempont keresztezte gyakran következtlenül egymást. Így 1730 után nagyjából nyugvópontra juthatott a kérdés, hosszú viták és sajtó fájdalmak után: — egyes példák a személyes és társadalmi érzékenységről szinte Mikszáth tollára kíváncznak. A viták valóban bevilágítanak mind a társadalmi rétegeződés, mind a hivatali tagozódás rejtett mélységeibe; hiába, a régi társadalmak elképzeléséhez ily eleven tekintet szükséges, s nem csupán jogi vagy gazdasági szempontok mérlegelése.

Megemlítjük még *Kapossy János* tanulmányát, *Pukánszkyné Kádár Jolán*, *Gerő József*, *Tirscher Jolán*, *Bakács István János* kisebb közleményeit; s az irodalmi ismertetéseket is, amelyek a magyar szakmunkákon kívül széles látókörral veszik számba az idevágó angol, francia, olasz és német irodalmat is, bizonyítván a levéltártudomány problémáinak európai közösségét. —

Levéltárosok szólnak tehát e kötetből, akik épp. Herzog József alapgondolatát követve fejlődtek ki sajátos módszerekkel dolgozó történetirókká. A szerzők tanulmányaikkal méltó jelét akarták adni a hatvanéves Herzog Józsefhez való ragaszkodásuknak, — fájdalom, a kötet egyúttal emléke lett az élők sorából elköltözött szeretett főnöknek és nevelő tudósnak.

Hajnal István.

Bartoniek Emma: *A magyar királykoronázások története.* (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, IV.) H. é. n. Franklin-Társ. 8° 179 l.

B. a koronázások történetének fejlődési folyamatát a szer-tartástörténeti szemlélet kereteit messze meghaladó módon fogja fel. Sokoldalú szempontjai közül a jogtörténeti tényező emelkedik ki és határozza meg az anyag feldolgozását. A koronázás ténye az uralomba iktatás tartalmának kifejezési formája. Az ordo

aktusainak és textusainak során az égi eredetű földi hatalmat a nép nyilvánosan a királyra ruházza. E középkori szellemi tartalom az újkorra részben megváltozik, azonban az eredeti elképzelés sohasem tűnik el egészen. Az egyházi forma, mely a püspökké szentelés szertartásából eredt, ebben az irányban hatott a legújabb időkig. A keresztény-germán istenkegyelmiségnek és a latin népfelségnek változó értelmezései közepette a koronázás a király trónöröklési és a nép királyválasztási jogának összhangbahozását is jelenti. A kiegyenlítést kívánó kettősségek, az öröklésen és a választáson kívül más személyi adottságok és tárgyi követelmények, az uralomratermettség és az utódkijelölés, a senioratus és a primogenitura elméleti ellentétei mint gyakorlati ellenségeskedések színezik a koronázások körüli események képét. A szóbeli eskü mellett az írásbeliség fokán a hitlevél vagy választási kapituláció keretében is korszerű kettősség, a királyi és a rendi jogok kiegyenlítése kap kifejezést. Az egyházi szertartásokhoz a király köteleességeit hangsúlyozó világi cselekmények csatlakoznak, így a trónbaiktatás (az igazságos bíraskodás), a lovaggáütés (a török elleni harc), a kardvágás (az ország területének visszaszerzése és épségének megőrzése). A középkorban a szentszék királykinevezési igényei az egyházi, az újkorban a rendek törekvései a világi szertartásokat emelik ki. Szimbólum a nádor részvétele a prímás mellett a koronának a király fejére helyezésében.

A magyar hagyományok és külföldi hatások egyenlő erősen érvényesülnek a középkor egyetemes szelleméből származó szertartásokban. Az itáliai, hispániai és skandináviai szertartásrendek kivételével az európai ordók mind hatottak a magyarra, mely viszont helyének és súlyának megfelelően a cseh és a lengyel gyakorlatra hatott. A magyar ordó cselekményeit és szövegeit, mint átvettek, B. tartalmi szempontból nem tárgyalja, noha egy kész forma kölcsönzésének különös körülményei talán magyar tartalmakra is következtetéseket tennének lehetővé, hasonlóan középkori törvényeinkhez.

B. határozottan tisztázza a különböző kettősségek összetevőit és eredőit. Kiemeli a közép- és újkor határának magyar közvéleményét, mely harmóniába hozta a koronázás körül küzdő jogokat, hirdetvén, hogy Isten vezeti rá a népet, kit válasszon királyává. A koronázások jog- és szertartástörténeti tárgyalásához a Szentkorona eszméjének és magának a Szentkoronának és a többi koronázási jelvényeknek története kapcsolódik. A B. kiváló kutatásainak összefoglalását nyújtó középkori részt méltó módon követi az újkori rész. Ki kell emelnünk a magyar és az egyetemes történeti háttérnek határozott rajzát. Egy-egy zárójelben reflektorszerű élességgel világítja meg a kérdéses kor képét. Az írott források mellett az ábrázolt forrásokat, különösen a Képes Krónikának a történeti ikonográfiától még kellőképen ki nem aknázott miniaturáit sem vesztí szem elől. E források felhasználását azonban módunkban van egy-két adattal teljessé tenni.

A grafikus művészetek gyakorlásának terjedése óta a népszerű érdeklődésre számító mesterek hálás témái közé tartozott

más ünnepi események mellett a koronázások szertartásainak hírlapi tudósításszerű ábrázolása is. A magyar királyok koronázásairól II. Mátyás óta készültek metszetek. Előbb a középkorra visszamutató módon több szertartást egy kompozícióban ábrázoló képek, később egy lapon több esemény kis képei, vagy az események sorát külön lapokon ábrázoló képek kerültek forgalomba. Készítőik a magyar történeti ikonográfia barokkori részében oly nagy szerepet játszó délnémet mesterek közül kerültek ki. Helyszíni felvételként, röplapszerűen terjesztett képeiket csak kellő kritikával használhatjuk. Egyszer képzelet szülöttei (III. Károly koronázása), másszor a német és cseh koronázások kész képeit látták el más felírással és nyomatták ki mint magyar koronázásokat (II. Mátyás cseh koronázása mint III. Ferdinánd magyar koronázása), vagy egy régi magyar koronázás képét adták ki mint újat (II. Mátyás koronázása mint II. Ferdinánd koronázása, melyen még az ovális képmás kicserélésére sem fordítottak fáradságot). Sőt még a XVIII. század végén, a művészi színvonalú metszeteket készítő bécsi Artaria-cég sem tett mást, mikor II. Lipót esküjének és kardvágásának jeleneit mint I. Ferenc két évvel későbbi koronázásának képeit figuráról figurára meg-egyezően ismét kiadta. A pozsonyi hátterek helyett azonban tökéletes technikával és topográfiai hűséggel budai háttereket illesztettek a csoport mögé. A kardvágás szépen szerkesztett kompozíciója még negyven év múlva egy V. Ferdinánd kardvágásaként kiadott körábrán is visszatér. A pozsonyi környezet azonos-sága készítette erre a litográfust, kinek azonban gondja volt rá, hogy a viseleteket az eltelt időnek megfelelően korszerűsítse, a parókákat és az 1790-es divat más tartozékait az 1830-as eseményhez illően eltüntesse. A képes források ilyen rostálása után megmaradó anyag alapján azonban pár érdekes észrevételt tehetünk.

Az „első Habsburgkori nacionalista koronázásról“, II. Mátyásról, három különböző kompozíció készült, mely a korhoz képest az esemény nevezetességét mutatja. A képeken a szövegnél szemléletesebben látjuk a koronázó város képét, tele katonákkal (ismeretlen mester rézmetszete), a Duna jobbpartján táborozó osztrák-német katonaság sátrait (ugyanott), a várban és a városban felállított ágyúkat (Johann Holzmüller kiadó rézmetszete). B., mivel a szöveg kétségekben hagyja az ünnepi zenét szolgáltató muzsikuskok felől, osztrák katonazenekar vagy bécsi udvari zenészek közreműködését teszi fel. Képünk magyar lovas katonazenekart, dobost, kürtösöket mutat (Holzmüller). I. József koronázásának képei szépen szemléltetik a fontos új jogi tény, hogy a nádor is koronáz (P. B. Bouttats és mások rézmetszetei és rézkarcai). Ezt a szokást a következő koronázások képei is mutatják. Az írott forrással ellentétben azonban a kardvágást a gyermekkirály a képeken lóháton végzi, sőt a B.-től vitatott eskü jelene sem hiányzik róluk. Lehet, hogy ez régi koronázások képeinek hatása, bár a király gyermeki alakja nem a másolás mellett szól. Különösen életteli a kis király figurája a méltósággal vonuló menetben. Egy metszetsorozatban (ismeretlen

mester rézmetszetei) a szertartásokon kívül a népiünnep eseményei is szerepelnek, a kor németalföldi életképeinek modorában. Nemzetközi képkincsről van szó, azonban még ezektől a képektől sem lehet a forrásértéket teljesen elvitatni, mert a magyar szokások, mint az ökörsütés, a fehér és vörös bor szokókútjai, a kenyérszítás, pénzszerzés és az utat borító posztó szétzaggatása, némi önálló jelenetezésre mutatnak, ha hasonló szokások meg is voltak más népeknél. I. Lipót, Mária Terézia és II. Lipót koronázásának hiteles képei a szöveghez képest nem sok újat mondanak, csak ennek szemléletessé tételére használhatók. Megemlítjük azt a II. Lipót koronázásával kapcsolatos képet, mely mint „egy jele azon repeső indulatnak, melyet mutatott Nemes Szabolts Vármegye” a koronázás emlékére Nagykállóban tartott örömmünnepen, a parasztok vidám menetét mutatja. I. Ferenc koronázásáról szólva B. megemlíti, hogy a kardvágás jelenetét egy metszet képe alapján lehet a mai Széna-tér tájára helyezni. Ezt kiegészítjük azzal, hogy az eskü viszont, melyről B. szerint „ma már nem állapítható meg, hogy hol történt”, a metszet párjának segítségével a budai kapucinusok melletti mai Corvin-térre lokalizálható. A szövegek hívei számára a kép aláírása „In Foro P. P. Capucinum” szolgálhat. (Mansfeld S. szín. rézmetszetei). Magáról a koronázás pillanatáról a bécsi biedermeier kiváló piktor, Peter Krafft festett 1823-ban, egykorú képek és kortársak közlései alapján, monumentális kompozíciót a Magyar Nemzeti Múzeum számára. Ezenkívül csak Weber Henrik hasonlóképen későbbi képe (1858), V. Ferdinánd koronázási kardvágásáról, vezet a nagyművészetek körébe. V. Ferdinánd koronázásának egyes eseményeiről tökéletesen tájékoztatnak Eduard Gurk színezett kőrajzai. Gurk, ki a kiváló szereplőket külön lapokon örökítette meg, különösen a koronázást kísérő ünneplesekről készített érdekes kompozíciókat. Így a királyi ebédről és a rendek díszebédjéről, a pénzszerzés, posztószaggatás, bor- és kenyérszítás jeleneteiről és az ajándékok átadására vonuló menetről. Höchle litográfiája egy érdekes „Moment vor der Krönung“-ot örökített meg, amint az új király császári atyja elé térdelve áldását kéri. Gurk sorozatát követték az I. Ferenc József koronázásakor kiadott korszerű fametszetsorozatok képei is, a mintánál sokkal kevesebb élményszerűséggel.

E képeknek szemlélete közelebb visz a koronázások egykorú értékelésének ismeretéhez is. B. szilárd jog- és szertartástörténeti alapjain állva, további következtetésekre adódik alkalom. Hui-zinga óta az ünnepnapok és népi ünnepek történeti vizsgálata értékes eredményeket ígér. A gótika, a róneszansz és a barokk színes korszakaiban az ünnep az élet teljesebb élését tette lehetővé, szebb és jobb formák mutatását, a köznapokon csendes tartalmak hangos kifejezését. Az egész emberiséget egyenlő erővel megmozgató egyházi ünnepek után közvetlenül a koronázások országos ünnepei következtek. Az első ember, a király, a koronázáskor szinte az egész ország színe előtt részesült Isten kegyelmében, mely a szent tartalomhoz méltó szent formákban,

a korona képében szállt le a király fejére. A hagyományokhoz és hatásokhoz kötött szertartások a koronázás közvetlen résztvevőinek kis körén túl a népre hatásukban helyi szint kaphattak a sok általános vonás ellenére. A magyar koronázások mástól eltérő színét a szentkorona-eszme maga szolgáltathatta. Ezeknek az itt-ott a történeti néprajz határait érintő jelenségeknek komoly kutatása csak B. művének alapvetése után vált lehetővé. A magyar királykoronázások története méltó állomása a tudós szerző érdemes munkásságának.

Ifj. Vayer Lajos.

Below, Georg von: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen*. Aus dem hinterlassenen Manuskript hrsg. von Friedrich Lütge. Jena 1937. Gustav Fischer. 8° VII, 114 l.

A letűnt német történészgeneráció egyik legnagyobb alakjának gazdag tudományos hagyatékából újabb s újabb alkotások kerülnek napvilágra. Tíz évvel e harcos élet kilobbanása után teljesen kidolgozott műve jelenik meg a középkori német mezőgazdaság történetéről, mintha szüntelen lázas tevékenységben élő szellemének a földi megsemmisülés, a fizikai halál örök törvénye sem tudott volna korlátokat szabni. Igaz, a mű csonkán maradt: a szerző, a kézirat eredeti címének tanúsága szerint, a német mezőgazdaság egész fejlődését akarta vázolni, de mindebből már csak a középkor rajza készült el, az is — mint a tartalomjegyzék mutatja — az utolsó fejezet híján. Mindez arra vall, hogy B.-nak egyik legutolsó művével állunk szemben, mint ahogy hátrahagyott bőséges jegyzetei, kivonatai is a befejezés, átfogó ábrázolás immár be nem teljesedett szándékáról tanúskodnak. De F. Lütge, a középkori német agrárszervezet kitűnő kutatója, aki a kéziratot a tanítvány szerető gondosságával rendezte sajtó alá, nagyon helyesen kísérletet sem tett arra, hogy a csonkán maradt művet a hátramaradt jegyzetanyag alapján kiegészítse. Valóban, minden, még oly jószándékú beavatkozás: kerekítgetés, toldozgatás a legújabb eredmények alapján, vagy a gondolatok továbbfűzése csak arra lett volna alkalmas, hogy kiforgassa eredeti valójából egy magában álló, nagy történetíró-egyénség sajátos szellemi produktumát. A mű torzónak, de érintetlenül maradt, egyképen tanúskodván szerzőjének agrártörténeti kutatásai során kialakult meggyőződéséről és eredményeiről, s a feltétlen, valóban respektáló tiszteletről, mellyel a német történettudomány B. életművét ma, halála után is körülvéshi.

B. a tőle megszokott, szilárd alapokon nyugvó öntudattal, felelősségteljes biztonsággal vallotta magát „hivatásos gazdaságtörténész”-nek.¹ Kétségtelen, az az intenzív érdeklődés, mellyel

¹ Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen, hrsg. v. Sigfrid Steinberg, I. (Leipzig 1925), 42—43. l. — Az alábbiakra nézve a most idézett önéletrajzon kívül v. ö. H. Aubin: Georg von Below als Sozial- und Wirtschaftshistoriker. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXI. 1923, 1—32. l.

főként a középkor gazdasági jelenségei felé fordult, mélyen gyökerezett gyermekkorának agrárkörnyezetében, azután báró von der Goltznak, a német mezőgazdaságtörténet legutolsó összefoglalójának ösztönzésében, s a nem közönséges történeti érzékről tanúskodó közgazdaságtani előadásokban, melyeket második egyetemi éve alatt Nasse bonni professzortól volt alkalma hallani. De ezek a hatóerők még jó ideig tétlenül szunnyadtak az ifjú B. lelkében, mint ahogy Lamprecht gazdaságtörténeti előadásai, művei is csak később készítették nyílt állásfoglalásra. Egyelőre minden másnál hatalmasabbul nyugozta le tekintetét a középkori német államnak s intézményeinek sorsa, híven keletporosz hivatalnok-őseinek politikai érdeklődéséhez. Már első nagyobb munkája, eltérően professzorának, M. Ritternek eredeti szándékától, a közjogi vonatkozások vizsgálata felé tolódott el, s ettől fogva valóságos elhivatottságot érzett magában az állami berendezkedés feltárására. A történet minden más ága csak a „Verfassungsgeschichte“ függvénye volt B. szemében; az akkor erősbödő művelődéstörténeti irányzattal szemben meggyőződéssel hangoztatta, hogy a politikai és a kultúrtörténet egyetlen egység, illetőleg (!) ez amannak segédtudománya, annál semmikép sem előbbrevaló.

Ez a jellegzetes állásfoglalás a művelődéstörténet más ágai-val együtt a gazdaságtörténeti kutatásnak is eleve szolgáló szerepet juttatott B. tudományrendszerében. Bármennyire elismerte a gazdaságtörténet mint önálló diszciplína létjogosultságát, bármennyi hajlamot érzett is magában a gazdasági rugók kutatása iránt, önmagukban alig méltatta őket nagyobb figyelemre, mint amekkora — véleménye szerint — az állam épületének biztos meg-alapozása érdekében megillette őket. Mindvégig a középkori német állam állt életművének középpontjában; ennek szervezetét boncolva jutott el a gazdasági problémákig, s ez a kiindulópont mély nyomokat hagyott gazdaságtörténeti tanulmányain. Nem is lehetett ez máskép, hiszen nála a politikai organizmus valódi értelmének feltárása alapvetés és cél volt egyszersmind, s másfelől nem győzte hangoztatni, hogy az egyes történeti jelenség csak összefüggéseiben, az egészből érthető meg igazán. Így a szerves, egységes képből, melyet a középkori állam mibenlétéről formált ki magának, szükségképp következett a gazdasági fejlődésről hasonló határozottsággal kikristályosodott felfogása, abba mint megadott keretbe készen, engedelmesen simultak az anyagi élet jelenségei. Mindaz, amit a német terroitoriumok fejedelmi hatalmának kialakulásáról, politikai szervezetéről, igazgatásáról sikerült megállapítania, szilárd meggyőződéssel járt együtt a Rittergut-ok keletkezését s a középkori város fejlődését, gazdasági gyökereit, egész mivoltát illetően. S mert a város a terroitoriális viszonyokból nőtt ki, e két problémacsoport kutatását egyesítette magában — a német történetirodalomban egyedülálló módon, mint büszkén hangoztatta. Ez persze a városi élet gazdasági tényezőinek vizsgálatát is magával hozta, míg viszont a középkori várospolitikát, illetve igazgatást s a merkantilizmus, illetőleg terroitoriális kormányzás

rokon vonásainak, előbbiek mintakép-szerepének kimutatása ismét a politikai szervezet, a modern államfejlődés kérdéséhez vezetett vissza, az egész német kormányzattörténet legjelentősebb témájához, mint B. mondotta. Másfelől a középkori német állam meglétének legfőbb bizonyítéka, B. politikai történetírásának sarkalatos tétele, aminek elismertetéséért egész életén át a legtöbbit harcolt: hogy a régi Bede állami, nem pedig földesúri adó volt — a „Grundherrschaft” szerepének, jelentőségének elhatárolásába: agrártörténeti problémába torkollott.

Igy vezet az államszervezet multját kutató B. útja a gazdaság- s ezen belül az agrártörténet felé, így alakul benne szilárd meggyőződés — a középkori intézményekről kiépített felfogásának szerves, logikus kiegészítésekép — a gazdasági-társadalmi viszonyokat illetően is. Gazdaságtörténeti érdeklődése eleinte még a felületen mozog, de csakhamar rá kell jönnie, hogy az államszervezet megismeréséhez a praktikus élet emlékei adják a legbiztosabb alapot. A századfordulón már kimondottan gazdaságtörténeti problémák megoldását tűzi maga elé, miután már tíz évvel előbb ilyen tárgyú előadásokat tartott a marburgi egyetemen. De jellemző, hogy jogtörténeti eredményeinek megvédése érdekében fogott először intenzívebb gazdaságtörténeti kutatáshoz: a „hofrechtliche Theorie” képviselőivel (Nitzsch, Schmoller, Lamprecht) szemben — akik a városfejlődésben a földesúri hatalom szerepét hangsúlyozván, a Bede-ben is földesúri függőség jelét látták — ki akarta mutatni, hogy elméletük gazdasági részről sincs kellőképpen megalapozva. S bár idővel a gazdaságtörténeti problémák egyre jobban érdeklődésének homlokterébe kerülnek, esetleg maguk is új mezőkre (mint a német historiográfia történetének megírásához) vezetnek át — a jogtörténeti eredet, az államszervezet mint kiindulópont lépten-nyomon kiütözközik későbbi gazdaságtörténeti munkáiból is, a Handwörterbuch der Staatswissenschaften-be írt cikkektől kezdve, amelyek ismét — ezúttal gazdasági — intézmények multját összegezik, egészen a „Territorium und Stadt” és a „Probleme der Wirtschaftsgeschichte” Janus-arcu tanulmányköteteiig.

Nem kétséges, ez a jogtörténeti beállítottság, mellyel B. a gazdasági élet jelenségeit is az állami organizmus szemszögéből vizsgálta, s bennük mindenekelőtt az intézményszerű elem ragadta meg figyelmét — túl egyéni hajlamon és családi tradíciókon, mélyen bocsátotta gyökereit abba a történeti iskolázottságba, melyet az egyetem padjairól hozott magával. Ahogy professzora, M. Ritter finom elemzéssel, energikusan ragadta meg a kérdések lényegét, s a gondolatot világos levezetéssel, éles logikával fűzte tovább, egész életre ható példakép maradt B. számára. S jogi formulázásra, precíz disztinkcióra hajló szelleme tán még inkább rezonált mindarra, amit Brunnertől, a német jogtörténet atyamesterétől volt alkalma hallani: az intézmények beható ismeretén felül megtanulta tőle történet és jog egybekapcsolását, az érzéket a dolgok lényege iránt, a pontos megfogalmazást: az ő példáján bizonyosodott meg felőle, hogy jogászai világosság és történeti

érzék, konstruktív-szisztematikus hajlam s a részletek, individuális történeti képződmények figyelembevétele szépen megfér egymással. Nemcsak összeférnek, de kell is, hogy kiegészítsék egymást: ez sziklaszilárd, a gyakorlatban is követett meggyőződése maradt egy emberöltő küzdelmein át. Hangoztatta, hogy az igazi gazdaságtörténész nem képzelhető jogi érzék és bizonyos mértékű konstruktív tehetség nélkül; de másfelől rajta volt, hogy a forrásokat teljes jogukhoz juttassa és szokott energiájával szegült ellene minden pozitívista vagy naturalista törekvésnek, mely a gazdasági fejlődést természettudományos törvényszerűségek merev skémájába akarta szorítani. Nem zárkózott el a közgazdaságtan képviselőinek követelményei elől: maga is felismerte a kollektív és átlagjelenségeket, az állapotszerűnek jelentőségét a gazdasági fejlődésben, sürgette a forrásanyag átható rendszerezését, a lényeg éles fogalmi meghatározását, éppen a közgazdaságtan kategóriáinak felhasználásával. De nem habozott a forrásokból kiinduló történeti módszert s a történés komplex, személyes, individuális tényeit szembeszegezni minden külsőleges fokozatelmélettel és fejlődéssor-konstrukcióval, kivált ha ezek — a közgazdaságtanban nem ritka módon — másodkézből vett adatokra épültek, a törvényszerűség igényével. A gazdaságtörténet a természettudományoktól élesen különváló történelmi diszciplína, s így ránézve ugyanazok a megismerés lehetőségei, mint a történelem többi ágai számára — ebben a tekintetben annál kevésbé tűrt homályt vagy kétséget, mert amit a fokozatelméletekkel kapcsolatban leszögezt, mintegy egész munkássága céljának és magvának tekintette.

Mindezzel B. nem csekély követelményeket állított a gazdaságtörténet művelői, egyben önmaga elé: a konstruktív-formulázó hajlam s az individuális tények megbecsülése két oly távoli véglet, hogy összeegyeztetésük a legnagyobbaknak is ritkán sikerül. Annyi bizonyos, hogy B. esetében — minden kútfőtisztelete ellenére — a probléma, a szabatosan körülírt kérdésfeltevés, sőt nem egyszer az előre megalkotott, zárt felfogásrendszer volt előbb, a forrásoknak csak azután jutott hely, időben, rangban egyaránt. Maga egyetlenegyszer tárt fel s aknázott ki addig ismeretlen kútfőcsoportokat: első nagyobb munkájával, a jülich-bergi aktakiadás kapcsolatban; csak itt élvezhette igazán a levéltári kutatás ösztönző hatását s tehette magáévá a történeti valóság életteli szemléletét, amit egyedül a közvetlen forrásokban való elmélyedés adhat. Egyébként, bár rajta volt, hogy a forráskiadás ügyét előmozdítsa, s a kiadott kútfőkkel sohasem vesztette el az eleven kapcsolatot, új adatokkal inkább csak tanítványai munkássága révén gazdagította a történeti irodalmat. Megfigyelhető, hogy mindvégig az alsórajnai vidéken mozog legbizottsabban, itt, ahol az eredeti kútfőkhöz nyult vissza, nyugodnak a legszélesebb tárgyi alapokon megállapításai.

A pusztai anyaggyűjtésnél és feldolgozásnál sokkal inkább megfelelt B. lelki alkatanak a már feltárt adatok rendszerezése, a gondos motíválás és világos fogalomalkotás; konstruktív adottságai, melyekért Schmoller nem állította őt egyoldalú jogászi,

ahisztorikus koponyának bélyegezni, itt érvényesültek igazán. Az irodalom széleskörű ismeretére támaszkodva, tág szemhatáru áttekintés s az egészset uraló szempontok alapján fegvelmezett módszerességgel fejtette ki alaptételét, s aztán átható kritikai mérlegelés útján, a gondolatok éles logikájú továbbfűzésével teremtette meg új, átfogóbb szemlélet lehetőségét az addig felburjánzott különféle nézetek vadonában. Nem az elsődleges forrásadatok fáradtságos egymáshoz-illesztésével róttá össze a mult egy-egy részletének képét magának: mindig a döntő pontokon avatkozott be, a fejlődés fő vonalait, a korszakok jellemző vonásait keresve, mások koncepció-épületének sarokpilléreit tette próbára a mesterétől, M. Rittertől tanult kérlelhetetlen kritikával. Jellemző gondolkodási formája az antitézis: ahol bizonytalanságot lát, homályt vagy az igazság kiforgatását, katonaöseinek harcos bátorságával egész erejét latba veti, sohasem a személy ellen, mindig az ügy érdekében. Első tulajdonképeni gazdaságtörténeti tanulmánya is ellenmondásból születik meg: amikor Bücher munkásságában a „hofrechtliche Theorie“ megújítását látja, nem habozik gazdasági vonatkozásban is állást foglalni ellene. S ismét jellemző módon, az egy pontra irányított kritikát mindjárt szélesebb ábrázolássá terjeszti ki: annak hangoztatásával, hogy a jórészt szabad eredetű városi kézművesség jócskán termelt eladásra is s nem csupán megrendelésre, továbbá a középkori kereskedelem helyes mértékének meghatározásával egyszersmind a város lényegének alapvető rajzát adja. Ezt a képet azután további — Schmoller, illetőleg Gierke ellen a céhek, Gildék, vásárjog és territoriális gazdaságpolitika kérdésében vívott — polémiák kerekítik szinte teljessé. Hasonlóképen szélesedik Nitzsch felfogásának kritikája a középkori állam és földesuraság szerepének s teljesítményeinek éles elhatárolásává, Sombarté a kapitalizmus gyökereinek tisztázásává. Sőt B.-t a kritikai lendület még tovább is ragadja, új, elfogulatlanabb gazdaságtörténeti szemlélet meg-alapozásán túl elméleti problémák megoldásáig. A várostörténet síkján Bücher ellen vívott küzdelem egyben döntő csapás ennek fokozatelméletére, s ezenfelül útmutatás a hasonló kísérletek reális értékének helyes megítélésére. Ugyanazon van itt is a hangsúly, mint a Schmoller elleni meg-megújuló állásfoglalásánál: a történeti ismeretelméletben bármínő törvényszerűség elutasításán, a történeti praxisban pedig azon, hogy a konstruktív-szisztematikus elemet a források leggondosabb méltatásának kell kiegészítenie. Végso fokon Lamprecht elleni támadásai is a politikai és kultúrtörténet viszonyának, jelentőségének meghatározásába torkollottak.

Az egészről alkotott pozitív képből kiinduló tiszta, kemény állásfoglalás, építő kritika az, amiben B. szelleme a legmagasabbra szárnyal. Lelki berendezésének a polemizáló cikk, a tanulmánnyá szélesedő kritika felel meg leginkább; nagyobb, szintetikus ábrázolásig csak ritkán jut el, s akkor is a kevés, de jellemző bizonyítékkal támogatott fogalmi elemzésnek és világos levezetésnek jut a főszerep, de ezt a szigorú logikával felépített gondolati vázat

széles-plasztikusabb előadás alig-alig teszi elevenné, szemléletessé. A középkori német állam volt talán legkedvesebb témája, ennek méltó megvilágítására áldozta erejének legjavát, s még itt is adós maradt a kerek, szisztematikus ábrázolással, megrekedt a kritikai állásfoglalásnál. Nem csoda hát, ha a gazdaságtörténet terén sem adott átfogó képet (noha a „Handbuch der mittellalterlichen und neueren Geschichte“ sorozatában maga szánt magának ilyen feladatot) — még a városi életről sem, amelyre nagy harci kedvvel tért vissza újra meg újra, annál kevésbbé az agrárvonatkozásokról. Csak néhány egymást keresztező s többé-kevésbbé kiegészítő értekezés tanúskodik a mezőgazdaságtörténet fő kérdéseiben vallott meggyőződéséről, s a latens képről, melyet a fejlődés egészéről hordott lelkében (Das kurze Leben einer viel genannten Theorie; Die Haupttatsachen der älteren deutschen Agrargeschichte; Der Osten und der Westen Deutschlands; Zur Entstehung der Rittergüter; Die Fürsorge des Staats für die Landwirtschaft — az első, második és ötödik a „Probleme der Wirtschaftsgeschichte“ c. kötetben, a közbülső kettő a „Territorium und Stadt“ első kiadásában). Noha — mint ismeretes — élete utolsó éveiben tervbe vette, sőt meg is kezdte egy összefoglaló német agrártörténet megírását, szüntelen új és új problémák felé forduló, vitatkozásra mindig kész szellemének — úgy látszott — már nem adatott meg az idő és kellő nyugalom leszűrt szintézis megérlelésére. Annál öröndetesebb, hogy a német agrárfejlődésnek ez az átfogó képe, legalább a középkorra terjedően, B. posthumus munkájában végre mégis itt van előttünk.

Az efféle békés gazdaságtörténeti szintézis első pillantásra kissé előzmények nélkül, szinte idegenül áll B., a harcos-kedvű jogtörténész munkásságának zárópontján. A magyarázattal Lütge, a munka sajtó alá rendezője adós marad; csak annyit mond, hogy aki valaha B. gazdaságtörténeti előadásait hallgatta, várakozással remélte tőle a német gazdasági fejlődés összefoglaló ábrázolását — ez nem teljesedett be, de a posthumus kéziratban agrártörténeti előtanulmánynál jóval többel, lezárt művel van dolgunk. Kissé behatóbb vizsgálat azonban lehetetlen hogy fel ne fedezze a rokonvonásokat e munka és B. imént idézett „Die Haupttatsachen“ stb. c. tanulmánya között, melyre — részletkérdésben — a sajtó alá rendezőnek pusztán egyetlen jegyzete utal. Már a címben is sok a hasonlóság: a posthumus kézirat eredetileg a „Die grossen Linien in der Geschichte der deutschen Landwirtschaft“ címet viselte (mostani címe Lütgétől ered). Nagyjából párhuzamosan halad a két munka felépítése is, sőt nem ritka a szó szerinti egyezés; a különbség lényegében annyi, hogy az új összefoglalás határozottabban és áttekinthetőbben tagolja három korszakra (őskor, a népvándorlástól a Karoling-korszak végéig terjedő idő és feudális kor: a középkor végéig) s ezeken belül az agrárszervezet, illetőleg -technika tárgyalásáról az anyagot. A harmadik időszak rajzának második, agrártechnikai fele már nem készült el — „kétségtelenül súlyos veszteség“, mint a sajtó alá rendező mondja. Nem veszi észre, hogy a megelőző fejezet

is csonkán maradt ránk. Pedig ez világosan kitűnik, ha egybevetjük a „Haupttatsachen“-nal: ennek 9 fejezete közül az első 5 felel meg a posthumus kéziratnak, tehát ez utóbbiban nemcsak az említett gazdaságttechnikai rész — mely amott a 8. fejezetet alkotja —, hanem a falusi nép birtokviszonyainak s a községnek a rajza, végül az összefoglalás, a parasztság középkorvégi helyzetének áttekintése is hiányzik.

B. maga jelentette ki „Probleme der Wirtschaftsgeschichte“ c. kötetéről, hogy a benne összegyűjtött tanulmányok — módszeres alapelveinek egy-egy gyakorlati példájaként — gazdaságtörténeti hitvallását tartalmazzák, meggyőződését a gazdaságtörténet fő dolgairól. E tanulmányok többsége eredetileg a század legelső éveiben jelent meg, amikor B. az addig uralkodó „hofrechtliche Theorie“ ellen vívott küzdelmének első szakaszát állta meg győztesen; de azért az új, 1920 táján keletkezett értekezések, köztük a legfontosabb: a „Haupttatsachen“, minden zökkenő nélkül illeszkedtek közéjük. S azután, egy-két újabb irodalmi utalást leszámítva, változatlanul jelentek meg új kiadásban másfél évvel szerzőjük halála előtt. A most közzétett munka ezek szerint bizonyos fokig a „Haupttatsachen“ harmadik, lényegesen átdolgozott kiadásának tekinthető, s így nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy B. életének ebből az utolsó másfél esztendejéből való — noha Lütge az ott idézett munkák megjelenési éve alapján korábbi időre teszi keletkezését. Akármelyik nézetet tegyük is azonban a magunkévá, mindenképen érdekes megtekinteni, hogy a nagy vitatkozó élete végén mit tartott szükségesnek módosítani agrártörténeti „hitvallásán“, illetőleg mihez ragaszkodott haláláig tartó következetességgel.

B., az államszervezet kutatója, ezen a tisztán gazdasági, tehát fő érdeklődési körétől látszólag távol eső területen sem tagadja meg kiindulópontját. Az agrárfejlődésből is a szervezet, a struktúra kérdései érdeklik elsősorban, a tulajdonképeni ökonomikumnak másodrendű szerepet juttat. Az „őskort“ tárgyalva 25 lapon ismerteti a birtokviszonyokat, 3 marad az agrártechnikának; igaz, a második korszakban már utóbbi javára módosul az arány, de csak azért, mert a szerző ide illeszti be a villikációs szervezet ábrázolását. Ám nemcsak a terjedelem megoszlása tanúsodik B. jogtörténeti nézőpontjáról: a mult kézzelfogható megjelenítése helyett a lényeg energikus megragadásán van a hangsúly, a finom elemzés, éles disztinkció, világos, precíz fogalmazás itt is túlteng, csakúgy mint más, nem gazdasági természetű munkáiban. Mindez ma már tudománytörténeti jelentőségű, hiszen módszere, ahogyan a fejlődés dinamikus tényezőinek forrásadatakon nyugvó, éles fogalmi szétválasztására példát adott, az egész német gazdaságtörténetírásra rányomta bélyegét. B. iránya, mely kicsinyben mintegy a gazdaságtörténetnek a jogtörténetből kiinduló s ennek gyámsága alól csak lassankint kibontakozó fejlődését tükrözte, tagadhatatlanul az egyoldalúság veszélyét rejtette magában. De a jogi szempontok túlsúlyáért bizonyos fokig kárpótól néhány alapvető megállapítás, mint pl. a paraszt sze-

mélyi és dologi függésének, jogi és gazdasági szabadságának, alávetettségének és önálló tevékenységi területének precíz, különbségtévő elhatárolása.

Élesszemű elemzés, biztos megfogalmazás: B. történetírói egyéniségének e jellemző vonásai a „Haupttatsachen“ kerekébb, leszűrtebb előadásában éppúgy megtalálhatók, mint a problémák szövedékét világosabban láttató, részletezőbb posthumus munkában. És lépten-nyomon megnyilatkozik bennük B. kritikai-polemikus alaptermészete is: mindkettőnek a „grundherrliche Theorie“ elleni harc adja alaphangját. Szilárdan végigvonuló gerine ez, amely egységbe fogja igazi szintézissé csak ritkán kerekedő mondanivalóit; látszólag szertehulló részletek is egymásra találnak a folyton visszacsengő alapgondolatban, hogy a középkori földesuraság szokott túlbecsülésével szemben megillető helyükhöz kell juttatni az államot s az autonóm községben tömörülő paraszti erőket. Túlzás a kultúrtáj kiépítését, telepítést, gazdaságtechnika fejlődését egyoldalúan a földesuraság javára írni — állapítja meg már a „Haupttatsachen“ —; a városi kézműves-gócok kialakulására is inkább csak a benne megnyilatkozó vagyondifferenciálódás révén hatott az, meg a magasabb életnívjából folyó igényességgel és vásárlóerővel — de magát a munkamegosztást, mely minden kulturális haladás alapja, itt, az ipar terén nem teremttette meg. A „Grundherrschaft“ szerepének ez az összegezés éppúgy hiányzik B. új könyvéből, mint pl. a középkori szabad bérmluka nagy jelentőségének hangsúlyozása (amit talán Sombart kritikájának hatása alatt ejtett el). De a részletes tárgyalás során itt annál markánsabb vonalakkal, új árnyalatokkal gazdagon bontakozik ki előttünk a földesuraság „igazi“ életrajza. B. most már nem csatlakozik oly mereven a germán őskorról vallott demokratikus felfogáshoz: a „revideált közszabad-teória“ szellemében már a sok változatot, egyenlőtlenséget, vékony „nemesi“ réteget is meglátja a szabad parasztok nagy tömege mellett. De Meitzen nézeteitől nem tud teljesen elszakadni: megmarad a mellett, hogy a nomádnak semmiképp sem tekinthető germánok „Markgenossenschaft“-ok és általában sajátos szervezetű falvak keretében települtek meg, melyeknek az egyenjogú tagok autonóm közössége volt a hordozójuk. Igaz, állásfoglalása ezen a ponton nélküli a szokott határozottságot: kénytelen beismerni a nehézségeket, melyek a bonyolult dülőrendszernek egyszerű parasztközösség alkotásaként való magyarázatából adódnak, belátja, hogy a falukép részben történeti folyamat eredménye s nem egyszerűen kiszámított rendszeré. De M. Weber szavaival nyugtatja meg magát: a községbeliek egyenlő földrészesedésének biztosítása formai elv, „a forma pedig az önkény ellensége, a szabadság ikertestvére“ — azaz mégis csak a közösségi elméletnek kell igazat adnunk a „grundherrliche Theorie“-val szemben. A földközösségből a népvándorlás idején zökkenő nélkül bontakozik ki a szántóföldi magánbirtok; ez egyszersmind, akár a háromnyomású rendszer, a földművelés nagyobb megbecsülésének a jele a korábban túlnyomó állattenyésztéssel szemben. A magán

birtoklás azután egyre jobban elmélyíti a kezdettől fogva fennállt birtokkülönbségeket s így egyik tényezőjévé lesz a nagybirtokrendszer fokozatos kialakulásának. E „Grundherrschaft”-ok fejtegeti tovább B. — már szétszórtságukkal elárulják, hogy apránként, kisebb-nagyobb darabokból tevődtek össze; egybefogásuk decentralizált szervezetet, villikációkat tesz szükségessé. Kötzschke és mások eredményeivel szemben is fenntartja azt a nézetét, hogy a középkori nagybirtok távolról sem tekinthető nagyüzemnek: a hangsúly a földesuraság virágkorában, a X—XI. században is a parasztság megadóztatására s nem a robotkövetelésre esik, a saját kezelésben megmunkált föld kevés, s az is a faluközösségbe, a paraszt-község művelési rendjébe illeszkedik. Nem beszélve a mindvégig jelentékeny szabad parasztságról, a földesúri hatalom a tőle függő jobbágy nép személyiségének is csak egy részét képes megragadni; szó sem lehet arról, hogy a Markgenossenschaft-ot, vagy a községet magába szívta volna, ezek önállósága érintetlen marad. És csakhamar, már a XII. században megindul a villikációk felbomlása, melynek során a földesúr és paraszt személyi s dologi elemekből tarkán formálódott, bonyolult jogviszonya gyakran pusztá gazdasági kapcsolattá: bérletté egyszerűsödik. Ennél a folyamatnál B. nagy előszere tettel időzik, mint ahogy annak is különös figyelmet szentel: mikép szorítja vissza másfelől az állam is a földesuraság érvényesülését a bírói felsőségekben gyökerező „Gerichtsherrschaft” sokasodó követeléseire.

Könyvének bevezető soraiban B. élesszemű megfigyelést ad a gazdaságtörténeti teóriák sajátos körforgásáról: mint tekinteték először a földesuraságot, aztán a közszabadokat az ősi germán gazdaság- és társadalomszervezet lényeges elemének, hogyan bukkan fel a XIX. század végén ismét a „grundherrliche Theorie” s adott újra helyet a „revidált közszabad-elmélet”-nek. Szinte a sors iróniájának mondható, hogy alig tíz évvel B. halála után az általa annyiszor támadott és sarokba szorított földesúri elmélet ismét hontogatja szárnyát. Éppen Lütge, a posthumus munka sajtó alá rendezője az, aki legtöbbször járult a földesuraság új megbecsüléséhez; B. jegyzeteitől elkülönítve közölt megjegyzései. a nélkül hogy a szerző művének egységét zavarnák, nemcsak a tárgyalta kérdések legújabb irodalmáról tájékoztatnak, hanem egyszersmind megmutatják a német mezőgazdaságtörténetírás jövőendő fejlődésének útját.

Wellmann Imre.

Keyser, Erich: Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. 2. erweiterte Auflage. Leipzig 1941. S. Hirzel. 8° XV, 459 l.

K., a danzigi egyetem tanára, 1927-ben a német történetírók gyűlésén előadást tartott a német „népességtörténeti” kutatásról s azóta e tárgykörben számos tanulmányt tett közzé. Tanulmányait Németország népességtörténetének összefoglaló feldolgozása követte; művének első kiadása 1937-ben jelent meg, s történeti munkáról lévén szó, még a nagy könyvtömeget felvevő német könyvpiacra sem tekinthetjük jelentéktelen sikernek.

hogy 1941-ben második kiadás látott belőle napvilágot. K. a német nép történetéről szóló új részlettanulmányok egész tömegére támaszkodott, szemléletét és szemmértékét pedig lelkesen merítette hatalmas öntudattal fűtött népe lelkületéből, új hatalmi helyzetéből és mai törekvéseiből. Erre nézve jellemző, hogy művét a német anyáknak ajánlotta, mivel a „népek harcát végérvényesen nem diplomáciai s nem hadi cselekmények döntik el”.

A nép — állapítja meg K. a fogalmak tisztázására szánt bevezető részben — nem faj: történetileg keletkezett, viszont a faj nem történeti közösség, nem együtt, hanem csak a faji jegyek egyes viselőiben vehető észre s a nép nélkül nem látható; a népekben különféle fajok elemei egyesülnek. A német nép — hozzátehetjük: minden nép — nem egyszerre lett, hanem szüntelenül alakult, sohasem kész, hanem mindig fejlődik, mai valósága csak keletkezéséből érthető meg, ezért a nép lényegéről és műveiről csak a történettudomány képes tájékoztatni. A német történettudománynak K. szerint nincs sürgősebb feladata, mint a német nép eredetét és fejlődését kutatni. A németek pedig: azok az emberek, akik tulajdonságuk és elhatározásuk szerint németek, a német népközösséghez tartoznak s akiket ez „néptárs”-ul elismer. A zsidók például, ha németnek érzik is magukat s kultúrájuk esetleg a németekétől alig is különbözik, mégis idegenek, mert a németek többsége a közösséget velük elutasítja. A nép nem nemzet, de azzá lehet, e tekintetben K. az államiság feltételét kívánja meg. A nemzeti államokon kívül vannak nemzetiségi és népi államok; a nemzeti állam valamely nép lényeges részeit öleli fel, a nemzetiségi állam különböző népeket egyesít, a népi állam az egész népet magába zárja. A néppel szemben a népesség: valamely területen élő emberek összessége, s mivel a népek egy-egy területen vegyesen laknak, a néptörténet helyesen nevezve: népességtörténet. Németország így felfogott népessége történetének arra kell választ adnia, hogy miként tevődött össze a német népközösség, hogy változott társadalmi rétegződésében, nyelvi kifejezésében, kulturális teljesítményeiben, állami összetartozásában és funkciójában. A kutatást főként a nép tere, száma, csoportja és tulajdonságai érdeklik, keresi a keveredés mértékét s nagy súlyt helyez a családi viszonyok vizsgálatára, mivel a népen belül a legfontosabb „Bevölkerungsgruppe” a család, a nép a családokban s ezek folytatásán keresztül él.

Németország népességtörténetét az őskorral kezdi K., egy-egyes szemléleti rendszerbe állítva az újabb német indogermán-kutatások eredményeit. E szerint az indogermánság nem különböző népek csoportja, hanem egyetlen nép, az őskor németei, akikről a későbbi németekhez a germánokon keresztül az egyenes leszármazás útja vezet; az indogermán-német ősnép s egyúttal a nordikus faj hazája mindig a mai Németország területén volt. A különböző indogermán nyelveket beszélő népek a németeken kívül ezek szerint olyan más, nem indogermán népek, amelyek az indogermán nyelvhez az őskori német „kolonizációk” révén jutottak: a még nem törzsekben élő és paraszti német ősnépnek

ugyanis az idők folyamán egyes részei leszakadtak és más népek közé vándoroltak; e kis kolóniák „politikai erejüknel és magasabb lelki képességükkel fogva“ átruházták nyelvüket a befogadó népekre; így keletkeztek — a továbbiak folyamán eltérő utakon — a különféle indogermán nyelvek s a német kolóniákkal meggyarapított különböző népek, melyeknek a betelepülő indogermánok „Herrenschicht“-jévé lettek. Ez természetesen azt jelenti, hogy a különböző magasabbfokú őskultúrák a német-indogermán hatás nyomán születtek s e tekintetben K. azt a korábbi felfogást, amely az indogermán kiterjeszkedést az indekre, perzsákra, görögökre és rómaiakra korlátozta, kiszélesíteni kívánja s turkesztáni, kínai, mezopotámiai, beludzsisztáni és előindiai leletek alapján feltehetőnek tartja, hogy az ósászai kultúrák és népek is korai európai kivándorló hullámok hatása alá kerültek. Az indogermán-ságról megszerkesztett eszményi kép, mint minden őstörténeti kutatás, magától értetődően lépten-nyomon hipotézisekre és analógiákra támaszkodik s az is természetes, hogy K. fenti szerkesztésben elsősorban olyan hipotézisek és analógiák jutnak szóhoz, amelyek alkalmasak a szerkezet vállalására. Azt az ellentmondást például, ami abban jelentkezik, hogy az őskori kis indogermán kolóniák által megtermékenyített más népek magasabb kultúrát teremtettek, mint ugyanakkor otthon az indogermán-német anyanép, azzal magyarázza K., hogy „az összeütközések fokozzák a népek erőit“ s ezért „a népek eredetét nem mindig ott kell keresni, ahol legjelentékenyebb volt kifejlődésük“. Így azonban a feltevések és hasonlítások egész láncolata alakul ki s éppen ezért azt hisszük, hogy az indogermán problémakör az új megfogalmazással tisztázottnak és lezártnak még mindig nem tekinthető.

A munka Németország népességtörténetét a germánok történeti fellépésétől hat korszakra és pedig az ókorra, a koraközépkorra, a középkor delére, a késő-középkorra, az újkorra s a XIX—XX. századra osztva tárgyalja. Az ókorban a germánok száma 2—3 millió főre számítható, Németország lakosai azonban ekkor még kelták, trákok, szkíták, illirek és rätiek is voltak. A keleti germánok a Visztula—Odera—Elba—Duna vidékén, a nyugatiak az Elba—Rajna között laktak. A koraközépkor a német törzsek (frankok, hesseniek, alemannok, bajorok, thüringiek, szászok, frízek) kialakulásának a kora. A törzsek a német nép különféle csoportjaiból tevődtek össze s róluk a törzsterületen kívül előforduló helynevek tanúságaként leszakadt részek a törzs egészéhez képest csekélyek lehettek. Ebben a korban a németiség szorosabb összeköttetésbe került a keleti népvándorlás tömegével, a hunokkal, avarokkal, azonban hun-német keveredés nem jött létre, avar-német viszonylatban már inkább megállapítható a keveredés. Ebben a korban nyomultak be a keleti germánok területére a szláv népek, melyeknek a német népiség további alakulására K. szerint nagy hatása volt. Népi vegyülés elsősorban a felső társadalmi rétegben folyt. A családi kapcsolatok terén a „népérvzés“ továbbra is szembenállt a „népidegenek“-kel — sőt

a népen belül más törzsbeliékkal is —; e magatartással szembe fordult a keresztyénség, mely „új népességgpolitikai szemlélet”-et juttatott győzelemre s ebben a népek eredetükre való tekintet nélkül „egyenlő értékűek” lettek.

Míg a koraközépkor a némettség törzsekre bomlásának és térfoglalásának, addig a delelő középkor az elfoglalt tér németiséggel való kitöltésének a korszaka volt. Kialakult a németiség rendi szervezete, melynek alapja a közszabad paraszt volt. Ebben a korban jelentkezik először a német nép, mint külön egység a törzsek felett és más népekkel szemben, s megjelenik a német különvalóság tudata, melyben a népi egyéniség kifejezetten nyilatkozott meg. A birodalom területén 1400 körül 15 millió ember élhetett. A későközépkornak a német népesség történetében a keletre vándorlás és a városi polgárság kialakulása a fontos jellemzője, e fejlődési mozgalmak kölcsönösen hatottak egymásra, mivel a keleti elvándorlást a német parasztok földvágán kívül a polgárosodás, a keleti szomszédságban új városok alapítása is táplálta. A németek, mondja K., nem hadi dicsőséget vagy zsákmányt kerestek keleten, hanem új hazát maguknak és gyermekeiknek, mivel az anyaország szűk lett. „Vendégek” voltak, csoportonként keltek útra, gyalog és szekéren asszonyokkal és gyermekekkel s magukkal vitték — mint K. írja — a kultúrát és a keresztyénség üzenetét is. Ez a keleti terjeszkedés, az indogermán-germán-német-konstrukciónak megfelelően, csak visszakeresztényesítés volt azoknak a korábban keleti germánok által lakott területeknek, melyek időközben szlávokat és baltiakat fogadtak be. Az újkorban a harmincéves háború a német népterület egyes részein nagy mértékben megritkította a népességet, ilyen helyekre más vidékről származó, továbbá svájci és habsburgi németek települtek s ebben a korban Németország idegen népi elemekkel: francia hugenottákkal, skótokkal, waldensekkel, svédekkel, lengyelekkel, oroszokkal, horvátokkal, cigányokkal és újból zsidókkal is meggyarapodott. A XVIII. században azonban már újra hatalmas kivándorló német hullámok — elsősorban parasztság — ömlöttek szét idegen országokba a hazai parasztföld megkevesedése és társadalmi okok következtében. Ugyanakkor a „nagy-német néptér” megerősítésére számottevő mértékben tisztviselők is telepedtek szét. A német területen a városiasodás ekkor már igen előrehaladott volt: 1748-ban különféle német országokban az összes lakosság 20—43%-a élt városban. Az elmúlt században a városbatódulás még nagyobb mérvű lett, az ország népességének 4—8%-a lakott ú. n. nagyvárosban, 1933-ban már 30.1%-a. A legújabb kor jellegzetes népességtörténeti tényei még a születések általános csökkenése, ennek ellenére a népesség nagy megnövekedése, a nagy belső vándorlás, az elzsidósodás és a tengerentúli kivándorlás.

Nagy figyelmet szentel K. a népesedés vizsgálatának, így a háborúk, járványok pusztításainak, a házassági jog rendszerének, a gyermekszámoknak, a népsűrűségnek, a belső-külső vándorlásnak, a nőfeleslegnek, tárgyalja a cölíbatús következtében elő-

állott népi veszteséget s a német nemzetségek így bekövetkezett nagymértékű kihalását is. Szemléltető előadásában világosan tárulnak fel a német népességtörténet kérdései, bár a felvetett kérdések nem mindig jutnak teljes magyarázathoz s nem is ölelik fel a népességtörténet felvethető kérdéseit.

K. ismételten szól rólunk magyarokról is, s ezt nem is kerülhette el, mivel a magyarságot a „német tér“-ben a nem német népességcsoportok és népességmaradványok között szerepelteti. A magyarság népi erejéről, politikai hatalmáról és egész történeti szerepéről azonban aligha lehet pontos tájékozottsága, ha a középkori német elvándorlásokról szólva azt állítja, hogy „semmi kétség sincs afelől, hogy a német bevándorlók a szláv, német és részben a magyar lakosságot, amelyekre találtak, nem irtották ki, hanem ezek gyakran fokozatosan beolvadtak a német népcsoportba“. Vagy amikor ezt írja: „a szláv, a balti és a magyar országokban a németek lettek az európai kultúra hordozói és felébresztői“. Ezekkel szemben tudományos vizsgálatok nélkül is nyilvánvaló: Magyarország középkori magyarságának és mellette az otthoninál jobb megélhetést kereső német parasztoknak és iparosoknak tömege és erőviszonya egészen más volt, semhogy a bevándorlók jószándékán múlhatott volna a magyarok kiirtása; a munka adós marad annak közelebbi megvilágításával, hogy a magyar államhatalom által kiváltságokkal ellátott s ezek mögé bezárkózott százság és városbeli németiség népcsoportjai mikor olvasztották be — akár részben is — a magyarságot: a magyar történettudomány mindig szívesen ismerte el, hogy a magyar művelődést a latin Nyugat mellett a német Nyugat felől is értékes hatások érték, s ezeken kívül a messze szétszágázó középkori magyar szellemi műveltségben nem jelentéktelen rész illeti meg az ország német vendégeit is, olyan elképzelés azonban, mintha a magyar föld csak az utóbbiaknak köszönhetné európai kultúráját, tudományosan eddig nem volt igazolható. Valósággal rejtély előtt állunk akkor is, amikor K. megállapítja, hogy a XV. században „Magyarországon és Erdélyben a hazai fejedelmek és azonkívül a benyomuló törökök a német, a kulturális vezető réteg eilen fordultak“. Tudunk arról, hogy Mátyás királyunk győzelmes harcokban német tartományokat hódított meg, de arról nem, hogy az ország kulturális vezető rétege ekkor német lett volna s hogy a magyar királyok e réteg ellen fordultak volna, és különösen nem tudunk arról, hogy királyainknak ebben a fordulatban a törökök párhuzamos akciója lett volna segítségére, hiszen a XV. században a magyarság véres harcokat vívott a Nyugat ellen törő török világhódító hatalommal s a nagy küzdelmet tovább folytatta a XVI.—XVII. századokban is, immár saját országa pusztuló területén, hátában a nagy német népterülettel és segítve a németek részéről is pénzzel és olykor hadierővel. Konrad Schünnemann jeles munkái nyomán K. tisztább képet nyújt a XVIII. századi nagy német bevándorlásról, amikor a „Habsburgok Délkeleten a Dunánál a német «Wesen»-t érvényre juttatták“, azonban feltétlenül tévesnek kell tartanunk azt a megállapítást, mintha

a XVIII. század elején Magyarország bennszülött magyar lakossága mindössze 20%-ra rúgott volna: a magyarság arányszámát ugyanis, mely a középkor végén 80% körül volt, a török felszabadító háborúk után 50% körül s még a XVIII. század végén, az újabb nagy idegen özönlések lerakódása után is 35–40% körül kell számítani. Végül nem hagyhatjuk szó nélkül a munkának azt a megállapítását sem, hogy a magyarok az „1868. évi kiegyezés” óta Magyarország németiségét más kisebbségekkel együtt elnyomták volna, hiszen éppen az 1868:44. tc. egyenjogú elbánást biztosított a hon minden polgárának, az 1868. évi 38. tc. pedig kimondta, hogy az elemi oktatásban „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást”, holott ugyanakkor más európai nagyállamok javában folytatták nemzetiségeiknek az államnemzetéhez iskolai és más kevésbé enyhe eszközökkel való alkalmaztatását.

Fel lehet tennünk, hogy a magyarságra vonatkozó eme megjegyzéseinkre, melyek azonban a munka érdemét nem óhajtják kevesbiteni, azért adott alkalmat a munka írója, mert minden mozzanatra vonatkozólag nem álltak rendelkezésre megbízható tudományos forrásmunkák. Feltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy az író kitűnő művek mellett rá volt utalva Wilhelm Obermüllernek éppen 70 évvel ezelőtt megjelent, „Die Abstammung der Magyaren mit einer Einleitung über die keltischen Wanderungen und die heutigen europäischen Völker, nebst einem Anhang über die Herkunft der Zigeuner und Rothhäute” című kis füzetére, melyet pedig ilyen előkelő szerepeltetés a maga idejében sem illethetett volna meg. Ez a kis kiadvány a magyar népet a „perza-árja ősnép”-ből, Ungar—Hungar nevét pedig a hunok után a német Hunnen-mann-Hundevolk. Unmenschen-ből származtatta...

Szabó István.

Gáldi, Ladislao: L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno. Budapest 1940. 8° 77 l.

G., aki már eddig is számos részletet tisztázott a román-magyar művelődési kapcsolatok terén, ebben a jelentős dolgozatában azt bizonyítja, hogy a XVIII. századi magyar új-humanizmus a közvetlen római érintkezésekkel együtt döntő tényezőként érvényesült a román nemzeti öntudat megalapozásában. Elégké köztudomású, hogy a XVIII. századi román szellemi megújulásban három erdélyi görög-katolikus pap vitte a vezető szerepet: Micu-Klein, Șincai és Petru Maior. A szerző széleskörű és a legapróbb részletekre kiterjedő bizonyító anyagon mutatja be azt a szoros szellemi és emberi viszonyt, amely őket koruk magyar tudományos életéhez és a magyar szakirodalomhoz fűzi, sőt ezt a képet teljessé teszi a magyar humanizmusnak a románra tett hatásával.

Dolgozata nem csekély örömet okozhat a magyar humanizmus kutatóinak. Újabb jelentékeny területen igazolja, amit a művészettörténet és irodalomtörténet bebizonyított Lengyelországra, Morvaországra és Sziléziára nézve, ami korlátozott

értelemben áll Bécsre, ami a földrajzi helyzetből folyó kölcsönösség szemmeltartásával a magyar-horvát viszonyban is beigazolódott, vagyis a magyar humanizmus kisugárzó erejét és közvetítő szerepét. Előljáróban a XVIII. század előtti román történeti öntudat elemeit és az újjászületés előfeltételeit vizsgálja. A helynevek magyarázata és a jelentéstan segítségével arra az eredményre jut, hogy a románok egyrészt nem ismerték az olasz és magyar humanisták mitoszát az erdélyi római folytonosságról, másrészt az effajta hitnek semminemű népi gyökere sem volt. Már amennyire helyneveken és értelmezéseken nyomon lehet követni. A román nyelv az egyetlen, de öntudatlan kapocs, amely e népet a latin nemzetekhez fűzi. De tekintetbe kell venni a nagyszámú bolgár, görög és magyar kölcsönszavakban megnyilvánuló erős műveltségi hatást is. A románság latin műveltsége a XVIII. századot megelőzően is Magyarország felől kapta a legerősebb indítékokat. A román nép számára a latin kultúra összeforrott a katolicizmussal: aki elfogadta ezt, elfogadta amazt is, mint a magyar földön megtelepedett román nemesi családok történetemutatja. A szerző hangsúlyozza, hogy a Kárpátokon túli városi műveltség magyar eredetű. A katolikus misszió iskoláinak köszönhető viszont a latin nyelv terjedése a bojárok között a XVII. század vége felé. De ezeknek az iskoláknak mindig van magyar, vagy lengyel kapcsolatuk. Valóban nem lehet lebecsülni a krakkói egyetem és a lengyel műveltség szerepét. A krónikáiról Miron Kostin moldvai kancellár, a latin műveltség szóvivője lengyel kultúrájú volt, de Magyarországon és Erdélyben is tartózkodott és ismerte Bonfini művét is. Egykorú forrás arról tud, hogy az előkelő románok Erdélybe küldték fiaikat latinul tanulni. Sőt, az egyes olasz egyetemeken végzett fanariótai fejedelmek tudatosan igyekeztek az erdélyi humanizmus eredményeit közvetíteni.

Míg a XVIII. századi magyar és szász tudományosságban egyre növekszik a teljesen politikamentes érdeklődés minden római emlék és hagyomány iránt, így a dáciai kontinuitás gondolata iránt is, ugyanakkor a művelt románok körében egyre jobban nő az érzékenység a kultúra fejlettebb formái iránt. A magyar humanisták nagy érdeklődéssel foglalkoztak a románság eredetével. Az erdélyi román triász, Micu-Klein, Şincai és Petru Maior tanítása ebben a környezetben gyökerezik. A szerző részletről-részletre elemzi az utóbbi kettőnek életét és munkásságát. Sikerül kimutatnia, hogy „a triász történetírói munkássága nem más, mint a magyar történetírás egy igen jellemző korszakának román visszhangja.” Şincai öt évet töltött Rómában, mint a „De Propaganda Fide” növendéke és könyvtárosa, és a Vatikáni Levéltárban dolgozott, de megelőzőleg és követőleg magyar környezetben élt Marcsvásárhelyt, Kolozsvárot, Nagyváradon, Budán. Ismeretiséget kötött egyebek közt Benkő Józseffel, Cornides Dániellel, Katona Istvánnal. Egy ideig Kovachich Márton házában élt, nevelősködött a czegei Vass Dániel gróf családjánál. A „Hronica” a formát tekintve Katona „Annales”-eit követi. A kéziratok források, oklevelek nagy többsége magyar földről, Széchényi Ferenc

gróf, Hevenes, Kovachich és Cornides gyűjteményeiből származik. A gyér olasz történeti forrásokkal szemben magyar forrásai vannak többségben. Anonymustól kezdve korának magyar történetírásáig úgyszólván minden jelentősebb munkát ismer és használ. De német, lengyel, délszláv és román forrásokat is igénybevesz. Műve minden hibája ellenére „egész Kárpát-Európa tudományos örökségének igazi szintézise” és bár magyarellenes szándékú, mégis a dolog természeténél fogva magyarközpontú. Ami viszont Petru Maiorot illeti, bár műveltsége az előzőénél sokkal sekélyebb, erősebb szintézis-alkotó készségénél fogva jobbat hozott létre. A magyar források nála még inkább eluralkodnak a történeti anyagon, ami érthető is, hiszen tökéletesen magyar környezetben élt. Közben a politikai térre terelt kontinuitás-gondolat ellen ellenérveket kezdtek szgezni, mégpedig legkorábban a századok: E. G. Sulzer és J. K. Eder. Petru Maior már velük hadakozik és az ellentétellel küzd ott is, ahol nem mondja ki nyíltan. Történetírói működésében Pray román megfelelőjének tekinthető.

G. tanulmánya a két román krónikás tárgyalásában mintaszerű. Szaktárgyán felül a magyar humanizmust is jól ismeri. Ritkán vall meghaladott és helyt nem álló véleményeket, mint Turóczy esetében, akit „középkori szellemről áthatott” történetírónak tart. Már jobban sajnáltuk, hogy a szerző az erdélyi triász első alakjával, Micu-Kleinnel nem foglalkozik még röviden sem s ezáltal utat nyit az esetleges akadémikuskodásnak, amelyet a tudós mindig elvárhat, ha olyasmiről ír, ami sokak érdekkörét érinti. Valószínűleg még szorosabbra fűzte volna Šincai és Petru Maior viszonyát a magyar művelődéshez, ha a XVIII. századi magyar humanizmus olasz kapcsolatait figyelembe vette volna. Ugyanis ugyanarról a szellemi középpontról van szó, mint amellyel a Rómában dolgozó Šincai és Petru Maior állott érintkezésben. Az erre vonatkozó kutatásokat megkezdtek Tóth László és mások, de ismereteink még messze vannak attól, hogy e kapcsolatokról kielégítő képet alkothassunk.

Nem kevésbé jelentős a dolgozat harmadik része. Érdekes megállapítása, hogy a román humanista jellegű költészet kezdetben a magyar tudományt és a hazai latin irodalmat magasztalja. Kimutatja a magyar iskoladramák hatását egy román karneváli játékra, az „Occisio“-ra. A magyar deákos költők példaadását véli fölfedezni, valószínűleg helyesen, I. Teodorovici-Nika és C. Diakonovici-Loga metrikus költeményeiben. Szerencsésen egészíti ki azokat a korábbi kutatásait, melyek szerint a XVIII. századi román kultúra még nem volt egységes és a lényeges újítások a műveltebb erdélyi részből indultak ki, amely jobban ki volt téve a magyar humanizmusnak és a művelt nyugat latin kultúrájának. Kevésbé szerencsés viszont egy-két részletkérdésben. Mint annak a karácsonyi „kolindának” magyarázatában, amely a magyar „Virágok vetélkedésével” egy töről fakadt. Az Argirus-széphistóriájának hajlandó görög-balkáni eredetet adni. Amennyiben ez a megállapítás — összhangban dolgozatának másutt előforduló azonos kifejezésével — olasz mozzanatokkal áthatott görög monda közvetlen bal-

káni hatását jelenti és a széphistóriára vonatkozik, helytelen. A két kultúrkör érintkezésének ténye maga helyes, de a kérdésben végzett görögországi és itáliai kutatásaim anyaga más utat és fejlődést mutat. A magyar humanista-deák műveltség közvetett hatását látnánk egy olyan román irodalmi jelenségben, amelyet G. egy másik tanulmányában említ („Le origini italo-greche della versificazione rumena“, Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma 25—26., Roma 1939, 14—16. l.). A G. által „heraldikus epigrammának“ nevezett műfajról van szó. Az első ilyen verszet (1640) még bulgár nyelven íródott, egy egyházi jogi kódexbe, a második (1643) már románul, de mindkettőnek versformája a trochaikus tizenhármas. A szerző jól ismerte föl rajta a közép-latin goliardikus verssort, de nem vette észre, hogy az emblémaköltészet Európa-szerte ismert középkori formájáról, a „címerköltszet“-ről van szó, melynek nyomai nálunk az Anjouk idejében állatszerűen kimutathatók a királyi udvarban. Mivel a lovagi tornákon volt divatban, a XV. században bizonyosan tovább élt. Lehetséges, hogy a goliardikus versmértéket különös előszeretettel használó deákság kezére jutva a magyar-török viszonylatban is jól ismert íródeákok közvetítették a hasonló szerepet betöltő görög-keleti klerikusokhoz.

Összefoglalva a mondottakat, G. dolgozata a magyar-román művelődési kapcsolatok kutatása terén alapvető és a magyar humanizmus-kutatás is sokat tanulhat belőle. Azzal pedig, hogy világos és kitűnő okfejtésű dolgozatát olaszul is kiadta, nagy szolgálatot tett a magyarság ügyének külföldön. **Kardos Tibor.**

Thim József: A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története, I. és III. k. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez.) Budapest 1940, 1935. Magyar Történelmi Társulat. 8° VIII, 528; VIII, 984 l.

A háromkötetes hatalmas munka, amelynek második kötetét folyóiratunk már megjelenése idején méltatta (1933, 469. l.), évtizedekre terjedő részletkutatásnak és gyűjtőmunkának lezárása. A szerző nemcsak a bécsi, budapesti és belgrádi levéltárakban található gazdag anyagot használta fel, hanem személyes kapcsolatai révén hozzájutott szerb magángyűjteményekben lévő számos forráshoz is, amelyeknek felkutatása és publikálása más kutatók számára aligha lett volna lehetséges. A gondosan összeválogatott okmánytár alapján készült el az első kötet, a szerb fölkelés történetének tárgyilagos, adatszerű előadása. A tulajdonképeni 48-as eseményeket megelőzően rövid visszapillantásban vázolja a szerző a déli szláv népeknek régebbi egyesülési törekvéseit, valamint a magyarországi szerbség sajátos helyzetét, politikai és egyházi jogviszonyait. Véleményünk szerint ez a bevezető rész tán nagyon is rövidre van szabva s így alig nyújthat összefüggő képet az események szerves előzményeiről. A két év eseményeinek kevésbé részletes tárgyalása mellett előnyösebb lett volna helyet engedni egy hosszabb lélekzetű bevezetésben a nagyon is bonyolult délmagyarországi szerb kérdés politikai, vallási és egyházi, faji

és kulturális összetevőinek megvilágítására. Maga a fölkelés ugyanis már teljesen kiérett állapotában mutatja az egész szerb problémát, nem más ez, mint egy lassú, öntudatlan fejlődés gyors öntudatosulása, a felszín alatt régen forrongó erők hirtelen feltörése. Éppen ezért az események igazi megértéséhez célszerű visszamenni a folyamat kezdeteihez, és a szemléletesség kedvéért az egész problémát összetevőire bontani.

A szerb kérdés Magyarországon már akkor kezdődött, amikor más nemzetiségeknél nyoma sem volt a nemzeti öntudatosodásnak. Amikor Csarnojevics Árzén ipeki pátriárcha 1690-ben a török elől menekülve népével Magyarország területére lépett, vele nemcsak nagytömegű idegen népelem vándorolt az országba, hanem egyúttal egy idegen államiság gondolata is ide költözött. A szerb nemzeti önállóság két elválaszthatatlan megtestesítője közül nem az állam, hanem az egyház bizonyult szívósabbnak, mert mikor a középkori nemzeti állam szervezete a török támadások következtében egy évszázad alatt teljesen felmorzsolódott (1371—1459), a nemzeti egyház, az 1557-ben felújított szerb pátriarchátus átvette az állam szerepét is. A pátriárcha nemcsak lelki hatalmat gyakorolt a szerbség felett, hanem sok tekintetben világít is. A szerb pátriarchátus így nem csupán orthodox egyházszervezeti egységet jelentett, hanem valóságos theokratikusan kormányzott vazallus-államot a török birodalom kötelékében. A pátriarchának Magyarországra, illetőleg a társországra való költözésével egyúttal a szerb egyház államalkotó erejének súlypontja is ide tolódott át. Így érthető, hogy a szerbek szinte beköltözésük napjától kezdve arra törekszének, hogy a Habsburg-birodalomban is különállást biztosítsanak maguknak. Egyrészt az uralkodótól ténylegesen egyre több engedményt nyertek az őslakók rovására, másrészt vaskövetkezetességgel követelik a vajdaságot, vagyis hogy vallási és egyházi alapon elkülönülve saját adminisztratív területet is kapjanak és így államot alkothassanak az államban.

A szabadságharc idején kitört szerb mozgalmak állampolitikai gyökerei tehát ilyen messzire nyúlnak vissza s az ekkor támasztott követelmények csak látszólagosan alapulnak I. Lipót félremagyarázott proklamációján; valójában a karlócai nemzetgyűlés (1848 máj. 13.) határozataiban a szerb egyháznak addig többé-kevésbé fékentartott állampolitikai energiái törtek elő. Így érthető az is, hogy a megmozduló szerbségnek igazi politikai vezére nem a romantikus ábrándokban ringatózó, szertelen Sztratinirovics György, nem is a vajdának kikiáltott, teljesen osztrák nevelésű határőrtsiszt, Supljikác István volt, hanem Rajacsics József karlócai metropolita, a későbbi pátriárcha. Az osztrák funkcionáriusok, mint a szerb-barát Mayerhofer alezredes is, értetlenül nézték, hogy a pátriárcha nemcsak lelkiekben, hanem világi vonatkozásban is hatalmat követelt magának, sőt a hadvezetésbe még akkor is beleszólt, amikor a megválasztott vajda már a hadrakelt nép körében tartózkodott.

A szerbeknek ezeket a vallási és egyházi alapokról elindult önállósági törekvéseit csak segítette a határőrvidék különleges

helyzete, amely lehetővé tette, hogy a magyar közigazgatási fórumok kikapcsolásával közvetlenül az udvarral álljanak érintkezésben. A 48-as események megértéséhez szükség lett volna a határőrvidék szervezetének és politikai jelentőségének legalább rövid ismertetésére, mert e nélkül nem igen érthető pl., hogy a határőrvidéki szerbek gyűléseiken miért követelik a házközösség megszüntetését, a polgári törvényeknek a határőrvidékre való kiterjesztését stb. Az előadásból az sem derül ki világosan, hogy a dinasztianak milyen régi hagyományain alapult az a politikai fogás, hogy a határőrvidéki szerbeket a magyarok ellen felhasználja.

A szerbek magatartására e tényezőkön kívül nagy hatással volt a XIX. század eleje óta fokozatosan önállósuló szerb fejedelemség. A szerző itt igen helyesen mutatott rá arra a szerepre, amelyet a déli szláv népek politikai egyesülésében a fejedelemség magának szeretett volna vindikálni. Az 1844-ben lefektetett Garasanin-féle tervzetben Dél-Magyarországnak szerbeklakta területei már mint a fejedelemséghez csatolandók szerepeltek. A szabadságharc idején pedig a felkelő szerbek egy része Karagyorgyevics Sándor fejedelemnek akarta felajánlani a szerb vajdai méltóságot. Ez a terv ugyan diplomáciai okokból nem volt megvalósítható, de a szerb kormány nemcsak azért küldötte át önkénteseit, hogy azok a Habsburgok megingott uralmát segítsenek visszaállítani, hanem a szerb mozgalom megsegítésével kétségtelenül messzebbmenő tervei is voltak.

Végül a szerb mozgalomban bizonyos szerepet a pánszlávizmus, illetőleg annak szűkebb válfaja, az illirizmus is játszott, mert ezen a ponton érintkezett a horvátok mozgalmával. A szerbek körében az illirizmusnak igazi talaja sohasem volt, az egyetlen jelentősebb egyéniség, aki mindent megtett az eszme népszerűsítésére, Bán Mátvás, horvát származású katolikus volt s csupán a fejedelmi családdal való kapcsolatai révén állott teljesen a szerb érdekek szolgálatába. A vérbeli szerbeknél az illirizmus a horvátok felé hangoztatott néhány baráti és testvéri szölamnál alig jelentett többet és csakis a horvát vezető politikusok rövidlátásának, főleg pedig Jellačićnak tulajdonítható, hogy népük sorsát hajlandók voltak a szerb törekvésekkel összekötni.

A bevezetésben ezeknek a szempontoknak részletesebb kidolgozása szervezettebben mutatta volna be az egész szerb mozgalom keletkezését és céljait, így azonban az előadás túlságosan az események közepébe ragadja az olvasót. Magában az előadásban azonban a szerzőnek csakis elismeréssel adózhatunk azért a rendkívüli tárgyilagosságért és lelkiismeretességért, amellyel az eseményeket rekonstruálja s mind magyar, mind pedig szerb részről megvilágítja. A szabadságharcra vonatkozó beláthatatlan irodalomból ez a munka azon kevés művek közé tartozik, amelyekre a szintetikus történetírás mindig bizton támaszkodhat.

Az okmánytár összeállításánál szerencsés gondolat volt a csak kevesek számára érthető régi szerb szövegeknek magyar fordítását is mellékelni. Ezek a fordítások nem mindenütt készül-

tek filologiai pontossággal, az okmányok szövegét több helyen inkább csak értelem szerint követik, ami érthető is, hiszen néhány régi stilisztikai sallang elhagyása a történeti hűségnek nem lehet kárára. De előfordul néhány kisebb értelemzavaró félreértés is. Ez abból adódik, hogy e szerb okmányok nyelvében még igen sok orosz és egyházi szláv elem található. Így a katonai vonatkozású iratokban többször szereplő *vrag* szó jelentése nem „ördög“, mint a mai szerbben, hanem „ellenség“, mint az oroszban (v. ö. III. 10. l.). Hasonlóképp javításra szorul néhány más hely is, mint pl.: *készek vagytok ... nyelvünkért és nemzetiségünkért, összes földi javainkért még életeteket is feláldozni stb.*, helyesen: *összes földi javaitokat ...* (III. 9. l.); *Ebben megnyugodva, sietve tudatom ...*, helyesen: *Az Ön megnyugtására ezennel sietve jelentem ...* (III. 47. l.); *megtudtam, hogy milyen szegényszemmel ugrott meg Sztratinirovics György ...*, helyesen: *milyen módon ...* (itt az oroszos értelemben használt *obraz* szó okozott félreértést, v. ö. orosz *takim obrazom* = ilyen módon, III. 69. l.) Ezek a csupán tollhibáknak tekinthető félreértések azonban semmit sem vonnak le a munka egészének értékéből; benne a magyar történettudomány minden szempontból elsőrendű forrásművet nyert.

Hadrovics László.

Szemle.

Otto, Eberhard: *Leben und Taten des Kaisers Friedrich Barbarossa*. (Deutsche Könige und Kaiser, hrsg. v. Werner Reese.) Potsdam é. n. (1940). Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion. 8° 167 l. — Újabb Barbarossa-életrajz, de a régiekhez képest semmiben sem dolgoz föl új adatokat. Nem is lép föl ilyen igényekkel. Céljai szerint a könyvsorozatnak, amelyben megjelent, népszerű, szemléletes formában adja elő a hatalmas császár történetét. Tulajdonképpen nem is életrajz, hanem politikai történet, a német birodalom, a birodalmi gondolat története Barbarossa Frigyes korában. A császár emberi jellemzésével, egyéniségének rajzával, azután belső szervező tevékenységének leírásával adós marad O. Az ember, a XII. századnak legszebb, legelragadóbb modorú és leg-elegánsabb lovagkirálya talán nem is érdekli a szerzőt, nem szól a német hűbériség kialakulásában való korszakalkotó jelentőségéről sem, ő Barbarossában a német politikai zsenit, a német imperializmus egyik pompás megtestesülését, a birodalmi gondolat, a német európai hegemonia egyik hőst látja csupán és e szerint értékelve ünnepli. Alaptétele, hogy a keresztény Occidens Nagy Ottó császárrá koronázása óta a német császárság vezetése és hatalma alatt állott, a német birodalom szabta meg Európa rendjét világi és egyházi vonatkozásban egyaránt. Ezen a kiegyensúlyozott nyugalmi állapoton az investitúraharc sajnálatos törést okozott. A Hohenstauf-politika törekvése, német és egyben európai missziója ennek a régi rendet biztosító állapotnak helyreállítása volt. Barbarossa Frigyes a legtökéletesebb megszemélyesítője ennek a gondolatnak, háborúival, diplomáciájával, a birodalom belső ügyeinek újraszabályozásával, majd lovagi halálával sikerült célját elérnie, a birodalom egyideig az egyház minden ellenkezője ellenére régi fényében csillogott.

Istványi Géza.

Kisbán Emil: A magyar pálosrend története, I—II. k. Budapest 1938, 1940. 8° 361; 478 l., térkép. — A kereszténység magyarországi megerősödését követő századokban a krisztusi hit sokakban őszinte hitbeli felemelkedést váltott ki; a világ hiúságait megvetve, földi létüket a túlvilági élet előkészítésére fordították. Ezeket a nagy ordóségekbe elvonult, tisztán kontemplatív életet élő magyarországi remeteket Őzséb esztergomi kanonok vonta közös szervezetbe, hogy életüknek, vallásosságuknak és törekvéseiknek helyes irányt szabjon. A remete Szent Pálról nevezett rend, mely 1262-ben pápai megerősítést is nyert, a pilisszentkereszti kolostorból indult el, hogy gyors terjeszkedésével csakhamar meghódítsa az ország egész területét. A magyar pálos-rend története, tekintve a pálos-kolostorok nagy számát és rend tagjainak a magyar egyházi és közéletben betöltött nagy szerepét, a magyar tanügy, valamint egyházi és világi irodalom fejlesztése terén szerzett érdemeit, a magyar történetnek, annak a legkülönbözőbb vonatkozásait tekintve is, jelentős részét alkotja.

K. kétkötetes nagy rendtörténete vallási és korviszonyok rajzának keretéből kiindulva ismerteti a magyarországi remeteéletet és a pálos-rendnek a tatárjárás után történt megalapítását, az első kolostorok keletkezését, majd a rendnek magyarországi és külföldi elterjedését. A rend terjeszkedésének topográfiai és kronológiai képet mutat az I. kötet végén levő táblázat mutatja. E szerint a XIII. században már 18 Pálos-kolostor állott, amihez a XIV. században újabb 68 kolostor alapítása járult. A következő századot a korábban keletkezett rendházak és kolostorok fejlesztésére fordították a pálosok, azonban még így is újabb 39 kolostor alapításáról van tudomásunk. A reformáció a pálosrend fejlődésében is bizonyos visszaesést okozott, mégis a XVI. században újabb 6 kolostort alapítottak a pálosok, részben a délibb kolostorok török elől menekülő tagjainak áttelepítésével. A XVII. században újabb 12, a XVIII.-ban pedig 10 újabb kolostor jelzi a pálos-terjeszkedés arányait.

A pálosok gyors és nagyarányú terjeszkedésének magyarázatát keresve, K. megállapítja, hogy az kétségtelenül a rend magyar alapításával, tagjainak magyarságával is összefügg, azonban a főok a rendnek a korszellemhez való mindenkor nagy alkalmazkodóképességében és rugalmasságában rejlik. A Szent Ágoston szabályain felépülő és ezekhez a rendszabályokhoz a változott körülmények lehetőségei szerint mindenkor ragaszkodó rend szelleme az alapítási óélnak megfelelőleg egy ideig kontemplatív volt, azonban a rendtagok a rendi fegyelem szigorú megtartásával, példaadó életükkel és élet-szentségre való törekvésükkel igen korán nagy hatást gyakoroltak a kolostor környékének vallásos életére is. Az említett hatás, valamint a hívők adományai és alapítványai folytán igen erős kapcsolat épült ki az eredetileg tisztán kontemplatívnak szánt rend és a környező lakosság között. Ebből a folyton erősödő lelki közösségből kifolyólag a rend, alkalmazkodva a változó korszellemhez, kontemplatív jellegét csökkentve, mindinkább erősítette aktivitását, amely kezdetben lelkipásztorokodásban nyilvánkozik meg, később azonban mind nagyobb arányokat öltve a politikai és hadi téren is erősen jelentkezik, a XVII. és XVIII. században pedig a régi feladatok betöltése mellett tanügy, téren, továbbá az egyházi és világi, tudományos és szépirodalmi alkotásokban mutatkozik maradandó értékkel. Hosszú volna felsorolni azoknak a pálosatyáknak neveit, akik, mint közismertek, maradandó nevet vívtak ki úgy a rend, mint a nemzet történetében. A XVIII. században mindinkább erősödő fejlődésnek hosszú időre útját szegte a rendnek József császár által 1786-ban történt eltörlése.

melynek hatálytalanítását József császár halála után megakadályozta, hogy a rend vagyonát időközben más célokra fordították.

Olyan elterjedt és a nemzeti történet szempontjából is annyira jelentős rend történetének korszerű megírása, mint a pálosoké, igen nagy feladatot jelent, különösen abban az esetben, ha a rendtörténethez még a megfelelő előmunkálatok is hiányoznak. A pálos-rend általános történetével a rend tagjai már a forráskritika megalapozottsága előtt foglalkoztak, középkori rendtörténetüket is tárgyalja egy-két újabb dolgozat, újabbkori, főleg XVIII. századi történetük pedig már részletesebb és szakszerűbb feldolgozásokkal is rendelkezik. Mindez azonban kevés ahhoz, hogy teljesen modern, a történetírás által követelt újabb szempontokra felépített szintézis alapja lehessen. Ez a hiány erősen meglátszik K. munkáján, aki kénytelen sok esetben a részletkutatást is elvégezni. A részletkutatás és szintézis kettős feladatával nem tud minden esetben megbirkózni, sőt még a forráskritika alkalmazásában sem következetes, hanem gyakran kritika nélkül rábízta magát forrásaira. Ennek következtében munkájában olyan megállapítások találhatók, melyek a történeti tényekkel nem egyeznek. Egyik helyen pl. némi határozatlansággal, másutt azonban történeti tényként említi, hogy a szentföldi páloskolostort II. András adománnyal látta el, amit kizár a rendnek tatárjárás után történt alapítása. Másutt (I. k. 152. l.) régebbi forrásai alapján azt állítja, hogy Zakoly László kalocsai érsek méltóságáról lemondva, 1494-ben pálosbarát lett, holott ebben a korban Sály Péter volt a kalocsai érsek. Szántói Laczkó (Laczkfy!) Jakabot 1424-ben erdélyi vajdaként említi, holott ekkor az erdélyi vajda Csáky Miklós volt. Az abauji boldogkői kolostor szerzetesei szerint már 1313-ban a török elől menekültek, holott a kolostor alapítása későbbi megállapítása szerint csak 1393-ban történt. Thurzó Ferenc nyitrai püspökről minden kritika nélkül átveszi a közismert régi megállapítást, amely szerint 1544-ben protestánsná lett, holott Thurzó — semmiféle egyházi rendet sem véve fel — csak a püspökség világi commendátora volt, amitől a bécsi kamara előnékvé történt kinevezése folytán vált meg. A tárgyi tévedések további felsorolása helyett még megemlítjük, hogy K. a családnevek írásában erősen és önkényesen eltér a régen megállapított szokástól és előírt szabálytól, amikor Ghymessy Forgách, Losonczy Bánffy, Gara, Zápolya stb. alakokat ír, továbbá a mutatóban az előnévvel említett családokat csak előnévükön, az annak megfelelő helyen veszi fel.

A munka megbízhatóságát és értékét már a nagyszámú tévedés is erősen csökkenti. De a kétségtelenül nagyarányú adatgyűjtésre felépített és nagy szorgalommal megírt munka egyébként is sok fejezetében inkább feldolgozásra váró adathalmaz benyomását kelti, melyből az eredményeket magának az olvasónak kell kikövetkeztetni, hogy a pálosok nagy munkásságot és maradandó alkotásait helyesen értékelhesse. Nem vizsgálja pl. K. a pálosok letelepedési környezetét, sem a társadalmi, sem a gazdasági, sem pedig a földrajzi tényezők szempontjából. Nem foglalkozik kellő mértékben a pálosok gazdálkodásával, szociális segélynyújtásaival sem. Általában az összes pálos megnyilatkozásoknak a korviszonyokhoz, a keretbe való illesztése és ebben való mérlegelése nem jut kellő hangsúllyal kifejezésre. A pálos tudományos irodalomnak, a pálos nevelésnek értékelése országos viszonylatban inkább csak sejthető, mint kellőképp méltatott. A csak röviden érintett kérdések és problémák alapján is megállapíthatjuk, hogy a pálos-rend története az eddigi irodalom alapján, minden korra és minden vonatkozásra kiterjedő előmunkálatok hiányá-

ban még nem érett meg a komoly szintézisre, mellyel mindaddig várni kell, míg a részletkérdések tisztázása lehetővé teszi a magyar multat igen sok vonatkozásban érintő fényes pálos szerepnek a történeti tényeknek megfelelő megítélését. Fekete Nagy Antal.

Auctarium chartularii Universitatis Parisiensis. Sub auspiciis ejusdem studii generalis ab Henrico Denifle et Aemilio Chatelain inceptum. Produxerunt Carolus Samaran — Aemilius A. Van Moë. **T. IV. Liber Procuratorum Nationis Picardiae.** 1476—1484. Paris 1938. H. Didier. 4° XII, 510 l. — A párisi egyetem négy nációjának Chartulariuma és Auctariuma sok hányattatáson és viszontagságon ment keresztül. A XVII. sz. közepe táján gondoltak először arra, hogy az egyetem életére vonatkozó színes és változatos adatokat tartalmazó kéziratokat, ill. könyveket összegyűjtsék. Első ilyen kísérlet *Nicolas Quintaine* ú. n. *Livre Bleu*-je, amely a négy nemzetségre vonatkozó némely „pièces et actes“-ot tartalmaz (Páris 1653). A francia forradalom a még együttlévő regestákat is szétszórta, s az addig esetleg együttlévő anyag is elkallódott.

Az 1500 előtti teológiai fakultásról felvilágosítást nyújtó „könyvek“ nem maradtak fenn. A teológiai karra vonatkozó adatokat a kiadott Chartularium-, ill. Auctarium-okból kell meríteni. Az orvostudományt illetően E. Wickersheimer: *Commentaire de la Faculté de médecine de Paris* (1915) igazít el. A jogi fakultás van a legszerencsésebb helyzetben. M. Fournier és L. Dorez kiadásával bőséges adatok állnak rendelkezésre ennek az érdekes történetű karnak mozgalmas életével kapcsolatban. A Facultas Artium prokurátorainak könyveit, elsősorban az angol, ill. német nemzetséget, H. Denifle és E. Chatelain adta ki. Az első kötet az 1333—1406-ig, a második az 1406—1466-ig terjedő eseményeket foglalja magába. A Denifle halálával félbenmaradt munkát az Ecole des Chartes nagynevű tanára és a Bibliothèque Nationale kéziratárának öre vették kezükbe és kiadták a Nationis Alemanniae 1466—1492-ig terjedő könyvét: *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis, T. III.* (ism. Századok 1938, 00. 1.). Ahogy a most megjelent kötet előszavában oly kedvesen mondják a kiadók: Az a dícséret, amely Skóciától Magyarorszáig a kötet megjelenését fogadta, ösztökélte őket újabb munkára. „*Laudes multas et magnas quas ab eruditis viris diversarum regionum a Scotia ad Hungariam opus tulit maximum fuit nobis incitamentum.*“ Így került sor a pikárd-nemzetség Liber Procuratorum-ának a kiadására. (Eredetije az Archives de la Sorbonne-ban. Reg. 9.)

Valamennyi között a magyart is befogadó angol, ill. német nemzetség őrizte meg legépebben könyveit. A normannoké nem maradt fenn, csak a pikárd és francia nemzetség egy-egy könyve élte át az idő viszontagságait. A némethez legközelebb a pikárd nemzetség állott. A természetes határok is elősegítették ezt a kapcsolatot, amely az Egyetem keretében még csak szorosabb lett az egyedek között. A fenti kiadvány az 1476 május 4-től 1484 március 4-ig terjedő időről tartalmaz értékes adatokat. Minden prokurátor, így a német nemzetségé is nemcsak a saját, hanem a négy nemzetségre vonatkozó együttes adatokat is feljegyezte. (Conclusiones.) Ezért nélkülözhetetlen a szintetikus munka elvégzéséhez, hogy valamennyi nemzetség könyve ki legyen adva. A most közzét Conclusions az Egyetem együttes határozatait tartalmazzák, így ugyanazon gyűlésről két jegyzőkönyv, a pikárd és a német nemzetség határozatai maradtak fenn, rendkívül érdekes tény, mert így ugyan-

egy eseményt két szempontból látunk megvilágítva. Ezért a szövegkritika is nagy haszonnal forgathatja az ilyen irányú közleményeket.

A pikárd nemzetség fiai kisebb területről verbuválódtak mint a német vagy francia náción, de a nemzetség mindenestre nagyobb területet ölelt fel, mint a normann. A közös terület miatt heves vita is támadt a német és a pikárd náción között. Mindkét nemzetségnek egyaránt voltak subditusai a Trèves-i és a Liège-i egyházmegyéből. A pikárdhoz tartozott az Utrecht, Liège, Tournai, Cambrai, Laon, Téroouanne, Arras, Amiens, Noyon, Beauvais-i egyházmegye. Sajnos, fiai számát megtizedelte a francia király és a Duc de Bourgogne között folyó öldöklő viszály és háború. Vannak évek, midőn sem a Trèves-i sem a Liège-i egyházmegyéből nem találunk senkit a nemzetségben.

Méltóságai ugyanazok voltak, mint a többi nemzetségné. Procurator, receptor, bedellus major és minor, meg a nuntius-ok. A kötet érdekes adatokat tartalmaz a prokurátor-választást illetőleg. Ez ugyanolyan szertartás szerint ment végbe a másik, tehát a német nemzetségben is. Az egyházmegyek képviselői minden két hónapban összegyűltek és mint egy kis konklávén, néha közfelkiáltással, néha meg választással jelölték ki az új prokurátort. A kialakult rítus szerint a megválasztott először tiltakozott, majd elfogadta a választást. Megkapta a statutumokat, a pecsétet és a kulcsokat. Azután a régi és az új prokurátor megszerkesztette a jegyzőkönyvet, amelyek sorozata tekintélyes részét teszi a fenti Auctariumnak is. Amint a német nemzetség patrónusa Szent Edmund, úgy a pikárdoké Szent Miklós. Külön vizsgáztató tanárok, „temptatores” voltak a baccalareusok és a licentiatikusok számára. A nemzetség kiváló tagjai közé tartozott Jean Standock a Collège Montaigu reformátora és Robert Gaguin is.

Bennünket azért érdekel közelebbről a kiadvány, mert a pikárd nemzetségnek sok ügyes-bajos dolga akadt a magyarokat is magába foglaló német nemzetséggel, amelynek prokurátorai között magyarok is szép számmal akadtak. Ebben az időben tartózkodik Párisban *Barnabas de Bak* a csanádi egyházmegyéből (1482) és valószínűleg *Zárai Miklós* dominikánus 1477-ben. A párisi egyetem hallgatói között gyakran fordul elő ez a név: *Beca*, *Becca*, bizonytalan ortográfiával, *Henricus Beca* (*Henricus*, mag. art. Auct. IV. 306; 311; 312; 396. l.), akit nem mertem a párisi magyar tanulókkal kapcsolatba hozni. A pikárd nemzetség könyvében újra előfordul e név, még pedig a Liège-i egyházmegyében. Tekintve, hogy a magyar-vallon kapcsolatok épp e városban, ill. ennek a vidékén voltak a legerősebbek (v. ö. 1263-ban egy liègei oklevélben a tanúk között *sires Johans li Hongres*, 1330-ban a liège-i városi tanácstól kibocsátott oklevélben *Hanes jis Johan de Hongerie*, az 1447-i liège-i zárandokok magyar neveit: *Biró*, *Ponty*, *Kamarás*; ld. Bárczi G., Századok 1937, 412—413 l.), nincs kizárva, hogy *Henricus de Beca* esetleg a liège-i magyar kolónia leszármazottja.

A kiadók ugyanazt a módszert követték, mint az Auctarium III. kötetében. Jelzik a kézirat folióját, s minden egyes akta esetében azt, hogy vajjon a Natio, Facultas, vagy Universitas gyűléseinek jegyzőkönyvét tartalmazza-e. A tökéletes tartalomjegyzék teszi rá a publikációra a koronát. A párisi egyetemi élet képének megrajzolásához ez a kötet nélkülözhetetlen forrás lesz. Gábrriel Asztrik.

Brandis, Clemens Graf zu: Die Habsburger und die Stephanskronen.
Zürich—Leipzig—Wien 1937. Amalthea-Verlag. 8° XII, 200 l.
2 térkép. — A szerző, aki a magyar lélekről (Die ungarische Seele)

szóló tanulmányával tette ismertté nevét és a magyarság multja iránti nagy érdeklődését már akkor elárulta, mostani könyvében azt a kérdést boncolgatja: mennyiben volt jogos a magyarság ellenszenv a Habsburg-uralkodóházzal szemben s mennyiben indokolt a századok folyamán gyakran feltűnt nemzeti ellenállás. Műve középpontjában az a Habsburg-koncepció áll, amely Magyarországot csak részként volt hajlandó elismerni s az összmonarchia keretében az arányos erőelosztás elve szerint biztosítani számára a politikai hatalmat. Valahányszor idegen szerző nyul a magyar-Habsburg együttműködés multjához, a magyar történelemnek ehhez a négyszáz esztendejéhez, sohasem tud szabadulni attól az elfogultságtól, mely arra kényszeríti, hogy a Mohács utáni Magyarországot csakis a monarchia keretében élőknek ítélje meg. Mintha Magyarország Moháccsal megszűnt s a széttöredezett ország különálló élete; társadalmának, nemzeti létezésének, problémáinak sajátosságai eltűntek volna, s egy eszme uralkodott volna az egész Közép-Európában: a Habsburg-monarchia eszméje. Ebből a szempontból nézik a fejlődést, minden olyan gondolatot, mely ezt a politikai beállítottságot ellenezte, elítélnék, s minden olyan egykorú megnyilatkozást, mely az összbirodalmi gondolatnak szolgált, az egyetemes fejlődés jegyében örömmel üdvözölnék. Kissé túlhaladott álláspont ez, hiszen egyetlen nemzet létsorsát sem lehet idegen keretbe állítva vizsgálni. B. könyve annak a jogi iskolának gyümölcse, mely a külső fejlődés elemeit, az államalakulás és az állami hatalom terjeszkedésének eredményeit, nemzetek és tényezők egymáshoz való viszonyának felületesebb, külső, mert keretbeli vonatkozásait boncolgatja. És ebben a keretben oldalakat szentel annak a kérdésnek, vajjon melyik korona jelentett nagyobb fényt: a császáré-e vagy pedig Szent Istváné. Ez a beállítottság kissé érdektelen a mai olvasó előtt. És minthogy B. vezetőelve az alkotmány-történet változásainak feltárása, természetesen a közjogi ellentéteken van a súly, a trónöröklés kérdéseinek boncolgatása és az ezekkel kapcsolatos diplomáciai tárgyalások adják munkájának lényegét. Hivatkozásai szűkkörűek, egyoldalúak s ezzel kapcsolatban nem szerénytelen magyar részről az a kívánság, hogy ha valaki a magyar történelem legkritikusabb időszakával foglalkozik s olyan jól tudja értékesíteni magyar nyelvtudását, mint B., akkor más könyveket is kezébe kellene vennie, mint Andrassy, Grünwald stb. munkáit. Mindenesetre azok számára, akik a Habsburg-uralkodóház igényeit a magyar trónra és arra irányuló küzdelmeit, hogy ezt a trónt föltétlenül és teljes mértékben biztosítsa, figyelemmel akarják kísérni, B. munkája jó összefoglalás lesz. Sajnálunk kell azonban, hogy a magyarság multjáról napvilágot látott esekélyszerű idegennyelvű összefoglalás B. könyvében olyan művel gyarapodott, amelyből a magyar történelemnek csak közjogi vonatkozásai és az uralkodóház ellen folytatott harcai derülnek ki.

Komoróczy György (Kassa).

Schulek Tibor: Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron—Budapest—Győr 1939. A Keresztyén Igazság kiadása. 8° XII, 450 l.—Nemesak a protestáns történészek, de az egész magyar történettudomány régi adósságát róttá le a szerző, amidőn hosszú évek munkájával feldolgozni igyekezett a XVI. sz. egyik legérdekesebb, legeredetibb szellemének: Bornemisza Péternek az életművét. Könyve első részében a nagy reformátor életét próbálja feltárni, sok új és értékes adattal, bár Bornemisza életének, pályájának némelyik mozzanata továbbra is homályban marad, amire a szerző rá is mutat az összefoglalás során.

A könyv második része (148—348. l.) Bornemisza egyházépítő tevékenységével, teológiai álláspontjával, prédikátori működésével és a saját koráról alkotott véleményével foglalkozik. Olvasás közben mozaikszerűen feltárul előttünk a XVI. sz. magyarságának rendkívül sokszínű és változatos világa, a bécsi magyar deákok élete éppen úgy, mint a magyar főuraké. A reformátorok sokirányú tevékenységét és a kezdődő ellenreformáció küzdelmeit egyaránt megismerjük. Az egyháztörténeti problémákon túlmenőleg néprajzi (babonák, ráolvasások, démonok, ördögi kísértetek), irodalomtörténeti (szépirodalmi, magyar népmesék, hegedősök stb.), társadalomtörténeti szempontokból is sok s értékes adatokat kapunk. Bornemisza Péter az első, aki a testtel való nehéz küzdelmeit megkapó, mélységesen emberi s őszinte önvallomások során magyar nyelven leírta. Működése nagyjelentőségű a magyar irodalmi nyelv fejlődése szempontjából is. A néphez való szoros kapcsolatára mutat többek között, hogy prédikációi során a bibliai történetek valósággal magyar földön lejátszódó népmondákká alakulnak át. Társadalomtörténeti szempontból jellemző, hogy Bornemisza szerint az alsóbb néposztályok adják a protestáns prédikátorok zömét, s „a nemes nép és polgárok közül száz közül alig válik, ki fiát prédikátorságra tanyíttatná”. Igen tanulságos a saját koráról való véleménye (erkölcsök, büntetések, fényűzés, tánc, mulatság, jobbágyok sanyargatása, uzsora, árurejtés stb.). Jellemző az is, hogy beszédeiben gyakran kitér a szinte általánossá váló regim-vezetésre, arra, hogy nemcsak a mezőgazdasági és a kereskedelmi életben, de magánháztartásokban is nagy gondot fordítanak a pontos számadásra. Igaza van a szerzőnek abban, hogy Bornemisza Péter nem volt humanista, bár ifjúkorában annak indult (ld. az „Elektrát”, amellyel, sajnos, bővebben nem foglalkozott Sch.). Joggal rámutathatott volna arra is, hogy az Erasmus és Luther szellemi iránya között hanykolódó magyar ember lelkivilágát Bornemisza tárta fel a legjobban. Ő is átélte a nagy belső harcot, amivel oly sokat küzdött Erasmus. Végső elhatározásuk azonban már nem volt azonos. „Egyfelől félttem, másfelől égett a szívem és talán az oldalamon is ki fakadt volna, ha a számot fel nem tátottam volna”, „... nyolc esztendő után nódita Isten prédikátorságra, tusakodván ellene” — idézi egy helyen Bornemiszát a szerző. Nagyobb összefüggésekbe csak kevéssé állítja be Sch. a felvetődő problémákat, de jó történeti érzékkel észrevesz szinte minden oly adatot, amely a XVI. századi magyarság szellemi életét tanulmányozóknak hasznos lehet. Általában bőven idéz Bornemisza munkáiból, teológiai álláspontjának tárgyalása során szinte csak pár szóval köti össze a jól kiválasztott idézeteket; az őszinte, szubjektív önvallomások idézése valóban minden magyarizgatásnál alkalmasabb a nagy reformátor egyéniségének a megismertetésére. A katolikus és protestáns prédikátoroknak véleményét saját korokról a szerző Bornemisza Péter és Telegdi Miklós nézeteinek szembeállításával jellemzi.

Helyesen írta Sch. műve előszavában: „Hogy a reformátor életének és munkásságának méltatásakor a reformáció értékrendjét érvényesíttetem, az természetes. Törekvéseim mégis mindkét XVI. századi magyar lélek színopsziszban tartására irányult, ami — remélem — próbáját állotta a méltó ellenfél, Telegdi Miklóssal szemben”. „Igen nagy áldást jelentene a nemzetnek, ha igazi nagyjaink értékelésében egyek tudnánk lenni „Debrecentől Pannónhalmáig”. Ebben a szellemben tartjuk érdemesnek mi is még a következőkre kitérni. Sch. kiemeli maga is, hogy a protestáns prédikátorok is génybevették a földesúri hatalmat. A Mohács előtti magyarság

szellemi életét azonban több alkalommal helytelenül ítéli meg. „Ahol a nép alacsony műveltségi foka nem tette lehetetlenné a reformáció igazságainak befogadását, nem igen volt szükség a világi hatalom segítségül hívására“ (67. l.). „Nyilvánvaló, hogy itt-ott földesúri nyomásra is terelődött a nép prédikáció-hallgatásra. Csak elenyésző részük idegenkedhetett hitbéli meggyőződésből, mint pl. a Nagyszombatba gyónni járó ábrahámiaiak, hanem inkább az előző korok hitéletének teljes aláhanyatlása miatt esett messzire az Isten dologától.“ (156. l.) „Kora még alig van kilábalóban abból az erkölcsi fertőből, amely Mohácshoz és az ország háromrésze szakadásához vezetett“. (266. l.) Sch. e véleményével szemben legyen szabad csupán Révész Imre református egyháztörténetére hivatkoznunk. A protestáns prédikátorok nagyrésze szellemileg mélyen benne gyökerezik a középkorban, amint ezt talán a legjobban éppen Bornemisza Péter bizonyítja. Nemcsak vitakoztak a katolikusokkal, hanem azon is voltak, hogy hívoik életét minden vonatkozásban ők irányítsák. E tekintetben az életszemléletük éppen olyan „univerzális“, mint pl. Temesvári Pelbárté. S éppen a mindennapi élet alakításával kapcsolatos életszemléletük terén sok a megelőző korról való összekötő szál. Ha ezekre is kiterjesztjük a figyelmünket, akkor, azt hiszem, sokkal világosabb képet fogunk nyerni azon nagy érdemeikről, amelyeket a protestantizmus képviselői XVI. és a XVII. században a magyarság kulturális nevelése körül szereztek.

Sch. műve az utóbbi évek legjobb protestáns egyháztörténeti munkái közé tartozik, s szinte nélkülözhetetlen lesz mindazok számára, akik — bármilyen szempontból is — a XVI. század magyarságának szellemi életével akarnak foglalkozni.

Pásztor Lajos.

Földváry Antal : A magyar református egyház és a török uralom. Budapest 1940. 8° 212 l. — A protestantizmus és a török viszonya évszázados nagy kérdés; bár többször lezárták már, időnkint újra felbukkan. A vád első formájában még Luther korában elhangzott: a protestánsok a pogánnyal éreznek, s szívesen vennék, ha a török mind egy szálág kiirtaná a katolicizmus hívoit. A protestánsok természetesen azonnyomban visszafordították a vádat, sőt még újabbakkal meg is tetézték, hogy a katolikusok felháborodva újra támadjanak. Mivel egyik felekezet sem hagyta egykönnyen meggyőzteni magát, a vita folyton terebélyesedett, s változó hévvel és elkeseredéssel folytatódott egészen a legutóbbi időkig. Az egyetemes problémán belül azonban talán még nagyobb vitát idézett elő a kérdés egyik nem éppen lényegtelen részlete, a magyar protestánsok, mindenekelőtt a kálvinisták és a török viszonya. Hiszen a magyar reformátusok törökbarátságát az iskolázatlan közvélemény szemében nem egy látszólagos érv támogatja: az erdélyi fejedelmek, elsősorban Bocskay és Bethlen törökbarát politikája, Thökölynek és társainak protestánsokból álló kurucainak ragaszkodása a pogány szövetségeshez, nem utolsó sorban pedig az a közhit, hogy maga a pogány is kedvezett a református hitnek, prédikátorainak szabad utat adott, s az új hithez tartozókkal mindenben elnézőbben bánt, mint a római egyházhoz tartozókkal.

F. ezeknek a kérdéseknek tisztázására végezte nagy munkáját, s igaza mellett hatalmas adatsereget vonultat fel, nem egyszer új eredményekkel. Mindjárt könyve elején a magyar reformátusoknak állítólagos törökbarát érzelmeivel foglalkozik, s egykorú idézetek tömegével egyszersmindenkora lehetetlenné teszi ezt a vádat. Egyházi főrfiak véleménye, régi imádságok, a jeremiádokból vett

sprok, egyházi ítéletek és zsinati határozatok egyként ellene mondanak ennek — az utóbbi időben ugyan már kevéssé hangoztatott — vádnak. Megvizsgálja az áttérések gyakoriságát is, s új adatokkal világítja meg a törökkélevés kérdését. Bizony előfordult, hogy magyar ember törökké lett, legtöbbször ugyan nem jószántából, hanem fenyegetésre, félelemből. A török nem térített, látszólag nem is törődött a leigázott népek vallásával, de az egész török közigazgatás a mohamedán hit felé hajtotta a keresztényeket rendeleteivel. A mohamedán kevesebb adót fizetett, vétség esetén büntetése sokkal enyhébb volt, szabadsága összehasonlíthatatlanul nagyobb s az elesigázott, kiszarolt magyarság előtt még a katonai karrier lehetősége is megcsillant arra az esetre, ha áttér. Mégsínesen rá adatunk, hogy magyarok tömegesen hajlottak volna a csábításra, s akiről tudunk, az is a nyughatatlan, kalandor egyéniségek közül került ki. Annál többen voltak azonban, akiket a keresztények, az élet-halál nagy választója kényszerített át a pogányság táborába. A tömegesen elhajtott magyar foglyoknak nagy része megingott, amikor a diván előtt utoljára föltették a kérdést, hogy a gályát választják-e vagy a mohamedán vallást, a szabad életet vagy az örök szolgaságot, s törökké lettek. Nem egy példa van azután arról is, hogy a német kegyetlenkedései elől egyesek, de egész falvak is a pogányhoz menekültek, s készek voltak inkább törökké lenni, mintsem hogy a német ígát tovább tűrjék. De nemcsak magyarok törökkélevéséről sorol fel adatokat, hanem arról is, hogy a Magyarországra került törökök között is akadt, aki keresztény hitre tért. A magyar urak udvarába került rabok néha csoportosan hajtották keresztvíz alá fejüket, természetesen szintén nem hitbéli meggyőződésből, hanem mert így enyhébb bánásmódot, gyorsabb szabadulást reméltek. Különösen a rabnők áttérésére van több adat, akik közül azután nem egy férjhez is ment valamelyik magyar belső cselédhez. Mindezek azonban, ahogy teheték, legtöbbször újra visszatértek pogánynak, s igazán kereszténnyé csak azok a fiatakorukban elrabolt s törökké tett magyarok váltak, akiknél nem is beszélhetünk áttérésről, csak visszatérésről. Hosszú fejezeteket szentel annak a kérdésnek is, vajjon igaz-e, hogy a török különbséget tett a ráják között azok vallása szerint. Igaz-e, hogy a reformátusokkal enyhébben bánt, mint a katolikusokkal? Hiszen még arról is tudunk, hogy egyes basák valósággal tüntettek protestáns-barátságukkal, s az egyik budai basa rendszeresen járt az istentiszteletekre is. F. mindenütt megvizsgálja ezeket az eseteket, s kiderül, hogy a barátságnak látszó jóindulat nem egyéb kíváncsiságnál, amely az első komoly esetben nyom nélkül elenyészik. A felekezetek közötti peres ügyekben, amikor valamelyik templom hovatartozásáról kellett dönten, kimutathatta volna a török egyik vagy másik felekezet iránti jóindulatát, de azt látjuk, hogy mindig annak javára döntött, aki több pénzt dobott az igazság serpenyőjébe. S ezt mégcsak titokban sem tartotta. A keresztény templom különben is sok jövedelmet hajtott a pogánynak. A legkisebb változtatás, javítás, még egy közönséges szög beverése is engedélyhez volt kötve, azt pedig nem adták ingyen. Az aztán nem számított, katolikus vagy református templomról volt-e szó, egyformán sokat kellett fizetni. Ha pedig megharagudott a török, egyformán üszköt dobott mindegyik templom tetejére, s a különbség legfeljebb az volt, hogy a katolikusban több kárt tehetett, mint a reformátusban, mert ebben még pad sem volt mindenütt, néhol csak a csupasz falak meredtek a dísztelen szöszékre. De nem tett különbséget a papok között sem, s ahány példa van rá, hogy emberségesen bánt protestáns prédikátorokkal, ugyanannyit hozhatunk fel az ellenkezőjére is.

A török sokat emlegetett türelmessége a protestánsok iránt nem egyéb közömbösségnél, s táplálója nem a lelki megértés, hanem legfőképpen az anyagi érdek. Ahogy ezt Gyalui Turda Zsigmond már 1546-ban világosan látta, amikor megírta a törökről: „azért enged akkora szabadságot, hogy a lakosságot magához édesgesse... Nem olyan esztelenek, hogy erdőkön és pusztaságokon akarnának uralkodni, vagy hogy azokat a helyeket, amelyeket fegyverrel meghódítottak és vérükkel szereztek, a lakosság által elhagyni engednék.”

F. könyve sok újat és érdekeset hoz a török korszak magyarjának mindennapi életéről, s munkáját lapozgatva, csak méginkább szembe-űnik, mennyi mindent nem ismerünk még e korszakból. Sajnálatos azonban, hogy adatainak összegyűjtése után megelégedett azok csokorba szedésével s nem kísérelte meg átfogóbb szempontok szerint feldolgozni az anyagot. Így munkája néhol nehézkes, fárasztó és az ugyanazt bizonyító huszadik adat vagy esemény után az olvasó teljesen meggyőzve elengedné a további bizonyítékok részletes ismertetését. Kár az is, hogy néhol a szerző a hitvitázókra emlékeztető hangon dörögi oda igazát valamelyik törökkori szerzetesnek — könyve hangjához méltóbb lett volna, ha nem száll velük újabb perbe. Mindezek azonban nem ronthatják le nagy analitikus munkájának eredményét, azt, hogy a magyar reformátusok törökbarátságáról elfogulatlanul többé senki sem beszélhet.

Benda Kálmán.

Pásztor Mihály: Buda és Pest a török uralom után. (Statistikai Közlemények, 73. k. 1. sz.) Budapest 1935. Budapest Székesfőváros Statiztikai Hivatala. 4° 408 l. — Fővárosunk hódoltság utáni történetével behatóbban csak újabban foglalkoznak történetbúváraink. Rómer Flóris úttörő munkáját nem tekintve több művészettörténeti monográfia, Gárdonyi Albert tanulmányai, doktori értekezések, a História c. folyóirat, majd a Tanulmányok Budapest múltjából c. évkönyv írói teszik kutatásuk tárgyává a főváros újabb történetét. E célt szolgálja a Statiztikai Közlemények néhány kötete (Wildner Ödön, Iványi Béla), köztük P. munkája is. A szerző a fővárosnak a török hódoltság után következő négy évtizedével foglalkozik, külön Buda és külön Pest kultúrtörténetével. Jó tájékozottság és nagy tárgyszeretet jellemzi. A rendelkezésre álló irodalom és levéltári adatok alapján rajzolja meg az újból kialakuló Buda és Pest kultúrképét. Szemünk előtt folyik le a romokban heverő testvérvárosok életrekeltése, a hódoltsági Pest és Buda eltűnése; a település lefolyása, a közigazgatás megszervezése; a polgári élet megindulása. Rég letűnt és elfelejtett nevek újból élednek; látjuk a városi tanácsot tevékenységében, küzdve a város szabadalmi érdekében; hallunk régi háztulajdonosokról, a polgárjog megszerzése körül támadt nehézségekről; képet nyerünk a telepesek nemzeti-ségéről. A szerző részletesen foglalkozik a vallás és erkölcsi élet fel-lendítése körül fáradozó szerzetesrendek működésével; bepillantást enged a céhek műhelyébe, a kereskedelem lebonyolításába, általában a gazdasági állapotok mivoltába. Statiztikai táblázatok felvilágo-sítást nyújtanak az élelmiszerek, háztartási cikkek ára felől; meg-ismerjük a polgári háztartást, a polgárság szellemi színvonalát. A szerző a lassan kialakuló város külső és belső nehézségeire is kiterjesz-kezik. A Rákóczi-felkelés, a pestis súlyos akadályt gördít a polgári élet fejlődése elé. Táblázatok adnak képet a lakosság számarányáról; a születések, házasságkötések és halálozások felől.

Könyved stílusa, az anyag ügyes csoportosítása élvezhető olvasmánnyá teszik P. érdekes adatokban bővelkedő művét. Ez több

helyen fokozza a forrásszöveg visszaadása a maga naivságában, legyen ez tanácsai végzés, árszabás vagy egyéb. A munka értékét régi látképek közzététele növeli, továbbá Pest térképe a városkapuk feltüntetésével. Sajnálatos, hogy a forrásmunkák lapidézése több helyen elmaradt (pl. 46. l. 3. sz., 106. l. 1. sz., 116. l. 1. sz., 135. l. 1. és 2. sz., 143. l. 2. sz., 248. l. 1. sz., 286. l. 1. sz. stb.); nélkülözzük az annyira szükséges név- és tárgymutatót is. **Relkóvié Néda.**

Soós Imre: Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron 1941. Székely és Társa. 8° 88 l. — S. gondos levéltári kutatások alapján a parasztbirtok keletkezését és további sorsát vizsgálja. Megállapítja, hogy a földesurak a mohácsi vész előtt az urasági tulajdont képező földeken gabonatermelést nem folytattak; csak a mohácsi vészt követő időkben vetették rá magukat hadiszállítás céljából. Amikor ez a konjunktúra megszűnt, a hirtelen nőtt majoroknak nagy része a XVIII. században eltűnik, a szántókat felveri a gaz. A földesúr áttér a külterjes állattenyésztésre, a megmaradt urasági földeket bérbeadja a parasztnak és a feleslegessé vált robotot szerződés alapján készpénzzel megváltatja. A szép értekezés élesen rávilágít a gazdasági átalakulások köztörténeti kapcsolataira. Minthogy az úrbéri telken nyugodott az egész állami és földesúri adózás, nem volt eladható, felosztható, megterhelhető; épp ezért a parasztság csak az irtásföldeken terjeszkedhetett. S. munkájának legfőbb érdeme, hogy kiemelte azt a nagy jelentőséget, melyet az adómentes irtásföldek játszottak a paraszt életében. Sopronmegyei adataiból, statisztikai összeállításából világosan kitűnik parasztságunk hatalmas munkája a kultúrtáj kialakításában. Nagyon tanulságosak azok a megállapítások, melyeket a Mária Terézia-féle úrbérendezéssel és II. József jobbágyvédő rendelkezéseivel kapcsolatban tesz. E rendelkezések következtében indul meg a parasztsokra nézve oly hátrányos urasági irtás-megváltások folyamata. S. számításai szerint az Észterházyak soproni szántóföldjeinek fele, a Széchenyiekének 70%-a parasztok által művelhetővé tett és tőlük olosó áron visszavásárolt irtásföld. A tanulmány utolsó fejezete az egytelkes nemesi községek kialakulásával foglalkozik.

Az elmondottakból is kivehető, hogy S. végeredményben a mai kisgazdabirtokok eredetét óhajtotta tisztázni. Érdemének tudható be, hogy e kényes kérdést az objektivitáshoz híven, a napi politika jel-szavaitól menten oldotta meg. Munkája eredményeinek gazdagságával, előadásának világosságával, helyes arányaival magasan kiemelkedik az átlagos doktori értekezések közül. Egyetlen hibája, hogy az irodalmat nem mindig méltatja kellő figyelemre, nagyon is csak forrásainak szavát, bizonyosságtételét kívánja hallatni. Helyesen tette volna, ha sopronmegyei adatait más megyék adataival összeveti. Ebből a szembesítésből kivilágított volna, hogy mit tartsunk eredményeiből általános, országos érvényűnek és mit csupán soproni sajátosságnak.

Váczy Péter (Kolozsvár).

Zolnai Béla: A magyar biedermeier. (Magyarságismeret III.) Budapest é. n. Franklin Társ. 8° 198 l. 8 t. — Z. könyve a legnagyobb terjedelmű munka, amely eddig a magyar biedermeierről megjelent. Gazdag és ebben a vonatkozásában eddig ismeretlen irodalmi forrásanyag alapján vezeti végig az olvasót a „biedermeier” egyes jelenségein, mint a jó és gyakorlott idegenvezető a tudnivalógyó utast az ismeretlen város nevezetességein: mindenre fölhívja a figyelmet, amit fontosnak tart. Csevegő, könnyed, néha kissé gúnyosan

szellemeskedő hangon adja elő mondanivalóját, mintha csak beszélgetne valakivel. Végigvezet a biedermeier lakóházon, leírja a benne élő emberek külsejét, ruházatát, jellegzetes hajviselését, bemutatja a polgári társasélet kialakulásának formáit, a hervadó leány alakját, mint biedermeier nőtipust, megismertet egy biedermeier filozófussal, ír az örök biedermeierről a múltban és a jelenben, magyar empiréről, a romantika válságáról és a realizmus kezdeteiről a múlt század első felében.

Z. az első köze tartozott, akik foglalkoztak a magyar irodalmi biedermeierrel. Ő maga a könyvének bevezetésében a fölfedezés érdemét Vértess Jenőre, a néhány évtizeddel ezelőtt elhunyt irodalomtudósra hárítja át. De hiszen ez lehetett véletlen is. Mint ahogy véletlen lehet az is, hogy más irodalomtörténészek, akik a biedermeier-kor nagy embereinek életrajzait megírták, leírták ezt az életformát a maga valóságában — csak éppen nem nevezték a nevén, „biedermeier“-nek. Fáy András, Petőfi, Vörösmarty, Tompa életrajzára gondolunk elsősorban. Z. könyve finom és mélyreható elemzéssel igyekszik utat mutatni a reform-kor irodalmi világának bonyolult útvesztőiben, ahol egyidejűleg van jelen klasszicizmus és empire, biedermeier és romantika, realizmus és irodalmi „negély“. Végso megállapításként arra az eredményre jut, hogy a magyar lélekben van valami az „örök biedermeier“-ből. És mégis nélkülözzük könyvében ennek a léleknek, a biedermeier-léleknek a bemutatását magából az életből. Mert nem hihetjük, hogy ez a kényeskedő, negédes, irodalmiaskodó irodalom lenne csak maga a biedermeier. A történelemben szerepet játszó, vagy akár magánszemélyek naplói, levelei talán tisztább, igazabb képet tudtak volna adni a korról, mint az a gazdag, de sokszor szinte modoros irodalmi anyag, amelynek alapján Z. következtetéseit levonta. Kölcsey Antónia naplójára gondolunk többek között, amely a legtisztább magyar biedermeier-jelenségek közé tartozik, s mint ilyen, méltán állítható még a biedermeier igazi német írója: Stifter Adalbert mellé is. Kölcsey Antónia egyébként, mint ember, annak is bizonyítéka, hogy a hervadó leány mint irodalmi jelenség nem a biedermeiernek, hanem a romantikának a szülőtte: a biedermeier női lélek sokkal józanabb, semminthogy „elhervadna“ szerelmi bánatában. Az irodalmi kényeskedés, a modorosság nem adhat teljes képet egy korról — lehet, hogy ez a kép sok tekintetben jellemző lesz, de torzít, s ami e tükör mögött van: az ember lelke, azt nem ismerjük meg belőle a maga valóságában. S ezt hiánynak érezzük Z. egyébként kiváló és nagyjelentőségű művében.

Cs. Gárdonyi Klára.

Janovics Jenő: A Farkas-utcai színház. Budapest é. n. Singer és Wolfner. 8° 316 l. — Az első épület, amelyet emelői arra szántak, hogy benne magyarul játsszanak, a Farkas-utcai színház volt, a régi kolozsvári Nemzeti Színház. 1821-ben lett készen. Méltóságteljes és nyugodt vonalaival jól beleillett a környezetbe, a kollégiumok és más kegyes célú házak közé. Ugyanaz a rendkívül vonzó egyszerűség sugárzott falairól, mint a türelmi rendeletet követő protestáns egyházi építkezésekről. Akik színpadán először játszottak, hálát, örömet és erős hivatástudatot éreztek. Nyolevanöt évig volt ez épület Erdély reprezentáns színháza és egészen néhány éve történt lebontásáig megőrizte homlokzatának nemes szépségét. J. könyve, amely a színház szelleméről kíván szólni, hivatott arra, hogy elmondja: ez a szellem is töretlen szépségükben őrizte-e meg az alapítók eszméit. Az alapítás és az első idők történetét J. észrevehetőleg Ferenczi nagy összefog-

lalása, Bayer néhány értekezése, Nagy Lázár Emlékiratai és egy-két színészmemoár adatai nyomán mondja el. Képzeletét azonban nem ragadja meg sem Kótsi Patkó erőteljes alakja, aki tanult és szitkozódott, tanított és küzdött, mint azok a nagy komédiások mind, akik a régmúlt időkben színházat teremtettek, és Wandzáé sem, akinél szebb színháza „nem volt s nem is lesz soha a magyarnak“. A múlt század derekáról megjegyzi, hogy a sok igazgatóváltozás és az anyagi nehézségek meglátszottak a színházon, rendszertelen és gyenge volt. Ez a vád nem alaptalan, de nem is méltányos s egy kissé a századforduló szellemét lehel, azét a korét, amely vakon bízott a technikában, a rendezői „fogásokban“ s a kiállítás fényességében. A szegényes kor igazgatói változhattak, de — talán az egy Kilényi Dávid kivételével — valamennyien híven szolgálták a színház szellemét. Az idősebb Szerdahelyi, Feleki. Kaczvinszky, Gyulai szűkös körülmények között, de lelkesen játszottak, tökéletes szépségű magyar nyelven beszéltek és nem írtak krétával rovást a magyar kultúra fekete táblájára, mint a falusi kocsmáros: tartozik . . . J. csak azokat az cseményeket kíséri szerető figyelemmel, amelyekben már maga is résztvett, s azokról ír látható érdeklődéssel, akiket személyesen ismert. Mindez nem kifogásolható, ha valaki emlékiratot ír, de nem helytálló színház történetben, kivált ha egy színház szelleméről írunk krónikát. Mert ez a század utolsó évtizedeiben már nem a Kótsi Patkó puritán keménységű és a Gyulai színmagyar szelleme volt. Nagy egyéniségek közé, mint amilyenek a magát korában már idegennek érző ódonveretű E. Kovács, a „kis“ Kassai vagy a paraszti Szentgyörgyi István voltak, idegenek keveredtek. Nem volt bennük semmi rosszindulat. Tanulékonyak voltak és ügyes színházi mesteremberek — talán okosak és becsületesek is a maguk módján, „de hogy magyarok nem . . ., az előttem axioma“, mondhatjuk Széchenyivel. A Farkas-utcai színház 1906-ban zárták be és csak 1934-ben rombolták le, de jóval előbb meghalt már. Meghalt akkor, amikor a magyarság feladta helyét a színházi kultúra vezetésében és átengedte azt idegeneknek. — J. számára a színház utolsó tizenöt éve az ifjúság kedves ideje s a magyar színjátszás aprópénzre váltói régi bajtársak. Könyve források megnevezése nélkül készült, népszerű olvasmányoknak és így vele szemben komoly bírálatnak helye nincs. Nagy kár azonban, hogy az első könyv, amelyet magyar színház szellemének áldoztak, ezt a szellemet nem érti meg.

M. Császár Edit.

Meszlényi Antal: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatása 1845–46-ban. (A veszprémi egyházmegye multjából, szerk. Pfeiffer János, VII. k.) Veszprém 1941. 8° 159 l. — A veszprémi egyházmegye fiatal püspöke, akinek egyházi pályája 1849-ben politikai okokból oly gyorsan kettő tört, nem sokkal a püspöki szék elfoglalása után canonica visitatit kívánt végezni egyházmegyéjében. A tizenhét esperesi kerületből álló egyházmegyének azonban mindössze északkeleti része öt kerületben, a veszprémben a várpalotában, a csesznekeiben, a balatonfürediben és a bakony-szombathelyiben végezhetette el a kánoni látogatást, a többire a politikai viszonyok alakulása miatt már nem került sor. Zichy egyházlátogatásának iratait a veszprémi püspöki levéltár őrzi. Ezt a nemcsak egyház-, de általános történeti szempontból is igen becses anyagot dolgozta fel M., aki a magyar jozefinizmus történetével már értékes munkákban foglalkozott. Ezúttal is szerencsés közel oldotta meg feladatát. A rendelkezésére álló gazdag forrásanyag alapján

először a plébániák történeti képét rajzolja meg, azután a templomok és kápolnák állapotával, a liturgikus felszereléssel, végül a templomok javaival és alapítványaival foglalkozik igen részletesen. Gazdaságtörténeti szempontból is érdekes, amit a lelkeszi javadalalmazással kapcsolatban a plébániái földéken folyó gazdálkodásról ír, mert az ilyen kisebb birtokok kezeléséről kevés adattal rendelkezünk. M. könyvének egyik legsikerültebb fejezete a papság kultúrképének rajza a plébániái és a személyi könyvtárak alapján. Ezek anyagának részletes vizsgálata nyomán arra az eredményre jut, hogy a veszprémi egyházmegye falusi papsága az egykorú egyházi és világi műveltség színvonalán állott. Ismerte a korabeli hazai és külföldi (elsősorban német) teológiai irodalom legfontosabb termékeit, olvasmányai között már túlsúlyban vannak azok, melyek a felvilágosodás racionalista szellemű teológiáját cáfolják és a jozefinizmus állami mindenhatóságát bírálják. Jellemzőek a papság irodalmi olvasmányai is. Vörösmarty, a két Kisfaludy, Verseghy, Jósika, Eötvös és Fáy András mellől hiányzik még Petőfi, de Széchenyinek 1846-ig megjelent összes művei megtalálhatók. A külföldi irodalmi művek között leggyakrabban Schiller, Goethe, Kant és Shakespeare fordulnak elő. A vallás-erkölcsi életben még sok nyoma fellelhető a jozefinista hagyományoknak, de a nép általában vallásos szellemű volt. Az iskoláról szóló fejezet is gazdag a népoktatásra, a tanítók műveltségére jellemző adatokban. Mivel Zichy püspök vegyes (magyar-német) nemzetiségű esperesi kerületeket látogatott, ezért sok fontos adatot találunk a nyelvhasználatról, a magyar és nemmagyar nemzetiségek viszonyáról, az asszimilációról és a disszimilációról is. Kár, hogy M. nyilván takarékossági okokból nem adhatta ki a canonica visitatio eredeti iratait is műve függelékében. Legalább a nemzetiségi kérdésre vonatkozó adatok, a könyvek jegyzéke, a gazdasági feljegyzések ezt feltétlenül megérdemelték volna. Munkája, amelyből csak néhány szubjektív megjegyzést (különösen 134. l.) hagyunk volna el, értékes gyarapodása történetirodalmunknak.

Tóth László (Kolozsvar)

Barta István: Az aradi vár foglyainak emlékkönyve 1850-ből. (A nagykanizsai kegyestanítórendi r. k. gimnázium 1939—40. tanévi Évkönyve. Nagykanizsa 1940. 5—17. l.) — A szerző 1938 őszén a Kovács-Schbestyén-család hagyatékában 131 lapos emlékalbumra bukkant. Az album az aradi vár foglyainak, számszerűen 123 törzstisztnak és tisztnak főljegyzéseit tartalmazza. Jórészt az 1850. évből. A foglyok az emlékalbumot aradi jótévedőjüknek, Vásárhelyi Johanna asszonynak ajánlották fel. Tőle került az említett család birtokába. Ismeretes, hogy 1850-ben az ítélelhozatalok után a foglyok helyzete enyhült s érintkezhettek Arad magyar családjaival. Bőven nyílt alkalom arra, hogy a foglyokkal jótéteményeket gyakoroljanak. Az emlékebejegyzések nyelve magyar, csak elvétve német. Tartalmi szempontból négy csoportra oszthatók: 1. versek, 2. prózai sorok, valamennyi Vásárhelyi Johannához, 3. egyéb emlékkeresek, 4. gondolatok. A hála érzése, vagy a fogoly-keserűség leverő hangja szólal meg bennük; a versfők itt-ott rejtett neveket adnak. Az album irodalmi értéke vajmi kevés, de néhány érdekes adalékot szolgáltat a világoosi fegyverletétel utáni idők megértéséhez.

Farkas László.

Vitéz Ruttkay László: A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. (A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai, 1. sor. 7. sz.) Pécs 1939. Dunántúl ny. 8° 148 (2) l. — Zrínyom megye 1874 április 15-én tartott közgyűlésén az alispán, Grünwald Béla, felhívja a megye közönségének figyelmét a Felvidéken folyó szláv

izgatásokra s a három szlovák középiskola hazaellenes működésére. Grünwald beszéde s a hatása alatt a minisztériumhoz intézett felirat indítja meg a vizsgálatot a nagyőrcei, a turócszentmártoni és a znióváraljai gimnázium ellen, ami végül is a szlovák középiskolák bezárására vezet. Nem kétséges, hogy ez nem pusztán pedagógia-rendészeti intézkedés volt s a minisztert szigorú rendelkezésében nem pusztán formaságok vezették, s nem a gimnáziumok ellen felhozott és megvizsgált vádak voltak olyan súlyosak, hogy nem lehetett volna másként intézkedni. A Deák-párt engedékeny nemzetiségi politikájában fordulatot jelent a szlovák középiskolák bezárása, amit a következő évben a Matica megszüntetése követ. A szlovák közvélemény is méltán tekinthette súlyos sérelemnek iskolái bezárását, nem jelentőségük miatt, hiszen egyik sem volt különösképpen népes és kiváló intézet, hanem az intézkedésben megnyilvánuló s az előbbi békülékeny légkörrel szakító szellemiség miatt. R. eredeti iratok alapján állítja össze a három középiskola bezárásának történetét, ismerteti, amennyire célja érdekében szükségesnek látszik, a gimnáziumok életét. Függelékül közli a felhasznált iratok szövegét is, köztük Zólyom megye közönségének feliratát, az egyes vizsgálatokról felvett jegyzőkönyveket, az egyházi főhatóságok jelentéseit — közöttük igen érdekesek Geduly Lajos dunáninneni evangélikus szuperintendens jelentései — és az intézetek vagyónának felszámolására vonatkozó iratokat. R. célja elsősorban a miniszteri intézkedések igazolása az egész iratanyag feltárásával, elsősorban a kormány intézkedésének jogosságát kutatja; már kevesebb figyelmet fordít arra, vajjon helyes volt-e az? Igen helyesen elválasztja egymástól a három gimnázium ügyét, így azonban kitűnik, hogy ha Nagyőrce bezárását nemcsak formailag jogosnak, de helyesnek is érezzük, nem találnak elegendő mentséget a znióváraljai gimnázium bezárására. Itt, épp úgy, mint Turócszentmártonban, a vizsgálat az iskola belső életében alig talál súlyosabb mulasztást, ami ilyen szigorú intézkedést indokolna, a „pánszlávizmus“ vádját pedig a tanárok és diákok városbeli életéből sem lehet bebizonyítani. Két hiányt érzünk R. egyébként gondos és hozzáértő tanulmányában: egyrészt nem veszi alapos vizsgálat alá a három iskola belső életét az értesítők, tankönyvek és más források alapján, ellenben megelégszik a vizsgálati jelentésekkel, másrészt nem terjeszkedik ki a sajtó, a közvélemény nyomására, melynek pedig nagy része volt abban, hogy a miniszter kénytelen volt ilyen szigorúan intézkedni. Kár különben, hogy nem kísértette figyelemmel a kérdés egykorú és újabb szlovák irodalmát, így teljesebb képet nyújthatott volna. Pl. bizonyára nem került volna el figyelmét a nagyőrcei gimnázium tanári karának május 9-én Prónay Gáborhoz intézett felirata: ezzel kapcsolatban rámutathatott volna arra, milyen erős volt még a nagyőrcei gimnáziumban is az evangélikus vallásos szellem, hogyan bújtak fenyegetett helyzetükben is kegyes idézetek mögé. Általában szívesen láttuk volna R. hasznos tanulmányát kissé szélesebb alapokra állítva.

Sárkány Oszkár.

Tonelli Sándor: A szegedi kereskedelmi és iparkamara ötvenéves története. 1890—1940. Szeged 1940. 8° 107 l. — Az 1850. évi osztrák kamarai törvény alapján létesített magyar kamarák multjának rövid vázolata után a szegedi kamara megalakulásának Baross Gábor minisztersége idejére eső előzményeit, ennek a szakoktatás előmozdítására, ipartestületek felállítására és kisipari termelőszövetkezetek létesítésére irányuló törekvését foglalja össze a szerző. Nyomon követi a kamara életét a világháborúban s a francia megszállás alá

került városban. A békekötést követő évek politikai és gazdasági törekvései új feladatok elé állították a kamarai intézményt; ezzel kapcsolatban a szerző által „személyes jellegű írásnak” nyilvánított tanulmány mindinkább a bíráló terére esap. A könyv írója 27 esztendő töltött a kamara irodájának élén, s mint bevezetőjében említi, „újítást akar... a jubiláris írások rendszerében: olyanformán akarja megírni és sajtó alá bocsátani az írást, hogy el is lehessen olvasni”. Ez valóban sikerült; az előadás mindvégig eleven, könnyed s az intézménynél töltött hosszú szolgálat tapasztalatai és emlékei értékes szempontokat és adalékokat nyújthatnak egy alaposabb kamarai történet megírásához.

Ungár László.

Ortutay Tivadar: Cseh világ a Kárpátokban. Ungvár 1941. 8° 254 l. — Az utódállamokba szakadt magyarság és az új uralommal szemben gerinces magatartású őslakosság életéről kevés megbízható tudósítás jutott el idáig a magyar köztudatba. Ez nemcsak a közvélemény felvilágosítása szempontjából káros, de a történetírás számára is jezetős forrásanyag kiesését jelenti. Kíváncsok volna ezeken a területeken a két évtizedes uralom frott és más emlékeit gondosan összegyűjteni, amíg az nem késő, másrészt hasznos dolog volna, ha minél többen örökítenék meg írásban is a megszállás ideje alatt szerzett benyomásaikat, feljegyzésre méltó emlékezéseiket. Ezek, kellő kritikával, a jövőd történetírás számára is forrásul szolgálhatnának. Jankovics Marcell pozsonyi visszaemlékezései (v. ö. Századok 1940, 128. l. és Südost-Forschungen 1940, 662. l.) szép példái az irodalmi célzatú, de a történelem számára is megörökítő emlékiratoknak. O. munkája részben hírlapi cikkek gyűjteménye, részben naplószerű feljegyzésekből áll. Nem mélyen járó, különösen történeti vonatkozásaiban mindenütt másodkézből merít. Ellenben ahol saját élményeit jegyzi fel, vagy Kárpátalja viszonyait írja le, figyelemre méltó emléke az őslakosság ellenzéki magatartásának a csehszlovák uralommal szemben.

Tóth László (Kolozsvár).

Pataki József: Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. (Tolna vármegye multjából, szerk. Holub J. 4.) H. n. 1937. Kiadja Tolna vármegye közönsége. 8° 34 l. — Négy sárközi község: Ócsény, Dees, Pilis és Nyék fejlődésrajzát mutatja be P. névelemzés és a házassági statisztikák alapján. Az 1573-i defterben szereplő családnevek mintegy 20—25%-át képezik az úrbéri tabellákban előforduló családneveknek; habár legnagyobb részük köznapi név (Kovács, Pap, Szabó stb.) s így a családnév azonossága nem bizonyíthat kontinuitást is, P. mégis úgy véli, hogy a nevek azonossága vérségi kapcsolatot jelent. A XVIII. századbéli bevándorlók és az ősi magyar, református lakosság összeházasodásából alakult ki a Sárköz mai népessége. P. a XVIII. század utolsó évtizedétől kezdve évtizedenkinti kimutatásokat közöl, hogy a négy község lakosai hova mentek férjhez, illetőleg honnan nősültek. Kiténik, hogy a Sárköz meglehetősen zárt terület, mert a házasságoknak legfeljebb negyede-hatoda „vegyes” házasság, vagyis idegenekkel kötött. Ennek következtében a Sárközben különböző időben megtelepedett családok egységes néppé kovácsolódtak össze. P. munkájának nagy érdeme, hogy fáradságos munkával összeállított házassági statisztikáival ezt teljes mértékben sikerült bizonyítania.

Bakács István János.

Kiss Mária Hortenzia: Kiszombor története. (Falutalulmány.) (Csanád vármegyei Könyvtár, szerk. Eperjessy Kálmán és Árva János, 35.) Makó 1940. 8° 167, 7 l. — A szerző tisztán látja meg-

oldandó feladatát és helyes módszerrel igyekszik azt megvalósítani. Egyes fejezetei végén jegyzetekben közli bizonyító anyagát, idézi a vonatkozó irodalmat, látunk azonban saját kutatásról tanúskodó levéltári utalásokat is. Így a település legrégibb multjáról is tudott szólni és történeti vázat adott munkájának. Előadásából a magyar falu balsorssal és küzdelemmel teli élete bontakozik ki. Kiszombort a tatárjárástól kezdve semmi vész sem kerülte el, az 1600-as évek körül azután teljesen el is pusztult és több mint félszázadig pusztán állott. Új népessége valószínűleg Erdély felől jött, később is állandóan keveredik, azonban mindvégig megmarad magyarnak. Sikerültek a határnevekről és különösen a néprajzi vonatkozásokról frott fejezetek, de tárgyalja K. a birtokviszonyokat, a gazdasági, egyházi és iskolai életet is. Legrészletesebbek legújabbkori mondanivalói; a falu megtelepítésére, annak igazgatására, a jobbágyság vagyoni és népi viszonyaira vonatkozólag lényegesen soványabbak eredményei. Ennek oka az adatok elégtelensége. A szerző, amint mondja, adathiány miatt egész századokat kénytelen volt átugrani, minek következtében egyébként helyes módszerei elveit sem alkalmazhatta tökéletesen és eredményei is hézagosak lettek. Különösen érezhető ez a jobbágyság helyzetének vizsgálatában. Urbéres anyag híján legalább az 1782/84-i robotkönyvből közölt parasztnévsor változásait kellett volna figyelemmel kísérnie egészen maig, meg kellett volna ebből állapítania a népesség összetételében bekövetkezett esetleges változásokat, az egyes parasztnemzetségek továbbélését, szaporodását és terebélyesedését. Ugyancsak adathiány mondatja K.-sel, hogy a félszázados pusztaság alatt néhány kivételével az összes határnevek elenyésztek, a maiak csak az újra történt település után keletkeztek. A tapasztalat ezzel szemben azt tanítja, hogy félszázadnál sokkal hosszabb idő alatt sem enyésznek el egy helység földrajzi nevei, hiszen a határ azért teljesen műveletlenül nem áll és így neveinek jó része is átörökítődik az új lakosokra. Kár egyébként, hogy a komoly igyekezetről tanúskodó munka túlságosan tagolt, szinte széteső: az öt főrészt alá sorolt tizenkilenc fejezet több helyen ismétlést követelt, s e miatt az ok és okozat sem fonódhatott eléggé egymásba. Földesúr, birtokviszonyok, gazdasági élet, jobbágyteher és népesség egymás függvényei, ezekről egységes és szemléletes képet csak abban az esetben kaphatunk, ha egymásrahatásukat szemléletünk előterébe állítjuk.

Ila Bálint.

Tárca.

Herzog József †

1880—1941

A magyar történettudománynak s mindenekfölött a levéltárügynek mélyszégyes gyászja van. Alig mult egy esztendeje, hogy utolsó útjára kísértük Károlyi Árpádot, s most, fájdalmasan korán, a hazai levéltártudomány másik nagy képviselője is örökre itthagyt bennünket.

Herzog József hivatalnoknak készült, nem pedig tudósnek. Mint idősebb történetíró-gárdánknak jónéhány tagja, ő is a jogot végezte el, s így lépett fiatalon, 25 éves korában az Országos Levéltár szolgálatába. Tudományos életünknek ez a nagyfotosságú intézménye meglehetősen sanyarú viszonyok között tengődött akkoriban. Felbecsülhetetlen értékű iratanyaga a belügyminisztérium szűk s részben sötét és nedves helyiségeibe zsúfoltan várt megfelelő elhelyezésre, szerves elrendezés és szakszerű kezelés lehetősége nélkül; tudományos státusbeli tisztviselői, akik lassankint a régi minisztériumi irattárnokok helyébe léptek, nem tartoztak nagyobb képesítést felmutatni jogi vagy „legálabb” bölcsészeti abszolutóriumnál, s egyidőre a kezelői szakra kellett átmenniök, hogy tűrhető előmenetelük legyen. De ez csak egyik s nem is a legkirívóbb jele volt a levéltári munka akkori megbecsülésének: a sivár helyzetet általában jellemezte, hogy a belügyminisztérium pusztá segédhivatalként kezelte az alája rendelt Országos Levéltárat s alig engedte hivatásának megfelelő érvényesüléshez. Ekkor, Herzog hivatali pályájának kezdetén már nem élt Pauler Gyula, aki az önálló véleményadás kidomborításával méltóbb szerephez igyekezett juttatni a rábízott intézményt; utóda, Óvári Lipót alatt meglehetősen gazdátlanul, a szükség kényszerétől mozdítva mentek a dolgok, az egyes tisztviselők jóindulatára hagyatva.

Harmincöt év telt el azóta, s ezalatt az Országos Levéltár elsőrangú tudományos intézetté fejlődött, szakszerűen képzett, tudós felkészültségű tisztviselőkkel, mely a Magyar Nemzeti Múzeum autonómiájának keretében a legmodernebb elvek szerint kezeli s teszi hozzáférhetővé a magyar történet korszerű gondossággal megőrzött írásos emlékeit. A nagyranövésnek három évtizede volt ez, mely Csánki Dezső irányításával indult kibontakozásnak; Herzog József e korszak negyedrézén, a betetőző nyolcadfél esztendőben állt szeretett intézetének élén, s így annak hatalmas fejlődése, mondhatni újjáteremtése csak részben fűződhetett nevéhez. De az a rövid idő is, míg az Országos Levéltár munkáját vezethette, gazdag volt maradandó alkotásokban, hogy a sok közül csak a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári gyűjteményeinek a kormányhatósági levéltárak közé való szerves beillesztését, az iratanyagnak (főleg minisztériális és családi levéltárak révén) hatalmas gyarapodását, leltározás és rendezés útján hozzáférhetőbbé tételét, általában a multszázadi káros tárgyi szempontok helyett a modern levéltártudomány elveinek érvényesítését, az erdélyi kormányhatósági levéltárak felállítását, nagyértékű iratfénykép-gyűjtemény létesítését, a levéltári országos főfelügyelet megalapozását s a vele kapcsolatos adatgyűjtést, a szakszerű levéltárnokképzést, a levéltártudomány elméleti és gyakorlati fejlesztését említsük. S még mielőtt vezető állásba került volna, az ő megingathatatlan alapokon nyugvó, szolid munkássága volt a fellendülő Országos Levéltárnak egyik leg-szilárdabb tartó oszlopa. Szinte sorsszerű összefüggésnek látszik az a párhuzamosság, ahogy mostoha kezdetekből főigazgatósággig

s a Magyar Nemzeti Múzeum ügyvezető alelnökségéig ívelő hivatali pályája együtt haladt az Országos Levéltár felvirágzásával. Egész életműve kiszakíthatatlanul egybeforrt intézetének sorsával, s annak, mint drága nemesfém az időálló ötvözetnek, mindvégig szerves, integráns alkotó eleme marad.

Mert kevesen érezték valaha is annyira izig-vérig élethivatásuknak azt a munkakört, ahova a végzet állította őket, mint Herzog József a levéltárnokságot. Levéltárnok volt a szónak legteljesebb s a legnagyobb igényekkel fellépő értelmében, nem is akart soha más lenni, vagy többnek látszani. Valóban, nehéz is lett volna magasabbrendű ideált kitűzni s megvalósítani, mint ahogy ő a jó levéltárnok hivatását körülírta s annak mintaszerű betöltésére messzeható példát adott. Szívesen idézte Károlyi Árpád megállapítását, hogy a levéltárnok többet tud, mint a mult más kútfőcsoportjának gondviselője: többet, mert elszigetelt s közvetett tudósítások vagy pusztá utalások helyett az élet szervesen összefüggő emlékeivel van dolga mindennap, a történeti valóság írássá rögződött fényképszalagjaival, melyek tükrében új létre kél letűnt intézmények működése s eleven kontaktus támad a mai ember és a mult jelenségei között. Szeretettel gondolni a ránkmaradt iratok tömegét, felismerni eredeti saját-ságaikat, helyreállítani természetes egybetartozásukat, beleélni magunkat létrejöttük és további sorsuk szerves folyamataiba, hogy az állam gépezete a legapróbb rugóig feltárljon előttünk, egyszóval elmélyedni tanulmányozásukba, hogy a tudós munkát, amennyire emberileg lehetséges, elősegíthessük, ott sem maradván adósok önzetlen jótanáccsal, ahol a legjáratosabb kutató is elakad — ebben látta Herzog a jó levéltárnok igazi feladatát. Aki — mint elsősorban ő maga — így fogta fel hivatását, s a háttérben maradó csendes munkával érdemes kutatók egész seregét segítette hozzá eredményeikhez, ahelyett, hogy maga sietett volna közzétenni minden értékes adatot, ami a keze ügyébe került, méltán tarthat számot igazabb megbecsülésre nem egy vaskos kötetekkel büszkélkedő tudósnál.

Kevesen tudtak annyit Magyarország hajdani valóságos életéről mint Herzog József, akinél jobban senki sem ismerte a régi kormányhatóságok ránk maradt levéltárait; de ő magában a munkában s a belső épülésben lelte örömét, nem törekedett mindenáron irodalmi babérokra. Ám ha terjedelmére nézve nem is sok, ami nyomtatásban megjelent tőle, csupán az avatatlan vélhetné befelé forduló munkásságát terméketlennek. Akinek megadott, hogy vele beszélgetve részesüljön gazdag ismereteinek egy-egy morzsájában, inkább azt fogja fájlalni, hogy tudásának jelentékeny részét magával vitte a sírba. Örök kár, hogy nem fejezhette be Pozsony megye tervezett középkori történeti földrajzát, melyhez — Csánki nagy művének folytatásaként — esztendőkön át gyűjtötte az adatokat — hogy milyen gonddal és lelki ismeretességgel, arra jellemző a *Kápolnai-család hamis okleveleiről* (Turul 1940) írt kis tanulmánya. Józan kritika, kérlelhetetlen igazságkeresés, az adatok lehető legalaposabb és legteljesebb

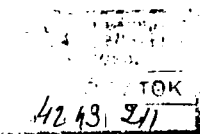
összegyűjtése s logikus egybefűzése teszi kutatásait a fő érdeklődési körétől távolabb eső területeken is mintaszerűvé (*Skóciai Szent Margit származásának kérdése*, Turul 1939 és 1940). De leginkább az újkori hivataltörténet mezején érezte otthon magát: *A tarcali királyi uradalmi és kincstári szülő keletkezése* (Levéltári Közlemények 1923), *A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején* (Századok 1924), *A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában* (uo. 1925), *A magyar provinciális tábla* (Károlyi-Emlékkönyv, 1933) c. tanulmányai a magyar kamara életműködésének egy-egy mozzanatát örökítik meg, példás precizitással oldva meg végérvényesen a felvetődő kérdéseket. A kamara levéltárának tüzetes megismerése vezette őt ide, azé a levéltáré, melyhez beosztva — Tagányi Károly keze alatt — először mélyedt el annyira a levéltári problémákba, hogy azok egész életét betöltötték, s amelyet hosszú évek önfeláldozó munkájával maga leltározott (v. ö. Levéltári Közlemények 1927, 1930), rendezett s szinte alkotott újjá. *A magyar kamarai levéltár történetéről* írt, sajnos, befejezetlenül maradt tanulmányát (Levéltári Közlemények 1928, 1929, 1931, v. ö. uo. 1923) olvasva e legnagyobb multira visszatekintő hatalmas kormányhatósági levéltárunk létrejötté s egész bonyolult rendszere szinte megelevenedik s új értelmet kap előttünk. A rendíthetetlen alapvetésen: a felhasznált akták páratlan tömegén felül ezt a munkáját is a levéltári kérdésekben való mintaszerű elméleti és gyakorlati jártasság (ld. *Magyar levéltári terminologia* c. tanulmányát, Levéltári Közlemények 1932, v. ö. uo. 1929) jellemzi, a proveniencia elvének bátor vállalása és következetes keresztülvitele. S ezen az elven alapszik, jórészt Herzog József jóvoltából, az Országos Levéltár felvirágzása és egész modern levéltártudományunk.

Amíg lesznek magyar levéltárnokok, Herzog József munkássága nem merülhet feledésbe; híven megőrzi emlékét Társulatunk is, melynek munkájában — 1917 óta mint a választmány tagja — mindig szívesen és eredményesen vett részt. De, akik közelről ismerhettük őt, nemcsak a levéltárnokot és a tudóst siratjuk benne, hanem a melegszívű, lebilincselő modorú, nagy műveltséggel és finom művészi ízléssel (v. ö. művészettörténeti tanulmányát: Századok 1922 és adatközléseit: Magyar Művészet 1926, 1927, 1930) megáldott embert is, akinek úri szerénysége, igaz embersége, minden póztól és frázistól mentes, kicsinytel-naggyal szemben egyformán nyilatkozó kedves közvetlensége felejthetetlen marad mindnyájunk számára.

Wellmann Imre.

A kiadásért felelős: dr. Domanovszky Sándor.

39.377. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

c. sorozat legújabb kötete

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN**A NEMZETI SZÍNHÁZ SZÁZÉVES
TÖRTÉNETE, I. KÖTET**

A Nemzeti Színház történetének 1937-ig terjedő első tudományos feldolgozása a teljes levéltári anyag s az időszaki sajtó kritikai felhasználásával. A tudományos apparátus ellenére nem száraz adattömeg, hanem széles kortörténeti keretbe állítva, élvezhető formában adja a művészi teljesítmény méltatását s tárja fel a színház hatását a közvéleményre és jelentőségét zenei életünk kialakítása, a magyar nyelv művelése és drámairodalmunk megteremtése terén.

A közel 600 oldalas kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsikapu-tér 4) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

**A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI** című sorozatban megjelentek*Gávai GAAL JENŐ emlékiratai***Élmények és tanulságok** *című*

A tudós professzor, több nagy Széchenyi-tanulmány és számos más jelentős történeti monográfia szerzője, éles szemmel figyelte meg a kiegyezés idejétől a világháború utáni konszolidációig eltelt majd háromnegyedszázados korszak eseményeit, szereplőit és sokoldalú, tárgyilagos képet ad róluk lelkiismeretes gonddal készült emlékirataiban. A komoly történeti forrásértékkel bíró, adatokban és megállapításokban gazdag visszaemlékezésekhez VÍG ALBERT írt bevezető tanulmányt. A sajtó alá rendezés munkáját LUKINICH IMRE végezte.

A több mint 900 oldalra terjedő kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Bálanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig négy kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V., Vadász-u. 16.

*A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek
legújabb kötetei*

A ROMÁNOK TÖRTÉNETE

Szerkesztette GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKA LÁSZLÓ

Ez a régóta várt nagy történelmi monográfia legkitűnőbb szakembereink tollából tárgyilagos kritikáját adja a románok eredetéről szóló elméleteknek, végigkísér a román vajdaságok történetén, megvilágítja a románok erdélyi beáramlását s azokat a jelentős hatásokat, melyeket a román szellemi és állami élet magyar részről kapott, behatóan foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel s a háború utáni Romániával.

Középkori kultúra, középkori költészet

Írta KARDOS TIBOR

Ez a lebilincselő könyv elsőnek ad átfogó képet az Árpádok és az Anjouk udvarának irodalmi életéről. Megismerjük belőle az egyházi középpontok nagy szerepét, a művelt rétegnek, a deákságnak megkapóan színes életét, a XIII. századdal kezdődő lelki válságot, a nép vallásos forrongását, az udvarból terjedő kései gótikát, a humanizmus és renaissance előtörését.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25 %-os kedvezményrel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsikapu-tér 4.).

51593

XII

57

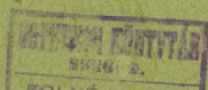
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

PÓTFÜZET 1941
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII, Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir.

belügyminisztériumi számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
Magyar történeti bibliográfia az 1940. évről. Összegyűjtötte SEREGÉLY EMMA. Kiegészítette VALENTINY ANTAL (román címek) és BOTTLÓ BÉLA (szlovák és cseh címek). Sajtó alá rendezte BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS	469
Névmutató	573
Tartalommutató	584

A Pótfüzet bolti ára 2 P 50 fillér. Tagok részére 2 P.

Magyar történeti bibliográfia az 1940. évről.*

Összegejtötte: SEREGÉLY EMMA. Kiegészítette VALENTINY ANTAL (román címek) és BOTTLÓ BÉLA (szlovák, lengyel és cseh címek). Sajtó alá rendezte: BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS.

I. Források, segédtudományok, általános munkák.

Bibliográfia, könyvtárügy.

1. SZOLLÁS ELLA—DROSZT OLGA—MOKCSAY JULIA: Magyar könyvészet 1937. A magyarországi nyomdák és egyéb sokszorosítóvállalatok 1937. évi kötelespéldányszolgáltatása és nyomtatványai. (Könyvek, hírlapok, folyóiratok.) — Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. 608 [3] p.
2. SUPKA ERVIN: Folyóiratszemle 1939. [Könyvtári szempontból.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 315—326, 423—442.
3. HEIDE, WALTHER: Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland. 2. Auflage. — Essen: Essener Verlagsanstalt. XVI, 352, XXXII p.
Ism.: Dezsényi B. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 311—313.
4. VALENTINY ANTAL: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év. — Kolozsvár: Az E. M. E. kiadása. 20 p. Kny.: *Erdélyi Múzeum*. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 122. sz.
5. HORVÁTH ENDRE: Magyar-görög bibliográfia. [Magyar-görög.] — Budapest: Tudományegyetem, Görög-Filológiai Intézet. 96 p. [Bibliográfia: p. 76—92.]
Magyar-Görög Tanulmányok, 12.
Ism.: Hajnóczy I. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 64. évf. p. 261—262.; Trócsányi Z. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 201—203.
6. Magyar történeti bibliográfia az 1939. évről. Összegejtötte: SEREGÉLY EMMA. Kiegészítette VALENTINY ANTAL (román címek) és BOTTLÓ BÉLA (szlovák, lengyel és cseh címek).

* E bibliográfia a Fővárosi Könyvtár által az International Committee of Historical Sciences számára Seregély Emmától összeállított anyag felhasználásával készült. Ahol nincs évszám, mindenütt 1940 értendő. Az utaló számok (ld. 799. stb.) e bibliográfia sorszámaina utalnak, az 1939: 469. és hasonló utalások az előző évek összeállításainak (ld. az 1937., 1938., 1939., 1940. évi Pótfüzetet) sorszámaina.

- Sajtó alá rendezte: BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 120 p.
Századok 74. évf. Pótfüzet.
7. ALFÖLDI ANDRÁS: Bibliographia Pannonica 5. A római-kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma 1938 és 1939-ben. — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete. 69 [3] p.
 Dissertationes Pannonicae, I. 10.
 Ism.: Finály G. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64. évf. p. 97—98.; H. P. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 992.; H. Zeiss, *Historische Zeitschrift* 163. k. p. 191.
 8. BANNER JÁNOS: Bibliographia archaeologica Hungarica. *Dolgozatok* 16. k. p. 3—56.
 9. A nemzetkisebbségi kérdésekre vonatkozó 1938. és 1939. években megjelent művek. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 179—183.
 10. KUNNERT, HEINRICH: Bibliographie zur Landes- und Volkskunde des Burgenlandes. III. 1936—1938. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 616—624.
 V. ö. 1936 : 3., 1938 : 18.
 11. DUBOVITZ ISTVÁN: A magyar földrajzi irodalom. 1938. — Budapest: Magyar Földrajzi Társaság. VII, 45 p.
 Kny.: *Földrajzi Közlemények* 67. évf.
 12. Soproni bibliográfia. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 47—51., 288—292.
 V. ö. 1939 : 22.
 13. KERTÉSZ JÁNOS: A Magyarországtól átcsatolt részek városainak bibliográfiája. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 303—311, 332—338, 400—403.
 14. KOZOCSA SÁNDOR: Az 1938. év irodalomtörténeti munkássága. — Budapest: Pallas-ny. 62 p.
 Irodalomtörténeti Füzetek, 65.
 15. KOZOCSA SÁNDOR: Irodalomtörténeti repertorium. Az 1939. év irodalomtörténeti munkássága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 50. évf. p. 92—104, 195—208, 306—320, 405—420.
 16. GÁSPÁR ILONA: A hazai filozófiai irodalom bibliográfiája, 1938. — Budapest: Egyetemi ny. 9 p.
 Kny.: *Athenaeum*, 26. évf.
 17. MOLNÁR ANTAL: Tíz év zenei könyvtermése a trianoni Magyarországon. (1920—1930.) *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 262—268.
 18. H. L.: Jónás Elemér dr. 1899—1939. Jónás Elemér irodalmi munkássága. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 3—6. 1 kép.
 19. KERTÉSZ JÁNOS: Ezer tanulmány az ezer tó országából. Finn bibliográfia. — Budapest: Szent Imre hg. kiadóvállalat. 66 p.
 Ism.: Sámson E. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 250.; Mokcsay J. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 206—207.; Csan Turán 23. évf. p. 148—149.

20. BISZTRAY GYULA: Könyvek világa. Könyvtárak és könyvkedvelők gondjai. *Magyar Szemle* 39. k. p. 425—435.
21. GÁRDONYI ALBERT: A magyar könyvtárpolitika kezdetei. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 134—146.
22. GÁSPÁR MARGIT: A kötelespéldány-törvény miatt indított kihágási eljárások. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 92—93.
23. PANKA KÁROLY: A külföldi államok között fennálló könyvcsereviszony és annak történeti előzménye. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 175—178.
24. LAVOTTA REZSŐ: Kézírtos hangjegyek. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke, VI 2. kötet. — Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. VI. 237 p.
Isn.: Kampisné Dedinszky I. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 420.
25. HARASZTHY GYULA: Az Egyetemi Könyvtár modernizálása. [Francia kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 46—54.
26. WITZMANN GYULA: A városi könyvtárügy. — Budapest: Székesfővárosi Házinyomda. 23 p.
Kny.: *Városi Szemle* 26. évf.
Isn.: Mokesay J. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 420—422.
27. FŐVÁROSI KÖNYVTÁR. Útmutatás a könyvtár használói számára. 4. kiad. — Budapest: Szfőv. Háziny. 1939. 43 p.
28. A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVE, X. — Budapest: Szfőv. Házinyomda. 380 p.
29. CSERMELY GYULA: Egy különleges könyvtár. — [Budapest: Klein. 1939] 125 p.
30. TOLNAI GÁBOR: Mikes Kelemen könyvtára? *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 270—271.
31. TR. Z. [Trócsányi Zoltán]: Versbe szedett XVIII. századi könyvtár. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 75—77.
32. STEINERT GYULA: A kórházi orvosi könyvtárakról. *Magyar Kórház* 9. évf. p. 181—184.
33. RADÓ ISTVÁN: Vidéki közkönyvtárak. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 55—64.
34. CRĂCIUN, JOACHIM: Biblioteci și cititori români în trecut și azi. (Román könyvtárak és olvasók a múltban és ma.) [Mátyás király könyvtárára és a kolozsvári egyetemi könyvtárra von.] *Omăgiu Înalt Prea Sfintiei Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. — (Sibiu.) p. 355—367.
35. BÁN IMRE: A gyöngyösi református egyház könyvtára a XVII. század 70-es éveiben. [Francia kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 242—250.
36. IMPLÓM JÓZSEF: A gyulai múzeum és könyvtár hetven éve. (1868—1938.) — Gyula: Városi Múzeum. [2] 68 p.
Gyulai Dolgozatok, 1.
37. MOLNÁR JÓZSEF: Levél Hajdúnánásról. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 81—82.

38. SZEMZŐ PIROSKA: A kolozsvári „főasszonyságok” könyvtára 100 esztendővel ezelőtt. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 171—172.
39. KÓNYA IMRE: A marosvásárhelyi kollégium könyvtára. *Búvár* 6. évf. p. 586—588.
40. CLAUSER MIHÁLY: Nagy-ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékáról. Gróf Teleki Sámuel-emlékünnepe. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 9—14.
41. GULYÁS JÓZSEF: A sárospataki főiskola nagykönyvtárában újabban a következő eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány került elő. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 93.
42. M. NAGY OTTÓ: Alvó értékek. A zilahi ref. kollégium könyvtára. *Pásztortűz* 26. évf. p. 32—34. 1 kép.
43. SZENTKIRÁLYI JÓZSEF: A newyorki Magyar Könyvtár. *Láthatár* 8. évf. p. 97—100.
44. BAY FERENC: A korszerű könyvtári szolgálat. — Győr: Baross-ny. 28 p.
Ism.: — vl — *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 389.
45. TR. Z. [Trócsányi Zoltán]: Hogyan csaltak a régi könyvtárosok. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 188—190.
46. C. M.: Homloklevél. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 394.
47. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: XVI. századbeli magyar nyomtatványok meghatározása. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 70—72.
48. SUPKA ERVIN: Könyomatosok a könyvtárban. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 157—164.
49. WITZMANN GYULA: Elvi közös alapok a különböző szakrendszerekben. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 36—45.
50. KÁPLÁNY GÉZA: A dokumentáció és a könyvtárak. [Francia kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 147—156.

Kéziratok, elbeszélő források.

51. BARTONIEK EMMA: Codices manu scripti, I. Codices latini medii aevi. — Budapestini: Sumptibus Musei Nationalis Hungarici. XVII, 527 p.
Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici, 12.
Ism.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 998.
52. JOÓ TIBOR: Magyarnyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban. — Budapest: Orsz. Széchényi Könyvtár. 28 p.
Kny.: *Athenaeum* 26. évf. — Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 12.
53. RADÓ POLIKÁRP: Sopron város kéziratos misekönyve: a Golso-kódex. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 226—235.
54. GÁBRIEL ASZTRIK: A pozsonyi kódex eredeti kézirata. [Francia kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 333—344. 2 t.
55. KNEIWALD KÁROLY: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Ford.: Kühár Flóris. — Budapest: Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete. 48 p.

56. WALDAPFEL JÓZSEF: A székeljudvarhelyi kódex. *Irodalom-történeti Közlemények* 50. évf. p. 242—258, 356—367.
57. RADÓ POLIKÁRP: Magyarország legrégibb liturgikus könyve: a Szelepcshényi kódex. — Budapest: Stephaneum ny. 6 [2] p. Kny.: *A Szent István Akadémia Értesítője*, 26.
58. RADÓ POLIKÁRP: Középkori liturgikus könyvek és bibliák maradványai a soproni Ev. Liceum könyvtárában. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 362—372.
59. CSÁSZÁR ZOLTÁN: Melanchthon kéziratosa verse az Országos Széchényi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 64. évf., p. 170—171.
60. DEBRECZY SÁNDOR: A Vasady-kódex eredete. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 247—250.
61. DEBRECZY SÁNDOR: Apaffi Anna orvosságos könyve. *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 322—324.
62. BARTONIEK EMMA: Egy különös kézirat-csonkítás. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 345—352.

Levéltárügy.

63. *Hivatalos értesítő* a M. Kir. Országos Levéltár gyarapodásairól. *Turul* 54. évf. p. 98—99.
64. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände. Hrsg. von L. BITTNER, unter Mitwirkung von L. GROSS, J. K. MAYR etc. V. Bd. Sach- und Namensweiser von FRITZ v. REINÖHL. — Wien: Holzhausens Nachfolger. 21. [3], 297 p.
Inventare Österreichischer Staatlicher Archive, V. — Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, 8.
V. ö.: 1937 : 42, 1939 : 82.
65. VARGA, ANDREA: Il principio di provenienza. *Archivi Serie II. Anno VI. 1939. fasc. 3.* p. 184—203.

Írástörténet, oklevéltan, pecséttan.

66. SZENTPÉTERY, IMRE: Beiträge zur Geschichte des ungarischen Urkundenwesens. *Archiv für Urkundenforschung* 16. évf. (1939.) p. 157—183.
67. HERZOG JÓZSEF: A Kápolnai-család hamis oklevelei. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 73—79.

Családtörténet, címertan.

68. IFJ. CSEPREGHY-HORVÁTH JÁNOS: Családkutatások. *Társadalomtudomány* 1940. évf. p. 609—614.
Ism.: Tóth L. *Turul* 55. évf. p. 91—92.
69. KEMPELEN BÉLA: Családkönyv. I. k. Nemes családok, polgár családok. — Budapest: Szerző. (Máthé E. ny.) 176 p.
Ism.: Baán K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 190.
Ld. 600.
70. TÓTH, LÁSZLÓ: The hungarian gentry. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 215—223.

71. BAÁN KÁLMÁN: Báthori Zsófia Liber Regiusának regesztái. 1660—1664. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 265—271.
72. BAÁN KÁLMÁN: Zrínyi Ilona Liber Regiusa. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 49—57.
73. GERŐ JÓZSEF (szerk. és kiad.): A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. — Budapest: Szerző. 240 p.
Ism.: Sokhegyi B. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 288.; *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 12. sz. p. 892.; Bottlő B. *Turul* 54. évf. p. 96.
74. Tiszabeői HELLEBRANTH KÁLMÁN: A magyar testőrség névkönyve. 1760—1918. — Budapest: Stádium. 543 p.
Ism.: Gálos R. *Irodalomtörténeti Közlemények* 50. évf. p. 186—187.; Miklósy Z. *Turul* 54. évf. p. 97.
75. Kajászsószentpéteri LÁSZLÓ JÓZSEF (közli): Komárom vármegye 1673. évi nemesi összeírása. II., III. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 17—18, 41—42, 68.
V. ö.: 1939 : 115.
76. vitéz HORÁNSZKY PÁL (közli): Liptó vármegye által az 1835—1843. évek között kiadott nemességigazoló, erkölcsi, szegénységi stb. bizonyítványok jegyzéke. (VII. közlemény.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 18—19, 43, 69—70, 119.
V. ö.: 1939 : 117.
77. ETHEY GYULA (közli): Nyitra megye nemes családainak kivonatos jegyzéke. 1572—1585. évek között. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 155—158.
78. BAÁN KÁLMÁN: Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. (Birtokos és egytelkes nemesek.) — Budapest: [Egyházmegyei Könyvny. Veszprém.] 28 p.
Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf.
Ism.: Főglein A. *Turul* 54. évf. p. 96—97.
79. SCHNEIDER MIKLÓS: Vas vármegye 1726/27. évi nemességvizsgálata. — Szombathely: [Rónai ny. Kőszeg.] 84 p.
80. SCHNEIDER MIKLÓS: Vas vármegye kétségtelen nemesei 1733-ban. — Szombathely: [Rónai ny. Kőszeg.] 10 [2] p.
Ld. 367.
81. DUISIN, VIKTOR ANTON KONTE: Srpske plemićke porodice u Vojvodini od 1690 do 1790. (Szerb nemesi családok a Vajdaságban 1690—1790-ig.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 89—123.
82. PERVAN, JASKA: Familles croates en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 453—457.
83. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Jánosi földesuraságok. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 149—154, 176—177.
84. ZOMBORY GÉZA (közli): Kecskemét város földesurai és nemes családjai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 16—17, 39—40, 66—67, 93, 113—115, 143—144.
V. ö.: 1938 : 119., 1939 : 121.

85. DESSEWFFY SÁNDOR: Magyar nemzetségek találkozója. — Budapest: D. S. [Jövő ny.] 50 [2] p. Pótfüzet 22 p.
86. MIKLÓSY ZOLTÁN: Az *Ajtóssyak* Nyitra megyében. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 31—32.
87. Szeőkeffalvi SZENT-MIKLÓSY LÁSZLÓ (közli): Hatalmaskodás. (Adatok a kissárosi *Árkosi*—, kissárosi *Szentkirályi*-, désfalvi *Pataki*-, haranglábi *Szatmári*- és ezekkel rokon családok történetéhez.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 132—136.
88. B. BOÉR GÉZA: Erdély. Örökösödési osztályrész a Balla testvérek közt. (Adatok a csikszentmihályi és jénőfalvi *Balla*-család történetéhez.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 19—23, 45—47, 70—71, 94—95, 115—118.
89. G. VARGHA ZOLTÁN: A *Balogh*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 279.
90. CZAKÓ KÁROLY: Az alsólindvai *Bánffy*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 25—30, 57—59, 83—89.
91. CZAKÓ KÁROLY: A Nagybarcsay *Barcsay*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 222—226, 248—252, 1 t., p. 279—282.
92. SARLAY SOMA: Vattai *Battha* Bálint végrendelete. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. 13—15.
93. JUHÁSZ ISTVÁN: Szemelvények a *Bezerédy*-család történetéből. (Genealógiai táblákkal.) — Budapest: [Budai-Bernwallner-ny.] 37 p. VIII t.
94. báró NYÁRY PÁL: A *Crouy-Chanel*-család. *Tükör* 8. évf. p. 46—49. 3 kép.
95. RÉDEKY ISTVÁN: A cabaji *Cseh*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 121—127.
96. REISZIG EDE: A Monyorókeréki *Elderbach* (Ellerbach)-család. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 29—35.
97. BAÁN KÁLMÁN: A nemes *Erdeős*-család. — [Budapest: Egyházmegyei ny. Veszprém.] 8 p. 1 t. Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf.
98. SARLAY SOMA: Az *Esterházy*-család multjából. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 90.
99. fái FÁY ALADÁR (közlése nyomán): A fái *Fáy*-család. (Igazolt péceli ágazat.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 108—110.
100. GYÖRY LAJOS (közli): A marylaki és nádudvari *Györy*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 104—108.
101. MOLNÁR JÓZSEF: Adalékok a sepsimartonosi *Gyújtó*-család történetéhez. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 271—278. 1 t.
102. MOLNÁR JÓZSEF (közli): Családtörténeti adatok *Hidy* György memorialéjából. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 177—184.
103. báró NYÁRY PÁL: A *Horthy*-család. *Tükör* 8. évf. p. 164—166. 1 kép.

104. ELEKES LAJOS: A Hunyadi-kérdés. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 13—69.
105. ELEKES LAJOS: A Hunyadiak származása. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 217—222.
106. TÓTH LÁSZLÓ: Nemességszerző Kalmárffy Ignác. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 88.
107. KOLUMBÁN KÁROLY: Az olasztelki és száldobosi Kolumbán nemzetség értesítője. Családtörténeti tanulmány. — Budapest: Bethlen ny. 64. p.
108. KOZMA GYÖRGY: A leveledi Kozma-család története. — Kozma Sándor, Kozma Ferenc, Kozma Ferenc — Bárd Miklós, Kozma Andor, Perczelné Kozma Flóra és Kozma Miklós életrajzával. — Budapest: Szerző. 239 p. 1 t.
109. MOLNÁR JÓZSEF: Adalékok a Lengyel-család történetéhez. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 204—211.
110. MUNKÁCSI BERNÁT: A nyitrai, nagyváradai és budapesti Munkács-család, valamint a nyitrai, nagytapolcsányi, balassagyarmati, nagykanizsai, szentesi és budapesti Felsenburg-család genealógiája. Ősök és ivadékok. Kiegészítette, átdolgozta és sajtó alá rendezte Munkácsi Ernő. — Budapest: Gewurz ny. 1939. XII, 232 p. 8 t.
Magyar Zsidó Családok Genealógiája. 1.
111. G. VARGHA ZOLTÁN: Dancsházi Nagy Benedek család-könyve. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 127—131.
112. CZAKÓ KÁROLY: Naláczi Naláczy. (Férfi ágon kihalt család.) *Magyar Családtörténeti Közlöny* 6. évf. p. 169—175. 2 t.
Ld. 87.
113. PHLEPS, ERICH: Stammbaum des in Michelsberg (Siebenbürgen) wurzelnden Geschlechtes *Phleps*. — Hermannstadt: Krafft & Drotleff. 1939. 83 p.
Ism.: A. Csallner, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 262—268.
114. DERKA CLARISSE: Báró Podmaniczky Károlyné Charpentier Júlia. — Budapest: Magy. Tud. Akadémia. [2] 84 p. 1 t.
A podmanini és aszódi báró Podmaniczky-család története, 6.
115. PUKY ENDRE: Puky Gyula életrajza 1840—1919. — Budapest: Jakab ny. 53 [3] p.
116. ZOMBORY GÉZA: Putnoky Magdolna nászhozománya. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 193—200.
117. MARKÓ ÁRPÁD: A Rákóczi-család legutolsó tagjai. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 80—87.
118. MÜLLER MIHÁLY és SZENT-MIKLÓS LÁSZLÓ: A borosbenedeki Reinbold-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 226—232. 1 t.
119. SZAPPANOS KÁROLY: A Szappanos-család. Családi feljegyzések anyakönyvi és levéltári adatok alapján. — Kecskemét: [Kecskeméti ny.] 30 [2] p.
120. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: Kiegészítés „A Szathmáry Király-család borsodi ága” c. értekezéshez. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 28.

Ld. 87.

121. SZÉKELY PÁL: Adatok a marosszéki-szabédi *Székely*-család Árpástói ágának XIX. századbeli történetéhez. — Miskolc: Korény L. 38 p.
122. HORÁNSZKY PÁL: A lipótszentiváni *Szent Ivány*-család leszármazása. — Budapest: Fodor ny. 4 p. 6 t.
Ism.: G. Vargha Z. *Turul* 55. évf. p. 42.
- Ld. 87.
123. A sztankovói és sztankahermányi *Sztankay* nemzetség családi értesítője. Szerkeszti SZTANKAY LAJOS. I. füzet. — Kecskemét. 16 (1) p.
124. G. VARGHA ZOLTÁN: A *Tegzes*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 145—149.
125. BÁRÓ NYÁRY PÁL: *Wattay* Zsuzsánna gyászjelentése. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 282—283.
126. PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: A máramarosi *Zigethy*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 73—83.
127. MOLNÁR JÓZSEF: Egy parasztcsalád leszármazása és kapcsolatai. — [Veszprém:] Egyházmegyei ny. 23 [21] p.
Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf.
Ism.: Tóth L. *Turul* 55. évf. p. 41—42.
128. B. K.: Végrendelet 1598-ból. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 263.

-
129. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. 6. k. 1771—1800. Leírta ÁLDÁSY ANTAL. Sajtó alá rendezte CZOBOR ALFRÉD. — Budapest: Áldásy József. X, 608 p.
Ism.: L. G. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 190—191.; Tóth L. *Turul* 54. évf. p. 47—49.
 130. ETHEY GYULA: *Nyitra* vármegyében kihirdetett címeres levelek jegyzéke 1607—1641. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 215—216, 263—264, 283—285.
 131. Bilkei GORZÓ BERTALAN: Hamisított, javított és kétséges címeres nemes levelek. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 44—45.
V. ö.: 1938 : 111, 1939 : 154.
 132. KLEIN GÁSPÁR: A szatmármegyei *Fábián*-család címere. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 261—262.
 133. DONÁSZY FERENC: Erdély címere. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 88—90.
 134. GÁL GYÖRGYI: Budapest templomainak címeres emlékei. — Budapest: [Sárkány] ny. 52 p. 5 t.
Ism.: — h. *Turul* 55. évf. p. 42—43.
 135. VÉGH GYULA: Régi címeres emlékek Kőszegen. [Német kivonattal.] — Szombathely: Martineum ny. 8 p. 6 kép.
Kny.: *Dunántúli Szemle* 7. évf. — A Dunántúli Szemle könyvei, 162.
Ism.: Czobor A. *Turul* 54. évf. p. 97.

Történeti ikonográfia.

136. AMBRÓZY GYÖRGY: A magyar csatakép. — Budapest. 192 p. és 70 kép.
Ism.: Tóth L. *Turul* 55. évf. p. 43.; ifj. Vayer L. *Századok* 75. évf. p. 94.
137. BALOGH JOLÁN: Mátyás király arcképei. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 435—548.
138. YBL ERVIN: Anna királyné arcképe. Seisenegger Jakab ismeretlen alkotása a Szépművészeti Múzeumban. [Magyar—német.] *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 9. k. p. 137—149. 4 t. [p. 151—154.]

Éremtan.

139. Az Orsz. Magyar Történeti Múzeum Éremtára jelentősebb új szerzeményei 1939-ben. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 66.
140. H. L.: Éremleletek, melyek az Orsz. Magyar Történeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozás alá. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 67—68.
141. HUSZÁR LAJOS: A Fortuna-utcai éremlelet Budán. — Budapest: Szfőv. Háziny. 25 p.
Kny.: *Tanulmányok Budapest Multjából*, VII.
142. KERÉNYI ANDRÁS: Eleki éremlelet. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 65.
143. CSATKAI ENDRE: Régi soproni éremgyűjtemények és leletek. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 63—65.
144. KOVÁCS ISTVÁN: Az ó-görög, barbarus és római köztársasági ezüstérmeken látható utólagos bevágásokról. [Német kivonattal.] — Kolozsvár: Minerva ny. 16 p. 2 kép.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 45. k.
145. PINK, KARL: Die Münzenprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. — A kelták és szomszédjaik pénzverése. [Német.] Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete 1939. 4° 159 p. XXX t. I térf.
Dissertationes Pannonicae, Ser. 2. Fasc. 15.
Ism.: Hunyadi J. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 69—70.; H. P. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 629—630.
146. FERENCZI, ALEXANDER: Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. p. 59—78.
147. MÉREY ANDOR: Egy pannóniai veretű dénár a római császárság idejéből. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 38. 1 kép.
148. CSALLÁNY GÁBOR: Honfoglalás- és Árpád-kori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum éremgyűjteményében. *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 23—25.

149. JESZENSZKY GÉZA: Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulmányai. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 26—38. VII t. 1—7. sor. kép.
150. SCHÜLEK ALFRÉD: Ottó király dénárjáról. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 39—41. VII t. 8. sor. kép.
151. HUSZÁR LAJOS: Mátyás pénzei. *Mátyás király Emlékkönyv* I. k. p. 549—574.
152. HUSZÁR LAJOS: Az éremművészet Erdélyben. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* I. évf. p. 12—14. 6 kép.
153. MAJKOWSKI EDMOND: János Zsigmond és Izabella emlékérmek. Steven von Herwijck németalföldi éremművész (1561) művei. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 55—60. 3 kép.
154. ISTVÁNYI GÉZA: János király levele a pénzverésről. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 41—42.
155. HUSZÁR LAJOS: Megjegyzések János király pénzverési rendeletéhez. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 42—43.
156. ESZE TAMÁS: A nagybányai pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában. 1703—1705. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 44—54.
157. HUSZÁR LAJOS: Böhm Kristóf emlékérmek. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 38—39. évf. p. 61—62. 2 kép.
158. HUSZÁR LAJOS: Szent György érmek. Georgsmünzen. — Budapest: Magyar Történeti Múzeum. 52 p. 8 t. Bibliotheca Humanitatis Historica, 4.

Ásatások, leletek.

159. GALLUS SÁNDOR: A Magyar Nemzeti Múzeum néhány újabb ásatása. Egy bronzkorvégi temető próbaásatása Golopon. Későkelta edényvégető kemence Bajon. Üllői állattemetkezések. [Francia kivonattal.] *Archaeológiai Értesítő* 3. folyam I. k. p. 138—141. 1 kép, 3 [XXV. 4., 5., XXVI. 1., 2., XXVII.] t.
160. X. Y.: A Régiségtudományi Intézet személyzetének és külső-munkatársainak régészeti munkássága 1940-ben. *Dolgozatok* 16. k. p. 190—194.
161. BUDAÁR, VOJTECH: Zpráva o prirastkoch archeologického oddelenia Slovenského národného muzea v T. Sv. Martine nadobudnutých r. 1934. (A túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Múzeum archaeológiai osztálya 1934. évi gyarapodásáról beszámoló.) — *Časopis Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* 31. évf. p. 32—37.
162. BANNER JÁNOS: Régészeti kutatások Békés megyében. — Gyula: Városi Múzeum. 28 p. Gyulai Dolgozatok, 2.

163. RADNAI LORÁND: Újabb archaeológiai nyomok Dunapentele környékéről. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 62—66. 3 [XIV—XVI.] t.
164. BANNER JÁNOS: Újabb ásátás a hódmezővásárhelyi Kőkénydombon. A Régiségtudományi Intézet ásátásai 1940-ben. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 16. k. p. 181—182.
165. CSALLÁNY DEZSŐ: Kora avarkori sírleletek. — APOR LÁSZLÓ és vitéz ROSZTÓCZY ERNŐ: A Kiszombor O. Sz. temető és csontvázai. [Magyar-német]. — Szeged: Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1939. 4° 64 p. 8 t.
A Szegedi Városi Múzeum kiadványai, I. 10.
166. MITHAY SÁNDOR—BOTTYÁN ÁRPÁD: Első koroncói ásátás a Babotán. (1939.) *Győri Szemle* 11. évf. p. 174—183. 5 ábra, 4 t.
167. LÁSZLÓ GYULA: A tépei lelet. Kiegészítő adatok Supka Géza, Arch. Ért. 1913. p. 395—408 leletközléséhez. [Magyar-francia.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 77—90, 1 kép, 3 [XIX.—XXI.] t.
168. ARTNER EDGÁR: Az utolsó évtized régészeti kutatásai Rómán kívül. *Theológia* 7. k. p. 79—88, 363—367.

Történeti földrajz.

169. HANÁK KÁROLY: Adatok *Kassa* földrajzához. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 13—32. 3 ábra, 1 t.
170. SZABÓ PÁL ZOLTÁN: A földrajzi helyzet Pécs fejlődésében. *Pannonia* 6. évf. p. 392—403.
171. SASHEGYI SÁNDOR: *Pomáz—Klissza* történelmi földrajza. — Budapest: Egyetemi ny. 4 p.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k.
172. BENEDEFY LÁSZLÓ: Adatok a sarkvidéki Szibíria megismerésének történetéhez. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 33—38. 1 ábra.
173. MAÁ CZ ENDRE: A térkép őskora. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 9. sz. p. 723—732. 10 ábra.

Nyelvtörténet.*

174. ISTVÁNYI GÉZA: A középlatin filológia problémája Magyarországon. *Századok* 74. évf. p. 12—29.
175. ISTVÁNYI, GÉZA: Die mittellateinische Philologie in Ungarn. (Geschichte, Lage und Aufgaben.) *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters* 4. évf. p. 206—223.
Ism.: B. Sz. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 265.
176. SZABÓ T. ATTILA: A magyar helynévadás történetéhez. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 127—129.
177. DICKENMANN, ERNST: Studien zur Hydronomie des Savessystems. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 134—184.

* Az idevágó nyelvészeti címanyag a Magyar Nyelv kiadásában, Seregély Emma összeállításában jelenik meg.

178. SZABÓ T. ATTILA: A rév és alakváltozatai erdélyi helyneveinkben. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 30—34.
179. VITÉZ MIKESY SÁNDOR: Szaboles vármegye középkori víznevei. — Budapest: Magyar Nyelvtud. Társaság. 32 p. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 53.
180. BONOMI JENŐ: A budakörnyéki helységnevek népies magyarázata. — Budapest: Egyetemi ny. p. 44—53. Kny.: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 64. évf.
181. ORBÁN DEZSŐ: Celldömölk helynevei. — Pápa: Keresztény nemzeti nyomdavállalat. 16 p.
182. LANG, KARL: Die Fremdnamen von Oberneudorf in Nösnergau. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939.) p. 349—364.
183. FALLER JENŐ: Jegyzetek Selmechánya nevének eredetéhez. *Bányászati és Kohászati Lapok* 73. évf. p. 349—352. 2 kép.
184. FEKETE LAJOS: Székesfehérvár. (Szó- és szólásmagyarázatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 316—318.
185. HADROVICS LÁSZLÓ: Székesfehérvár régi horvát neve. (Szó- és szólásmagyarázatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 318—319.
186. MELICH JÁNOS: Brünn nevéről. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 1—19.
187. MELICH, JOHANN: Über den Namen Brünn. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 185—207.
188. GÁLDI LÁSZLÓ: Flandriai szövetnevek középkori szójegyzékeinkben. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 22—29.
189. CSÜRY BÁLINT: Jegyzetek a dömösi prépostság 1138 1329. évi adománylevelének személyneveihez. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 111—113.
190. VARJAS BÉLA: Egy XVI. századi magyarnyelvű orvosi kompendium. — Budapest: Egyetemi ny. 18 [2] p. Kny.: *Magyar Nyelv* 36. évf.
191. SZABÓ T. ATTILA: Tanuskodás 1544-ből. (Nyelvtörténeti adatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 52.
192. SZABÓ T. ATTILA: A mohai tóról szóló cserelevél 1547-ből. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 52—53.
193. PAIS LÁSZLÓ (közli): Kereky György özvegyének végrendelete 1554-ből. (Nyelvtörténeti adatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 339—340.
194. PAIS LÁSZLÓ (közli): Zólyomy Miklósné levele 1597-ből. (Nyelvtörténeti adatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 340.
195. V. MIKESY SÁNDOR (közli): Gyulaházi záloglevél. [1625.] (Nyelvtörténeti adatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 271.
196. CSÜRY BÁLINT: Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 238—248.
197. SZABÓ T. ATTILA: Kalotaszegi mester- és foglalkozásnevek a XVII—XIX. századból. [Német kivonattal.] *Ethnographia-Népélet* 51. évf. p. 188—195.
198. SZABÓ T. ATTILA: Magyar szitkozódások és esküdözések a XVII—XVIII. századból. (Nyelvtörténeti adatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 269—271.

199. VARJAS BÉLA: Lencsés György orvosi könyvéből. (Nyelvtörténeti adatok.) *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 264—269.
200. VÁCZI BERTALAN (közli): Hunfalvy Pál levele Szvorényi Józsefhez. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 177—178.

A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia.

201. FÖGEL SÁNDOR: Mátyás király történetírójáról. — Budapest: Sylvester ny. 4 p.
202. BOKESZ, FRANTIŠEK: Literarische Übersicht des geschichtlichen Schaffens in der Slowakei. *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* 5. évf. p. 256—272.
203. VÁJLOK SÁNDOR: A szlovák történetírás. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 227—232.
204. GÁL, ISTVÁN: Jugoslovenska orientacija madjarske historijske nauke. (A magyar történettudománynak jugoszláv orientációja.) — Beograd—Budapest: Szerző. 16 p. Ism.: L. S. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 274.
205. ISTVÁNYI GÉZA: A harmincas évek történetírása. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 198—204.
206. BARTA ISTVÁN: Az utóbbi évek magyar történetirodalma. (I. Középkor.) *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 164—173.
207. Bajza József. [Emlékezés halálának 2. évfordulóján.] *Jelenkor* 2. évf. 2. sz. p. 1—2.
208. GÁLOS REZSŐ: Benkő József emlékezete. 1740—1940. *Búvár* 6. évf. p. 524—528. 1 kép.
209. OROSZLÁN ZOLTÁN: Emlékezés Hekler Antalra. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 101—115.
210. PETROVICS ELEK: Hekler Antal ravatalánál. *Akadémiai Értesítő* 50. k. p. 312—313.
211. TÖRÖK PÁL: Árpád Károlyi (1853—1940). *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 745—747.
212. DOMANOVSKY SÁNDOR: Károlyi Árpád ravatalánál. *Akadémiai Értesítő* 50. k. p. 417—420. és *Századok* 74. évf. p. 357—359.
213. ECKHART FERENC: Károlyi Árpád. *Magyar Szemle* 39. k. p. 403—405.
214. ISTVÁNYI GÉZA: Károlyi Árpád. 1853—1940. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 380—383.
215. LUKINICH IMRE: Marczali Henrik ravatalánál. *Akadémiai Értesítő* 50. k. p. 415—416.
216. HAJNAL ISTVÁN: Marczali Henrik 1856—1940. *Századok* 74. évf. p. 359—360.
217. MARKÓ, ÁRPÁD: Emile Pillias. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. [9.] évf. 63. k. p. 540—544.
218. BRACKMANN, ALBERT: Konrad Schünemann zum Gedächtnis. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 1—6.

219. DĂIANU, ILIE: Gheorghe Șincai dela Șinca Veche. (Ő-sinkai Sinkai György [román történetíró]). — Oradea: Ed. Casei Naționale. 1939. 32 p.
Ism.: V. Dumitrescu, *Convorbiri Literare* LXXIII, p. 87.
220. NÉMETH LÁSZLÓ: Szekfű Gyula. — Budapest: Jövő ny. 144 p. Bólyai Könyvek.
Ism.: *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 112.; Fábíán J. *Napkelet* 18. évf. p. 424—425.
221. KORNIS GYULA: Szekfű Gyula. *Jelenkor* 2. évf. 9. sz. p. 5—6.
222. FÉLEGYHÁZI JÓZSEF: Németh László támadása Szekfű Gyula ellen. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 116—119, 132—134.
223. VÁMOS FERENC: Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága. — [Hely nélkül.] Első Kecskeméti Hírlapkiadó ny. 254 [2] p. — [Bibliográfia: p. 253—254.] Hajlék Könyvtár, I.
224. ELEKES LAJOS: A román történetírás válsága. *Századok* 74. évf. p. 30—83.
225. Die Höchstleistung der rumänischen Geschichtsfälschung. — [Budapest:] Pannonia. 6 [2] p.
Mitteilungen über aktuelle Probleme des Donaubeckens.
226. BÓNIS GYÖRGY: Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma. *Századok* 74. évf. p. 181—211.
227. KUMOROVITZ BERNÁT: A pecséttan eredményei a történetkutatásban. — Gödöllő: Dunántúl ny. 16 p.
Kny.: A Gödöllői Szent Norbert gimnázium Évkönyve. Ism.: Tóth L. *Turul* 54. évf. p. 93.
228. BALOGH ISTVÁN: Módszertani kérdések a német településkutatásban. [Német kivonattal.] *Etnographia-Népélet* 51. évf. p. 42—50.
229. BASCH, FRANZ: Eigenständige deutsche Volksforschung in Ungarn. *Volkstum im Südosten* 17. évf. p. 177—180.
230. LOVAS ELEMÉR: A helytörténetírás győri feladatai. *Győri Szemle* 11. évf. p. 1—6.
231. BUCSAY, M.: Die Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns, an der Theologischen Fakultät der Universität Halle—Wittenberg. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 338—348.
232. ZOVÁNYI JENŐ: Új egyháztörténetírás. — Cluj-Kolozsvár: Pallas. 22 [2] p.
Kny.: *Keresztény Magvető* 72. évf. — *Keresztény Magvető* Füzetek, 31.
233. RÉVÉSZ IMRE: Nyilatkozat dr. Zoványi Jenő „Új egyháztörténetírás” című kiadványa tárgyában. *Debreceni Protestáns Lap* 60. évf. p. 34—36.
234. RÉVÉSZ IMRE: Nyilatkozat dr. Zoványi Jenő „Új egyháztörténetírás” c. kiadványa tárgyában. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 88—91.
- 234/a. ZOVÁNYI JENŐ: Révész Imre válasza Révész Imrének Zoványi Jenőről. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 69—75.

235. ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: Sors, rendeltetés, történet. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 353—356.
236. MADZSAR IMRE: Történelem és emlékezet. — Budapest: [Egyetemi ny.] 36 p.
Kny.: *Athenaeum* 26. évf.
237. CROCE, BENEDETTO: Történelem és szabadság. — Budapest: „Századunk“ kiadása. 134 p.
Ism.: Guoth K. *Századok* 75. évf. p. 286—288.
238. SPRANGER, EDUARD: Kultúrák találkozásáról és küzdelméről. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 137—158.
239. HAJNAL ISTVÁN: A „racionális“ a fejlődéstörténetben. *Századok* 74. évf. p. 462—464.
240. HORVÁTH JENŐ: A nemzeti és világtörténelem értékelése és tanítása. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 119—129.
241. HAJNAL ISTVÁN: Az új „Magyar művelődéstörténet“. (Fajiság vagy kultúrképződés?) *Napkelet* 18. évf. p. 193—197.
242. SZEKFÜ GYULA: A történelem tanítása. *Jelenkor* 2. évf. 24. sz. p. 1—3.

Általános és gyűjteményes munkák.

243. JUHÁSZ VILMOS: Világtörténet. — Budapest: Pantheon. 353 [2] p.
Ism.: F. B. *Vigilia* 6. évf. p. 298.
244. FISCHER, H. A. L.: Európa története. (A history of Europe.) 2. Renaissance, reformáció, felvilágosodás. Ford.: Benedek Marcell. [A Magyarország története című részt írta BALLA ANTAL.] Átn. Lukinich Imre. — Budapest: Singer és Wolfner. 460 p.
V. ö.: 1939 : 240.
245. OTTLIK LÁSZLÓ: Politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p.
Kincsestár, 127.
Ism.: —I—s *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 346.; *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 144.
246. FERDINANDY MIHÁLY: Közép-Európa. — Budapest: Cserépfalvi. 128 p.
Kék Könyvek, 2.
Ism.: Borsody I. *Jelenkor* 2. évf. 12. sz. p. 12.; Csabai I. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 316—317.
247. Deutschland und Südosteuropa. Herausgegeben vom Arbeitswissenschaftlichen Institut der Deutschen Arbeitsfront. — Berlin. 219 p.
248. TELEKI, PAOLO Conte: Ungheria ed Europa. Trad. di Paolo Ruzicska. — Budapest: Federazione Italo-ungherese. 36 p. 4 t.
249. TAGLIAVINI, CARLO: Civiltà italiana nel mondo. In Ungheria. — Roma: Società Nazionale Dante Alighieri. 124 p. [Bibliográfia: p. 118—124.]
Civiltà Italiana nel Mondo, 14.

- Ism.: E. Koltay-Kastner, *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 361—362.; Gáldi L. *Századok* 75. évf. p. 92—94.; (K.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 351—352.
250. COWIE, DONALD: Hungarians in the British Empire. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 276—282.
251. SÖTÉR ISTVÁN: Francia szellem a régi Magyarországon. — Budapest: Officina. 43 [3] p. 16 t.
252. FEKETE, LOUIS: Où sont les frontières de l'Europe sud-orientale? *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. [9] évf. 63. k., p. 365—373.
253. VASS GYULA: A Dunamedence ezer éve. Magyarország szerepe Kelet és Nyugat között. — Budapest: Századunk. 80 [4] p.
Ism.: *Jelenkor* 2. évf. 23. sz. p. 12.; —l—s *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 380.
254. ECKHART FERENC: Magyarország története. Új bőv. kiad. — Budapest: Renaissance. 341 p.
255. Ungarn. Das Antlitz einer Nation. Hrsg. von Zoltán Baranyai. — Budapest: Königlich ungarische Universitäts-Druckerei. VIII, 869 p., 144 kép, 3 tábla és 1 térkép.
A tartalomról: Teleki, Paul Graf: Ungarn. Vergangenheit und Gegenwart. p. 1—27. — Jeszenszky, Sándor: Von Pest-Buda bis Budapest. Biographie einer Stadt. p. 37—60. — Genthon, István: Alte Kunst in alten Städten. p. 60—78. — Putaky Mária: Das Karpathenland und das ruthenische Volk. p. 194—203. — Rapaiics, Rajmund: Gartenkunst. p. 223—229. — Bence, István: Die Sprache. p. 255—261. — Váczy, Péter: Die Ausgestaltung der ungarischen Gesellschaft. p. 282—288. — Kühár, Flóris: Das katholische Ungarn. p. 302—308. — Máthé, Elek: Das protestantische Ungarn. p. 308—313. — Kodály, Zoltán: Die Volksmusik. p. 332—349. — Alföldi, András: Ungarn vor der Landnahme. p. 357—367. — Kniezsa, István: Ethnische Entwicklung. p. 368—385. — Weidlein, Zoltán: Siedlungsgeschichte und Mundarten der Deutschen in Ungarn. p. 407—417. — Siklóssy, László: Der ungarische Sport. p. 452—460. — László, Gyula: Die Symbole des Königtums. p. 461—470. — Istványi, Géza: Chronologie. p. 470—481. — Hóman, Bálint: Ungarn im Kreise der europäischen Völker. p. 482—514. — Török, Pál: Die Vergangenheit des ungarischen Staatslebens. p. 514—536. — Jánossy, Dénes: Ungarns Lebensraum im Donaubecken. p. 536—559. — Tóth, Zoltán: Altungarisches Heerwesen. p. 559—570. — Csekey, István: Die ungarische Verfassung. p. 571—578. — Kosáry, Domokos: Parlament und Parteileben. p. 578—590. — Horváth, Jenő: Weltkrieg, Friedensdiktat, Nachkriegsregelung. p. 591—601. — Németh, Lajos, vitéz: Die Wehrmacht Ungarns. p. 601—615. — Zolnai, Béla: Literatur. p. 623—654. — Gerevich, Tibor: Ungarische Kunst. p. 654—667. — Bartha, Dénes: Musik. Musikgeschichte, Musikleben. p. 667—681. — Németh, Antal: Der Werdegang des ungarischen Theaters. p. 681—694. — Papp, Viktor: Die ungarische Oper und das ungarische Ballett. p. 694—703. — Haraszti, Emil: Der historische Tanz. p. 703—712. — Moravek, Endre: Das wissenschaftliche Leben. p. 712—727. — Fitz, Joseph: Das Buch. p. 727—736. — Dezsényi, Béla: Die Presse.

- p. 737—744. — *Huszt, József*: Unterrichtswesen. p. 744—753.
 — *Höllrigl, József*: Das historische Kostüm. p. 764—772. —
Farkas, Julius: Ungarische Kultur in Deutschland. p. 773—780.
 — *Szent-Iványi, Béla*: Ungarn und die deutsche Kultur. p.
 780—792. — *Pukinszky, Béla*: Deutsches Schrifttum in Ungarn.
 p. 792—804.
256. ROWDE, P. M.: Ungarn gestern, heute und morgen. —
 Budapest: Kókai. 1939. 120 p. 24 t.
 Ism.: *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 2. sz. p. 571.; *Sz. B.*
Magyar Statisztikai Szemle 18. évf. p. 1096.
257. L'Ungheria indipendente attraverso la storia. — Budapest:
 Egyetemi ny. 16 p.
 Bollettino d'informazioni e documentazioni del Centro di
 Documentazioni Ungherese, 1.
258. La Hongrie indépendante à travers l'histoire. — Budapest:
 [Egyetemi ny.] 16 p.
 Les bulletins d'information et de documentation du Centre
 de Documentation Hongrois, 1.
259. Hungary's independence. A historical survey. — Budapest:
 [Egyetemi ny.] 16 p.
 Documents on Hungary published by the Hungarian Infor-
 mation Office. 1.
260. ELEKES DEZSÓ: Hazánk, népünk, szomszédaink. Az ezer-
 éves, a trianoni és a megnagyobbodott Magyarország ismer-
 tetője. — Budapest: Stephaneum ny. 127 p. 1 térk. [Biblio-
 gráfia: p. 125—126.]
 A Magyar Statisztikai Társaság kiadványai, 13.
 Ism.: *Th. L. Journal de la Société Hongroise de Statistique*
 18. évf. p. 272—273.; *Bihari S. Láthatár* 8. évf. p. 251.; *J. Gy.*
Magyar Statisztikai Szemle 18. évf. p. 619—620.
261. TÁBORI, PAUL: The real Hungary. — London: Skeffington.
 1939. 287 p. 16 t.
262. BRĂTIANU, GHEORGHE: Theorie und Wirklichkeit der
 ungarischen Geschichte. — Bukarest: Monitorul Oficial. 55 p.
263. KORNIS GYULA: A magyar politika hősei. — Budapest:
 Franklin. 460 p. 10 t.
 Ism.: *J. S. Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 57—61.
264. KORNTZER BÉLA: Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink,
 ahogyan fiaik látják. 1. k. — Budapest: Széchenyi Irod.
 és Műv. Rt. 278 p. 64 t.
265. JOÓ TIBOR: Magyar nacionalizmus. — Budapest: Athenaeum.
 348 p.
 Ism.: *Kelemen A. Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 395.
266. JOÓ, TIBOR: L'idée hongroise de nation. *Nouvelle Revue*
de Hongrie 33. [9.] évf. 62. k. p. 11—20.
267. ILLYÉS GYULA: Ki a magyar. 2. kiad. — Budapest:
 MEFHOSZ könyvkiadó. [1939]. 48 p.
 Magyarok Könyvtára, 1.
268. BARTÓK GYÖRGY: Faj. Nép. Nemzet. — Szeged: Studium.
 26 p.

- Szellem és Élet Könyvtára, új sor., 12.
269. MARKÓ ÁRPÁD: Magyar hadművészet. — Budapest: [Stádium ny.] 32 p.
Nemzeti Könyvtár, 8.
270. vitéz DOROMBY JÓZSEF és REÉ LÁSZLÓ (szerk.): A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. — Budapest: Reé László. 464, 32, 50, 94 p.
Ism.: Á. B. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 132—133.
271. vitéz CSASZKÓCZY EMIL: A csapatzászlóról. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 9. sz. p. 794—803.
272. LUKÁCS BÉLA: Csak a közelharc hozza meg a döntést. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 6. sz. p. 598—621. 6 ábra.
273. LOVÁSZ JÁNOS: A nádor mint kormányfő. — Budapest: [Egyetemi ny. Pécs.] p. 37—55.
Kny.: Dolgozatok a közigazgatási reform köréből c. műből.
274. KOCIPER, STANKO: Pravne starine iz ormoškega okraja. (Jogi régiségek Ormos vidékéről.) *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35. évf. p. 50—59.
275. KALMÁR GUSZTÁV: A közlekedés és hírszolgálat fejlődése. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p.
Kincsestár, 111.
Ism.: Koch F. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 212.; J. Gy. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 389.
276. RAPAICS RAYMUND: Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. — Budapest: Egyetemi ny. 304 p. 10 t.
Ism.: *Győri Szemle* 11. évf. p. 119.; Nagy A. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 279—280.; *Szépművészet* 1. évf. p. 52.
277. CSABAI ISTVÁN: Amagvarkert. *Magyar Szemle* 39. k. p. 304—308.
278. RAPAICS RAYMUND: Útmutató gyümölcsök. *Magyar Szemle* 38. k. p. 57—63.
279. HILDEBRANDT, WALTER: Die Stadt in Südosteuropa. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 3. évf. (1939.) p. 153—177.
280. ERDEI FERENC: Magyar város. — Budapest: Athenaeum. 246 p.
281. JESZENSZKY, ALEXANDRE: La ville hongrois et l'esprit nomade. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. [9] évf. 62. k. p. 252—263.
282. ERDEI FERENC: Magyar falu. — Budapest: Athenaeum. 238 p.
283. ÉPERJESSY KÁLMÁN: A magyar falu településtörténete. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p.
Kincsestár, 7.
Ism.: Mendöl T. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 211—212.; —rf— *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 376.; *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 144.; Maksai F. *Századok* 75. évf. p. 94—95.; H. J. *Új Élet* 9. évf. p. 239.
284. SINKOVICS ISTVÁN: Magyar falu, magyar parasztság. *Magyar Szemle* 39. k. p. 408—413.

285. SZABÓ ISTVÁN: A magyar parasztság története. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p. [Bibliográfia: p. 79—80.] Kincsestár, 8.
Ism.: —rf— *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 376.; *Magyar Kultúra* 27. évf. p. 144.
286. SZABÓ, STEFAN: Ungarisches Bauerntum. *Ungarn* 1. évf. p. 219—227.
287. MANUILA, SABIN: Structure et évolution de la population rurale. With the abridged english version. — Bucarest: Institut Central de Statistique. 76 p.
Kny.: *La Vie rurale en Roumanie*.
Ism.: A. Popa, *Cultura Creștină* XX, p. 257—258.
288. MUSIK, RUDOLF: Deutsches Wesen im Karpatenraum. — Pressburg: Bayerlein. 64 p.
289. NÉMEDI, LUDWIG: Das Deutschtum im ungarischen Blickfeld. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 35—70.
290. PUKÁNSZKY BÉLA: Német polgárság magyar földön. — Budapest: Franklin. 219 p.
Magyarságismeret, 4.
Ism.: L. H. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 264.
291. KERCHNAWE, HUGO: Die Deutschen im alten Ungarn. *Der Getreue Eckart* 17. évf. p. 350—352.
292. BULLA BÉLA: Az Alföld. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p. [Bibliográfia: p. 80.] Kincsestár, 116.
Ism.: Mendöl T. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 212—213.; —rf— *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 376.
293. MENDÖL TIBOR: A Felvidék. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p.
Kincsestár, 118.
Ism.: Bulla B. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 213—214.; Sz. B. *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 1095.
294. DIENES ADORJÁN: Regélő romok. 2. kiad. — Rozsnyó: Sajóvidék. 607 p.
295. JOÓ TIBOR: Magyar nemzet, szlovák nép. *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 4. sz. p. 13.
296. KÁSZONYI FERENC: Magyar-szlovák vérközösség. — Budapest: Stádium ny. 32 p.
Nemzeti Könyvtár, 27.
297. HRUŠOVSKÝ, FRANTIŠEK: Slovenske dejiny. (Szlovák történelem.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlačiarsky účastinársky spolok. 451 p. (5. és 6. kiadás.)
298. DUKA ZÓLYOMI NORBERT: Magyar történelem — magyarok nélkül. *Magyar Szemle* 38. k. p. 377—381.
V. ö.: 1939 : 271.
299. MURGAŠ, KAROL: Národ medzi Dunajom a Karpatmi. (Nemzet a Duna és Kárpátok közt.) — Turčianský Svätý Martin: Knihtlačiarsky účastinársky spolok. 177 p.
300. HRUŠOVSKÝ, FRANTIŠEK: Slovenská národná kultúra. (Szlo-

- vák nemzeti kultúra.) — Bratislava: Knihtlačiareň Andreja. 45 p.
301. BORSODY, ETIENNE: Le retour des Slovaques dans le bassin des Carpathes. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. [9.] évf. 63. k. p. 83—93.
302. ZACHAR, LUDO: Die jahrhundertalte Freundschaft zwischen Deutschen und Slowaken. — Pressburg—Bratislava. 29 p. Schriftenreihe der Slowakisch—Deutschen Gesellschaft, 2.
303. LIPTÁK, JOHANN: Leistungen des Deutschtums in der Geschichte der Slowakei. *Der Karpatendeutsche Erzieher* 1. évf. 11. sz. p. 5—9.
304. ZAGIBA, FRANTIŠEK: Geschichte der slowakischen Musik von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 4. évf. p. 272—295.
305. KNEZSA ISTVÁN: Szent István kultusz és a szlovákok. *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 4. sz. p. 1—13.
306. FERDINANDY MIHÁLY és GOGOLÁK LAJOS: Magyarok és délszlávok. — Budapest: Officina ny. 46 p. 16 t. Officina Képeskönyvek, 22.
307. GOGOLÁK LAJOS: Pánszlávizmus. — Budapest: Cserépfalvi. 136 p. Kék Könyvek, 3. Ism.: Borsody J. *Jelenkor* 2. évf. 14. sz. p. 12.; Joó P. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 221—222.
308. CSAPLÁROS ISTVÁN: A magyarság lengyel tükörben. (Tények és feladatok a lengyel irodalom magyar vonatkozásainak területén.) *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 142, 201—204.
309. NAGYSÓLYMOSI JÓZSEF: A lengyelség és a magyarság történelmi kapcsolatai. — Győr: Széchenyi ny. 16 p.
310. KALMÁR GUSZTÁV: Az orosz világbirodalom. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 256—267.
311. GOGOLÁK LAJOS: Erdély és Magyarország. *Kisebbségvédelem* 3. évf. 5—6. sz. p. 22—27.
312. MIKÓ, IMRE: Hungary and Transylvania. *Danubian Review* 8. k. 11. sz. p. 1—8.
313. Erdély. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. — Budapest: Athenaeum. 283 [2] p. 293 t. Tartalom: A Kárpátmedence egysége. Gróf Teleki Pál: Erdély helyzete Magyarországon és Európában. p. 9—20. — Hóman Bálint: A magyarság történelmi hivatása. p. 21—34. — Erdély népei. Alföldi András: Dákok és rómaiak. p. 37—41. — Hóman Bálint: Székelyek. p. 43—49. — Mátyusz Elemér: Magyarok. p. 51—55. — Pukánszky Béla: Szászok. p. 57—60. — Tamás Lajos: Románok. p. 61—69. — Knezsza István: Erdély földrajzi nevei. p. 71—77. — A magyar Erdély. Lukinich Imre: Erdély önálló állami élete. p. 81—87. — Eckhart Ferenc: Erdély alkotmánya. p. 89—95. — Deér József: A szászok jogállása. p. 97—103. — Tóth András: Az erdélyi románság jogállása. p. 105—108. — Elekes Lajos: A román államélet magyar gyökerei. p. 109—112. — Berlász Jenő: Erdély gazdasági élete. p. 113—122. — Viski Károly: Erdélyi népelet. p. 123—137. —

- Művészet, irodalom, tudomány. *Gerevich Tibor*: Erdélyi magyar művészet. p. 141—170. — *Makkai László*: Erdélyi irodalma. p. 171—177. — *Fitz József*: A könyv sorsa Erdélyben. p. 179—188. — *Tamás Lajos*: Az oláh műveltség magyar gyökerei. p. 189—198. — *Imre Sándor*: A felsőbb oktatás Erdélyben. 1541—1918. p. 199—207. — Erdély a román uralom alatt. *Rónai András*: Uralomváltozás Erdélyben. p. 211—228. — *Kovács Alajos*: Erdély népesedési viszonyai. p. 229—237. — *Rónai András*: Erdély gazdasági élete Romániában. p. 239—253. — *Makkai Sándor*: Erdély társadalma. p. 255—266. — *Makkai László*: Magyar irodalom a román Erdélyben. p. 267—273. Ism.: L. Elekes, *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 348—354.; Horváth J. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 243—246.; Pálinskás L. *Corvina* 3. évf. p. 617—619.; J. Erdélyi, *Danubian Review* 8. évf. 4. sz. p. 24—27.; J. Jánki, *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 349—350.; Gáldi L. *Magyar Szemle* 39. k. p. 354—361.; Maksai F. *Századok* 74. évf. p. 434—440.; *Ungarn* p. 315—317.
314. Siebenbürgen. Hrsg. von der Ungarischen Historischen Gesellschaft. — Budapest: Athenaeum. 309 p. 293 t. A tartalmat ld. a magyarnyelvű kiadásnál 313. sz.
315. Transilvania. A cura della Società Storica Ungherese. — Budapest: Athenaeum. 304 p. 293 t. A tartalmat ld. a magyarnyelvű kiadásnál 313. sz.
316. LUKINICH, EMERICH (szerk.): Die siebenbürgische Frage. Studien aus der Vergangenheit und Gegenwart Siebenbürgens. — Budapest: Osteuropäische Institut a. d. Budapester Péter Pázmány Universität. 398 [2] p. Études sur l'Europe Centre-Orientale, 24. Tartalom: *Tamás, Ludwig*: Die Vorgeschichte der Entwicklung des rumänischen Volkes und seiner Sprache. p. 7—19. — *Darkó, Eugen*: Die Landnahme der Ungarn und Siebenbürgen. p. 20—60. — *Mester, Nikolaus*: Siebenbürgen als selbständiges Fürstentum. p. 61—83. — *Mester, Nikolaus*: Siebenbürgen unter der Herrschaft der Habsburger. p. 84—101. — *Szász, Zsombor von*: Die Entstehung Grossrumäniens. p. 102—175. — *Rónai, Andreas*: Geographische und statistische Übersicht Grossrumäniens. p. 176—224. — *Fritz, Ladislaus*: Die politische Lage der ungarischen Minderheit Rumäniens. p. 225—272. — *Darkó, Eugen*: Die kulturelle Lage der ungarischen Minderheit in Rumänien. p. 273—307. — *Rónai, Andreas*: Die Wirtschaftslage Rumäniens und Siebenbürgens. p. 308—365. — *Darkó, Eugen*: Die rumänische Agrarreform und die ungarischen Kirchen. p. 366—373. Ism.: L. Elekes, *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 348—354.; Horváth J. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 243—246.; E. Horváth, *Danubian Review* 8. k. 6. sz. p. 35—38.; G. Ruh, *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 350—351.; *Kisebbségvédelem* 3. évf. 5—6. sz. p. 47—48.; R. Gy. *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 1095—1096.
317. IORGA, N.: Rectifications sur la „Question de Transylvanie.“ Réponse à un article de M. Korniss Gyula. — Bucarest: (Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională.) 13 p.

318. HORVÁTH JENŐ: Erdély története. — Budapest: Szent István Társulat, 173 p.
Ism.: Tamás A. *Élet* 31. évf. p. 112; Jánosi Gy. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 157—158.; Havasi L. *Napkelet* 18. évf. p. 440—442.
319. MAKKAJ LÁSZLÓ: Tündérország. Erdély története, földje, népe. — Budapest: Franklin, 60 p.
Magyar Könyvek.
Ism.: *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 128.
320. BIRÓ VENCEL: Történeti rajzok. A régi Transsylvania. — Cluj (Kolozsvár): Minerva, 97 [2] p.
321. ASZTALOS MIKLÓS: Erdély századai. *Tükör* 8. évf. p. 434—435.
322. CIALDEA, LILIO: La Transylvania. Aspetti diplomatici e politici. — Milano: Istituto per gli studi di diplomazia internazionale 1939. 138 p. 1 térk.
Problemi del Giorno, 36—39.
Ism.: A. Decei *Revue de Transylvanie* 6. évf. p. 122—138.
323. KOVÁRIG BÉLA (szerk.): A mi Erdélyünk. — Budapest: [Stádium.] 111 p. 4 t.
Nemzeti Könyvtár, 24—26.
A tartalomról: *Makkai Sándor*: Örök Erdély. p. 3—23. — *Asztalos Miklós*: Erdély története. p. 24—46. — *Rónai András*: Erdély földje és népe. p. 47—91.
Ism.: *Kisebbségvédelem* 3. évf. 5—6. sz. p. 44—45.; Sz. G. *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 794.
324. FALL ENDRE: Jogunk Erdélyhez. — Budapest: Magyar Revíziós Liga. 68 p. 5 t. [Bibliográfia: p. 65—68.]
Ism.: *Danubian Review* 8. k. 4. sz. p. 41—43.; D. Elekes, *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 274—275.; Bihari S. *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 6. sz. p. 60.; S. Gál, *Ungarn* p. 188—189.
325. FALL, ANDREAS: Ungarns Recht auf Siebenbürgen. — Budapest: [Sárkány ny.] 82 [2] p. 2 térk.
Veröffentlichungen des Instituts für Minderheitenrecht an der Budapester Péter Pázmány Universität, I. 2.
326. FALL, ANDREAS: I diritti dell'Ungheria sulla Transilvania. — Budapest: [Sárkány ny.] 78 [2] p. 2 térk.
Pubblicazioni dell'Istituto Minoritario della R. Università „Pietro Pázmány“ di Budapest, I. 2.
327. FALL, ANDREA: I diritti dell'Ungheria sulla Transilvania. *Corvina* 3. évf. p. 459—467, 502—512.
328. FALL, ANDREW: Why Hungary is entitled to demand the restoration of Transylvania. *Danubian Review* 8. k. 2. sz. p. 5—20.
329. MAKKAJ SÁNDOR: Örök Erdély. — Budapest: Stádium. 32 p.
Nemzeti Könyvtár, 6.
330. RAVASZ LÁSZLÓ: Erdély. *Magyar Szemle* 39. k. p. 225—230.
331. MAKKAJ, SÁNDOR: Siebenbürgische Geistigkeit. *Ungarn* p. 129—135.
332. SZENDE ZOLTÁN: Erdély életformái és útjuk a magyar történelemben. *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 6. sz. p. 1—17.

333. MAKKAI LÁSZLÓ: Erdélyi városok. — Budapest: Officina. 27 [3] p. 16 t.
Officina Képeskönyvek, 23.
Ism.: Csabai I. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 287—288.
334. MAKKAI, LADISLAU: Siebenbürgische Städte. — Budapest: Officina. 38 [3] p. 16 t.
Officina Hungarica.
Ism.: St. Gál, *Ungarn* p. 189—190.
335. MAKKAI, LADISLAU: Città Transilvane. — Budapest: Officina. 35 [3] p. 16 t.
Officina Hungarica.
336. MAKKAI, LADISLAS: Villes de Transylvanie. — Budapest: Officina. 36 [6] p. 16 t.
Officina Hungarica.
337. MAKKAI, LADISLAW: Transylvanian towns. — Budapest: Officina. 35 [3] p. 16 t.
Officina Hungarica.
338. MAKKAI LÁSZLÓ: Az erdélyi városok magyarsága. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 265—270.
339. SZÁSZ, ZSOMBOR: National autonomies in Transylvania. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 53—64.
340. KÁSZONYI, FRANCIS: Racial problems in Transylvania. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 619—632.
341. MADDEN MILLER, HENRY: Transylvania: a sub-nation. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 611—618.
342. MAKKAI LÁSZLÓ: A székelyek. *Tükör* 8. évf. p. 473—476.
343. ASZTALOS MIKLÓS: Über die Székler. *Ungarn* p. 105—109.
344. EMBER ÖDÖN: A székelyek eredetének irodalma és annak hatása a nemzeti népi törekvésekre. — Debrecen: Nap ny. 40 p.
Közlemények a Debreceni Tisza István-Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből.
345. ELEKES LAJOS: A székelyek útja. *Magyar Szemle* 39. k. p. 281—286.
346. GERGELY PÁL: Székely világjárók. — Budapest: Erdélyi Férfiak Egyesületének Jancsó Benedek Társasága. 103 p.
Ism.: Bihari S. *Láthatár* 8. évf. p. 279.
347. KÁSZONYI FERENC: Oláh-magyarok. *Magyar Szemle* 39. k. p. 286—294.
348. MORRES, EDUARD: Deutsches Kulturschaffen in Siebenbürgen. *Volk im Osten* 6. füzet. p. 13—22.
349. RULAND, FRITZ: 800 Jahre Deutschtum in Nordsiebenbürgen. *Volkstum im Südosten* 17. évf. p. 195—197.
350. VIDA PÉTER: Magyarország és Románia. Két ország Európa színterén. — Budapest: Hornyánszky ny. 80 p.
Ism.: L. S. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 275.
351. VIDA, PIETRO: Ungheria e Rumenia. Due stati nella storia Europea. — Roma: Tip. Proja. 90 p.
352. SASSU, C.: Români și Ungurii. Premize istorice. (A románok és a magyarok. Történelmi előzmények.) — București:

- Editura „Cugetaria — P. Georgescu Delafras.“ 159 p., 15 mell.
353. SASSU, C.: Rumänien und Ungarn. Geschichtliche Voraussetzungen ihrer Beziehungen. — Bukarest: Cugetaria. 193 p.
354. ELEKES, LOUIS: The development of the rumanian people. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 678—688.
355. ELEKES Lajos: A román fejlődés alapvetése. *Századok* 74. évf. p. 278—313, 361—404.
356. ELEKES, LOUIS: Les Roumains entre l'Orient et l'Occident. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. [9.] évf. 63. k. p. 461—469.
357. vitéz NAGY IVÁN (szerk.): Finnország 1940. — Budapest: Magyar-Finn Társaság. 288 p. 16 t. 1 térk.
A tartalomról: *Zsirai Miklós*: Finn-magyar rokonság. p. 31—50.
— *Zsirai Miklós*: A finn őstörténet vázlata. p. 63—74. — *Weöres Gyula*: Finnország története. p. 77—90. — *Bán Aladár*: A finn nemzeti irodalom. p. 143—159.
358. BENCE, ÉTIENNE: Les Finnois, peuple frère. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. [9.] évf. 62. k. p. 3—10.
359. HALTENBERGER MIHÁLY: Párhuzam az olasz, spanyol, portugál és francia etnikum kialakulása között. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 442—445.
360. SCHAEFFER WERNER: Anglia uralma Irorszáiban. — Budapest: Stádium ny. 48 p. 8 t. [Bibliográfia: p. 47.]
361. MUNKÁCSI, ERNST: Der Jude von Neapel. Die historischen und kunstgeschichtlichen Denkmäler des süditalienischen Judentums. — Zürich: Liga. 121 p. 46 t.
362. RÁTH-VÉGH ISTVÁN: Az emberi butaság kultúrtörténete. 3. kiad. — Budapest: Cserépfalvi. 206 [2] p.
363. Nyomdászatkunk 500 esztendeje. Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félezeréves jubileumára. Szerk.: NOVÁK LÁSZLÓ. — [Budapest:] Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. 160 p.
A tartalom: *Novák László*: Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlata. p. 7—148. — *Venkovits Károly*: A nyelv fejlődése, szelleme és a magyar helyesírás. p. 149—152. — *Piscator*: Honvédelem, mártíriumok és a magyar nyomdászat. p. 153—155.
364. SZABOLCSI BENCE: A zene története. — Budapest: Rózsavölgyi. 425 p. XXXII t.
365. GÁL GYÖRGY SÁNDOR: A zene története. 2. kiad. — Budapest: Dante. 4, 296 p. 10 t.
Műveltség.
366. GÁLOS LÁSZLÓ: Demokratikus egyházképletek. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 143—148.
367. OSZVALD ARISZTID: Fejezetek a magyar premontreiek 800 éves multjából. — Gödöllő: [Dunántúl ny. Pécs.] 28 p.
Kny.: *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának Évkönyve*.
Ism.: Farkas L. *Századok* 75. évf. p. 96.

368. Tanulmányok Budapest multjából. Szerk.: NÉMETHY KÁROLY és BUDÓ JUSZTIN. 8. — Budapest: Székesfőváros. [10] 168 p. 11 t.
Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái, 12.
369. A Toldy-Kör Évkönyve. 1940. Szerk.: CSÁSZÁR ISTVÁN. — Bratislava — Pozsony: Concordia ny. 176 p.
A tartalomról: *Mayer Imre*: Mátyás király a magyar nemzeti irodalomban. p. 49—69. — *Környei Elek*: Mátyás király dunamenti egyeteme. p. 70—76. — *L. Kiss Ibolya*: Egy régi lipői templom. p. 95—97. — *Elthey Gyula*: A vajkaszéki insurrectio és Gellemege. p. 98—104. — *Párkány Lajos*: A magyar nyelv történetének pozsonyi vonatkozásai. p. 111—114. — *Csákos József János*: A magyar elem a középkori Pozsonyban. p. 120—130. — *Kemény Lajos*: Pozsony fegyverben. A török-had falaink előtt 1683-ban. p. 131—136. — *Kőhegyi József*: Egy középkori pápa pozsonyi útja. p. 137—140.

II. Őskor.

370. GALLUS SÁNDOR: A kőkori edényművéség magyar emlékei. *Búvár* 6. évf. p. 138—141. 4 kép.
371. ROSKA MÁRTON: A kimetszett diszú agyagművéség Erdélyben. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 121—140. 14 kép.
372. PATAY PÁL: Vučedoli-stílusú talpas tálak elterjedése Magyarországon. [Magyar-francia.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 1—12. 2 [I—II.] t.
373. APOR LÁSZLÓ—NAGY ISTVÁN: Korarézkori sírok Kotacparton. — Budapest: Franklin. 14 p. 1 t.
Kny.: *Matematikai és Természettudományi Értesítő*.
374. BANNER JÁNOS: Újabb adatok a bodrogeresztúri kultúra elterjedéséhez. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 13—18. 12 ábra.
375. FOLTINY ISTVÁN: Bronzkori telep nyomai Hódmezővásárhely — Kökénydombon. A Régiségtudományi Intézet ásatásai 1940-ben. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 16. k. p. 182—185. 1 [XXXIII] t.
376. TÖRÖK GYULA: A Lengyeltótiiban előkerült bronzlelet. [Német kivonattal.] — Szeged: Egyetemi Régiségtudományi Intézet. 14 p.
Kny.: *Dolgozatok* 16. k.
377. ROSKA MÁRTON: A mezőbándi bronzlándzsa. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 237—240. 2 kép.
378. MOZSOLICS AMÁLIA: Bronzkori sír Szönyből (Brigetio). [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 133—137. XXV. t. 1—3.
379. OROSZLÁN, ZOLTÁN: Impugnatura di chiave con animali in Pannonia. (Dati sull'attività delle officine di bronzo di Brigetio.) — Szeged: Egyetemi Régiségtudományi Intézet. 20 p.
Kny.: *Dolgozatok* 16. k.

380. PÁRDU CZ MIHÁLY: Bronz-, szkita-, La Tène- és germánkori temető Hódmezővásárhely — Kishomokon. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 16. k. p. 79—99. 8 [V—XII.] t.
381. JANKULOV, BORISLAV: Halštatska i latenska nalazišta u Vojvodini. (Hallstatti és Latène-i leletek a Vajdaságban.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 225—250.
382. GALLUS SÁNDOR: Régibb vaskori vaslándzsa a kőszegi múzeumban. *Dunántúli Szemle* 6. évf. p. 312—314. 3 ábra.
383. PÁRDU CZ MIHÁLY: Koravaskori és szarmatakorai telep és temető Földeákon. A Régiségtudományi Intézet ásatásai 1940-ben. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 16. k. p. 187—188.
384. BENDEFFY LÁSZLÓ: A csegemvölgyi szkita szarvas. *Turán* 23. évf. p. 126—129. 4 kép.
385. TÖRÖK GYULA: Kelta sír és illyr urnasírok Cserszegtomajon. [Német kivonattal.] — Szeged: Egyetemi Régiségtudományi Intézet. 16 p.
Kny.: *Dolgozatok* 16. k.

III. Ókor.

387. BALÁZS GYÖRGY: A lachisi (Tell-el Duweiri) ásatások archaeológiai és epigráfiai eredményei. Egy feltárt bibliai város. — Budapest: Berger ny. Vác. 116 p. 1 t.
388. BALÁZS JÁNOS: A garai iskola. Thukydides tanulmányai. [Magyar-olasz.] — Budapest: Tudományegyetem, Görög Filológiai Intézet. 47 p.
Magyar-Görög Tanulmányok. 11.
390. HEKLER ANTAL: Filozófus és tudós arcok a régi Rómában. *Budapesti Szemle* 256. k. p. 31—44. 2 t. [8 kép.]
391. BORZSÁK ISTVÁN: Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyománykultusza. [Német kivonattal.] *Egyetemes Philológiai Közlöny* 64. évf. p. 167—181.
392. BALOGH KÁROLY: Martialis és a régi Róma topográfiája. [Olasz kivonattal.] *Egyetemes Philológiai Közlöny* 64. évf. p. 138—167.
393. ALFÖLDI, ANDREAS: Die Prägungen von Tacitus und Florianus. — Budapest: Stádium ny. 18 [2] p.
Siscia, 4.
395. SALÁNKI JÓZSEF: Figulus vagy Scipio? [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 258—260.
396. SALÁNKI JÓZSEF: Az első dalmát háború. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 253—255.
397. HERCEG MASSALSZKY MIKLÓS: Volt-e Julianus Apostata császár Sopronban? [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 267—282. 7 kép.
398. ARTNER EDGAR: Még egy-két szó Nagy Konstantinus kereszténységéről. *Theologia* 7. k. p. 130—142.

399. THURZÓ GÁBOR: Ezerhatszáz éve született Szent Ambrus. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 401—403.
400. PASSUTH LÁSZLÓ: Szent Ambrus. *Jelenkor* 2 évf. 22. sz. p. 8—10.
402. BALOGH, GIUSEPPE: Sant' Ambrogio e l'idea di Roma. *Corvina* 3. évf. p. 723—736.
403. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: Három nevezetes évforduló. (Szent Ambrus, Nagy Szent Leo és Nagy Szent Gergely emlékezete.) *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 190—193.
404. BALOGH JÓZSEF: Jeromos, a szent és az ember. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 22—24.

A római-kori és népvándorláskori Magyarország.

405. DOBÓ, ARPADUS: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Ed. 2. — Budapest: Egyetemi Régiségtani Intézet. 140 p. Dissertationes Pannonicae, I. 1.
406. DOBÓ ÁRPÁD: Publicum portorium Illyrici. Az illyricumi vámrendszerre vonatkozó feliratokat összeállította, történeti bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta. [Magyar-olasz.] — Budapest: Egyetemi Régiségtani Intézet. p. 144—194. Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. — Dissertationes Pannonicae, II. 16.
407. SALÁNKI JÓZSEF: Egy római feliratos gyűjtemény. [Német kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közöny* 64. évf. p. 221—222.
409. NAGY TIBOR: A Cohors I. Noricorum Equitata újabb feliratos emléke. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 48—55. 1 [XII.] t.
410. ALFÖLDI ANDRÁS: Epigraphica. III. Aquincumból elhurcolt feliratos kövek fejérmegyei lelőhelyekről. [Magyar-német.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 194—235. 1 [XXVIII.] t.
411. LAKOSNÉ SELLYE IBOLYA: A pannóniai áttört fémmunkák áttekintése. [Magyar-német.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 236—245. 10 [XXIX—XXXVIII.] t.
412. NAGY LAJOS: Az aquincumi római díszítőművészet. (Falfestés — stukkó — mozaik.) [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 1. évf. p. 31—34. 1 t. [3 kép.]
413. PAULOVIČ ISTVÁN: Későrómai és koranépvándorláskori ládikaveretek. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 67—76. [XVII—XVIII.] t.
414. OROSZLÁN ZOLTÁN: Színész-maszkok és szobrocskák antik terrakotta gyűjteményünkben. [Magyar-német.] *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 9. k. p. 215—247. 10 t. [p. 249—258. 33 kép.]
415. BUDIMIR, M.: Pojave asketizma u antičnom Podunavlju. (Aszketikus jelenségek az antik Dunamelléken.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 260—267.

416. NAGY LAJOS: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 246—256. 3 [XXXIX—XLI.] t.
417. GOSZTONYI GYULA: A pécsi hétkarélyos ókeresztény temetői épület. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 56—61. 3 kép, 1 [XIII.] t.
418. LOVAS ELEMÉR: Győr környéke az Imperium Romanum keretében. *Győri Szemle* 11. évf. p. 30—36, 59—66.
419. PAULOVIČS ISTVÁN: Savaria Capitoliuma. [Magyar-olasz.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 19—47, 9 [III—XI.] t.
420. PAULOVIČS, STEFANO: Il Campidoglio di Savaria (Szombathely). *Corvina* 3 évf. p. 223—236. 15 kép.
421. ALFÖLDI ANDRÁS: Dákok és rómaiak Erdélyben. *Századok* 74. évf. p. 129—180. [2 t.] 6 kép.
Ism.: L. Gálai, *Ungarn* [1. évf.] p. 127—128.
422. ALFÖLDI, ANDREA: Daci e romani in Transilvania. — Budapest: Società di Mattia Corvino. 66 p. 1 t.
Bibliotheca della „Mattia Corvino“, 9.
Ism.: *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 203.
423. TAMÁS, LUIGI: La romanità dell'Oriente Europeo. *Corvina* 3. évf. p. 447—458.
424. GÁLDI, LADISLAS: La „romanité dace“ et les Roumains. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 320—327.
425. Die Rumänen und Siebenbürgen. (Die dakoromanische Theorie.) — [Budapest:] Pannonia. 8 p.
Mitteilungen über aktuelle Probleme des Donaubeckens.
426. GAMILLSCHEG, ERNST: Zur Herkunftsfrage der Rumänen. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1—21.
427. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN]: Le problème de la continuité en Dacie. Observations et précisions d'ordre historique et archéologique. I. Les Daces et la Dacie à la veille de la conquête. II. L'influence romaine. III. La continuité dace dans la Dacie romaine. IV. Le christianisme et le particularisme païen dace. V. L'abandon de la Dacie. VI. La Dacie après l'abandon. *Revue de Transylvanie* VI. p. 3—72.
428. BRĂȚIANU, GHEORGHE I.: O enigmă și un miracol istoric: Poporul Român. — București: Ed. Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II.“ 132 p., 5 tábla, 2 térk.
Ism.: V. Dumitrescu, *Convorbiri Literare* LXXIII. p. 79—82.; J. Bătiu, *Romania Eroică* Anul IV, Nr. 3/4, p. 49—51.
V. ő. 1937: 295 és 1939: 883.
429. GROFȘOREAN, C.: În țara Dacilor. Studiu juridic asupra dreptului cutumiar român din Valea Almăjului (Banat). (A dákok földjén. Jogi tanulmány a román szokásjogról az Almás-völgyéből. Bánság.) — Timișoara: Editura Revistei Institutului Social Banat—Crișana. 80 p.
Kny.: *Revista Institutul Social Banat-Crișana* 1940.
430. FETICH, NÁNDOR: Huns, Avars et anciens Hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 194—199.

431. Nemes dedinai ZSUFFA SÁNDOR: A húnok története. (Hogyan keletkezett a huszár szó?) — Budapest: Madách ny. 75 p. [Bibliográfia: p. 75.]
Ism.: v. B. I. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 3. sz. p. 846—847.
432. FERRARI, NOEMI: Una leggenda friulana di Attila. *Corvina* 3. évf. p. 481—482.
433. NÉMETH GYULA (szerk.): Attila és húnjai. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 331 p. XX t. 2 térk.
Magyar Szemle Könyvei, 16.
Tartalom: *Ligeti Lajos*: Attila húnjainak eredete. p. 11—30. — *Ligeti Lajos*: Az ázsiai húnok. p. 31—60. — *Váczy Péter*: A húnok Európában. p. 61—142. — *Eckhardt Sándor*: Attila a mondában. p. 143—216. — *Németh Gyula*: A húnok nyelve. p. 217—226. — *Fettich Nándor*: A húnok régészeti emlékei. p. 227—264. — *Németh Gyula*: Húnok és magyarok. p. 265—270.
Ism.: Szegedi T. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 456—458.; Balogh A. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 143.; Szabó A. *Magyar Szemle* 39. k. p. 117—120.; Moravesik Gy. *Magyar Szemle* 39. k. p. 387—392.; Kállay M. *Napkelet* 18. évf. p. 428—429.; Gáldi L. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 430—431.; Makkai L. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 396—397.; László Gy. *Századok* 75. évf. p. 288—291.; Posszonyi L. *Vigilia* 6. évf. p. 474—476.
434. SCHUSTER, FRIEDRICH: Gepidische Einflüsse in der Holzbaukunst Siebenbürgens. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939) p. 145—148.
435. SEBESTYÉN, KARL: Das Székler Haus und die Gepiden. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939) p. 149—160.
436. PÁRDUZ MICHÁLY: Ernőházai jázig-leletek. [Francia kivenattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 261—269. 6 [XLII—XLVII.] t.
437. CSALLÁNY DEZSŐ: Kora-avarkori edények Magyarországon. [Magyar-német.] — Szeged: Városi Múzeum. 30 p. 4 t.
A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, I. 10.
438. CSALLÁNY DEZSŐ: Kora-avarkori edények Magyarországon. [Magyar-német.] *Dolgozatok* 16. k. p. 118—144. 8 [XIII—XX.] t.
439. PÁRDUZ MICHÁLY: Szkitakori temető Békéscsaba—Fényesen. A Régiségtudományi Intézet ásatásai 1940-ben. [Német kivenattal.] *Dolgozatok* 16. k. p. 185.
440. ROSKA MÁRTON: A mezőmadarasi (Marostorda m.) skytha bronz tegeztartó. [Német kivenattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 142—143. 1 kép. 1 [XXVI. 3, 4.] t.
441. LÁSZLÓ GYULA: Avarokori pásztorkészégeink. [Német kivenattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 1. k. p. 91—98. 3 kép, 3 [XXII—XXIV.] t.
442. LÁSZLÓ GYULA: Újabb keresztény nyomok az avarokból. *Dolgozatok* 16. k. p. 145—158. 6 [XXI—XXIV.] t.
443. SIMONYI DEZSŐ: A szlávok földvárairól. *Századok* 74. évf. p. 262—277.
444. BUDAVÁRY, VOJTECH: Staroslovanské mohyly v Krasňanoch

pri Variné. (Ősi szláv temetkezési helyek Karasznán, Várna mellett.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlačiarsky účastinársky spolok. 21 p.

IV. Középkor.

Források.

445. MACARTNEY, C. A.: Studies on the early Hungarian historical sources. 3. — Budapest: [Sárkány ny.] 228 p. 4 mell. Études sur l'Europe Centre-Orientale, 21.
Ism.: (1. sp.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 368—369.
446. MACARTNEY, CARLILE AYLMER: „Pascua Romanorum“. *Századok* 74. évf. p. 1—11.
447. BÓDEY JÓZSEF: Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai. [Német kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64. évf. p. 217—221.
448. PAIS DEZSŐ: Az „auctor monasterii“ a veszprémvölgyi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében. *Magyar Nyelv* 36. évf. p. 41—42.
449. Árpádházi Boldog Margit tössi legendája. Szentgalleni kézírata alapján, az überlingeni figyelembevételével kiadta SALACZ GÁBOR. — Pécs: [Dunántúl ny.] IX, 57 p.
450. PERFECKIJ, EUGEN: Historia polonica Jana Długossa a Nemecke letopisectvo. (Długosz János „Historia Polonica“-ja és a német krónikairódalom.) — Bratislava: Universum. 211 p.
451. BANFI, FLORIO: L'opera di Fra Andrea di Niccolò d'Ungheria O. P. nel codice Ottob. Lat. 26 della Vaticana. *Archivum Fratrum Praedicatorum* IX. évf. 1939. p. 298—310.
Ism.: Tóth L. *Századok* 75. évf. p. 97.
452. BORSA BÉLA: Ismeretlen, egykorú német leírás Mátyás és Beatrix házasságáról. — Pécs: Gyarmati ny. Nagykanizsa. 36 p.
A Német Intézet Értekezései, 19. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 188.
453. VÁCZY PÉTER: Jean Bodin a középkori magyar királyság és a pápaság viszonyáról. [Francia kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64. évf. p. 250—255.

Általános és politikai történet.

454. HÓMAN, BÁLINT: Geschichte des ungarischen Mittelalters. Bd. 1. Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des XII. Jahrhunderts. — Berlin: Gruyter. XVIII, 439 p.
Ism.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 998.; L. Spohr. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 331—334.; *Ungarn* p. 317—318.
455. LÁSZLÓ VLADIMIR: A magyarok őstörténete. (Vázlat.) — Budapest: Szalay ny. 28 p.

456. LÁSZLÓ VLADIMIR: A magyarok őstörténete. (Vázlat.) 2. bőv. kiad. — Ungvár: [Szt. Bazil-rend ny.] 40 p.
457. BENDEFY LÁSZLÓ: Magyar, Jeretány fejedelem székvárosa. — Budapest: [Élet ny.] 20 p.
Néprökonsági Dolgozatok, 6.
458. CHOLNOKY JENŐ: Ős hazából új hazába. — Budapest: Stádium. 32 p.
Nemzeti Könyvtár, 20.
459. TORBÁGYI-NOVÁK JÓZSEF LAJOS: Az ősi szekérvár. *Turán* 23. évf. p. 24—28.
460. KERN FERENC: A magyar szablya és kard. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 1. sz. p. 221—227. 12 kép.
461. LÁGYI ISTVÁN: Hozzászólás a magyar kard történetéhez. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 8. sz. p. 550—551.
462. VERNADSKY, GEORGE: Lebedia. Studies on the Magyar background of Kievan Russia. *Byzantion* 14. évf. (1939). p. 179—203.
Ism.: H. P. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 998—999.
463. FEHÉR GÉZA: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a kelet-európai művelődés kialakulásában. — Budapest: Egyetemi ny. 120 [3] p. XXXII t.
Ism.: *Jelenkor* 2. évf. 17. sz. p. 12.; Fehér G. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 456—458.; Cs. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 7. sz. p. 285.; Balogh A. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 143.; L. Gáldi, *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 431—432.; Szilády Z. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 397.; Bendefy L. *Turán* 23. évf. p. 146—148.; (B. Sz.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 384.
464. GALLUS SÁNDOR: A bolgár-magyar rokonság kérdése. *Napkelet* 18. évf. p. 151—154.
465. STODOLA, IVAN: Král Svätopluk. (Szvatopluk király.) — Turčianský Svätý Martin: Knihtlačiareň nova. 66 p.
466. RAPANT, DANIEL: Traja synovia Svätoplukovi. (Szvatopluk három fia.) — Bratislava. 23 p.
467. FERDINANDY MIHÁLY: Magyarok és délszlávok. *Jelenkor* 2. évf. 6. sz. p. 9—10.
468. ÉLEKES, LOUIS: Travail organisateur hongrois sur le bas Danube. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 107—114.
469. NÉMETH GYULA: A magyar kereszténység kezdete. *Buda-pesti Szemle* 256. k. p. 14—30.
470. HÓMAN, BALINT: Stephan der Heilige. *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch.* p. 279—288.
Ism.: H. Kramm *Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 34. k. p. 223—225.
471. PÉCHY-HORVÁTH REZSŐ: Szent Imre herceg élete. A bibliográfiai függelékét összeállította Kertész János. — Budapest: Szent Imre herceg kiadóváll. 48 p.
472. FEST, ALEXANDER: Medieval contacts between England and Hungary. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 252—264.

473. HERZOG JÓZSEF: Skóciai Szent Margit származásának kérdéséhez. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 36—46.
474. TÓTH ZOLTÁN: A középkor magyar katonája. *Pannonia* 6. évf. p. 265—272.
475. TÓTH, ZOLTÁN: Le soldat hongrois au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 401—407.
476. ZSUFFA SÁNDOR: Adatok a középkori magyar tengeri haderőről. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 3. sz. p. 797—801.
477. VITÉZ CSISZÁR PÁL: Határbiztosítás az Árpádok korában. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 12. sz. p. 827—833.
478. BELITZKY JÁNOS: Vázlatok a nyugatdunántúli gyepek népeinek történetéhez. — Budapest: Szerző. 23 p.
479. GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok. — Budapest: [Kertész ny. Karcag.] 106 p.
Kny.: A Kőrösi Csoma Archivum 1. kiegészítő kötetéből.
480. HORVÁTH JENŐ: Szent László király. — Budapest: Stephaneum ny. 40 p.
Kny.: *A Szent István Akadémia Értesítője*, 24.
481. HORVÁTH JENŐ: Szent László király. *Budapesti Szemle* 256. k. p. 1—13.
482. LUKINICH IMRE: Szent László emlékezete. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 129—136.
483. SZÉLL, ALESSANDRO: Ladislao il Santo, re d'Ungheria, patrono della Transilvania (1040—1940). *Corvina* 3. évf. p. 694—697.
484. HARSÁNYI LAJOS: Szent László király emlékezete. *Győri Szemle* 11. évf. p. 193—195.
485. POSSONYI LÁSZLÓ: A keleti magyarság keresztapja. *Vigilia* 6. évf. p. 401—407.
486. HORWATH, WALTER: Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen, baugeschichtlich untersucht und dargestellt. Zweite verbesserte Auflage. — Hermannstadt: Verlag der Honterus-Buchdruckerei. 4° 128 p.
Ism.: G. Treiber, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 85—86.
487. STREITFELD, TH. B.: Die Sastschorer Burg. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939) p. 126—144, 257—278.
488. SCHÖNEBAUM, HERBERT: Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Ende des Arpadenreiches. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 2. évf. (1938) p. 1—55.
489. JOÓ TIBOR: „Aqua contradictionis.“ *Corvina* 3. évf. p. 206—209.
490. SEMJÉN BÉLA: Egyházi hírszolgálat az Árpád-korban. *Magyar Posta* 13. évf. (1939.) p. 178—190.
Ism.: Istványi G. *Századok* 75. évf. p. 96—97.
491. TÓTH LÁSZLÓ: Királyaink Rómában. *Tükör* 8. évf. p. 531—533. 2 kép.
492. CIUREA, D.: Problema Bizanțului și a cruciatelor în politica papei Clemente V. (1305—1314.) (Bizánc és a keresztes-hadjárat problémája V. Kelemen pápa politikájában.)

- Inseamnă ieşene* Anul V, Vol. XIV, p. 523—531.
493. KORNIS GYULA: Nagy Lajos és Hollós Mátyás. *Pannonia* 6. évf. p. 167—169.
494. DERCSÉNYI, DESIDERIO: Ricordi di Luigi il Grande a Padova. *Corvina* 3. évf. p. 468—480. 4 t.
495. König Sigismund von Ungarn und der Deutschrittenorden. Nach Ludwig Némethy. *Das Schaffende Ungarn* 1. évf. 5. sz. p. 23—24.
496. ELEKES, LUDWIG: Die ungarische „Bastei“ und ihre rumänischen „Tore“. — Budapest: Universitäts Dr. 22 p [Bibliográfia: p. 22.] Mitteilungen über Ungarn.
497. ELEKES, LUIGI: Il bastione ungherese e le porte rumene dell'Europa. — Budapest: Egyetemi ny. 20 p. Pubblicazioni sull'Ungheria.
498. ELEKES, LOUIS: Le rempart hongrois et les portes roumaines de l'Europe. — Budapest: Presses Universitaires. 20 p. [Bibliográfia: p. 20.] Les Bulletins d'information et de documentation du Centre de Documentation Hongrois B. 2.
499. ELEKES, LAJOS: The Hungarian bastion and the Rumanian gates of Europe. — Budapest: Egyetemi ny. 18 [2] p. Documents of Hungary.
500. TAMÁS, LUDWIG: Ungarn und Walacho-Rumänen. — Budapest: Universitätsdr. 28 p. [Bibliográfia: p. 28.]
501. TAMÁS, LUIGI: Ungheresi, rumeni (vallachi) e latinità. — Budapest: Stampa della Università. 29 p.
502. TAMÁS, LOUIS: Hongrois, roumains (valaques) et „latinité“. — Budapest: Presses Universitaires. 32 p. [Bibliográfia p. 31.]
503. Hungarians, Rumanians (Vlachs), and „latinity“. — Budapest: [Egyetemi ny.] 24 p. Documents on Hungary published by the Hungarian Information Office, 3.
504. ELEKES LAJOS: A magyar-román viszony a Hunyadiak korában. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 171—228.
505. ELEKES, LOUIS: Hunyadi, hero of Danubian Europe. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 45—52.
506. GYÓNI, MATHIAS: Hunyadi „empereur de Byzance“. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 499—504.
507. ZICHY, PALLAVICINI, Comtesse EDINA: Elisabeth Szilágyi. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 280—286.
508. LUKINICH IMRE (szerk.): Mátyás király emlékkönyv. Születésének ős százéves fordulójára. 1—2. k. — Budapest: A Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület megbízásából Franklin. 575, 524 p. Ism.: K. P. *Irodalomtörténet* 29. évf. p. 130—131.; Csapodi Cs. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 240—242.; Meszlényi A. *Magyar Kultúra* 23. évf. 53. k. p. 198.; Joó T. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 185—187.; Barta I. *Századok* 75. évf. p. 195—203.

509. SZEKFŰ GYULA: A Mátyás-emlékkönyv tegnap és ma. *Magyar Szemle* 38. k. p. 398—404.
510. JOÓ TIBOR: Mátyás és birodalma. — Budapest: Athenaeum. 167 p. 8 t.
Ism.: Csuka Z. *Láthatár* 8. évf. p. 200—201.; Kühár F. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 242—243.; Fiala E. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 128.; Tolnai G. *Nyugat* 33. évf. p. 397—398.; M. E. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 236.; Makkai L. *Protestáns Szemle* 49. évf. 220—221.; A. *Vigilia* 6. évf. p. 260—261.
511. HÓMAN BÁLINT: Hunyadi Mátyás. — Budapest: Egyetemi ny. 52 p.
512. HÓMAN BÁLINT: Hunyadi Mátyás. — Budapest: Franklin ny. 20 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 257. k.
513. HÓMAN BÁLINT: Mátyás király. *Mátyás király Emlékkönyv* 2 k. p. 1—8.
514. HÓMAN, BÁLINT: Matthias Hunyadi. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 173—189.
515. HÓMAN, VALENTINO: Mattia Corvino. 1440—1490. — Budapest: Tip. Franklin. 12 p. 1 t.
Kny.: *Corvina* 3. évf.
516. KARDOS TIBOR: Mátyás király. — Budapest: MEFHOSz. 48 p.
Magyarok Könyvtára, 6.
517. GRÓF TELEKI PÁL: Mátyás király. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 1—12.
518. [GRÓF TELEKI PÁL:] Hollós Mátyás. Serlegbeszéd a Corvin-Rend lakomáján. — [Budapest: Franklin ny.] 12 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 257. k.
519. TELEKI, PAOLO Conte: Nel centenario di Mattia Corvino. — Budapest: Tip. Franklin. 14 [2] p.
Kny.: *Corvina* 3. évf.
520. ISTVÁNYI, GÉZA: Matthias Corvinus. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 689—698.
521. FARKAS, JULIUS von: Matthias Corvinus. 1440—1490. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 171—172.
522. JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG: Mátyás király születésének 500. évfordulója. — [Budapest: Franklin ny.] 16 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 257. k.
523. JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG: Mátyás király születésének 500. évfordulója. — Budapest: [Sárkány ny.] 14 [2] p.
Kny.: *Akadémiai Értesítő* 50. k.
524. MARKÓ ÁRPÁD: Mátyás király. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 4. sz. p. 221—228.
525. HALÁSZ GÁBOR: Mátyás királyról. *Nyugat* 33. évf. p. 116—121.
526. SZIGETI ENDRE: Mathias rex. *Napkelet* 18. évf. p. 129—131.
527. GÁL ISTVÁN: Hunyadi Mátyás új képe. *Pásztortűz* 26. évf. p. 530—533. 1 kép.
528. GÁSPÁR GYULA: Mátyás király szülőháza. *Búvár* 6. évf. p. 51—53. 4 kép.

529. Heltai „Chronica“-ja elmondja Mátyás király születését. *Pásztortűz* 26. évf. p. 63. 1 kép.
530. ZICHY PALLAVICINI, EDINA: Béatrice d'Aragon, reine de Hongrie. 1457—1508. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 35—47. 1 kép.
531. MAYER ERZSÉBET: Beatrix királyné. *Magyar Női Szemle* 6. évf. p. 122—125.
532. GRÓF ZICHY RAFAELNÉ: Beatrix királyné. *Tükör* 8. évf. p. 82—84. 1 kép.
533. HORVÁTH JENŐ: Mátyás király diplomáciája. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 71—93.
534. GYALÓKAY JENŐ: Mátyás király a hadszervező és a hadvezér. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 229—307.
535. MARKÓ ÁRPÁD: Mátyás, a hadvezér. *Magyar Szemle* 39. k. p. 126—131.
536. NYÁRY IVÁN: Mátyás a hadvezér. *Pedagógiai Szeminárium* 10. évf. p. 42—46.
537. AJTAY ENDRE: Mátyás király feketeserege. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 6. sz. p. 811—815.
538. RÁCZ BÉLA: Kinizsy Pál. — Jutas: Kinizsi Pál iskola. 44 p. Ism.: B. Sz. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 271.
539. CULICI, ALEXANDRU: Războiul din 1467 contra Moldovei. Bătălia dela Baia. (Az 1467-iki Moldva elleni háború. A baia-i csata.) *România Militară* LXXVII, Nr. 2., p. 72—95.
540. GYALÓKAY JENŐ: A boroszlói hadjárat 1474-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 1—19. 2 térképvázlat, 1 kép.
541. RADNAI OSZKÁR: A tudós Mátyás király. *Pedagógiai Szeminárium* 10. évf. p. 34—41.
542. SOLT ANDOR: Mátyás király a magyar szépirodalomban. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 453—488.
543. SZENT-IVÁNYI, BÉLA von: Matthias Corvinus in der deutschen Literatur. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 246—266.
544. DÉKÁNY ANDRÁS (összeáll.): Magyar reneszánsz. — Budapest: Renaissance. 125 p.
A tartalomról: *Asztalos Miklós*: Hunyadi Mátyás udvara. p. 7—16. — *Radnainé Szörédi Ilona*: Ragyogó művészet emlékei. p. 17—28. — *Berczeli A. Károly*: Karrierkora. p. 30—37. — *Julier Ferenc*: Mátyás a hadvezér. p. 46—54. — *Kenesse Koller Erzsébet*: Reneszánsz asszonyok. p. 55—60. — *Izsák-Gyarmathy László*: Beatrix. p. 61—65. — *Papp Jenő*: Mátyás nagysága. p. 66—71. — *Széffeddin Sefket bey*: Vajdahunyd élő kövei közt. p. 72—81. — *Mattyók Klára*: Virágos kertek. p. 82—88. — *Dioszeghy Miklós*: Buda Mátyás király korában. p. 95—100.
545. BERKY IMRE: A reneszánsz fejedelem. *Pannonia* 6. évf. p. 170—183.
546. HEKLER ANTAL: Mátyás király, a renaissance-uralkodó. — [Budapest: Sárkány ny.] 28 [4] p.
Kny.: *Akadémiai Értesítő* 50. k.
547. HEKLER ANTAL: Mátyás király, a renaissance-uralkodó. *Budapesti Szemle* 257. k. p. 124—131.

548. P. SZALÓCZI PELBÁRT O. F. M.: A humanista Mátyás és Temesvári Pelbárt. — Esztergom: Keresztény nemzeti nyomdavállalat, Pépa. 15 [1] p.
549. FOGARASI MIKLÓS: Savonarola és a rinascimento. [Magyarolasz.] — Budapest: Dunántúl ny. Pécs. 80 p.
A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai, 18.
550. DOBOSY TIBOR: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kísérője. — Budapest: Egyetemi ny. 68 p. 1 t.
Bibliothèque de l'Institut Français a l'Université de Budapest, 46.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

551. IVÁNKA ENDRE: „Sacrum imperium“ és „Rex christianus“. A középkor politikai világgépének szakrális háttere. *Theologia* 7. k. p. 37—46.
552. ECKHART FERENC: Az organikus állameszme a középkorban. *Budapesti Szemle* 258. k. p. 74—95.
553. SZEKFŰ GYULA: Il Principe, Cap. XVIII. [Machiavelli.] *Jelenkor* 2. évf. 3. sz. p. 1—2.
554. BRACKMANN, A.: Zur Entstehung des ungarischen Staates. — Berlin: Gruyter. 4° 23 p.
Aus den Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, 8.
Ism.: (1. sp.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 369.; G. Gündisch *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 160—161.
555. ECKHART, FRANCIS: The holy crown of Hungary. The history of an idea. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 633—658.
556. JOCSEK, LOUIS: The St. Stephens conception of Hungary as a state. *Danubian Review* 8. k. 3. sz. p. 22—28.
557. PÁRNICZKY MIHÁLY: A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában. — Budapest: Ált. ny. rt. 71 p.
A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szeminárium. Az Illés Szeminárium kiadványai, 6.
Ism.: Petrich A. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 144.
558. STEIN ARTUR: A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. II. rész. I. füzet. Szent István és a zsidók. — Pestújhely: é. n. Németi Elemér könyvnyomdája. 27 p. — II. rész 2. füzet. Szent László és a zsidók. — Budapest: Neuwald I. utódai kny. 28 p.
V. ö. 1938: 678.
559. PULAY JÓZSEF: A magyar nép magánjogi gondolkodásmódja középkori oklevelek tükrében. — Budapest: Magyarországi kir. közjegyzők orsz. egylete. 27 [1] p.
560. BÓNIS, GEORGE: King Mathias the legislator. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 699—710.
561. JANITS IVÁN: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. — Budapest: Egyetemi ny. 112 p.

562. HOLÁK, I.: Vznik mestského práva na Slovensku a jeho pramene. (A városi jog keletkezése és forrásai Szlovénzkón.) Turčiansky Sväty Martin: Knihtlačiarsky účastinársky spolok. 224 p.
563. CSIZMADIA ANDOR: Győr városjoga az Árpádok alatt. — Győr: Baross ny. 13 p.
Kny.: *Győri Szemle* 11. évf.
564. CSIZMADIA ANDOR: Győr közigazgatása a sz. kir. városi rangra emelkedése előtt. — Győr: Győri Szemle Társaság. 31 p.
Kny.: *Győri Szemle* 11. évf. — A Győri Szemle Könyvtára, 15.
565. REISZIG EDE: Vas vármegye tisztikara a középkorban. — Kőszeg: Szerző. 30 [2] p.
Ism.: Istványi G. *Századok* 75. évf. p. 213.; Czobor A. *Turul* 54. évf. p. 95—96.
566. REISZIG EDE: A vasvári királyi vármegye ispánjai. [Német kivonattal.] *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 337—355.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

567. GHELASE, IOAN I.: Păstori Birsani. Element de expansiuni și unitate economică, națională și socială în trecutul nostru românesc. (Barcasági pásztorok. A terjeszkedés és a gazdasági, nemzeti és társadalmi egység eleme román múltunkban.) *Inseamnări ieșene*, Anul V, Vol. XIII. p. 97—102.
568. DOMANOVSKY, ALEXANDER: Zur Geschichte der Guts herrschaft in Ungarn. *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch*. p. 441—469.
Ism.: H. Kramm, *Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 34. k. p. 223—225.
569. HUSZTI, DIONISIO: Mercanti italiani in Ungheria nel medioevo. *Corvina* 3. évf. p. 10—11.
570. BATHELT, KURT: Deutsche Montanunternehmung im Karpatenraum um die Wende des Mittelalters zur Neuzeit. *Deutsche Monatshefte* 6. évf. p. 230—239.
571. ZIMÁNDI PIUS: Kódexirodalmunk és a társadalmi kérdések. *Theologia* 7. k. p. 302—312.
572. BODOLAY GYULA: Hűbéres királyi serviensek a XIII. században. — Pécs: Kultúra ny. 32 p.
Kny.: A Jézus Társaság Pécsi Pius-gimnáziumának Évkönyve.
Ism.: e. gy. I. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 384.
573. NOVÁK JÓZSEF: A várjobbágyosság intézménye. — Debrecen: Lehotay ny. 77 [3] p.
A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, 10.
574. MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) *Mátyás király Emlékkönyv* I k. p. 309—433.
575. MÁLYUSZ, ELEMÉR: Ungarisches Bürgertum im Mittelalter. *Ungarn* p. 66—75.

576. WINKLER, JUL.: Madjarische Städte und madjarisches Bürgertum im Mittelalter. *Volkstum im Südosten* 17. évf. p. 192—195.

Népiség-, település- és helytörténet.*

577. MÁLYUSZ, ELEMÉR: Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters. — Budapest: Pannonia. 116 p. 1 térk. Pannonia-Bücher, Kleine Serie, 2. *Ism.: Südost-Forschungen* 5. évf. p. 999.
578. NÉMETH, JULES: La question de l'origine des Sicules. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 208—241.
579. VIDA, PÉTER: Die Szekler sind Ungarn. — Budapest: [Egyetemi ny.] 32 p. Mitteilungen über Ungarn.
580. VIDA, PIETRO: I siculi sono ungheresi. — Budapest: [Egyetemi ny.] 30 p. Pubblicazioni sull'Ungheria.
581. VIDA, PIERRE: Les Sicules sont Hongrois. — Budapest: [Egyetemi ny.] 29 [3] p. Informations sur la Hongrie.
582. VIDA, PÉTER: The Szeklers are Magyars. — Budapest: [Egyetemi ny.] 32 [4] p. Documents on Hongrie.
583. SZEKFI GYULA: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. *Magyar Szemle* 39. k. p. 169—177.
584. VALJAVEC, FRITZ: Namensübersetzungen als Hinweise für die mittelalterlichen Nationalitätenverhältnisse in Städten des Südostens. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 605—607.
585. WEINELT, HERBERT: Deutsche mittelalterliche Stadtanlagen in der Slowakei. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 315—360.
586. LIPTÁK, JOHANN: Zur Frage der Besiedlungsgeschichte der Zips. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 949—951.
587. WEINELT, HERBERT: Das Stammestum der deutschen Siedler in der Mittelzips (Slowakei). *Forschungen und Fortschritte* 16. évf. p. 320—321.
588. WEINELT, HERBERT: Das Stadtbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache. Forschungen zum Volkstum einer ostdt. Volksinselstadt. — München: Schick. XI, 174 p. Veröffentlichungen d. Südostinstituts München, 20. *Ism.: E. Gierach, Südost-Forschungen* 5. évf. p. 986—987.; Fügedi E. *Századok* 75. évf. p. 405—421.
589. MALY, FRITZ: Die Deutschen in der Zips. — Wien—Leipzig: Adolf Luser Verlag. *Ism.: F. Repp Karpathenland* 12. évf. p. 228—229.

* A néprajzi irodalom jegyzéke az Ethnographia-Népelet kiadásában jelenik meg SEREGÉLY EMMA összeállításában. A helytörténetre vonatkozólag ld. a művészettörténeti és az egyháztörténeti részben felsorolt címeket is.

590. GOOSS, RODERICH: Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik. I. k. Von der Einwanderung bis zum Ende d. Thronstreites zwischen König Ferdinand I. und König Johann Zápolya. — Wien: Luser. 443 p. Volkstum im Südosten. 1.
Ism.: H. Schönebaum *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa* 5. évf. p. 138—139.
591. SCHEINER, ANDREAS: Stammeskunde der Sachsen von Hermannstadt. Zur Einführung in den Sprachbrauch der Siebenbürger Sachsen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 159—206.
592. KOSÁRY DOMOKOS: Az oláh bevándorlás. *Magyar Szemle* 39. k. p. 246—253.
593. Urkundliche Belege der walachischen Einwanderung in Siebenbürgen. — [Budapest:] Pannonia. 8 p. Mitteilungen über aktuelle Probleme des Donaubeckens.
594. IORGA, N[ICOLAE]: Romanitatea din jurul Braşovului. (A Brassó környéki románság.) Conferinţă tinută la Liga Culturală din Braşov. — Vălenii de Munte: (Datina Românească.) 11 p.
Kny.: *Revista Istorică* XXV, 10—12, 1939.
595. DOBOŞI, ALEXANDRU: Geschichtlicher Abriss über die Rumänen in Maramuresch. — Bukarest: Monitorul „Oficial“. 19 p.
596. FILIPAŞCU, ALEXANDRU: Istoria Maramureşului. — Bukarest. 270 p.
597. FIALA ENDRE: Újabbkori telepítő politikánk és a Hunyadiak. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 56—59.
598. DOBROTĂ, OCTAVIAN M.: Români secuizaţi şi regiune secuizată. (Elszékelyesített románok és elszékelyesített vidék.) — Odorheiu: Editura ziarului „Glas Românesc în Regiunea Secuizată“. (Sighişoara: Tip. Robu.) 24 p.
599. JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. — Budapest: Sylvester ny. VIII, 424 p. 2 térk. mell. Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 5.
Ism.: Baán K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 286—287.; Makkai L. *Századok* 75. évf. p. 189—195.
600. ILA BÁLINT: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. [Német kivonattal.] *Turul* 54. évf. p. 1—28. 1 térkép-vázlat. p. 53—72.
601. MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. — Budapest: [Stephanum ny.] VI, 241 p. 1 térk. Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 4.
Ism.: Pais L. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 214.; *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 285—286.; Makkai L. *Századok* 75. évf. p. 189—195.
602. KROMPECHER GYÖRGY: A városi főterek kialakulása. Tanulmány a középkori olasz városépítés fejlődéstörténetéből. [Francia és olasz kivonattal.] — Budapest: Eggenberger. 135 [4] p.

603. ELEKES LAJOS: *Buda*, Mátyás király birodalmi székvárosa. Budapest: Szföv. Háziny. 45 p.
Kny.: *Városi Szemle* 26. évf.
604. GÁRDONYI ALBERT: Középkori települések Pest határában. *Tanulmányok Budapest multjából* 8. k. p. 14—27. 1 t., 1 kép.
605. IVÁNYI, BÉLA: Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 361—402.
606. LOVAS ELEMÉR: *Győr város kialakulásának vázlata*. — Győr: Mercur ny. 14 p.
Győri Füzetek, 2.
607. JENEI FERENC: Győr a humanizmus korában. — Győr: Győri Szemle Társaság. 24 p.
Kny.: *Győri Szemle* 11. évf. — A Győri Szemle Könyvtára, 14. Ld. 612.
608. szentesi TÓTH KÁLMÁN: Történelmi emlékek a jászkúnság és *Karcag* multjából. — Karcag: Kertész J. ny. 158 [2] p.
609. HATCZL KÁLMÁN: Kakath, Dsigerdelen-Csekerdén, *Párkány*. — Érsekújvár: Winter ny. É. n. 80 p.
Ism.: Gerendás E. *Századok* 74. évf. p. 127—128.
610. BOKESZ, FRANTIŠEK: Vívín osídlenia Bratislavy. (*Pozsony* településének kialakulása.) — Turčiansky Sväty Martin: Knihtlačiarisky účastinársky spolok. 35 p.
611. [NÉVTELEN]: Sagittarius — lóvér. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 284.
612. SZÉLL MÁRTA: Elpusztult falvak, XI—XVI. századbeli régészeti leletek *Szeged* és *Hódmezővásárhely* határában. *Dolgozatok* 16. k. p. 159—180. 6 [XXVII—XXXII.] t. 2 kép.
613. WEINELT, HERBERT: Die Slowakisierung der Stadt Silles (Zsolna) im Mittelalter. *Wörter und Sachen* 21. k. p. 92—110.

Művelődés- és művészettörténet.*

614. BENDEFY LÁSZLÓ: A turulmadár. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 307—312.
615. GALLA, FRANÇOIS: Les influences latines en Hongrie sous Ladislas et Coloman. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 99—108.
616. LIESS, OTTO: Siebenbürgen. Tausend Jahre deutsche Kulturleistung. *Nationalsozialistische Monatshefte* 11. évf. p. 587—595.
617. KOLTAY-KASTNER JENŐ: Kultúránk olasz ihletései a renaissancetól kezdve. *Pannonia* 6. évf. p. 294—306.

* Az itt fel nem sorolt irodalomtörténeti és művészettörténeti címanyagot ld.: Irodalomtörténeti repertorium. Az 1940-ik év irodalomtörténeti munkássága. Összeállította KOZOCSA SÁNDOR. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 99—112., 200—216., 314—328., 410—420. illetőleg: Művészettörténeti bibliográfia az 1940. évről. Összeállította SEREGÉLY EMMA. *Szépművészet* III. évf. 3—4. sz.

618. BANFI, FLORIO: Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria. II—III. Supplemento a Corvina: *Archivio di Scienze* 2. évf. p. 1—30.
619. KARDOS TIBOR: Mátyás király és a humanizmus. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 9—105.
620. HUSZTI, JOSEPH: Der humanistische Hof König Matthias'. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 231—245.
621. ERNYEY JÓZSEF: Egy német gyógyszerész Budán Mátyás és II. Ulászló idejében. — Pápa: Főisk. ny. 28 p.
Kny.: A Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság Értesítője.
622. HOFFMANN EDITH: Mátyás király könyvtára. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 251—275.
623. FITZ JÓZSEF: Mátyás király a könyvbarát. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 209—249.
624. FITZ JÓZSEF: Gutenberg. — Budapest: Hungária. 99 [5] p. 1 t. Hungária Könyvek, 7.
625. KACSMÁRI IMRE: Gutenberg és az ötszázéves könyvnyomtatás. Budapest: Magyar Művészek Munkaműhelye (Szentcs. ny.) 8 p.
626. Hegyaljai KISS GÉZA: Gutenberg János és a könyvnyomtatás. *Magyar Lélek* 2. évf. p. 316—319.
627. SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 413—452.
628. BATHELT, K.: Die Familie Thurzo in Kunst und Kultur Ostmitteleuropas. (1450—1640) *Deutsche Monatshefte* 17. (1940.)
Ism.: *Historische Zeitschrift* 163. k. p. 416.
629. GABRIEL, ASZTRIK: La vie des étudiants hongrois dans le Paris du moyen âge. „Bagoilh“, „Darou“ et compagnons. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 185—193.
630. GABRIEL, ASZTRIK: Les Hongrois et la Sorbonne médiévale. Budapest: Soc. de la Nouvelle Revue de Hongrie. 17 [3] p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k.
Ism.: O. E. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 235.
631. SZABÓ ELEK: A ferences iskolaügy a XIV. század végéig. *Theologia* 7. k. p. 231—244.
632. MÜLLER, GEORG EDUARD: Urheimat und Entstehungszeit der siebenbürgisch-sächsischen Schule. Verfassungsrechtliche Bemerkungen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 207—215.
633. HORVÁTH HENRIK: A Mátyás-kori magyar művészet. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 123—207.
634. HORVÁTH HENRIK: Korvin Mátyás és a művészet. — Budapest: [Franklin ny.] [4] 84 p.
635. GEREVICH LÁSZLÓ: Mátyás és a renaissance. *Tükör* 8. évf. p. 299—302. 3 kép.
636. GUTHEIL JENŐ: Mátyás korának veszprémi emlékei. I monumenti di Veszprém del tempo di Mattia Corvino. — Veszprém:

Múzeum. 18 [2] p.

Kny.: *Dunántúli Szemle*. — Publicationes Veszprémienses — Veszprém vármegyei Füzetek, 4.

637. VÉGH GYULA: Corvin-kötések. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 277—288.
638. HARASZTI EMIL: Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 289—412.
639. HARASZTI, EMILIO: Pietro Bono, lintista di Mattia Corvino. *Corvina* 3. évf. p. 760—773.
640. HARASZTI, EMILIO: L'organo di Mattia Corvino nel Museo Correr di Venezia. *Corvina* 2. évf. 2. füz. p. 35—52.
641. ROSSA ERNŐ: Egyházi zenénk Mátyás király korából. *Katolikus Kántor* 28. évf. p. 29—30, 40—43.

Egyháztörténet.

642. [NÉVTELEN.] Liturgikus élet Magyarországon a XI. században. [Radó Polikárp tanulmánya alapján (Szelepcsényi kódex, Magyar Könyvszemle)]. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 79—80.
643. SÁMSON EDGÁR: Adalék a magyar liturgiátörténethez. Magyar szentek tisztelete Finnország középkori liturgiájában. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 238—240.
644. KÓNYI MÁRIA—HOLUB JÓZSEF—CSALOG JÓZSEF—DERCSÉNYI DEZSŐ: A bátai apátság és Krisztus-vére ereklýéje. — [Pécs:] Tolna vármegye közönsége. 65 p. 12 t. 1 hr. Tolna Vármegye Multjából, 5. Ism. Tóth L. *Századok* 74. évf. p. 453—454.
645. SZABÓ LÁSZLÓ: A sajlóádi pálos kolostor története. (1386—1786.) Dissz. — Debrecen: Lehotay ny. 30 p. 2 t. [Bibliográfia: p. 28.]
646. IVÁNYI, BÉLA: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939.) p. 22—59, 241—256, 379—394, 63. évf. (1940.) p. 25—40.
647. BALANYI GYÖRGY: A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön. — Budapest: Magy. Tud. Akadémia. 56 p. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, XXV. 10.
648. TAKÁCS INCE: Középkori franciskánus-járás Kelet-Ázsiába. *Theologia* 7. k. p. 72—79, 269—271, 368—372. V. ö. 1939: 569.
649. BENDEFFY LÁSZLÓ: A kumai püspökség története. *Theologia* 7. k. p. 313—326.
650. HERMANN EGYED: Ciszterci Charta Charitatis, premontrei statutumok, domokos constitutiók. *Theologia* 7. k. p. 30—36.
651. PÉTERFFY GEDEON: A Regula és Szent Tamás. A bencés szellem hatása Szent Tamás gondolatvilágára. *Theologia* 7. k. p. 327—338.
652. LOVAS ELEMÉR: Árpádházi Boldog Margit élete. — Budapest: Szent István Társulat. 337 p.

- Ism. Szabady B. *Györi Szemle* 11. évf. p. 117—118.; Kováts Gy. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 163.; Virágh T. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 70—72.; Hermann E. *Theologia* 7. k. p. 373—374.
653. LOVAS ELEMÉR: Árpádházi B. Margit és az isteni kegyelem. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 161—164.
654. LOVAS ELEMÉR: Árpádházi B. Margit a nemzet bűneiért engesztelő áldozat. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 321—327.
655. IJJAS ANTAL: Szent Margit asszony. *Magyar Kultúra* 23. évf. 53. k. p. 199—200.
656. GÁBRIEL ASZTRIK: Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban. — Pécs: Dunántúl ny. 12 p. 2 t. Kny.: A Gödöllői Premontrei Gimnázium Évkönyve. Ism.: Tóth L. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 379.; Nagy M. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 205.; Farkas L. *Századok* 75. évf. p. 95—96.
657. RUPPERT ISTVÁN: Egy elfelejtett szent. [Marchia Szent Jakab.] *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 52—54.
658. ENDES MIKLÓS: Boldog Báthai László. — Budapest: Szerző. 32 p.
659. LOVASS GYULA: A magyar katona védszentje. [Kapisztrán Szent János.] *Élet* 31. évf. p. 622—623.
660. GALLA FERENC: Mátyás király és a Szentszék. *Mátyás király Emlékkönyv* 1. k. p. 95—170.
661. PFEIFFER JÁNOS: Branda bíboros életrajzi adatai. — Veszprém: Egyházmegyei ny. 10 [20] p.
662. IORGA, N[ICOLAE]: Priviri asupra faserlor organizației religioase românești în țara de la nordul munților. (Megfontolások a román egyházi szervezet fejlődési fokozatairól, a hegyektől északra eső országban.) [Erdélyben a magyarok bejövetele előtt feltételezett román vajdaság és annak egyházi szervezete.] *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv.] (Sibiu.) p. 480—481.
663. GÂLEA, ANDREIU: O ctitorie a lui Mateiu Basarab în Ardeal. Biserica din comuna Porcești, județul Sibiu. (Basarab Máté [havasalföldi vajda] templomalapítása Erdélyben. Porcesed község temploma, Szeben megyében.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv.] (Sibiu.) p. 423—425.

V. Újkor és legújabb kor.

Források.

664. KERTÉSZ JÁNOS: Régi útleírások hazánkról. — Budapest: Gyarmati és Bősz ny. 8 p.
665. CENTORIO, ASCANIO DEGLI HORTENSII: Comentarîi della guerra di Transilvania. Riprod. fotografica con uno saggio

- introd. di LADISLAO GÁLDI. — Budapest: Athenaeum. XII, [8] 266 p.
 Ism.: A. Crespi, *Bibliografia Fascista* 15. évf. p. 998—999.
666. FODOR HENRIK: Istvánffy Miklós históriájának forrásai. (II. Ulászló kora.) — Pécs: Dunántúl ny. 56 p. [Bibliográfia: p. 51—55.]
 Specimina Diss. Facult. Philos. Reg. Hung. Univers. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 177.
667. ULLMANN ISTVÁN: Morus Tamás Dialogusa a magyar-török háborúról. [Angol kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlemény* 64. évf. p. 255—259.
668. DOBAY, DEZIDER A.: Kremnicke listy z rokov 1564—1569. (Körmöcbányai levelek 1564—1569. évekből.) — Bratislava. 48 p.
 Ism.: F. Repp, *Karpathenland* 12. évf. p. 229—231.
669. LENGYEL ALFRÉD: XVII. századbeli magyarnyelvű levelek Győr szab. kir. város levéltárában. — Győr: Baross ny. 56 p. Kny.: *Győri Szemle* 11. évf.
 Ism.: Kozmutza I. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 288.
670. Deutsche Weltchronik über Ungarn aus 1684. [Facsimile-Ausg.] — Budapest: Pannonia. p. 161—180.
 Pannonia-Bücher, 1.
671. M. TÓTFALUSI K. MIKLÓSNak maga személyének, életének és különös tselekedeteinek mentsége. Mellyet az Irégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerített. Kolozsvárott 1698. esztendőben. Mellyet most ujjolag kinyomtatattak TOLNAI GÁBOR bérekesztő-beszédével. — Gyoma: Kner. [2] 123 [3] p.
 Ism.: Varjas B. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 411—412.; Baróti D. *Nyugat* 33. évf. p. 479—480.; (B. Sz.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 352—353.
672. Galanthai és fraknoi gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez gróf Nigrelli Mária Annához. 1701—1706. Nyomtatás alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta SZABÓ ISTVÁN. — Budapest: [Sárkány ny.] 160 [2] p. 3 t. 1 mell.
673. Felsőcsernátóni BOD PÉTER önéletírása. Bevezetéssel ellátta JANCÓS ELEMÉR. — Cluj—Kolozsvár: Minerva. 170 p.
 Erdélyi Ritkaságok, 4.
 Ld. 1567, 1568.
674. JANCÓS ELEMÉR (közli): Kétszáz éves külföldi útleírás. *Zágoni Aranka György* erdélyi ref. püspök külföldi utazása 1728—31-ben. *Pásztortűz* 26. évf. p. 46—52.
675. FILPOIU, ONISIM (közli): Câteva documente grănițerești. (Néhány határörvidéki okmány.) [1758.] *Archiva Someșana* Nr. 27, p. 217—218.
676. LUPȘA, ȘTEFAN: Știri și documente despre biserica ortodoxă română din Ardeal după 1761, culese din arhiva Consiliului de stat și a cabinetului imperial din Viena. (Adatok és okmányok az erdélyi gör. keleti román egyházról, összegyűjtve a bécsi államtanács és a császári kabinetiroda levél-

- tárából.) *Omagiu Inalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu). p. 527—529.
677. Idősebb és ifjabb PETZ DÁNIEL krónikája 1778—1839. Jegyzetekkel ellátta CSATKAI ENDRE. — Sopron: [Röttig-Romwalter ny.] 80 [2] p.
Kny.: *Soproni Szemle* 4. évf. — Soproni Krónikák, 1. — A Soproni Szemle kiadványai, 82.
678. Iratok a türelmi rendelet történetéhez. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) Kiadta és magyarázó jegyzetekkel ellátta MÁLYUSZ ELEMÉR. — Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. (4), 485 p.
Ism.: *Varga Z. Századok* 75. évf. p. 82—85.
679. IORGA, N.: Un livre du père d'André Chénier sur l'Empire Ottoman. [Az 1788. évi török háborúra von.] *Revue Historique du Sud-Est Européen* p. 7—16.
680. JAKABFFY ELEMÉR (közli): Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. — Lugoj: Husvéth és Hoffer ny. 44 p.
Kny.: *Magyar Kisebbség* 3—8. sz.
681. Dálnoki GAÁL ISTVÁN bölcsh. mondásainak és gondolatainak gyűjteményecskéje. Közli és bevezetését írta HERÉPEI JÁNOS. *Pásztortűz* 26. évf. p. 479—480.
682. LUCAS-DUBRETON, J. (éd.): Le journal du Conte Maurice Esterházy. La vie parisienne en 1827. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 21—28, 63 k. p. 27—32, 117—123, 177—184.
683. Magyar beszámoló Paganini egyik párizsi hangversenyéről. Közli és bevezetését írta LAKATOS ISTVÁN. *Pásztortűz* 26. évf. p. 352—353. 1 kép.
684. JÁNOSY AURÉL: Kenessey Antal szolgabíró 1835—1842. évi rendeletgyűjteménye. — Szombathely: [Martineum ny.] 16 p.
Képek Balatonkenese Multjából és Jelenéből, 8.
685. VÁCZ ELEMÉR: Szabolcs vármegye jegyzőkönyvei. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 200—204.
686. KISS KÁROLY naplófeljegyzései 1841—1849. Közzétette LUKINICH IMRE. *Akadémiai Értesítő* 50. k. p. 325—353.
687. PFEIFFER KÁROLY: Fejér vármegye 1848. évi zsidóösszeírása. Összeáll. és kiad.: —. Székesfehérvár: Debreceni ny. 68 p.
Közlemények Fejérvármegye Levéltárából, 1.
Ism.: B. K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 191—192.
688. WAGNER JÓZSEF: Kossuth Lajos ismeretlen levele. *Tükör* 8. évf. p. 208—209. 1 kép.
689. Memoiren über Bems Feldzug in Siebenbürgen und im Banate, von LUDWIG HANK. Hadtörténelmi okmánytár. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 234—237.
690. BANCUI, AX. (közli): Din scrisorile lui Joan Axentie Severu. (Axentie Severu János [1848—49-iki román prefektus] leveleiből.) *Convorbiri Literare* LXXIII, p. 128—140.

Ld. 799.

691. MOISESCU, GHEORGHE I.: O scrisoare a lui Andreiu Şaguna către Barbu D. Ştirbei. (Şaguna András [nagysebeni gör. kel. román metropolita] levele Ştirbei Barbu D. [havasalföldi fejedelem]hez.) *Omăgiu Înalt Prea Sfinţiei Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv.] (Sibiu.) p. 594—600.
692. ŞOTROPA, VIRGIL (közli): Din scrisorile celor dispăruţi. (Az elhunytak leveleiből.) [Baiulescu Bertalan 1873-ból, Popa György 1861-ből és Popa Tódor 1860-ból való levelei a társadalmi viszonyok jellemzésére.] *Arhiva Someşana* Nr. 27 (1940), p. 196—213.
693. LUPAŞ, IOAN: Din corespondenţa Mitropolitului Miron Roman. (Roman Miron [nagysebeni román gör. kel.] metropolita levelezéséből.) [Trefort Ágostonra von.] *Omăgiu Înalt Prea Sfinţiei Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitului Ardealului* [emlékkönyv.] (Sibiu.) p. 500—523.
694. Gojdu Emanuel (Gozsdu Manó) főispáni székfoglalója 1861. január 31-én. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 108—112.
695. DESSEWFFY SÁNDOR (közli): Dessewffy Dénes 1866. évi naplója. Hadtörténelmi Okmánytár. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 87—123.
696. Egy erdélyi muzsikusz vallomásai. RUZITSKA GYÖRGY emlékezései 1856. évből. Közli, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta LAKATOS ISTVÁN. — Cluj—Kolozsvár: Minerva. 48 p.
- Erdélyi Ritkaságok, 3.
697. PRAHÁCS MARGIT: Levéltöredékek Csajkovszky születésének 100. évfordulója alkalmából. *Napkelet* 18. évf. p. 203—207.
698. JÓNÁS ALFRÉD: Színésztörténeti adatok az Országos Széchényi-Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 293—297.
699. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: Két napló. *Magyar Női Szemle* 6. évf. p. 5—9.
700. Déryné egy ismeretlen levele. Közli és bevezetését írta KISS PÁL. *Páosztortűz* 26. évf. p. 354—356.
701. KASSAI VIDOR emlékezései. A művész születésének századik évfordulójára. Sajtó alá rendezte KOZOCSA SÁNDOR. — Budapest: Egyetemi ny. 395 [5] p. 7 t.
- Isrn.: Esti P. *Észtétikai Szemle* VI. p. 176—177.; M. Császár E. *Századok* 75. évf. p. 217—219.
702. SZACSVAY IMRE: Életem és emlékeim. Sajtó alá rendezte és a bevezető életrajzot írta BALASSA IMRE. — Budapest: Egyetemi ny. 272 p. 16 t.
- Isrn.: Kéky L. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 51—54.; Kósa J. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 381.
703. GÁVAI GAÁL JENŐ: Élmények és tanulságok. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. LXVI, [2] 933 [3] p. 1 t.
- Magyarság Újabbkori Történetének Forrásai.
- A tartalomról: *Vig Albert*: Gávai Gaál Jenő. p. VII—LXVI.
704. BRANDSCH, RUDOLF (szerk.): Briefe Adam Müller-Gutten-

- brunns aus der deutschen Bewegung im ehemaligen Ungarn. — Temeschburg: „Extrapost“. 1939. 114 p.
Ism.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 265.
705. HORVÁTH, EUGENE: Essays and papers relative to the history of Central Europe. — Budapest: Sárkány ny. 1939. 4° 255 p.
- Ld. 932.
706. BAERNREITHER, JOSEPH MARIA: Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897—1917. Hrsg. v. OSKAR MITIS. — Wien: Holzhausens Nachf. 1939. XXVI, 313 p.
Ism.: Komoróczy Gy. *Századok* 75. évf. p. 221—222.
707. MARTINY, N.: Bilddokumente aus Österreich-Ungarns Seekrieg 1914—1918. — Graz: Leykam. XIX, 396 p.
708. Lengyel okmányok a háborút megelőző eseményekhez. I. rész. Berlin: Németbirodalmi külügyi hivatal. — Budapest: Centrum. 172 [4] p.
Német birodalmi külügyi hivatal, 1940. III. sz.

Általános és politikai történet.

709. LUKINICH IMRE (szerk.): A kereszténység védőbástyája. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 4° 664 p. 25 t. 550 kép.
Magyar Művelődéstörténet 3. k.
Ism.: Hajnal I. *Századok* 75. évf. p. 68—78.
710. COCHENHAUSEN, FRIEDRICH VON: Die Verteidigung Mitteleuropas. Unter Mitarbeit v. Gerhard Oesterreich, Wilhelm Scheid, Bernhard Schwertfeger stb. — Jena: Diederich. 379 p. 9 t.
A tartalom: *Oestreich, Gerhard*: Die Verteidigung Mitteleuropas im Zeitalter der Reformation. p. 11—90. — *Scheid, Wilhelm*: Die Verteidigung Mitteleuropas im Zeitalter des Prinzen Eugen. p. 91—162. — *Schwertfeger, Bernhard*: Der Kampf gegen die französische Revolution und gegen Napoleon. p. 163—266. — *Gunther, Frantz*: Der Weltkrieg. p. 267—366.
711. DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF: A magyar nemzet hadtörténelme. 13. rész. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok küzdelmei; az ezt követő nehéz idők; a török hódítások korszaka Szulejmán haláláig. 1526—66. 14. rész. A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi. 1567—1604. 15. rész. Bocskay István, Báthory Gábor és Bethlen Gábor időszaka. 1604—1626. 16. rész. A Rákócziak, Zrínyiek és Thökölyi Imre első küzdelmeinek korszaka. 1630—1682. 17. rész. Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683—1699. — Budapest: Grill. 540 p. 11 mell., 432 p. 33 mell., 492 p. 9 mell., 466 p. 27 mell., 506, 2 p., 37 mell.
Ism.: Markó Á. *Haditörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 245—246.; *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 4. sz. p. 279.; Markó Á. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 11. sz. p. 594.; Markó Á. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 12. sz. p. 890.

712. GYALÓKAY JENŐ: Végvár és csatatér. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 217—254.
713. SAÁD, FRANCESCO: Il Possevino sul valor militare ungherese. *Corvina* 3. évf. p. 698—700.
714. VITÉZ CSASZKÓCZKY EMIL: A hadegészségügy szervezetének multjából. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 12. sz. p. 821—826.
715. Ein Verbindungsoffizier zwischen Ungartum und Deutschum in alter Zeit. Sigmund Freiherr von Herberstein. *Das Schaffende Ungarn* 1. évf. 5. sz. p. 30—32.
716. LUKINICH IMRE: A három részre szakított ország. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 5—67.
717. KOPPÁNY ISTVÁN: Erdély fejedelmei. *Magyar Lélek* 2. évf. p. 536—543.
718. P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN: János Zsigmond erdélyi fejedeleme. — Kolozsvár: Pallas ny. 11 p. Kny.: *Keresztény Magvető*. — A Keresztény Magvető Füzetek, 34.
719. HARSÁNYI ANDRÁS: János Zsigmond. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 304—309.
720. BOTÁR, IMRE: John Sigmund. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 505—514.
721. WALDAPFEL JÓZSEF: Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangja. Bielski Joachim epicediuma Balassi apjának halálára. [Francia kivonattal.] *Egyetemes Philológiai Közlöny* 64. évf. p. 197—211.
722. VITÉZ ÁKOSFY BARNA: Zrinyi György harca Kaczorlaknál 1587-ben. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 2. sz. p. 512—518. 1 ábra.
723. BANFI FLORIO: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. (III. és befejező rész.) *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 143—156. 4 [1—4.] melléklet. V. ö.: 1939 : 632.
724. CULICI, ALEXANDRU: Războiul pentru doborîrea lui Mihai Viteazul. Septemvrie—Noemvrie 1600. (A Vitéz Mihály leveréséért folyó háború. 1600 szeptember—november.) *România Militară* LXXVII., No. 5. p. 52—70. No. 6. p. 49—63.
725. ROSETTI, RADU: Un nou studiu asupra artei militare la Români. [Francia kivonata:] Une nouvelle étude sur l'art militaire des Roumains. [Culici Sándor hadtörténelmi tanulmányainak bírálata.] — Bucuresti. 10 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XXII., mem. 14. V. ö.: 1939 : 633. és 637.
726. MOLNÁR BALÁZS: Adatok Bocskai István életéhez. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 250—253.
727. SIK SÁNDOR: Pázmány és Erdély. *Jelenkor* 2. évf. 19. sz. p. 5—6.

728. FARKAS, GEORG von Gyerőmonostor: Gábor Bethlen. — Budapest: Pannonia. 40 p.
Pannonia-Bücher, Kleine Serie, 3.
729. MARKÓ, ÁRPÁD: Nicolas Zrinyi. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 170—176.
730. MASTERMAN, NEVILLE: Count Nicolas Zrinyi. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 295—305. 1 t.
731. MARKÓ ÁRPÁD: A magyar véderő eszméje gróf Zrinyi Miklós munkáiban. — Pécs: Dunántúl ny. 28 p.
Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények*, 41. évf.
732. VITA ZSIGMOND: Bethlen Miklós. *Erdélyi Helikon* 13. évf. p. 451—461.
733. SZERB, ANTHONY: Captain John Smith in Transylvania. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 734—741. 2 t.
734. ZSILINSZKY MIHÁLY: Lorántffy Zsuzsanna. Az 1871-ben Pesten, Heckenast Gusztávnál megjelent első kiadást a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályai szerint átdolgozta és könyvészeti jegyzetekkel bővítette ZSILINSZKY LAJOS. — [Békéscsaba: Corvina ny.] 36 p.
Magyar Nagyasszonyok, 1.
735. TOLNAI GÁBOR: „Szegény együgyű fejedelem.“ [Apafi Mihály.] *Nyugat* 33. évf. p. 169—176.
736. TOLNAI GÁBOR: Erdélyi politikus. Teleki Mihály. *Nyugat* 33. évf. p. 415—420.
737. TOLNAI, GABRIEL: Le comte Michel Teleki. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 304—310. 1 t.
738. VITÉZ KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai. — Budapest: Stephaneum ny. 22 [2] p.
A Szent István Akadémia történelem-, jog- és társadalomtudományok osztályának értekezései. II. 7.
739. LENGYEL ALFRÉD: Győr vármegye és I. Lipót önkényuralma. A bécsi udvar Thököly-ellenes erőfeszítései. *Győri Szemle* 11. évf. p. 244—249.
740. VÁJLOK SÁNDOR: Nemzetiségi politika a XVII. században. *Új Élet* 9. évf. p. 177—181.
741. PÁLINKÁS, LADISLAO: Eserciti papali in Ungheria. La presa di Strigonia. *Corvina* 3. évf. p. 349—359. 1 t.
742. ZICHY PALLAVICINI, Comtessa EDINA: „La femme au coeur viril.“ [Zrinyi Ilona.] *Nouvelle Revue de Hongrie*. 33. (9.) évf. 63. k. p. 487—498. 2 t.
743. BERLAM, ARDUINO: L'eroe nazionale ungherese: Francesco II. Rákóczi (1676—1735). — Udine: Chiesa. 93 p. 1 t.
744. SALAMON HENRIK: II. Rákóczi Ferenc feleségének halála. — Budapest. 11 p.
Kny.: *Fogorvosi Szemle*.
745. BODNÁR ISTVÁN: Béri Balogh Ádám a vértanuhalált halt kuruc brigadéros. — Szekszárd: Molnár ny. 76 p.
Ism.: M. A. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 134—136.

746. BAUMGARTEN, ALEXANDRE: Louis XV. et l'Europe Centrale. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 326—330.
747. KATONA JENŐ: Németek és angolok az utolsó két évszázadban. *Jelenkor* 2. évf. 13. sz. p. 1—2.
748. MARKÓ ÁRPÁD: Magyarország politikai és katonai helyzete III. Károly király korában (1711—1740). *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 11. sz. p. 511—519.
749. BORBÉLY ANDOR: Katonai térképezésünk kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 228—233.
750. [NÉVTELEN.] Egy hűséges magyar. Pálffy János történelmi szerepe. *Jelenkor* 2. évf. 4. sz. p. 6.
751. MARKÓ ÁRPÁD: Hadik András főstrázsamester működése az első sziléziai háborúban (1741—42.) *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 157—200. 2 térképvázlat, 2 térkép [5. és 6.] mell.
752. CIUHANDU, GHEORGHE: Româniile din câmpia Aradului de acum două veacuri. Cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare. (Editura autorului.) (Arad síkjának románjai ezelőtt két évszázaddal. Egy történelmi kitéréssel 1752-ig és utólagos történelmi-politikai megjegyzésekkel.) (A szerző kiadása.) Cu 11 ilustrații și două hărți. — Arad: Diecezană. 256, 320 p., 2 térk.
753. WINTER, E.: Die Kämpfe der Ukrainer Oberungarns um eine nationale Hierarchie im Theresianischen Zeitalter. Nach vatikanischen Quellen. *Kyrios*, IV. p. 129—141.
754. SUHAY IMRE: A székely határőrvidék. *Búvár* 6. évf. p. 477—480. 3 kép.
755. SUHAY IMRE: A volt osztrák-magyar határvédelmi csapatok. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 12. sz. p. 646—654.
756. K. LÁSZLÓ JÓZSEF: Mozzanatok a magyar nemes testőrök életéből. — Budapest: Stádium ny. 28 p. Kny.: A Magyar Testőrségek Névkönyve c. műből.
757. VITÉZ BERKÓ ISTVÁN: A nagy gyakorlat első formája. *Magyar Katolikus Szemle* 10. évf. 7. sz. p. 213—232. 2 tábl.
758. RÉDVAI ISTVÁN: Alvinczy vállalkozása Belgrád ellen 1787-ben. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 5. sz. p. 510—516.
759. RÉDVAI ISTVÁN közli: Adatok a XVIII. század végének török hadseregéről. *Hadtörténelmi okmánytár. Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 124—127.
760. LAJTOR LÁSZLÓ: A keleti kérdés története. — Budapest: Faust. 145 p. [Bibliográfia: p. 144.]
761. SÓTÉR, ETIENNE: Le baron Frédéric Trenck. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 388—395.
762. MISKOLCZY ÁGOST: A jubiláló forradalom. *Magyar Lélek* 2. évf. p. 236—242.
763. CSATKAI ENDRE: Egy soproni városplébános mint „hazaáruló”. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 130.
764. NISTOR, ION I.: Un proiect de organizare a oștirilor pământene din 1812. (Egy terv a [moldvai és havasalföldi] honi hadseregek szervezésére 1812-ből. [Havasalföldjének török

- vagy osztrák részről való elfoglalása ellen.] — București. 15 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XXII, mem. 5.
765. vitéz BERKÓ ISTVÁN: Magyarok Napoleon „Grande armée”-jában. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 1. sz. p. 250—253.
766. TÓTH LÁSZLÓ: Magyarok Rómában a XIX. században. Pécs: Dunántúl ny. 11 p.
Kny.: *Pannonia* 6. évf.
767. TÓTH, LADISLAO: Ungheresi a Roma nell' ottocento. *Corvina* 3. évf. p. 624—633.
768. KÓSA JÁNOS: Egy politikai röpirat kálváriája a könyvrevíziós hivatalban. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 78—79.
769. VALJAVEC, FRITZ: Die neue Széchenyi-Forschung und ihre Probleme. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1939. IV. p. 99—110.
770. VISZOTA GYULA: Négy év Széchenyi életében. *Budapesti Szemle* 256. köt. p. 45—59.
771. KASZÁS VILMOS: Széchenyi ifjúkori irodalmi tervei és kísérletei a Hitelig. — Budapest: Keller J. ny. 32 p.
772. TAKÁCS MARIANNA: Hogyan látta gr. Széchenyi István Olaszországot. — Il conte Stefano Széchenyi in Italia. — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, Olasz Intézet. 53 p.
A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai, 19.
773. TAKÁCS FERENC: Emlékezés gróf Széchenyi Istvánra. *Kalangya* 9. évf. p. 527—529.
774. GRÓF JANKOVICH—BÉSÁN JÓZSEF: Széchenyi-emlékbeszéd. [Budapest: Szerző.] 12 p.
775. BODNÁR IMRE: Zemplén vármegye követi utasításai a reformkorban (1825—1848). — Debrecen: Pannonia ny. 36 p.
776. BEYER, HANS JOACHIM: Die Rolle der Deutschen bei den ostmitteleuropäischen Revolutionen des 19. Jahrhunderts. *Deutsche Volksforschung* 1939. 3. k. p. 7—41.
Ism.: *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 966.
777. ÉRTL, KARL HANS: Eduard Glatz (1812—1889). Beiträge zu den Anfängen der deutschen Bewegung in Ungarn. — München: Schick. VIII, 74 p.
Veröffentlichungen des Südostinstituts München, 22.
Ism.: A. Emeritzky, *Karpathenland* 12. évf. p. 224.
778. WAGNER FERENC: A szlovák nacionalizmus első korszaka. — Budapest: Szerző. 59 [2] p.
M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének Dolgozatai, 1.
779. VÁJLOK SÁNDOR: A szlovák önállóság kezdetei. *Magyar Szemle* 38. k. p. 11—17.
780. VÁJLOK SÁNDOR: Petőfi a tótoknál. Egy század a magyar-tót viszonyból. — [Budapest: Egyetemi ny.] 56 p.
781. JÓCSIK, LOUIS: The slovaks' anti-Kossuthism — erstwhile and today. *Danubian Review* 8. k. 11. sz. p. 20—24.

782. Hegyaljai KISS GÉZA: Kossuth Lajos élete. — Budapest: Egyetemi ny. 128 p.
783. Cs. E.: Batthyány Lajos miniszterelnök Sopronban. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 382.
784. ÁCS TIVADAR: Kossuth papja: Ács Gedeon. — [Vác: Kapisztrán ny.] 220 p.
785. RÉDVAY ISTVÁN: A Vilmos-huszárok hazatérése 1848—49-ben. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 11. sz. p. 520—525.
786. vitéz BERKÓ ISTVÁN: Az 1848—49-es katonai műszavakból. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 9. sz. p. 835—839.
787. THIM JÓZSEF: A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története. 1. k. Elbeszélő rész. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. VIII, 528 p. [Bibliográfia: p. 429—482.] Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Ism.: Kelemen A. *Pannónhalmi Szemle* 16. évf. p. 233—234.; Hadrovics L. *Századok* 75. évf. p. 446—449.
788. KIRILOVIĆ, DIM.: Spaljivanje srpskih crkvenih matica na madjarskom jeziku u buni 1848. (A magyarul vezetett szerb egyházi anyakönyvek elégetése az 1848-iki felkeléskor.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 195—199.
789. FARAGÓ LÁSZLÓ: Karagyorgye és a Karagyorgyevicsok. — Budapest: Magyar Külügyi Társaság. 40 p. Külügyi Könyvtár, 3. Ism.: Tarczai G. *Láthatár* 8. évf. p. 129—130.
790. LUPAŞ, I.: Descendenţa transilvană a lui Gheorghe Magheru şi relaţiunile lui cu ţărani sălişteni, în deosebi cu familia lui Dumitru Răuciu. (Magheru György [havasalföldi tábornok] erdélyi származása és összeköttetései a szelistyei parasztséggal, különösen Răuciu Demeter [nagyszebeni ügyvéd] családjával. [Az 1848/49-iki szabadságharcra von.] — Bucureşti. 32 p. 10 mell. Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 12.
791. SOTROPA, VIRGIL: Maltratarea lui Gh. Bariţ în Cernăuţi în 1849. (Bariţ György [a „Gazeta de Transilvania” szerkesztőjének] bántalmaztatása Csernovichban 1849-ben.) *Arhiva Someşana* Nr. 27 (1940), p. 181—186.
792. NYAKAS JÁNOS: Sorsdöntő száz nap 1849-ben. A magyar szabadságharc bukásának okai. — Veszprém: Fodor kny. 1939. 91 p. 2 t. [Bibliográfia: p. 90.] Ism.: Markó Á. *Haditörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 254; Markó Á. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 6. sz. p. 870.; Farkas L. *Századok* 75. évf. p. 321.
793. ROSTOVÁNYI LAJOS: Komárom vára. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. p. 230—241. 4 vázlat.
794. GÁL ISTVÁN: Az első október hatodika. *Páosztörtész* 26. évf. p. 402—408. 2 kép.
- 794/a BARTA ISTVÁN: Az aradi vár foglyainak emlékkönyve 1850-ből. *A nagykanizsai kegyestanítórendi r. k. gimnázium 1930—40. tanévi Évkönyve* p. 5—17.

- Ism.: Farkas L. *Századok* 75. évf. p. 462.
795. DEÁK IMRE: A száműzött Kossuth. 1. k. Törökországban. — Budapest: Centrum. 384 p.
Ism.: Hegedüs L. *Budapesti Szemle* 257. k. p. 81—88.
796. LENGYEL, THOMAS: The first hungarian minister in London. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 82—94.
797. MÁLEK KLÁRA: Szemere Bertalan az emigrációban. — Balatonfüred: Balatonfüredi ny. 46 [2] p.
A Történelmi Intézetek Értekezései, 17. — Specimina diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesien-sis, 184.
798. LENGYEL, THOMAS: In the fifties. Hungarian emigrants in London. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 458—470.
799. JÁNOSSY DÉNES: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851—1852. A bevezető tanulmányt írta és összeállította —. 1. k. — Budapest: Egyetemi ny. XVI, 895 p.
Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.
Ism.: Szabó I. *Századok* 75. évf. p. 85—88.; Mihályi E. *Pannon-halmi Szemle* 16. évf. p. 150—151.
800. BOSSY, R. V.: Vechi năzuințe federaliste în Sud-Estul Europei. (Régi szövetkezési törekvések Európa dél-keletén.) [Kossuth L., Klapka Gy., Pulszky F. és gr. Apponyi Gy. von.] [Francia kivonattal.] — București. 15 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XXII, mem. 18.
801. GÁL, STEPHEN: Kossuth, America and the Danubian confederation. *The Hungarian Quarterly* Vol. VI. p. 417—433. 1 t.
802. PÓKA-PIVNY ALADÁR: Lincoln magyar hősei. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 2. sz. p. 545—546.
803. PUSKÁS LAJOS: Garibaldi magyar ezredese. *Tükör* 8. évf. p. 327—329.
804. FALZONE, GAETANO: Italia e Ungheria nel Risorgimento. — Palermo: La Gancia. 38 p.
Ism.: p. f. p. *Bibliografia Fascista* 15. évf. p. 992.; L. Bocchini, *L'Italia che Scrive* 23. évf. p. 256.
805. GYALUI FARKAS: Letűnt világ. Újfalvi Sándor életének regénye. — Kolozsvár: Minerva rt. 140 p.
806. NISTOR, ION I.: Primele încercări de restaurare a oștirilor pământenc. (Első kísérletek a [moldvai és havasalföldi] honi hadseregek újbóli felállítására [az osztrák-orosz-török háborúval kapcsolatban.]). [Mavrogheni Miklós havasalföldi vajda támadó szándékai Erdély ellen.] — București. 1939. 19 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XXII., mem. 2.
Ism.: V. Dumitrescu, *Convorbiri Literare* LXXIII, p. 76—77.
807. LÁPEDATU, ÁLE[XANDRU]: Un aventurier ungar în Principatele Române, în epoca unirii lor. (Gh. Bogáthy.) (Egy magyar kalandor a román fejedelemségekben, egyesülésük

- korszakában. Bogáthy György. [Catargiu Barbu román miniszterelnök állítólagos gyilkosa]]. — Bucuresti. 1939. 105 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XXII., mem. 4.
808. [ÉPERJESSY KÁLMÁN]: A második francia császárság (1852—1870). — [Szeged: Árpád ny.] 56 p.
809. vitéz BERKÓ ISTVÁN: Idegen dicsőségnak tartott magyar győzelem. [Custoza 1866.] *Magyar Katonai Szemle* 6. évf. p. 843—846.
-
810. SCHNEEFUSS, WALTER: Franz Joseph. — Wien: Luser. 75 [5] p. 1 t.
Reihe Südost.
811. BAJCSY-ZSILINSZKY, ANDRÉ: Quarante-huit ou soixante-sept? *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 337—344.
812. KISS JÓZSEF: Főtűs és a magyar sors. — Budapest: [Sárkány ny.] 20 p.
Ism.: Gyulai Á. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 397—398.
813. LENGYEL, THOMAS: Joseph Főtűs et ses vues sur l'Europe centrale. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 189—199.
814. BIRKÁS GÉZA: Magyarország egy régi olasz barátja: Angelo de Gubernatis. *Pannonia* 6. évf. p. 287—293.
815. HALÁSZ, GABRIEL: Le journal parisien de Sigismond Justh. Paris, 1888. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 264, 274—283.
816. Mme de COUDEKERQUE-LAMBRECHT: Le journal parisien de Sigismond Justh. Un ami de ma jeunesse. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 265—273.
817. HORÁNSZKY LAJOS: Grünwald Béla tragédiája. *Budapesti Szemle* 257. k. p. 40—54.
818. Kendi FINÁLY ISTVÁN: A magyar földért. (Darányi Ignác élete és munkássága.) Dr. Czettler Jenő előszavával. — Budapest: Pátria ny. 218 p. 9 kép és 1 t.
Ism.: Z. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 281—282.
819. TÓTH, LADISLAS: Benjamin Kállay. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 3—11.
820. MALBAŠA, ANTE: Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya. (A horvát és szerb nemzeti probléma Boszniában Kállay B. kormánya idején.) 1. rész (1882—1896). — Osijek: Gradjanska tiskara. 136 p.
Prilozi proučavanju Jugoslavenskog pitanja u Austro-Ugarskoj, 1.
821. HOVHANNESIAN EGHIA: A hazai örmények a nemzet szolgálatában. Függelék: magyarországi örmény családok névsora. — [Gödöllő: Kalántai ny.] 146 [2] p.
822. VAIDA, IOAN: Pagini din viața lui Alexandru Bohățel.

- (Lapok Bohățel Sándor [román nemzetiségi képviselő] életéből.) *Arhiva Someșana* Nr. 27 (1940), p. 128—156.
823. BERARIU, PAVEL: Partenie Cosma în slujba Ardealului. (Cosma Partenie [volt román nemzetiségi képviselő] Erdély szolgálatában.) Cu 18 ilustrațiuni în text. — București: Tip. Coop. „Litera Creștină.” (1939). 181 p., 1 lev.
824. IONESCU-DOLJ, I.: Contribuțiuni la istoria luptei duse de Domnitorii Români în contra introducerii și aplicării regulului capitulațiunilor în Principate. Raportul lui Coronini către Împăratul Fr. Josef, pentru desființarea capitulațiunilor. (Adalékok a román fejedelmek által folytatott harc történetéhez a kapitulációk intézményének a fejedelemségekben való bevezetése és alkalmazása ellen. Coronini jelentése Ferenc József császárhoz a kapitulációk megszüntetése érdekében.) — București. 42 p.
- Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XXII., mem. 15.
825. CANTACUZÈNE, N. B.: Vieux temps — vieilles figures. Chapitre V—VI. [Gr. Goluchowski külpolitikája és a bécsi udvari bálók Ferenc József uralma alatt.] *Revue Historique du Sud-Ost Européen* p. 29—44.
826. SZIFFERT MÁRIA: Bismarck bukása és a magyar közvélemény. — Siklós: Drávavölgyi ny. 62 [2] p.
- A Történelmi Intézetek Értekezései, 19. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 200.
827. GHIBU, ONISIFOR: Un plan secret al guvernului unguresc din 1907 privitor la maghiarizarea Românilor din Transilvania. Un plan secret du gouvernement hongrois de 1907 concernant la magyarisation des Roumains de Transylvanie. Cluj: „Ardealul.” 48 p.
828. EÖTTEVÉNYI OLIVÉR: Ferenc Ferdinánd és az orosz orientáció. Budapest: Magyar Külügyi Társaság. 34 p.
- Külügyi Könyvtár, 2.
- Ism.: Tóth L. *Századok* 75. évf. p. 327—328.
829. TÖRÖK PÁL: Tisza István román tárgyalásai román szemmel. *Magyar Szemle* 38. k. p. 372—376.
830. GRÓF BETHLEN PÁL: Mit tett Tisza István Erdélyért. — Budapest: Bethlen ny. 24 p.
831. HEGEDŰS LORÁNT: Ady és Tisza. — Budapest: Nyugat. 120 p. 1 t. [Bibliográfia: p. 119—120.]
- Ism.: Lám F. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 198—199.; Schöpflin A. *Nyugat* 33. évf. p. 574—575.
832. Teleszky János 1868—1939. [Írások-, levelek-, naplótöredékekből összeáll. PUTNOKY MÁRTA.] — Budapest: Pesti Lloyd ny. 104 p. 6 t.
- Ism.: Grósz E. *Budapesti Szemle* 257. k. p. 209—210.
833. GÁLDI, LADISLAS: Une opinion française sur la Péninsule balkanique. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 322—326.

834. BOLGÁR LÁSZLÓ: A Balkán történeti egysége. *Kalanga* 9. évf. p. 488—493.
835. WEGERER, A. V.: Der Ausbruch des Weltkrieges. 1—2. Bd. — Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt. 1939. 447, 447 p.
836. LUDVIG DÉNES: A világháborúk osztályozása. *Napkelet* 18. évf. p. 27—29.
837. BALOGH JENŐ: Felelősség a világháborúért és a békeszerződésért. *Budapesti Szemle* 258. k. p. 1—20.
838. SCHAEFFER WERNER: Háború — asszonyok és gyermekek ellen. — Budapest: Pfeifer. 45 p.
839. HÁRAY ALADÁR: Visszaemlékezés 1914-re. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 5. sz. p. 316—325.
840. A világháború 1914—1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. IX. 1915 május és június havának eseményei. — Budapest: Magyar kir. Hadilevéltár. 825 p. 75 mell.
Ism.: B. Sz. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 271.
841. GOGOLÁK, LOUIS: La politique tchèque dans la première guerre mondiale. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 241—251., 63. k. p. 163—176.
842. vitéz uzsoki báró SZURMAY SÁNDOR: A magyar katona a Kárpátokban. Élmények és tapasztalatok a világháborúból. — Budapest: Egyetemi ny. 239 p. XX t.
Ism.: B. Sz. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 272.; — rf — *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 380.; *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 8. sz. p. 569—570.; Fiala E. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 110.
843. vitéz BOKOR BÉLA: Az erdélyi honvédek tűzkeresztsége 1914-ben. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 11. sz. p. 330—339. 2 vázlat.
844. BÁLVÁNY ENDRE: A számbeli fölény érvényesülése. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. p. 62—74. 4 vázlat.
845. HEGEDŰS MÁRTON (szerk.): A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914—1918-as világháború emlékére. — Budapest: Hungária ny. 456, 72 p.
846. Aranylapok az egykori magyar tábort vadász-zászlóalj történetéből. — Budapest: Légrády ny. 77 [3] p. 1 t.
847. Szili KOVÁTS LÁSZLÓ: Az egykori cs. és kir. 24. tábort vadász-zászlóalj története. Átnézte és kiegészítette GERBERT KÁROLY. — Budapest: Légrády ny. 232 p. 6 térk.
848. REUTTER ARTUR: Az osztrák-magyar 30-5 cm-es mozsarak szereplése Belgiumban és Észak-Franciaországban. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. p. 350—359.
849. PÁLOSSY MÁTYÁS: A volt osztrák szövetségi hadsereg gazdaszat-közigazgatási szervezete. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 2. sz. p. 476—482.
850. LOSONCZI SZAKÁLL KÁLMÁN: Uzsok hősei 1914. Az orosz kézre került magyar területek felszabadítása 1914 november és december havában. — Budapest: Széchenyi Irod. és Műv. Rt. 98 p. 1 t.

- Ism.: *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 8. sz. p. 570.
851. M. kir. Hadilevéltár. A Brylince melletti Kápolnás-magaslat hősi védelme. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 12. sz. p. 660—673. 7 vázlat.
852. M. kir. Hadilevéltár: Kezdeményező vezetés egy kimagasló példája. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 7. sz. p. 80—84. 2 vázlat.
853. SZENDRŐI GEÖCZE BERTALAN: Przemysl negyedszázados évfordulóján. — Budapest: Szerző. 8. p.
854. M. Kir. Hadilevéltár. A személyes példaadás tanulságos esete. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 8. sz. p. 372—378. 1 vázlat.
855. AJTAY ENDRE: A m. kir. 5. honvéd lovashadosztály a dobrontonntzi ütközetben 1915. június 25. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 46—59. 3 térképvázlat.
856. LONČAREVIĆ-SYPOSS NÁNDOR: Tüzérségünk Belgrád bevételénél 1915 októberében. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 201—227. 1 kép, 1 térkép, [7.] melléklet.
857. REGELE, OSKAR: Kampf um die Donau 1916. Betrachtung der Flussübergänge bei Flamende und Sistow. — Potsdam: Vogenreiter. 237 (3) p., 2 mell.
858. VITÉZ GÁTFÖLDI EGON: A román hadjárat 1916 nyarán. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 11. sz. p. 350—362. 1 vázlat.
859. LOVAG BIALOSKURSKY ÖDÖN: Alexejev, Évert, Bruszilov és az 1916. évi nagy orosz hadisiker. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 60—86.
860. VITÉZ GÁTFÖLDY EGON: A 7. hadsereg hadműveletei az 1916. év második felében. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 4. sz. p. 102—112. 2 vázlat.
861. VITÉZ GÁTFÖLDY EGON: Olaszország hadbalépése a világháborúban. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 10. sz. p. 117—120.
862. VITÉZ DÁNFFY MIHÁLY: Támadás 1917-ben a csíki havasokban. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 2. sz. p. 383—396. 2 vázlat.
863. M. Kir. Hadilevéltár. Kimagasló példaadás. [Oszlányi Kornél 1917. július 17.] *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 11. sz. p. 374—376.
864. BÁLVÁNYI ENDRE: 1918—1940. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 9. sz. p. 601—610. 1 vázlat.
865. VITÉZ BERKÓ ISTVÁN: Belitska Sándor 1872—1939. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 1. sz. p. 289—292.
866. BIRÓ SÁNDOR: Tengeri ütközetek az utolsó másfél században. *Páosztörtézet* 26. évf. p. 74—80. 3 kép.
867. JÓNÁS ENDRE: Otranto. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 1. sz. p. 47—61. 7 ábra.
868. Atrocità dei soldati rumeni nella guerra mondiale. — Budapest: Pannonia. 10 [2] p.
Informazioni su problemi attuali del Bacino Danubiano.
869. TÓTH LÁSZLÓ: A pápai békekísérlés 1917-ben. *Jelenkor* 2. évf. 12. sz. p. 5—6.

870. HARDING, BERTITA: Imperial twilight. The story of Karl and Zita of Hungary. — London: Harrap. 284 p. 16 t. [Bibliográfia: p. 273—276.]
871. JAKABFFY ELEMÉR: A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében. — Lugos: „Husvéth és Hoffer.“ 155 p.
872. FÜLÖP FERENC: Erdély, 1918 november 1. Széljegyzetek az 1918/19. évi eseményekhez. Rubletczky Géza rajzaival. Piski, Petrozsény, Gyulafehérvár, Maros-Vásárhely, Nagyszeben, Kolozsvár, Brassó. — Târgu-Mureş: Révész Béla rt. ny. 80 p.
873. IORGA, N.: La fin de l'armée de Mackensen, d'après le capitaine Max Luyken. *Revue Historique du Sud-Ost Européen* p. 44—50.
874. BRĂȚIANU, GHEORGHE I.: Acțiunea politică și militară a României în 1919 — în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I. C. Brățianu. (România politikai és katonai tevékenysége 1919-ben — Brățianu Ion I. C. diplomáciai levelezésének megvilágításában.) — București: Publicația Așezământului Cultural Ion C. Brățianu. 1939. 187 p., 13 tábla, 1 térk.
875. Szent-kereszthegyi KRATOCHVIL KÁROLY: Egy tündöklő csillag, szomorú gyászos időkből. — [Budapest:] Székely Hadosztály Egyesület. 8 p.
876. MARPICATI, ARTURO: Note e ricordi sulla battaglia delle cinque giornate intorno a Fiume. — Fiume: „La vedetta d'Italia.“ 30 p.
877. Dezséri BACHÓ LÁSZLÓ: Gyöngyös város 1918—19-ben a forradalmak alatt. — Gyöngyös: a város támogatásával Polóny Zoltán. (Vác: Kapisztrán ny.) 224 p. 4 t.
878. OUDARD, GIORGIO: Un' esperienza comunista Kohn detto Bela Kun. — Firenze: Monnier. 1939. 71 p.
879. DRĂGĂNESCU, C.: Divizia 16-a inf. română în acoperire pe Tisa în campania din 1919 dintre România și Ungaria. (1 schiță anexă.) [Franciául csak a cím a borítéklapon.] La 16-ème division roumaine en converture pendant la campagne de 1919 contre la Hongrie (1 croquis annexe.). *România Militară* LXXVII., Nr. 1. p. 46—69.
880. PUȘCARIU, SEXTIL: O întâlnire la Iași în 1918. (Találkozás Jasiban 1918-ban [Bálan Miklós teol. tanárral a Romániával való egyesítést kérő erdélyi küldöttség tagjával.]) *Omăgiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bálan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 182—184.
881. PETRANU, CORIOLAN: L'occupation de Budapest par les Roumains, le général H. H. Bandholz et les musées de la capitale hongroise en 1919. *Revue de Transylvanie* VI. p. 107—117.

882. BALOGH ARTHÚR: A nemzeti kisebbség védelme a törvényalkotásnál. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 314–318.
883. OTTLIK LÁSZLÓ: A magyar nemzetiségi politika feladatai. *Magyar Szemle* 39. k. p. 57–65.
884. DEÁK IMRE: A magyarországi nemzetiségi kérdés. — Budapest: Fiala. 46 p.
885. ERDÉLYI GYULA: Nemzetiségeink a régi magyar hadseregben. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 8. sz. p. 510–514.
886. GRATZ GUSZTÁV: A közép európai kérdés és a békeszerződések. *Magyar Szemle* 38. k. p. 341–348.
887. MOSCA, RODOLFO: Storia diplomatica delle relazioni italo-ungheresi. La formazione del trattato de Trianon. *Corvina* 3. évf. p. 186–204.
888. RENDEIRO, LICINIO: O Conde Alberto Apponyi. — Lubango: Angola. 44 p.
889. VIKÁR BÉLA: Apponyi Albert mint szónok. Egy gyorsíró visszaemlékezései. — Budapest: Gyorsírási Kormánybiztoság. 18 [2] p.
Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 183.
890. SZÁSZ ZSOMBOR: Románok a békekonferencián. *Magyar Szemle* 39. k. p. 76–81.
891. SZÁSZ ZSOMBOR: Rumania of the Paris peace conference. *Danubian Review* 8. k. 5. sz. p. 12–21.
892. SZÁSZ, ZSOMBOR: Die Entstehung Grossrumäniens. — Budapest: Hornyánszky ny. 76 p.
Kny.: *Die siebenbürgische Frage*.
893. IORGA MIKLÓS: A nemzetek között levő gyűlölködés ellen. Románok és magyarok. Ford. *Isfan Crisztina és Fosztó Olga*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională. 28 (1) p.
894. ERDÉLYI, STEFAN: Wie Siebenbürgen von Ungarn in Paris vor 20 Jahren losgerissen wurde. Die authentische Geschichte der Verhandlungen der siebenbürgischen Grenzfestsetzungskommission auf Grund stenographischer Aufzeichnungen. Aus den Enthüllungen der amerikanischen Diplomatie. — Budapest: Pannonia. 4° 18 p.
895. VIDA, PÉTER: Wie aus dem ungarischen Siebenbürgen ein rumänisches Siebenbürgen wurde. — Budapest: [Egyetemi ny.] 48 p.
Mitteilungen über Ungarn.
896. VIDA, PIETRO: Come divenne la Transilvania ungherese Transilvania rumena. — Budapest: [Egyetemi ny.] 44 p.
Pubblicazioni sull'Ungheria.
897. VIDA, PIERRE: Comment la Transylvanie hongroise est-elle devenue „Transylvanie roumaine.“ — Budapest: [Egyetemi ny.] 44 p.
Informations sur la Hongrie.
898. VIDA, PÉTER: How Hungarian Transylvania became Roumanian Transylvania. — Budapest: [Egyetemi ny.] 40 p.
Documents on Hungary.

899. VIDA, PÉTER: Das ist rumänische Politik. — Budapest: Universitätsdr. 54 p.
900. VIDA, PIETRO: Tal' è la politica „panromena“. — Budapest: Stampa della Università. 48 p.
901. PETRINCA, PIERRE: Die Rumänen in Ungarn 1918—1940. — Bukarest: „Monitorul Oficial.“ 43 p.
902. KÓSA, JEAN: L'opinion française et la Hongrie au siècle dernier. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 7 p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k.
903. DE JOUVENEL, BERTRAND: D'une guerre à l'autre. I. De Versailles à Locarno. — Paris. 416 p.
Ism.: Benda K. *Századok* 75. évf. p. 101—103.
904. MOSCA, RODOLFO: L'Italia sulla soglia del sec. XX. *Corvina* 3. évf. p. 802—808.
905. FALL ENDRE: Mit tett a fasiszta Olaszország Magyarorszáért. — Budapest: Hornyánszky. 224 p. 5 t. [Bibliográfia: p. 219—224].
906. MIHÁLY LÁSZLÓ: Presente! Olaszok a magyar igazságért. 1920—1940. — Budapest: Magyar Nemzeti Szövetség. 62 [2] p.
907. KORNIS, JULES: A propos d'un article de M. Jorga „Que peut nous dire l'Italie“. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 157—162.
908. BAKONYI LÁSZLÓ: Egy nemzet perújítást kér. Történelmi és politikai tanulmány. — Sopron: Király ny. 116 p.
Kny.: Új Sopron vármegye.
909. SACHSE, HERBERT: Der ungarische Standpunkt zur Revision. *Die Wunde Europas* (Berlin 1939.) p. 171—176.
910. NEMOIANU, P[ETRE]: In calea Revizionismului Maghiar. (A magyar revizionizmus útjában.) — București: Atelierele Curierul Judiciar S. A. 1939. 55 p.
911. KOVRIG BÉLA: Korfordulón. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 371 p.
Ism.: Makkai L. *Protestans Szemle* 49. évf. p. 188—189.
912. NEVELŐS ÁGOSTON: Az utolsó húsz év története. Európa 1920—40. — Budapest: Stádium. 32 p.
Nemzeti Könyvtár, 16.
913. THIRRING, LOUIS: Le tableau démographique d'un pays démembré. La Hongrie de 1919—1938, telle qu'elle a été délimitée par le traité de Trianon. Avec des remarques sur le question du surpeuplement. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 205—233.
914. GRÓF BETHLEN ISTVÁN: 1920—1940. *Akadémiai Értesítő* 50. k. p. 244—259.
915. GRÓF BETHLEN ISTVÁN ünnepi beszéde. — Budapest: Franklin. 16 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 257. k.
916. NAGYMIHÁLY SÁNDOR: Egyszer nem volt Magyarország. Horthy Miklós és a szegedi ellenforradalom. — Budapest: Halász. 228 [4] p. 2 t.

917. Horthy Miklós. — Budapest: [Stádium ny.] 80 p. 4 t.
Nemzeti Könyvtár, 11—12.
918. [NÉVTELEN]: Horthy Miklós húsz esztendeje. *Magyar Szemle* 38. k. p. 169—171.
919. RÉVÉSZ IMRE: Horthy Miklós és kora. *Debreceni Protestáns Lap* 60. évf. p. 43—45.
920. JOÓ TIBOR: Horthy Miklós és kora. *Nyugat* 33. évf. p. 155—159.
921. MESZLÉNYI ANTAL: Írók és tudósok Horthy Miklós kormányzóról. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 32—36.
922. EÖTTEVÉNYI OLIVÉR: A Magyar Külügyi Társaság húsz esztendeje 1920. áprilistól—1940. áprilisig. — Budapest: Sárkány ny. 20 p.
923. HACSAK GÉZA: Ausztria . . . és soha többé. — Budapest: Fővárosi Könyvkiadó. 244 p.
924. DIACONESCU, EMIL: Dispariția unui stat. (Egy állam [Ausztria] eltűnése.) *Inseamnări ieșene* Anul V, Vol. XIII, p. 103—123.
925. BALOGH ARTHUR: A Nemzetek Szövetsége húszévi működésének mérlege. — Kolozsvár: az E. M. E. kiadása. 15 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 119. sz. — Kny.: *Erdélyi Múzeum*.
926. RADISICS ELEMÉR: A Népszövetség húsz esztendeje. 1920—1940. *Magyar Szemle* 38. k. p. 234—238.
927. BALOGH ARTHUR: A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 408—419, 446—454.
928. NAGY JÓZSEF: Trianoni rabszolgák. (Tizenöt év „kisebbségi” rabszolgajáromban.) — Budapest: Szerző. 32 p.
Irodalom a szabadság szolgálatában.
929. OBERDING JÓZSEF GYÖRGY: Az óromániai magyarság. [Német kivonattal.] — Pécs: Taizs ny. 68 p.
A Pécsi M. Kir. Erzsébet-Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének kiadványai, 11.
Ism.: Gyulai F. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 348.; *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 28.; Gy. F. *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 441.; F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 697—698.
930. SÜTŐ-NAGY LÁSZLÓ: Az erdélyi magyarság húsz esztendeje. — Kolozsvár: Erdélyi Szemle. 32 p.
Ism.: Bihari S. *Láthatár* 8. évf. p. 371.
931. VERSÉNYI KLÁRA: A magyarság sorsa Erdélyben. *Magyar Női Szemle* 6. évf. p. 82—88.
932. BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei. *Jelenkor* 2. évf. 18. sz. p. 8.
933. RÓNAI, ANDREAS: Die Ungarn in Rumänien. — Budapest: [Egyetemi ny.] 36 [2] p.
Mitteilungen über Ungarn.
934. RÓNAI, ANDREA: Ungheresi nella Romania. — Budapest: [Egyetemi ny.] 32 [2] p. 1 térk.

- Publicazioni sull'Ungheria.
935. RÓNAI, ANDRÉ: Hongrois en Roumanie. — Budapest: [Egyetemi ny.] 31 p.
Informations sur la Hongrie.
936. RÓNAI, ANDRÁS: Hungarians in Rumania. — Budapest: [Egyetemi ny.] 25 [3] p.
Documents on Hungary.
937. KOVÁCS, ALOYS: Les Hongrois de Transylvanie et la statistique roumaine. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 15—36.
938. RÁCZ GYULA és VINCZE JÁNOS: Problema națională a Ungurimii din Ardeal. Cluj 1939. (Az erdélyi magyarság nemzeti problémája. Kolozsvár 1939.) Traducere-rezumat din ungurește de Cristina Isfan. — București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Impr. Națională. 13 p.
939. SZÁSZ ZSOMBOR: Nagy-Románia mérlege. *Magyar Szemle* 39. k. p. 240—245.
940. SZÁSZ, ZSOMBOR: Hungarians-rumanians. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 589—610.
941. NISTOR, AUREL: Mitropolitul Nicolae și problema românească din ținutul secuizat. ([Bălan] Miklós [erdélyi gör. kel.] metropolita és az elszékelyesített vidéki román probléma.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv.] — (Sibiu). p. 149—152.
942. BÖLÖNYI JÓZSEF: A román alkotmányok és a kisebbségi kérdés. — Budapest: Szerző. 12 p.
Kny.: *Kisebbségi Körlevél* 4. évf.
943. SZÁSZ, ZSOMBOR: Rumanians and national unity. *Danubian Review* 8. k. 9. sz. p. 3—11.
944. Schlag nach über Ungarn und Rumänien. Wissenswertes Tatsachen, Übersichten, Tabellen und Karten nebst einer mehrfarbigen Übersichtskarte. Hrsg. von den Fachschriftleitungen des Bibliographischen Instituts. — Leipzig: Bibliographisches Inst. 32 p. 1 t.
945. SZENDE ZOLTÁN: Besszarábia és Dobrudzsa egykor és ma. *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 5. sz. p. 11—22.
946. CSISZÁR BÉLA: Dél-Dobrudzsa. *Magyar Szemle* 39. k. p. 294—299.
947. vitéz FEKETE-KUTY BÉLA: Jugoszlávia magyar szemmel. — Budapest: Cserépfalvi. 192 p.
Kék könyvek.
Ism.: *Néptanítók Lapja* 73. évf. p. 462.
948. ÁGOSTON SÁNDOR: A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület. *Kalangya* 9. évf. p. 477—485.
949. TOMANDL, MIHOVIL: Dr. Svetislav Kasapinović. Prilog nacionalnoj i crkveno-političkoj istoriji Srba u Vojvodini. (Kasapinović Svetislav. Adalék a vajdasági szerbek nemzeti és egyházpolitikai történetéhez.) — Pančevo. VIII, 296 p.
950. PROKOPY IMRE: A szerb-horvát kiegyezés után. *Magyar Szemle* 38. k. p. 142—151.

951. DIMITRIEVITCH, MITA: Stjepan Radić. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 535—539.
952. HADROVICS LÁSZLÓ: A szlovének helyzete a szerbek és horvátok között. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 35—41.
953. PROKOPY, IMRE: How and of what the vassal serb principality became in a century the S. H. S. Kingdom, Yugoslavia. *Danubian Review* 8. k. 12. sz. p. 14—18.
954. Die Wunde Europas. Das Schicksal der Tschecho-Slowakei. Unter Mitwirkung von Rudolf Fischer und Waldemar Wucher herausgegeben von FRIEDRICH HEISS. — Berlin: Volk und Reich Verlag. 1938. 299 p.
955. GOGOLÁK, LOUIS: Edward Benesh. *The Hungarian Quarterly* 6. évf. p. 24—35.
956. CUCCHETTI, GINO: L'Ungheria di fronte al problema slovacco. — Palermo: Palumbo. 1939. 75 [3] p.
957. Die slowakische Minderheit in Ungarn. — Bratislava-Pressburg: Unia. 57 p.
958. JÓCSIK LAJOS: Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt. — Budapest: Athenaeum. 231 p. [Bibliográfia: p. 229—230.]
959. JÓCSIK LAJOS: Magyarság a cseh földreformban. *Magyar Szemle* 38. k. p. 24—31.
960. ČULEN, KONSTANTIN: Slowakisch-ungarische Verhältnisse. — Bratislava: Unia. 48 p.
961. DUKA ZÓLYOMI NORBERT: A szlovákiai magyarság helyzete. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 250—255, 285—288.
962. RÓNAI, ANDREAS: Die Ungarn in der Slowakei. — Budapest: [Egyetemi ny.] 21 [1] p. Mitteilungen über Ungarn.
963. RÓNAI, ANDREA: Gli ungheresi in Slovacchia. — Budapest: [Egyetemi ny.] 20 p. Pubblicazioni sull'Ungheria.
964. RÓNAI, ANDRÉ: Hongrois en Slovaquie. — Budapest: [Egyetemi ny.] 20 p. Informations sur la Hongrie.
965. [RÓNAI, ANDRÁS]: Hungarians in Slovakia. — Budapest: [Egyetemi ny.] 20 p. Documents on Hungary, C. 1.
966. D. F.: Mennyiben változott a szlovákiai magyarság helyzete? *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 4. sz. p. 23.
967. ADÁM T. ISTVÁN: Soprontól Munkácsig. — Budapest: Róna. 1939. 82 [4] p. 3 t.
968. MESTER KÁLMÁN: A felvidéki szabadságharc története. — Budapest: Szerző. 355 [5] p. 35 t. 5 térk.
969. Egyedi BALÁZS DÉNES: A Rongyosok felvidéki harcainak története. (Egy rongyos gárdista naplója.) — Budapest: Hoffman és Tsa ny. 112 p. 12 t.
970. vitéz LOÓSY ALAJOS: Nagyszöllős felszabadítása. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 3. sz. p. 594—608. 8 ábra.
971. vitéz BERKÓ ISTVÁN: A tiszántúli és erdélyi területek vissza-

- térése. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 10. sz. p. 1—16. 1 vázlat.
972. P. FEKETE GÉZA: 1000 nap és ami mögötte van . . . A spanyol polgárháború. — Veszprém: Egyházmegyei kny. 287 p. 14 t.
Ism.: v. B. I. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 7. sz. p. 283—284.
973. LIGETI LAJOS: Az ismeretlen Belső-Ázsia. — Budapest: Athenaeum. 360 p. 16 t.
974. MEGYERI JÓZSEF: Szün Jat-Szen szerepe Kína újjáépítésében. *Turán* 23. évf. p. 83—89, 134—141.
975. A háború kezdetének beltörténete. — London: Lincolns-Prager. 48 p.
976. vitéz BARABÁS EMIL: Német villámháború Lengyelországban. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 5. sz. p. 292—302., 2 vázlat., 6. sz. p. 622—634., 1 vázlat., 7. sz. p. 23—34., 2 vázlat.
977. POPESCU, TUDOR NICOLAE: Campania din Polonia. (A lengyelországi hadjárat.) [1939-ben.] *Revista Geniului* XXIII, p. 46—57.
978. Z. BORS JÓZSEF: A finnek harca és a balti kérdés. — Budapest: Közművelődési ny. 77 [3] p.
979. JULIER FERENC: A finn szabadságharc. *Magyar Szemle* 38. k. p. 151—155.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

980. GÁLOS LÁSZLÓ: Az egyház alkotmányának szerkezete és érintkezőpontjai a világi alkotmányokkal. — Pécs: Rákóczi ny. 223 p. [Bibliográfia: p. 5—6.]
981. AUER GYÖRGY: „Codificatio“. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 221—238.
982. SCHWÁB MÁRIA: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. — Budapest: Egyetemi ny. 1939. 115 p.
983. ABAI IMRE: Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 249—266.
984. KOVÁCS LAJOS: A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi viszálya. *Tanulmányok Budapest Multjából* 8. [k.] p. 28—48.
985. EMBER GYÖZÖ: A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története. 1724—1848. — Budapest: Országos Levéltár. 298 p.
Ism.: Gy. F. *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 1093.; Csóka J. L. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 385—386.; Hajnal I. *Századok* 75. évf. p. 213—215.; Sinkovics I. *Turul* 54. évf. p. 93—94. V. ö. 1937: 858; 1938: 1257, 1258, 1939: 914.
986. WILDNER ÖDÖN: A főváros közigazgatásának története a kiegyezéstől a Milenniumig. — Budapest: Szfv. Háziny. 130 [2] p.
Statisztikai Közlemények, 91. 4. V. ö. 1937: 854., 1939: 917.

987. BARACZKA ISTVÁN: A magyar nyelv ügye Pest, Buda és Óbuda közigazgatásában. *Tanulmányok Budapest Multjából* 8. [k.] p. 49—59.
988. SCHLEICH LAJOS: Győr és Moson vármegye mozgalma a magyar nyelv érdekében. *Győri Szemle* 11. évf. p. 89—92.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

989. ÉBER ANTAL: Széchenyi gazdaságpolitikája. — Budapest: Franklin. 278 p. [Bibliográfia: p. 273—275.]
Kultúra és Tudomány.
Ism.: Jirkovszky S. *Budapesti Szemle* 285. k. p. 181—183.; Nevelős Gy. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 244—245.; Gesztelyi Nagy L. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 187—188.
990. THIRRING GUSZTÁV: Adatok Sopron 112 év előtti gazdasági helyzetének ismeretéhez. — Sopron: Röttig—Romwalter ny. 22 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 4. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 100.
991. MOGA, I.: L'orientation économique de la Transylvanie. I. A-t-il existé une unité géographique et économique dans la Hongrie d'avant guerre? II. Formation de l'espace économique transylvain. III. Les intérêts économiques de la Transylvanie et les régimes politiques du passé. IV. Conclusions. *Revue de Transylvanie* VI, p. 73—106.
992. DEMETER BÉLA—VENCZEL JÓZSEF: Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román imperium alatt. — Budapest: Pátria ny. 52 p.
-
993. BUSCH-ZENTNER, RICHARD: Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa. Unter besonderer Rücksichtigung der Türkenzeit. — Leipzig: Otto Harrassowitz. 1938. VIII, 158 p.
994. BERLÁSZ JENŐ: A mezőgazdaság állapota. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 159—185.
995. FEKETE LAJOS: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. — Budapest: M. Tud. Akadémia. 23 p.
Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 25. 9.
996. FEKETE, LUIGI: Il sistema dei possedimenti nell'Ungheria sottomessa ai Turchi. — Roma: Tip. del Senato. 16 p.
Kny.: *Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli*.
997. SZABÓ T. ATTILA: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása. (1640—1690.) — Cluj—Kolozsvár: Minerva ny. 36 p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 45. k. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 114.
998. MILHOFFER SÁNDOR: Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. — Budapest: Gergely. 17 p.
Ism.: Bakács I. J. *Századok* 75. évf. p. 106—107.

999. BOHDANECZKY EDVIN: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. — Makó: Makói kny. 92, 4 p.
Csanádvármegyei Könyvtár, 36.
Ism. Bakács I. J. *Századok* 75. évf. p. 317—318.
1000. NÁDOR JENŐ: Tessedik Sámuel, az ország papja Szarvason. Életrajz. — Budapest: Luther-Társ. 80 p. 1 t.
Egyházunk nagyjai, 13.
1001. GIDAY KÁLMÁN: Balásházy János Debrecenben. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 195—198.
1002. FODOR HENRIK: Celldömölk százévelőtti jobbágygazdaságának élete. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 176—188.
1003. SZÜCS SÁNDOR: A Nagysárrét régi disznótartása. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 145—154.
1004. JELITAI JÓZSEF: A két Bolyai domáldi haszonbérszerződési tervezete. — Budapest: [Franklin.] 6 p.
Kny.: *Matematikai és Természettudományi Értesítő* LIX. k.
1005. BARÓTHY JÓZSEF: Magyar föld román kézen. — Budapest: Cserépfalvi. 135 p.
Kék Könyvek.
Ism.: *Kisebbségvédelem* 3. évf. 5—6. sz. p. 45.; St. Gál, *Ungarn* p. 191.
-
1006. BERLÁSZ JENŐ: Ipar és kereskedelem. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 187—216.
1007. VITÉZ GUOTHFALVY DORNER ZOLTÁN: Az ipari életformák kialakulása. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 73—77.
1008. MARKOS GYÖRGY: Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől Sztalinig. — Budapest: Cserépfalvi. 189 [3] p.
Kék Könyvek, 9.
1009. RICHTER M. ISTVÁN: Mesterlegény-avatás a céhvilágban. [Német kivonattal.] *Ethnographia—Népélet* 51. évf. p. 74—84.
1010. GERENDÁS ERNŐ: Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, különös tekintettel a Fővárosi Könyvtár céhadataira. [Német kivonattal.] *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, X. p. 147—207.
1011. HANGEL FLÓRA: A szekszárdi céhek története. — Pécs: Dunántúl ny. 48 [4] p.
A Történelmi Intézet Értekezései, 18. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 196.
1012. ÉBER ANTAL: Széchenyi és a magyar ipar. *Közgazdasági Szemle* 64. évf. p. 419—443.
1013. IGMÁNDY JÓZSEF: A hajdúnánási szalmakalapipar gazdasági jelentősége és jövője. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 224—227.
1014. FALLER JENŐ: A kőszegi posztóipar historikumához. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 197—198.
V. ö. 1936: 469.
Ld. 1466, 1467.

1015. PATAKI JÓZSEF: Mohács megyei város ipartestületének története 1889—1939. — Mohács: Fridrich ny. 32 p.
 1016. HAIĐUC, ILIE: Industria aurului din România. (A romániai aranyipar.) Cu o prefață de D-l ministru ing. I. P. Gigurtu. [Benne p. 75—101.: Cap. IV. Istoricul industriei aurului din România. (IV. fej. A romániai aranyipar története.)] — București: Impr. „Adeverul“ S. A. XVI, 392 p., 3 mell.
 1017. A Keresztény Iparosok Országos Szövetségének jubileumi évkönyve 1919—1939. — Budapest: Keresztény Iparosok Orsz. Szöv. 237 [3] p.
-
1018. VAJK ARTUR: A brennbergi szénbányászat és a bécsi hajózható csatorna. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 221—232. 2 térk.
 1019. BICHIGEAN, VASILE: Plutăritul pe Someș. (Tutajozás a Szamoson.) [Az 1773. évi bizottság jegyzőkönyve.] *Arhiva Someșana* Nr. 27 (1940), p. 157—180.
 1020. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: Battányi Tódor gróf ár ellen haladó hajója. *Búvár* 6. évf. p. 97—100. 3 kép.
 1021. HOUDEK, IVAN: Pošta a dopravné prostriedky v starom Ružomberku. (A posta és szállítási eszközök régi Rózsahegyen.) — Turčianski Svätý Martin: Knihtlačiarsky účastinársky spolok. 85 p. V. ö. 1939: 952.
 1022. JUHÁSZ LAJOS: A közraktár-kérdés Pesten a XIX. század közepén. *Tanulmányok Budapest Multjából* 8. [k.] p. 60—84.
 1023. Udvardi LAKOS JÁNOS: Adatok a soproni Kereskedelmi Testület multjához. — Sopron: [Röttig—Romwalter ny.] 14 [2] p. Kny. *Soproni Szemle* 4. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 94.
 1024. TONELLI SÁNDOR: A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara ötvenéves története. 1890—1940. — Szeged: Széchenyi ny. 107 p. Ism.: Ungár L. *Századok* 75. évf. p. 463—464.
-
1025. HOLBESZ ALADÁR: A magyar hitelszervezet története. — Budapest: May ny. 392 p.
 1026. MENNYEY GÉZA: A földhitel. I. Történelmi kifejlődése. — Budapest: „Darányi Ignác“ agrártudományos társaság kiadványai, 2. sz. XI, 284 p.
 1027. KORNIS GYULA: Az élő Fáy András. Beszéd a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság ünnepi lakomáján, 1940. február 11-én. *Budapesti Szemle* 256. k. p. 206—213.
 1028. Hegyaljai KISS GÉZA: Fáy András és az első magyar takarékpénztár. *Magyar Lélek* 2. évf. p. 20—23.
 1029. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület százéves története. 1. k. FENYVESSY ADOLF: 1839—1889. 2. k.

- MENCZEL LAJOS: 1890—1939. — Budapest :Az Egyesület.
[6] 253, [6] 377 p.
Ism.: Ungár L. *Századok* 75. évf. p. 326—327.
1030. SCHUBERT TÓDOR: A lévai takarékpénztár 75 éves története 1865—1940. — Budapest: [Városi ny. Szeged.] 22 [2] p.
Kny.: *A Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve.*
1031. TRAGOR IGNÁC: A váci takarékpénztár 75 éves története. — Budapest: [Városi ny. Szeged.] 16 p.
Kny.: a *Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve.*
1032. JIRKOVSKY SÁNDOR: Az osztrák nemzeti bank és az 1870-i bankankét. Banktörténeti tanulmány. — Budapest: Tébe. 83 p. [Bibliográfia: p. 83.]
Tébe Könyvtár, 102.
1033. Ifj. BOÉR ELEK: Háborús pénzpolitika és pénzügy 1914 1915-ben és 1939—40-ben. *Közgazdasági Szemle* 64. évf. p. 444—478.
-
1034. ISTVÁNYI GÉZA: A három országrész társadalma. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 99—128.
1035. VÁ CZ ELEMÉR: Két udvar, két főnemesség. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 255—291.
1036. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Nemes és polgár a török időkben. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 293—332.
1037. POPOVIĆ, D. J.: Srpsko plemstvo u Vojvodini u 18 veku. (Szerb nemesség a Vajdaságban a XVIII. században.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 84—88.
1038. JAKABFFY ELEMÉR: A Bánát (Bánság) magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. — Lugos: Husvéth és Hoffer kny. 42 p.
Kny.: *Magyar Kisebbség* 19. évf.
Ism.: Jakó Zs. *Századok* 75. évf. p. 88—92.
1039. KERÉKES GYÖRGY: Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János 1625—1674. kassai kereskedő üzleti könyve alapján. — Kassa: Wiko ny. 288 [16] p. 9 t.
Ism.: Semetkay J. *Új Élet* 9. évf. p. 382—383.; Kelemen A. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 394—395.
1040. BIERBAUER VIRGIL: Városok születtek az ország szívében. *Tér és Forma* 13. évf. p. 15—20. 1 kép.
1041. BIERBAUER, VIRGIL: La forme urbaine de la plaine hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 461—467.
1042. CSAPODI CSABA: Szabadosok (libertini) 1514—1848. *Századok* 74. évf. p. 405—426.
1043. SZABÓ, ETIENNE: Du serf perpétuel au paysan libre. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 382—387.
1044. JUHÁSZ LAJOS: A megnehezedett jobbágysors. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 333—355.
1045. LACZA ISTVÁN: A Rerum Novarum félszázados évfordulójára. *Jelenkor* 2. évf. 13. sz. p. 7—8.

1046. NAGY JÓZSEF: Prohászka szocializmusa. Összeállította és jegyzetekkel ellátta —. Budapest: Bernwallner ny. 60 p.
1047. NIZSALOVSZKY ENDRE: Apponyi társadalompolitikája. — Budapest: Katolikus Kör. 14 p.
Ism.: *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 114.
1048. DOMJÁN JÁNOS: A londoni szociális munka hőskora. A Toynbee Hall megalapítása. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 210—215.

Népiség-, település- és helytörténet.*

1049. SZABÓ ISTVÁN: Pusztuló magyarság. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 69—97.
1050. OBERDING JÓZSEF GYÖRGY: Adatok az erdélyi magyarság középosztály termeléséhez. *Kisebbségvédelem* 3. évf. p. 34—40.
1051. KEINTZEL-SCHÖN, FRITZ: Das Zusammenleben von Deutschen, Rumänen und Ungarn in dem ehemaligen deutschen Verwaltungsgebiet in Siebenbürgen im Lichte des Grenzstreites Felmern-Schona und Felmern-Kobor. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 229—241.
1052. HIENZ, HERMANN: Quellen zur Volks- und Heimatkunde der Siebenbürger Sachsen. — Leipzig: Hirzel. 4° XVIII, [2] 304 p.
Beiträge zur Kenntniss des Deutschtums in Rumänien, 1. Ism. H. Klima *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1023.
1053. WOLPERT, ANTONIA: Das siebenbürgisch-sächsische Volk im Spiegel seines heimatlichen Schrifttums. — Berlin: Junker u. Dünnhaupt. 164 p.
Neue deutsche Forschungen, Abteilung Volkslehre und Gesellschaftskunde, 14.
Ism.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1022—1023.
1054. CSALLNER, A.: Die volksbiologische Forschung unter den Siebenbürger Sachsen. — Leipzig: Hirzel. 113 p. 1 t.
Beitrag zur Kenntniss des Deutschtums in Rumänien, 4. Ism.: B. B. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 280.
1055. WAGNER, GEORG und MAI, RICHARD: Deutsche über Land und Meer. Ein Buch von Glaube und Volkstum. — Bonn: Verlag der Buchgemeinde. 320 p.
1056. THOMÉ, M. L.: Die Rumänen im Fürstentum Siebenbürgen. *Volkstum im Südosten* 17. évf. p. 208—212.
1057. LOVAS REZSŐ: Báthory Gábor és a századok. — Debrecen: Nagy ny. 54 p.
A debreceni Tisza István Tudományegyetem történelmi szemináriumának kiadványa, 8.
1058. AUBIN, HERMANN: Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung. — Leipzig: Hirzel. 1939. 4° X, 90 p.
Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, Bd. 2. Ism.: Maksai F. *Századok* 75. évf. p. 292—294.

* Ld. 507. l. jegyzet. V. ö. a középkori részben felsorolt címeket is.

1059. Buch der Deutschen Forschungen in Ungarn. Hrsg. von FRANZ BASCH. — Budapest: Buschmann. [4] 320 p. 3 térk. A tartalomból: Weidlein, Johann: Ansiedlung der Deutschen in der Baranya. p. 1—24. — Häckel, Ernst: Nikolaus Lenaus mütterliche Ahnen. p. 256—264. — Pfaff, Andreas: Die volklichen Verhältnisse an der mittleren Donau um die Mitte des vorigen Jahrhunderts. p. 265—272. — Siedlungskontrakt von Harta. p. 272. — Reiser, Georg: Mundartliches und Volkskundliches aus Triebswetter im Banat. p. 273—308. — Heil, Irma: Bevölkerungsverteilung und -bewegung im 18. Jahrhundert in den Komitaten Wesprim und Weissenburg. p. 309—319.
Ism.: M. Schwartz, *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 992.
1060. SCHULZ, JOACHIM: Die deutschen Volksgruppen in Südost-europa. — Leipzig: Teubner. 32 p.
Deutschland und die Welt, 5.
Ism.: R. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 955.
1061. PATZELT, H.: „Die Schwäbische Türkei“. *Der Deutsche in Schweden* 7. évf. 1. sz. p. 7—8., 2. sz. p. 6—9.
1062. HERRSCHAFT, HANS: Das Banat. Ein deutsches Siedlungsgebiet im Donauraum. Geschichte, Wirtschaft und Kultur einer deutschen Volksgruppe. — Berlin: Grenze u. Ausland. 194 p. [Bibliográfia: p. 191—193.]
1063. HOCKL, HANS NIKOLAUS: Das deutsche Banat. Seine geschichtlich-politische Entwicklung und Aufgabe. — Temeschburg: Druck von H. Anwender & Sohn. 72 p.
1064. MARKÓ ILONA: II. József és az erdélyi szászok. — Budapest: [Egyetemi ny.] 102 [2] p.
Minerva Könyvtár, 131.
Ism.: *Ungarn* p. 318—319.
1065. BEYER, HANS JOACHIM: Hauptlinien einer Geschichte der ostdeutschen Volksgruppen im 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift* 162. k. p. 509—539.
1066. Grosse Deutsche im Ausland. Eine volksdeutsche Geschichte in Lebensbildern. Herausgegeben von HANS JOACHIM BEYER und OTTO LOHR. — Stuttgart: Union Deutsche Verlages. 1939. 390 p.
Ism.: H. Hausscherr, *Historische Zeitschrift* 163. k. p. 172—175.
1067. PFEIFER, SEPP: Zur Geschichte der Madjarisierung des Sathmarer Deutschtums. — Hermannstadt. Beiträge zur Kenntniss des Deutschtums in Rumänien, hrsg. Rudolf Spek. Bd. 5.
Ism.: E. Lendl *Karpathenland* 12. évf. p. 113—114.
1068. KÖNIG ANTAL: „Deutschungar“. *Magyar Szemle* 38. k. p. 239—240.
1069. SZÜCS GYÖRGY: A Volksbund és a magyarországi németiség elmúlt esztendeje. *Kisebbségi Körlevél* 4: évf. 3. sz. p. 29.
1070. BONKÁLÓ SÁNDOR: A rutének (ruszinok). — Budapest: Franklin. 184 p.
Magyarságismeret, 1.
Ism.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1037.

1071. VARSÍK, BRANISLAV: Die slovakisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten. — Bratislava: Universum. 107 p. 4 térképmell.
Ism.: E. Lendl, *Karpathenland* 12. évf. p. 109—111.
1072. VARSÍK, BRANISLAV: Národnostná hranica slovensko-maďarska v ostatných dvoch storočiach s 2 mapovými prílohami. (A szlovák-magyar nemzetiségi határ az utolsó két évszázadban, két térképmelléklettel.) — Bratislava: Universum Knižtlačiareň. 88 p.
1073. SZIKLAY LÁSZLÓ: A tirpákok. *Új Élet* 9. évf. p. 125—130.
1074. GIDAY KÁLMÁN: Betyáretika. (A reformkor népi erkölce.) *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 241—246.
1075. MARICH ÁGOSTON: A külföldi magyarság asszimilálódása. *Kisebbségi Körlevél* 4. évf. 6. sz. p. 17.
1076. Külföldi magyarok. Moldvai csángók. — [Budapest: Tátra.] 16 p.
A Műveltség ábécéje, 5.
1077. BAUMGARTNER SÁNDOR: Moldva a magyarság nagy temetője. Az erdélyi székely-magyarok és a moldvai csángó-magyarok összefüggő egysége. A moldvai csángó-magyarok Moldva őslakói. — Budapest: Hornyánszky ny. 32 p.
Ism.: *Danubian Review* 8. k. 11. sz. p. 54—56.; *Kisebbségvédelem* 3. évf. 5—6. sz. p. 46.
1078. BAUMGARTNER, ALEXANDER: Ungarisches Schicksal in der Moldau. Einheit der siebenbürg. Szeklermagyaren und der Moldauer Csángó-Magyaren. — Budapest: Hornyánszky. 38 p.
1079. BAUMGARTNER, ALESSANDRO: Moldavia il gran cimitero della stirpe magiara. — Budapest: Tip. Hornyánszky. 36 p.
[Bibliográfia: p. 35—36.]
1080. Die angestammten Ungarn der Moldau und die „Csángó“ genannten Ungarn. — Budapest: Pannonia. 10 p.
Mitteilungen über aktuelle Probleme des Donaubeckens.
1081. I magiari aviti della Moldavia e i magiari cosiddetti csángó. — [Budapest:] Pannonia. 10 [2] p.
Informazioni su problemi attuali del Bacino Danubiano.
1082. KOPPÁNY ISTVÁN: Beszéljünk — a csángókról. *Magyar Lélek* 2. évf. p. 450—452.
1083. Külföldi magyarok. Bukovinai székelyek. — Budapest: Tátra. 16 p.
A Műveltség ábécéje, 1.
1084. MARKOS JÁNOS: Corcovado árnyékában. Magyarok, akikről kevesen tudnak. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 298—303.
1085. MARKOS JÁNOS: Magyarok Brazíliában. *Új Élet* 9. évf. p. 65—70.
1086. DOBOS KÁROLY: A brazíliai magyarság sorsa. *Láthatár* 8. évf. p. 309—317.
1087. KORDÁS FERENC: A brazíliai magyar ifjúság. *Magyar Szemle* 39. k. p. 132—138.

1088. KORDÁS FERENC: Árpádfalva. *Láthatár* 8. évf. p. 213—222.
 1089. FÁY FISER ANDOR: Árpádhon. (Elvándorolt magyarok.) *Láthatár* 8. évf. p. 112—115.
-
1090. EPERJESSY KÁLMÁN: A települési rend bomlása. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 129—158.
 1091. STRITT, WALTER: Auswanderer aus dem Bonndorfer Amt nach Ungarn am Ende des 17. und im 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. Új sor. 54. k. p. 233—250.
 1092. VOWINCKEL, RENATE: Ursachen der Auswanderung gezeigt an badischen Beispielen aus dem 18. und 19. Jahrhundert. Stuttgart: Kolhammer. 1939. 148 p.
 1093. SCHMIDT, HEINRICH: Typische Entstehungsformen donau-deutscher Siedlungen. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 3. évf. p. 125—145.
Ism.: J. Weidlein, *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 267.
 1094. BONOMI, EUGEN: Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 403—472.
 1095. BONOMI, EUGEN: Zur Besiedlung der Gemeinde Pilisvörösvár (Ofner Bergland). — München. 16 p.
Kny.: *Südostdeutsche Forschungen* Bd. IV. Heft. 3—4.
V. ö. 1939: 1038.
 1096. ZIMMERMANN, FRITZ: Zur Besiedlung der Gemeinde Pilisvörösvár (Ofner Bergland). Ergänzende Ortsbestimmungen. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 951—952.
V. ö. 1939: 1038. és 1940: 1095.
 1097. SCHIMSCHA, ERNST: Technik und Methoden der theresianischen Besiedlung des Banats. — Wien: Rohrer. 1939. 204 p. 12 t.
Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs, 4.
Ism.: Dittrich, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 5. évf. p. 131.; *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 965.
 1098. KERCHNAWE, HUGO: Die alte k. k. Militärgrenze. — Wien: Adolf Luser-Verlag. 1939. 77 p.
Ism.: H. Zillich, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 254—255.
 1099. SCHERHAUFER, ALBIN FRANZ: Ursachen der Besiedlung des Satmarer Gaues mit Schwaben. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 91—98.
 1100. PÁLFAY MÁRIA: *Hosszúhetény* településföldrajza. — Pécs: Haladás ny. 30 [2] p.
Geographia Pannonica, 40. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 190.
 1101. PAPP LÁSZLÓ: A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. [Német kivonattal.] *A Néprajzi Múzeum Értesítője* 32. évf. p. 285—310.
 1102. BAKONYI JÁNOS: *Márkó* telepítése és nyelvjárása. — Budapest: [Dunántúl ny.] 146 p.
Palaestra Calasanciana, 32.

1103. NÉMETH IMRE: *Paks* település- és gazdaságföldrajza. — Paks: Rosenbaum ny. 60 [6] p. 13 térk. *Geographia Pannonica*, 38. — *Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis*, 176.
1104. VÁMSZER GÉZA: A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. — [Kecskemét: Szerző.] 8 p. Kny.: *Láthatár* 8. évf.
1105. OBERDING JÓZSEF GYÖRGY: A bukovinai magyarság településtörténeti és társadalomrajzi vázlata. [Német kivonattal.] — Kolozsvár: Glória kny. 1939. 36 p.
1106. SZARKA GYULA: A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. — Vác: Kapisztrán ny. 4° 151 p. 6 t.
Ism.: Horváth K. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 215—216.; Félegyházy J. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 414—415.; Gyenis A. *Magyar Kultúra* 23. évf. 53. k. p. 198, 210.; Tóth L. *Turul* 54. évf. p. 50.
1107. KERESZTURY DEZSŐ: *Balaton*. — Budapest: Officina. 72 p. Officina Képeskönyvek, 21.
Ism.: Lukács K. *Jelenkor* 2. évf. 13. sz. p. 11—12.; K. S. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 471.
1108. LUKÁCS KÁROLY: Balatonmegye és Balatonjárás. *Magyar Szemle* 39. k. p. 94—99.
1109. [GRÜNHOLD ADOLF: *Reise in die Baranya*. 1844.] Utazás Baranyában. *Pannonia* 6. évf. p. 154—163.
1110. TAS KÁROLY: Baranya vármegye 1848-ban. — Pécs: Dunántúl ny. 41 [3] p.
A Történelmi Intézet Értekezései, 21. — *Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis*, 203.
1111. BARANYAY TIVADAR: A rácok elterjedése és településformái Baranyában. *Rasprostranjenost i oblici naselja Raca u Baranyi*. — Pécs: Kultúra. 55 [5] p.
Geographia Pannonica, 41. — *Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis*, 191.
1112. CSIKVÁRI ANTAL (szerk.): *Borsod* vármegye. (Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék.) — Budapest: Merkantil ny. 1939. 4° 86, 151, 176 p.
Vármegyei Szociográfiák, 5.
A tartalomról: 1. rész. *Klein Gáspár*: Borsod vármegye és népességének története. p. 9—86. — 2. rész. *Leszih Andor*: Borsod vármegye műemlékei. p. 144—151. — 3. rész. *Leszih Andor*: Miskolc őskora. p. 3—4. — Marjalaki *Kiss Lajos*: Miskóc földjétől Nagy Miskolcig. p. 4—8. — Marjalaki *Kiss Lajos*: Érdekes adatok Miskolc multjából és jelenéből. p. 14—18. — *Leszih Andor*: Miskolc műemlékei. p. 30—32. — A Miskolc városára és Borsod vármegyére vonatkozó, önállóan megjelent fontosabb ismertetések, összefoglalások, stb. p. 37. — 4. rész. *Klein Gáspár* és *Péchy-Horváth Rezső*: Községi adattár. p. 1—170.

1113. SZABÓ T. ATTILA: *Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból.* — Budapest: Egyetemi Magyarságtud. Int. 68 p.
Magyarország földrajzi nevei, 1.
1114. H. FEKETE PÉTER: A hajdúk és a *Hajdúkerület* története. — Hajdúböszörmény: Nagy ny. 1939. 24 p.
1115. JAKABFFY ELEMÉR: *Krassó-Szörény vármegye* története különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. — Lugos: Husvéth és Hoffer kny. 111 p.
Kny.: *Magyar Kisebbség* 19. évf.
Ism.: Jakó Zs. *Századok* 75. évf. p. 88—92.
1116. CSIKVÁRI ANTAL (szerk.): Ungvár és *Ung* vármegye. (Ungvár és Ung vármegye községei.) — Budapest: Vármegyei Szociográfiák. 4° 198 p.
Vármegyei Szociográfiák, 9—10.
A tartalomról: báró *Nyáry Pál*: Ung vármegye és Ungvár thj. város címere. p. 11—12. — *Niklay Péter*: A Rákócziak birodalma. p. 12—38. — *Konratovics Irén*: Az ungi vár és Ungvár története. p. 38—48. — *Ortutay Tivadar*: Ungvár multja és jövője. p. 48—51. — *Rácz Pál*: A magyar kisebbségi küzdelem hőskora Kárpátalján. p. 51—54. — *Csomár Zoltán*: Ungvári magyarok a cseh megszállás alatt. p. 54—62. — *Estók Gyula*: Szemben a cseh sovinizmussal és bolsevizmussal. p. 63—67. — *Ortutay Tivadar*: A magyar-oroszok élete a cseh megszállás alatt. p. 67—70. — *Sirokay Zoltán*: Ungvár a kultúra tükrében. p. 149—150.
Ism.: Strömpl G. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 143—144.
1117. DOMOKOS PÁL PÉTER: Adalékok Moldva történetéhez. — Cluj-Kolozsvár: Studio ny. 12, CXIV, [2] p.
1118. La Transilvania nel cinquecento. Descritta dal Senigalliese Giovanni Francesco Baviera. *Corvina* 3. évf. p. 687—693.
1119. JURG, HANS: *Apatin*. Heimatbuch der grössten donau-deutschen Gemeinde. — Apatin: Verfasser. 304 [2] p. 6 t.
Ism.: Bakács I. J. *Századok* 75. évf. p. 222—223.
1120. ZEINER ALFRÉD: *Arad* multja. — Arad: Tip. Corvin. 152 p.
1121. KNÉZY LEHEL: *Baja* a forradalom és a szerb megszállás alatt (1918—1921). Történelmi feljegyzések. — Baja: Corvin ny. 214. p.
1122. MORLIN ÁDORJÁN: *Balatonfüred. Élet* 31. évf. p. 565—567. 6 kép.
1123. MOLNÁR GYULA: *A balatonkenesei* 48-as Kossuth Bizottság története. Fejes Sándor közreműködésével. — Balatonfüred: Balatonfüredi ny. 32 p.
Képek Balatonkenese multjából és jelenéből, 7.
1124. Keöpeczi SEBESTYÉN JÓZSEF: A Cenk-hegyi *Brasovia*-vár temploma. — Kolozsvár: az E. M. E. kiadása. 18 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 121. sz.
1125. SCHUSTER, FRITZ: Die alten deutschen Gassennamen Kronstadts. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939.) p. 323—348.
- Ld. 984.

1126. HORVÁTH ELEMÉR és HORVÁTH MÁRIA: Írások *Budapestről*. Képekkel. — Budapest: Egyetemi ny. 132 [20] p.
1127. THURZÓ GÁBOR: Egy város eltűnik. *Élet* 31. évf. p. 523—525.
1128. URBÁN ERNŐ: Séták a várban. *Élet* 31. évf. p. 101—103. 5 kép.
1129. THURZÓ GÁBOR: Barangolás a régi Pesten. *Élet* 31. évf. p. 610—612. 5 kép.
1130. REXA DEZSŐ: Egy belvárosi utcácska története. *Tükör* 8. évf. p. 338—341. 3 kép.
1131. HÄCKEL, ERNST: Der Hausbesitz im alten Pest. (1687—1718). *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 749—768.
1132. VOIT PÁL: Egy régi pesti patika. — Budapest: [Szfv. Háziny.] 34 p. 4 t.
Kny.: *Tanulmányok Budapest Multjából*, VII.
1133. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: Az angol királyné. *Tükör* 8. évf. p. 182—184. 3 kép.
1134. TRENCSENYI, W. EMERIC: Budapest vu par les français. A travers les âges. — Budapest: Officina. 59 [5] p.
1135. KÁLLAI, ERNEST: A stroll through old Budapest. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 499—504. 3 t.
1136. LESTYÁN SÁNDOR: Pest-budai regélő. — Budapest: Officina. 245 [2] p. 5 t.
Ism.: Sötér I. *Napkelet* 18. évf. p. 269—271.
1137. REXA DEZSŐ: Százszentdős pest-budai képeskönyvetske. — Budapest: Officina. [52] p.
Ld. 986, 987.
1138. BIERBAUER, VIRGIL: Count Széchenyi and Budapest. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 242—251. 3 t.
1139. VAJKAI AURÉL: A csalkai búcsú. [Német kivonattal.] *Ethnographia* — *Népelet* 51. évf. p. 50—73.
1140. RÉVÉSZ IMRE: L'âme de Debrecen. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 455—460.
1141. GULYÁS, PAUL: Der Genius in Debrecen. *Ungarn* p. 278—291. 3 t. [6 kép.]
1142. BARCSAY AMANT ZOLTÁN: Eger vár és város régi ábrázolása. Alte Abbildungen der Burg und der Stadt Eger. (1567—1900) II. (Ismeretetés — Text.) — Eger: Szent János ny. 1938. 4° 34 [6] p. [135—144. kép.]
Az Egri Vár és Vármúzeum kiadványai, 2.
V. ö. 1938 : 1490.
1143. ÁSGUTHY ERZSÉBET: Eperjes, a vértanúk városa. *Tükör* 8. évf. p. 11—17. 8 kép.
1144. KEINTZEL-SCHÖN, FRITZ: 100 Jahre *Felmern* (Südsiebenbürgen) Bevölkerungsbewegung, kirchliche Sitte, Sippen von 1837—1936. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939.) p. 209—222.
1145. JENEI FERENC (közli): A régi Győr magyarsága. *Győri Szemle* 11. évf. p. 107—112, 188—190.
1146. A régi Győr emlékei. — Győr: Egyházmegyei Alap ny. 24 p.

- Győr szab. kir. város múzeumának kiállításai a Városi Kultúrházban, 2.
1147. LOVAS ELEMÉR—CSIZMADIA ANDOR: Adatok Győr szab. kir. városi rangra emeléséhez. *Győri Szemle* 11. évf. p. 113—115, 184—187.
1148. CSIZMADIA ANDOR: Győr város becikkelyezése az 1751. évi országgyűlésen. — Győr: Mercur ny. 8 p. *Győri Füzetek*, 4.
1149. LÁM FRIGYES: V. Ferdinánd Győrött 1839-ben. — Győr: Mercur ny. 8 p. *Győri Füzetek*, 3.
1150. SZEPES (SCHÜTZ) BÉLA: *Hatvan* község története. — Budapest: Rábaközi ny. Sopron. 183 p. 8 t.
1151. KAZÁRY KÁROLY: A *jánosházi* gróf Erdődy-birtok és vár rövid története. [Német kivonattal.] *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 62—77. 3 kép. 1 t.
1152. KOMÁROMY JÓZSEF: Adatok *Jászberény* multjából. — Jászberény: Pesti kny. 1939. 64 p. 7 kép. Ism.: Cs. J. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 74. évf. p. 256.; ifj. Vayer L. *Századok* 75. évf. p. 328.
1153. BLÉNESSY JÁNOS: Jászberény életrajza a kiegyezés utáni évtizedekben. — Jászberény: Pesti ny. 128 p. Kny.: *Jász Hirlap*.
1154. SZABÓ, JOZEF: Jelšavské mestske zápisý. (*Jolsvai* városi feljegyzések.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlačiarisky učastinarsky spolok. 5 p.
1155. CZÍÁKY FERENC: *Kassa* város multjából. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 4. sz. p. 253—255.
1156. KÖSZEGHY, ELEMÉR VON: Kunstdenkmäler von Kassa. — Budapest: Officina. 22 p. 14 t. [12] p. Officina Hungarica. Ism.: (L. S.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 382.
1157. KLEMPA KÁROLY: II. József látogatása *Keszthelyen*. [Német kivonattal]. — Keszthely: Szerző. 24 p. 2 t. Ism.: *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1000.
1158. WERNER GYULA: A *Kisvárdai* Kaszinó 100 éves története. — Kisvárdá: Felsőszabolcsi ny. 30 [2] p.
1159. KISS MÁRIA HORTENSIA: *Kiszombor* története. (Falutanulmány.) — [Makó: Makói ny.] 166 [2] p. 8 t. Csanádvármegyei Könyvtár, 35. Ism.: *Ila B. Századok* 75. évf. p. 464—465.
1160. CONEA, ION: Clopotiva. Un sat din Hațeg. Monografie sociologică întocmită de echipa regală studentească 19/935. Sub conducerea lui —. (*Klopotiva*. Egy Hátszeg-vidéki falu. A 19/1935 királyi diák-csoport által kidolgozott társadalomtudományi monográfia — vezetése alatt.) I—II. — București: Institutul de Științe Sociale al României. I: XIX, 303, VII p., 71 mell.; II: 305—573. p., 13 mell. Biblioteca de sociologie, etică și politică. Sociologia României, 3.

1161. BIRÓ JÓZSEF: *Kolozsvári Képeskönyv*. — Budapest: Officina. 31 [3] p. 16 t.
Officina Képeskönyvek, 24.
1162. IMRE SÁNDOR: *Kincses Kolozsvár*. — Budapest: Studium. 16 p.
1163. TAVASZY, ALEXANDER: Die schätzerreiche Stadt. [Kolozsvár.] *Ungarn* p. 136—144. 3 t.
1164. KOVÁTS JÓZSEF (posthumusz cikke): Szülővárosom. [Kolozsvár.] *Pásztortűz* 26. évf. p. 141—145.
1165. PASSUTH, LADISLAS: Kolozsvár. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 263—269.
1166. THIRRING GUSZTÁV: *Komárom város és vármegye népessége. II. József korában*. [Francia kivonattal.] *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 378—383.
1167. KOVÁCS ALAJOS: *Komárom város népességének fejlődése és összetétele*. [Francia kivonattal.] *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 359—377.
1168. SIMÁNDY PÁL: *Losonc. Tükör* 8. évf. p. 490—492.
1169. RÉTI ISTVÁN: Egy nagyváros jellemképe. (*Nagybánya*.) *Nyugat* 33. évf. p. 31—40, 85—95.
1170. HORVÁTH JENŐ: *Várad freskó. Nagyvárad története*. — Budapest: Cserépfalvi. 184 p.
Ism.: — r. *Győri Szemle* 11. évf. p. 192.; Benda K. *Századok* 74. évf. p. 354—355.; Posszonyi L. *Vigília* 6. évf. p. 396—397.
1171. SZÉLL SÁNDOR: *Nagyvárad, Szent László városa*. — Budapest: Officina. 22 [12] p. 16 t.
Officina Képeskönyvek.
1172. FIRU, NICOLAE: *Elementul românesc în conducerea oraşului Oradea*. (A román elem Nagyvárad város vezetésében.) 1700—1850. — Oradea: Tipografia Diecezană. 30 p.
1173. DUTKA, ÁKOS: *L'âme de Várad*. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 317—319.
1174. BANFI, FLORIO: *Salve, Varadino felice! . . . La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi*. *Corvina* 3. évf. p. 825—844. 4 t.
1175. RÉVAY JÓZSEF: *Pannonhalmi emlék. Jelenkor* 2. évf. 19. sz. p. 7—8.
1176. BELITZKY JÁNOS és SASHEGYI SÁNDOR: *Pomáz*. — [Budapest]: Anonymus. 1939. 32 p.
A magyar föld és emlékei.
1177. THIRRING GUSZTÁVNÉ WAISBECKER IRÉN: *Emlékek viharos időkben: amikor a Széchenyiek megszerették Sopront*. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 57—61. 1 kép.
1178. MOLLAY KÁROLY: *Sopron és a magyar nyelv ügye 1825-ben*. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 129—130.
1179. CSIPKÉS KÁLMÁN: *Régi bábsütő-emlékeink*. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 106—173. 6 kép.
1180. STORNO FERENC: *Régi soproni borsajtók, hordók és mércekről*. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 358—369. 10 kép.

1181. CSATKAI ENDRE: Langreiter hercegi mechanikus és Sopron városa. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 283.
Ld. 990.
1182. STANGLICA, FRANZ: Steierdorf (*Stairlerakanina*) im Banat. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 3. évf. (1939) 1. f. p. 102—124.
1183. VÁMSZER GÉZA: *Szakadát*. Egy szebenmegyei magyar szórvány. — Kolozsvár: Erdélyi Enciklopédia. 133 [3] p. 1 t.
Az Erdélyi Enciklopédia Könyvei, 6.
Ism.: Gunda B. *Ethnographia—Népélet* 51. évf. p. 380.; *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 369—376.; Eperjessy K. *Századok* 75. évf. p. 223—224.
1184. MUNTEANU, MIRCEA: Biserica veche ortodoxă din Orăştie. Contribuții la istoricul bisericii. (A szászvárosi régi óhitű templom. Adalékok a templom történetéhez.) *Revista Teologică* XXX, p. 42—47.
1185. VITÉZ SZARKA GÉZA: *Székesfehérvár*. *Tükör* 8. évf. p. 565—568. 6 kép.
Ld. 983.
1186. LOTZ, FRIEDRICH: Aus der deutschen Vergangenheit der Stadt *Temesvar*. Die Zeit Mercys. Hrsg. vom Schwäbisch-Deutschen Kulturbund, Stelle für Heimat- und Volksforschung. — Neusatz: Druckerei u. Verlags. A. G. 1939. 52 p.
Ism.: W. Sattler, *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 296.
1187. BETFIA LÁSZLÓ: *Tök község földrajza*. — Debrecen: Beke Zoltán könyv- és lapkiadóvállalat. 93 [1] p.
Közlemények a debreceni Tisza István Tudományegyetem földrajzi intézetéből, 2.
1188. STAJIĆ, VASA: Novosadske biografije. (*Újvidéki életrajzok*.) 5. köt. S—Š. — Novi Sad: Városi kiad. 3, 296 p.
1189. STAJIĆ, VASA: Osnivanje prve ženske organizacije u Novom Sadu. (Az első női szervezet alapítása Újvidéken.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu*. 13. évf. p. 343—348.
1190. MOCZNIK RÓZSA: *Vác településföldrajza*. — Budapest: Egyetemi ny. 43 p. [Bibliográfia: p. 43.]
Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 182. — Geographia Pannonica, 39.
1191. STAJIĆ, VASA: Iz istorije kraljevskog i slobodnog grada Sombora. (*Zombor szab. kir. város történetéből*.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 386—396.

Művelődéstörténet.

1. Általában.

1192. GÁLDI, LADISLAUS: Ungarn und die deutsche Bildung in Südosteuropa. *Ungarn* p. 145—153.
1193. VALJAVEC, FRITZ: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter bes. Berücksichtigung Ungarns. 1. k. —

- München: Schick. XV, 456 p.
Veröffentlichungen des Südostinstituts München, 21.
1194. GÁLDI, LADISLAO: L'influsso dell' umanesimo ungherese sul pensiero rumeno. — Budapest: Athenaeum. 77 [3] p. Kny. *Archivum Europae Centro Orientalis* 6. k. Ism.: Kardos T. *Századok* 75. évf. p. 443—446.
1195. LUPAŞ, IOAN: Der erste Humanist aus rumänischem Geblüt, Nikolaus Olahus aus Hermannstadt (1493—1568). *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 216—228.
1196. BUCKO, VOJTECH: Mikulaš Oláh a jeho doba, 1493—1568. (Oláh Miklós és kora. 1493—1568.) — Bratislava: Univerzum. 227 p.
1197. GÁLDI LÁSZLÓ: A XVIII. századi humanizmusunk és a román-ság. [Francia kivonattal.] — Budapest: Athenaeum ny. 64 p. Budapesti Tudományegyetem, Romanisztikai Dolgozatok. Új sor. 1. Ism.: K. S. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 313.; St. Gál, *Ungarn* p. 190—191.
1198. PIERRAC, MICHEL: L'influence de la civilisation hongroise sur les Roumains de Transylvanie. *Voix des Peuples* 7. évf. p. 245—248.
1199. FALL, ANDREW: Hungarian culture — rumanian culture. What the hungarians have done for the rumanians. *Danubian Review* 8. k. 6. sz. p. 5—12.
1200. FALL, ANDREW: What the rumanians have done for the magyars. *Danubian Review* 8. k. 12. sz. p. 23—32.
1201. GÁLDI, LADISLAS: Quelques éditions critiques de classiques roumains. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 372—377.
1202. MUREŞIANU, ION B.: Din trecutul slovei bănăţene 1500—1700. I. (A bántási [román] szó multjából. 1500—1700. I.) Editura autorului. — (Timişoara: Colecţia ziarului „Dacia“.) 79 p. Kny.: Ziarul „Dacia“ din Timişoara, num. 108—118 din Mai, 1940.
1203. MICHAELIS, HERBERT: Beiträge zur Kulturgeographie des Südbanats und Nordserbiens. — Berlin. 134 p. és 49 t. Berliner Geographische Arbeiten, Heft 19. Ism.: H. Wilhelmy, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa* 5. évf. p. 131.
1204. TORDAY-WÉBER, LADISLAUS: Deutsch-ungarische Kulturbeziehungen in Laufe des 19. Jahrhunderts. — Budapest: Pannonia Verl. 48 p.
1205. MATUSIK, BOHUMIL: Zmeny o rozdelení kultur v Turci za posledné ¾ storočie. (Változások a kultúra elosztásában Túróc megyében az utolsó ¾ évszázadban.) — Turčiansky Sväty Martin: Knihtlačiarisky účastinarsky spolok. 12 p.
1206. HERPEI JÁNOS: Ifjú Hertel Péter és Balási Kécsináló Jakab özvegyének sirverse. (1647.) *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 148—152.

1207. Ifj. ENTZ GÉZA: Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége. — Pécs: Dunántúl ny. 28 p.
Kny.: *Pannonia* 6. évf.
1208. LAKOS SÁNDOR: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. — Budapest: [Dunántúl ny.] 92 p.
Minerva Könyvtár, 133.
1209. LOVASS JÁNOS: N. S. Germánia. 4. kiad. — Budapest: Magyar Génusz. 350 [4] p.
1210. C. M.: Galánthai gróf Fekete János a bécsi Corvinákról. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 394.
1211. BARÓTI DEZSŐ: Finnek, lappok, magyarok. *Tükör* 8. évf. p. 217—219.
1212. JANCsó, ELEMÉR: La vita scientifica ungherese in Transilvania nel 1918—1940. *Corvina* 3. évf. p. 809—824.
1213. PALOTAY GERTRUD: A magyar divat századai. *Tükör* 8. évf. p. 406—408. 2 kép.
1214. HÖLLRIGL JÓZSEF: Magyar és törökös viseletformák a XVI—XVII. században. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 357—385.
1215. BENEDEK RÓZSI: A régi magyar viseletről. *Magyar Iparművészet* 43. évf. *Muskátli* p. (93)—(94).
1216. KLAster, LUDWIG: Die sächsische Volkstracht Mühlbachs und des Unterwaldes im 16. und 17. Jahrhundert. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. (1939.) p. 1—14.
1217. KLAster, LUDWIG: Die Volkstracht in Bistritz im 18. Jahrhundert. Dargestellt auf Grund der Kleiderordnungen von 1714, 1722, 1779 und 1790. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 107—118.
1218. BÁRó NYÁRy PÁL: Régi étkek, régi dinom-dánom. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 252—261.
1219. VARJAS BÉLA: Bornemissza Anna halálára kiadott kárta. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 267—270.
1220. BEKE ÖDÖN: A nagyszombati szakácskönyv. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 74—75.
1221. HARSÁNYI ANDRÁS: Új—rég magyarok. [Egyleveles nyomtatványok.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 65—70.
1222. SZENTKÚTY PÁL: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra“ történetéhez. Budapest: Magyar Bibliophil Társaság. 2° 114 [2] p.
Ism.: Varjas B. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 412—415.
1223. TOLNAI, GABRIEL: A great transylvanian printer. Nicholas Tótfalusi Kis. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 757—767. 2 t.
1224. KODÁLY ZOLTÁN: „Mentség.“ *Magyar Szemle* 39. k. 334—336.
1225. GÁL ISTVÁN: Apafi Mihály francia könyvkötőműhelye. *Páosztortűz* 26. évf. p. 53—54. 2 kép.
1226. GABRIEL, ASZTRIK: Le premier imprimé français de Pest. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 432—434.

1227. RÉVAY JÓZSEF és SCHÖPFLIN ALADÁR: Egy magyar könyvkiadó regénye. [Franklin Társulat.] — Budapest: Franklin. 216 p. 9 t.
 1228. KÓSA JÁNOS: Utánnomás eltöltása Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 377—389.
 1229. KÓSA JÁNOS: Vita egy selyemtenyésztési könyv szerzőségéről. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 178—181.
 1230. SZEMZŐ PIROSKA: Egy könyv életrajza. *Tükör* 8. évf. p. 200—204. 4 kép.
 1231. TOLNAI GÁBOR: Legszebb magyar könyv 1939. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 89—91.
 1232. HORVÁTH ENDRE: Az Athéni Akadémia „Görög Könyvészte” és a magyarországi nyomdák görög könyvei. [Francia kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 72—74.
 1233. BISZTRAY GYULA: A magyar könyvkiadás gondjai. *Magyar Szemle* 38. k. p. 197—206.
 1234. Ifj. WOLF GYULA: Egy győri könyvesbolt nyolcvan éve. 1860—1940. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. 28 p. lsm.: Török P. *Századok* 75. évf. p. 105.
 1235. VARGA SÁNDOR FRIGYES: A tarka színek szerepe a könyv külső köntösén. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 184—187.
-
1236. HUBAY ILONA: Az „Aviso 1609.” [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 127—133.
 1237. SZIMONIDESZ LAJOS: A Mercurius veridicus ex Hungaria három száma 1710-ből. A Magyarhoni ev. egyetemes egyház Báró Podmaniczky Géza és hitvese szül. gr. Dégenfeld Schomberg Berta könyvtárában. Kiadja —. Budapest: Egyetemi ny. 24 p. Kny.: *Magyar Könyvszemle* 63. évf.
 1238. KUSZÁK ISTVÁN: Ráth Mátyás, az első magyar hírlapíró. — Győr: Harangszó. 20 p. Harangszó Könyvtár.
 1239. GYALUI FARKAS: Az Erdélyi Magyar Hírvivő. 1790. — Kolozsvár: Minerva ny. 11 p.
 1240. WEISENFELD, ERNST: Die Geschichte der Publizistik bei den Siebenbürger Sachsen. — Frankfurt a. Main: Diesterweg. 1939. 143 p. lsm.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1023—1024.; H. Klima, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 62. évf. p. 301—303.
 1241. SZEMZŐ PIROSKA: A Pester Zeitung engedély-okirata. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 251—266.
 1242. HANKISS JÁNOS: Petrarca az Urániában. *Irodalomtörténet* 29. évf. p. 158—163.
 1243. KOZMA ANTAL: Borostyáni Nándor párizsi magyar-francia folyóirata negyven évvel ezelőtt. Adalékok a franciaországi magyar sajtó történetéhez. — Debrecen: Városi ny. 7 p. Kny.: *Debreceni Szemle* 14. évf.

1244. SZIGETHY JOLÁN: A Mercure de France és a magyarság. Raoul Chélard. — Pécs: Dunántúl ny. 78 [2] p.
A Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Francia Intézetében készült dolgozat, 24. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 187.
1245. COMSA, N.: „Revista Politică și Literară“. Istorie și program, ideologie și luptă politică. [A Balázsfalván 1906 és 1914 között megjelent nevezett román folyóirat története és programja, eszmeköre és politikai harca.] — *Cultura Creștină* XX. p. 16—31, 155—164.
1246. KORNIS GYULA: Prohászka Lajos és az Athenaeum. *Athenaeum* 26. évf. p. 1—2.
1247. DEZSÉNYI BÉLA: Két régi újság pöre egy utánnomás körül. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 278—282.

2. Oktatás és tudománytörténet.

1248. BALASSA BRUNO: Iskolai művelődés. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 449—476.
1249. KEMÉNY FERENC: Német hatások a magyar nevelés és oktatásügyre. — Budapest: Sárkány ny. 1939. 73 p.
Ism.: (B. Sz.) *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 385.
1250. VÁRKONYI HILDEBRAND: A XIX. század pedagógiatörténetének bölcséleti eszméi. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 164—173.
V. ö.: 1939: 1194.
1251. vitéz SZÖRÉNYI JÓZSEF: Garamszeghi Lubrich Ágost neveléstudományi rendszere. — Szeged: Ablaka ny. 105 [3] p. [Bibliográfia: p. 104—105.]
Közlemények a Szegedi Ferenc József-Tudományegyetem Pedagógiai-Lélektani Intézetéből, 44.
Ism.: M. Schwartz, *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 997—998.
1252. SÁRMÁNDI SÁNDOR: Nőnevelésünk legújabb állapota. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 108—115.
1253. MILLEKER, FELIX: Geschichte des Schulwesens in der Banater Militärgrenze, 1764—1876. — Werschetz: Druck. Kirschners. 1939. 75 p.
Ism.: R. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 689.; L. S. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 285.
1254. VITA ZSIGMOND: A „Kolozsvári Nevelői Kör“ története. *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 285—299.
1255. CSÓKA J. LAJOS: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. — Budapest: Egyetemi ny. 29 [3] p.
Kny.: *Egyetemi Élet*. 1939.
1256. vitéz SZABÓ PÁL: A m. kir. Erzsébet-Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Az egyetem 25 éves fennállása alkalmából írta, szerk. és kiadta. — Pécs: Dunántúl ny. VI, 290, 1103 p.
Ism.: Y. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 96—97.; Dénes T.

- Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 160.: F. V. *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 675—676.
1257. LÁZÁR JÓZSEF: Felsőoktatásunk különös tekintettel a vissza-csatolt területekre. [Francia kivonattal.] *Magyar Statisztikai Szemle* 18. évf. p. 212—227.
1258. ZOLNAI, BÉLA: L'Université de Transylvanie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 270—279.
1259. MIHÁLYI ERNŐ: A kolozsvári egyetem őse. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 360—362.
1260. LESENYI FERENC: Erdészeti szakművelődésünk és felsőbb erdészeti szakoktatásunk történelmi alapjai. — [Sopron:] Erdőmérnöki Kar. 78 p. 2 t.
Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története, 5.
1261. BOYA ALAJOS: A katolikus iskolázás multja Erdélyben. — Cluj-Kolozsvár: a Pázmány-Társaság kiadványa. Minerva ny. 64 p. 1 t. [Bibliográfia: p. 61—62.]
1262. MEGYER JÓZSEF: Piaristák. (Balanyi György, Schütz Antal.) — Budapest: [Szerző.] 12 p.
1263. OLASZ PÉTER: A Jézustársaság nevelésügyi jelentősége. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 360—364.
1264. GÁL LAJOS: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. — Tiszaföldvár: György ny. 97 [3] p.
1265. SZIMONIDESZ LAJOS: Literátus Péter magyar kátéja, vagy ábécés könyve. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 390—391.
1266. KERÉKGYÁRTÓ ELEMÉR: Komáromi Csipkés György angol nyelvtana. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 149—153.
1267. KERECSÉNYI, DÉSIRÉ: Jean Apácai Csere. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 294—303.
1268. WALDAPFEL IMRE: A Hármaskis Tükör svájci mintája. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 145—152.
1269. JANCsó ELEMÉR: Az erdélyi magyar iskoláztatás húsz éve. *Láthatár* 8. évf. p. 287—291.
1270. PAIKERT GÉZA: A külföldi magyar intézetek. *Magyar Szemle* 38. k. p. 185—191.
1271. MÁRFFY, OSZKÁR: Contributi alla storia del Collegio Germanico-ungarico di Pavia. — Milano: Tip. Pontificia. 1939. p. 548—557.
Kny.: *Aevum* 1939. 13. évf.
Ism.: Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 136—137.
1272. GÁL ISTVÁN: Magyarok a Theresianumban. *Napkelet* 18. évf. p. 255—261.
1273. SZALAY JEROMOS: A francia katolikus iskolák. — Pannonhalmi: [Sárkány ny.] 17 [3] p.
Kny.: *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. — A Pannonhalmi Szemle Könyvtára, 33.
1274. SZALAY JEROMOS: A vallásoktatás Franciaországban. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 107—120.
1275. BOROTVÁS-NAGY SÁNDOR: Egyházaink iskolapolitikája és a

- társadalomgazdasági művelődésirány. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 7—14.
1276. ÁFRA NAGY JÁNOS: A magyar iparostanoncoktatás története. — Budapest: Pallas ny. 1939. 254 p. 16 t. Ipari Szakkönyvtár, 33—35. Ism.: Némegy Gy. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 393—394.
1277. DRASKOVITS PÁL: A magyar kisdiednevelés és kisdiedvónóképzés története és jelen állapota. — Szombathely: Pauly. 144 p. 3 t. Közlemények a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai-Lélektani Intézetéből, 40. Ism.: Mácsay K. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 395—396.
1278. HAMVAS JÓZSEF: *Budapest székesfőváros iskolaiügye 1930—1938.* — Budapest: Székesfővárosi Statisztikai Hivatal. 80 p. Statisztikai Közlemények, 91. 3. Ism.: Asztalos J. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 316—317.
1279. JESCH LÁSZLÓ (szerk.): A Budapesti m. kir. Állami Felsőipariskola Emlékkönyve az intézet 60 éves fennállása alkalmából. 1879—1939. — Budapest: Felsőipariskola. 1939. 272 p.
1280. CSEPREGI HORVÁTH JÁNOS: A józsefvárosi óvoda 100 éves története. 1840—1940. — Budapest: Budai kny. 1939. 41 p.
1281. RÉVÉSZ IMRE (szerk.): A *Debreceni Kollégium* története. Nagy Sándor és Zsigmond Ferenc közreműködésével. I. k. 1. rész. NAGY SÁNDOR: A Debreceni Kollégium mint egyetemes intézmény az egyetem kiválásáig. (Kerettörténet.) 3. k. 4. rész. ZSIGMOND FERENC: A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom. — Debrecen: Tiszántúli ref. egyházkerület. 4° 334 p. 13 t., 201 p. 6 t.
1282. TÓTH BÉLA: Thököly Száva alapítványa a debreceni református kollégiumban. *Láthatár* 8. évf. p. 165—167.
1283. SCHLEICH LAJOS: A *győri* kir. kat. tanítóképző-intézet a XIX. század első negyedében (1806—1827). — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. 20 p. Kny.: A *Győri kir. kat. liceum és tanítóképző-intézet Évkönyve*.
1284. SCHMUCK PASCAL: A győri Szabadegyetem. *Győri Szemle* 11. évf. p. 149—164, 188—190, 229—243. Ism.: G. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 234.
1285. SZKLDÁNYI KÁROLY: Egy évszázad nyomában . . . 1840—1940. A *kismácsédi* római katolikus elemi népiskola 100 éves fennállásának emlékére. Szerk. — Ipolyság: Tóth F. — Brza P. ny. 22 [2] p.
1286. OSVÁTH FERENC és JUHÁSZ BÉLA: A *nagykőrösi* református tanítóképző-intézet története. I. rész. Osváth Ferenc: Az intézet megalapításától a világháborúig (1839—1914). — Nagykőrös: Tanítóképző Intézet. 1939. 256 p. LXIII t. Ism.: Vajthó L. *Budapesti Szemle* 258. k. p. 57—60.; Veress I. *Debreceni Protestáns Lap* 60. évf. p. 67—68.; Szakál J. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 74—75.; vitéz Szőnyi S. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 60—61.

1287. KÖRÖSI NAGY LAJOS: 100 éves a nagykőrösi tanítóképző-intézet. *Magyar Lélek* 2. évf. p. 134—135.
1288. HERÉPEI JÁNOS: A nagyváradi kálvinista iskola külföldi származású professzora. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 48—51.
1289. GARAY LAJOS: A pécsi magyar királyi honvéd hadapródiskola története. — Pécs: M. Kir. Zrínyi Miklós pécsi honvéd középiskolai nevelőintézet parancsnoksága. 1939. 252 p. 13 t.
Ism.: Seléndy A. *Hadtörténelmi Közlemények* 41. évf. p. 248—252.; vitéz Berkó I. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 212—213.; Markó Á. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 4. sz. p. 279—281.; *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 29.; L—z. *Magyar Paedagógia* 49. évf. p. 172—175.
1290. AMBRUS, JOZEF: Daniel Maróthy na štíavnickom lyceu. (Maróthy Dániel a *selmeci* líceumban.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlačiarsky učastinársky spolok. 46 p.
1291. VERBÉNYI (VESZELKA) LÁSZLÓ: A soproni rajziskola története. 7. Az ipartörvények hatása és a soproni rajziskola elsorvadása (1873—1909). [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 3—10.
V. ö.: 1938: 1627, 1939: 1220.
1292. VERBÉNYI LÁSZLÓ: A soproni rajziskola története 1778—1909. — Budapest: [Röttig-Romwalter ny. Sopron.] 70 [2] p.
A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Neveléstudományi Intézetéből, 2.
V. ö.: 1938: 1627, 1939: 1220, 1940: 1291.
1293. BENKŐ LÁSZLÓ: A soproni Nemes Magyar Társaság. A legregibb magyar önképzőkör. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 6 [2] p.
Kny.: *Soproni Szemle* 4. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 84.
1294. DIÓSI GÉZA: A Horváth Cyrill önképzőkör (olvasó társaság) története. [Szeged.] 1840—1940. — Szeged: Juhász ny. 46 p.
A Szegedi Piarista Diákszövetség „Vademecum” füzetei, 7.
1295. ČEČETKA, JURAJ: Slovenské evanjelické patronátne gymnázium v Turčianskom Svätom Martine. (Túrócszentmárton.) Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská. 1939. 93 p.
Ism.: *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 661.
1296. NYERS LAJOS: A veszprémi piarista gimnázium tanárai. (1711—1721.) — Veszprém: Egyházmegyei ny. 13 p.
Kny.: *A veszprémi kegyes-tanítórendi r. k. gimnázium 1939—1940. tanévi évkönyve*.
1297. VISKI KÁROLY: Bátky Zsigmond 1874—1939. *Ethnographia* — *Népélet* 51. évf. p. 106—107.
1298. SZÁSZ KÁROLY: Emlékezés Berzeviczy Albertre. *Budapesti Szemle* 258. k. p. 61—73.
1299. Aldobolyi NAGY MIKLÓS: Berzeviczy Gergely. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 245—250.

1300. VIDOS GÉZA: Bolyai János életrajza. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 6. sz. p. 804—811.
1301. BOROS GYÖRGY: Epizódok Brassai életéből. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 195—198.
1302. CHOLNOKY JENŐ: Kőrösi Csoma Sándor. — Budapest: Athenaeum. 287 p. 48 t. [Bibliográfia: p. 276—284.]
Ism.: A. *Vigilia* 6. évf. p. 260.
1303. MÓRA MIHÁLY: Eichmann Eduard 70 éves. *Theologia* 7. k. p. 177—180.
1304. TYUKÓDY PIROSKA: Fényes Elek. — Pécs: Dunántúl ny. 58 p.
A Történelmi Intézet Értekezései, 20. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesien-sis, 202.
1305. GÖNYEY SÁNDOR: Györffy István 1884—1939. *Ethnographia* — *Népélet* 51. évf. p. 107—110.
1306. GUNDA BÉLA: Szigethi Györffy István. 1884—1939. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 1—3.
1307. LÖRINCZ ZOLTÁN: A finn-magyar rokonság felfedezése. Hell Miksa emlékezete. *Búvár* 6. évf. p. 1—5. 3 kép.
1308. HORVÁTH AMBRUS: Koppi Károly működése. — Szeged: Juhász ny. 117, 3 p.
Palaestra Calasactiana, 34.
1309. MARKOS JÁNOS: Kultsár István 1760—1828. — Pannonhalma: Balatonfüredi ny. 85 [3] p.
Pannonhalmi Füzetek, 24.
1310. PATAKY JENŐ: Egy kolozsvári honleány emlékezete. [Lukács Jozefa, Czirják Antalné.] *Pásztortűz* 26. évf. p. 455.
1311. GYALÓKAY JENŐ: Maggiorotti Leo András r. tag. *Akadémiai Értesítő* 50. k. p. 309—310.
1312. JANCsó ELEMÉR: Gróf Mikó Imre, a művelődéspolitikus. — Kolozsvár: Gloria ny. 17 p.
Kny.: *Hitel*.
1313. báró NYÁRY PÁL: Egy nagy magyar genealógus emlékére. [Nagy Iván.] *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. évf. p. 233—237.
1314. Orbán Balázs emlékezete. — Budapest: Budapesti Dávid Ferenc Egy. 52 p.
1315. BÁNYAI JÁNOS: A geográfus Orbán Balázs. *Földrajzi Közlemények* 68. k. p. 109—118. 2 ábra.
1316. TAVASZY SÁNDOR: Orbán Balázs (1829—1890). *Erdélyi Helikon* 13. évf. p. 357—371.
1317. TAVASZY SÁNDOR: Orbán Balázs. Halála félszázéves fordulójára. *Pásztortűz* 26. évf. p. 241—243. 1 kép.
1318. CLAUSER MIHÁLY: Budai Parmenius István. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 83—84.
1319. HEGEDŰS LORÁNT: Popovics Sándor emlékezete. — Budapest: M. Tud. Akadémia. 32 p.
A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd, XXIII. 7.

1320. KOVALOVSKY, NICOLAS: Antoine Reguly. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 54—61.
 1321. FARKAS, JULIUS VON: Friedrich Schmidt-Ott zum 80. Geburtstag. *Ungarische Jahrbücher* 20. k. p. 118.
 1322. IMRE LAJOS: Schneller István. *Pásztortűz* 26. évf. p. 302—306. 1 kép.
 1323. PRÖHLE KÁROLY: Schneller István. — Debrecen: [Városi ny.] 4 p.
Egyházi Értekezések, 12.
 1324. MÜLLER-LANGENTHAL, FRIEDRICH: D. Dr. Georg Adolf Schuller (1862—1939). *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 614—616.
 1325. VÁSÁRHELYI JÚLIA: Emlékezés a könyvtáralapító Somogyi Károly kanonokra. — Szeged: Ablaka ny. 14 [2] p.
 1326. ZICHY-PALLAVICINI, Comtesse EDINA: Blanche Teleki. — *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 367—375.
 1327. JÓZSEF KIR. FŐHERCEG: Megemlékezés gr. Teleki Józsefről, az Akadémia első elnökéről, születése 150. évfordulója alkalmából. *Akadémiai Értesítő* 50 k. p. 323—325.
 1328. LUKINICH IMRE: Gróf Teleki József. *Tükör* 8. évf. p. 190—192. 1 kép.
 1329. GRÓF TELEKI DOMOKOS: Gróf Teleki Sámuel emlékezete. Gróf Teleki Sámuel-emlékünnap. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 1—8.
 1330. VARJAS BÉLA: Gróf Teleki Sámuel Emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében 1939. nov. 17-én. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 14—16.
 1331. PONGRÁCZ JÓZSEF: Váry Szabó Elemér. — Pápa: Főiskolai ny. 10 [2] p. 17.
A pápai református theológiai akadémia kiadványai, 36.
 1332. BALOGH ISTVÁN: Zoltai Lajos 1861—1939. *Ethnographia — Népelet* 51. évf. p. 107—110.
 1333. HORVÁTH HENRIK: Egy történeti múzeum életrajza. [A Székesfővárosi Történeti Múzeum.] [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 1. évf. p. 9—12.
-
1334. GYÖRGY LAJOS: Az „Erdélyi Múzeum“ ötven esztendeje. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 1—22.
 1335. ERDÉLYI SÁNDOR: Astra. *Magyar Szemle* 38. k. p. 31—42.
 1336. KÁNTOR LAJOS: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében. — Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 17 p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 45. k. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 116.
Ism.: Bihari S. *Láthatár* 8. évf. p. 372.
 1337. Váci pályák, váci babérok. A váci Múzeum-Egyesület ünnepi közgyűlésén elhangzott emlékbeszédek. — Vác: Múzeum-Egyesület. 128 p.
Váci Könyvek, 28.

1338. MANCIULEA, ȘT[EFAN]: Muzeul Blajului. (Balázsfalva múzeuma.) *Cultura Creștină* XX, p. 56—70, 188—201.
1339. VÁJLOK SÁNDOR: A Slovenská Matica. *Láthatár* 8. évf. p. 108—112.
1340. BALOGH, JOSEPH: John Paget. (1808—1892.) II. *The Hungarian Quarterly*. Vol. 6. p. 65—81. 10 t.
V. ö. 1939: 1271.
1341. HÉJJA PÁL: Az egészségügy. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 387—405.
1342. VERZÁR FRIGYES: Erasmus Rotterdamus magyar orvosa és magyar barátai. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 84—85.
1343. MOLNÁR BÉLA: 400 év a kassai gyógyszerészet multjából. — Budapest: Attila ny. 24 p.
Kny.: *A Magyarországi Gyógyszerészegyesület Közleményei*.
1344. JEREMIĆ, RISTO: Zdravstvena kultura Vojvodine u 18 veku. (A Vajdaság egészségügyi kultúrája a XVIII. században.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* 13. évf. p. 268—286.
1345. BRUNN, WALTER v.: A hadisebészet története. *Orvosképzés* 30. évf. p. 821—835. 17 ábra.
1346. ZSINDELÝ SÁNDOR: Képek iskolai egészségügyünk multjából. *Pannonia* 6. évf. Pótfüzet p. 54—69.
1347. DIÓSAI ELEKES GYÖRGY: Professzor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére 1780 körül. — Debrecen: Városi ny. 4 p.
Egyházi Értekezések, 13.
1348. KUBÁNYI ENDRE: *Bakay Lajos* 25 éves tanári évfordulójára. *Orvosképzés* 30. évf. p. 181—183. 1 kép.
1349. B.: Néhány szó *Herzog Ferenc* 25 éves tanári jubileumához. *Orvosképzés* 30. évf. p. 178—180. 1 kép.
1350. KOKAS ESZTER: Emlékezések *Hugonnai Vilmárról*. *Magyar Női Szemle* 6. évf. p. 207—208. 1 kép.
1351. ELISCHER ERNŐ: *Hüttl Hümér*. — Budapest: Egyetemi ny. p. 8—11. 1 t.
Kny.: *A Magyar Sebésztársaság Munkálatai*.
1352. ÁDÁM LAJOS: *Hüttl Hümér* 1868—1940. *Orrosi Hetilap* 84. évf. p. 38—39.
1353. WENT ISTVÁN: *Preisz Hugó* (1860—1940). [Nekrológ.] *Orrosi Hetilap* 84. évf. p. 353.
1354. KÓTAY PÁL: *Rácz Sámuel*. (A magyar orvosi oktatás hajnalán.) *Erdélyi Helikon* 13. évf. p. 73—89.
1355. MISKOLCZY DEZSŐ: *Schaffer Károly*. 1864. szeptember 7. — 1939. október 15. *Orvosképzés* 30. évf. p. 21—28. 1 kép.
1356. KILLIAN, HANS: Ignazius Philipp *Semmelweis*. — Freiburg i. Br.: Schulz. 68 p.
1357. ORSÓS FERENC: *Semmelweis Ignác* alkotása. — Budapest: Stephaneum ny. 18 p.
Kny.: *Mone*.

1358. ORSÓS FERENC: Semmelweis halálának 75. évfordulója. — Budapest: Stephaneum ny. 12 p.
Kny.: *Mone*.
1359. AVARFFY ELEK: Semmelweis. — Budapest: Globus ny. 4 p.
1360. PÓLYA JENŐ: Semmelweis serlegbeszéd. — Budapest: Általános ny. 8 p.
1361. VAJDA KÁROLY: Kórházi vonatkozások Semmelweis életében. *Magyar Kórház* 9. évf. p. 215—217.
1362. KORBULY GYÖRGY: Semmelweis utolsó napjai. *Orvosi Hetilap* 84. évf. p. 436—441. 5 ábra.
1363. KORBULY GYÖRGY: Semmelweis a kortársak feljegyzéseiben. *Orvosképzés* 30. évf. p. 625—641. 11 ábra, 1 kép.
1364. HÜTTL TIVADAR: Megemlékezés *Verebély Tibor* 25 éves tanári évfordulójára. *Orvosképzés* 30. évf. p. 176—177. 1 kép.
1365. BENEDEK LÁSZLÓ: Julius von Wagner Jauregg. *Orvosi Hetilap* 84. évf. p. 534—535.
1366. Bilkei PAP LAJOS: *Wenckebach Frigyes* (1864—1940). *Orvosi Hetilap* 84. évf. p. 617.
1367. MAGYARY-KOSSA GYULA: *Weszprémi István* életéhez. *Orvosi Hetilap* 84. évf. p. 348—351.

Irodalomtörténet.*

1368. LIGETI ERNŐ: Erdélyi emlékiratok. *Pásztortűz* 26. évf. p. 441—446.
1369. ZOVÁNYI JENŐ: Pauli Simon postilláinak fordítója. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 272—274.
1370. SZÁSZ, ELZA: Clement Mikes's letters from Turkey. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 481—498. 1 t.
1371. Báró Kemény Sándor önéletrajza. Közli és a bevezetést írta VITA ZSIGMOND. *Pásztortűz* 26. évf. p. 474—478.
1372. DIENES ANDOR: Költők katonasírban. *Magyar Katonai Szemle* 10. évf. 8. sz. p. 514—520.
1373. BRŤÁŇ, RUDO: Barokový slavizmus. Porovnávari a študia z dejin slovanskej slovesnosti. (A barokk szlávizmus. Összehasonlító tanulmány a szláv népirodalom történetéből.) — Lipt. Sv. Mikuláš: Tranoscius. 1939. 292 p.

Művészettörténet.

1. Színészet- és zenetörténet.

1374. GYULAI ÁGOST: A magyar színészet megalapításának másfél-százados évfordulójára. *Néptanítók Lapja* 73. évf. p. 972—975.
1375. KÉKY LAJOS: A magyar Thalia első lépése. Az első magyar színielőadás 150. évfordulójára. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 93—103.

* V. ö. fentebb 509. l. jegyzet.

1376. GARAY BÉLA: A százötvenéves magyar színészet. *Kalangya* 9. évf. p. 511—513.
1377. PUKÁNSZKY-KÁDÁR, JOLÁN: 150 Jahre ungarische Schauspielkunst. *Ungarn* p. 266—272. 3 t. [6 kép.]
1378. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: Hivatásos színjátszóink első előadásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 50. évf. p. 344—355.
1379. JANOVICS JENŐ: Az első magyar Hamlet. *Pásztortűz* 26. évf. p. 343—347. 3 kép.
1380. GÁLOS REZSŐ: A debreceni színészet 1811. évi műsorának forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 50. évf. p. 371—376.
1381. VITA ZSIGMOND: Magyar színészet Nagyenyeden 1828-ban. *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 53—57.
1382. CSATKAI ENDRE: Színházi meghívó 1819-ből. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 384—386.
1383. CSATKAI ENDRE: Régi soproni színlapok magántulajdonban. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 42—44.
1384. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: A Nemzeti Színház százéves története. 1. k. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. X, 581 [3] p.
Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.
1385. NAGY ARTUR: Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban 1837-től 1884-ig. (Olasz kivonattal.) — Budapest: [Dunántúl ny.] 74 p.
A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai, 16.
1386. JANOVICS JENŐ: Közönségnevelés a Farkas-utcai színházban. *Pásztortűz* 26. évf. p. 81—84.
1387. KÁDÁR IMRE: Búcsú a kisebbségi színháztól. Naplójegyzet 1940 szeptember 10-ének éjszakájáról. *Erdélyi Helikon* 13. évf. p. 667—679.
1388. HARASZTI EMIL: Mátyás király az énekes színpadon. *Mátyás király Emlékkönyv* 2. k. p. 489—523.
1389. SZÉKELY GYÖRGY: Színházelmélet Angliában 1882—1930. — Budapest: Dunántúl ny. Pécs v. 92 p.
A M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Philologiai Intézetének kiadványai, 21.
1390. TÓTH ALADÁR: Két kis mementó a zenetörténelemből. *Nyugat* 33. évf. p. 497—499.
1391. KEMENES FRIGYES: Történeti visszapillantás a vatikáni Graduale megjelenésének előzményeire. *Katolikus Kántor* 28. évf. p. 37—40.
1392. A szentzene törvényei. X. Pius és XI. Pius pápa egyházzenei rendeletei. — Budapest: Magyar Kórus. 48 p.
1393. PÁLOS L. FERENC: Kovács János Márk (1782—1854) énekeskönyvének szerepe a katolikus egyházi énekreformok történetében. Függelék: Kovács Márk: Az énekes karnak szereplői és szabályai 1844. című kézirat kiadása. — Pannonhalmi: [Unio ny. Komárom.] 94 [2] p.

1394. RADVÁNY MIHÁLY: 250 éves egyházi énekkar. *Magyar Kórus* p. 735.
1395. PAULOVICS GÉZA: Móczik Felicián. Megemlékezés az egyházi zene vértanújáról. *Katolikus Kántor* 28. évf. p. 21—25.
1396. SCHULEK TIBOR: A magyar egyházi énekeskönyvről. A jugoszláviai református énekeskönyv megjelenése alkalmából. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 49—52.
1397. HERMAN, PETRU: Muzică bisericească din Ardeal. Generalități. (Az erdélyi [román] egyházi zene. Általánosságok.) *Omagiul Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv.] (Sibiu) p. 426—437.
1398. POLONEC, ANDREJ: Gajdy. Ľudový hubodný artefakt. (Duda. Népi zenei eszköz.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlaciarsky učastinársky spolok. 20 p.
1399. ROBERT ELLA: Rousseau és a zene. [Francia kivonattal.] — Budapest: Tudományegyetem, Francia Intézet. 1939. 80 p. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 41.
1400. LAKATOS ISTVÁN: A norvég műzene. *Pásztortűz* 26. évf. p. 270—272. 2 kép.
1401. SONKOLY ISTVÁN: A vogul és osztják zene. — Budapest: Turáni Társaság. 10 p. Kny.: *Turán* 23 évf. — Néprokonsági Dolgozatok, 7. Ism.: Lakatos I. *Erdélyi Helikon* 3. évf. p. 710.
1402. BARTHA DÉNES: Magyar zenekultúra a török hódoltság korában. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 617—632.
1403. LAKATOS ISTVÁN: János Zsigmond, a muzsikáló erdélyi fejedelem. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 41—44.
1404. LAKATOS ISTVÁN: János Zsigmond a muzsikáló erdélyi fejedelem. *Pásztortűz* 26. évf. p. 234—236.
1405. HARASZTI, J. EMILE: Les rapports italo-transylvains de Il Transilvano de Girolamo Diruta. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6. k. p. 312—324.
1406. SZABOLCSI BENCE: A magyar romantikus műzene főirányai. *Budapesti Szemle* 258. k. p. 124—162, 195—231.
1407. SALAMON HENRIK: Morelli karmester és a csárdás-centenárium. *A Zene* 21. évf. p. 248—251.
1408. KÓKAI REZSŐ: A koncert fejlődése. *A Zene* 21. évf. p. 29—30, 39—41, 57—58, 71—73, 94—95, 106—108, 123—125, 138—140, 155—157, 185—186, 202—203, 211—214.
1409. ISOZ KÁLMÁN: A nótától a rapszodiáig. *A Zene* 21. évf. p. 23—26.
1410. SEBESTYÉN EDE: Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében. *Tanulmányok Budapest Multjából* 8. [k.] p. 85—117.
1411. PUKÁNSZKY, BÉLA: Der Weg zur neuen ungarischen Musik. *Ungarn* p. 38—48. 1 t.
1412. BRODSZKY FERENC: A veszprémi Harmonia. [Német kivonattal.] *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 77—84.

1413. BRODSZKY FERENC: A Veszprémvármegyei Zenetársaság. 1823--1833. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 397—416. 5 kép.
1414. H. [HORUSITZKY ZOLTÁN]: A százéves Nemzeti Zenede. *A Zene* 21. évf. p. 196—198.
1415. HODOSSY BÉLA: Eötvös Károly és a Kir. Zeneakadémia. *Zeneközlöny* 14. évf. p. 116—121.
1416. MÁTEKA BÉLA: Az Andrassy-úti régi Zeneakadémia érdekes multjából. A budapesti Liszt Ferenc-ház. — Budapest: Szfőv. Háziny. 8 p. Kny.: *A Zene* 21. évf.
1417. ANTAL GYÖRGY: A pécsi székesegyházi énekiskola. *Magyar Kórus* p. 716—718.
1418. THIER LÁSZLÓ: Adatok a soproni zenekultúra történetéhez. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 26—29. 2 kép, p. 99—100.
1419. DUNSZT KÁLMÁN: Emlékkönyv a Szegedi Filharmónikus Egyesület működésének 20 esztendejéről és 200 hangverse nyéről. — Szeged: Filharmónikus Egyesület. 32 p.
1420. HODOSSY BÉLA: Magyar zene nagy mesterek műveiben. *Zeneközlöny* 14. évf. p. 49—50.
1421. GÁRDONYI ZOLTÁN: Megemlékezés Altdörfer Viktorról. 1860—1940. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 53—56. 1 kép.
1422. HODOSSY BÉLA: Bartalus, mint népdalgyűjtő. *Zeneközlöny* 14. évf. p. 73—74.
1423. DEMÉNY JÁNOS: Bartók és Kodály. *Vigilia* 6. évf. p. 27—33, 58—63, 132—139.
1424. VERESS ENDRE: Beretvás Hugó emlékezete. *A Zene* 21. évf. p. 157.
1425. GYALUI FARKAS: Emlékezés Farkas Ödönre. *Pásztortűz* 26. évf. p. 25—28. 1 kép.
1426. HORUSITZKY ZOLTÁN: Liszt apostola: Koudela Géza. *A Zene* 21. évf. p. 174—176.
1427. GESZLER ÖDÖN: Koudela Géza életrajza. *A Zene* 21. évf. p. 168—171. 1 kép.
1428. KEMENES FRIGYES: Koudela Géza az Egyház muzsikusa. *Katolikus Kántor* 28. évf. p. 31—34.
1429. KEMENES FRIGYES: Koudela Géza, az Egyház muzsikusa. *A Zene* 21. évf. p. 172—174.
1430. ANTOS KÁLMÁN: Király-König Péter. 1870—1940. *A Zene*. 21. évf. p. 235—236.
1431. THIER, LADISLAUS: Beiträge zur Geschichte der Musikerfamilie Kurzweil. — Sopron: Selbstverlag. 11 [5] p. Közlemények Thier László magángyűjteményéből, 1.
1432. CZECH, STAN: Franz Lehár. Weg und Werk. — Berlin: Werk Verl. 321 p. 17 t.
1433. KOCH LAJOS: Lehár Ferenc. *A Zene* 21. évf. p. 181—185.
1434. TÓTH ALADÁR: Liszt Ferenc a magyar zene útján. — Budapest: Magyar Kórusművek. 44 p. Népszerű zenefüzetek, 9.

1435. MAJOR ERVIN: Liszt Ferenc és a magyar zenetörténet. Forrástanulmányok Liszt magyar műveihez. — Budapest: [Kertész ny. Karcag.] 38 p. 2 t.
Magyar zenei dolgozatok, 4—5.
Ism.: Geszler Ö. *A Zene* 21. évf. p. 109.
1436. BOROS REZSŐ: Liszt, az összefoglaló és kisugárzó. *A Zene* 21. évf. p. 89—94.
1437. SIKLÓSSY, LADISLAS: Le centenaire du retour de François Liszt dans sa patrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 115—124.
1438. SZÖLLÖSY ANDOR: Liszt román rapszódiaja. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 46—50.
Ld. 1455, 1456.
1439. SONKOLY ISTVÁN: Mosonyi Mihály egyházi zenéje. *Katolikus Kántor* 28. évf. p. 85—86, 94—96.
1440. LAVOTTA REZSŐ: Mosonyi Mihály kéziratai. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 291—293.
1441. LAKATOS ISTVÁN: Egy elfelejtett erdélyi muzsikuss: Ruzitska György. *A Zene* 21. évf. p. 233—234.
1442. H. [HORUSITZKY ZOLTÁN]: Vecsey Ferenc. *A Zene* 21. évf. p. 187—188.
1443. PAPP VIKTOR: Gróf Zichy Géza. (Zenetörténeti vázlat.) *A Zene* 21. évf. p. 11—13.
Ld. 1445.
1444. LICHTENBERG EMIL: Johann Sebastian Bach élete és művei. — Budapest: Rózsavölgyi. 332 p.
1445. [NÉVTELEN]: Artner Teréz, Weigl József, Beethoven. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 383—384.
Ld. 1455.
1446. FALK GÉZA: Csajkovszkij különös élete. Barczy Gusztáv közreműködésével írta: —. — Budapest: Rózsavölgyi. 253 p. 8 t.
1447. BOROS REZSŐ: Csajkovszki. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 255—256, 324—327.
1448. HORUSITZKY ZOLTÁN: Csajkovszki. Stílusa, egyénisége. *A Zene* 21. évf. p. 102—106, 119—123, 132—134.
1449. LAKATOS ISTVÁN: A százéves Csajkovszki. *Erdélyi Helikon* 13. évf. p. 412—415.
1450. NÉMETHY FERENC: Paganini. — Budapest: Rózsavölgyi és Társa. 181 p.
Ism.: Lakatos I. *Erdélyi Helikon* 13. évf. p. 65—66.; Legény E. *Napkelet* 18. évf. p. 60
1451. HORUSITZKY ZOLTÁN: Paganini. Halála 100. évfordulójára. *A Zene* 21. évf. p. 226—231.
1452. A. BALOGH PÁL: Schumann és szülővárosa. *Élet* 31. évf. p. 1050—1051. 4 kép.
1453. LAKATOS ISTVÁN: A hetvenöt éves Sibelius. *Pásztortűz* 26. évf. p. 524—525. 1 kép.
1454. (H.) [HORUSITZKY ZOLTÁN]: Volkmann Róbert születésének 125. évfordulójára. *A Zene* 21. évf. p. 201.

1455. MILLENKOVICH-MOROLD, MAX v.: Dreigestirn. Wagner, Liszt, Bülow. — Leipzig: Reclam. 541 p. 8 t. [Bibliográfia: p. 529—530.]
1456. K. DEDINSZKY ISABELLA: Wagner és Liszt dedikált művei az Országos Széchenyi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 87—89.
- Ld. 1445.

2. A képzőművészetek története.*

1457. BALOGH JOLÁN: A késő-renaissance és a kora-barokk művészet. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 513—570.
1458. BAKER, VOJTECH: Vademecum k pamiatkom Banskej Štiavnice II. Napisal. — Banská Štiavnica: Grohmann Julius. 64 p.
1459. IORGA, N[ICOLAE]: Arta românească în Banatul Muntos. (A román művészet a Hegyes Bánságban). — Vălenii-de-Munte: „Datina Românească”. 4° 24 p. Kny.: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* fasc. 98, Oct.—Dec. 1938.
1460. PINTÉR GYULA: A magyaróvári plébániatemplom multja, értékei és ereklýei. — Mosonmagyaróvár: Mosonmegye ny. 16 p.
1461. CIORAN, EMILIAN: Biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva din Rășinari. (A resinari [Szeben megye] Szt. Paraschiva templom.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 324—335.
1462. KÖRNYEI ELEK: Fadrusz János élete. — Bratislava-Pozsony: Concordia. 16 p.
1463. TÓTH ÉRVIN: A régi magyar fametszőművészet története. *Debreceni Szemle* 14. évf. p. 247—249.
1464. FERENCZY SÁNDOR: Az aranyosgyéresi román fatemplom ajtajának felirata. *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 253—255.
1465. JAJCZAY JÁNOS: Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből. Max Felix Paur rajzai a Fővárosi Könyvtárban. [Német kivonattal.] *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, X. p. 115—146.
1466. VISNYA ALADÁR: Kőszegi kártyagyáros a XVIII. század végéről. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 205.
1467. G. GY.: A kőszegi kártyagyárosról. *Dunántúli Szemle* 7. évf. p. 443.
1468. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Magyar iparművészet a hódoltság korában. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 571—616.
1469. P. ALCSUTI KATALIN: Régi magyar ékszerek. — Budapest: Officina. 29 [5] p. 14 t. Officina Képeskönyvek.

* V. ö. fentebb 509. l. jegyzet.

1470. PALOTAY GERTRUD: Árva Bethlen Kata fonalas munkái. — Cluj-Kolozsvár: az E. M. E. kiadása. 24 p., 2 lev. mell. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 117. sz.
1471. PETROVICS ELEK: Egy eszményi magyar gyűjtő. Emlékezés Majovszky Párról. *Budapesti Szemle* 257. k. p. 199—206.

Egyháztörténet.

1. Katolikus egyház.

1472. KARDHORDÓ KÁROLY: Adatok a vallási áttéréseknek nemzetpolitikai jelentőségéhez kisebbségi szempontból. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 192—200.
1473. KACSÓ PÉTER: Vallásszabadság Romániában. *Magyar Szemle* 38. k. p. 333—341.
1474. MESZLÉNYI ANTAL: Budapest mai lelkiségének kialakulása. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 387—391.
1475. MESZLÉNYI ANTAL: Az Egyház multja és jövője. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 147—148.
1476. CSÓKA LAJOS: A katolikus megújulás kora. — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 347 p.
A Keresztény Egyház Története, 6.
Ism.: Fiala F. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 103.
1477. GALLA FERENC: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. — Budapest: Stephaneum ny. 262 p.
[Bibliográfia: p. 7—12.]
Ism.: Tóth L. *Századok* 75. évf. p. 97—99.; —G. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 234—235.
1478. PFEIFFER JÁNOS: Emlékezés gróf Esterházy Károly püspökről (1725—1799). — Veszprém: Egyházmegyei ny. 18 p.
1479. SZABADY BÉLA: Kelcz János győri örkanonok végrendelete. Az alföldi tanyavilág lelki gondozásának ügye egy 1828-ban kelt végrendeletben. *Győri Szemle* 11. évf. p. 81—88.
1480. HAICZL KÁLMÁN: Egyháztörténelmi emlékek a cseh megszállás korából. — Esztergom: Buzárovits. 107 p.
Ld. 646.
1481. KISBÁN EMIL: A magyar Pálosrend története. 2. k. 1711—1786-ig. — Budapest: Pálos kolostor. 477 p. 1 térk.
Ism.: Clauser M. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 110.; Csóka J. L. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 214—217.; Fekete-Nagy A. *Századok* 75. évf. p. 450—452.
V. ö. 1938 : 859.
1482. FALLENBÜCHL FERENC: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. — Budapest: Stephaneum ny. 180 p. 1 t.
A Szent István Akadémia történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának értekezései, V. 9.
Ism.: Tóth L. *Századok* 75. évf. p. 315.
1483. TAKÁCS INCE: Az újabb és legújabb tudományos törekvések a Szent Ferenc-rendben. — Budapest: Stephaneum. 18 [2] p.
Kny.: *A Szent István Akadémia Értesítője*, 24.
1484. SPIRKO, JOZEF: Starý kláštor minoritov v Levoči. (A minori-

- ták régi kolostora Lőcsén.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlačiarisky účastinarsky spolok. 24 p.
1485. PALL, FRANSISC: Le controversie fra i minori conventuali e i gesuiti nelle missioni di Moldavia. — Roma. 4, 268 p. *Ism.*: Vanyó T. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 415.
1486. BANGHA BÉLA: Képek a Jézustársaság történetéből. A jezsuita-rend 400 éves jubileuma alkalmából. — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 306 p. *Ism.*: Kúhár F. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 238—240.; Fiala E. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 192.; Félegyházy J. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 59—60.; Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 210—211.
1487. GYENIS ANDRÁS: A jezsuita-rend hazánkban. Rendtörténeti vázlat. — Budapest: Stephaneum ny. 24 p. *Kny.*: Bangha Béla: „Képek a Jézustársaság történetéből“ c. könyvből.
1488. GYENIS ANDRÁS: A négyszázéves Jézustársaság. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 364—367.
1489. A négyszázéves Jezsuita Rend. Részlet FRAKNÓI VILMOS Pázmány Péter és kora c. könyvéből. *Jelenkor* 2. évf. 23. sz. p. 10.
1490. GYENIS ANDRÁS (szerk.): Jezsuita arcélek. 1. k. — Budapest: Korda. 359 p. 4 t. *Ism.*: Dénes T. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 181.
1491. HUSZÁR ELEMÉR: Loyolai Szent Ignác. — Budapest: Rózsavölgyi. 286 [2] p. 8 t. *Ism.*: Galla F. *Theologia* 7. k. p. 275.
1492. OMEROVICH TAMÁS: Loyolai Szent Ignác rövid életrajza. — Rákospalota: Szalézi Művek. 199 [5] p. 1 t. *Ism.*: Gyenis A. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 182.
1493. NYISZTOR, ZOLTÁN: Trois grands orateurs hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 470—480.
1494. JÁNOSI JÓZSEF: Bangha Béla S. J. (1880—1940). *Magyar Szemle* 38. k. p. 427—431.
1495. CHAILLET, PIERRE: Le Père Béla Bangha. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 62. k. p. 464—474.
1496. BARANYAI JUSZTIN: Bangha Béla S. J. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. köt. p. 147—148.
1497. BORBÉLY ISTVÁN: P. Bangha gondolatvilága. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 170—173.
1498. Bangha Béla a nagy sajtóapostol. — [Budapest: Kat. Hölgyek Orsz. Sajtóegyesülete.] 32 p.
1499. NYISZTOR ZOLTÁN: Bangha Béla pesti feltünése. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 188—190.
1500. MIHALOVICS ZSIGMOND: A nem pihenő szervező. [P. Bangha.] *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 173—175.
1501. ALSZEGHY ZSOLT: A szónok Bangha. *Magyar Kultúra* 27. évf. 53. k. p. 175—177.
1502. BIRÓ VENCSEL: Székhelyi gr. Mailáth G. Károly. — Cluj-Kolozsvár: Egyházmegyei Tanács. [6] 387 p. 1 t.

- Ism.: Agárdi L. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 373—375.; Benczédi P. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 201—203.; Kozocsa S. *Láthatár* 8. évf. p. 300—301.; Veress E. *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 139.; *Néptanítók Lapja* 73. évf. p. 948.
1503. PASSUTH, LADISLAS: Gustave Majláth, un apôtre hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9). évf. 62. k. p. 309—310.
1504. JANDIK JÓZSEF: Az ifjúság nagy nevelője. Megemlékezés gróf Majláth Gusztáv Károly érsekről. — Székesfehérvár: Vörösmarty ny. 12 p.
1505. JAKABFFY ELEMÉR: Mailáth Gusztáv Károly gróf. *Magyar Kisebbség* 19. évf. p. 157—158.
1506. BIRÓ VENCEL: Majláth és Prohászka. *Pásztortűz* 26. évf. p. 182—187.
1507. MAKAY GUSZTÁV: A nagy lélekgyújtó. Prohászka halálának évfordulójára. *Élet* 31. évf. p. 303—305. 1 kép.
- Ld. 1493.
1508. PÉTERFFY GEDEON: Tóth Tihamér. Élet- és jellemrajz. — Budapest: Szent István Társulat. 155 p.
Ism.: --s. —r. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 307—308.; Deák A. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 310—311.
1509. MARCZELL MIHÁLY: Emlékbeszéd Tóth Tihamér veszprémi megyéspüspök felett. — Budapest: Stephaneum ny. 14 p. 2 t.
A Szent István Akadémia Emlékbeszédei, III. 3.
1510. Az Egri Papnövendékek Egyházirodalmi és Egyházművészeti Társulatának beszámolója munkásságukról és a szemináriumi életről. 1939—40. — Eger: Társulat. 68 p. A tartalomból: B. B.: A százöt éves társulat. p. 29—36. — Krónikás: Telkesy István p. 37—38. — *Vargu József*: Valami az egri papnevelő intézet történetéből. 1700—1940. p. 38—42. — *Bellér Béla*: Szent István külpolitikája. p. 56—64.
1511. KÜHÁR FLÓRIS, KÉZAI BÉLA stb.: Korunk szentjei. — [Új lenyomat. Budapest:] Magyar Katolikus Írók. 359 [5] p.
Magyar Katolikus Írók Könyvei.
1512. „Itt vagyok engem küldj!” Boldog Duchesne Philippine Szent Szív szerzetesnő, a társaság első misszionáriusnője 1769—1852. Összeállította: R. S. Endrődy László előszavával. — Budapest: Szent Szív-zárda. 156 p. 1 t. 1 térk.
1513. TÖRTÖSY MIKLÓS: A középsőferencvárosi Szt. Vince-plébánia születése és élete. — Budapest: Középférférvárosi róm. kat. Egyházközség. 104 p. 12 t.
Ism.: *Magyar Kultúra* 27. évf. 54. k. p. 111.
1514. P. SZALÓCZI PELBÁRT: *Csiksomlyó. Élet* 31. évf. p. 762—764. 3 kép.
1515. BÁLINT SÁNDOR: Magyar búcsújáró helyek. *Győr. Jelenkor* 2. évf. 5. sz. p. 8.
1516. *Máriabesznyő* kegyhely története. — Budapest: Kapucinus Rendház. 1939. 16 p.
1517. BÁLINT SÁNDOR: Magyar búcsújáróhelyek: *Radna. Jelenkor* 2. évf. 15. sz. p. 10.

1518. BÁLINT SÁNDOR: Egy régi horvát búcsújáráhely. [Remete, Zábráb mellett.] *Jelenkor* 2. évf. 13. sz. p. 8.
1519. BONOMI JENŐ: Búcsújárás *Solymárra*. [Német kivonattal.] *Ethnographia—Népelet* 51. évf. p. 361—366.
1520. TOMPOS ERNŐ: A *soproni* bencéstemplom jötevő családjának kérdéséhez. *Soproni Szemle* 4. évf. p. 30—31. 1 kép.
1521. HORVÁTH DOMOKOS: A *sümei* kegyhely rövid története. — Pápa: Keresztény Nemzeti ny. 14 [2] p.
1522. VASS ALBERIK: Jézus-Szive-tisztelet *Tihanyban*. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 317—320.
1523. STÉGER SÁNDOR: *Zimándújfalu* [Arad m.] katolikus plébániája. — Arad: Vasárnap könyvkiadó. 19 p. Kny.: *Vasárnap* 1940. júniusi szám.
1524. MUŞLEA, CANDID: Proselitism catolic în ȧara Bărsei. (Katolikus hittérítés a Barcaságban.) *Omagiu Înalt Prea Sfinŧiei Sale Dr. Nicolae Bălan Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 615—624.
1525. A miskolci gör. szert. kath. Apostoli Kormányzóság története, területi és személyi adatai. Fennállásának 15. éves évfordulóján. — Miskolc: Ludvig ny. 80 p.
1526. PAPP GYÖRGY: A munkácsi püspökség eredete. — Miskolc: SzEMISz. 24 p. Kny.: *Keleti Egyház*.
1527. BUZILA, ŞTEFAN: Protopopii şi vicarii Năsăudului. (Naszód [gör. kat.] esperesei és vikáriusai.) *Arhiva Someşana* Nr. 27 (1940), p. 251—378.
1528. BOJOR, VICTOR: Episcopii diecesei gr. cat. de Gherla acum Cluj-Gherla (1856—1939). Biografii precedate de o introducere istorică documentară cu mai multe ilustraŧiuni în text. Lucrare, postum redactată de fratele său Ioan. (A szamosújvári most kolozsvár-szamosújvári gör. kat. egyházmegye püspökei. 1856—1939. Életrajzok, melyeket megelőz egy okadatolt történeti bevezetés számos szövegképpel. János nevű fivére által szerkesztett hátrahagyott munka.) — Târgul-Mureş: Tip. „Ardeleana.” 1939. VI, 596 p. Ism.: N. Comsa, *Cultura Creştină* XX, p. 243—244., Josif E. Naghiu, *Arhiva Someşana* Nr. 27 (1940) p. 228—229.

2. Keleti egyház.

1529. MATEIU, IOAN: Lupta pentru unitatea legii strămoşesti. (Harc az ősi [gör. keleti] hit egységéért.) *Omagiu Înalt Prea Sfinŧiei Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu) p. 129—142.
1530. SCOROBET, TRANDAFIR: Renaşterea bisericii ardelen. (Az erdélyi [román gör. kel.] egyház újjászületése.) *Omagiu Înalt Prea Sfinŧiei Sale Dr. Nicolae Bălan Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 189—196.
1531. SIBRIANU, SABIN: Reinvierea monahismului ortodox ardelean. (Az erdélyi óhitű [gör. kel. román] szerzetesség

- újraeledése. (*Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 205—213.
1532. METEȘ, STEFAN: Viața bisericii ortodoxe române din Transilvania în cei din urmă douăzeci de ani (1919—1939). (Az erdélyi gör. keleti román egyház élete az utolsó húsz évben. 1919—1939.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 543—566.
1533. ȘOTROPA, VIRGIL: Mănăstiri și călugări în Valea Rodnei. (Kolostorok és szerzetesek a Radna völgyében.) *Arhiva Șomeșana* Nr. 27 (1940), p. 120—127.
1534. CORNEAN, NICOLAE: Monografia eparhiei Caransebeș. (A karánsebesi püspökség monográfiája.) — Caransebeș: Editura autorului. Tiparul Tip. Diecezane. [4], 663 p.
1535. RUȘDEA, IOAN: Episcopia ortodoxă a Maramureșului. (Máramaros ortodox püspöksége.) *Biserica Ortodoxă Română* LVIII, p. 480—485.
1536. VASILE, Episcopul Caransebeșului: Episcopiei Ti mișoarei. (Temesvár [gör. kel. román] püspöksége.) *Biserica Ortodoxă Română* LVIII, p. 498—503.
1537. MOGA, IOAN: Contribuțiuni privitoare la tipărirea cărților bisericești în veacul XVIII pentru Români din Transilvania și Ungaria. (Adalékok az egyházi könyvek nyomtatásáról a XVIII. században az erdélyi és magyarországi románok számára.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 584—593.
1538. SUCIU, CORIOLAN: Doleanțe preoțești din trecut. (Papi panaszkok a multból.) [A kolozsvári gör. kel. főesperesség papjainak kérelme 1850-ben br. Wohlgemuth Lajos erdélyi katonai és polgári kormányzóhoz.] *Cultura Creștină* XX, p. 112—116.
1539. PETRANU, CORIOLAN: Un vechiu monument istoric: biserica din Roșcani. (Egy régi történelmi emlék: a roskányi [Hunyad m., gör. kel. román] templom.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 643—646.
1540. MARCU, GRIGORIE T.: Mitropolitul Nicolae al Ardealului. ([Bălan] Miklós Erdély [gör. kel. román] metropolitája.) Bio-bibliografie. *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 65—128.
1541. DÂNCILĂ, I.: Biserica strămoșească și marea noastră unire. Contribuția Mitropolitului Nicolae la actul unirii. (Az ősi [gör. kel. román] egyház és a mi nagy egyesülésünk. [Bălan] Miklós metropolita közreműködése az egyesülés tényéhez.) *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului* [emlékkönyv]. (Sibiu.) p. 42—55.

1542. HERCEG MASSALSKY MIKLÓS: A jugoszláv egyház kialakulása és a mai helyzete. *Katolikus Szemle* 54. évf. p. 138—143.

3. Protestáns egyházak.

1543. DRASKÓCZY ISTVÁN—IVÁNYOS LAJOS—VIRÁGH SÁNDOR (szerk.): Reformátorok. — Budapest: Református Traktátus Sorozat. 48 p.
Képek a kereszténység multjából, 4. — Református írá-
sok, 5.
1544. DRASKÓCZY ISTVÁN—IVÁNYOS LAJOS—VIRÁGH SÁNDOR (szerk.): Kálvin. — Budapest: Református Traktátus Sorozat. 48 p.
Képek a kereszténység multjából, 5. — Református írá-
sok, 6.
1545. ILLYÉS ENDRE: Zwingli Ulrich. — [Budapest: Bethánia ny.] 16 p.
Református Traktátus Sorozat, 49—52.
1546. CHOISY, J. E.: Les relations spirituelles entre Genève et la Hongrie protestante. *Nouvelle Revue de Hongrie* 33. (9.) évf. 63. k. p. 94—98.
1547. NAGY GÉZA: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. — Cluj (Kolozsvár): az E. M. E. kiadása. 20 p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum*. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 115. sz.
1548. RÉVÉSZ IMRE: Reformáció és ellenreformáció. *Magyar Művelődéstörténet* 3. k. p. 407—448.
1549. FÖLDVÁRY ANTAL: A magyar református egyház és a török uralom. — Budapest: [Rábaközi ny. Sopron.] 210 [4] p.
Ism.: Benda K. *Századok* 75. évf. p. 456—458.
1550. HEGYALJAI KISS GÉZA: Méliusz-Horhi Juhász Péter élete. 1536—1572. — Debrecen: Városi ny. 32 p.
Népbarát, 94.
1551. VASADY BÉLA (szerk.): Károlyi Emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára. — Budapest: Bethlen Gábor ny. 375 p.
Coetus Theologorum. Református Theologusok Munka-
közösségének kiadványsorozata, 1.
A tartalomról: *S. Szabó József*: Károlyi Gáspár élete és mun-
kássága. p. 7—25. — *Harsányi András*: A két könyv. p. 26—39.
— *Erdős Károly*: Károlyi Gáspár bibliafordításának törzs-
könyve. p. 40—58. — *Musnai László*: A vizsolyi biblia és
Komáromi Csipkés György bibliája. p. 141—157.
Ism.: Kolos E. *Pannonhalmi Szemle* 15. évf. p. 379—380.
1552. JÁKY GYULA: Károlyi Gáspár és a vizsolyi biblia. — Budapest: Szabadságtéri Református Egyház. 22 p.
1553. HARSÁNYI ANDRÁS: Károlyi Gáspár életmunkája. — Budapest: Bethlen ny. 16 p.
1554. [HARSÁNYI ANDRÁS]: 350 esztendeje. [Károli Gáspár.] — [Kispest: Faragó ny.] 8 p.

- Református Traktátus Sorozat, 70—71.
1555. HARSÁNYI ANDRÁS: Az ismeretlen Károlyi Gáspár. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 77—82.
1556. CSEKEY SÁNDOR: Károlyi Gáspár emlékezete. Előad. 2. kiad. — Budapest: Kálvin János Társaság. 11 p.
A Kálvin János Társaság kiadványai, 9.
1557. RÉVÉSZ IMRE: A bibliafordító. [Károli Gáspár.] *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 325—333.
1558. RAVASZ LÁSZLÓ: Károli Gáspár műve. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 321—324.
1559. MAKKAI SÁNDOR: A vizsolyi biblia a magyar művelődésben. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 334—339.
1560. SZIMONIDESZ LAJOS: A „debreceni biblia“ sorsa. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 236—241.
1561. HERPEI JÁNOS: Nagybenedek. (Adatok Szimnyei: Magyar Írók életéhez.) *Erdélyi Múzeum* 45. k. p. 316—321.
1562. BUCSAY, MICHAEL: Der Einfluss der völkischen Eigenart und des völkischen Kulturstandes auf die Konfessionsbildung in der Reformationsgeschichte Ungarns. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 4. évf. p. 63—77.
1563. REINERTH, KARL: Aus der Vorgeschichte der siebenbürgisch-sächsischen Reformation. Ein Beitrag zur Geschichte des Milkower Bistums. — Hermannstadt: Krafft & Drotleff. 70 p.
Kny.: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*.
Ism.: K. K. Klein *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 63. évf. p. 253.
1564. NAGY, GÉZA: The reformed church of Transylvania. *The Hungarian Quarterly* 6. k. p. 667—677.
1565. JUHÁSZ ISTVÁN: A reformáció az erdélyi románok között. — Kolozsvár: Grafika ny. 276. p. [Bibliográfia: p. 267—276.]
Ism.: Jakó Zs. *Századok* 75. évf. p. 299—303.
1566. JANKOVIĆ, VENDEL: Prispevok k dejinám náboženskej reformácie v Banskej Štiavnici. (Adalékok a selmecbányai hitújítás történetéhez.) — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlaciarsky učastinarsky spolok. 277 p.
1567. SZIMONIDESZ LAJOS: Kermann Dániel ev. püspök főbenjáró pere iratai a Magyar Országos Levéltárban. Négy hasonmással. — Ružomberok (Rózsahegy): a Tranoscius Társaság kiadása. Stecko & Trepáč ny. 68 [1] p.
1568. SZIMONIDESZ, L'UDOVIT: Proces s Danielom Krmanom. Z maďarského rukopisu upreložil Stefan Adamovič. — Ružomberok: Stecko a Trepáč. Nákladom Spolku Tranoscius v Liptovskom Svätom Mikulaši. 48 [2] p. 2 kép.
Ld. 678.
1569. MÁLYUSZ ELEMÉR: Ami nincs benne a könyvben. *Protestáns Szemle* 49. évf. p. 163—169.
V. ö.: 1939: 1634, 1940: 678.

1570. HORVÁTH ZOLTÁN: A nagygeresdi egyezség. Egyházjogi tanulmány. — Miskolc: Ludvig ny. 91, 3 p.
A Tiszai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Miskolci Jogakadémiaja Szemináriumainak Értekezései, 12.
1571. RÖHRIG, HANS WALTER: Die Geschichte der deutsch-evangelischen Gemeinden des Banats. Unter besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses von Kirche und Volkstum. — Leipzig: Hirzel. VIII, 85 p.
Beiträge zum Kenntniss des Deutschtums in Rumänien, 3. Ism.: F. Valjavec, *Südost-Forschungen* 5. évf. p. 1030—1031.
1572. BALOGH A. SÁNDOR: Szemelvények a Bugyi Református Szent Eklézsia gyülekezeti életének 157 évi történetéből. — [Budapest: Bethlen ny. 28 p.]
1573. ARANY DÉNES: A decsi ref. egyház története. — Szekszárd: Siklósi ny. 28 p.
1574. SZENDREY LÁSZLÓ: A sártemplomtól a Horthy-harangig. A hejőbáhai ref. egyház 250 éves története 1690—1940. — Miskolc: Ludvig ny. 24 p.
1575. LUKÁCS ISTVÁN: A kemeneshőgyérsi-magyargencsi ev. gyülekezet története. A templomszentelés 150. évfordulója alkalmából összeállította: —. — Győr: Baross ny. 1939. 57 p.
1576. VÉRTESI ZOLTÁN: Magyarboly ev. egyházközség és filiái története. — Pécs: Dunántúl ny. 188 p.
1577. TÓTH ENDRE: A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. — [Kaposvár: Új-Somogy ny.] 196 p.
Csurgoi Könyvtár, 15.
1578. NÉMETH SÁMUEL: Mértékletességi Egyesület Sopronban 1619. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 4. évf. p. 207—220.
1579. CSOMÁR ZOLTÁN: A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története. (1918—1938.) — Ungvár: M. Kir. Állami ny. 226 p.
1580. SZABÓ LAJOS: Czelder Márton működése a Moldva-oláhországi első magyar református misszióban. — Debrecen: Városi ny. 181 [3] p. 1 t.
1581. RÁCZ BÉLA: Vitéz Paul Dénes emlékezete. — Budapest: Protestáns Tábori Püspökség. 29 [3] p.
1582. SZABÓ GYULA (szerk.): Magyar ref. kántorok arcképcsarnoka. *Zeneközlöny* 14. évf. p. 1—6. 1 kép.
1583. GAÁDI KAYSER SZILÁRD: A Luther-Társaság története. I. — Budapest: Tébe ny. 34 [2] p.
Evangelikus Egyháztörténeti Adattár, 2.
1584. P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN: János Zsigmond az unitárius fejedelem. — Kolozsvár: Kiadja Az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő-Bizottság. 16 p.
Unitárius Történelem, 3.
1585. VÁRI ALBERT: Dávid Ferenc nyomain. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 232—241.
1586. BENCZÉDI PÁL: Geleji Katona István és az unitáriusok. *Keresztény Magvető* 72. évf. p. 76—81.

1587. CONTIMORI, DELIO: *Eretici Italiani del Cinquecento*. — Firenze: Sansoni. 1939. 447 p.
Ism.: Koltay-Kastner J. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 64. évf. p. 125—126.
1588. MUSNAI LÁSZLÓ: Háromszázéves ismeretlen unitárius káté. *Magyar Könyvszemle* 64. évf. p. 391—393.
1589. KIRNER A. BERTALAN: Fischer András baptista vértanú felsőmagyarországi pályája. 1523—1540. — Budapest: [Baltha ny. Mezőberény.] 28 p.

Névmutató.

- Abai Imre 983
 Ács Tivadar 784
 Ádám Lajos 1352
 Ádám T. István 967
 Áfra Nagy János 1276
 Ágoston Sándor 948
 Ajtay Endre 537, 855
 Ákosfy Barna 722
 Alesuti Katalin 1469
 Áldásy Antal 129
 Alföldi András 7, 255, 313, 393,
 410, 421, 422
 Alszegehy Zsolt 1501
 Ambrózy György 136
 Ambrus, Jozef 1290
 Antal György 1417
 Antos Kálmán 1430
 Apor László 373
 Arany Dénes 1573
 Artner Edgár 168, 398
 Ásguthy Erzsébet 1143
 Asztalos Miklós 321, 323, 343,
 544
 Aubin, Hermann 1058
 Auer György 981
 Avarffy Elek 1359

 Baán Kálmán 71, 72, 78, 97, 128
 Bachó László, dezséri 877
 Baernreither, Joseph Maria 706
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 811
 Bakács István János 6, 120
 Baker, Voitech 1458
 Bakonyi János 1102
 Bakonyi László 908
 Balanyi György 647
 Balassa Brunó 1248
 Balassa Imre 702
 Balázs Dénes, egyedi 969
 Balázs György 387
 Balázs János 388
 Bálint Sándor 1515, 1517, 1518
 Balogh Arthur 882, 925, 927
 Balogh A. Sándor 1572
 Balogh István 228, 1332
 Balogh Jenő 837
 Balogh Jolán 137, 1457
 Balogh József 402, 404, 1340
 Balogh Károly 392
 A. Balogh Pál 1452
 Bálványi Endre 844, 864
 Bán Aladár 357
 Bán Imre 35

 Banciu, Ax. 690
 Banfi, Florio 451, 618, 723, 1174
 Bangha Béla 1486
 Bánlaky József, doberdói 711
 Banner János 8, 162, 164, 374
 Bányai János 1315
 Barabás Emil, vitéz 976
 Baraczkza István 987
 Baranyai Jusztin 1496
 Baranyay Tivadar 1111
 Baranyay Zoltán 255
 Bárányné Oberschall Magda
 1036, 1468
 Barcsay Amant Zoltán 1142
 Baróthy József 1005
 Baróti Dezső 1211
 Barta István 206, 794/a
 Bartha Dénes 255, 1402
 Bartók György 268
 Bartoniek Emma 51, 62
 Basch, Franz 299, 1059
 Bathelt, Kurt 570, 628
 Baumgarten Sándor 746
 Baumgartner Sándor 1077—1079
 Bay Ferenc 44
 Beke Ödön 1220
 Belitzky János 478, 1176
 Bellér Béla 1510
 Bence István 255, 358
 Benczédi Pál 1586
 Bendefy László 172, 384, 457,
 614, 649
 Benedek László 1365
 Bendek Rózsi 1215
 Benkő László 1293
 Berariu, Pavel 823
 Bereceli A. Károly 544
 Berkó István, vitéz 757, 765,
 786, 809, 865, 971
 Berky Imre 545
 Berlam, Arduino 743
 Berlász Jenő 313, 994, 1006
 Betfia László 1187
 Bethlen István, gróf 914, 915
 Bethlen Pál, gróf 830
 Beyer, Hans Joachim 776, 1065,
 1066
 Bialoskursky Ödön, lovag 859
 Bichigean, Vasile 1019
 Bierbauer Virgil 1040, 1041,
 1138
 Birkás Géza 814
 Bíró József 1161

- Bíró Sándor 866
 Bíró Vencel 320, 1502, 1506
 Bisztray Gyula 20, 1233
 Bittner, Ludwig 64
 Blénessy János 1153
 Bod Péter, felsőcsernátoni 673
 Bodnár Imre 775
 Bodnár István 745
 Bodolay Gyula 572
 ifj. Boér Elek 1033
 B. Boér Géza 88
 Bohdaneczky Edvin 999
 Bojor, Victor 1528
 Bokesz, František 202, 610
 Bokor Béla, vitéz 843
 Bolgár László 834
 Bónis György 226, 560
 Bonkáló Sándor 1070
 Bonomi Jenő 180, 1094, 1095, 1519
 Borbély Andor 749
 Borbély István 497
 Boros György 1301
 Boros Rezső 1436, 1447
 Borotvás-Nagy Sándor 1275
 Z. Bors József 978
 Borsa Béla 452
 Borsody, Etienne 301
 Borzsák István 391
 Bossy, R. V. 800
 Botár Imre 720
 Bottló Béla 6
 Bottyán Árpád 166
 Boya Lajos 1261
 Bódey József 447
 Bölönyi József 942
 Brackmann, Albert 218, 554
 Brandsch, Rudolf 704
 Brătianu, Gheorghe I. 262, 428, 874
 Brodszky Ferenc 1412, 1413
 Brtán, Rudo 1373
 Brunn, Walter v. 1345
 Bucko, Vojtech 1196
 Bucsay Mihály 231, 1562
 Budaváry, Vojtech 161, 444
 Budimir, M. 415
 Budó Jusztn 368
 Bulla Béla 292
 Busch-Zentner, Richard 993
 Buzila, Ștefan 1527
 Cantacuzène, N. B. 825
 Čečetka, Juraj 1295
 Centorio, Ascanio degli Hor-tensii 665
 Chaillet, Pierre 1495
 Choisy, J. E. 1546
 Cholnoky Jenő 458, 1302
 Cialdea, Lilio 322
 Cioran, Emilian 1461
 Ciuhandu, Gheorghe 752
 Ciurea, D. 492
 Clauser Mihály 40, 46, 1210, 1318
 Cochenhausen, Friedrich v. 710
 Comșa, N. 1245
 Conea, Ion 1160
 Contimori, Delio 1587
 Cornean, Nicolae 1534
 De Coudekerque-Lambrecht 816
 Cowie, Donald 250
 Grăciun, Ioachim 34
 Croce, Benedetto 237
 Cucchetti, Gino 956
 Čulen, Konstantin 960
 Culici, Alexandru 539, 724
 Czakó Károly 90, 91, 112
 Czech, Stan 1432
 Cziáky Ferenc 1155
 Czobor Alfréd 129
 Csabai István 277
 Csákos József János 369
 Csallány Dezső 165, 437, 438
 Csallány Gábor 148
 Csallner, A. 1054
 Csalog József 644
 Csapláros István 308
 Csapodi Csaba 1042
 Császár István 369
 Császár Zoltán 59
 Csaszókóczy Emil, vitéz 271, 714
 Csatkai Endre 143, 677, 763, 783, 1181, 1382, 1383
 Csekey István 255
 Csekey Sándor 1556
 Csermely Gyula 29
 Csikvári Antal 1112, 1116
 Csipkés Kálmán 1179
 Csizsár Béla 946
 Csizsár Pál, vitéz 477
 Csizmadia Andor 563, 564, 1147, 1148
 Csóka Lajos 1255, 1476
 Csomár Zoltán 1116, 1579
 Csüry Bálint 189, 196
 Dăianu, Ilie 219
 Daicoviciu, Constantin 427
 Dăncilă, J. 1541
 Dányi Mihály, vitéz 862

- Darkó Jenő 316
 Deák Imre 795, 884
 Debreczy Sándor 60, 61
 De Jouvenel, Bertrand 903
 K. Dedinszky Izabella 1456
 Deér József 313
 Dékány András 544
 Demény János 1423
 Demeter Béla 992
 Dercsényi Dezső 494, 644
 Derka Clarisse 114
 Dessewffy Sándor 85, 695
 Dezsényi Béla 255, 1247
 Diaconescu, Emil 924
 Dickenmann, Ernst 177
 Dienes Adorján 294
 Dienes Andor 1372
 Dimitriévitch, Mita 951
 Diósi Géza 1294
 Diószeghy Miklós 544
 Dobay, Dezider A. 668
 Dobó Árpád 405, 406
 Dobos Károly 1086
 Dobosi, Alexandru 595
 Dobosy Tibor 550
 Dobrotă, Octavian M. 598
 Domanovszky Sándor 212, 568
 Domján János 1048
 Domokos Pál Péter 1117
 Donászy Ferenc 133
 Doromby József 270
 Drăgănescu, C. 879
 Draskóczy István 1543, 1544
 Draskovits Pál 1277
 Droszt Olga 1
 Dubovitz István 11
 Duišin, Viktor Anton Konte 81
 Duka-Zólyomi Norbert 298, 961
 Dunszky Kálmán 1419
 Dutka Ákos 1173

 Éber Antal 989, 1012
 Eckhardt Sándor 433
 Eckhart Ferenc 213, 254, 313, 552, 555
 Elekes Dezső 260
 Elekes György, diósadi 1347
 Elekes Lajos 104, 105, 224, 313, 345, 354—356, 468, 496—499, 504, 505, 603
 Elischer Ernő 1351
 Ember Győző 985
 Ember Ödön 344
 Endes Miklós 658
 Entz Géza 1207
 Eöttevényi Olivér 828, 922

 Eperjessy Kálmán 283, 808, 1090
 Erdei Ferenc 280, 282
 Erdélyi Gyula 885
 Erdélyi István 894
 Erdélyi Sándor 1335
 Erdős Károly 1551
 Ernyey József 621
 Ertl, Karl Hans 777
 Estók Gyula 1116
 Esze Tamás 156
 Ethey Gyula 77, 130, 369

 Falk Géza 1446
 Fall Endre 324—328, 905, 1199, 1200
 Fallenbüchl Ferenc 1482
 Faller Jenő 183, 1014
 Falzone, Gaetano 804
 Faragó László 789
 Farkas György gyerőmonos-tori 728
 Farkas Gyula 255, 521, 1321
 Fáy Aladár, fái 99
 Fáy Fiser Andor 1089
 Fehér Géza 463
 P. Fekete Géza 972
 Fekete Lajos 184, 252, 995, 996
 H. Fekete Péter 1114
 Feketekuty Béla, vitéz 947
 Félegyházy József 222, 403
 Fenyvessy Adolf 1029
 Ferdinandy Mihály 246, 306, 467
 Ferenczy Sándor 146, 1464
 Ferrari, Noemi 432
 Fest Sándor 472
 Fettich Nándor 430, 433
 Fiala Endre 597
 Filipaşcu, Alexandru 596
 Filipoiu, Onisim 675
 Finály István, kendi 818
 Firu, Nicolae 1172
 Fisher, H. A. L. 244
 Fitz József 255, 313, 623, 624
 Fodor Henrik 666, 1002
 Fogarasi Miklós 549
 Főgel Sándor 201
 Foltiny István 375
 Földvály Antal 1549
 Fraknói Vilmos 1489
 Fritz, Ladislaus 316
 Fülöp Ferenc 872

 Gábel Asztrik 54, 629, 630, 656, 1226

- Gaál Jenő, gávai 703
 Gál György Sándor 365
 Gál Györgyi 134
 Gál István 204, 527, 794, 801, 1225, 1272
 Gál Lajos 1264
 Gáldi László 188, 424, 833, 1192, 1194, 1197, 1201
 Gálea, Andreiu 663
 Galla Ferenc 615, 660, 1477
 Gallus Sándor 159, 370, 382, 464
 Gálos László 366, 980
 Gálos Rezső 208, 1380
 Gamillscheg, Ernst 426
 Garay Béla 1376
 Garay Lajos 1289
 Gárdonyi Albert 21, 604
 Gárdonyi Zoltán 1421
 Gáspár Gyula 528
 Gáspár Ilona 16
 Gáspár Margit 22
 Gátföldy Egon, vitéz 858, 860, 861
 Genthon István 255
 Geöcze Bertalan, szendrői 853
 Gerbert Károly 847
 Gerendás Ernő 1010
 Gerevich László 635
 Gerevich Tibor 255, 313
 Gergely Pál 346
 Gerő József 73
 Geszler Ödön 1427
 Ghelase, Ioan I. 567
 Gherman, Petru 1397
 Ghibu, Onisifor 827
 Giday Kálmán 1001, 1074
 Gogolák Lajos 306, 307, 311, 841, 955
 Goidu, Emanuel 694
 Gooss, Roderich 590
 Gorzó Bertalan, bilkei 131
 Gosztónyi Gyula 417
 Gönyey Sándor 1305
 Gratz Gusztáv 886
 Grofsorean, C. 429
 Gross, Lothar 64
 Grünhold Adolf 1109
 Gulyás József 41
 Gulyás Pál 1141
 Gunda Béla 1306
 Gunther, Frantz 710
 Guothfalvy Dörner Zoltán, vitéz 1007
 Gutheil Jenő 636
 Gyalóka Jenő 534, 540, 712, 1311
 Gyalui Farkas 805, 1239, 1425
 Gyenis András 1487, 1488, 1490
 Gyóni Mátyás 506
 Györffy György 479
 György Lajos 1334
 Győry Lajos 100
 Gyulai Ágost 1374
 Hacsak Géza 923
 Hadrovics László 185, 952
 Haiczl Kálmán 609, 1480
 Haiduc, Ilie 1016
 Hajnal István 216, 239, 241
 Halász Gábor 525, 815
 Haltenberger Mihály 359
 Hamvas József 1278
 Hanák Károly 169
 Hangel Flóra 1011
 Hank, Ludwig 689
 Hankiss János 1242
 Haraszthy Gyula 25
 Haraszi Emil 255, 638- 640, 1388, 1405
 Háray Aladár 839
 Harding, Bertita 870
 Harsányi András 719, 1221, 1551, 1553—1555
 Harsányi Lajos 484
 Häckel, Ernst 1059, 1131
 Hegedüs Loránt 831, 1319
 Hegedüs Márton 845
 Heide, Walther 3
 Heil, Irma 1059
 Heiss, Friedrich 954
 Héjja Pál 1341
 Hekler Antal 390, 546, 547
 Hellebronth Kálmán, tiszabeői 74
 Herepei János 681, 1206, 1288, 1561
 Herman, Petru 1397
 Hermann Egyed 650
 Herrschaft, Hans 1062
 Herzog József 67, 473
 Hienz, Hermann 1052
 Hildebrandt, Walter 279
 Hockl, Hans Nicolaus 1063
 Hodossy Béla 1415, 1420, 1422
 Hoffmann Edith 622
 Holák, Jan 562
 Holbesz Aladár 1025
 Holub József 644
 Hóman Bálint 255, 313, 454, 470, 511—515
 Horánszky Lajos 817
 Horánszky Pál, vitéz 76, 122

- Horusitzky Zoltán 1414, 1426,
 1442, 1448, 1451, 1454
 Horváth Ambrus 1308
 Horváth Domokos 1521
 Horváth Elemér 1126
 Horváth Endre 5, 1232
 Horváth Henrik 633, 634, 1333
 Horváth János, csepregi 68, 1280
 Horváth Jenő 240, 255, 318,
 480, 481, 533, 705, 1170
 Horváth Mária 1126
 Horwath, Walter 486
 Horváth Zoltán 1570
 Houdek, Ivan 1021
 Hovhannesian Eghia 821
 Höllrigl József 255, 1214
 Hrušovský, František 297, 300
 Hubay Ilona 1236
 Huszár Elemér 1491
 Huszár Lajos 12, 18, 140, 141,
 151, 152, 155, 157, 158
 Huszti Dénes 569
 Huszti József 255, 620
 Hüttl Tivadar 1364

 Igmándy József 1013
 Ijjas Antal 655
 Ila Bálint 600
 Illyés Endre 1545
 Illyés Gyula 267
 Implom József 36
 Imre Lajos 1322
 Imre Sándor 313, 1162
 Ionescu-Dolj, I. 824
 Iorga, Nicolae 317, 594, 662,
 679, 873, 893, 1459
 Isoz Kálmán 1409
 Istványi Géza 154, 174, 175,
 205, 214, 255, 520, 1034
 Ivánka Endre 551
 Iványi Béla 605, 646
 Iványos Lajos 1543, 1544
 Izsák-Gyarmathy László 544

 Jajeczay János 1465
 Jakabffy Elemér 680, 871, 1038,
 1115, 1505
 Jakó Zsigmond 599
 Jákó Gyula 1552
 Jancsó Elemér 673, 674, 1212,
 1269, 1312
 Jandik József 1504
 Janits Iván 561
 Janković, Vendel 1566
 Jankovich-Bécsán József, gróf
 774

 Századok 1941. (Pótfüzet.)
- Jankulov, Borislav 381
 Jánosi József 1494
 Jánossy Dénes 255, 799
 Jánosy Aurél 684
 Janovics Jenő 1379, 1386
 Jelitai József 1004
 Jenei Ferenc 607, 1145
 Jeremić, Risto 1344
 Jesch László 1279
 Jeszenszky Géza 149
 Jeszenszky Sándor 255, 281
 Jirkovsky Sándor 1032
 Jócsik Lajos 556, 781, 958, 959
 Jónás Alfréd 698
 Jónás Endre 867
 Joó Tibor 52, 265, 266, 295, 489,
 510, 920
 De Jouvenel, Bertrand 903
 József kir. herceg 522, 523,
 1327
 Juhász Béla 1286
 Juhász István 93, 1565
 Juhász Lajos 1022, 1044
 Juhász Vilmos 243
 Julier Ferenc 544, 979
 Jurg, Hans 1119

 Kacsári Imre 625
 Kacsó Péter 1473
 Kádár Imre 1387
 Kállai Ernő 1135
 Kalmár Gusztáv 275, 310
 Kántor Lajos 1336
 Káplány Géza 50
 Kardhordó Károly 1472
 Kardos Tibor 516, 619
 Kárpáthy-Kravjánszky Mór,
 vitéz 738
 Kassai Vidor 701
 Kaszás Vilmos 771
 Kászonyi Ferenc 296, 340, 347
 Katona Jenő 747
 Kayser Szilárd, gaádi 1583
 Kazáry Károly 1151
 Keintzel-Schön, Fritz 1051,
 1144
 Kéky Lajos 1375
 Kemenes Frigyes 1391, 1428,
 1429
 Kemény Ferenc 1249
 Kemény Lajos 369
 Kempelen Béla 69
 Kenese Koller Erzsébet 544
 Kerchnawe, Hugo 291, 1098
 Kerecsényi Dezső 1267
 Kerekes György 1039

- Kerékgyártó Elemér 1266
 Kerényi András 142
 Keresztury Dezső 1107
 Kern Ferenc 460
 Kertész János 13, 19, 664
 Kézai Béla 1511
 Killian, Hans 1356
 Kirilović, Dim. 788
 Kirner A. Bertalan 1589
 Kis Miklós, ld. Tótfalusi
 Kiss Géza, hegyaljai 626, 782, 1028, 1550
 Kisbán Emil 1481
 Kiss Ibolya 369
 Kiss József 812
 Kiss Lajos, marjalaki 1112
 Kiss Mária Hortensia 1159
 Kiss Pál 700
 Kloster, Ludwig 1216, 1217
 Klein Gáspár 132, 1112
 Klempa Károly 1157
 Knézy Lehel 1121
 Kniewald Károly 55
 Kniezsa István 255, 305, 313
 Koch Lajos 1433
 Kociper, Stanko 274
 Kodály Zoltán 255, 1224
 Kókai Rezső 1408
 Kokas Eszter 1350
 Koltay-Kasztner Jenő 617
 Kolumbán Károly 107
 Komáromy József 1152
 Konratovics Irén 1116
 Kónya Imre 39
 Kónyi Mária 644
 Koppány István 717, 1082
 Korbuly György 1362, 1363
 Kordás Ferenc 1087, 1088
 Kornis Gyula 221, 263, 493, 907, 1027, 1246
 Kornitzer Béla 264
 Kósa János 768, 902, 1228, 1229
 Kosáry Domokos 255, 592
 Kótay Pál 1354
 Kovács Alajos 313, 937, 1167
 Kovács István 144
 Kovács Lajos 984
 Kovalovszky, Nicolas 1320
 Kováts József 1164
 Kováts László, szili 847
 Kovrig Béla 323, 911
 Kozma Antal 1243
 Kozma György 108
 Kozocsa Sándor 14, 15, 701
 Köhegyi József 369
 König Antal 1068
 Környei Elek 369, 1462
 Kőszeghy Elemér 1156
 Kratochvil Károly, szentkereszthegyi 875
 Krompecher György 602
 Kubányi Endre 1348
 Kumorovitz Bernát 227
 Kunnert, Heinrich 10
 Kuszák István 1238
 Kűhár Flóris 255, 1511
 Lacza István 1045
 Lágyni István 461
 Lajtor László 760
 Lakatos István 683, 696, 1400, 1403, 1404, 1441, 1449, 1453
 Lakos János, udvardi 1023
 Lakos Sándor 1208
 Lakosné Sellye Ibolya 411
 Lám Frigyes 1149
 Lang, Karl 182
 Lăpădatu, Alexandru 807
 László Gyula 167, 255, 441, 442
 László József, kajászószentpéteri 75, 756
 László Vladimir 455, 456
 Lavotta Rezső 24, 1440
 Lázár József 1257
 Lengyel Alfréd 669, 739
 Lengyel Tamás 796, 798, 813
 Lesenyi Ferenc 1260
 Lestyán Sándor 1136
 Leszih Andor 1112
 Lichtenberg Emil 1444
 Liess, Otto 616
 Ligeti Ernő 1368
 Ligeti Lajos 433, 973
 Lipták, Johann 303, 586
 Lohr, Otto 1066
 Lončarević-Syposs Nándor 856
 Loósy Alajos, vitéz 970
 Lotz, Friedrich 1186
 Lovas Elemér 230, 418, 606, 652—54, 1147
 Lovas Rezső 1057
 Lovass Gyula 659
 Lovass János 1209
 Lovász János 273
 Lőrincz Zoltán 1307
 Lucas-Dubreton, J. 682
 Ludvig Dénes 836
 Lukács Béla 272
 Lukács István 1575
 Lukács Károly 1108
 Lukinich Imre 215, 313, 316, 482, 508, 686, 709, 716, 1328

- Lupaş, Ioan 693, 790, 1195
 Lupaş, Ştefan 676
 Maác, Endre 173
 Macartney, Carlile Aylmer 445, 446
 Madden Miller, Henry 341
 Madzsar Imre 236
 Magyary-Kossa Gyula 1367
 Mai, Richard 1055
 Majkowski, Edmond 153
 Major Ervin 1435
 Makay Gusztáv 1507
 Makkai László 313, 319, 333—338, 342
 Makkai Sándor, 313, 323, 329, 331, 1559
 Maksai Ferenc 601
 Malbaşa, Ante 820
 Málek Klára 797
 Maly, Fritzi 589
 Mályusz Elemér 313, 574, 575, 577, 678, 1569
 Manciualea, Ştefan 1338
 Manuila, Sabin 287
 Marcu, Grigorie 1540
 Marczell Mihály 1509
 Márffy Oszkár 1271
 Marich Ágoston 1075
 Markó Árpád 117, 217, 269, 524, 535, 729, 731, 748, 751
 Markó Ilona 1064
 Markos György 1008
 Markos János 1084, 1085, 1309
 Marpicati, Arturo 876
 Martiny Miklós 707
 Massalsky Miklós, herceg 397, 1542
 Masterman, Neville 730
 Mateiu, Ivan 1529
 Mátéka Béla 1416
 Máthé Elek 255
 Mattyók Klára 544
 Matusik, Bohumil 1205
 Mayer Erzsébet 531
 Mayer Imre 369
 Mayr, J. K. 64
 Megyer József 1262
 Megyeri József 974
 Melich János 186, 187
 Menczel Lajos 1029
 Mendöl Tibor 293
 Mennyey Géza 1026
 Mérey Ándor 147
 Mester Kálmán 968
 Mester Miklós 316
 Meszlényi Antal 921, 1474, 1475
 Metes, Ştefan 1532
 Michaelis, Herbert 1203
 Mihailovics Zsigmond 1500
 Mihály László 906
 Mihályi Ernő 1259
 Mikeşy Sándor, vitéz 179, 195
 Miklósy Zoltán 86
 Mikó Imre 312
 Milhoffer Sándor 998
 Milleker, Felix 1253
 Millenkovich-Morold, Max von 1455
 Miskolczy Ágost 762
 Miskolczy Dezső 1355
 Mithay Sándor 166
 Mitis, Oskar 706
 Mocznik Rózsa 1190
 Moga, Ioan 991, 1537
 Moisescu, Gheorghe I. 691
 Mokcsay Júlia 1
 Mollay Károly 1178
 Molnár Antal 17
 Molnár Balázs 726
 Molnár Béla 1343
 Molnár Gyula 1123
 Molnár József 37, 101, 102, 109, 127
 Móra Mihály 1303
 Moravek Endre 255
 Morlin Adorján 1122
 Morres, Eduard 348
 Mosca, Rodolfo 887, 904
 Mozsolics Amália 378
 Munkácsi Bernát 110
 Munkácsi Ernő 110, 361
 Munteanu, Mircea 1184
 Mureşianu, Ion B. 1202
 Murgas, Karol 299
 Musik, Rudolf 288
 Muşlea, Candid 1524
 Musnai László 1551, 1588
 Müller, Georg Eduard 632
 Müller Mihály 118
 Müller-Langenthal, Friedrich 1324
 Nádor Jenő 1000
 Nagy Artur 1385
 Nagy Géza 1547, 1564
 Nagy István 373
 Nagy Iván, vitéz 357
 Nagy József 928, 1046
 Nagy Lajos 412, 416
 Nagy Lajos, körösi 1287
 Nagy Miklós, aldobolyi 1299

- M. Nagy Ottó 42
 Nagy Sándor 1281
 Nagy Tibor 409
 Nagymihály Sándor 916
 Nagysólymosi József 309
 Némedi, Ludwig 289
 Németh Antal 255
 Németh Gyula 433, 469, 578
 Németh Imre 1103
 Németh Lajos, vitéz 255
 Németh László 220
 Németh Sámuel 1578
 Némethy Ferenc 1450
 Némethy Károly 368
 Nemoianu, Petre 910
 Nevelős Ágoston 912
 Niklay Péter 1116
 Nistor, Aurel 764, 941
 Nistor, Ion. I. 806
 Nizsalovszky Endre 1047
 Novák József 573
 Novák László 363
 Nyakas János 792
 Nyáry Iván 536
 Nyáry Pál, báró 83, 94, 103, 125, 1116, 1218, 1313
 Nyers Lajos 1296
 Nyisztor Zoltán 1493, 1499

 Oberding József György 929, 1050, 1105
 Oestreich, Gerhard 710
 Olasz Péter 1263
 Omerovich Tamás 1492
 Orbán Dezső 181
 Oroszlán Zoltán 209, 379, 414
 Orsós Ferenc 1357, 1358
 Ortutay Tivadar 1116
 Osváth Ferenc 1286
 Oszvald Arisztid 367
 Ottlik László 245, 883
 Oudard, Giorgio 878

 Paikert Géza 1270
 Pais Dezső 448
 Pais László 193, 194
 Pálfay Mária 1100
 Pálincás László 741
 Pall, Francisc 1485
 Pálos L. Ferenc 1393
 Pálóssy Mátyás 849
 Palotay Gertrud 1213, 1470
 Panka Károly 23
 Pap Lajos, bíbeli 1366
 Papp György 1526
 Papp Jenő 544

 Papp László 1101
 Papp Viktor 255, 1443
 Párducz Mihály 380, 383, 436, 439
 Párkány Lajos 369
 Párniczky Mihály 557
 Passuth László 400, 1165, 1503
 Pataky Jenő 1310
 Pataki József 1015
 Pataky Mária 255
 Patay Pál 372
 Patzelt, H. 1061
 Paulovics Géza 1395
 Paulovics István 413, 419, 420
 Péchy-Horváth Rezső 471, 1112
 Perfeckij, Eugen 450
 Pervan, Jaska 82
 Péterffy Gedeon 651, 1508
 Petranu, Coriolan 881, 1539
 Petrichevich Horváth Emil, báró 126
 Petrinca, Petre 901
 Petrovics Elek 210, 1471
 Petz Dániel 677
 Pfaff, Andreas 1059
 Pfeiffer János 661, 1478
 Pfeiffer Károly 687
 Pfeiffer, Sepp 1067
 Phleps, Erich 113
 Pierrac, Michel 1198
 Pink, Karl 145
 Pintér Gyula 1460
 Póka-Pivny Aladár 802
 Polonec, Andrej 1398
 Pólya Jenő 1360
 Pongrácz József 1331
 Popescu, Tudor Nicolae 977
 Popović, D. J. 1037
 Possonyi László 485
 Prahács Margit 697
 Prokopy Imre 950, 953
 Pröhle Károly 1323
 Pukánszky Béla 255, 290, 313, 1411
 Pukánszky Kádár Jolán 699, 1377, 1378, 1384
 Puky Endre 115
 Pulay József 559
 Puscaru, Sextil 780
 Puskás Lajos 803
 Putnoky Márta 832

 Rácza Béla 538, 1581
 Rácza Gyula 938
 Rácza Pál 1116
 Radisics Elemér 926

- Radnai Loránd 163
 Radnai Oszkár 541
 Radnainé Szörédi Ilona 544
 Radó István 33
 Radó Polikárp 53, 57, 58
 Radvány Mihály 1394
 Rapaics Raymund 255, 276, 278
 Rapant, Daniel 466
 Ráth-Végh István 362
 Ravasz László 330, 1558
 Rédeky István 95
 Rédvay István 758, 759, 785
 Reé László 270
 Regele, Oskar 857
 Reinert, Karl 1563
 Reinöhl, Fritz von 64
 Reiser, Georg 1059
 Reiszig Ede 96, 565, 566
 Rendeiro, Licinio 888
 Réti István 1169
 Reutter Artur 848
 Révay József 1175, 1227
 Révész Imre, 233, 234, 919, 1140, 1281, 1548, 1557
 Rexa Dezső 1130, 1137
 Richter M. István 1009
 Robert Ella 1399
 Rónai András 313, 316, 323, 933–936, 962–965
 Rosetti, Radu 725
 Roska Márton 371, 377, 440
 Rossa Ernő 641
 Rostoványi Lajos 793
 Rowde, P. M. 256
 Röhrig, Hans Walter 1571
 Ruland, Fritz 349
 Ruppert István 657
 Ruşdea, Ioan 1535
 Saád Ferenc 713
 Sachse, Herbert 909
 Salacz Gábor 449
 Salamon Henrik 744, 1407
 Salánki József 395, 396, 407
 Sámson Edgár 643
 Sarlay Soma 92, 98
 Sár mándi Sándor 1252
 Sashegyi Sándor 171, 1176
 Sassu, C. 352, 353
 Schaeffer, Werner 360, 838
 Scheid, Wilhelm 710
 Scheiner, Andreas 591
 Scherhauser, Albin Franz 1099
 Schimscha, Ernst 1097
 Schleich Lajos 988, 1283
 Schmidt, Heinrich 1093
 Schmuck, Pascal 1284
 Schneefuss, Walter 810
 Schneider Miklós 79, 80
 Schönebaum, Herbert 488
 Schöpflin Aladár 1227
 Schubert Tódor 1030
 Schulz, Joachim 1060
 Schulek Alfréd 150
 Schulek Tibor 1396
 Schuster, Friedrich 434, 1125
 Schwáb Mária 982
 Schwertfeger, Bernhard 710
 Scorobet, Trandafir 1530
 Sebestyén Ede 1410
 Cs. Sebestyén Károly 435
 Sebestyén József, keöpeczi 1124
 Semjén Béla 490
 Seregély Emma 6
 Sibianu, Sabin 1531
 Sik Sándor 727
 Siklóssy László 255, 1020, 1133, 1437
 Simándy Pál 1168
 Simonyi Dezső 443
 Sinkovics István 284
 Sirokay Zoltán 1116
 Solt Andor 542
 Sonkoly István 1401, 1439
 Şotropa, Virgil 692, 791, 1533
 Sötér István 251, 761
 Spirko, Jozef 1484
 Spranger, Eduard 238
 Stajić, Vasa 1188, 1189, 1191
 Stanglica, Franz 1182
 Stéger Sándor 1523
 Stein Artur 558
 Steinert Gyula 32
 Stodola, Ivan 465
 Storno Ferenc 1180
 Streitfeld, Th. B. 487
 Stritt, Walter 1091
 Suciin, Coriolan 1538
 Suhay Imre 754, 755
 Supka Ervin 2, 48
 Sütő-Nagy László 930
 Szabady Béla 1479
 Szabó Elek 631
 Szabó Gyula 1582
 Szabó István 285, 286, 672, 1043, 1049
 Szabó, Jozef 1154
 S. Szabó József 1551
 Szabó Lajos 1580
 Szabó László 645

- Szabó Pál, vitéz 1256
 Szabó Pál Zoltán 170
 Szabó T. Attila 176, 178, 191,
 192, 197, 198, 997, 1113
 Szabolesi Bence 364, 1406
 Szacsavay Imre 702
 Szakáll Kálmán, losonczi 850
 Szalay Jeromos 1273, 1274
 Szalóczi Pelhárt 548, 1514
 Szappanos Károly 119
 Szarka Géza, vitéz 1185
 Szarka Gyula 1106
 Szász Elza 1370
 Szász Károly 1298
 Szász Zsombor 316, 339, 890
 892, 939, 940, 943
 Szathmáry László 627
 Széfeddin Sefket bey 544
 Székely György 1389
 Székely Pál 121
 Szekfű Gyula 242, 509, 553, 583
 Széll Márta 612
 Széll Sándor 483, 1171
 Szemző Piroska 38, 1230, 1241
 Szende Zoltán 332, 945
 Szendrey László 1574
 Szent-Iványi Béla 255, 543
 Szentkirályi József 43
 Szentkuty Pál 1222
 Szentmártoni Kálmán 718, 1584
 Szent-Miklós László 87, 118
 Szentpétery Imre 66
 Szepes (Schütz) Béla 1150
 Szerb Antal 733
 Sziffert Mária 826
 Szigeti Endre 526
 Szigethy Jolán 1244
 Sziklay László 1073
 Szimonidesz Lajos 1237, 1265,
 1560, 1567, 1568
 Szkladányi Károly 1285
 Szollás Ella 1
 Szöllősy Andor 1438
 Szörényi József, vitéz 1251
 Sztankay Lajos 123
 Szurmay Sándor, báró 842
 Szücs György 1069
 Szücs Sándor 1003

 Tábori Pál 261
 Tagliavini, Carlo 249
 Takács Ferenc 773
 Takács Ince 648, 1483
 Takács Marianna 772
 Tamás Lajos 313, 316, 423,
 500—503

 Tas Károly 1110
 TavaszySándor 1163, 1316—1317
 Teleki Domokos, gróf 1329
 Teleki Pál, gróf 248, 255, 313,
 517—519
 Telkesy István 1510
 Thier László 1418, 1431
 Thim József 787
 Thirring Gusztáv 990, 1166
 Thirring Lajos 913
 Thirringné Waisbecker Irén
 1177
 Thomé, M. L. 1056
 Thurzó Gábor 399, 1127, 1129
 Tolnai Gábor 30, 671, 735—737,
 1223, 1231
 Tomandl, Mihovil 949
 Tompos Ernő 1520
 Tonelli Sándor 1024
 Torday-Weber, Ladislaus 1204
 Torbágyi-Novák József Lajos
 459
 M. Tótfalusi K. Miklós 671
 Tóth Aladár 1390, 1434
 Tóth András 313
 Tóth Béla 1282
 Tóth Endre 1577
 Tóth Ervin 1463
 Tóth Kálmán, szentesi 608
 Tóth László 70, 106, 491, 766,
 767, 819, 869
 Tóth Zoltán 255, 474, 475
 Török Gyula 376, 385
 Török Pál 211, 255, 829
 Tóttósy Miklós 1513
 Tragor Ignác 1031
 Trencsényi, ld. Waldapfel Imre
 Trócsányi Zoltán 31, 45, 47
 Tyukody Piroska 1304

 Ujszászy Kálmán 235
 Ullmann István 667
 Urbán Ernő 1128

 Vác Elemér 685, 1035
 Vácsi Bertalan 200
 Váczy Péter 255, 433, 453
 Vaida, Ioan 822
 Vajda Károly 1361
 Vajk Artur 1018
 Vajkai Aurél 1139
 Vájlok Sándor 203, 740, 779,
 780, 1339
 Valentiny Antal 4, 6
 Valjavec, Fritz 584, 769, 1193
 Vámos Ferenc 223

- Vámszer Géza 1104, 1183
Varga, Endre 65
Varga József 1510
Varga Sándor Frigyes 1235
G. Vargha Zoltán 89, 111, 124
Vári Albert 1585
Varjas Béla 190, 199, 1219, 1330
Várkonyi Hildebrand 1250
Varsik, Branislav 1071, 1072
Vasady Béla 1551
Vásárhelyi Júlia 1325
Vasile 1536
Vass Alberik 1522
Vass Gyula 253
Végh Gyula 135, 637
Venczel József 992
Venkovits Károly 363
Verbényi (Veszélka) László
1291, 1292
Veress Endre 1424
Vernadsky, George 462
Versényi Klára 931
Vértesi Zoltán 1576
Verzár Frigyes 1342
Vida Péter 350, 351, 579–582,
895–900
Vidos Géza 1300
Vig Albert 703
Vikár Béla 889
Vinceze János 938
Virágh Sándor 1543, 1544
Viski Károly 313, 1297
Visnya Aladár 1466
Viszota Gyula 770
Vita Zsigmond 732, 1254, 1371,
1381
Voit Pál 1132
Vowinkel, Renate 1092
Wagner Ferenc 778
Wagner, Georg 1055
Wagner József 688
Waldapfel Imre 1134, 1268
Waldapfel József 56, 721
Wegerer, A. V. 835
Weidlein, Johann 255, 1059
Weinelt, Herbert 585, 587, 588,
613
Weisenfeld, Ernst 1240
Went István 1353
Weöres Gyula 357
Werner Gyula 1158
Wesselényi Miklós, báró 932
Wildner Ödön 986
Winkler, Jul. 576
Winter, E. 753
Witzmann Gyula 26, 49
Wolf Gyula, ifj. 1234
Wolpert, Antonia 1053
Ybl Ervin 138
Zachar, L'udo 302
Zagiba, František 304
Zeiner Alfréd 1120
Zichy Rafaelné, gr. 532
Zichy Pallavicini Edina gr. 507
530, 742, 1326
Zimándi Pius 571
Zimmermann, Fritz 1096
Zolnai Béla 255, 1258
Zombory Géza 84, 116
Zoványi Jenő 232, 234/a, 1369
Zsigmond Ferenc 1281
Zsilinszky Mihály 734
Zsindely Sándor 1346
Zsirai Miklós 357
Zsuffa Sándor, dedinai 431, 476

Tartalommutató.

	Lap
I. Források, segédtudományok, általános munkák.	
Bibliográfia, könyvtárügy	469
Kéziratok, elbeszélő források	472
Levéltárügy	473
Írástörténet, oklevéltan, pecséttan	473
Családtörténet, címertan	473
Történeti ikonográfia	478
Éremtan	478
Ásatások, leletek	479
Történeti földrajz	480
Nyelvtörténet	480
A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia	482
Általános és gyűjteményes munkák	484
II. Óskor	494
III. Ókor	495
A római-kori és népvándorláskori Magyarország	496
IV. Középkor.	
Források	499
Általános és politikai történet	499
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	505
Gazdaság- és társadalomtörténet	506
Népiség-, település- és helytörténet	507
Művelődés- és művészettörténet	509
Egyháztörténet	511
V. Újkor és legújabb kor.	
Források	512
Általános- és politikai történet	516
Alkotmány-, jog és közigazgatástörténet	533
Gazdaság- és társadalomtörténet	534
Népiség-, település és helytörténet	538
Művelődéstörténet:	
1. általában	547
2. oktatás- és tudománytörténet	551
Irodalomtörténet	558
Művészettörténet:	
1. színeszet- és zenetörténet	558
2. a képzőművészetek története	563
Egyháztörténet:	
1. katolikus egyház	564
2. keleti egyház	567
3. protestáns egyházak	569
Névmutató	573

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

c. sorozat legújabb kötete

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A NEMZETI SZÍNHÁZ SZÁZÉVES TÖRTÉNETE, I. KÖTET

A Nemzeti Színház történetének 1937-ig terjedő első tudományos feldolgozása a teljes levéltári anyag s az időszaki sajtó kritikai felhasználásával. A tudományos apparátus ellenére nem száraz adattömeg, hanem széles kortörténeti keretbe állítva, élvezhető formában adja a művészi teljesítmény méltatását s tárja fel a színház hatását a közvéleményre és jelentőségét zenei életünk kialakítása, a magyar nyelv művelése és drámairodalmunk megteremtése terén.

A közel 600 oldalas kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

című sorozatban megjelentek

GÁVAI GAAL JENŐ emlékiratai

Élmények és tanulságok *címmel*

A tudós professzor, több nagy Széchenyi-tanulmány és számos más jelentős történeti monográfia szerzője, éles szemmel figyelte meg a kiegyezés idejétől a világháború utáni konszolidációig eltelt majd háromnegyedszázados korszak eseményeit, szereplőit és sokoldalú, tárgyilagos képet ad róluk lelkiismeretes gonddal készült emlékirataiban. A komoly történeti forrásértékkel bíró, adatokban és megállapításokban gazdag visszaemlékezésekhez VÍG ALBERT írt bevezető tanulmányt. A sajtó alá rendezés munkáját LUKINICH IMRE végezte.

A több mint 900 oldalra terjedő kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és közép-nemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig négy kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V, Vadász-u. 16.

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla“ a reformkorban

FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban

BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története

TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak

A románok története, szerk.: **GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKA LÁSZLÓ**

KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet

Legújabban megjelent:

SZABÓ ISTVÁN:

A MAGYARSÁG ÉLETRAJZA

Az első kísérlet a magyar néptörténet problémáinak átfogó rendszerezésére. A honfoglalás korától kezdve tárgyalja hazánk népi viszonyait, a magyar településterület kialakulását, kiszélesedését, majd csökkenését, a magyar népesség lendülő-hanyatló sorsát, az ország területén talált és később beköltözött más népelemek viszonyait és kapcsolatait a magyar államhatalommal és a magyarsággal, a népkeveredést és az asszimilációt.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT
Társulat tagjai 25%-os kedvezménnyel rendelhetik meg
titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.)